

Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi

**Yıl 7 / Özel Sayı
Dr. Mahmut Kırkpınar'a Armağan**

**VAKANUVIS
International Journal of Historical
Researches**

**Volume 7 / Special Issue
A Tribute to Dr. Mahmut Kırkpınar**

Sakarya

Aralık/ December- 2022

Yıl/Vol. 7, Özel Sayı (Dr. Mahmut Kırkpınar'a Armağan)/ Special Issue (A Tribute to Dr. Mahmut Kırkpınar) Aralık/ December 2022 ISSN: 2149-9535

VAKANÜVİS- Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi

Yıl 7/ Özel Sayı (Dr. Mahmut Kırkpınar'a Armağan)

VAKANÜVİS, uluslararası hakemli bir dergidir. Bahar ve Güz sayıları olmak üzere yılda iki kez yayımlanır. Ayrıca her yıl bir özel sayı yayımlanabilir. Derginin elektronik versiyonuna dergipark.org.tr/vakanuvis adresinden erişilebilir. Dergiye gönderilen makaleler, intihal olaylarının tespiti ve engellenmesi amacıyla Ithenticate intihal tespit programı ile denetlenmektedir.

VAKANUVIS International Journal of Historical Researches

Vol. 7/ Special Issue (A Tribute to Dr. Mahmut Kırkpınar)

VAKANUVIS is a peer-reviewed bi-annual international academic journal, published as Spring and Fall issues. Also a special issue can be published every year. The electronic version of the journal can be read at dergipark.org.tr/vakanuvis. Author guidelines and editorial policies on submission of manuscripts can be found on the same website. VAKANÜVİS is using Ithenticate plagiarism detection software in order to detect and prevent plagiarism.

Sahibi ve Sorumlusu / Owner

Serkan YAZICI

Sorumlu Yazı İşleri Müdürü / Editor-in-Chief

Tufan TURAN

Editör Kurulu

M. Bilal ÇELİK, Serkan YAZICI, Mustafa SARI, Tufan TURAN, Zeynep İSKEFİYELİ, Fikrettin YAVUZ

Kapak Tasarım

Tamer Yazıcı

ISSN 2149-9535

E-ISSN 2636-7777

Yıl/Vol. 7, Özel Sayı (Dr. Mahmut Kırkpınar'a Armağan)/ Special Issue (A Tribute to Dr. Mahmut Kırkpınar) Aralık/ December 2022 ISSN: 2149-9535

DERGİNİN TARANDIĞI İNDEKSLER / VAKANUVIS IS INDEXED IN

TRIZIN

INFOBASE INDEX

DOAJ DIRECTORY OF
OPEN ACCESS
JOURNALS

ADVANCED SCIENCES INDEX

Crossref

CiteFactor
Academic Scientific Journals

ERIH PLUS
EUROPEAN REFERENCE INDEX FOR THE
HUMANITIES AND SOCIAL SCIENCES

I2OR

EE

Central and Eastern European Online Library

SÖBIAD

ESJI Eurasian
Scientific
Journal
Index
www.ESJIndex.org

INDEX COPERNICUS
INTERNATIONAL

Academic Researches Index
Acarindex.com

İSAM
TÜRKİYE DİYANET VAKFI
İSLÂM ARAŞTIRMALARI MERKEZİ

SIS
Scientific Indexing Services

EE Central and Eastern European Online Library

**Academic
Resource
Index**
ResearchBib

INTERNATIONAL
Scientific Indexing

Vakanüvis

Yıl/Vol. 7, Özel Sayı (Dr. Mahmut Kırkpınar'a Armağın)/ Special Issue (A Tribute to Dr. Mahmut Kırkpınar) Aralık/ December 2022 ISSN: 2149-9535

İÇİNDEKİLER / CONTENTS

ARAŞTIRMA MAKALELERİ/ RESEARCH ARTICLES

- 1244 İkinci Dünya Savaşı Döneminde Avrupa'da Eğitim Alan Türk Öğrenciler (1939-1940)**
Nesrin Akkor
Turkish Students Studying in Europe During the Second World War (1939-1940)
- 1292 XIX. Yüzyılda Hive: Nikolay Nikalayeviç Muraviev'in Gözünden Bir Şehir Portresi**
Duygu Atasoy
Khiva in the 19th Century: A City Portrait from the Eyes of Nikolay Nikalayeviç Muraviev
- 1320 II. Abdülhamid ve İttihat ve Terakki Cemiyeti Yıllarında Osmanlı'da Yoksul Kadınlar ve Fuhuş Düzenlemeleri (1876-1918)**
Burcu Belli
Poor Women and Prostitution Regulations in the Ottoman Empire during the Years of Abdulhamid II and the Committee of Union and Progress (1876-1918)
- 1355 19. Yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlıda Özel Amaçlı (Göreve Tahsisli) Şifre ve Kodlamalar**
Sedat Bingöl
Special Purpose (Job Associated) Passwords And Codings In The Ottoman
- 1384 Tarihi Süreçte Sosyal Bilgiler: Amerika Birleşik Devletleri Örneği**
Hülya Çelik – Taha Şenel
Social Sciences in the Historical Process: USA Sample

- 1415 Alman Gümrük Birliği (Zollverein) ve Osmanlı İmparatorluğu'yla İlişkileri**
Burak Çıtır
German Customs Union (Zollverein) and its Relations with the Ottoman Empire
- 1446 Evrengzîb'in (Âlemgîr I) Dekken Siyaseti**
Hami Demir
The Deccan Policy of Aurangzeb (Alamgir I)
- 1477 Maarif Nezareti Müşaviri Franz Schmidt'in Anadolu Mekteplerine Dair Raporu (21 Mayıs - 6 Haziran 1915)**
Ömer Faruk Demirel
The Report of Franz Schimidt, Adviser of the Ministry of National Education on Anatolian Schools (May 21st- June 6th, 1915)
- 1509 Tank Kültürünün Türkiye'de Tezahürü (1932-1945)**
Zeynep Erbaş – Selma Göktürk Çetinkaya
Appearance of Tank Culture in Türkiye (1932-1945)
- 1549 Savaş ve Mütareke Yıllarında İstanbul'dan Yapılan Altın Kaçakçılığı**
Ömer Erden
Gold Smuggling from Istanbul during the War and Armistice Years
- 1566 The Role of the Family as a Social Institution in the Formation of Society in Modern Times**
Fatma Ganiyeva
Modern Dönemde Toplumun Oluşumunda Sosyal Bir Kurum Olarak Ailenin Etkisi
- 1582 Ukraynalı Mülteciler Örneği Üzerinden Avrupa'nın Mültecilere Bakış Açısının Değerlendirilmesi**
Özlem Işığıçok – Selami Kariman
Evaluation of Europe's Perspective on Refugees Through the Case of Ukrainian Refugees
- 1613 The Position of Russian Diplomacy toward the Kosovo Issue (1998-1999)**

Muhamed Jashari

Rus Diplomasisinin Kosova Meselesi ile İlgili Duruşu (1998-1999)

1633 Milli Mücadele Kahramanlarından Albay Çolak İbrahim Bey

Taner Bilgin – Mücahit Kayabaşı

Colonel Colak Ibrahim Bey, One of the Heroes of the National Struggle

1688 Tarihi Bir Belge Işığında Türkiye-Afganistan İlişkileri: Binbaşı Hüseyin Bey'in Raporuna Göre Kâbil Elçisi Fahreddin Paşa'nın Faaliyetleri (1922-1923)

Ferruh Kayalan

Turkey-Afghanistan Relations in the Light of a Historical Document: The Activities of the Ambassador of Kabul Fahreddin Pasha According to the Report of Major Hussein Bey (1922-1923)

1731 Somut Olmayan Kültürel Miras Öğemiz Meddahlık ve 5. 6. ve 7. Sınıf Sosyal Bilgiler Ders Kitaplarındaki Yeri

Mehmet Mustafa Kızık – Recep DüNDAR – Fatih Kurt

Intangible Cultural Heritage Element Showmanship and its Place in the Social Sciences Coursebooks of 5. 6. and 7th Grades

1752 İmâdeddîn Zengî'nin Musul Valiliği Öncesi Hayatı ve Faaliyetleri

Emre Ömür

The Life and Activities of 'Imâd al-Dîn Zengî Before the Governorship of Mosul

1788 XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlı Devleti'nin Muhacirleri Devlet Çiftliklerine İskânı

Habibe Polat

Settlement of Immigrants to the State Farms by Ottoman State in the Second Half of the 19th Century

1818 İmparatorluğun Ayak Sesleri: III. Pepin (714-24 Eylül 768)

Barış Saday

Footsteps of the Empire: Pepin III (714-24 September 768)

- 1841 19. Yüzyıl Bir Rus Entelektüel Çiftin Gözünden Fergana Bölgesi Yemek Kültürü**
Hatice Sarıcı Hocayev
Food Culture of Fergana Region Through the Eyes of a 19th Century Russian Intellectual Couple
- 1884 Cumhuriyetten Günümüze Gümüşhane Şehri**
Kemal Saylan
Gümüşhane: A City from the Republic to the Present
- 1921 19. Yüzyılda Mardin ve Çevresinde Salgın Hastalıklar**
Arzu Şahin
Epidemic Diseases in and Around The City of Mardin in the 19th Century
- 1950 Arşiv Belgelerine Göre Adıyaman'da Vatan Cephesi**
Bilal Tunç
Homeland Front in Adıyaman According to Archive Documents
- 1974 Osmanlıları Balkanlardan Çıkarma Projelerinde Dubrovnik'teki Türk Karşıtı Fraksiyonun Rolü (1592-1607)**
Cihan Yemişçi
The Role of Anti-Turk Fraction in Dubrovnik Republic in the Projects for Repelling the Ottomans out of Balkans (1592-1607)

YAYIN KURULU/ EDITORIAL BOARD

Sebahattin Abdurrahman, Dr., Londra Üniversitesi, Doğu ve Afrika Araştırmaları Okulu, Etnik Azınlık Araştırmaları Merkezi, İngiltere.

Mehmet Alpargu, Prof. Dr., Emekli Öğretim Üyesi, Türkiye.

David Beamish, Dr., Londra Üniversitesi, Doğu ve Afrika Araştırmaları Okulu, İngiltere.

Taner Bilgin, Doç. Dr., Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye.

Krzysztof Boroda, Dr., Białystok Üniversitesi, Tarih ve Siyasi Bilimler Enstitüsü, Polonya.

Ömerül Faruk Bölükbaşı, Doç. Dr., Marmara Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye.

Fatih Demirel, Prof. Dr., Uludağ Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Sosyal Bilgiler Öğretmenliği Bölümü, Türkiye.

Halim Demiryürek, Doç. Dr., Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye.

Irene Strazzeri, Dr., Foggia Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, İtalya

İbrahim Şirin, Prof. Dr., Kocaeli Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye.

Stefano Taglia, Dr., Çek Bilimler Akademisi, Doğu Araştırmaları Enstitüsü, Çekya.

Michael Talbot, Dr., Greenwich Üniversitesi, Mimarlık, Bilişim ve İnsani Bilimler Fakültesi, Tarih, Siyaset ve Sosyal Bilimler Bölümü, İngiltere.

Philipp Wirtz, Dr., Londra Üniversitesi, Doğu ve Afrika Araştırmaları Okulu, Tarih Bölümü, İngiltere.

DANIŐMA KURULU/BOARD OF ADVISERS

Refik Arıkan, Doç. Dr., Bilecik Şeyh Edebalı Őniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakóltesi, Tarih Bölümü, Türkiye.

Fatmagöl Demirel, Prof. Dr., Yıldız Teknik Őniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Bölümü, Türkiye.

Tomas Drobik, Dr., Ostrava Őniversitesi, Fen Fakóltesi, Beşeri Coğrafya ve Bölgesel Gelişme Bölümü, Çekya.

Vincent Joly, Prof. Dr., Rennes 2 Őniversitesi, Sosyal Bilimler Fakóltesi, Tarih Bölümü, Fransa.

Adrian Jones, Doç. Dr., La Trobe Őniversitesi, Sanat, Sosyal Bilimler ve Ticaret Koleji, Beşeri ve Sosyal Bilimler Birimi, Tarih ve Arkeoloji Bölümü, Avustralya.

Hakan Kırımlı, Prof. Dr., Bilkent Őniversitesi, İktisadi, İdari ve Sosyal Bilimler Fakóltesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü, Türkiye.

Kemalettin Kuzucu, Prof. Dr., Marmara Őniversitesi Fen-Edebiyat Fakóltesi, Bilgi ve Bölge Yönetimi Bölümü, Türkiye.

Azmi Özcan, Prof. Dr., Fatih Sultan Mehmet Vakıf Őniversitesi, Edebiyat Fakóltesi, Tarih Bölümü, Türkiye.

Yücel Öztürk, Prof. Dr., Sakarya Őniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakóltesi, Tarih Bölümü, Türkiye.

M. Pilar Salomon Cheliz, Prof. Dr., Zaragoza Őniversitesi, Felsefe ve Edebiyat Fakóltesi, Modern ve Çağdaş Tarih Bölümü, İspanya

Oleksandr Sereda, Doç. Dr., Ağatangel Kırımlı Ukrayna Milli Bilimler Akademisi, Ukrayna.

Haluk Selvi, Prof. Dr., Sakarya Őniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakóltesi, Tarih Bölümü, Türkiye.

Enis Şahin, Prof. Dr., Sakarya Őniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakóltesi, Tarih Bölümü, Türkiye.

İlhan Şahin, Prof. Dr., İstanbul 29 Mayıs Őniversitesi, Edebiyat Fakóltesi Tarih Bölümü, Türkiye.

Ferhat Turanlı, Prof. Dr., Kyiv-Mohila Akademisi Ulusal Őniversitesi, Ukrayna.

İlhami Yurdakul, Prof. Dr., Bilecik Şeyh Edebalı Őniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakóltesi, Tarih Bölümü, Türkiye.

SAYI HAKEMLERİ/ REVIEWERS FOR THE CURRENT ISSUE

Mahmut AKPINAR, Doç. Dr., Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, İletişim Fakültesi, Gazetecilik Bölümü.

Mahmut AKKOR, Doç. Dr., Kırklareli Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Bölümü.

Bülent AKYAY, Dr. Öğr. Üyesi, Trakya Üniversitesi, Balkan Araştırmaları Enstitüsü.

Refik ARIKAN, Doç. Dr., Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü.

Zafer ATAR, Doç. Dr., Manisa Celal Bayar Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü.

Yüksek BABANINOĞLU, Dr. Öğr. Üyesi, Gaziantep Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü.

Gülhan BALSÖY, Prof. Dr., Bilgi Üniversitesi, Sosyal ve Beşeri Bilimler Fakültesi, Tarih Bölümü.

Mehmet BALLYEMEZ, Doç. Dr., Başkent Üniversitesi, Kıbrıs Türk Tarihi Araştırmaları Merkezi.

Betül BATIR, Doç. Dr., İstanbul Üniversitesi, Hasan Ali Yücel Eğitim Fakültesi, Türkçe Ve Sosyal Bilimler Eğitimi Bölümü.

Fatih BAYRAM, Doç. Dr., İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü.

Yaşar BEDİRHAN, Doç. Dr., Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü.

İsmail BÜLBÜL, Doç. Dr., Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü.

Ayşe CANATAN, Prof. Dr., Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü.

Mehmet Kaan ÇALEN, Doç. Dr., Trakya Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü.

Hülya ÇELİK, Doç. Dr., Sakarya Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Bölümü.

Mehtap ÇELİK, Dr. Öğr. Üyesi, Mersin Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü.

Cenk DEMİR, Doç. Dr., Sinop Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü.

Fatih DEMİREL, Prof. Dr., Uludağ Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Türkçe Ve Sosyal Bilimler Eğitimi Bölümü.

Cem DOĞAN, Doç. Dr., Iğdır Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü.

Burak Faik EMİRGİL, Dr. Öğr. Üyesi, Uludağ Üniversitesi, İktisadi Ve İdari Bilimler Fakültesi, Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri Bölümü.

İbrahim ERDAL, Prof. Dr., Yozgat Bozok Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü.

İsmail EYYÜPOĞLU, Prof. Dr., Atatürk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü.

Selda GEYİK YILDIRIM, Dr. Öğr. Üyesi, Kafkas Üniversitesi, Kağızman Meslek Yüksekokulu, Terapi ve Rehabilitasyon Bölümü.

Salim GÖKÇEN, Prof. Dr., Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü.

Nuri GÜÇTEKİN, Prof. Dr., Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Polatlı Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü.

Hasan GÜRKAN, Dr., Özel Toros Okulları, Mersin.

Sevim GÜVEN, Doç. Dr., Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Temel Eğitim Bölümü.

Serdar KARA, Öğr. Gör. Dr., Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Bölümü.

Mesut KARAKULAK, Doç. Dr., Ordu Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü.

Bilge KARBİ, Dr. Öğr. Üyesi, Beykent Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü.

Meryem KÜÇÜK, Arş. Gör. Dr., Sakarya Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Sosyoloji Bölümü.

Mustafa MALHUT, Öğr. Gör. Dr., Akdeniz Üniversitesi, Atatürk İlkeleri Ve İnkılap Tarihi Bölümü.

Sibel OĞUZ HAÇAT, Doç. Dr., Kastamonu Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Bölümü.

Esra OĞUZHAN, Dr. Öğr. Üyesi, Medipol Üniversitesi, İletişim Fakültesi, Gazetecilik Bölümü.

Mehmet OKUR, Prof. Dr., Karadeniz Teknik Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü.

Cihan ORUÇ, Dr. Öğr. Üyesi, Artvin Çoruh Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü.

Vural ÖNTÜRK, Dr. Öğr. Üyesi, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü.

Fatih ÖZÇELİK, Doç. Dr., Düzce Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü.

Toroshan ÖZDAMAR, Arş. Gör. Dr., Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü.

Murat ÖZKAN, Doç. Dr., Ordu Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü.

Haluk SELVİ, Prof. Dr., Sakarya Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü.

Mehmet SOLAK, Doç. Dr., Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü.

Enis ŞAHİN, Prof. Dr., Sakarya Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü.

Sinan TARİFCİ, Dr. Öğr. Üyesi, Giresun Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü.

Aziz Tekdemir, Doç. Dr., Trakya Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü.

Süleyman TEKİR, Doç. Dr., Sinop Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü.

Murat TOMAN, Dr. Öğr. Üyesi, Hitit Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi - Uluslararası İlişkiler Bölümü.

Esin TÜYLÜ TURAN, Dr.

Dilara USLU, Dr. Öğr. Üyesi, Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü.

Süleyman UYGUN, Doç. Dr., Ordu Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü.

Tuğçe ÜNVER, Dr.

İsmail YAŞAYANLAR, Doç. Dr., Düzce Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü.

Fikrettin YAVUZ, Doç. Dr., Sakarya Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü.

Resul YAVUZ, Doç. Dr., Bandırma Onyedli Eylül Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü.

Orhan YAZICI, Prof. Dr., İnönü Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü.

Seda YILMAZ VURGUN, Doç. Dr., Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü.

Aslı YİĞİT, Dr. Öğr. Üyesi, Atılım Üniversitesi, İşletme Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü.

Ahmet YÜKSEL, Prof. Dr., Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, İletişim Fakültesi, Gazetecilik Bölümü.

Araştırma Makalesi/Research Article

İkinci Dünya Savaşı Döneminde Avrupa'da Eğitim Alan Türk Öğrenciler (1939-1940)

Nesrin Akkor*

(ORCID: 0000-0002-5630-5685)

Makale Gönderim Tarihi
25.11.2022

Makale Kabul Tarihi
11.12.2022

Atıf Bilgisi/Reference Information

Chicago: Akkor, N., "İkinci Dünya Savaşı Döneminde Avrupa'da Eğitim Alan Türk Öğrenciler (1939-1940)", *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 7/Özel Sayı: Dr. Mahmut Kırkpınar'a Armağan: 1244-1291.

APA: Akkor, N. (2022). İkinci Dünya Savaşı Döneminde Avrupa'da Eğitim Alan Türk Öğrenciler (1939-1940). *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 7 (Özel Sayı: Dr. Mahmut Kırkpınar'a Armağan), 1244-1291.

Öz

Osmanlı Devleti, Avrupa devletleriyle girdiği savaşıardan 17. yüzyılın sonlarına doğru mağlubiyetler almaya başladı. Aldığı mağlubiyetler, büyük toprak kayıplarını beraberinde getirdi. Mağlubiyetlerin ana nedeni olarak çağdaşı olan devletlerden geri kalındığının kabul edilmesiyle, bir takım ıslahat hareketleri yapıldı. Bunlardan biri de yurtdışına öğrenci gönderimiydi. Osmanlı Devleti'nin yıkıldığı döneme kadar var olan bu eğitim politikası, Türkiye Cumhuriyeti kurulduğunda da devam ettirildi. Dönem şartları gereği ihtiyaç duyulan düzenlemelerle İkinci Dünya Savaşı'na kadar uygulama kesintisiz ilerledi. İkinci Dünya Savaşı'nın 1939 yılında başlamasıyla birlikte savaşan devletlerin farklı şehirleri ve kurumlarında eğitim gören Türk öğrencilerin durumları kaygı uyandırdı çünkü eğitim alınan ülkelerdeki her bölge, doğrudan

---

* Öğr. Gör. Dr., Kırklareli Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Bölümü, Türkiye, nesrinakkor@klu.edu.tr.

PhD., Lecturer, Kırklareli University, Department of Atatürk's Principles and History of Turkish Revolution, Türkiye.

çatışma alanıydı. Var olan risklerden dolayı öğrenciler ya Türkiye’ye getirilmek ya da eğitimleri kesintiye uğramasın diye başka ülkelere sevk edilmek istenmiştir. Savaşın ağır etkileri altında öğrencileri kimi zaman aynı ülke içerisinde bile hareket ettirmek son derece güçken Türkiye, işte bu şartlar altında yurtdışında bulunan öğrencilerini güvende tutmak için büyük çaba harcamıştır. Bu yazıda Türk öğrencilerin hem yurtdışında yaşadıkları sorunlar hem de Türkiye’nin 1939-1940 yıllarında izlediği yurtdışı eğitim politikası ele alınacaktır. Çalışmada Cumhurbaşkanlığı Cumhuriyet Arşivi, İngiliz ve Amerikan Arşivleri, yerli ve yabancı basın ile birçok tetkik eserden yararlanılmıştır.

Anahtar Kelimeler: İkinci Dünya Savaşı, Yurtdışı Eğitim, Türk Öğrenciler.

Turkish Students Studying in Europe During the Second World War (1939-1940)

Abstract

The Ottoman State had begun to suffer defeats from the wars it entered into with the European states towards the end of the 17th century. The defeats he received brought with them great territorial losses. With the recognition that the main reason for the defeats was the lagging back from the states that were contemporaries, a number of reform movements were made. One of them was the sending of students abroad. This educational policy, which existed until the period of the collapse of the Ottoman Empire, was continued when the Republic of Turkey was established. With the regulations required by the conditions of the period, the application proceeded without interruption until the Second World War. With the beginning of the Second World War in 1939, the situation of Turkish students studying in different cities and institutions of the warring states aroused concern, because every region in the countries where they received education was a direct conflict zone. Due to the existing risks, students were asked either to be brought to Turkey or to be transferred to other countries so that their education would not be interrupted. While it is sometimes extremely difficult to move students even within the same country under the severe effects of the war, Turkey has made great efforts to keep its students abroad safe under these conditions. In this article, both the problems experienced by Turkish students abroad and the foreign education policy of Turkey between 1939 and 1940 will be discussed. In the study, Presidency Republic Archive, British and American Archives, local and foreign press and many research works were used.

Keywords: Second World War, Study Abroad, Turkish Students.

Giriş

Osmanlı Devleti, devrinin ve Avrupa'nın en büyük devletlerinden biri olarak tarihte var olmuş bir devlettir. Güçlü bir devlet olarak varlığını koruması kolay değildi ancak esas önemli nokta, komşu olduğu ya da yakın temas kurma olasılığı olan devletlerin özellikle 16. ve 17. yüzyıldan itibaren hızlı bir gelişim göstermesiydi. Osmanlı Devleti, aynı hızda gelişim kaydedemedi ve Avrupa'nın gelişmişlik düzeyinin gerisinde kaldığını savaşlarda aldığı mağlubiyetlerle kabullenmek zorunda kaldı. Özellikle 1699 Karlofça Antlaşması ile devletin yükseliş devri sona erdi ve duraklama dönemine girildi.¹

Kaybedilen toprakları geri almak için Rusya ve Avusturya ile çeşitli savaşlar yapılmış ancak her yeni savaş, yeni mağlubiyetleri beraberinde getirince kötü gidişat artık kabullenilmek zorunda kalındı. Çözüm olarak askeri alandaki eksiklerin giderilmesi ön plana çıksa da tek eksiğin bu alanda olmadığı aşikârdı. Padişah III. Ahmet döneminde bir dizi ıslahat hareketi yapılacaktı. Tarihe "Lale Devri" olarak geçen 1718-1730 yılları arasındaki bu dönemde Avrupa'nın var olan durumunu yerinde görmek, gelişen dünyayı yakından tanımak ve daha da geri kalmamak için Avrupa başkentlerinde elçilikler açıldı. 1720 yılında geçici surette açılan ilk elçilikler; Londra, Paris ve Viyana şehirlerindeydi.² Bir diğer önemli gelişme olarak İbrahim Müteferrika ile 1727 yılında başlayan matbaa ve basılan eserler³, yeni fikirlerin oluşmasına zemin hazırladı.

III. Selim döneminde 1795'te Avrupa'nın başlıca başkentlerine elçilik heyetleri gönderilmeye başlandı. İlk olarak Londra, ardından sırasıyla Berlin, Madrid ve Viyana'ya elçiler gönderildi. Osmanlı Devleti, Rusya'yı bir Avrupa devleti olarak görmediği için ilk etapta oraya elçilik heyeti

¹ Karlofça maddesi, TDV İslam Ansiklopedisi, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Cilt 24, İstanbul, 2001, s. 504.

² Coşkun Çakır, Bir Mali Islahat Hareketi Olarak Tanzimat ve Tanzimat Dönemi Maliye Politikalarının Tahlil ve Tenkidi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İktisat Tarihi Bilim Dalı, Doktora Tezi, İstanbul, 1998, s.9.

³ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Büyük Osmanlı Tarihi, Cilt 5, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1995, s.160.

gönderilmedi.⁴ Elçilerin rapor şeklinde kaleme aldıkları sefaretnameler⁵ sayesinde hem Avrupa hakkında birçok bilgi edinilmiş hem de Batı dünyasını tanıma isteği artmıştır.

III. Selim'den sonra tahta çıkan II. Mahmut döneminde ıslahat hareketlerine devam edildi. Bu dönemde gelişim ve değişimin temel taşı olan eğitim, önem verilen konulardan biri oldu. Hedeflenen modernite ve güçlü devlete giden yolda önemli bir adım olarak Osmanlı Devleti, geri kaldığını kabul ettiği Batı dünyasını yerinde incelemek ve yükselişinin ana kaynaklarını öğrenmek için Avrupa'nın önemli başkentlerine öğrenci gönderme kararı aldı. 1830 yılında askeri eğitim amaçlı olarak 4 öğrenci Paris'e gönderildi.⁶ Yurtdışına ilk kez öğrenci göndermek anlamına gelen bu girişimden hemen sonra 1839'da 37 kişi daha Fransa'ya eğitim amaçlı gidecekti.⁷

Zaman içinde öğrenci gönderimi diğer Avrupa başkentlerine yayılacak hatta Amerika'ya da gönderilenler olacaktır. Yurtdışına gönderilen öğrenci sayısı artarak Osmanlı Devleti'nin sona erdiği tarihe kadar devam etmiştir.

Atatürk Dönemi Yurtdışı Eğitim Politikası ve Türk Öğrenciler

Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulmasıyla birlikte Mustafa Kemal Paşa'nın (Atatürk), önderliğinde birçok alanda olduğu gibi eğitim alanında da köklü inkılap hareketleri yapılmıştır. Yapılan inkılap hareketlerinin yaşayabilmesi ve üzerine yenileri eklenerek sürdürülebilir olması için eğitime büyük önem verilmesi gerekliydi. Cumhuriyetin ilanından hemen önce 14 Ağustos-27 Ekim 1923 döneminde İcra Vekilleri Heyeti'nin ilan edilen programında eğitimle alakalı olarak 12 maddeden oluşan ilkeler benimsenmişti. Bu ilkelerden bazıları özetle şunlardı:

⁴ Niyazi Berkes, Türkiye'de Çağdaşlaşma, Yay. Haz. Ahmet Kuyaş, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2003, s.99.

⁵ Hasan Korkut, "Osmanlı Sefaretnameleri Hakkında Yapılan Araştırmalar", Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi, Cilt 1, Sayı 2, 2003, ss.491-511.

⁶ Ayşen İçke, Atatürk Dönemi Yurtdışı Eğitimi (1923-1938), ATAM Yayınları, Ankara, 2018, s.21.

⁷ Adnan Şişman, "IX. Yüzyıldan XX. Yüzyıl Başlarına Kadar Avusturya'ya Gönderilen Osmanlı Öğrencileri Hakkında", Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Sayı 1, 1998, s. 11.

- Eğitim politikası; ortak eğitim ve ortak eğitimde birlik, mesleki eğitimde uzmanlaşma ilkelerine dayandırılacaktır.

- Eğitimin eğitsel görevlerinden birincisi çocukların eğitimi ve yetiştirilmesi, ikincisi halkın yetiştirilmesi, üçüncüsü ise seçkin bir ulusal kesim yetişmesi için gerekli araçların hazırlanması ve temin edilmesidir. Yetenekli ve kabiliyetli olup ailesinin maddi durumu müsait olmayan gençler, orta ve liselerde himaye edilecek ve yardım sağlanacaktır, ayrıca Avrupa'daki eğitim merkezlerine uzmanlaşmak için gönderileceklerdir.

- Hükümet, en üst düzeyde gelişmeyi sağlamak için eğitimin tüm kademelerine eşit önem verecektir.

- Kadınların eğitimine erkeklerin eğitimine olduğu kadar önem verilecektir. Bu amaçla çeşitli merkezlerde eksiksiz öğretmen okulları ve kız liseleri açılmaya başlanmıştır.⁸

Atatürk döneminde eğitim alanında yapılan köklü değişimlerin ilk hamlesi, Tevhid-i Tedrisat kanununun kabulüydü. Saruhan Mebusu Vasıf Bey ve kendisine eşlik eden 57 kişinin ortak teklifi olan eğitim-öğretimin birleştirilmesini içeren kanun tasarısı, Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde gündeme alındı. Meclis'te yapılan değerlendirmelerden sonra 3 Mart 1924 tarihinde kabul edilen 430 sayılı Tevhid-i Tedrisat Kanunu ile Türkiye sınırları içerisindeki tüm eğitim kurumları, Maarif Vekâletine bağlandı. Kanunun kabulü ile ülke sınırları içerisinde eğitim faaliyeti yürüten okullarda müfredat birliğinin sağlanması yolunda önemli bir adım atılmış oldu. Ortak müfredat ile millet bilinci, ortak değerler ve devletin uzun vadeli gelişim hamlesinin önü de açılacaktı. Aynı gün kabul edilen 429 sayılı kanun ile Şer'iyye ve Evkaf Vekâleti, 431 kanun ile de Hilafet Kurumu kaldırılmıştır.⁹

Toplumdaki okuryazar oranı çok düşüktür ve gerek üretimde verimlilik gerekse de topyekûn kalkınmada zaruriyet olduğu için bu sorun çözülmek zorundadır. Millet mektepleri, köy enstitüleri açılmak suretiyle ülkenin her bölgesine eğitim götürülmeye çalışılmıştır. Tabandan gelecek eğitimli nüfus fazlaştıkça kalifiye çalışan ihtiyacı

⁸ Hükümet Programları ve Genel Kurul Görüşmeleri, Haz. İrfan Neziroğlu-Tuncer Yılmaz, Cilt 1, TBMM Basımevi, Ankara, 2013, s.69-70.

⁹ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: II, Cilt: 7, İçtima Senesi 1, s. 26.

rahatlıkla karşılanabilecek, aynı zamanda yurtdışına eğitim için gönderilecek öğrenci çeşitliliği de artacaktır.

Mustafa Kemal Paşa, imkân buldukça okulları ziyaret eder ve ziyaretleri sırasında öğrencileri sözlü sınava tabi tutardı. Beğendiği öğrencilere yurtdışına gitmek için açılan sınavlara katılması talimatını verirdi. 1923 yılında yapılan sınavlar ve değerlendirmeler sonucunda 11 öğrenci yurtdışına gönderilmiştir.¹⁰ Seçilen öğrencilerin gideceği yer tercihinde Mustafa Kemal Paşa'nın katkı yaptığı düşünülmektedir.¹¹

Yurtdışına gidecek olan öğrencilerle seçim sürecinde nasıl yakından ilgilenilirse, yurtdışındaki okullarına ulaştıklarında da bu kişiler, takip edilmeye devam edilmiştir. Almanya'nın Leipzig Üniversitesi'nde hukuk ve siyaset bilimi eğitimi alan Behçet İbrahim, 1924 yılında Ankara ile iletişime geçerek mali anlamda sıkıntı yaşadığını iletmiştir. Öğrencinin talebi değerlendirildikten sonra Maarif müfettişi Mesut Bey'in desteğiyle ilgili öğrenciye okulunu bitirebilmesi için mali yardım yapılmıştır.¹² Eğitimini tamamlayıp ülkeye dönen öğrenciler, farklı sektörlerde istihdam edilmiş hatta kimileri ülke içindeki yeniliklerin öncülerinden olmuştur. Mehmet Ali Kağıtçı, Almanya'da kimya üzerine eğitim almış, özellikle kağıt imalatı konusunda kendisini geliştirmiştir. Fransa'da Grenoble Fen Fakültesi'nde kâğıt mühendisliği eğitimi tamamladıktan sonra 1927 yılında Türkiye'ye dönmüştür. Mehmet Ali Bey'in kişisel çabaları sonucunda İzmit Kâğıt Müessesesi kurulmuştur. İzmit bölgesindeki kâğıt imalatı sektörünün temel taşlarını koyan kişilerden olmuştur. Soyadı inkılabı döneminde "Kâğıtçı" soyadını almıştır.¹³

Yurtdışına farklı alanlarda öğrenci gönderilmekle birlikte, giden öğrencilerin hepsi sivil değildir. Askeri okul öğrencilerinden ve rütbeli askerlerden de gidenler olmuştur. 1923 yılında havacılık eğitimi için

¹⁰ Türk arşivlerinde özellikle de yabancı arşiv belgelerinde Türk öğrencilerle ilgili bilgi verilirken çoğu belgede bahsi geçen kişilerin adları yazılmıştır. Belgelerde olumsuz ifadeler yer almasa bile kişisel verilerin gizliliğine saygı sebebiyle yazı içerisinde bu kişilerin isimleri, birkaç istisnai durum haricinde paylaşılmayacaktır.

¹¹ Seyfi Yıldırım, Eğitim Amacıyla Yurt Dışına Gönderilen Öğrenciler (1940-1970): Prosopografik Bir Çalışma Örneği, Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Doktora Tezi, Ankara, 2005, s.49.

¹² BCA, 30-10-0-0/141-9-6.

¹³ Yıldırım, Eğitim Amacıyla Yurt Dışına Gönderilen Öğrenciler (1940-1970), s. 50.

İsviçre'ye gönderilen subaylar vardır.¹⁴ 1924 yılında uçak ve pilotluk eğitimi almak üzere 10 subay, Fransa'ya gönderilmiştir.¹⁵

Görüldüğü üzere Cumhuriyet'in ilk yıllarında birçok zorluk ve ekonomik darlığa rağmen yurtdışına öğrenci gönderme konusu, imkanlar dahilinde sürdürülmeye çalışılmıştır. Dönem şartları itibariyle teşkilatlanmış bir yurtdışı eğitim modeli henüz yoktur. Osmanlı Devleti'nden kalma sistemi devam ettirme gayreti vardır. Ancak yeni kurulan Cumhuriyet için çağın gereklerini karşılayan bir sistem kurma arayışı da bir taraftan devam etmektedir. Yurtdışından alanında uzman kişilerin ülkeye davet edilmesi suretiyle bir takım çalışmalar yapılmıştır. Adı en çok bilinen kişilerden biri olan John Dewey, Türkiye'de yaptığı incelemeler sonrasında bir rapor hazırlayarak 1924 yılında hükümete sunmuştur. Raporunda Türk Milli Eğitim sisteminin oluşturulmasına yönelik önemli tespitleri ve önerileri olmuştur. Rapor doğrultusunda eğitim alanında; Maarif Teşkilatı kanununun kabulünden Milli Talim ve Terbiye Dairesi'nin kurulmasına, yaz okulları, köy öğretmen okulları, okul müzeleri gibi birçok düzenleme yapılmıştır.¹⁶ Alfred Kühne, Ömer Buysel, Beryl Parker, Albert Malche ve birçok yabancı uzmandan Türk eğitim sisteminin teşkilatlandırılması ve sağlam temeller üzerine oturtulması noktasında destek alınmıştır.¹⁷ Özellikle John Dewey ve Alfred Kühne'nin hazırladıkları raporlarda, köklü ve kalıcı inkılaplar için mesleki eğitim ön plana çıkarılmıştır. Yurtdışına öğrenci ve öğretmen gönderilmesi, üzerinde önemle durulan konuların başında gelmektedir.

Yurtdışına gönderilen öğrencilerin seçimi ve hangi kurallara tabi olacağına dair tüm resmi kurumları kapsayan herhangi bir düzenleme bulunmamaktaydı. Her kurum ve kuruluş, ihtiyaç duyduğu uzman kişilerin yetiştirilmesinde yurtdışına gönderme kuralını kendi hazırladığı yönetmelikler dahilinde uygulamaktaydı. Kurumlar arasında uygulama birliği yoktu. Bu durum, 1928 yılına kadar devam etti. 1 Kasım 1928'de Harf İnkılabının kabulü ve 1 Ocak 1929'da Millet Mekteplerinin

¹⁴ BCA, 30-10-0-0/59-397-3.

¹⁵ BCA, 30-10-0-0/141-9-12.

¹⁶ Şaban Ortak, Atatürk Dönemi Eğitim Politikalarında Yabancı Uzman Raporlarının Etkileri, Atatürk Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Doktora Tezi, Erzurum, 2004, s.53-135.

¹⁷ Ortak, Atatürk Dönemi Eğitim Politikalarında Yabancı Uzman Raporlarının Etkileri, s.136-368.

açılmasının¹⁸ ardından yurtdışına öğrenci göndermenin belirli esaslara bağlanması gerektiği kararı alındı.

1 Kasım 1928’de Mustafa Kemal Paşa’nın Meclis kürsüsünden vermiş olduğu talimat doğrultusunda¹⁹ yurtdışına öğrenci gönderilmesi uygulamasının Maarif Vekaleti denetiminde yapılmasını öngören kanun hazırlığı çalışmalarına başlandı. 1/319 numaralı “Ecnebi Memleketlere Gönderilecek Talebe Hakkında” kanun tasarısı 19.12.1928 tarihinde toplanan İcra Vekilleri Heyeti toplantısında görüşülerek TBMM’ye sunuldu. Birkaç düzenlemeden sonra 17.03.1929 tarihinde oluşturulan taslakta, “Memleketimizde muasır ilmin ve tekniğin yerleşmesi ve yayılması için ecnebi memleketlerin ilim ve fen müesseselerinden ne kadar çok talebe okutmak lazım ise bu talebelerin alınması da o kadar zaruri” olduğu belirtilmiş ve şu temel maddeler üzerinde durulmuştur: “1. Ecnebi memleketlerde talebenin bir elden idaresi, 2. İlim ve fen müesseselerinden istifade edecek Türk gençliğinin iyi seçilmesi, 3. Bu talebenin tam bir tahsil takip etmelerini temin edecek şartlar ve murakabe tesisi, 4. Tahsilini bitiren talebenin umumi hizmetleri müstefid (istifade) etmek yollarının temini”.²⁰

23 maddeden oluşan “Ecnebi Memleketlere Gönderilecek Talebe Hakkında Kanun”, TBMM’nin 8 Nisan 1929 tarihli oturumunda görüşülerek karara bağlanmıştır.²¹ Kabul edilen kanun ile birlikte; yurtdışına öğrenci gönderiminde devlet kurumları bu kanuna tabi olacaktır. Öğrenciler, Maarif Vekâleti’nin yapacağı sınavla seçilecektir, her kurum kendine göre seçim yapamayacaktır. Öğrencilerin gideceği yerler ve sayı konusunda Maarif Vekâleti, bilgilendirilecektir. Öğrencilerin yurtdışına gönderilmesinde sorumluluk, Maarif Vekâleti’ndedir. Ayrıca öğrenci isimleri, kalınacak süre vb. bilgilerin yurtdışındaki kurumlara bildirilmesi ve öğrencilerin yurtdışında iken her türlü denetleme ve kontrol işlemleri yine Maarif Vekâleti tarafından yapılacaktır. Yurtdışı eğitimine ilişkin 23 maddeden oluşan 1416 sayılı

¹⁸ Bahattin Demirtaş, “Atatürk Döneminde Eğitim Alanında Yaşanan Gelişmeler”, Gazi Akademik Bakış, Cilt 1, Sayı 2, Yaz 2008, s.162.

¹⁹ Atatürk’ün Söylev ve Demeçleri, I-III, ATAM Yayınları, Ankara, 2006, s. 377.

²⁰ İçke, Atatürk Dönemi Yurtdışı Eğitimi (1923-1938), s.74-75.

²¹ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre:3, İctima:2, Cilt:9, İnikat:50, s.32-35.

kanun, 16 Nisan 1929 tarihli Resmi Gazete’de yayınlanarak yürürlüğe girmiştir.²²

Öğrencilerin yurtdışına çıkana kadar geçtikleri aşamalar kadar yurtdışında kaldıkları süre boyunca neler yaptıkları da bir o kadar önemliydi. Ancak yurtdışında bulunan öğrencilerin durumunu takip eden bir mekanizma yoktu. Bu sorunu aşmak için 1927 yılında “Talebe Müfettişliği Umumiliği Nizamnamesi” yayınlandı. Nizamnameye göre, Avrupa başkentlerindeki öğrencilerin takibi ve denetlenmesi için öğrenci müfettişleri teşkilatı kuruldu. Öğrenci müfettişleri sayesinde Cumhuriyet’in ilk yıllarında yaşanan aksaklıkların önüne geçilmek istendi ancak siyasi, ekonomik ve kişisel sebepler nedeniyle teftiş sisteminden istenen sonuç alınamadı. 1929 yılında ilan edilen Talebe Kanunu ile öğrenci müfettişliği, Maarif Vekâleti’ne bağlandı. Öğrencilerin yurtdışında buldukları süre zarfında okullarına devam bilgileri, derslerdeki başarı durumları, yaşam biçimleri, her türlü tavır ve davranışları öğrenci müfettişleri tarafından takip edilmekte ve rapor halinde ilgili kurumlara gönderilmekteydi. Öğrencinin eğitimine devam durumu, gerekli hallerde eğitim sürelerinin uzatılması, eğitim aldıkları okulların değişimi ve bir üst kademede eğitime devam edip etmeyeceği hususlarına rapor doğrultusunda karar verilirdi.²³

Avrupa’da biri Paris diğeri Berlin olmak üzere iki adet öğrenci müfettişliği oluşturuldu.²⁴ Bu müfettişlerin yanlarında birer tane yabancı kâtip çalıştırılmasına izin verildi.²⁵ Her iki müfettişliğin sorumluluk alanları belirlendi. Paris müfettişi; Fransa, İngiltere, Belçika, İtalya ve İsviçre’deki öğrencilerden sorumluydu. Berlin müfettişi; Almanya, Avusturya, Macaristan, Çekoslovakya ve İsveç’teki öğrencilerle ilgilenmekteydi.²⁶ Artan öğrenci sayıları nedeniyle var olan müfettişlere ilave olarak 1938 yılında İngiltere için de bir müfettiş tayini yapıldı.²⁷

Milli Müdafaa Vekâleti’nin desteğiyle veya kendi imkânlarıyla Almanya ve Fransa’da eğitim gören ve staj yapan subay ve askeri

²² Resmi Gazete, 1416 Sayılı Kanun, Sayı:1169, 16 Nisan 1929.

²³ İçke, Atatürk Dönemi Yurtdışı Eğitimi (1923-1938), s.84-87.

²⁴ BCA, 30-18-1-2/7-61-6; TNAUS, 867.42/78, Report, 9 March 1931.

²⁵ BCA, 30-18-1-2/6-58-1.

²⁶ İçke, Atatürk Dönemi Yurtdışı Eğitimi (1923-1938), s.87.

²⁷ BCA, 30-18-1-2/82-21-11.

öğrencilerin denetlenmesi için Genelkurmay Başkanlığı'ndan mühendis Yarbay İhsan Aksoley, görevlendirildi.²⁸ Almanya, Fransa, Hollanda ve İngiltere'de denetleme faaliyetlerini tamamlayan Yarbay Aksoley, bir sonraki teftiş için İsveç, Danimarka ve İsviçre'ye gidecekti.²⁹

1930'lu yıllarda yurtdışına öğrenci gönderimi devam etmiştir. Türkiye, bilindiği üzere Avrupa ülkelerine öğrenci göndermektedir fakat Amerika da öğrencilerin gitmek istediği ya da Türkiye'nin öğrenci gönderdiği ülkelerden biri olma yolunda ilerlemektedir. Bu isteğin nedeni; Türkiye'de Fransızcanın etkinliğinin azalması, İngilizcenin ise özellikle ticari, mesleki ve teknik açıdan giderek öneminin artması olarak gösterilebilir. Yine öğrenciler, eğitim aldıkları alanlarda referans kaynak olarak İngilizce kitapları incelemek istemektedirler. Bu nedenle Amerika, İngilizce eğitim almak isteyen öğrenciler için önemi artan bir ülke konumundadır. Diğer taraftan Türkiye'de çok sayıda Amerikan uzman bulunması, yalnızca İngilizce bilen değil her uzmanlık alanının teknik kelimelerini de bilen yardımcıları ve tercümanlara ihtiyacı arttırmaktadır.³⁰

Öğrencilerin gittikleri ülkelerle ilgili olarak zaman zaman yönlendirici hatta maksadını aşan ifadelerin yer aldığı yazılar görmekteyiz. Türk Milli Ekonomi Bakanı Celal Bey (Bayar), Aydın'daki Sanat ve El Sanatları Okulu'ndan mezun 40 öğrenciyi Rusya'ya eğitim almak için göndermek istemektedir. Bu öğrencilerin gelecekte Aydın'da açılacak olan tekstil fabrikalarında görev alması planlanmaktadır. Türkiye'nin Rusya'ya öğrenci gönderecek olması Amerikalı yetkililerde rahatsızlığa neden olmuştur. "Türkiye'de komünist hareketler çok fazla desteklenmezken hatta zaman zaman tutuklamalar yapılırken bu öğrencilerin doğrudan Moskova'ya gönderilecek olması tabiri caizse 'ateşle oynamak' olarak gözüküyordu. Hatta Rusya'da okuyan bu öğrenciler gelecekte ülkelerine döndüklerinde umarım Gazi'yi öldürmeye kalkmazlar"³¹ ifadelerini kullanan Amerikalı yetkililer, görünen o ki Türkiye'nin Rusya ile ilişki kurmasından rahatsızlık duymaktadır. Öğrencilerin özellikle Rusya'ya gidecek olması, Rusya'nın desteğiyle hazırlanan Birinci Beş Yıllık

²⁸ BCA, 30-18-1-2/84-90-3.

²⁹ BCA, 30-18-1-2/87-58-19.

³⁰ TNAUS, 867.42711/4, Report, 20 July 1933.

³¹ TNAUS, 867.00B/76, Turkish Students to Study in Russia, 17 February 1933.

Kalkınma Planı ile hedeflenen altyapı gayretlerinin bir sonucudur diyebiliriz. 1935 yılında Moskova ve diğer şehirlerde okuyan ve çalışan 70 Türk öğrenciden bazıları, Sümerbank'ın desteğiyle eğitimlerine devam etmektedir. Diğerlerinin masrafları ise Rusya tarafından karşılanmaktadır.³² Moskova Timiriazev Ziraat Akademisinde bir yılı aşkındır eğitim gören iki Türk öğrenciden bir tanesi fidan kültürü, diğeri ise toprağın iyileştirilmesi üzerine çalışmalar yapmaktaydı.³³ Rusya'nın bazı Türk öğrencilerin masraflarını karşıladığı gibi Yugoslav hükümeti de benzer şekilde Belgrad Üniversitesi'nde eğitim alan 2 Türk öğrenciye aylık 2500 dinar burs vermekteydi. Bu ödemeye karşılık Türkiye, İstanbul Üniversitesi'nde eğitim gören 2 Yugoslav öğrencinin her birine aylık 75'şer lira ödeme yapma kararı almıştı.³⁴

Sümerbank'ın öğrencilere verdiği destek sadece tekstil alanında değildi. Sümerbank, banka şubelerinde istihdam etmek istediği öğrenciler için liselerin matematik bölümlerinden mezun 15 kişinin yurtdışına eğitime gönderileceğine dair gazeteye ilan verdi. İlan maddelerinden bir tanesinde başvuracak kişilerin 18-25 yaş aralığında olması istenmişti.³⁵

Türkiye'den yurtdışı eğitimi için en çok öğrencinin gönderildiği ülke, Almanya idi. Almanya ile olan ticari ilişkiler ve özellikle teknik konularda alınan destek, Almanya'nın ön plana çıkmasına neden olmuştu. Avrupa'da Almanya'dan sonra en çok öğrencinin gönderildiği ülkelerin başında Fransa geliyordu. PTT, Yüksek Mühendis Okulu'nun muhabere şubesinin son sınıfına geçecek öğrencilerden 7'sini Fransa'ya gönderme kararı aldı.³⁶ Yine benzer tarihlerde İtalya'ya gönderilmesi planlanan öğrenciler vardı ancak İtalyan hükümeti, öğrencilere vize verme konusunda zorluk çıkarıyordu.³⁷

³² TNAUS, 867.516-SUEMER/3, Soviet Russia and the Turkish Industrial Development, 25 April 1935.

³³ Açık Söz Gazetesi, "Sovyet Rusya'da Türk Talebeleri", 17 Temmuz 1936, s. 2.

³⁴ BCA, 30-18-1-2/82-9-17.

³⁵ Açık Söz Gazetesi, "Ecnebi Memleketlere Talebe Gönderilecektir", 8 Temmuz 1936, s.8.

³⁶ BCA, 525/37969-154144-6, Tahsil için Fransa'ya gönderilecek öğrenciler, 02.09.1938.

³⁷ BCA, 541/43950-210040-14, Rodos'taki Türk öğrencilerin durumları hakkında bilgilendirme, 22.09.1938.

Öğrenciler yurtdışına çıkmadan evvel, eğitim alacakları okuldan kalacakları yere kadar birçok konuda düzenleme yapılmasına rağmen yine de sorunlarla karşılaşabiliyordu. Almanya'ya mühendislik eğitimine giden öğrencilerin sözleşmelerinde kayıt altına alınmasına rağmen fabrikalarda staj yapmalarına izin verilmemişti. Staj sorunu çözülmezse eğer 150 öğrencinin ülkeye geri çağırılması gerekecekti. Fakat hâlihazırda yurtdışına olan bu kişilerin geri çağırılmaktansa eğitimlerini tamamlayabilmeleri için staj yapacak yer konusunda Alman hükümeti ile irtibat kurulmasına karar verildi.³⁸

Yurtdışında okuyan öğrencilerin hangi kural ve esaslara göre takip edilecekleri, 5 Mayıs 1938 tarihinde 7 maddelik kararname ile kayıt altına alındı. Kararnamenin 1. ve 2. maddeleri Dahiliye; 3. ve 4. maddeleri Maliye; 5, 6 ve 7. maddeler Hariciye Vekâleti'nin sorumluluğuna bırakıldı. İlgili maddeler şu şekildedir:

1. Kendi bütçesinden yurtdışına gidecek olan öğrenciden yurtdışında kalacağı süre boyunca varsa öğrenci müfettişi, yoksa elçi ve konsolos tarafından denetleneceğine dair emniyet makamlarınca bir taahhüname alınması,

2. Yurtdışına eğitim amaçlı gidecek olan öğrencinin, ülkeden ayrıldığı gün emniyet makamlarınca ve Kültür Bakanlığı yolu ile gideceği bölge müfettişine veya Türk konsolosluğuna bildirilmesi,

3. Yurtdışında kendi imkânlarıyla okuyan öğrencilere döviz gönderim izninin ancak bu öğrencilerin eğitim durumlarının doğruluğu öğrenci müfettişi veya konsolos tarafından teyit edildiği takdirde verilmesi,

4. Kendi imkânlarıyla okuyan öğrencilerin eğitim süreleri, eğitim aldıkları ülkenin öğrencileri ile benzerdir. Ancak özel bir mazeret durumunda ve öğrenci müfettişinin de onaylaması şartıyla bu süre, 4 sönestr daha uzatılabilmesi ve bu süre sonunda döviz izninin kesilmesi,

5. Yurtdışında okuyan öğrencilerin toplu olarak buldukları yerlerdeki elçi ve konsolosların, özellikle milli günlerde öğrencilerle bir araya gelerek bilgi paylaşımı ve gayri resmi telkinlerde bulunmak

---

³⁸ BCA, 501/32196-128470-3, Almanya'ya öğrenim için giden Türk öğrencilerin fabrikalarda staj yapmaları, 17.03.1938.

suretiyle kendileriyle yakından ilgilendiklerini göstermeleri ve konsolosluklarda öğrenci işlerinin azami şekilde kolaylaştırılması,

6. İyi çalışmayan ya da sınavlarında başarılı olamayan kendi imkânlarıyla okuyan öğrencilerin durumu hakkında ilgili müfettiş veya elçi ve konsoloslar tarafından ayrıca memleketteki velisine (ailesine) de bilgi verilmesi,

7. Kendi imkânlarıyla okuyan öğrencinin milli ve ahlaki vaziyetinin, dürüstlüğü ve sağlamlığının, ilgili makamlarca ayrıca dikkate alınmasıdır.³⁹

Yurtdışı eğitime gidenler sadece öğrenciler değildir. 14 Aralık 1938 tarihinde “Royal Oak” adlı kraliyet gemisinde eğitim almak için 4 denizci Türk subayı, İngiltere’ye gitmiştir. Türk subaylarının staj yapmayı planladıkları gemi, yıl sonuna kadar bitirilmek zorunda olunan bir tamirata alınmıştır. Tamirat sebebiyle gemi, baharda yapılacak olan “Home Fleet” denizcilik tatbikatına da katılamayacaktır. Bu sebeple İngiliz resmi makamları, 4 subayın 4 Şubat 1939’da Portsmouth’da demirli H.M.S. “Resolution”da eğitim alabilmeleri için bir takım düzenlemeler yapmışlardır.⁴⁰

Yurtdışına giden öğrenciler, dönüşte kendilerine verilen görevi kabul etmek şartıyla devletten burs alabiliyorlardı. Yurtdışında kalınacak süre dikkate alınarak mecburi hizmet süresi hesaplanıyordu. Hizmet süresi, yurtdışında kalanın sürenin iki katı şeklindeydi ve öğrenciler, ülkeden ayrılmadan önce bir taahhütname imzalamak suretiyle bunu hukuken kabul etmiş oluyorlardı.⁴¹

Avrupa’da eğitim aldıkları süre boyunca öğrenciler, devam ettikleri okul müdüriyetinden veya öğrenci müfettişinden eğitimlerine düzenli olarak devam ettiklerine dair belge almak durumundaydılar. Alamazlarsa eğer kendilerine döviz gönderilmeyeceği, kendilerine ve birimlere tebliğ edilmişti.⁴²

³⁹ BCA, 30-18-1-2/83-38-3

⁴⁰ TNA, FO 371/23296, Training of Turkish Naval Officers, 10 January 1939.

⁴¹ BCA, 30-10-0/15-87-20.

⁴² Cumhuriyet Gazetesi, “Avrupada Tahsilde Bulunan Talebeler Hakkında Bir Karar”, 27 Temmuz 1938, s. 2.

Cumhuriyet'in ilanından İkinci Dünya Savaşı'na kadar ki süreç incelendiğinde 1927-1928 Eğitim-Öğretim yılında yurtdışında eğitim gören erkek öğrenci sayısı 39 iken, kız öğrenci sayısı 3'tür ve toplam öğrenci sayısı 42'dir. 1937-1938 döneminde ise erkek öğrenci sayısı 220, kız öğrenci sayısı ise 15 olup toplam sayı 235'e yükselmiştir.⁴³ Yurtdışı eğitimine giden Türk öğrencilerin en kalabalık olduğu ülke, Almanya'dır.⁴⁴

Türk Öğrenciler ve 1939 Yılı

İkinci Dünya Savaşı, her ne kadar resmi olarak 1 Eylül 1939'da başlamış olsa da savaş tehdidiyle alakalı olarak 1939 yılı başlangıcından itibaren hem öğrenciler hem de Türk hükümeti gidişattan kaygılıdır. Türkiye, Almanya'da askeri eğitim alan öğrencilerini zaruriyet halinde İngiltere'deki askeri okullara gönderebilmenin hesaplarını yapmaktadır. Bu amaçla konu İngiltere ile de istişare edilmiş ve olumlu cevap alınmıştır.⁴⁵

Bu süreçte yurtdışına öğrenci gönderme işlemleri, bazı tereddütlere rağmen devam etmektedir. Denizbank 30 kişinin lise, 15 kişinin de üniversite eğitimi alması için finansal destek kararı almıştır.⁴⁶ İktisat Vekâleti, gazeteye verdiği ilanla Avrupa'da dericilik, yünlü mensucat ve pamuklu mensucat okullarında eğitim görececek 30 öğrenci seçecektir. 30 öğrencinin 10'u dericilik, 10'u yünlü mensucat ve 10'u da pamuklu mensucat eğitimi alacaktır. Öğrenci seçiminde dikkat edilecek hususlar ve gitmeden önce neler yapılacağı ilanda ayrıntılı olarak yazılmıştır.⁴⁷

1938 yılının son günlerde İngiltere'ye giden denizci subaylar haricinde İstanbul Heybeli Ada Deniz Harp Okulu öğrencilerinden bir kısmının İngiliz Deniz Kuvvetlerinde staj yapmaları konusunda Türk Büyükelçiliği, İngiltere ile irtibat kurdu. Kaç kişinin staj yapacağı, ne kadar süre kalacağı ve nasıl bir müfredat takip edeceği karşılıklı

---

⁴³ BCA, 490-1-0-0/1199-202-1.

⁴⁴ TNAUS, 867.00-NAZİ/2, Turkish Press Comment on Dr. Goebbels' Speech, 21 October 1937.

⁴⁵ TNAUS, 867.24/118, Equipment and Supplies; Turkish Army, 17 July 1939.

⁴⁶ Akşam Gazetesi, "Denizbankın Tahsile Göndereceği Talebeler", 12 Kanunu Sani 1939, s. 6.

⁴⁷ Cumhuriyet Gazetesi, "30 San'at Okulu Mezunu Avrupaya Tahsile Gönderilecektir", 18 Şubat 1939, s. 10.

yazışmalarla belirlendi.⁴⁸ Yine aynı dönemde Türkiye, İngiltere ile görüşmeler yaparak Birleşik Krallık'a bağlı demiryolu şirketlerinden birinde Türkiye'de demiryolu üzerine eğitim alan öğrencilerin staj yapmasını talep etti. "London & North Eastern Railway" demiryolu şirketinde üst düzey bir yetkili, İngiliz hükümetine yazdığı mektupta Türkiye'den gelecek demiryolu personeline her dalda teknik eğitim sunmaya hazır olduklarını ilettiler. Bu sayede Türk öğrencilerin İngiliz demiryollarında staj yapabilmesinin önü açıldı.⁴⁹ Fakat dil yeterliliği konusunda soru işaretleri vardı. İngiltere Dışişleri Bakanlığı Ankara'daki İngiliz Büyükelçiliği'ne yazdığı mektupta, demiryolu üzerine eğitim alan Türk öğrencilerin İngilizce dil becerileri konusunda malumat sormuştur. İngiltere, Türk öğrencilerin ülkesinde staj yapmasını istemektedir ancak teknik nedenlerden dolayı Türkiye'nin öğrencilerini Almanya'ya gönderme haricinde neredeyse çok seçeneğinin olmadığı düşüncesindedir.⁵⁰

Türkiye, İngiltere'de staj yapacak öğrencilere dair çalışmalara başlamıştır fakat önemli bir sorun vardır. Türkiye'deki demiryolu sistemi, lokomotifler dahil neredeyse tüm malzemeler Alman yapımı ya da Avrupa'ya özgüdür. Öğrencilerin Almanya haricindeki bir sistemde eğitim almasının sorun olacağı kaygısı vardır. Fakat arka planda Türkiye, demiryolu sistemini revize etme düşüncesindedir ve Alman teknisyenlerin yerini İngiliz teknisyenlerin alması planlanmaktadır. Bu sebeple öğrencilerin İngiltere'ye gitmesinin uygun olacağı kanaati hâkimdir. İngiltere, büyükelçiliği vasıtasıyla yaptığı araştırma sonucunda Türk demiryolunun İngiliz sistemine adaptasyonunda teknik hiçbir sorun olmadığı yönünde bilgi edinmiştir. İngiltere'deki demiryolu şirketleri, kendi hükümetleri ile yaptıkları antlaşmalar sayesinde Türk öğrencilerin stajı konusunda herhangi bir sorun çıkarmayacaktır. Resmi evrak süreci

⁴⁸ TNA, FO 371/23296, Training of Turkish Naval Cadets in the United Kingdom, 13 March 1939.

⁴⁹ TNA, FO 371/23296, Training of Turkish Railway Engineering Students in the United Kingdom, 28 March 1939.

⁵⁰ TNA, FO 371/23296, Facilities for Turkish Engineering Students to Learn English, 31 Mart 1939.

tamamlandıktan sonra öğrencilerin İngiltere'ye gitmesine mani bir durum da yoktur.⁵¹

Türk öğrenciler, İngiltere'de eğitim aldıkları dönem boyunca dillerini daha iyi geliştireceklerini düşündükleri için çoğunlukla yerel ailelerin yanında kalmak istemişlerdir.⁵² Bu talep sadece Londra için değil diğer tüm şehirler için de geçerlidir.⁵³ Türkiye'nin siyaseten Almanya'ya yakın olduğunun düşünüldüğü bir dönemde Türk öğrencilerin İngiltere'deki varlığı, Türkiye'nin İngiltere ve Fransa ile yürüttüğü politikanın tutarlılığını gösteren bir kanıt olarak kabul edilmektedir.⁵⁴

1939 yılının Ağustos ayı ile birlikte birçok kişi Dünya'nın yeni bir savaşa gireceği konusunda hemfikirdir. Birinci Dünya Savaşı'nın yapmış olduğu yıkımdan ve tahribattan sonra yaşanacak yeni bir savaşın neler yaşatabileceği konusunda çok büyük endişeler vardır. Yurtdışında eğitim alan Türk öğrencilerin durumları hakkında bağlı oldukları konsolosluklar ve elçilikler ile irtibat kurulmaya başlanmıştır. Roma'daki öğrencilerin kimisi, var olan durum nedeniyle memlekete dönüp dönmeyecekleri noktasında Büyükelçilik'ten görüş talep etmiştir. Gerek öğrenciler gerekse de diğer vatandaşlar için nasıl bir yol izleneceğine dair Roma Türk Büyükelçiliği, sürekli Ankara'yla irtibat halindedir⁵⁵ ancak çok hızlı karar almak da kolay değildir.

⁵¹ TNA, FO 371/23296, Facilities for Turkish Engineering Students to Study in United Kingdom, 30 June 1939. (İkinci Dünya Savaşı öncesine kadar Türkiye'nin Almanya ile sıkı işbirlikleri vardı. Almanya'nın desteği ile modernizasyon ve yeni tesisler kurulması noktasında yapılmış anlaşmaları bulunmaktaydı. Almanların demiryolu konusundaki desteğinden başka bir önemli paydaş da Kırıkkale'deydi. Almanların gözetiminde ve Alman teçhizatlarıyla donatılacak olan silah ve askeri teçhizat fabrikası, Ankara'nın yaklaşık 55 km doğusunda demiryolu üzerinde bulunan Kırıkkale'de tamamlanmak üzereydi. Tesis ve birçok bina yapılmış durumdaydı. Tesis; patlayıcı, mühimmat ve hafif silahlar üretmek için donatılmıştı. Hali hazırda çalışmasına devam tüm Alman personelin yerini, İngiliz ve Fransız personel alacaktı. TNAUS, 867.24/119, Armament and Ammunition Factory in Kirikkale, 24 July 1939)

⁵² The Times, "Apartments and Board Residence", 19 July 1939.

⁵³ The Times, "Apartments and Board Residence", 26 July 1939.

⁵⁴ The Christian Science Monitor, "Efforts to Dislodge Turkey from 'Peace' Pacts in Vain", 28 August 1939.

⁵⁵ BCA, 541/44226-210239-39, Roma'daki öğrencilerin yurda dönüş talepleri, 31.08.1939.

Ağustos ayının bitmesine yakın, Almanya'nın farklı şehirlerinde eğitim alan Türk öğrenciler, Türkiye'ye dönmek için tren istasyonlarına gitmeye başlamışlardır. Avrupa'da savaşın resmen başladığı 1 Eylül tarihinden bir gün önce 70 kadar Türk öğrenci trenle Selanik'e ulaşmıştır. Konsolosluk tarafından kendilerine yiyecek ve içecek desteği sağlanan öğrenciler, ertesi gün İstanbul'a doğru yola devam etmişlerdir. 1 Eylül günü, 120 Türk öğrencinin daha Selanik'e ulaşması beklenmektedir.⁵⁶ Bahsi geçen 120 öğrenci, 9 saat gecikmeli olarak 5 Eylül'de İstanbul'a ulaşabilmiştir. Almanya'dan gelen trende Mısır ve Irak kökenli öğrenciler de vardır. Avrupa'da hala 600 Türk öğrenci daha bulunmaktadır ve ülkeye döndürülme çalışmaları devam etmektedir.⁵⁷

1 Eylül 1939'da İkinci Dünya Savaşı resmen başlayınca Türkiye, yurtdışında yaşayan vatandaşlarının durumuna da dikkat kesilmiştir. Savaşın özellikle Avrupa merkezli olması sebebiyle bu coğrafyadaki Türk vatandaşlarının ve eğitim alan öğrencilerin durumu daha çok ön plana çıkmıştır. Savaşan devletlerin birçok şehri ateş altında kalacağından öğrencilerin bu şartlar altında eğitimlerine devam etmeleri mümkün değildir. 22 Eylül 1939 tarihi itibarıyla Almanya ve Fransa'da bulunan öğrenciler, yurda getirilmişlerdir. Savaşın uzayacağı düşünülendiğünden yurtdışında eğitim alan öğrencilerden sorumlu olan Maarif Vekâleti, 23 Eylül 1939'da bir takım kararlar almıştır. Bunlar:

1. İsviçre, İtalya, İngiltere ve Belçika'da devlet bursu ile fen ilimlerinde ve teknik sahalarda eğitim görenlerin kalmaları,
2. Amerika'da bulunan hangi alanda olursa olsun devlet bursu ile okuyanların eğitimlerine devam etmeleri,
3. İsviçre, İngiltere, Belçika ve İtalya'da bulunan öğrencilerden fen ve teknik alanda eğitim göremeyenlerin ülkeye dönmeleri,
4. Fransa ve Almanya haricindeki ülkelerde kendi imkânlarıyla okuyanların öncelikle ailelerinden yoksa kendilerinden teyit alınmak suretiyle eğitimlerine devam etmeleri⁵⁸, şeklindedir.

⁵⁶ Cumhuriyet Gazetesi, "Almanya'dan Gelen Türk Talebeler", 1 Eylül 1939, s. 4.

⁵⁷ Anadolu Gazetesi, "Almanya'dan Gelen Talebelerimiz", 5 Eylül 1939, s. 3.

⁵⁸ BCA, 30.10.0.0/142.13.20; Anadolu Gazetesi, "Maarif Vekaleti Yeni Kararlar Aldı", 26 Eylül 1939, s. 2.

Savaş başladığı sırada Amerika'dan alınan askeri malzemenin sevkiyle vazifelenirilmiş Türk heyeti ile eğitim amacıyla ülkede bulunan öğrencilerin savaş şartlarından dolayı ülkeye dönüş yollarının kapanması ihtimaline karşı vakit kaybetmeden Amerika'dan ayrılmaları için Washington Büyükelçiliği vazifelenirilmişdir.⁵⁹

Bu sırada çözüm bekleyen bir başka husus, Avrupa'daki eğitimlerini durdurup Türkiye'ye dönen öğrenciler için nasıl bir yol izleneceği idi. Bazı kurumlar karar almıştı ancak çoğu beklemedeydi. PTT'nin desteğiyle Avrupa'ya giden öğrencilerin döndüklerinde Mühendis Mektebi'nde eğitimlerine devam etmeleri planlanmıştı.⁶⁰

Avrupa'daki savaş yakından takip edilmekteydi. Eylül ayındaki yoğunluk, Kasım ayının başı ile bir miktar azalmıştı. Bu süreçte Türk öğrencilerin durumu yeninden gözden geçirilerek 7 Kasım 1939 tarihinde bir kararname yayınlandı. Buna göre;

1. Devlet ve devlete bağlı kurumlar vasıtasıyla Avrupa'nın farklı bölgelerinde teknik ve fen eğitimi alan öğrencilerin, eğitim sürelerine bakılmaksızın okullarına geri dönmeleri,
2. Fen ve teknik branşlar haricindeki alanlarda eğitim alan öğrencilerden mezuniyetine daha bir sene kalanların, yine okudukları okullara geri dönmeleri,
3. Kendi imkânları ile yurtdışı eğitimlerini sürdürenlerin, herhangi bir kurala tabi olmadıklarıdır.⁶¹

Savaş dolayısıyla Almanya ve Fransa'daki üniversitelerden Türkiye'ye dönen öğrencilerinden 12 tanesi, Avrupa'ya gitmek yerine eğitimlerine devam etmek için daha öncesinde Amerika'ya gönderilmesi kararlaştırılan 50 kişilik ekibe dahil edilmiştir.⁶²

Öğrencilerin tekrar Avrupa'ya gönderilmesi için verilen karar üzerine müracaatlar alınmaya başlamıştır. Yalnız, kendi imkânları ile okuyan öğrencilerden bir kısmı hali hazırda zaten dönmüştür. Devlet ve devlete bağlı kurumların desteğiyle okuyanların harcırahlarının ödenmesi için Maarif Müdürlüğü'nden 23 Kasım 1939'da ilgili birimlere yazı

⁵⁹ BCA, 30.10.0.0/200.363.20.

⁶⁰ Cumhuriyet Gazetesi, "Avrupadan Dönen Talebeler", 14 Teşrinievvel 1939, s. 2.

⁶¹ BCA, 30.18.1.2/89.107.4.

⁶² BCA, 30.10.0.0/142.13.21.

gönderilmiş ve öğrencilerin yurtdışına geri gitmeleri için gerekli olan ödemelere 25 Kasım'dan itibaren başlanmıştır.⁶³

Öğrencilerin yurtdışına dönmelerine dair karar alındığı günlerde Fransa'da Maden Tetkik Arama Enstitüsü'nün (MTA) desteğiyle eğitim alan 3 öğrencinin Amerika'ya gitmelerine onay verildi. Fakat Fransa Hariciyesi, adı geçen öğrencilerin yerlerinde kalmasını Türk Büyükelçiliği'nden talep etti. Bunun üzerine Paris'teki Türk Büyükelçisi, konu hakkında Ankara'yla yazışmalar yaptı.⁶⁴ Ancak bu yazışmalardan çıkan karar, bilinmemektedir.

Almanya'dan Türkiye'ye gelen öğrencilerden bir kısmı, eğitimlerine devam etsin diye İsviçre'ye gönderilmek istenmiş ancak çok geçmeden bu düşünceden vazgeçilmiştir çünkü hem gıda sorunu hem de can güvenliği tehlikesi devam etmektedir.⁶⁵

Öğrencilerin kalmaları veya geri dönmeleri noktasında ciddi tereddütler vardır. Fakat kalmaları kesinleşenlerden özellikle Maden Tetkik Arama Enstitüsü Umum Müdürlüğü, Devlet Demiryolları ve Limanları İşletme Umum Müdürlüğü ile Şeker Fabrikaları Umum Müdürlüğü'nün desteğiyle fen ve teknik alanlarda eğitim görenler, 20 Aralık 1939 tarihli kararla okullarına dönmüşlerdir. Maarif Vekâleti bütçesinden finanse edilen 218 öğrenciden 155'i bu şekilde var olan okullarına dönmüşken, 63 öğrenci bu karar dışında tutulmuştur.⁶⁶

Türkiye, geri dönen öğrencilerin durumunu çözmeye çalışırken bir taraftan da yurtdışına yeni öğrenci göndermenin planlarını yapmaktadır. Pilotluk eğitimi için İtalya'ya öğrenci göndermek isteniyordu. Türkiye'nin Roma Büyükelçisi Hüseyin Ragıp Baydur⁶⁷ Hariciye Vekâlet'ine yazdığı mektupta, sivil ve askeri uçak pilotlarının aynı okullarda yetiştirildiğini ve okullarda kapasitenin üzerinde doluluk

⁶³ Cumhuriyet Gazetesi, "Avrupa'ya Gidecek Talebelerin Harcırah Emri Geldi", 24 Teşrinisani 1939, s. 2.

⁶⁴ BCA, 525/38041-154681-209, Fransa'da okuyan Nevzat Tiner, Hüseyin Demir ve Ferid Gürses adlı öğrencilerin tahsillerine Amerika'da devam etmek istemeleri, 23.11.1939.

⁶⁵ Akşam Gazetesi, "Şu Aralık Almanya'ya Talebe Göndermek Olur Mu?", 11 Kanunuevvel 1939, s.1.

⁶⁶ BCA, 30.10.0.0/142.14.3.

⁶⁷ BCA, 571/35521-139770, Hüseyin Ragıp Baydur'un Roma Büyükelçiliğine, Vasıf Çınar'ın da Moskova Büyükelçiliğine tayin edildiği, 08.07.1934.

olduğunu, bu nedenle İtalyan hükümetinin Türkiye'nin talebine olumsuz cevap verdiğini 21 Aralık'ta bildirmiştir.⁶⁸

Türk Öğrenciler ve 1940 Yılı

Türk öğrencilerin durumu sadece Orta Avrupa özelinde takip edilmemektedir. Türkiye'de üniversite eğitimi alan Bulgar vatandaşı Türk öğrencilerin bir kısmı, kış döneminde ara tatillerini Bulgaristan'da yaşayan ailelerinin yanında geçirmişlerdir. Savaş şartları gereği Türkiye'ye dönüşlerinde sorun yaşamaları diye öğrenciler için Sofya Büyükelçiliği'ne resmi yazı gönderilmiştir. Bulgar Hariciyesi 2 Ocak 1940 tarihinde verdiği cevapta, Türkiye'nin talebini olumlu karşılamış ve öğrencilerin Türkiye'ye dönüşlerinde herhangi bir zorluk çıkartmamıştır.⁶⁹

Maden Tetkik Arama Enstitüsü'nün bursuyla Almanya Freiburg Üniversitesi'nde eğitim alan Türk öğrencilerden bir kısmı, savaş patlak verince İngiltere'ye geçmiştir. İngiltere'de Edinburg ve Birmingham Üniversitelerinde mühendislik eğitimi alan öğrencilerden 6 tanesi, 4-5 yıl eğitim aldıkları Almanya'ya geri dönmek istiyorlardı çünkü eğitimlerini İngiltere'de tamamlayabilmek için fazladan iki yıl daha okumaları gerekiyordu. Almanya'ya dönerlerse 4 ayda eğitimlerini tamamlayabilecek durumda olan bu öğrencilerin yurtdışında kalma sürelerinin daha fazla uzamasını istemeyen Türk hükümeti, öğrencilerin Almanya'ya geri dönme taleplerine onay vermiştir. İngiltere de öğrencilerin durumunu değerlendirdikten sonra Almanya'ya dönmelerini kabul etmiştir.⁷⁰

Savaştan önce Alman tersanelerinde eğitim alan öğrenciler, hükümetin aldığı karar sonrası Türkiye'ye dönmüşlerdir. Öğrencilerin yeniden yurtdışına gönderilmesi konusu gündeme gelince Türkiye, bu öğrencileri Almanya yerine İngiltere'ye göndermek istemiştir. Yapılan yazışmalar neticesinde İngiliz ve Türk hükümetleri arasında antlaşma sağlanmıştır. 40 Türk öğrenci, İngiliz tersanelerinde gemi inşası ve

---

⁶⁸ BCA, 541/44144-209526-8, Pilot yetiştirilmesi için İtalya'ya talebe gönderilmesi, 21.12.1939.

⁶⁹ BCA, 30.10.0.0/143.21.12.

⁷⁰ TNA, FO 371/25015, Transfer of Turkish Engineering Students from the United Kingdom to Germany, 3 January 1940.

mühendislik eğitimi almak için İngiltere'ye gidiş hazırlıklarına başlamıştır.⁷¹ İlaveten, Devlet Demiryolları Umum Müdürlüğü'nce Yüksek Cer Mühendisi yetiştirmek üzere İngiltere'ye 10 öğrenci daha gönderilecektir.⁷²

İngiltere'deki üniversitelerde devlet bursu ile mühendislik eğitimi alan Türk öğrencilerin fabrikalarda staj yapması için elçilik, girişimde bulunmuştur. Bazı öğrenciler, Rolls Royce fabrikalarından birinde havacılık üzerine uzmanlaşmak, özellikle de uçak motorları konusunda staj yapmak istemekteydiler. Staj konusunu ciddiyetle takip eden Tevfik Rüştü Aras⁷³, İngiliz makamlarına resmi yazıyla durumu iletmış ve olumlu sonuç almıştır.⁷⁴

Almanya'daki üniversitelerde eğitimlerine devam eden öğrenciler, kimi ihtiyaç maddelerini tedarikte zorlanıyorlardı. Her ihtiyacın giderilmesi mümkün olmasa da Ticaret Vekilliği, öğrencilere aileleri tarafından ayda beş kiloya kadar kavurma⁷⁵ ile iki kilo sabun⁷⁶ gönderilmesine onay verdi.

Almanya'daki öğrenci müfettişi; savaş hali ve öğrencilere ait haberleşmeleri yerinde yürütmekten kaynaklanan zaruriyet nedeniyle Berlin'den ayrılmadığı için Almanya'nın diğer şehirlerindeki öğrencilerin durumları hakkında ayrıntılı bilgi alamamıştır. Bu nedenle var olan öğrencilerin durumlarını yerinde incelemek, her birinin eğitim ve yaşam durumunu tetkik etmek için Haydarpaşa Numune Hastanesi Dahiliye Uzmanı Prof. Dr. Tevfik Sağlam'ın 20 Nisan 1940 tarihinde Almanya'ya gönderilmesi kararlaştırıldı.⁷⁷

Devlet bursuyla okuyan öğrencilerden Türkiye'ye geri gelenlerin bir kısmı, eğitimlerini yarım bıraktıkları yerlere dönmüştü ancak hala

⁷¹ The Times of India, "Turkish Ships Recalled by Government?", 29 February 1940.

⁷² BCA, 30.18.1.2 /90.38.12.

⁷³ Tevfik Rüştü Aras, 13 Ocak 1939'da Londra Büyükelçiliğine tayin olmuş ve 1942 yılına kadar bu görevi yürütmüştür (BCA, 534/37338-149772-3).

⁷⁴ TNA, FO 371/25015, Practical Training in Factories for Turkish Students Taking Engineering Courses in United Kingdom, 10 April 1940.

⁷⁵ BCA, 30.18.1.2/90.21.19.

⁷⁶ The Palestine Post (1933-1950), "No Soap In Germany", 22 May 1940; BCA, 30.18.1.2/90.39.15.

⁷⁷ BCA, 30.18.1.2/90.39.16.

gitmek için bekleyenler de vardı. 2/12283 sayılı Başvekâlet kararnamesi ile tekrar yerlerine gönderilenlerden kalan 22'si Maliye, 21'i Maarif ve Adliye'ye ait toplam 43 öğrencinin de öncesinde buldukları ülkelere gönderilmeleri kararlaştırılmıştır. Almanya'da bulunmuş olanların yine aynı dilde eğitim veren İsviçre Üniversiteleri'nde eğitim almaları ve bir an evvel kayıtlarının yapılması için 20 Nisan 1940 tarihinde İcra Vekilleri Heyeti'nce karar alınmıştır.⁷⁸

Yurtdışındaki eğitimlerini en fazla bir yıl içinde eğitimini tamamlayacaklar ile fen ve teknik sahalarda eğitim görenler, okudukları okullara iade edilmiş, bunlar haricindekilerin bir kısmı ise yurtdışında eğitim aldıkları okullara tekrar gönderilmiştir. Fakat ders yılının sona ermesiyle bu öğrencilerin yeniden ülkeye dönmeleri kararlaştırılmıştır. Savaşın seyrine göre de yeni ders döneminde gönderilip gönderilmeyecekleri yeniden değerlendirilecektir.⁷⁹

İtalyan hükümetinin verdiği onay ve Maliye Vekâleti'nin desteğiyle Roma'ya 5 öğrenci gönderildi⁸⁰ fakat bir ay bile geçmeden İtalya, ülke sınırları içerisinde olan tüm Türk öğrencileri memleketlerine gönderdi.⁸¹ Bir ay öncesinde Roma'ya giden öğrenciler de gönderilenler arasında mıdır bilinmemektedir.

1940 yılının Mayıs ayı ile birlikte Almanya'nın saldırı yönünü Batı'ya çevirmesi, Türk öğrencilerle ilgili olarak yeni gelişmelerin kapısını araladı. Belçika topraklarına 10 Mayıs'ta adım atan Almanlar, 28 Mayıs'ta tüm bölgelere egemen oldu.⁸² İşgalin başlamasıyla birlikte Belçika'da bulunan öğrencilerin memlekete iadesi için çalışmalara başlandı. Ciddi kargaşa ortamı vardı ve acele edilmek isteniyordu. Hollanda'da Lahey Türk Büyükelçiliği'nin olduğu bölgede 2 uçak düştüğünün bilgisi gelmiş ancak son hal hakkında malumat alınamamıştır.⁸³ Belçika ve Hollanda bölgesindeki öğrencilerden

⁷⁸ BCA, 30.18.1.2/90.38.9.

⁷⁹ BCA, 30.10.0.0/142.14.4.

⁸⁰ BCA, 541/44232-210792-17, Roma'ya gelecek öğrenciler hakkında bilgilendirme, 16.05.1940.

⁸¹ The Globe and Mail, "Turks Await Soviet Move Before Deciding Action", 12 June 1940.

⁸² TNA, PREM 3/69A, Belgium, 1940 May-1945 Jan.

⁸³ BCA, 508/44325-211449-15, Fransa'daki Türk öğrenciler ve T.C. Lahey Büyükelçiliği önüne düşen uçakla ilgili bilgi, 10.05.1940.

memlekete gönderilecekler haricindekilerin, Paris'e sevk edilmesi kararlaştırılmıştır.⁸⁴ Karar üzerine öğrencilerin sevki için Hariciye Vekâleti'nden ödenek talep edilmiştir. Belçika'daki öğrencilerin ve Türk vatandaşlarının sevki için gönderilecek olan paranın oradaki işlerin tamamının yürütüldüğü Anvers Konsolosluğu üzerinden kullanılması ise oldukça zordur çünkü Anvers, ağır bir bombardıman altındadır. Ostend'de de bu paranın kullanılması çok zor gözüktüğünden Belçika'daki Türk Büyükelçisi adına kayıtlı Paris'te bulunan Osmanlı Bankasına gönderilmesinin uygun olacağı Hariciye Vekaleti'ne iletildi. Fransa'nın da durumu çok iyi değildi, sınırının her iki tarafı ağır bombardıman altındaydı.⁸⁵

Paris Büyükelçisi Behiç Erkin⁸⁶, Fransa'da bulunan öğrencilerin Belçika'daki gibi perişan olmamaları için sınav zamanı olmasa hepsinin alınmasını teklif etmeyi düşünüyordu. Ancak savaş şartları ağırlaşınca memlekete göndermeye dair zaruriyet oluştu ve işlem yapmaya karar verdi. Son anda işlemlerin sıkışma ihtimaline karşılık da bir taraftan pasaport ve resmi evrak süreçlerini başlattı. Öğrencilerin nakil işlemleri için yol parası ödemek gerekecekti. Mağduriyet yaşanmaması için bahsi geçen öğrencilere burs veren kurumların ve kendi imkânlarıyla eğitim alanların ailelerinin şimdiden yol paralarını Paris konsolosluğunun hesabına yatırmasının uygun olacağını Hariciye Vekâletine iletmiştir.⁸⁷

Belçika'da eğitim alınan Türk öğrenciler, ülkeden ayrılarak Paris'e doğru yola çıkmışlar ve Hariciye Vekâleti, öğrencilerin durumunu yakından takip etmiştir.⁸⁸ Öğrenciler, resmi makamlar kanalıyla nakledilmeye çalışılırken Belçika'da biri Merkez Bankası'nın desteğiyle diğeri de kendi imkânları ile eğitim alan iki öğrenci, Paris'e gitmiştir.

⁸⁴ BCA, 508/44325- 11449-13, Brüksel'den Paris'e gidecek olan öğrencilerin isimlerinin bildirilmesi ve genel durumları hakkında bilgi talebi, 15.05.1940.

⁸⁵ BCA, 508/44325-211449-9, Yurtdışında öğrenim gören öğrencilerimizin Türkiye'ye sevk durumları ve vizeleri, 16.05.1940.

⁸⁶ BCA, 525/38094-153758-10, Behiç Erkin'in Paris Büyükelçisi olarak tayini ve itimatnamesini takdimi, 3 Temmuz 1939.

⁸⁷ BCA, 508/44325-211449-4, Savaş nedeniyle belli ülkelerde öğrenim gören öğrencilerin Türkiye'ye iadeleri için yapılan görüşmeler, 21.05.1940.

⁸⁸ Cumhuriyet Gazetesi, "Belçikadan Parise Geçen Talebelerimiz", 22 Mayıs 1940, s. 3.

Bahsedilen bu öğrenciler gibi başkalarının da Fransa'ya gidebileceği üzerinde durulmuştur.⁸⁹

Avrupa'da yaşanan son gelişmelerden sonra Hükümet, öğrencilerin durumunu gözden geçirmiş ve bir karar almıştır. Yurtdışında eğitim alan öğrencilere dair alınan kararlar ve uygulama şekliyle ilgili resmi yazı, Paris Büyükelçiliği'ne tebliğ edilmiştir. Tebliğde:

1. Resmi ve kendi imkânları ile eğitim alan öğrenciler, ders yılının sonuna ve sınavlarını tamamlayana kadar orada eğitimlerine devam edeceklerdir. Ancak vaziyet dolayısıyla memlekete dönmek isteyen olursa gelmekte özgürdür.
2. Belçika'dan Fransa'ya nakledilen resmi öğrenciler, tehlikeden uzak bölgelerde Belçika'da aldıkları eğitime benzer okullar varsa, uygun olanların oralara yerleştirilmeleri, açıkta kalanların ise memlekete iadeleri kararı alınmıştır.
3. Bu öğrencilerin buldukları yerlerde eğitimlerine devamlarını engelleyecek durumlar oluşursa eğer, kısmen veya tamamen memlekete iadeleri hakkında karar almak sizin (Paris Büyükelçiliğinin) takdirinize bırakılmıştır.
4. Bu maksat için harcanmak üzere Maarif Vekâleti, 1939 yılı bütçesinden sizin adınıza 20 Mayıs tarihi itibarıyla 6800 lira göndermiştir. Bu para ancak 15 Haziran'a kadar harcanabilir. Bu tarihten itibaren 1940 yılı bütçesinden ödenek gönderilecektir.
5. Yine aynı maksatla harcanmak üzere diğer resmi kurumlar adına eğitim alan öğrenciler için sizin adınıza ödenek gönderilmesi sağlandığı gibi kendi imkânıyla eğitim alan öğrenciler için de aileleri tarafından 200'er lira gönderilmesi, eksik kalan kısmının tamamlanmasında tarafınıza başvurulacaktır.
6. Vaziyet dolayısıyla bundan sonra yabancı memleketlere öğrenci gönderilmeyecektir.
7. Öğrencilerimizin eğitim durumları ile genel vaziyetleri hakkında Vekâletimize sık sık bilgi verilmesi rica ederim,⁹⁰hususları yer almaktadır.

---

⁸⁹ Akşam Gazetesi, "Belçikadan Fransaya Geçen Talebe", 23 Mayıs 1940, s. 6.

⁹⁰ BCA, 508/44325-211449-2, Değişik ülkelerde öğrenimde bulunan Türk öğrencilerin durumu için hükümetimiz tarafından alınan kararlar, 23.05.1940.

Avrupa'da kendi imkânları ile eğitim alan öğrencilerin eğitimlerine devam edemeyecekleri anlaşıldığı takdirde, öğrencilerin geri dönebilmeleri için ailelerin elçilikler üzerinden çocuklarına ya da yakınlarına 200 liraya kadar döviz gönderebileceği Maarif Vekâleti'nden tebliğ edilmiştir.⁹¹

Belçika'daki öğrencilerin tahliyesiyle meşgul olunurken başka ülkelerden Türkiye'ye dönüşler devam etmekteydi. Örneğin, Viyana'da iktisat eğitimi alan bir öğrenci memleketine dönmüştü. Yine kendi imkânlarıyla eğitimlerine devam eden 20 öğrencinin de geri dönmek için hazırlık yaptığı bilgisi Türk basınına yansımıştır. İtalya'dan 30 kişilik Polonya Yahudisi ile 44 kişilik Çek mülteci kafilesi de gelenler arasındadır.⁹² Çocuklarından doğrudan bilgi alamayan kimi aileler, resmi makamlara müracaat etmek suretiyle bilgi edinmeye çalışmışlardır. Nazilli/Aydın'da yaşayan bir aile, Paris'te yaşayan oğlundan sağlıklı bilgi alamadığı için Hariciye Vekâleti'nden yardım talep etmiştir.⁹³

Savaşın yarattığı korku, birçok olanaktan yoksunluk ve mali kaygılar öğrencileri birçok yönden etkilemiştir. Almanya'da devlet desteği ile tıp eğitimi alan öğrencilerden bazıları, bir Alman firmasından almış oldukları kitapların ücretini ödeyememişlerdir. Firma, borç konusunu Türkiye'deki Alman Büyükelçiliğine iletince Hariciye Vekâleti, borcun ödenme sürecini bizzat kendisi takip etmiştir.⁹⁴

Avrupa'daki savaşın Fransa'ya sıçraması üzerine Belçika'dan başta Paris olmak üzere farklı şehirlere nakledilen öğrencilerin yeniden nakli gündeme geldi. Almanların Paris'e girmesi üzerine Türk öğrenciler, Fransa'nın işgal görmeyen şehirlerine doğru sevk edilmeye başlandılar. Savaş şartları gereği bir takım düzensizlikler yaşansa da Paris Türk Büyükelçiliği, öğrencilerin durumu ile yakından ilgilenmekte ve Paris'te kalan 25 öğrencinin sevki için Fransız Dâhiliye Nazırı ile irtibat

⁹¹ Akşam Gazetesi, "Avrupadaki Talebe", 25 Mayıs 1940, s. 5.

⁹² Cumhuriyet Gazetesi, "Dünkü Konvansiyonelle Gelenler", 17 Haziran 1940, s. 2.

⁹³ BCA, 525/37969-154145-8, Paris'te eğitim gören Türk öğrencinin sağlık durumuna ilişkin bilgi talebi, 08.06.1940.

⁹⁴ BCA, 501/32162-127636-3, Almanya'da eğitim gören öğrencilerin borçları, 31.05.1940.

halindedir.⁹⁵ Alman işgaline giren Paris ve civarındaki şehirlerde bulunan Türk öğrenciler, yoğun olarak Bordeaux şehrine sevk edilmişlerdir. Öğrencilerin durumunu yakından takip etmek için bir öğrenci müfettişi, kafilere refakat etmiştir.⁹⁶ Temmuz ayı sonuna gelinmesine rağmen yer değişikliği haricinde öğrencilerin durumlarında kayda değer bir gelişme olmamıştır. Vaziyetleri pek iyi değildir ve bir an evvel memlekete dönebilmeleri⁹⁷ için Paris ve Berlin Büyükelçiliklerine Hariciye Vekilliği tarafından para gönderilmiştir.⁹⁸

İngiliz topraklarına yoğun saldırıların başlamadığı bu dönemde Türk öğrenciler, çatışmaların devam ettiği diğer bölgelere göre iyi durumdaydılar. MTA ve Sümerbank adına İngiltere'ye eğitime gönderilen öğrencilerden bazılarının eğitimlerine Amerika'da devam etmesi icap etmiştir. Bahsi geçen öğrencilerin her biri için yol parası olarak 260 dolar ödeme yapılmıştır.⁹⁹

Paris Büyükelçisi Behiç Erkin, Fransa'nın içinde bulunduğu durumla ilgili olarak yapmış olduğu analiz ve tespitleri, 1 Ağustos 1940 tarihinde Hariciye Vekâleti'ne göndermiş ve şu noktalara değinmiştir:

“Fransa'da vatana kıymet gösterme duygusu önemini kaybetmiştir. Mareşal Petain'in beyannamelerinde ve gazetelerde çıkan yazılarda genel olarak bu temalar işlenmektedir. Fransa'nın milliyetçilik duygularının zayıfladığı görülmektedir. Bunun en büyük nedeni olarak Fransız okullarında ve üniversitelerinde koyu materyalist varlığı gösterilebilir. Birçok Fransız ve alim, okullarda öğrencilere vatanperverlik duygusu aşılamamakta aksine sosyalizm ve komünizm gibi düşünceler telkin etmektedirler.

Milli duygulardan uzak, menfi ruhlu, disiplinsiz ve bulunduğu toplum için duygu eksikliği, gençliği az verimli bir unsur haline getirmektedir. Fransız gençliğinin bu hali, gazetelerde dahi açık bir dille yazılmakta ve bu sorunun giderilmesi için çareler aranmaktadır. Vaktiyle Bismarck, “Almanya'ya zafer kazandıran okul hocalarıdır” sözünden bugün

⁹⁵ BCA, 534/37395-150248-22, İkinci Dünya Savaşı sırasında Paris'te kalan 25 öğrencinin nakli ve Fransa'nın savaştaki durumu hakkında Dışişleri Bakanı ile yapılan görüşme, 13.06.1940.

⁹⁶ Akşam Gazetesi, “Bordeaux'daki Talebelerimiz”, 3 Temmuz 1940, s. 2.

⁹⁷ The Palestine Post (1933-1950), “Turkish Students” 5 Aug 1940.

⁹⁸ BCA, 30.10.0.0/142.14.6.

⁹⁹ BCA, 30.18.1.2/91.66.17.

Fransa'yı çökerten okul hocaları noktasına gelinmiştir. Dolayısıyla Fransa'ya öğrenci göndermek inceleme konusu olmalıdır.

Bugünkü okul sorunu halloluncaya kadar Fransa'ya genç öğrenci gönderilmemesi ve yalnız vatani ve milli inançları sağlam olanlar, herhangi bir ilim ve fen alanında bilgisini arttıracak ve denetimde bulunacak kişilerin kontrolü şartıyla gönderilmesi fikrindeyim.”¹⁰⁰

Fransa topraklarında bulunan öğrencilerin Brüksel-Berlin hattı üzerinden Türkiye'ye gönderilmesi için Alman makamlarına 7 Temmuz'da müracaat edilmiş ancak bir cevap alınamamıştır. Fransa'nın işgal altındaki bölgelerinde bulunan öğrencilerin Alman makamlarının gözetiminde Almanya üzerinden geçmesi için müracaat edilen 26 Temmuz tarihli resmi yazıya olumlu cevap gelmesi beklenmektedir. Ancak gelecek cevap beklenmeksizin, öğrencilerin İsviçre üzerinden sevki için 13 Ağustos tarihinde Vichy Büyükelçiliği'ne talimat verilmiştir.¹⁰¹

İsviçre'de Jeoloji eğitimi alan Türk öğrencilerden bir tanesi, 15 Ağustos 1940 tarihinde trenle İstanbul'a ulaşmıştır. Öğrenciden alınan bilgiye göre, Fransa'daki Türk öğrencilerin büyük kısmı İsviçre'ye geçmiştir. Fransa'da çok az Türk öğrencinin kaldığını, şuan için İsviçre'de ortalama 200 kadar Türk öğrenci bulunduğu bildirilmiştir. Ayrıca öğrencilerin genel durumlarının iyi ve bir sorunlarının olmadığı da vurgulanmıştır.¹⁰²

Fransa'daki öğrencilerin sevkine İsviçre üzerinden başlanmıştır ancak hala hem Fransa'da hem de Belçika'da Türk öğrenci bulunmaktadır. Fransa'nın işgal altındaki bölgelerinde ve Belçika'da bulunan öğrencilerin memlekete ulaşmalarını temin için Almanya nezdinde yapılan resmi başvuruya cevap gelmeyince Hariciye Vekâleti, Büyükelçiliğe telgraf çekerek talebin yenilenmesini istemiştir.¹⁰³

Almanya, Fransa galibiyetinden sonra yönünü İngiltere'ye çevirmiştir. Eylül ayından itibaren başlayan bombardıman ile başta

¹⁰⁰ BCA, 525/37706-151778-29, Fransa'ya öğrenci gönderilmesi meselesi, 01.08.1940.

¹⁰¹ BCA, 508/44325-211450-27, Fransa'da bulunan Türk öğrencilerimizin Almanya'ya güvenli şekilde geçmeleri, 13.08.1940.

¹⁰² Haber Gazetesi, "İsviçre'deki Talebelerimizin Vaziyetleri İyi", 15 Ağustos 1940, s. 1.

¹⁰³ BCA, 508/44325-211450-29, Fransa'da bulunan Türk öğrencilerimizin Almanya'ya güvenli şekilde geçmeleri, 07.09.1940.

Londra olmak üzere Britanya adasının yerle bir edilmek suretiyle İngiltere'nin savaştan çekilmesi amaçlandığından Hitler, Londra'yı aylarca havadan bombardıman etti.¹⁰⁴ İngiliz Hava Kuvvetleri'ni imha etmeden kara harekâtı yapamayacağını bilen Hitler, saldırıyı aylarca sürdürmüş ancak İngiltere'yi teslim noktasına getirememiştir. Hava saldırıları sırasında Türkiye Büyükelçiliği'nin bulunduğu Devonshire sokağına atılan bombalar nedeniyle Büyükelçilik binasının farklı katlarında camlar kırılmış, Büyükelçilik dairesi artık durulmaz hale gelmiştir. Doğrudan binaya isabet eden bir bomba yoktur ancak olmasına mani bir durum da yoktur. Gündüzleri güvenli şekilde çalışabilmek için Büyükelçilik çalışanları, Ascot'taki eve nakledilmişlerdir. Londra'da bulunan öğrenciler, Oxford'da British Council tarafından hazırlanan pansiyonlara yerleştirildiler. Gitmek istemeyip Londra kalmakta ısrar edenlerin sorumlulukları ise kendilerine bırakıldı. Oxford'a gitmeden önce 2 tane öğrencinin kaldığı pansiyona, bomba düşmüş ve bina ağır hasar almıştı.¹⁰⁵

Almanya'ya öğrenime gönderilen Türk öğrencilerin durumu ve gönderilecek öğrencilerle ilgili takip edilecek yöntem hakkında Berlin Büyükelçisi Hüsrev Gerede¹⁰⁶, 28 Eylül tarihinde 10 maddeden oluşan uzun bir rapor hazırladı. Raporda vurgulanan ana noktalar şu şekildeydi:

Almanya'da bulunan öğrencilerin çoğunluğu Berlin ve Dresden şehirlerinde yaşamaktadır ve Büyükelçilik, bu kişilerle sürekli temas halindedir. Uzak şehirlerde olan öğrenciler ise müfettişler vasıtasıyla sık sık teftiş ettirilmekte ve Profesörlerinden üç ayda bir malumat alınmaktadır. Teknik eleman olmak için eğitim alanların denetlemesi için bu işten anlayan birinin vazifelenirilmesi faydalı olacaktır.

Berlin'de bir öğrenci cemiyeti oluşturuldu. Cemiyet binasında öğrencilerin oturabileceği alanlara radyo, mütalaa salonu, gazete ve hatta çay dahi tedarik edildi. Ancak öğrencilerin burada toplanmasını sağlamak pek mümkün olmuyor çünkü erkek Türk öğrencilerden kimisi, şehrin farklı bölgelerindeki kafelerde, sinemalarda ve barlarda vakitlerini geçirmekteler. Bu çocuklar, çok genç yaşta buraya gelmiştir

¹⁰⁴ TNA, CAB 79/6/59, Airborne attack on London, 14 September 1940.

¹⁰⁵ BCA, 534/37459-150599-56, Alman hava taarruzunda Büyükelçilik binası camlarının kırıldığı, personelin Ascot'daki eve nakledileceği ve Türk öğrencilerin Oxford'taki pansiyonlara nakline çalışıldığı, 20.09.1940.

¹⁰⁶ BCA, 501/32167-127992-33; BCA, 30.18.1.2/88.76.12

ve iyiyi kötüyü ayırt edebilecek durumda değildirler. Almanya'ya ne için geldiklerinin farkında değildirler. Bunlar haricinde etrafta Türk öğrenciyim diye dolaşan ama Türkiye'yle alakası olmayan birçok serseri de vardır. Kendi imkânıyla eğitim alan ve resmi olarak görevlendirilen tüm öğrenciler, Türk Büyükelçiliği'nin denetimine tabi tutulmalıdır.

Savaş sebebiyle Almanya'da Türk askeri öğrenci kalmamıştır. Fakat öğrencilerin burada kaldıkları süre boyunca kendilerini yeteri kadar eğitimlerine vermedikleri, verilen vazifeleri üstünkörü yaptıkları, kimilerinin yakalarına Alman rozeti taktığı ve Nazi selamı verdiği tespit edilmiştir.

Şuan burada öğrenci yoktur ama bu kişilerin gelecekte Türkiye'de görev alacakları, sorumluluk sahibi olacakları unutulmamalıdır. Bu kişilerin eğitim süreçlerine dikkat edilmeli, ahlaken karakter sahibi ve ülkesini seven bireyler olarak yetiştirilmesi için gereken neyse yapılmalıdır. Yeni gönderilecek öğrencilerin daha dikkatli seçilmesi zaruridir.

Yeni oluşturulacak sistem için Japonya ya da Bulgaristan'ın öğrenci gönderme kuralları dikkate alınabilir. Özellikle öğrencilere yapılacak ödeme için eğitimin hangi kademesinde olduğuna özellikle dikkat edilmelidir, bulunduğu eğitim kademesine göre devletten para almalıdırlar.

Savaş sonrası barış döneminde Almanya'ya nasıl ve ne şekilde öğrenci gönderileceği kuralları gözden geçirilmelidir. Teknisyen olarak eğitim alacaklarla diğerlerinin eğitim alacakları kademe farklı ise kimileri yükseköğrenimlerini Türkiye'de tamamladıktan sonra yurtdışına çıkmalıdır. Teknisyen eğitimi alacakların ortaokul ve lise mezunu olması uygun olacaktır. Yabancı dil, müzik, tiyatro, dans akademisi, dikiş, biçki gibi eğitimler için ortaokul mezuniyeti yeterli olacaktır.

Yurtdışı eğitimi için seçilen öğrencilerin çoğunluğunun mümkünse 30 yaşından büyük olmasına ehemmiyet verilmelidir. Eğitim merkezleri olarak Berlin, Dresden gibi büyük şehirlerden uzak, eğlenceden ziyade çalışma ağırlıklı kasabalar bulunması mühimdir. Almanya'ya gelecek kişinin memleketteki mesleği iyi araştırılmalı ve yurtdışına çıkarsa hangi eksikliğini kapatacağı ya da kendisini hangi alanda geliştireceğini bilmesi gereklidir. Özellikle ülkemize katkı sağlayacak ve üretim yapmak için ihtiyaç duyulan alanlarda eğitim alacak öğrenciler seçilmelidir. Fenni alanlarda istihdam edilen mühendislerden Almanca bilenlerin dört beş yılda bir, altı ay Almanya'da staj yapması son gelişmeleri yakından takip edilebilmeleri için faydalı olacaktır.

Askeri öğrenci ve subaylar, öncelikle askeri ataşelik bünyesinde oluşturulacak müfettişlik denetimi altında olmalıdırlar. Bu müfettişin Almanca bilmesi ve mümkünse öncesinde Almanya'da eğitim almış olması gerekir. Müfettiş öğrencilerin alacakları maaş, eğitim durumları ve konaklamaları dahil tüm işleriyle ilgilenmelidir. Gerek öğrencilerin gerekse askeri staj görenlerin altı ayda bir bağlı oldukları Alman makamları ve kurumları tarafından sicil durumları talep edilmeli ve üç ay da bir çalışmalarını hakkında malumat alınmalıdır.

Gerek sivil gerekse de askeri öğrencilerin düzenli olarak denetlenmesi gereklidir. Bu noktada Maarif müfettişi ve askeri müfettişten istifade edilmelidir. Müfettişler; adres kayıtlarının, hastalık raporlarının ve para durumların takibi, kumar, israf, çapkınlık gibi hoş olmayan hallerde bulunanların tespitini yapmalıdırlar. Bahsi geçen konulara dikkat etmeyenlerin ikazı ve kendini tembelleğe verenlerin de dahil olmak üzere ilgili kişilerin ülkeye geri gönderilmesini içeren bir talimatname hazırlanmalı ve ciddiyetle uygulanmalıdır.

Öğrenciler memleketlerine döndüklerinde diplomaları ve sicilleri esas olmakla beraber eğitim aldığı alandan ciddi bir sınava tutulmaları yerinde olacaktır.

Eğitimlerini tamamlayamayanlar, uygunsuz davranışları ve tembelliği yüzünden geriye iadesi kararlaştırılanlar, devletin yaptığı masrafları noksansız ödemeli, kıdeminden kesilmeli gibi yaptırımları olmalıdır.¹⁰⁷

Fransa ve Belçika'ya eğitim için gitmiş olan Türk öğrencilerin işgal edilen ya da güvenli kabul edilebilecek bölgelerdeki genel durumlarına dair Paris Büyükelçisi Behiç Erkin, 28 Eylül 1940 tarihinde tuttuğu raporu iletmiştir. Raporunda;

Fransa ve Belçika'daki öğrencilerin sevk meselesi çok karışık bir durum arz etmektedir:

1. Fransa'dan çıkıp İsviçre'ye gitmek için İtalya vizesine başvurmak ilginç bir durum oluşturmakla birlikte yapılan işlemlerin süreli oluşu durumu daha da zora sokmaktadır.
2. Périgueux'dan Lyon'a nakledilen 21 öğrenci için İsviçre vizesi alınmıştı fakat bu öğrencilerin bir kısmı Périgueux'dan, bir kısmı da Lyon'dan kimseye haber vermeden Paris'e kaçmıştır. İki kişi de

¹⁰⁷ BCA, 30.10.0.0/142.14.8.

arkadaşlarının eşyalarını getirmek için Paris'e gönderilmişti. Bu kişileri geri getirmek son derece güç oldu. Bir kısmı son anda gruba dahil olmuş ancak çıkış vizesi almadıkları için kendi kusurları neticesinde geri kaldılar. Birçok uğraşı sonrasında 21 kişi için alınan vizeden yalnız 11 kişi istifade etmiş ve 12 Eylül Perşembe günü Cenevre'ye sevk edilmişti. Savaş alanı dışındaki diğer öğrencilerin, ikinci grup olarak sevk edilmesi için işlemler devam ediyor. Ardından çatışmaların olduğu bölgedeki öğrencilerle ilgilenilecektir.

3. Buradaki öğrencilerin önemli bir kısmından memnun değiliz. Bunların bölüm bölüm hali şöyle tarif olunabilir:

A. Mümkün olduğunca Fransa'da çok kalmak için çare arayanlar ve ayak sürüyenler. Böyle olmasaydı eğer büyük kısmı Haziran ayı başında sevk olunabileceklerdi. Sevk işlemlerinin başladığı bir dönemde öğrencilerden bir tanesi Bordeaux'da yanıma geldi ve bir an önce memlekete gönderilmeyi talep etti. Neden Paris'te iken gitmediğini sorduğumda hükümetin yaptığı tebligattan öğrencilerin kalmasını tercih ettiği anlamını çıkardığını söyledi. "Aksi bir tutum sergileseydim de bu sefer de panik yaptı derlerdi" diye gitmedim demiştir.

B. "Eğitimlerimizi tamamlamadan dönemeyiz" diyenler var. Bu öğrencilerden bir kısmı son sınavlarına girecektir. Ancak öğrencilerin çoğunluğu kalma niyetindedir.

C. "Ben gitmem, hükümet ve ailem beni burada aç bırakmazlar, elbet bir çare bulacaklardır" fikrinde olanlar vardır ve en tehlikeli olarak bu öğrenciler görülmektedir.

D. Bir an evvel memlekete dönmek isteyenler vardır.

E. Öğrencilerin çoğunluğu Fransa'nın durumunu ve düşman işgalini dikkate almıyor. Bunlar, her istediklerini yapmakta kendilerini özgür görmekte ve elçiliğin görevinin kendilerine para vermek ve her istediklerini yapması gereken bir kurum olduğunu düşünmektedirler. Ne hükümetten gelen ne de elçilikten gelen talimatları dikkate almamaktadırlar.

4. İşgal bölgelerine girip çıkmaktaki tehlikeye rağmen bazı öğrencilerin İstanbul içinde seyahat eder gibi bir bölgeden diğerine geçmeleri hayret verici bir durumdur. Kimisi ele avuca sığmıyor, Paris'e gidenleri geri getirmek mümkün olmuyor.

5. Öğrencilerde tuhaf bir hal görülmektedir. Şikâyet ettikleri bir konu çözüme kavuşturulsa da memnun olmamaktadırlar. Örneğin:

A. "Bordeaux sokaklarında yatıyoruz, Sefir Bey perişan bir vaziyetteyiz" diye müracaat edenlere o günün akşamına bir okulda kendilerine yer ayarlandı. İlk gün bu okula gitmedikleri gibi bir sonraki günde de zorlamayla gittiler.

B. Bordeaux'nun Almanlar tarafından işgalinden 3 gün önce öğrencileri iki grup halinde bölgeden çıkartarak Périgueux'a getirmek istedim ama memlekete gitmek istiyoruz diyenlerin bir kısmı bile Bordeaux'da kaldı.

C. Périgueux'da yaşayamıyoruz diyenlere Lyon Üniversitesi'nde yer temin ettim. Buna rağmen bir kısmı Périgueux'da kaldı, bir kısmı da Paris'e kaçtı.

D. Lyon'daki öğrencilerin önemli bir kısmı, eşyalarını almak için Paris'e gitmek istedi ancak döneceklerine inanmadığım için göndermedim. Nihayetinde iki kişinin 22 Ağustos'ta Paris'e gönderilmesine izin verdim ama isteksizce ancak 31 Ağustos'ta gittiler ve 10 Eylül'de döndüler. Bunların yaptıkları 4. maddede arz olunmuştur.

6. Bu konuda yazacak çok şey olmasına rağmen, daha fazla ayrıntıya girmeye lüzum görmüyorum. 8 Temmuz tarihli raporumda bazı hususlara değinmiştim. Şunu belirtmeliyim ki, Elçiliğin Paris'ten Vichy'e kadar yaptığı seyahatin sıkıntısı, öğrencilerimizin verdiği sıkıntıdan çok hafiftir,¹⁰⁸ hususları yer almıştır.

Ekim ayının sonuna geldiğinde kendilerine tebligat yapıldığı halde Belçika'dan dönmek istemeyen 15 öğrenci vardı. Brüksel Konsolosluğu artık adı geçen öğrencilere ödeme yapmayacağını bildirdi. Ayrıca bu öğrenciler için Alman makamları ile görüşüp Anvers Konsolosluğu vasıtasıyla resmi soruşturma açılması kararlaştırıldı. Fransa'daki öğrencilerin, İsviçre üzerinden Türkiye'ye sevk olunacağına dair bilgi, Paris Türk Konsolosluğu'ndan Berlin Büyükelçiliği'ne iletildi.¹⁰⁹

Fransa'nın Toulouse şehrinde eğitim alan bir kişi, Ankara'daki ailesinden aldığı bir telgrafla eğitimini tamamlayıncaya kadar Fransa'da kalabileceğini öğrenmiş ve bundan duyduğu memnuniyeti göstermek için Paris Büyükelçiliğine mektup yazmıştır. Fakat Paris Büyükelçiliği bu durumdan hoşnut olmamış çünkü Türkiye'ye dönmek istemeyen birçok öğrencinin, bu bilgiyi emsal alıp Fransa'da kalmak isteyeceğini

¹⁰⁸ BCA, 30.10.0.0/142.14.9.

¹⁰⁹ BCA, 508/44325-211448-5, Belçika'dan Türkiye'ye dönmek istemeyen öğrencilerin isim listesi, 25.10.1940.

düşünmüştür. Paris Büyükelçiliği 5 Ağustos 1940 tarihli yazısında ifade ettiği gibi Türk öğrencilerin bir an evvel yurda dönmesini ve Fransa'ya tekrar öğrenci gönderilmemesinin faydalı olacağını belirttiğini yinelemiş ve ortaya çıkabilecek yanlış anlaşılmalara ilgili net kararlar alınmasını talep etmiştir.¹¹⁰

Paris Büyükelçisi, Türk öğrencilerin durumuna dair Türkiye'ye çok sık bilgi göndermektedir. Behiç Erkin, 13 Kasım 1940 tarihinde Hariciye Vekâlet'ine gönderdiği raporla Fransa'da bulunan öğrencilerin durumuna dikkat çekmiştir. Raporunda şu ifadeler yer almaktadır:

1. İsviçre Elçiliği, Paris Türk Büyükelçiliğine gönderdiği bir nota ile bazı konulara dikkat çekmişti. İsviçre'de eğitim alan öğrenciler, memleketlerine dönerlerse tekrar İsviçre'ye girmek istediklerinde İtalyan vizesi almak zorundaydılar. İtalyan vizesi için ise Yugoslavya ve Bulgaristan vizesi alınması gerekiyordu. Yugoslavya ve Bulgaristan vizesi olmasına rağmen İtalyan vizesi almak çok kolay değildi ve alamayanlar vardı.
2. Toulouse'da kendi imkânları ile bulunan öğrencilerden 3 tanesi, Lyon'a gelememişler ve bu şartlarda 3 ay daha gelemeyeceklerini öğrenci müfettişine bildirmişlerdir. Daha öncesinde İsviçre vizesi alan 12 öğrenci, vakit kaybetmeksizin İsviçre'ye gitmiştir. Ancak İtalyan vizesi almadıkları gerekçesiyle İsviçre Hükümeti, bu öğrencilerin vizelerini iptal etmiştir.
3. Eğitimini kendisi finanse eden öğrencilerden biri, yurtdışındaki eğitimine devam etmek için Türkiye'den resmi izin almıştı. Benzer şekilde diğer öğrenciler de Türkiye'ye dönmek istemeyecekti ve güvenlik zafiyeti oluşabilirdi.
4. Büyükelçiliğin ikazına rağmen Lyon'a vaktinde gelmeyen bir öğrenci, Türk hükümetinden yardım talep ediyordu. Kendisi Fransız bir kadınla evliyken ve Paris'te geçinebilirken sonrasında "maddi sorun yaşıyorum" diyerek para istemesi çelişki oluşturmaktadır çünkü Fransa'ya gelirken resmi bir görevle gelmiştir ama sonrasında keyfi olarak taahhüdünün dışına çıkmıştır ve devlet desteğinin dışındadır.
5. Fransa'da kalan bazı öğrencilerin düşüncesi şu yöndedir: "Biz hükümetin emirlerini dinlemeyeceğiz fakat hükümet ve onun teşkilatı

¹¹⁰ BCA, 525/37969-154147-53, Fransa'da öğrenim gören Türk öğrencinin durumuna ilişkin bilgi, 05.11.1940.

bizim her istediğimizi istediğimiz zaman yapmaya mecburdur". Hükümetin verdiği talimatı dinlemeyip 10 Ekim tarihine kadar Lyon'a gelmeyenler için kat'i kararınızı beklerim.

6. Paris Başkonsolosluğu'nun 26 Ekim 1940 tarihli resmi yazısına binaen ekli sayfada adları yazılı öğrencilerin memleketlerine dönmek için kendilerine tek tek müracaat etmeleri durumunda var olan iş yoğunluğu arasında kendileri ile ilgilenmek mümkün değildir. Bu kişiler hakkında kesin bir karar alınmasını istirham ederim.

7. Öğrenciler, yaz mevsimi olması sebebiyle Lyon'daki okullara bedava ya da çok ucuz bir fiyattan yerleştirilmişti. Şimdi okullar açıldı ve bu kişilere konaklama parası verilmektedir. Her öğrenci için ödenen 60 Frank yevmiye, toplam öğrenci sayısı dikkate alındığında günlük 2000 frank ediyor. Bütçe çok kısıtlıdır ve 15 gün içinde bitecektir. Eğer bugünlerde İtalyan vizesi çıkmazsa ilave para talebinin olacağını hürmetle arz ederim.¹¹¹

Fransa'da eğitim gören öğrencilerin Türkiye'ye geri getirilme işlemlerine Kasım ayı sonu itibariyle hala devam edilmektedir.¹¹²

Belçika'da farklı kurumların desteğiyle eğitim alan öğrenciler de vardır. Belçika işgal edilince bu öğrenciler, Türkiye'ye geri çağırılmıştır. Sümerbank'ın desteklediği 5, MTA'nın desteklediği 16 öğrencinin durumu değerlendirildikten sonra ilgili öğrencilerin Amerika'da aynı branşta eğitimlerine devam etmeleri, 15 Kasım 1940 tarihinde kararlaştırılmıştır.¹¹³

Savaş, Avrupa'da yoğun şekilde devam etmektedir. Var olan şartlara rağmen Türkiye, Almanya ile gerekli gördüğü alanlarda ticaretini sürdürmektedir. Alman Krupp firmasından alınan lokomotifler, Türkiye'ye sevk edilmek için yola çıkmıştır. Savaş şartları gereği sevkiyat sırasında bir sorun yaşanabileceği için Dışişleri Bakanlığı Belgrad Büyükelçiliği'ne resmi yazıyla lokomotiflerin kaçının Yugoslavya'ya

¹¹¹ BCA, 30.10.0.0/142.14.16. Bu belgenin en son sayfasında İsviçre vizesi iptal edilen öğrencilerin isim listesi yer almaktadır.

¹¹² BCA, 30.18.1.2/93.108.1.

¹¹³ BCA, 30.10.0.0/142.14.11.

ulaştığının ve yine kaç tanesinin Bulgaristan sınırına geçtiğinin bilgisini sormuştur.¹¹⁴

Berlin’de öğrenci müfettişi olarak görev yapan Nihat Adil Erkman, Türk öğrencilerin durumlarına dair 27 Kasım 1940 tarihinde bir rapor hazırlardı. Raporda, Almanya’da trimester sistemine geçildiği için eğitim sürelerinin kısaldığı ancak bu uygulamadan yakın zamanda vazgeçileceği bilgisini verdi. Sınavlara katılım ile ilgili bir sorun yoktu yine yeme-içme konusunda bir sıkıntı yaşanmamaktaydı. Hatta var olan gıda istihkakına ek olarak bir defaya mahsus her bir öğrenci için 75 gram kahve dağıtılmıştır. Gıda maddeleri bol miktarda olsa da sınırlamalar mevcuttur. Öğrenciler isimlerini kaydettirmek suretiyle belirli dükkânlardan üzüm ve elma alabilmektedirler. Yaş sebze ve meyve, mevsim koşullarına göre tedarik edilebilmektedir.

Türk öğrencilerden siyasi sebepler yüzünden tutuklananlar olmuştur. Tutuklananların bir kısmı serbest bırakılmıştır. Fakat ilgili rapor kayda alındığı dönemde hala hapiste olanlar da vardır. Büyükelçiliğin talebine rağmen bazı öğrenciler serbest bırakılmamış ancak arkadaşlarının rahatlıkla ziyaret edebileceği bir koşuğa nakledilmişlerdir.

İngiliz uçaklarının Berlin’i ve Almanya’nın diğer şehirlerini bombalama ihtimaline karşı herhangi bir tehlike oluşmasını diye öğrencilerin gece dışarı çıkılması yasaklanmıştır. Saldırı varsa eğer derhal sığınaklara inilmesi ve olası bir tehlike durumunda müfettişin hemen haberdar edilmesi tavsiye edilmiştir. Şuana kadar öğrencilerin sorun yaşadığı bir saldırı olmamıştır. Gece saldırılarında ortalama 3-4 saat uykusuz kalındığından o günün sabahı okul ve iş için uyanmak herkes için sorun oluşturan bir durumdur. Alman hükümeti, saldırı yapılan gecelerde okulların 2 saat geç açılmasına onay vermiştir. Kimi aileler, hava saldırılarından endişe duyduklarından Büyükelçiliğe ve Müfettişliğe telgrafla ulaşarak çocukları hakkında bilgi talep etmişlerdir. O ana kadar öğrencilerin durumlarını tehlikeye atacak büyük bir sorun olmamıştır. Sadece evinin yakınına bomba düşen bir öğrencinin evindeki camlar kırıldığı için evi değiştirilmiştir. Yunanistan’ın savaşa dahil olması sebebiyle Türkiye’ye dönüş yolunun kapanma ihtimali, öğrencileri en

¹¹⁴ BCA, 501/32025-125997-30, TCDD tarafından Alman Krupp firmasından sipariş edilen lokomotiflerin sevkiyatı hakkında bilgi talebi, 23.11.1940.

çok düşündürülen konudur. Öğrenciler, eğitimlerini bir an evvel tamamlayıp Türkiye'ye dönme eğilimindedirler.¹¹⁵

Almanya'nın Fransa'yı işgalinden sonra gerek Paris Türk Büyükelçiliği gerekse de Türkiye Hariciye Vekâleti, defaten yazdıkları resmi yazılarda, Türk öğrencilerin Almanya üzerinden Türkiye'ye gidebilmelerine müsaade istemiştir. Fakat Alman makamları gerek Türk öğrencilerin gerekse de Türk diplomatların egemenlikleri altındaki Paris ile Vichy arasında seyahat etmesini dahi kabul etmemiştir. Çok istisnai durumlarda ise özel izinle buna müsaade edileceği iletilmiştir.¹¹⁶

Sümerbank'ın destek verdiği öğrencilerden Fransa ve Belçika'dan Türkiye'ye dönen 5 öğrencinin teknisyen olarak eğitim alacak olmaları sebebiyle yurtdışı eğitimlerine Amerika'da devam etmelerine karar verilmiştir. Adı geçen öğrencilerden isteyenler, gitmeme hakkına da sahiptirler.¹¹⁷

Almanların Belçika'ya saldırması üzerine Paris ve Bordeaux'da bulunan öğrencilerin geri dönmeleri konusunda Paris Büyükelçiliğine resmi yazı gönderilmiştir. 20 Eylül tarihine kadar birçoğu Paris'ten ayrılmamış hatta kimisi, Almanlarla bizzat görüşerek kalacakları süreyi uzatmıştır. Paris'te kalanlardan soru işareti yaşayanlar, Almanların kalmaları yönünde onay vermesinden sonra Paris'ten kesinlikle ayrılmayacaklarını bildirmişlerdir. Savaş şartları ve savaşın getirdiği hassasiyet dikkate alınarak kalmak isteyen öğrencilere ayrılmaları için büyükelçilik tarafından son tarih, 10 Ekim 1940 olarak verilmiştir. Ancak 6 Aralık gününe gelmesine rağmen dönmeyi hala reddeden öğrenciler vardır.¹¹⁸

Almanların işgali altında bulunan Paris'teki Türk öğrencilerinden bir kısmı, yurda kesin dönüş için talimat almalarına rağmen dönmek istememişlerdir. Dönmek istemeyen öğrenciler çoğunlukla Yahudi, Ermeni ve Rum kökenli öğrencilerdir. Türk öğrenciler, sonbahardaki sınavlarına girdikten sonra ülkeye döneceklerine dair konsolosluga bilgi

---

¹¹⁵ BCA, 30.10.0.0/142.14.12.

¹¹⁶ BCA, 525/37822-151894-16, Fransa'daki Türk diplomatların Paris-Vichy arası yolculuk yapabilmeleri ve Türk öğrencilerin yurda geri dönmeleri meselesi, 03.12.1940.

¹¹⁷ BCA, 30.10.0.0/142.14.13.

¹¹⁸ BCA, 30.10.0.0/142.14.14.

vermişlerdir. İlaveten 14.10.1940 tarihine kadar Paris'ten Lyon'a 50 öğrenci taşınmıştır. 26 öğrenci ise çeşitli gerekçelerle hala Paris'te kalmaktadır ancak ilerleyen günlerde ayrılacaklarını beyan etmişlerdir.¹¹⁹

Türkiye'nin yurtdışı eğitimine tekrar destek verdiği mühendislik öğrencileri, Avrupa güzergâhında güvenlik sorunu olduğu için Basra üzerinden ülkeden ayrılmışlardır. Çeşitli Avrupa başkentlerinde kesintiye uğrayan eğitimlerine Amerika'da devam edeceklerdir.¹²⁰

1941 yılı itibarıyla Avrupa'da savaş, dengededir. Almanya'nın Barbarossa Harekâtını başlatmak için yönünü doğuya çevirmesiyle İngiltere üzerindeki yük azalmıştır. Türkiye, İngiltere'nin ana karasındaki bombalanma riskinin azalması, iki ülke arasında artan işbirliği ve iyi seyirde devam eden ilişkiler sayesinde daha çok öğrenci gönderme istegindedir. Devlet Deniz Yolları; mühendislik ve teknik yapı alanlarında eğitim alan 40 öğrencinin staj yapması için İngiltere'ye gönderilmesi konusunda girişimlerde bulunmuştur.¹²¹ Türkiye'nin göndermeyi planladığı 40 öğrenci vardır ancak bu sayı, resmi yazışmalardan sonra 49'a yükselmiştir. Öğrencilerin dağılımı şu şekildedir:

1. Savaş patlak verdiğinde eğitim aldığı Almanya'dan İngiltere'ye geçen 7 kişi,
2. Almanya'da teknisyen ve mühendislik eğitimini yarıda bırakıp Türkiye'ye gelenlerden 25 kişi,
3. Hali hazırda Almanya'da eğitimine devam eden 5 kişi,
4. Lise mezunu olup İngiltere'de dil eğitimine devam eden 7 kişi,
5. İngiltere'nin farklı üniversitelerinde eğitimlerine devam eden 5 kişi.¹²²

İngiltere'ye ulaşan Türk öğrencilerle ilgili ilk intiba olumludur. Tek sorun öğrencilerin dil seviyeleridir. Öğrencilerin bir kısmı Almanya'dan

¹¹⁹ BCA, 30.10.0.0/142.14.15.

¹²⁰ The Palestine Post (1933-1950), "Cables in Brief", 19 Dec 1940.

¹²¹ TNA, FO 371/30166, Technical Training of Engineering and Constructor Students in England, 3 October 1941.

¹²² TNA, FO 371/30166, Technical Training for Turks in the United Kingdom, 17 November 1941.

İngiltere'ye geçenler, bir kısmı Almanya'dan Türkiye'ye geri gelip sonrasında İngiltere'ye gönderilenler ve bir kısmı da doğrudan Türkiye'den gönderilenlerden oluşmaktadır. Bazısının hiç yurtdışı tecrübesi yoktur ve dil seviyesi haliyle düşüktür. Bu sebeple British Council, öğrencilere dil eğitimi konusunda destek vermiştir.¹²³ Öğrenciler, aldıkları dil eğitimi sayesinde derslerini daha rahat takip edebilir duruma gelmişlerdir.

Sonuç

Osmanlı Devleti, 17. yüzyılın sonlarında Batılı devletlere karşı yaptığı savaşlarda aldığı mağlubiyetler nedeniyle modern dünyadan geri kaldığını kabul etmiştir. 18. yüzyılın başında dünyanın en büyük devletlerinden biri olduğu dönemde bunu kabul etmesi hiç de kolay değildir. Topyekûn bir geri kalmışlık kabul edilmediğinden sadece gerekli görülen alanlarda ıslahat yapılmaya başlanmıştır. Özellikle Avrupa'nın önemli başkentlerinde elçilikler açılması, savaşılan devletleri yakından tanımak için önemli bir adımdır. Elçilerin edindiği bilgileri devlet yönetimiyle paylaşması ve yurtdışı görevleri süresince kaleme aldıkları sefaretnameler sayesinde hem Avrupa hakkında birçok bilgi edinilmiş hem de Batı dünyasını tanıma isteği artmıştır.

II. Mahmut dönemi, Osmanlı tarihinde en kapsamlı ıslahatların yapıldığı dönem olarak kabul edilir. Farklı alanlarda sayısız ıslahatlar yapılmış, bunlardan biri de yurtdışına öğrenci gönderimi olmuştur. İlk kez Fransa'ya öğrenci gönderilmesiyle başlayan sistem, zamanla tüm Avrupa'ya hatta Amerika'ya kadar genişlemiştir. Osmanlı Devleti'nin yıkıldığı döneme kadar da devam etmiştir.

Birinci Dünya Savaşı sonunda siyasi varlığı sona eren Osmanlı Devleti'nin yerine Türkiye Cumhuriyeti kurulmuştur. Birçok zorluğun içinden sıyrılarak kurulan Türkiye, Osmanlı Devleti'nden miras kalan yurtdışına öğrenci gönderme sistemini devam ettirmiştir. Eksik görülen alanlarda yapılan düzenlemelerle yurtdışı eğitim modeli geliştirilmiş ve daha çok öğrenciyi kapsayacak hale dönüştürülmüştür. Kendi içinde aksaklıklar ve tam istenen seviyeye ulaşamamış olmasına rağmen yüzlerce öğrenci için yeni imkânlar ortaya çıkmıştır. Eğitimli gençler ile

---

¹²³ TNA, FO 371/30166, Technical Training for Turks in the United Kingdom, 3 December 1941.

Genç Cumhuriyet'in farklı alanlardaki kalifiye eleman ve üreten güç ihtiyacı, giderilmeye çalışılmıştır.

1939 yılında İkinci Dünya Savaşı'nın patlak vermesi, Avrupa coğrafyasında büyük bir yıkımı başlatmıştır. İnsanların temel ihtiyaçlara bile ulaşmakta zorlandığı, can güvenliğinin kalmadığı bir dönemde çoğunluğu devlet desteği ile eğitim alan Türk öğrenciler için ne yapılacağı birçok bilinmezlik barındırıyordu. Almanya, Fransa ve Belçika'da yoğun olarak bulunan öğrencilerin savaş alanı olan bu coğrafyalarda eğitimlerine sağlıklı bir şekilde devam etmeleri mümkün değildi. Ankara'nın aldığı kararla öğrencilerin çoğunluğu, Türkiye'ye geri çağırıldı. Özellikle Almanya'da kalan öğrencilerin önemli bir kısmı, Belçika ve Fransa'ya gönderilirken az miktarda öğrenci ise İngiltere'ye nakledilmiştir.

Belçika'nın Almanya tarafından işgali sonrası, buradaki öğrenciler ya Türkiye'ye çağırılmış ya da Fransa'ya gönderilmiştir. Paris'in Almanların eline geçmesiyle bu sefer Fransa içinde farklı bölgelere aktarılan öğrencilerin bir kısmı yine Türkiye'ye dönmüş, bir kısmı İsviçre'ye geçmiş, bir kısmı ise ya olduğu yerde kalmış ya da İngiltere'ye geçmiştir. Az miktarda öğrenci ise Amerika'da eğitimine devam etmiştir. Fransa'da kalan öğrencilerin eğitimlerini sürdürmeleri pek kolay değildir. Ülkenin işgaliyle birlikte birçok öğrencinin okuduğu Paris'e giriş çıkışta Almanların denetim yapması, güvenlik kaygılarını üst düzeye çıkarmıştır. Bunlara bir de mali sorunların eklenmesiyle öğrenciler için eğitim almak oldukça güç hale gelmiştir. Diğer taraftan öğrencilerin ciddiyetsizliğinden ya da umursamazlığından kaynaklanan sorunların da olması, onlarla ekstradan uğraşılmasını gerektirmektedir. İngiltere'ye giden öğrencilerin durumu 1940 yılı sonuna kadar zaman zaman sıkıntılıdır ama 1941 yılı ile birlikte savaşan diğer devletlere göre çok daha iyidir. Amerika'ya giden öğrenciler için zaten herhangi bir sorun yoktur.

Türkiye özelinde bakıldığında devlet, yurtdışında bulunan öğrencilerin güvenliğiyle yakından ilgilenmiştir. Öğrenci müfettişleri, konsolosluk ve büyükelçilikler vasıtasıyla her an yanlarında olunmaya çalışılmıştır. Ülkeye dönen öğrencilerin durumu da başlı başına çözülmesi gereken bir konudur. Öğrencilerden kimi bir önceki okulunda eğitimine devam ederken, kimisi yurtdışında yarım bıraktığı okuluna

dönme planları yapmıştır. Savaşın durağanlaştığı dönemlerde güvenlik riski kalmadığı düşünülerek bazı öğrenciler, yurtdışında yarım bıraktığı okullara, az sayıda öğrenci ise yeni bir ülkeye eğitime gönderilmişlerdir. Yurtdışından dönen öğrencilerin durumlarını çözmek öncelikli konudur ama bir taraftan da ilk kez yurtdışına gidecekler için çalışmalar yapılmaktadır. Bu noktada Türkiye'nin değişen siyasetinin de etkisiyle öğrenciler, mümkün olduğunca İngiltere'ye gönderilmeye çalışılmıştır.

Yurtdışında eğitim alan öğrenciler, Türkiye'nin yeni açmayı planladığı fabrikalar, okullar, devlet kurumları özetle ülkenin geleceği açısından son derece büyük öneme sahip tesislerin kurulmasında ya da işletilmesinde görevler alacaklardır. İzmit'te kâğıt fabrikasının kurulmasının öncüsü olan Mehmet Ali Kâğıtçı, Almanya ve Fransa'da eğitim aldıktan sonra Türkiye'ye dönmüştür. Kendisinin kişisel girişimleri sonucunda İzmit Kâğıt Müessesesi kurulmuştur.

Yurtdışına sadece sivil öğrenciler değil askeri öğrenciler de gönderilmiştir. Ülkenin savunulmasında ve yeni tekniklerin geliştirilmesinde görev alması istenen bu kişiler, yurtdışında farklı ülkelere gönderilmek suretiyle askeri alanlar, gemi vb. tesislerde eğitim almışlardır. Askeri öğrenciler gibi rütbeli subayların da eğitim amaçlı yurtdışına gönderildiğini görmekteyiz.

Değişen ve gelişen dünyada teknolojidenden, ilimden, bilimden ve değişimden uzak kalmamak için çağın gereklerini yerine getirmek zaruriyetinde eğitim, en temel gelişim aracıdır. Eğitimden uzaklaşmak, gelişimden de uzaklaşmaktır.

Kaynakça

Arşiv Kaynakları

The U.S. National Archives (TNAUS)

TNAUS, 867.00-NAZİ/2, Turkish Press Comment on Dr. Goebbels' Speech, 21 October 1937.

TNAUS, 867.24/118, Equipment and Supplies; Turkish Army, 17 July 1939.

TNAUS, 867.24/119, Armament and Ammunition Factory in Kirikkale, 24 July 1939)

TNAUS, 867.42/78, Report, 9 March 1931.

TNAUS, 867.42711/4, Report, 20 July 1933.

TNAUS, 867.516-SUEMER/3, Soviet Russia and the Turkish Industrial Development, 25 April 1935.

TNAUS, 867.00B/76, Turkish Students to Study in Russia, 17 February 1933.

The National Archives / UK (TNA)

TNA, CAB 79/6/59, Airborne attack on London, 14 September 1940.

TNA, FO 371/23296, Facilities for Turkish Engineering Students to Learn English, 31 Mart 1939.

TNA, FO 371/23296, Facilities for Turkish Engineering Students to Study in United Kingdom, 30 June 1939.

TNA, FO 371/23296, Training of Turkish Naval Cadets in the United Kingdom, 13 March 1939.

TNA, FO 371/23296, Training of Turkish Naval Officers, 10 January 1939.

TNA, FO 371/23296, Training of Turkish Railway Engineering Students in the United Kingdom, 28 March 1939.

TNA, FO 371/25015, Practical Training in Factories for Turkish Students Taking Engineering Courses in United Kingdom, 10 April 1940.

TNA, FO 371/25015, Transfer of Turkish Engineering Students from the United Kingdom to Germany, 3 January 1940.

TNA, FO 371/30166, Technical Training for Turks in the United Kingdom, 17 November 1941.

TNA, FO 371/30166, Technical Training for Turks in the United Kingdom, 3 December 1941.

TNA, FO 371/30166, Technical Training of Engineering and Constructor Students in England, 3 October 1941.

TNA, PREM 3/69A, Belgium, 1940 May-1945 Jan.

T.C. Cumhurbaşkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA)

BCA, 30-10-0-0/15-87-20.

BCA, 30-10-0-0/59-397-3.

BCA, 30-18-1-2/6-58-1.

BCA, 30-18-1-2/7-61-6.

BCA, 30-18-1-2/82-21-11.

BCA, 30-18-1-2/83-38-3.

BCA, 30-18-1-2/84-90-3.

BCA, 30-18-1-2/87-58-19.

BCA, 490-1-0-0/1199-202-1.

BCA, 501/32167-127992-33.

BCA, 534/37338-149772-3.

BCA, 30-10-0-0/141-9-6.

BCA, 30-10-0-0/141-9-12.
BCA, 571/35521-139770, 08.07.1934.
BCA, 501/32196-128470-3, 17.03.1938.
BCA, 525/37969-154144-6, 02.09.1938.
BCA, 541/43950-210040-14, 22.09.1938.
BCA, 525/38094-153758-10, 3.07.1939.
BCA, 541/44226-210239-39, 31.08.1939.
BCA, 525/38041-154681-209, 23.11.1939.
BCA, 541/44144-209526-8, 21.12.1939.
BCA, 508/44325-211449-15, 10.05.1940.
BCA, 508/44325- 11449-13, 15.05.1940.
BCA, 508/44325-211449-9, 16.05.1940.
BCA, 541/44232-210792-17, 16.05.1940.
BCA, 508/44325-211449-4, 21.05.1940.
BCA, 508/44325-211449-2, 23.05.1940.
BCA, 501/32162-127636-3, 31.05.1940.
BCA, 525/37969-154145-8, 08.06.1940.
BCA, 534/37395-150248-22, 13.06.1940.
BCA, 525/37706-151778-29, 01.08.1940.
BCA, 508/44325-211450-27, 13.08.1940.
BCA, 508/44325-211450-29, 07.09.1940.
BCA, 534/37459-150599-56, 20.09.1940.
BCA, 508/44325-211448-5, 25.10.1940.
BCA, 525/37969-154147-53, 05.11.1940.
BCA, 501/32025-125997-30, 23.11.1940.
BCA, 525/37822-151894-16, 03.12.1940.
BCA, 30-18-1-2/82-9-17.
BCA, 30.18.1.2/89.107.4.
BCA, 30.18.1.2/93.108.1.
BCA, 30.10.0.0/142.13.21.
BCA, 30.10.0.0/142.14.11.
BCA, 30.10.0.0/142.14.12.
BCA, 30.10.0.0/142.14.13.
BCA, 30.10.0.0/142.14.14.
BCA, 30.10.0.0/142.14.15.
BCA, 30.10.0.0/142.14.16.
BCA, 30.10.0.0/142.14.3.
BCA, 30.10.0.0/142.14.4.
BCA, 30.10.0.0/142.14.6.
BCA, 30.10.0.0/142.14.8.
BCA, 30.10.0.0/142.14.9.

BCA, 30.10.0.0/143.21.12.
 BCA, 30.10.0.0/200.363.20.
 BCA, 30.10.0.0/142.13.20.
 BCA, 30.18.1.2 /90.38.12.
 BCA, 30.18.1.2/88.76.12.
 BCA, 30.18.1.2/90.21.19.
 BCA, 30.18.1.2/90.38.9.
 BCA, 30.18.1.2/90.39.16.
 BCA, 30.18.1.2/91.66.17.

Sürelî Yayınlar

Açık Söz Gazetesi, "Ecnebi Memleketlere Talebe Gönderilecektir", 8 Temmuz 1936, s.8.

Açık Söz Gazetesi, "Sovyet Rusya'da Türk Talebeleri", 17 Temmuz 1936, s. 2.

Akşam Gazetesi, "Avrupadaki Talebe", 25 Mayıs 1940, s. 5.

Akşam Gazetesi, "Belçikadan Fransaya Geçen Talebe", 23 Mayıs 1940, s. 6.

Akşam Gazetesi, "Bordeaux'daki Talebelerimiz", 3 Temmuz 1940, s. 2.

Akşam Gazetesi, "Denizbankın Tahsile Göndereceği Talebeler", 12 Kanunu Sani 1939, s. 6.

Akşam Gazetesi, "Şu Aralık Almanya'ya Talebe Göndermek Olur Mu?", 11 Kanunuevvel 1939, s.1.

Anadolu Gazetesi, "Almanya'dan Gelen Talebelerimiz", 5 Eylül 1939, s. 3.

Anadolu Gazetesi, "Maarif Vekaleti Yeni Kararlar Aldı", 26 Eylül 1939, s. 2.

Cumhuriyet Gazetesi, "30 San'at Okulu Mezunu Avrupaya Tahsile Gönderilecektir", 18 Şubat 1939, s. 10.

Cumhuriyet Gazetesi, "Almanya'dan Gelen Türk Talebeler", 1 Eylül 1939, s. 4.

Cumhuriyet Gazetesi, "Avrupa'ya Gidecek Talebelerin Harcırah Emri Geldi", 24 Teşrinisani 1939, s. 2.

Cumhuriyet Gazetesi, "Avrupada Tahsilde Bulunan Talebeler Hakkında Bir Karar", 27 Temmuz 1938, s. 2.

Cumhuriyet Gazetesi, "Avrupadan Dönen Talebeler", 14 Teşrinievvel 1939, s. 2.

Cumhuriyet Gazetesi, "Belçikadan Parise Geçen Talebelerimiz", 22 Mayıs 1940, s. 3.

Cumhuriyet Gazetesi, "Dünkü Konvansiyonelle Gelenler", 17 Haziran 1940, s. 2.

Haber Gazetesi, "İsviçredeki Talebelerimizin Vaziyetleri İyi", 15 Ağustos 1940, s. 1.

Resmî Gazete, 1416 Sayılı Kanun, Sayı:1169, 16 Nisan 1929.

The Christian Science Monitor, "Efforts to Dislodge Turkey from 'Peace' Pacts in Vain", 28 August 1939.

The Globe and Mail, "Turks Await Soviet Move Before Deciding Action", 12 June 1940.

The Palestine Post (1933-1950), "Cables in Brief", 19 Dec 1940.

The Palestine Post (1933-1950), "No Soap In Germany", 22 May 1940; BCA, 30.18.1.2/90.39.15.

The Palestine Post (1933-1950), "Turkish Students" 5 Aug 1940.

The Times of India, "Turkish Ships Recalled by Government?", 29 February 1940.

The Times, "Apartments and Board Residance", 19 July 1939.

The Times, "Apartments and Board Residance", 26 July 1939.

Kitap ve Makaleler

"*Karlofça*", TDV İslam Ansiklopedisi, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Cilt 24, İstanbul, 2001.

Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, I-III, ATAM Yayınları, Ankara, 2006.

Berkes, Niyazi, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, Yay. Haz. Ahmet Kuyaş, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2003.

Çakır, Coşkun, *Bir Mali Islahat Hareketi Olarak Tanzimat ve Tanzimat Dönemi Maliye Politikalarının Tahlil ve Tenkidi*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İktisat Tarihi Bilim Dalı, Doktora Tezi, İstanbul, 1998.

Demirtaş, Bahattin, "Atatürk Döneminde Eğitim Alanında Yaşanan Gelişmeler", *Gazi Akademik Bakış*, Cilt 1, Sayı 2, Yaz 2008.

Hükümet Programları ve Genel Kurul Görüşmeleri, Haz. İrfan Neziroğlu-Tuncer Yılmaz, Cilt 1, TBMM Basımevi, Ankara, 2013.

İçke, Ayşen, *Atatürk Dönemi Yurtdışı Eğitimi (1923-1938)*, ATAM Yayınları, Ankara, 2018.

Korkut, Hasan, "Osmanlı Sefaretnameleri Hakkında Yapılan Araştırmalar", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, Cilt 1, Sayı 2, 2003, ss.491-511.

Ortak, Şaban, *Atatürk Dönemi Eğitim Politikalarında Yabancı Uzman Raporlarının Etkileri*, Atatürk Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Doktora Tezi, Erzurum, 2004.

Şişman, Adnan, "IX. Yüzyıldan XX. Yüzyıl Başlarına Kadar Avusturya'ya Gönderilen Osmanlı Öğrencileri Hakkında", *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı 1, 1998.

TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: II, Cilt: 7, İctima Senesi 1.

TBMM Zabıt Ceridesi, Devre:3, İctima:2, Cilt:9, İnikat:50.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Büyük Osmanlı Tarihi*, Cilt 5, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1995, s.160.

Yıldırım, Seyfi, *Eğitim Amacıyla Yurt Dışına Gönderilen Öğrenciler (1940-1970): Prosopografik Bir Çalışma Örneği*, Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Doktora Tezi, Ankara, 2005.

Extended Abstract

The Ottoman Empire was one of the largest states in the world until the end of the 17th century, but it started to lose this superiority with the defeats it suffered in the wars against the European states. He suffered greater losses in his wars to take the lands he had lost. With the beginning of the 18th century, some reform movements began to be made to prevent the bad course of the state. It was possible to get to know Europe closely, especially with temporary embassies opened in capitals abroad. The embassy memories were an important factor that increased the sense of curiosity about abroad. With the 19th century, more comprehensive reform movements were made. One of them was sending students abroad. With the investment in education, which is the cornerstone of development and change, a big step has been taken on the road to modernity and a strong state. By sending 4 students to Paris in 1830, the process of studying abroad began.

Over time, sending student will spread to other European capitals, and there will even be those sent to America. The number of students sent abroad continued with increasing numbers until the collapse of the Ottoman Empire. With the establishment of the Republic of Turkey, under the leadership of Mustafa Kemal Pasha (Atatürk), radical reform movements were made in the field of education as well as in many other fields. In 1923, just before the proclamation of the Republic, in the announced program of the Cabinet Council, the principles consisting of 12 articles related to education were adopted. One of the most radical reforms made in the field of education was undoubtedly the adoption of the Law of Unification of Education. With the Law of Unification of Education, all educational institutions within the borders of Turkey were connected to the Ministry of Education. An important step has been taken towards the common curriculum. With the unity to be achieved in education, it will be possible to go a long way in terms of national and homeland awareness for the coming years.

The adoption of the Alphabet Reform on November 1, 1928 is a very important step. Then, with the opening of the National Schools on January 1, 1929, education could spread to a wider base. With the spread of education throughout the country, the number of students

coming from below would increase, so the number and quality of students who could be sent abroad would increase at the same rate.

With the 23-item "Law on Requests to be Sent to Foreign Countries", published in the Official Journal dated April 6, 1929, the points that state institutions should pay attention to when sending students abroad were recorded. It is an important step in order for the procedures to progress more regularly and to reach more students.

Two student inspectorates were established to supervise and deal with students studying abroad. He was allowed to employ one clerk alongside the inspectors, one in Paris and the other in Berlin. The Paris inspector was responsible for students in France, England, Belgium, Italy and Switzerland. The Berlin inspector dealt with students in Germany, Austria, Hungary, Czechoslovakia and Sweden.

Along with the 1930s, students will be sent to America as well as Europe. Depending on the changing policy of Turkey, the effectiveness of French has decreased, and the importance of English has increased, especially in commercial, professional and technical terms. The fact that students want to study English books as a reference source in the fields they study has been a factor that has increased the number of students who want to study in the USA.

The industrial facilities that Turkey has already established and the trained manpower needed because they plan to establish it are desired to be met through the students sent abroad. In the selection of students, the diversity of the school and the choice of the department were made by taking this matter into account. Although students were selected from all fields as much as possible, of course, there were priority fields. Engineering, science and technical fields were the branches that were considered in the selection of students.

Germany was the country where the most students were sent from Turkey to study abroad. The commercial relations with Germany and especially the support received in technical matters caused Germany to come to the fore. France was the country where the most students were sent after Germany in Europe. Other countries from which students were sent included Belgium, England, Austria, Russia, Switzerland and Italy.

When the Second World War began, the situation of students in different countries of Europe aroused concern. Students, especially in Germany, were asked to finish their education and return to Turkey. Some students immediately returned, while others went to Belgium. The students who went to France after the occupation of Belgium either returned to Turkey or went to England and Switzerland after the occupation of Belgium. Some students went to different cities in France. The students who stayed in Europe could not continue their education without any problems due to the war conditions. Security concerns and they had to make relocations. Those who had a few months left to finish their schooling somehow made an effort to complete their education.

Some of the students who came to Turkey were placed in schools where they were educated before or in schools deemed appropriate for them at the time. Some students were sent abroad again. While some of these students were sent to the schools where they left their education unfinished, some of them were sent to new countries such as England. The number of students sent directly to America was also at a substantial level.

Many reports were kept by the embassies because of the students' actions and attitudes during their stay abroad. In line with these reports, students who continue their education are required to take a proficiency exam when they return to the country. For the newly elected students, it was emphasized that some new rules should be introduced and what should be considered about the selection.

Araştırma Makalesi/Research Article

XIX. Yüzyılda Hive: Nikolay Nikalayeviç Muraviev'in Gözünden Bir Şehir Portresi

Duygu Atasoy*

(ORCID: 0000-0002-8773-7915)

Makale Gönderim Tarihi

04.11.2022

Makale Kabul Tarihi

23.12.2022

Atıf Bilgisi/Reference Information

Chicago: Atasoy, D., "XIX. Yüzyılda Hive: Nikolay Nikalayeviç Muraviev'in Gözünden Bir Şehir Portresi", *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 7/Özel Sayı: Dr. Mahmut Kırkpınar'a Armağan: 1292-1319.

APA: Atasoy, D. (2022). XIX. Yüzyılda Hive: Nikolay Nikalayeviç Muraviev'in Gözünden Bir Şehir Portresi. *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 7 (Özel Sayı: Dr. Mahmut Kırkpınar'a Armağan), 1292-1319.

Öz

Türkistan bölgesi, eski tarihlerden beri Türklerin önemli yerleşim alanlarından biri olmuştur. Bu bölgede birçok Türk şehri kurulmuş ve Türk tarihinde önemli bir bölge haline gelmiştir. Türkistan'da yer alan Hive şehri, bölgenin önemli şehirlerinden biri olması nedeniyle birçok misyon tarafından ziyaret edilmiştir. Bu misyonlardan biri de Nikolay Nikolayeviç Muraviev'dir. Bu çalışmayla birlikte N. N. Muraviev'in gözünden XIX. yüzyılda Hive şehri ele alınacaktır. Çalışma kapsamında öncelikle Türkistan Hanlıklarının şehir yapısı ele alınmış ardından Hive Şehri'nin fiziki yapısı, etnik yapısı ve nüfusu, ticari ve iktisadi hayatı ve sosyal ve entelektüel hayatı incelenmiştir. Temel kaynak olarak, bölgeye görev amaçlı giden ve raporunda Hive hakkında detaylı bilgi

---

* Yüksek Lisans Öğrencisi, Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Yeniçağ Tarihi Bilim Dalı, Türkiye, d.atasoy1996@gmail.com.

MA Candidate, Sakarya University, Institute of Social Sciences, Main Discipline of History, Discipline of the History of Modern Age, Türkiye.

veren N. N. Muraviev'in Putoşestviye v Turkmenyu i Hivu 1819 i 1820 eseri seçilmiştir. Muraviev'in Hive'yi ziyaret ettiği dönem göz önünde bulundurularak, konu XIX. yüzyıla sınırlandırılmıştır. Çeşitli misyonların aktardığı bilgiler incelenerek Hive şehrinin bir analizi yapılmaya çalışılmıştır. Çalışma kapsamında Hive'nin XIX. yüzyılda ticari, mimari ve entelektüel açısından oldukça gelişmiş olduğu ve ortak kimliği sağlayan İslamiyet ile beraber kazanılan ortak düşünce sistemi ve hayat anlayışının şehir dokusuna yansımış olduğu görülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Hive Şehri, Şehir Tarihi, Türkistan Hanlıkları, Nikolay Nikalayeviç Muraviev.

Khiva in the 19th Century: A City Portrait from the Eyes of Nikolay Nikalayeviç Muraviev

Abstract

The region, called the Turkestan, has been one of the important settlement areas of the Turks since ancient times. Many Turkish cities were established in this region and it has become an important region in Turkish history. The city of Khiva, located in Turkestan, has been visited by many people because it is one of the important cities of the region. One of these missions was Nikolay Nikalayeviç Muraviev. With this work, the Khiva city in the XIX century will be discussed through the eyes of N. N. Muraviev. In this study, XIX. century Khiva will be discussed. Within the scope of the study, firstly the city structure of the Turkestan Khanates was discussed, then the physical appearance, ethnic structure and population, commercial and economic life and social and intellectual life of the City of Khiva were examined. As the main source, N. N. Muraviev's work Putoşestviye v Turkmenyu i Hivu 1819 i 1820, who went to the region for a mission and gave detailed information about Khiva in his report, was chosen. Considering the period when Muraviev visited Khiva, the subject is XIX. century limited. In this study, it is seen that the common thought system and understanding of life gained with Islam, which provided a common identity in the XIX century, is reflected in the urban fabric.

Keywords: Khiva City, City History, Turkestan Khanates, Nikolay Nikalayeviç Muraviev.

Giriş

Hive, Orta Çağ ve Yeni Çağ'da Orta Asya'nın siyasi ve kültürel bakımdan önemli merkezlerinden biri olan Harezmi bölgesinde bulunan şehirlerden biridir. Orta Asya'nın büyük bir bölümü göçebe hayatı şart

kılsa da Hive, Amu-Derya sayesinde, bu bölge çöller içerisinde bulunan verimli bir vaha görünümüne sahiptir ve burada yaşayanlara verimli topraklar sunmuştur. Amu-Derya'nın aşağı mecrasından Aral Gölü'ne kadar uzanmaktadır. Öte yandan çevresindeki çöller sayesinde işgali zorlaşmış, coğrafi özellikleri Hive'nin tarihsel sürecinin belirleyicisi olmuştur.

Hanlık kendisini çevreleyen geniş çöller sayesinde, komşu devletlerin aksine, kompakt ve ulaşımı zor bir bölgede yer almaktadır. Çöller ile çevrili tek bir vaha görünümündeki Hive Hanlığı, coğrafyasının sunduğu imkanlardan son derece yararlanmıştı. Bu coğrafi özelliği hem geniş çöllerin büyük ordular tarafından aşılmasının önüne geçerek Hive'nin işgalini zorlaştırmakta hem de Hive halkının kültürüne bağlı ve dışa kapalı yaşam tarzını desteklemektedir. Ulaşımı zor olan ve misafire açık olmayan bu bölge ve halkı, Batı'da daima merak konusu olmuştur. Batı'nın Doğu'ya olan bu merakı nedeniyle bölge başta seyyahlar ve askeri görevliler olmak üzere birtakım kişiler tarafından ziyaret edilmiştir. Bunlardan biri Nikolay Nikolayeviç Muraviev'dir. Rus ordusuna hizmet etmiş köklü bir aileden gelmektedir. Muraviev, Gürcistan Askeri Valisi ve Rus İmparatorluk Servisi Piyade Genel Komutanı Aleksey Petroviç Ermolov'un bölgede yaşayan göçebe Türkmenlerle dostane ilişkiler kurma ve Hazar Denizi'nin Doğu Kıyısına bir sefer gönderme projesi kapsamında Hive bölgesine gönderilmiştir. Bu proje kapsamında Muraviev Hazar'ın doğu kıyısının bir araştırmasını yapacaktır. Fakat bu görevine ek olarak Hive'ye tek başına ilerlemek, Han ile bir ittifak görüşmesi yapmak ve ülkenin ve sakinlerinin bir tanımını vermek ile de görevlendirilmiştir. Muraviev burada Muhammed Rahim Han ile görüşmek, ülkenin ve sakinlerinin bir tanımını yapmak, kıyıların coğrafi bir tanımını derlemek, madenler hakkında bilgi vermek ve Hindistan'a olası rotaları keşfetmek gibi sorumluluklarını yerine getirmiştir. Yolculuğu sırasında bir seyahat raporu tutarak Hive hakkında birçok bilgi kaydetmiştir. Bu rapor (Putoşestviye v Turkmenyu i Hivu 1819 i 1820) Hive şehri hakkında ayrıntılı bilgi vermektedir.

Hive Şehri

Arkeolojik kalıntılara göre VI. ve VIII. yüzyıllar arasındaki Hristiyan döneminde kurulmuş olan Hive'nin antik ismi Hivak'tır. Hive ismi X.

yüzyıldan sonra kullanılmaya başlanmıştır¹ Şehir 1221 yılından itibaren Moğol, 1388 yılından itibaren de Timur imparatorluklarına başkentlik yapmıştır.² 1506 yılında Şibanîler tarafından ele geçirilmiştir.³ XVI. yüzyılın sonlarında Hive, Hanlığın başkenti olmuştur.⁴

Harezmi'ye ele geçiren Yedigâr Han'ın oğulları Balbars Han ve İlbars Han 1511 yılında Hive Hanlığını kurmuşlardır. İlbars'ın hakimiyeti ardından birtakım iç karışıklıklar meydana gelmiş ve bunun neticesinde Özbek Hanı Ubeydullah 1538 yılında hanlığı istila etmiştir. Özbek Hükümdarı II. Abdullah Han 1593 yılında Harezmi'ye girmiştir. Hacı Muhammed Han'ın yerine geçen oğlu Arap Muhammed Han'ın dönemi (1603-1623) hanlığın tekrardan dirilme dönemi olarak nitelendirilebilir. Arap Muhammed Han'ın ölümünden sonra yerine oğlu İsfendiyar geçmiştir. İsfendiyar Han'dan sonra, 1663 yılına kadar Ebûlgazi Bahadır, ondan sonra ise 1687 yılına kadar oğlu Enuşe Han Hive Hanlığı yönetmiştir.

1687 senesinde Buharalılar Hive'ye girmiştir. Buhara Hükümdarı Subhan Kulu Han, Harezmi'nin başına Şah Niyaz Işık Ağa'yı getirerek Hive'yi ele geçirmek istediyse de Harezmi'ye vali tayin edilen Şah Niyaz müstakil hareket etmiş, hatta Rus Çarı I. Petro'dan yardım talep etmiştir. Bu talebin herhangi bir etkisi olmamıştır. İlerleyen süreçte Arap Muhammed hem Şah Niyaz'ı ortadan kaldırmış hem de Harezmi'deki Buhara hakimiyetine son vermiştir. Ayrıca Şir Gazi Han da Çar Petro'nun Hive'ye gönderdiği 750 kişilik kuvveti etkisiz hale getirmiştir. Şir Gazi Han'ın öldürülmesi üzerine 1728 yılında İlbars Han başa geçmiştir.⁵

İlerleyen süreçte Hive karışıklık bir dönem içerisine girmiştir. Abdullah Han'a galip gelen Şir Gazi Han'ın yeğeni Timur Gazi Han 1758 yılında Hive tahtına geçmiştir. Nitekim Muhammed Emin İnak, 1763 yılında Timur Gazi Han'ı öldürmüş, yerine ise Gaib Han'ın küçük oğlu

¹ Seda Yılmaz Vurgun, "XIX. Yüzyılda Kongratlar Döneminde Hive Şehri", *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 8 (2013), s.766.

² Mehmet Saray, "Hive Hanlığı", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, İstanbul, 18 (1998), s. 167.

³ Vurgun, a.g.m., s.767.

⁴ V. N. Yagodin & A. V. G. Betts, *Ancient Khorezm*, UNESCO, 2006, s.11.

⁵ Saray, a.g.m., s.167.

Ebülğazi'yi getirmiştir. Fakat Ebülğazi'nin başa geldiği bu dönemde tüm yetkiler Muhammed Emin'in elinde bulunmaktadır. Daha sonra Muhammed Emin'in oğlu İvaz Beg yönetimi ele geçirmiştir. İvaz Beg'in kabileci bir tutum sergilemesi iç karışıklığa sebep olmuştur. Onun kabileler arasında taraf tutması neticesinde Yomut Türkmenleri ayaklanmış ve bu durum Özbek ve Türkmen boyları arasında halihazırdaki rekabeti körüklemiştir. Bu durum ilerleyen süreçte başta Rusya olmak üzere Hive Hanlığının dış düşmanlarına yaramıştır. İvaz Han'ın 1804 yılında ölmesi üzerine yerine İltüzer geçmiştir. İltüzer'in 1804 yılında tahtta bulunan Ebülğazi'yi uzaklaştırdığı ve hanlığını ilan ettiği bilinmektedir. İltüzer Han'ın saltanatı kısa sürmüştür, 1806 yılında yerine kardeşi ve halefi olan Muhammed Rahim Han geçmiştir.⁶ 1806-1825 tarihleri arasında yönetimde kalan Muhammed Rahim Han bu sülalenin ön plana çıkan isimlerinden birisidir. Hive Hanlığı'nı canlandırmak için mücadele etmiştir. Onun Hanlığı canlandırma yönündeki bu çabaları sırasında sert bir yönetim uyguladığı görülmektedir. Bu dönemde bürokratik düzeyde önemli faaliyetler yürütülmüş ve birtakım yeni düzenlemeler yapılmıştır.⁷ Muhammed Rahim Han'ın mücadelelerinin de etkisi ile ondan sonra yerine geçen oğlu Allahkulu Han'ın (1825-1842) saltanat dönemi Hive Hanlığının en iyi dönemlerinden birini haline gelmiştir. 1839-1841 yılları arasında Hive Rus tehlikesi altında kalsa da bu işgal teşebbüsleri etkisiz hale getirilmiştir.⁸

Ruslar Hive Hanlığını Türkistan'a inme önündeki en büyük engel olarak görmekteydiler. 1839 yılında General Perovsky kumandasında 13.000 kişiden oluşan bir kuvveti Hive'ye göndermişlerdir. Fakat savaşı kaybederek Orenburg'a geri çekilmişlerdir. Rusların Türkistan ve Hive'yi işgalinin Hindistan'daki hakimiyetlerinin tehdit edeceğini düşünen İngilizler, Rus esirlerin serbest bırakılması için Allahkulu Han'ı ikna etmişler ve bu gelişmenin ardından Ruslar kuvvetlerini geri çekmişlerdir. 1846 yılında Muhammed Emin, Rahim Kulu'nun yerine geçmiştir. 1855 yılında Hive ordusu Türkmen kuvvetleri karşısında ağır bir yenilgi

⁶ Saray, a.g.m., s.167.

⁷ Mehmet Alparğu, "Türkistan Hanlıkları", *Türk Tarihi ve Kültür Araştırmaları*, (2019), s.23.

⁸ Vurgun, a.g.m., s.767.

yaşamış, Muhammed Emin Han öldürülmüş ve yerine Abdullah Han geçmiştir. Hive hanlarının Türkmenler ile meşgul olmasından yararlanan Ruslar Güney Kazakistan topraklarını ele geçirerek Aral gölünün kuzey sahiline kadar inmişlerdir. Yine aynı sene yılında Hive tahtına geçen Kutluk Murad Han birlik sağlama konusunda başarılı olamamıştır. 1856 yılında Kutluk Murad'ın vefatı üzerine yerine Muhammed Rahim Han'ın oğlu Said Muhammed Han geçmiştir.

İgnatıyev başkanlığındaki Rus heyeti 1858 yılında Hive'yi ziyaret ettiği zaman Yomut isyanı kısmen bastırılmış durumdadır. Fakat yaşanan bu iç karışıklıklar Hive'yi oldukça zayıflarmıştır. Said Muhammed'in 1864 yılında vefat etmesinin ardından yerine Said Muhammed Rahim Bahadır Han geçmiştir. Ayrıca, 1856-1864 yılları arasında Kuzey ve Kuzeybatı Hokand'ı işgal etmişlerdir. 1866 yılına kadar Hokand'ın geri kalan bölümünü ve 1868 yılına kadar Buhara topraklarının dörtte üçünü işgal etmişlerdir.⁹ Coğrafi konumunun avantajı nedeniyle işgal edilmesi zor olan Hive, Ruslar tarafından ancak 1873 yılında ele geçirilebilmiştir. Hive'nin ele geçirilmesi ile Ruslar, Orta Asya Türk hanlıklarının işgalini tamamlamıştır. Böylece Amu-Derya nehrini kontrol altına almış ve İngilizlere karşı stratejik bir üstünlük sağlamışlardır.¹⁰

1918 yılında Hanlık Yomut Türkmenlerinin reisi olan Cüneyd Han tarafından ele geçirilmiştir. Son Han'ın tahttan çekildiği ve Hanlığın Harezmi Halk Sovyet Cumhuriyeti ilan edildiği 1920 yılına kadar büyük ölçüde bağımsız olarak varlığını sürdürmüştür.¹¹ 1924 yılında ise Harezmi Halk Sovyet Cumhuriyeti'ne son verilerek topraklar Harezmi, Özbekistan, Türkmenistan, Kara Kalpakistan arasında paylaşmıştır.¹²

Şehrin Fiziki Yapısı

Çalışma kapsamında Hive şehrinin fiziki yapısını incelemeyden önce "Şehir" kavramını tanımlamakta fayda vardır. Farsça "şehr" kavramı, çalışma yaşında olan nüfusun çoğunun ticaret, sanayi ve yönetim gibi işler ile uğraştığı büyük merkezleri ifade etmektedir. Şehirler sosyal

⁹ Saray, a.g.m., s.168-169.

¹⁰ Vurgun, a.g.m., s.767.

¹¹ V. N. Yagodin & A. V. G. Betts, a.g.e., s.11.

¹² Saray, a.g.m., s.170.

yaşamın tüm yönlerini kapsamakta olan birtakım faaliyetlerin görüldüğü, ekonomik ve kültürel birikimin olduğu yerleşim birimleridir. Bu yerleşim birimleri fiziksel ve sosyal çevre ile toplumsal yaşamın merkezi konumundadırlar.¹³

Hive Hanlığı'nın başkenti olan Hive şehri, Amu-Derya'dan ayrılan iki kanal üzerine inşa edilmiştir. Şehrin etrafı bağ ve bahçeler ile çevrilidir ve yollar sık ağaçların arasından açılmıştır. Surların dışında oldukça uzun kavak ağaçları bulunmaktadır. Fakat şehrin dış görüntüsü ile iç görüntüsü arasında farklılıklar vardır. Surların dışındaki görüntünün aksine şehrin içi sadedir.¹⁴ Surun içerisinde camiler, saray, pazar ve çarşılar, fabrika ve atölyeler bulunmaktadır.¹⁵ 1863 yılında Hive'ye giden Vambery, şehri kale (iç kale) ve asıl şehir (dış kale) olmak üzere iki bölümde değerlendirmiştir. İç kale içerisinde beş ve dış kalede ise on mahallenin bulunduğunu, çarşısında birçok sanat kolunun faaliyet gösterdiğini, özellikle pamuklu sanayiinin gelişmiş olduğunu belirtmektedir.¹⁶

Nazımov, şehrin su ile dolu bir hendekle çevrelendiğini ve özel yapılmış olan bir köprüyle kaleye giriş sağlandığını ifade etmektedir. Nazımov'un çizmiş olduğu Hive haritasına göre ana cadde şehri kuzey ve güney olarak ikiye ayırmaktadır. Güney bölümünde dört cadde ve dokuz mahalle, kuzey bölümünde ise üç cadde ve sekiz mahalle bulunmaktadır.¹⁷

Dikdörtgen şekle sahip olan iç kale, kuzeyden güneye yaklaşık 650 m ve batıdan doğuya yaklaşık 400m uzunluğundadır. Yaklaşık 5-6 m kalınlığında ve yaklaşık 7-8 m yüksekliğinde kerpiç duvar ile çevrilmiştir. Başlangıçta kuzey, batı ve doğu duvarlarında birer tane olmak üzere toplam üç kapısı olan kaleye 1858-1867 yıllarında, dördüncü bir güney

¹³ Mustafa Sabri Küçükaşçı, "Şehir", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, İstanbul, 38 (2010), s. 441.

¹⁴ Cemal Kutay, *Sahte Derviş*, Artık Yayınları, İstanbul, 1998, s.54.

¹⁵ Ali Ahmetbeyoğlu, "Türkistan Hakkında Coğrafi, Siyasi, Tarihî ve İstatistiki Malumat", *Sosyal Bilimler Dergisi*, 22 (2009), s.18.

¹⁶ Saray, a.g.m., s. 170.

¹⁷ Muhammed Bilal Çelik, *Firdevsü'l İkbâl'e Göre Hive Hanlığı Tarihi ve Devlet Teşkilatı*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya, Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2004, s.12.

kapısı eklenmiştir. Bu kapılar Ata-Dervaza, Pelvan-Dervaza, Taş-Dervaza ve Bağçe Dervaza'dır. Kalenin ana kapısı olan birinci kapı şehrin batı kısmında yer almaktadır. Kenarında bac-hane¹⁸ ve sarraf-hane¹⁹ bulunmaktadır²⁰

Dış kale, batıdan doğuya yaklaşık 2,5 km ve kuzeyden güneye yaklaşık 1,5 km uzanan düzensiz bir şekle sahiptir.²¹ Toplam on kapısı bulunmaktadır. Bunlar Hezâresb Dervaza, Pişkanik, Angarik, Şıhlar, Tozabağ, Şah-ı Merdan, Taşyak, Koş-Dervaza, Gadaylar, Gandiyam kapılarıdır. Şehrin batı kısmında ark²² bulunmaktadır. Bir iç duvar ile kaleden ayrılan mekânda hanın sarayı, Divan-ı Âli, baruthane, cephanelik, darphane, Körünüş-Hane, kış ve yaz camileri, divan kayıt daire, harem daire, mutfaklar, ahırlar ve muhafız odaları vardır. Burada idam cezaları için özel bir alan ve doğu suruna bitişik bir zindan bulunmaktadır.²³

Ana su kaynağı olarak, dış kalenin kuzeyde Harezmi'nin ana kanallarından biri olan Pehlivan'dan kollara ayrılan Sırçalı kanalı kullanılmaktadır. İç kalede su bulunmadığı için iç kalenin sakinleri, evlerine, kapılarının yanına inşa edilen rezervuarlardan ve kuyulardan su getirmek zorunda kalmışlardır.²⁴ Kale duvarları topraktan inşa edilmiştir ve 1,5-2 m genişliğinde, 3-3,5 m yüksekliğindedir. Duvarların üzerinde tüfek atmak için yapılmış mazgallar vardır. Kalenin etrafına hendekler kazıldığı için, taşan sular buralarda toplanır ve kötü kokulu birikintiler oluşur.²⁵

Hive'de yaklaşık 3.000 bulunmaktadır.²⁶ Evler ve çiftlik avluları, on beş ila yirmi fit yüksekliğinde ağır duvarlarla çevrilidir. Düzenli aralıklarla

¹⁸ Vergi toplama yeri.

¹⁹ Para değişim yeri.

²⁰ Çelik, a.g.e., s.12-13.

²¹ Yuri Bregel, *An Historical Atlas of Central Asia*, Boston, Brill Yayınevi, 2003, s.84.

²² Hanın ikametgahi.

²³ Çelik, a.g.e., s.13.

²⁴ Bregel, a.g.e., s.84.

²⁵ Mehmet Emin Efendi, *İstanbul'dan Orta Asya'ya Seyahat*, Haz: Rıza Akdemir, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1986, s.151-153.

²⁶ Nikolay Nikolayeviç Muraviev, *Muraviev's Journey to Khiva through the Turcoman Country 1819-20*, Çev. Philipp Strahl, Foreign Department Press, 1871, s.115.

yerleştirilmiş sütunlar ve köşe sütunlarıyla güçlendirilmiştir. Hepsi aynı dikdörtgen plan üzerine inşa edilmiş, yirmi beş ila yetmiş beş metre kare arasındadır. Duvarlar sert çamurdan yapılmıştır.²⁷ Hive evlerinin verandalarında bulunan sütunlar Orta Asya'da meşhurdur. Hive sütununun formu ince ve hafiftir ve sütun başlığı yoktur, üst kirişlere doğrudan monte edilmiştir. Alt kısmı yuvaraktır ve altında bir erik dalına benzer burgular bulunmaktadır.²⁸ Bir Hive evinin çevresindeki duvarlar içerisinde burada yaşayan sakinlerin konutlarının haricinde atlar, sığırlar ve koyunlar için ahırlar ve birkaç büyük karaağaç tarafından gölgelenen küçük bir temiz su havuzu vardır. Bu karaağaçların altında, yaz boyunca, aile zamanlarının büyük bir bölümünü yemeklerini hazırlayıp yiyerek, örgü örerek ve dinlenerek geçirmektedir.²⁹ McGahan Hive evlerini şu şekilde tasvir etmiştir: "Evlerinin içi karanlık, kasvetli ve rahatsız edicidir, yalnızca duvarlardaki küçük deliklerle aydınlatılır, pencere camı bilinmez, ancak çoğu zaman bir miktar halı, parlak renkli paspaslar, kilim ve minderlerle donatılmıştır."³⁰ Muraviev'in aktardığına göre evler çamurdandır, çok az maliyetlidir, hızla inşa edilir ve az yağmur yağması nedeniyle oldukça dayanıklıdır. İç mekanlar dar, kirli, soğuk ve karanlıktır. Odanın ortasında ateş yakılır ve duman, saman veya paçavralarla kapatılan çatıdaki küçük bir açıklıktan çıkış bulmaktadır. Tavan sadece sazlardan veya kuru dallardan oluşmaktadır.³¹

Nüfus, her birinin oranı bilinmemekle beraber, tüccar ve esnaflar, din ve devlet memurları ve medrese öğrencilerinden meydana gelmektedir. Tüccar ve esnaf nüfusu daha çok tüm şehir pazarlarının da bulunduğu dış kalede yoğunlaşmıştır. Yoğun bir şekilde inşa edilmiş olan ve bitki örtüsü bulunmaya iç kalenin aksine, dış kalede hanların yazlık ikametgahı olan Rafanik'in bahçesi ve hanların ikametgahı haline gelen Nurallah Koyu'nun bahçesi ve sarayı da dahil olmak üzere çok sayıda bahçe bulunmaktadır.³²

²⁷ J. A. MacGahan, "Oasis of Khiva", *Journal of the American Geographical Society of New York*, 6 (1874), s.123.

²⁸ Ole Olufsen, *The Emir of Bokhara and His Country*, London, 1911, s.333.

²⁹ MacGahan, a.g.e., s.123.

³⁰ MacGahan, a.g.e., s.124.

³¹ Muraviev, a.g.e., s.162.

³² Bregel, a.g.e., s.84.

Hive Hanı Mahammed Rahim Han'ın sarayı Hive'de bulunmaktadır. Muraviev'in çizdiği şemaya göre saray sağlam tuğlalardan oluşan bir kale ile çevrelenmiştir.³³ Sarayın bahçelerinden birinde, Rus topraklarını andıran ve hepsi kötü durumda olan yedi top bulunmaktadır.³⁴ Saraya dar bir sokaktan geçerek ulaşılır ve Hana giden geçit yol hatırı sayılır güzellikte tuğlalar ile kaplıdır. İlk avlu çok büyük değildir ve zımparalanmış bir çamur duvarla çevrilidir. İkinci avluda Rus mühimmat parçalarına oldukça benzeyen, arabalara monte edilmiş yedi silah bulunmaktadır. Üçüncü avludan, girişte Han'ın hizmetkarlarının durduğu kapalı bir geçit vardır ve bu koridorun sonunda, diğer üçünden daha büyük, ama hepsinden daha pis ve yer yer yabancı otlarla kaplı dördüncü bir avlu vardır. Han'ın toplantı odası ve çadırı buradadır.³⁵

Şehirde birçok camii inşa edilmiştir. Bunların en büyüğü Hazreti Pehlivan Camiidir.³⁶ XIV. Yüzyılda Hive ve Kongrat hanedanının koruyucusu, şairi ve profesyonel güreşçisi olan Pehlivan Mahmud'un türbesidir. Bu türbe içerisinde medrese ve yazlık camii de bulunmaktadır. 32 m yüksekliğinde bir minare, oyma süslemeli ahşap çatıya sahiptir ve 213 ahşap sütun ile desteklenmektedir. Şehirde bulunan en eski mimari eser Said Alaeddin Türbesi'dir. Bu türbe tıpkı diğer pek çok bina gibi XVIII. ve XIX. yüzyıllarda yeniden inşa edilmiştir.³⁷ Cuma Mescidi, Han Mescidi, Şaleker Mescidi, Atamurad Kuşbeği ve Karayüz mescidleri ile beş medrese ve üç Evliya Türbesi diğer mühim eserler arasındadır.³⁸ Muraviev'in gözlemlerine göre şehirde büyük camiler hariç sağlam bina bulunmamaktadır. Ülkede mülkiyet güvenliği olmadığı için binalar genellikle yalnızca kısa bir süre dayanacak şekilde inşa edilmiştir.³⁹ Sovyet ihtilaline kadar Orta Asya'nın önemli dini merkezlerinden biri olan Hive şehrinde 94 cami ve 63 medrese vardır. Türk-İslam mimarisinin en güzel örnekleri arasında sayılan camiler,

³³ Nariman Hasanov, *General Muravyov Karskiy ve Hive Hanlığı - Muhammed Rahim Han Dönemi-*, Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, Ankara, 2021, s.120.

³⁴ Muraviev, a.g.e., s.152.

³⁵ Muraviev, a.g.e., s.71-72.

³⁶ Saray, a.g.m., s.170.

³⁷ Bregel, a.g.e., s.84.

³⁸ Saray, a.g.m., s.170.

³⁹ Muraviev, a.g.e., s.162.

medreseler ve kervansaraylar Hive şehrinin bütününde bulunmaktadır.⁴⁰

İslam şehirleri buldukları bölgelerin tarihi ve kültürel mirasını etkilemektedir. İslami düşünce sistemi ve hayat anlayışı şehrin fiziksel yapısına da yansımakta ve şehre İslami bir kimlik kazandırmaktadır. Hive’de de ortak kimliği sağlayan İslamiyet olup İslam ile beraber kazanılan ortak düşünce sistemi ve hayat anlayışı şehir dokusuna yansımaktadır. Ulucami, darülimare, cami, medrese, hastane, imaret, çarşı, han, hamam, türbe, çeşme gibi yapılar İslam şehrinin fiziksel yapısının temelidir. Bu yapılar şehrin merkezini de teşkil etmektedir. İslam dünyası açısından büyük şehirler olarak nitelendirilen bölgelerde Ulucami bulunması İslam şehirlerinin karakteristik bir özelliği olarak varsayılabilir.⁴¹ Kuran’ı Kerim’de, bir şehrin estetik kaygılar göz önünde bulundurularak planlanması gerektiği belirtilmektedir. Şehrin güzel bir görüntüye sahip olmasının yanı sıra güvenli olması gerektiğini belirten ayetler de bulunmaktadır.⁴²

Hive’nin Nüfusu ve Etnik Yapısı

Hive Hanlığı 60.000 km² olup bunun 5.000 km²’lik kısmı yerleşim olan vahaları içine almaktadır. Kalan 45.000 km²’lik bölümünü de göçebe aşiretlerin bulunduğu ovalar ve çöllerdir. Hanlığın nüfusunun 1 milyon kadar olduğu tahmin edilmektedir. Bunların 400.000’i yerleşik, geriye kalanları göçebe ve aşiret halinde yaşamaktadır.⁴³ XIX. yüzyıldaki Hive şehrinin nüfusunun kesin sayısı bilinmemektedir; Rus gezginlerin tahminleri 4.000 ile 5.000 arasında rakamlar vermektedir.⁴⁴

Sartlar

Hive temel olarak dört farklı ırk tarafından iskân edilmiştir. Bunlar Sartlar, Özbekler, Türkmenler ve Karakalpaklardır. Sartlar Harezme

⁴⁰ Saray, a.g.m., s.170.

⁴¹ Sevgi Aktüre, “Anadolu Kentinde Türkleşme-İslamlaşma Süreci, Mekansal Yapı Değişimi ve İslam Mimari Mirası”, *İslam Mimari Mirasını Koruma Konferansı, Bildiriler*, İstanbul, (1987), s. 25.

⁴² Kuran-ı Kerim, Bakara Sursi, Ayet 126; İbrahim Suresi, Ayet: 35; Sebe Suresi, Ayet: 15.

⁴³ Ali Ahmetbeyoğlu, a.g.m., s.17-18.

⁴⁴ Yuri Bregel, a.g.e., s.84.

Özbeklerden önce yerleşmiştir. Sart kelimesi Türk ya da Türkleşmiş halk için genel bir isim olarak kullanılmaktadır.⁴⁵ Muraviev Sartları kasabalarda yaşayan ve ticaret ile uğraşan bölgenin asıl yerlileri şeklinde tanımlamıştır. Ona göre Sartların belirleyici karakter özellikleri kötü niyetli, menfaatçi, hilekâr ve kurnaz olmalarıdır. Sartların büyük çoğunluğu hali vakti yerinde, varlıklı insanlar olduğunu ve bunu ticarete veya dolandırıcılığa borçlu olduklarını söyler.⁴⁶ Dâhiliye Nazırı ve Hacib makamından olan "mihterler" Sartlardan seçilse de yönetimde aktif rol oynadıkları söylenemez.⁴⁷ Sayılarının 100.000 aile olduğu sanılmakla beraber Muraviev'e göre bundan daha fazla olmaları kuvvetle muhtemeldir.⁴⁸

Özbekler

XVI ve XVII. yüzyıllarda Deşt-i Kıpçak'tan Harezmi'e göçen Özbekler dört ana unsurdan oluşmaktadır. Bunlar Uygur-Naymanlar, Kongrat-Kiyatlar, Nukus-Mangıtlar ve Kanglı-Kıpçaklar'dır.

Hanların teşviki ile pek çok Özbek zamanla yerleşik yaşama geçmiştir. Yaklaşık olarak 30.000 aile kadardır ve genellikle sulama kanalları ve nehirlerin yakınındaki tarıma elverişli kasabalarda oturarak tarım ile ilgilenmekte ve devletin yüksek memuriyetlerini işgal etmektedirler.⁴⁹ Kendilerine has bir yaşam tarzına sahip olan ve yerli halkın kültürünü etkileyen Özbekler, Özbek olmaktan gurur duymaktaydılar.⁵⁰ Muraviev, Özbeklerin karakter özellikleri hakkındaki izlenimini şu şekilde aktarmıştır: *"Hive'deki diğer tüm ırklardan hem yücelik hem de soyluluk bakımından üstündüler; yalandan, her türlü kabalıktan ve paraya ya da toprağa aşırı düşkünlükten nefret ederlerdi. "Bizler sade insanlarız"*

⁴⁵ Zeki Velidi Togan, "Harizm", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, MEB Yayınları, İstanbul, 1 (1987), s. 253.

⁴⁶ Muraviev, a.g.e., s.110-111.

⁴⁷ Vurgun, a.g.m., s.770.

⁴⁸ Muraviev, s.110-111.

⁴⁹ Dinçer Koç, "Hive Hanlığı", Avrasya'nın Sekiz Asrı Çengizoğulları, Haz. Harunnisa Alan ve İlyas Kemaloğlu, Ötüken Yayınları, İstanbul, (2016), s.574-575.

⁵⁰ Vurgun, a.g.m., s.770.

derler, “halkımız ticaretimizi devam ettirdiği ve dürüst olduğu takdirde hayat bizi memnun edecektir” derler.”⁵¹

Türkmenler

Türkmenler Hive'nin önemli etnik gruplarından biridir. Bu bölgeye ilk deldiklerinde onlara geçici mülteci muamelesi görmüş, ama yavaş yavaş devamlı yerleşimci olmuşlar ve en sonunda Han'ın ordusunun seçildiği askeri sınıf haline gelmişlerdir. Muraviev'e göre iskân edilmiş Türkmenler arasında yaklaşık 50.000 aile vardır ve bunlar köylerde yerleşmişlerdir.⁵² Türkmenlerin bir kısmı savaşçı bir özelliğe sahip olsa da büyük bir bölümü tarımla uğraşmaktadır.⁵³

Muraviev Türkmenler hakkındaki izlenimini *“Altını severler, acımasız ve dönektirler. Karakterlerinde en göze çarpan özellikleri yağmacı olmaları ve içgüdüsel olarak çalıcı olmalarıdır.”* şeklinde ifade etmekte ve tanrı vergisi olan yağmacı özelliklerinin bu konuda onları ünlü kıldığını söylemektedir.⁵⁴

Karakalpaklar

Hanlığın bir diğer ana etnik grubu da Karakalpaklar'dır. 1743 yılında Kazakların saldırıları neticesinde ilk önce Yeniderya boylarına göçmüşlerdir, daha sonra Muhammed Emin İnak'ın izniyle Aral Denizi'nin güneydoğusuna göç ederek Hive Hanlığına yerleşmişlerdir.⁵⁵ Karakalpaklar bölgenin sulama sisteminin gelişmesinde büyük bir rol oynamışlar, topraklarını daha iyi işletebilmek adına barajlar yapmışlardır.⁵⁶ Balıkçılık ve tarım Karakalpakların ana geçim kaynaklarını teşkil etmektedir.⁵⁷

Yahudiler

Yukarıda belirtilen ırkların yanı sıra Hive Hanlığında Yahudiler ve çok sayıda yabancı köle de bulunmaktadır. Hive Hanlığında Yahudiler

---

⁵¹ Muraviev, a.g.e., s.111-112.

⁵² Muraviev, a.g.e., s.112-113.

⁵³ Vurgun, a.g.m., s.771.

⁵⁴ Muraviev, a.g.e., s.112-113.

⁵⁵ Koç, a.g.m., s.576.

⁵⁶ Vurgun, a.g.m., s.771.

⁵⁷ Koç, a.g.m., s.576.

Hanlığın kurulduğu ilk zamandan beri vardır.⁵⁸ Hive Hanlığında yaşayan Yahudilerin bir kısmının Buhara Hanlığına göç ettiği bilinmektedir.⁵⁹ Muraviev'in dikkatini çeken Hive'de Yahudilerin olması değil, onların Müslüman olduklarını söylemeleri olmuştur.⁶⁰

Köleler

Hive Hanlığında sistematik bir köle ticareti bulunmakta, köleler köle pazarlarında satılmaktadır. Bu kölelerin bir kısmı çapul ve yağma ile elde edilmekte, bir kısmı da savaşlarda esir olarak ele geçirilmektedir.⁶¹ Hive'de Kölelere özel bir kânun yoktur; hayatları, efendilerinin elindedir.⁶² Köleler Ruslardan, İrânlılardan ya da Kürtlerden oluşmaktadır. 3.000 Rus köle olduğu söylenebilir. Onlar genellikle Kırgızlar tarafından Orenburg sınırından kaçırılarak Hive'ye getirilmektedirler. İrânlı kölelerin yaklaşık olarak 30.000 civarında oldukları söylenmektedirler. Kürt köle toplamak çok zor olsa da Hive'de Kürt kölelerin olduğu da görülmektedir. Kölelere ait herhangi bir kânun olmasa da onlar Hive toplumunun bir parçası haline gelmişlerdir.⁶³

Ticari ve İktisadi Hayat

Tarım

Tarım, hayvancılık ve ticaret Hive'nin iktisadi hayatının temelini teşkil etmektedir. Harezm bölgesi genel olarak kum ve verimsiz topraktan meydana gelse de Amu-Derya nehri sayesinde tarıma elverişli alanlara da sahiptir. Öte yandan bölgedeki kanallar sayesinde verimlilik arttırılarak tarımın gelişmesi desteklenmiştir.⁶⁴ Muraviev, Almanya'nın tamamında Hive'deki kadar iyi ekilmiş topraklar görmediğini ifade etmiştir.⁶⁵

⁵⁸ Muraviev, a.g.e., 114.

⁵⁹ Vurgun, a.g.m., s. 772.

⁶⁰ Muraviev, a.g.e., 114.

⁶¹ Vurgun, a.g.m., s.771.

⁶² Muraviev, a.g.e., 113.

⁶³ Muraviev, a.g.e., 113.

⁶⁴ Çelik, a.g.e., s.5.

⁶⁵ Muraviev, a.g.e., s.143.

Amu-Derya'dan ayrılmakta olan kanalların çöl toprağını verimli hale getirmesinin yanı sıra kanalların ucuna oluşturulan göller kuraklığın yaşandığı dönemlerde sulama amacıyla kullanılarak tarımın devamlılığını sağlamaktadır.⁶⁶ Bakım ve onarım ile kanalları kullanan kişiler ilgilenmiş, sahip oldukları toprak ve kullandıkları su oranında bakım ve tamirat işçisi göndermişlerdir.⁶⁷ N. N. Muraviev kanalların tarıma etkisi hakkında şu yorumu yapmıştır: *“Çok sayıda su tesisatının kenarına dağılmış verimli tarlalar, bol hasatlar, bağlar ve meyve bahçeleri her yerde görünür. Bu toprakların sahipleri bolluk içerisinde yaşamaktadırlar. Bu hanlıkta yetiştirilen çeşitli türdeki tahılların miktarı halkın talebinin oldukça üzerindedir.”*⁶⁸

Hive'nin toprak türü birçok ziraat türü için elverişlidir. Buğday, pirinç, arpa, mercimek, darı, bakla ve tütün bölgenin en bol mahsulleridir.⁶⁹ Hive'nin tarım hayatında tahılın büyük bir yeri olduğunu, bölgeye gelen Arminus Vambery de vurgulamıştır.⁷⁰ Hive halkının tahılın yanı sıra mısır, üzüm, elma, armut, kiraz, dut gibi çeşitli meyveler yetiştirdiğini ve bu meyvelerin içerisinde en meşhurunun kavun olduğunu belirtir.⁷¹ Kavun, Hive Hanlığı'nın Çin ve Rusya'da en çok rağbet gören ürünlerinden biridir. Muraviev, Hive kavunları hakkında şu yorumu yapmıştır: *“Başta kavun ve karpuz olmak üzere her türlü meyve bu ülkede yetişir. Kavunlar genellikle bir buçuk santim boyundadır ve olağanüstü tatlıdır ve büyüleyici bir kokuya sahiplerdir.”*⁷²

Üretimi ticaret açısından önem taşıyan bir diğer ürünün ipek olduğu söylenebilir. Hive ipeği Buhara'ya ihraç ediliyor, ipekten üretilen kumaşlar ise İran, Hindistan, Afganistan ve Rusya tarafından rağbet görmektedir.⁷³

⁶⁶ Ali Suavi, Hive Hanlığı ve Türkistan'da Rus Yayılması, Haz.Abdülhaluk Çay, Enderun Kitapevi, İstanbul, 1981, s.45.

⁶⁷ Çelik, a.g.e., s.8.

⁶⁸ Muraviev, a.g.e., s.142

⁶⁹ Ahmetbeyoğlu, a.g.m.,17.

⁷⁰ Arminus Vambery, *Bir Sahte Dervişin Orta Asya Gezisi*, çev. Abdurrahman Samipaşazâde Abdülhalim, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2011. s.121-122; 139-140.

⁷¹ Muraviev, a.g.e., s.142-143.

⁷² Muraviev, a.g.e., 143.

⁷³ Koç, a.g.m., s,615.

Hayvancılık

Hive'de tarımın bu kadar önemli bir yeri olması, hayvancılığı da beraberinde getirmektedir. Tarım yapan çiftçiler ürünlerinin tarla sürmek ya da ürünleri taşımak gibi işlerde öküz, deve ve at gibi büyükbaş hayvan kullanmaktaydılar. Hive'nin geniş meralarında başta koyun ve keçi olmak üzere her cins hayvan beslenebilir. Merada yetiştirilen koyunların yünü, derisi ve etinden faydalanmaktaydılar. Kaplan, sırtlan gibi vahşi hayvanlar Aral Gölü'ne komşu olan kısımda vardır.⁷⁴

Ticaret

Hive'nin iktisadi hayatı tarım ve hayvancılığın yanı sıra bunlardan elde edilen ürünlere ve bu ürünlerin işlenmesinden ileri gelen iş kollarına da dayanmaktadır. Bunun yanı sıra Hive'nin ticaret yolları üzerinde bulunması Hive'yi ticaret açısından şanslı bir bölge haline getirmektedir. İpek Yolu olarak isimlendirilen ve Hindistan, İran, Anadolu ve Suriye gibi farklı bölgelere varan Orta Asya ticaret yolu Hive ticaretinde etkilidir.⁷⁵

Çin'den ve Hindistan'dan gelen ticaret kervanları Türkistan'ın merkezlerinden biri olan Hive'ye de uğrayarak, burada mallarını Hive halısı ve Hive'ye İran'dan ve Rusya'dan gelmiş olan diğer mallar ile değiştirip ülkelerine dönerdi. Hive'nin ticaret yolları üzerinde bulunması ülkelerin kervanlarının Hive'den geçebilmek için Hive hükümetine vergi ödemelerini gerektirirdi.⁷⁶

Öte yandan, Rus ticaret yolunun Mangışlak'tan geçmesi Hive ticaretine hareket katan etmenlerden biridir. Hive'nin Mağışlak, Maveraünnehir ve Deşt-i Kıpçak arasında bulunan ticaret yolu üzerinde bulunması Hive'nin ticari bir merkez haline gelmesine yardımcı olmuştur.⁷⁷

XIX. yüzyılda Hive Hanlığının Rusya'ya pamuklu kumaş, meyve, değerli taşlar, pamuk ürünleri, işlenmiş ipek kumaş, halı, kilim, kuzu

⁷⁴ Ahmetbeyoğlu, a.g.m., s.17; Koç, a.g.e., 615.

⁷⁵ Carter Vaughn Findley, *Dünya Tarihinde Türkler*, Kitabevi Yayınevi, İstanbul, 2006, s.22-23.

⁷⁶ Saray, a.g.m., s.170.

⁷⁷ Çelik, a.g.e., s.1-4.

derisi, sayga boynuzu, kürk elbiseler, kaşmir şal, kök boya, pirinç, keçi kılı, çay vb. ürünleri; Rusya'nın ise Hive'ye madeni para biçiminde gümüş ve altın, bakır, demir vb. madenler, pamuklu kumaş, ipek ve yün kumaş, marangoz mamulü, deri, boya, porselen eşya, bal ve şeker ihraç ettiği bilinmektedir. Buhara, Rusya ve İran Hive'nin en sık ticaret yaptığı bölgeler olsa da bunların dışında diğer bölgelerle de ticari ilişkileri bulunmaktadır. Hiveliler Kazaklardan koyun ve at almakta; Çin, Türkiye ve diğer ülkelere de halı ve karadul kuzularının postlarını ihraç etmekteydiler.⁷⁸

Kanalların yalnızca tarımla değil gemi taşımacılığıyla da ticarete büyük katkı sunmaktadır. Hanın mülkü olan Pehlivan-Ata kanalı Hive'nin güneyinde bulunan en büyük kanaldır. Bu kanal sayesinde gemiler Hive'ye kadar gelebilir ve kanalın üzerine inşa edilen köprü sayesinde yol Ürgenç'e kadar ulaşmaktadır. Böylece ticaret yapmak kolaylaşır ve mallar bu nehir ve köprü vasıtası ile kolayca taşınabilirdi.⁷⁹

Hive'de köle kullanımı ve ticareti de oldukça yaygındır. Muraviev kölelerin ırkları, köle edinim yolları, onlara yapılan muamele vb. konularda oldukça detaylı bilgiler vermiştir. Muraviev'in aktardığına göre Hive'de yaklaşık 30.000 İranlı, 3.000 Rus köle bulunmaktadır.⁸⁰ Hive esir pazarına Rus, İranlı ve Kürt esirler sağlanmaktadır. Türkmenler İranlıları ve Kürtleri, Astrabad ve Horasan'da tutsak etmekte; Kırgızlar ise Rusları Orenburg sınırında kaçırmaktaydılar. Köle olarak kaçırılan insanlar Hive'ye sürüklenerek burada ticari amaçla pazarda satışa sunulmaktaydılar. Rus esirler en çok talep edilen türdür. Muraviev'e göre bunun nedeni onların fiziksel faaliyetleri ve güçlü oluşları ile bilgi seviyelerindeki üstünlüktür. Genç ve sağlıklı bir Rus köle 60-90 tila arasında değişen gelir getirmektedir.⁸¹

Hive şehrinde yaşayan insanların ticaret hayatında şehir merkezlerinde kurulmakta olan pazarların önemi büyüktür. Haftada iki kere Pazar kurulmaktadır. Muraviev, Hive'de Hanların belirlemiş olduğu zaman ve bölgede kurulmakta olan pazarları Avrupa kasabalarındaki

⁷⁸ Koç, a.g.m., s.616-617.

⁷⁹ Çelik, a.g.e., s.7-8.

⁸⁰ Muraviev, a.g.e., s.58.

⁸¹ Muraviev, a.g.e., s.148

sıradan pazarlara benzetmiştir. Ayrıca Hive'nin Rusya için tüm Asya malları ve Rud pazarı için bir depo hizmeti gördüğü için ticarete büyük bir öneme sahip olduğunu belirtmiştir.⁸²

Bu bilgilere rağmen Hive'nin Harezmi'deki ticaret ve zanaatların ana merkezi olmadığı; bu rolün, aynı zamanda çok daha büyük bir nüfusa sahip olan Urgenç şehrinin rolü olduğu söylenebilir. Hive'nin önemi, hanlığın başkenti ve merkezi idaresinin merkezi olması yanında, hanlık içindeki İslami kurumların (cami ve medreseler) en yoğun olduğu yer olmasıdır.⁸³ Hatta Muraviev Hive ticareti hakkında *"Ticaret hem iç hem de dış, Sartlar'ın elindeydi; ülke ticareti önemsizdi ve sadece panayırlarda tahıl ve madeni eşya ile köle satışıyla sınırlıydı. Ticaret hanlıkta her zaman ve mekânda yapılan bir iş değildi. İç piyasa ürünlerinde, Hive çok yetersizdi ve diğer devletlerle önemli denebilecek bir ticareti yoktu. Ancak onun, kıraç bozkırın tam ortasında olan, ayrıca Rus ticaret yolu ile tüm Asya'nın tam merkezinde olan konumu, ona sayısız Asya malının deposu olma imkanını vermiştir."* yorumunu yapmıştır.⁸⁴

Sosyal ve Entelektüel Hayat

Orta Asya'da göçebe ve yerleşik yaşam, iskân ve toplumsal örgütlenme biçimini direkt olarak etkilemiştir. Tarım ve hayvancılığa elverişli ovalardaki yerleşik nüfusun yanı sıra çöller ve bozkırda göçebe nüfus da yaşamını sürdürmektedir.⁸⁵ Göçebe ve yerleşik yaşamın iç içe varlığını sürdürmesi, bu iki unsurun sahip olduğu farklı ekonomik, kültürel ve sosyal etkenlerin şehirlerdeki günlük yaşamı her açıdan etkilemesine sebebiyet vermiştir.⁸⁶

⁸² Muraviev, a.g.e., s. 144.

⁸³ Bregel, a.g.e., s.84.

⁸⁴ Muraviev, a.g.e., s.144.

⁸⁵ Jean Paul Roux, Orta Asya Tarih ve Uygarlık. Çev. L. Aslan, Kabcacı Yayınları, İstanbul, 2001, s.37-47

⁸⁶ Ahmetbeyoğlu, a.g.m., s.9.

Sosyal Hayat

Hive'de en yaygın eğlencelerden biri hayvan dövüşleridir. 1880'li yıllarda Hive'ye giden Henry Moser⁸⁷, Özbeklerin en yaygın vakit geçirme etkinliğinin koç dövüşü olduğunu aktarmıştır.⁸⁸ Muraviev'in aktardığına göreyse Özbeklerin başlıca uğraşlarından biri ve kesinlikle en büyük eğlencesi, yaban keçilerini ve kuşları avlamaktır. Yarışmayı severler ve yarışlar konusunda yeteneklidirler. Neredeyse hepsi satranç oynar ve bazıları satrançta büyük bir ustalık kazanmıştır. Ayrıca, satrançta olduğu gibi, otuz iki eşit değerin kullanıldığı ve "Etel" adı verilen bir tür masa oyunu da oynarlar.⁸⁹

Hiveliler son derece misafirperver bir halktır. Misafirperverliklerinin başında yemeğe davet etmek gelmektedir⁹⁰ Pilav Türkistan hanlıklarının genelinde çok sevilmekte ve pilavın birçok çeşidini yapmaktadır. Çörek ve kaymak da Hive halkı tarafından sık tüketilen besinlerdendir⁹¹. İçecek olarak ise sıklıkla yeşil çay tükettikleri bilinmektedir.⁹²

Hive içerisinde yaşayan halklar birbirlerinden farklı giyinmektedirler. Özbekler başlarına kalpak takmakta, tabanı kalın bir çizme ve uzun bir gömlek giymektedirler.⁹³ Özbeklerin takmakta olduğu bu şapka ve sarıklar insanların statüsü hakkında bilgi vermektedir. Şapka genişledikçe kişiye gösterilen saygı da artmaktadır. Türkmenler genellikle siyah kuzu derisinden yapılmış olan daha küçük ve başa oturan bir şapka takmaktadırlar.⁹⁴

⁸⁷ Henry Moser hakkında detaylı bilgi için bkz: Oktay Berber, "Türkistan Tarihi Araştırmaları Açısından Mühim Bir Gezgin: Henri Moser ve Eserleri", *Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Vol.5, 2020.

⁸⁸ Arminus Vámbéry, *Sketches of Central Asia*, Elibron Classics, London, 2004, s.173. 49.

⁸⁹ Muraviev, a.g.e., s.162-163.

⁹⁰ Kutay, a.g.e., s.60-62.

⁹¹ Januarius Aloysius MacGahan, *Hive Seyahatnamesi ve Tarihi Musavver*, Çev. Kolağası Ahmed, Akademi Kitabevi, İzmir, 1995, s.192.

⁹² MacGahan, a.g.e., s.185-186.

⁹³ Kutay, s.g.e., s.60-62

⁹⁴ James Abbott, *Narrative of A Journey from Heraut to Khiva, Moscow and St. Petersburg, During the Late Russian Invasion of Khiva, With Some Account of The Court of Khiva and The Kingdom of Khaurism*, Vol.I, Wm. H. Allen and Co., London, 1843, s.69.

İmam, hacı, molla, kadı gibi saygınlık sahibi kişiler başlarına sarık takarken, tüccarlar mütevazı boyutlarda, "çalma" olarak adlandırılan bir başlık takmayı tercih etmektedir.⁹⁵

Hive kadınlarının geneli dışarı çıkarken eski kıyafetler giyerlerdi ve yüzlerine at kılından yapılmış peçe takarlardı.⁹⁶ Muraviev kadınların kıyafetini "çok tuhaf bir kostüm giyerler ve genellikle peçeyle dolaşırlar." Şeklinde yorumlamıştır. Muraviev'in izlenimlerine göre bütün Hiveliler çok kıskançtır. Karılarını harelere kapatırlar ve hiç kimsenin, en yakın akrabasının bile, kadın dairelerine girmesine izin verilmez. Kadınlar, yalnızlık ve can sıkıntısına mahkûm edilir. Onlar köledir ve bir adamın ölümü halinde, oğul onları dilediği gibi satma hakkına sahiptir. Hive kadınları genellikle yaptıkları ev işleri haricinde oya ve örgü gibi el işlerinde kabiliyetlidirler. Deve tüyünden kepenk ve yorgan yaparlar ve yaptıkları kuşaklar oldukça değerlidir.⁹⁷

Entelektüel Hayat

Hive hanları birçok şehirde yüksek eğitim kurumları ve mektepler inşa ettirerek Harezmi'de bilimin ilerlemesine katkıda bulunmuştur. Muraviev'in Hive'yi ziyaret ettiği dönemde Hive hanı olan Muhammed Rahim Han'da âlim ve sanatkarları himaye etmesiyle bilinen bir handır.⁹⁸ Hive birçok medrese inşa etmiş olsa da bu medreseler Buhara'daki medreseler ile kıyaslanamayacak derecede gerideydiler.⁹⁹

XIX. yüzyılda Hive Hanlığını araştıran M. İvanin, Hive'de pek çok tahsilli insan olduğunu söylese de aynı yüzyılda Hive'de giden Muraviev bunun tam zıttını iddia etmiştir. Muraviev Hive halkının aydınlanma ve eğitim ölçeğinde çok gerilerde olduğunu, çok azının okuyup yazabildiğini, astronomi konusunda neredeyse tamamen cehalet içinde olduklarını, tıbbın diğer bilimlere göre daha gelişmiş olsa bile yine de emekleme aşamasında olduğunu belirtmiştir.¹⁰⁰ Zeki Velidi Togan'ın

⁹⁵ Gabriel Bonvalot, *Esir Yurt Orta Asya*, Çev. M. Reşat Uzmen, İstanbul, Tercüman Yayınları, 1884, s.72.

⁹⁶ MacGahan, a.g.e., s.186.

⁹⁷ Suavi, s.g.e., s.92.

⁹⁸ Saray, a.g.m., s.170.

⁹⁹ Koç, a.g.m., s.623.

¹⁰⁰ Muraviev, s.g.e., s.166; Koç, a.g.m., s.623.

ifadeleri de Muraviev'in gözlemlerini destekler niteliktedir. Togan'a göre Harezmi bölgesi 16. ve XIX. yüzyıllarda entelektüel hayat ve bilim açısından gerileme yaşamıştır.¹⁰¹

Öte yandan Hive hanları tarih yazıcılığına son derece önem vermiştir. Özbek hükümdarları tarihçileri desteklemiş, atalarının başarılarını gelecek nesillere aktarabilmek istemişlerdir. Hiveli tarihçiler sadece Hive'nin değil tüm Türkistan bölgesinin tarihini araştırmış ve çok değerli bilgiler vermişlerdir.¹⁰²

Sonuç

Coğrafi koşulları nedeniyle sınırlarını belirlemesi oldukça zor olan Hive, etrafı bozkır ve vahalarla çevrili bir şehirdir. Sartlar, Özbekler, Türkmenler ve Karakalpaklar şehrin ana etnik yapısını meydana getirmektedir. Dış kale ve iç kale şeklinde ikiye ayrılan şehir, kerpiç evleri, dar sokakları ve mimarisiyle Orta Asya İslam devletlerine özgü karakteristik yapısını korumaktadır.

Max Weber'in "The City" deki sosyolojik açıklamaları ile genel kabul gören Batı Şehri (Occidental City) ve Doğu Şehri (Oriental City) kavramsallaştırmasında bir doğu şehrinde olması gerektiğini iddia ettiği gibi Hive şehrinin kalesi ve surları bulunmaktadır. Weber'in doğu şehirlerine atfettiği bir diğer özellikse bu şehirlerin bir pazarının olmasıdır. Hive'nin bir pazarının olduğu ve bu pazarın hem şehrin hem de civar şehirlerden insanların gereksinimlerini karşılama konusunda önemli bir fonksiyonu olduğu bilinmektedir. Fakat Weber'e göre bir yerleşimin şehir sayılabilmesi için ekonomik etkinliğin sanayi ve ticaret olması gerekmektedir. Ancak incelendiği üzere Hive şehrinin başlıca ekonomik etkinliği tarım, hayvancılık ve ticarettir.

Ekonomik ve iktisadi fonksiyonlarının yanı sıra şehrin birtakım kültürel ve sosyal fonksiyonları da bulunmaktadır. Ticaret yollarının Hive'den geçmesi sayesinde, bu ticaret merkezinin etrafında büyük bir kültür ülkesi meydana gelmiştir. Hem göçebe hem de yerleşik yaşamın varlığını sürdürmesi bu iki farklı yaşam stilinden meydana gelen farklı iktisadi, sosyal ve entelektüel unsurların Hive'deki günlük yaşamı tüm

¹⁰¹ Togan, a.g.m., s.253.

¹⁰² Saray, a.g.m., s.170.

yönleri ile etkilemesine neden olmuştur. Türkistan hanlıklarına bakıldığında Buhara kadar olmasa da Hive'nin mimari ve entelektüel yönden gelişmiş bir merkez olduğu söylenebilir.

Orta Asya'nın mühim şehirlerinden biri olan Hive şehri, hanlığın yönetildiği ve hanın yaşadığı şehir olması açısından da dikkat çekicidir. XIX. yüzyılın ilk yarısında kendisine has yaşam ve yönetim şekline sahip olan Hive hanlığı XIX. yüzyılın ikinci yarısından sonra Rus işgali ile karşı karşıya kalmıştır. Coğrafi koşullardan dolayı işgal edilmesi oldukça zor olan Hive, 1873 yılı itibarıyla Rusların etkisine girmiştir. Hive Hanlığı'nın özgürlüğünü kaybetmesinin sonuçları şehir yaşamına da ağır bir şekilde yansımıştır. Rus halkından insanlar Hive'ye yerleştirilmiştir ve işgal edilen bölgede kültürel, dini, milli, eğitim vb. alanlarda asimilasyon politikası yürütülmüştür.

Kaynakça

Abbott, James, *Narrative of A Journey from Heraut to Khiva, Moscow and St. Petersburg, During the Late Russian Invasion of Khiva, With Some Account of The Court of Khiva and The Kingdom of Khaurism*, 1, London 1843.

Ahmetbeyoğlu, Ali, "Türkistan Hakkında Coğrafi, Siyasi, Tarihî ve İstatistiki Malumat", *Sosyal Bilimler Dergisi*, 22, (2009), s. 1-22.

Aktüre, Sevgi, "Anadolu Kentinde Türkleşme-İslamlaşma Süreci, Mekansal Yapı Değişimi ve İslam Mimari Mirası", *İslam Mimari Mirasını Koruma Konferansı*, İstanbul 1987.

Alpargu, Mehmet, "Türkistan Hanlıkları", *Türk Tarihi ve Kültür Araştırmaları*, Sakarya 2019.

Berber, Oktay, "Türkistan Tarihi Araştırmaları Açısından Mühim Bir Gezin: Henri Moser ve Eserleri", *Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 5, (2020), s. 161-176..

Bilal Çelik, *Firdevsü'l İkbâl'e Göre Hive Hanlığı Tarihi ve Devlet Teşkilatı*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya, Sakarya Üniversitesi, 2004.

Bonvalot, Gabriel, *Esir Yurt Orta Asya*, Çev. M. Reşat Uzman, Tercüman Yayınları, İstanbul 1884.

Bregel, Yuri, *An Historical Atlas of Central Asia*, Brill Yayınevi, Boston 2003.

Findley, Carter Vaughn, *Dünya Tarihinde Türkler*, Kitabevi Yayınevi, İstanbul 2006.

Hasanov, Nariman, *General Muravyov Karskiy ve Hive Hanlığı -Muhammed Rahim Han Dönemi-*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, Ankara, 2021.

Koç, Dinçer, "Hive Hanlığı", *Avrasya'nın Sekiz Asrı Çengizoğulları*, Haz. Harunnisa Alan ve İlyas Kemaloğlu, Ötüken Yayınları, (2016), s. 572-631.

Kuran-ı Kerim, Bakara Sursi, Ayet 126; İbrahim Suresi, Ayet: 35; Sebe Suresi, Ayet: 15.

Kutay, Cemal, *Sahte Derviş*, Artık Yayınları, İstanbul 1998.

Küçükaşçı, Mustafa Sabri, "Şehir", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, 38, İstanbul 2010.

MacGahan, Januarius Aloysius, "Oasis of Khiva", *Journal of the American Geographical Society of New York*, 6, New York 1874.

MacGahan, Januarius Aloysius, *Hive Seyahatnamesi ve Tarihi Musavver*, Çev. Kolağası Ahmed, Akademi Kitabevi, İzmir 1995.

Mehmet Emin Efendi, *İstanbul'dan Orta Asya'ya Seyahat*, Haz: Rıza Akdemir, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1986.

Muraviev, Nikolay Nikolayeviç, *Muraviev's Journey to Khiva through the Turcoman Country 1819-20*, Çev. Philipp Strahl, Foreign Department Press, 1871.

Olufsen, Ole, *The Emir of Bokhara and His Country*, London 1911.

Roux, Jean Paul, *Orta Asya Tarih ve Uygarlık*, Çev. L. Aslan, Kabalıcı Yayınları, İstanbul 2001.

Saray, Mehmet "Hive Hanlığı", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, 18, İstanbul 1998.

Suavi, Ali, *Hive Hanlığı ve Türkistan'da Rus Yayılması*, Haz. Abdülhaluk Çay, Enderun Kitapevi, İstanbul 1981.

Togan, Zeki Velidi, "Harizm", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, MEB Yayınları, 1, İstanbul 1987.

V. N. Yagodin & A. V. G. Betts, *Ancient Khorezm*, UNESCO, 2006.

Vambery, Arminius, *Bir Sahte Dervişin Orta Asya Gezisi*, Çev. Abdurrahman Samipaşazâde Abdülhalim, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2011.

Vambery, Arminius, *Sketches of Central Asia*, Elibron Classics, London 2004.

Vurgun, Seda Yılmaz, "XIX. Yüzyılda Kongratlar Döneminde Hive Şehri", *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 8, Ankara 2013.

Extended Abstract

The lands of the Khiva Khanate are located in Harezmi where the roads connecting the political and economic centers of Central Asia pass. This place has always been wondered by Westerners. Because it is difficult to reach this place and the people do not welcome foreigners. Due to this curiosity of the West towards the East, many people tried to visit the region. One of them is Nikolay Nikolayevich Muraviev. Muraviev comes from a well-established family, who have served the Russian army. Muraviev takes part in the expedition planned by the Georgian Military Governor and Russian Imperial Service Infantry General Commander Alexis Petrovitsh Jermalof to the East Coast of the Caspian Sea to establish relations with the nomadic Turkmens in the region. With this project, Muraviev, together with Ponomarev, went to the eastern shore of the Caspian, and then proceeded to Khiva alone. Here he fulfilled his responsibilities such as negotiating an alliance with Mohammed Rahim Khan, giving a description of the country and its inhabitants, compiling a geographical description of the coasts, giving information about the mines and exploring possible routes to India. He recorded a lot of information about the Hive by keeping a travel report during his trip. Nikolay Nikolayevich Muraviev's work named *Putoshestviye v Turkmenyu i Hivu 1819 i 1820*, which gave detailed information about the city of Khiva in his report, was taken as the main source in the study.

The concept of "city", which is Persian in origin, refers to large centers where most of the working-age population is engaged in trade, industry and administration. Cities are settlements where some activities that cover all aspects of social life are seen and where there is economic and cultural accumulation. The concept of Islamic City is a concept used in orientalist literature to describe cities in the Arab world. This approach, which limits Islam to the Arab world, theoretically excludes non-Arab Muslim cities. However, the city of Khiva can be named as a Turkish-Islamic city because it has adopted the Islamic thought system and understanding of life, and because it is a Turkish city.

The city of Khiva was built on two canals that separated from the Amu-Darya. While the outer part of the city walls is surrounded by

gardens and trees, the inner part is densely built and has no vegetation. The city is surrounded by a water-filled moat, which is crossed by a specially built bridge. It consists of two parts, the inner castle and the outer castle.

While the inner castle has a rectangular shape, the shape of the outer castle is rather formless. There are four gates in the inner castle and ten gates in the outer castle. While there is a water channel in the outer castle, there is no water in the inner castle. Those living in the inner castle obtain their supplies from the wells built near their gates. The houses were usually built on a rectangular plan and surrounded by walls made of hard mud, fifteen to twenty-five feet high. In addition to the houses, there are stables, a fresh water source, and a few elm trees to provide shade within the wall. The residents of the house spend most of their time outdoors under these trees during the summer. Islam, which formed the common identity of the people of Khiva, was also reflected in the architecture. There are many mosques and religious institutions in the city.

The exact figure of the city population in the 19th century is not known; estimates of Russian travellers give figures between 4,000 and 5,000 (apparently, only for the Ichan-qala). At the beginning of the 20th century the population (apparently, the citadel and outer castlecombined) was more than 19,000. These are Sarts, Uzbeks, Turkmens and Karakalpaks. Some of the population is settled and some of them have adopted a nomadic lifestyle. Sarts settled in Harezmi before the Uzbeks. The Uzbeks migrated from Deşt-i Kıpçak to Harezmi in the 16th and 17th centuries, and with the encouragement of the Khans, they settled down in time. When the Turkmens first penetrated the area, they were treated as temporary refugees, but gradually they became permanent settlers and eventually became the military class chosen by the Khan's army. As a result of the Kazakh attacks in 1743, the Karakalpaks migrated first to the New Derya tribes and then to the southeast of the Aral Sea and settled in the Khiva Khanate.

The trade of the city of Khiva was shaped around agriculture and animal husbandry. The Harezmi region generally consists of sand and infertile soil, but it also has arable lands thanks to the Amu-Derya river. On the other hand, thanks to the canals in the region, the development

of agriculture was supported by increasing productivity. These canals have both made the desert lands fertile and used for irrigation purposes, ensuring the continuity of agriculture. Many products are grown in the region, especially wheat, rice, barley, lentils, millet, broad beans, tobacco, silk, corn, grapes, apples, pears, cherries, mulberries and melons.

Another source of income for the people of Khiva is Livestock. Sheep and goats are generally grown in Hive pastures. The wool, skin and meat of the animals raised in the pasture are a source of income for the people. In addition, farmers engaged in agriculture used animals such as oxen, cows and horses to plow their fields and carry loads.

In addition to agriculture and animal husbandry, economic life is based on the products obtained from them and the business lines resulting from the processing of these products. The fact that Khiva is on the trade routes makes Khiva a lucky region in terms of trade. In the 19th century, the Khanate of Khiva brought cotton fabric, fruit, precious stones, cotton products, processed silk fabric, carpets, rugs, lambskin, horns, fur dresses, cashmere shawls, madder, rice, goat hair, tea, etc. to Russia; on the other hand, Russia brought silver and gold, copper, iron, etc. to Khiva in the form of coins. It is known to export mines, cotton fabric, silk and wool fabric, carpentry products, leather, paint, porcelain ware, honey and sugar. Although Bukhara, Russia and Iran are the regions where Khiva trades most frequently, it also has commercial relations with other regions. The Khiva people buy sheep and horses from the Kazakhs; They were also exporting carpets and skins of black widow lambs to China, Turkey and other countries. Also, the use and trade of slaves is very common in Khiva. According to Muraviev, there were approximately 30,000 Iranian and 3,000 Russian slaves in Khiva.

Thanks to the trade routes passing through Khiva, a great cultural country has emerged around this trade center. The existence of both nomadic and settled life has caused the different economic, social and intellectual elements of these two different life styles to affect the daily life in Khiva in all aspects.

In addition to its economic functions, the city also has some cultural and social functions. Nomadic and settled life in Central Asia directly affected the settlement and social organization. In addition to the

settled population in the plains suitable for agriculture and animal husbandry, the nomadic population also lives in the deserts and steppes. The intertwined existence of nomadic and settled life has caused the different economic, cultural and social factors of these two elements to affect daily life in cities in every aspect.

The most common forms of entertainment among the Hive are animal fights and hunting. They like competitions and are pretty good at it. Almost all of them play chess. They also play a type of board game called "Etel".

Known for being an extremely hospitable people, the Khiva people dress quite differently from each other. For example, Uzbeks wear a cap on their head, thick-soled boots and a long shirt. Turkmens usually wear a smaller fitted hat made of black lambskin. Women, on the other hand, wore old clothes and a veil made of horsehair when they went out.

The Khans of Khiva contributed to the advancement of science in Harezmi by having higher education institutions and schools built in many cities. Mohammed Rahim Khan is a Khiva Khan known for supporting artisans and scholars. In addition, the Khans of Khiva gave great importance to historiography. Uzbek rulers supported historians and wanted to pass on the successes of their ancestors to future generations. Khiva historians have researched the history of not only Khiva but also the entire Turkestan region and have obtained valuable information.

The Khiva Khanate, whose physical appearance, economic life, ethnic origin and population, social life and intellectual life were discussed, had a unique way of life and administration in the first half of the 19th century. But after the second half of the 19th century, it was faced with Russian occupation. Khiva came under the influence of the Russians in 1873. The consequences of the Khiva Khanate losing its freedom were heavily reflected in the city life. Russian people settled in Khiva and assimilated the people of Khiva culturally, religiously, nationally and educationally.

Araştırma Makalesi/Research Article

II. Abdülhamid ve İttihat ve Terakki Cemiyeti Yıllarında Osmanlı'da Yoksul Kadınlar ve Fuhuş Düzenlemeleri (1876- 1918)

Burcu Belli*

(ORCID: 0000-0001-7139-1406)

Makale Gönderim Tarihi
07.11.2022

Makale Kabul Tarihi
25.12.2022

Atıf Bilgisi/Reference Information

Chicago: Belli, B., "II. Abdülhamid ve İttihat ve Terakki Cemiyeti Yıllarında Osmanlı'da Yoksul Kadınlar ve Fuhuş Düzenlemeleri (1876- 1918)", *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 7/Özel Sayı: Dr. Mahmut Kırkpınar'a Armağan: 1320-1354.

APA: Belli, B. (2022). II. Abdülhamid ve İttihat ve Terakki Cemiyeti Yıllarında Osmanlı'da Yoksul Kadınlar ve Fuhuş Düzenlemeleri (1876- 1918). *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 7 (Özel Sayı: Dr. Mahmut Kırkpınar'a Armağan), 1320-1354.

Öz

Fuhuş, Osmanlı ve Türk tarih yazımında göz ardı edilen konuların başında geliyor. Ancak son zamanlarda yapılan birçok çalışma ile bu tabu yıkılmak üzere. Bu çalışmanın amacı son dönem Osmanlı Devleti'nde yayınlanan iki fuhuş nizamnamesini kapsam ve amaçları açısından değerlendirmektir. İlk fuhuş nizamnamesi 1879 yılında 1877- 78 Osmanlı- Rus Savaşı'ndan hemen sonra yayınlanmıştır, ancak o oldukça kısa ve deneme türünde bir yayındır. 1884 Nizamnamesi aslında Osmanlı Devleti'nin kapsamlı ilk fuhuş nizamnamesidir. Bu çalışmanın hedeflerinden birisi, neden II. Abdülhamid iktidarının böyle bir nizamnameye ihtiyaç duyduğunu anlamaktır. Bir sonraki mühim nokta ise İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin (İTC) I. Dünya Savaşı'nın başında yayınladığı 1915

---

* Dr., İstanbul Rumeli Üniversitesi, Rektörlük, Türkiye, burcu.belli@rumeli.edu.tr.
PhD., İstanbul Rumeli University, Rectorate, Türkiye.

Nizamnamesi oluşturmaktadır. 1884'ten 1915 yılına kadar neden başka bir nizamname yayınlanmadığı bu çalışmanın içerisinde temel siyasi ve sosyal gelişmeler arasında aranacaktır. Ayrıca, İTC'nin toplumsal değişiklikler hedeflediği aşikârdır, bu çalışma Ceminet'in hedeflediği ya da planladığı değişikliklere yoksul kadınlar açısından bakacak ve İTC iktidarında kurulmuş çeşitli dernek ve cemiyetlerin kadınlar ve genç kızlar açısından hedeflerine odaklanacaktır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı, İttihat ve Terakki Cemiyeti (İTC), Kadın, Fuhuş, Nizamname.

Poor Women and Prostitution Regulations in the Ottoman Empire during the Years of Abdhamid II and the Committee of Union and Progress (1876-1918)

Abstract

Prostitution is one of the most neglected topics in Ottoman and Turkish historiography. However, many recent studies have changed this taboo. The aim of this study is to evaluate the two prostitution regulations published in the last period of the Ottoman Empire in terms of content and purpose. The first prostitution regulation was published in 1879, just after the 1877-78 Ottoman-Russian War, but it is a very short and experimental publication. The 1884 Regulation is actually the first comprehensive prostitution regulation of the Ottoman Empire. One of the aims of this study is to figure out why Abdülhamid II's government needed such a regulation. The second important part of this article is the 1915 Regulation published by the Committee of Union and Progress at the beginning of the First World War. It will be searched in this study why no other regulations were published from 1884 to 1915. In addition, it is obvious that the CUP aimed for social changes, this study looks at the changes from the perspective of poor women and will focus on the goals of various associations and societies established under the power of the CUP in terms of women and young girls.

Keywords: Ottoman Empire, Committee of Union and Progress, Women, Prostitution and Regulation.

Giriş

Fuhuş, kendi başına çok sayıda başlığı ve kaygıyı içeren bir fenomendir. Kapsamı zaman içinde devamlı değişikliğe uğrar, tanımı

çeşitli iktidarların önceliklerine göre farklılık gösterir. Fuhuş, hem Avrupa’da hem de dünyanın neredeyse geri kalanında toplumsal yapıyı doğrudan etkileyen ve riske atan suçlardan kabul edilir. Bu durumun temel motiflerinden birisi, kontrolsüz cinselliğin ve bu şekilde yani iktidarların meşru kabul etmediği biçimde doğacak çocukların iktidarlar için karmaşa yaratmasıdır. Cinsellik batının gündeminde iki defa yer aldı; günah çıkartmanın Hristiyanlıktaki kabulü, aslında cinselliğin öneminin keşfedilme süreciydi.¹ Bir diğer büyük gelişme de XVI. yüzyılda Christopher Columbus’ un Amerika keşfinden dönerken yanındaki tayfalarla ve yerlilerle birlikte Avrupa’ya getirdiği frengidir.² Frenginin Avrupa’da önlenemez yayılmasının ardından, Avrupa’nın kontrolsüz cinselliğe diğer bir değişle genel olarak ifade edilecek olursa, fuhşa bakış açısı değişmek zorunda kaldı. Üç yüzyıl süren müzakerelerden sonra, nihayet XIX. yüzyılda fuhşun meşruluğu zorla da olsa çeşitli devletler ve kurumlar tarafından kabul edildi. Tabi ki Avrupa’da yüzyıllardır var olan misojini bu şekilde son bulmadı, aksine modern araçlarla kadınlara daha fazla alanda müdahale edildi. Osmanlı Devleti de bu sürece dahil oldu, 1879 ve 1884’te fuhuş için yayınladığı iki nizamnamenin ardından 1915’te yeni, daha kapsamlı ve net bir başka nizamname yayınladı. Bu çalışma 1915 Nizamnamesi’nin maddelerine böylece hedefine bakmayı amaç edinir. Bu metinde, 1915 Nizamnamesi’nin sahiden de Zafer Toprak’ın kastettiği gibi liberal bir nizamname olup olmadığı s-da sorgulanacaktır. Ayrıca, İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin hangi motiflerle böyle bir nizamname ilan ettiği de tartışılacaktır. Fuhuş nizamnamesinin yanı sıra bu çalışma boyunca yoksul kadınlara dair nasıl adımlar atıldığı da araştırılacaktır. Böylece Cemiyet’nin yoksul kadınlara yönelik yaklaşımı, fuhuş konusu üzerinden de olsa değerlendirilecektir.

Osmanlı ve Türk tarih yazımında bazı konular, içerisinde yer aldığı siyasi süreçler anlaşılmasından takip edilemez. Özellikle İttihat ve Terakki Cemiyeti gibi iddialı bir iktidarın kendi zihin yapısını anlamadan yaptıklarının amacı da anlaşılabilir.³ Dolayısıyla, bu çalışmanın temel omurgasını fuhuş ve yoksulluk oluşturuyor olsa bile İTC hakkında yapılan diğer kapsamlı çalışmalar göz ardı edilemez. Bu nedenle bu çalışmanın

¹ Michel Foucault, *History of Sexuality*, (London:Penguin Books,1979), ss 9- 67.

² Andrew Nikiforuk, *Mahşerin Dördüncü Atlısı*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2007).

³ Bundan sonra İTC olarak kısaltılacaktır.

literatür kısmı iki ayrı ana başlıktan oluşmaktadır; fuhuş ve yoksulluk temelli çalışmalar ve İttihat ve Terakki Cemiyetini kapsayan çalışmalar.⁴

---

⁴ Ze'evi Dror, *Producing Desire: Changin Sexual Discourse in the Ottoman Middle East, 1500-1900*, (Berkeley: University of California, 2006); Zafer Toprak, *Türkiye'de Yeni Hayat,- İnkılap ve Travma, 1908-1928*, (İstanbul: Doğan Kitap, 2017); William Action, *Prostitution Considered in Its Moral, Social and Sanitary Aspects in London, and Other Large Cities and Garirison Town*,(Londra: Class, 1972); Elif Ekin Akşit, "Geç Osmanlı ve Erken Cumhuriyet Dönemlerinde Nüfus Kontrolü Yaklaşımı", *Toplum ve Bilim*, sayı 117, (2010); Ahmet Refik Altınay, *İstanbul Nasıl Eğleniyordu?*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 1988); Rifat Bali, *The Jews and Prostitution in Constantinople 1845-1922*, (İstanbul: Isis Yayınları, 2008); Murat Bardakçı, *Osmanlı'da Seks*, (İstanbul: İnkılap Yayınları 2005); Cem Behar& Alin Duben, *İstanbul Household: Marriage, Family and Fertility 1880-1940*, (Cambridge: Cambridge Yayınları, 1991); Cem Behar& Alin Duben, *İstanbul Haneleri*, (İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, 2014); James A. Brundage, *Prostitution in the Medieval Canon Law*, (Chicago: Chigaco Yayınları, 2020).

Cem Doğan, Omsnalı'da *Cinselliğin Saklı Kıyas: Abdülhamid Dönemi ve Sonrasında İstanbul'da Fuhuş, Frengi ve İktidar (1878-1922)*, (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2019); Selma Nilgün Erdoğan, *Sexual Life in the Ottoman Society*, (İstanbul: Dönence Yayınları, 2001); Mustafa Galip, *Fahişeler Hayatı ve Redayet-i Ahlakiye*,(İstanbul: Mahmut Bey Matbaası, 1338); Yavuz Selim Karakışla, *Osmanlı Hanımları ve Kadın Terziler*, (İstanbul: Akıl Fikir Yayınları, 2015); Rüya Kılıç, "Türkiye'de Frenginin Tarihi", *Kebikeç*, sayı 38, (2014); Reşat Ekrem Koçu, *Binbirdirek Batakhanesi Cevahirli Hanımsultan*, (İstanbul: Doğan Yayıncılık, 2003); Reşat Ekrem Koçu, *Tarihimizde Garip Vakalar*, (İstanbul: Varlık Yayınevi, 1952); Burcu Kurt& İsmail Yaşayanlar, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Salgın Hastalıklar ve Kamu Sağlığı*, (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları); Nuran Yıldırım, *Kurumlar Cüzamnamesi: 14. Yüzyıldan Cumhuriyet'e Hastalıklar, Hastaneler ve Kurumlar*, (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2014); Nadir Özbek, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyal Devlet*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2002); Ahmet Rasim, *Fuhş-u Atik*, (İstanbul: Avrupa Yakası Yayınları, 2007); Ezgi Sarıtaş, *Cinsel Normalliğin Kuruluşu*, (İstanbul: Metis Yayınları, 2020).

Marinos Sariyannis, "Prostitution in the Ottoman Empire, Late Sixteen Early Eighteenth Century", *Turcica*, sayı 40, (2018); Wyers Mark Dawis, "*Wicked*" *İstanbul: The Regulation of Prostitution Early Turkish Republic*, (İstanbul: Libra Yayınları, 2012); Aslı Zengin, *İktidarın Mahremiyeti*, (İstanbul Metis Yayınları, 2016).

Feroz Ahmad, *İttihatçılıktan Kemalizm'e*, (İstanbul: Kaynak Yayınları, 1985); Feroz Ahmad, *The Young Turks: the Committee of Union and Progress in Turkish Politics 1908-1914*, (Oxfors: Clarendon Yayın, 1969); Zafer Tunaya, *Türkiye'nin Siyasi Gelişme Seyri İçinde İkinci Jön Türk hareketinin Fikri Esasları*, (İstanbul: İsmail Akgün Matbaası, 1956); Ziya Şakir Soku, *Yakın Tarihin Üç Büyük Adamı: Talat, Enver, Cemal Paşalar*, (İstanbul: Ahmet Sait Matbaası, 1943);Sina Akşin,*100 Soruda Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, (İstanbul: Gerçek Yayınevi, 1980).

Dünyada Fuhuş Düzenlemeleri

Fuhuş düzenlemelerinde Avrupa'da öncü devlet Fransa'ydı. Fransa'daki düzenlemeleri XVIII. yüzyılın sonlarına kadar geri götürebilmek mümkün, modern ve cezalandırmaktan ziyade kontrolü hedef alan en yakın düzenleme 1778 yılına kadar geri gider. 1802'de, Devrim'den hemen sonra Fransa'da bu düzenleme yeniden gözden geçirildi ve böylece aslında Avrupa'da özellikle de Batı Avrupa'da fuhuş düzenlemelerinin serüveni de resmî olarak başlamış oldu.⁵ 1828 tarihli bir diğer Fransız düzenlemesinde, fahişeler Fransa'da vergi mükellefi kabul edildiler. Almanya'da farklı eyaletlerde fuhuş tartışmaları 1834 yılı itibari ile başlamış olsa bile ciddi adımlar atılması için 1860'ların sonu beklendi. İngiltere de benzer yıllarda bir düzenleme organize etti.⁶ Rusya'da 1843 yılında düzenlemeler başladı.⁷ Amerika Birleşik Devletleri'nde, fuhuş ile alakalı bir düzenleme 1857 yılında yayınladı. Japonya'da ise 1900'de kayıtlı fuhuşa dair bir düzenleme kabul edildi.⁸

Osmanlı Devleti'nde Nizamnamelerin Motivasyonu

Osmanlı Devleti, Avrupa'daki bu gelişmelere kayıtsız kalamadı. Bunun temel sebeplerinden belki de en baskın olanı, tüm dünyada olduğu gibi hızla artan salgın hastalıklardı. Veba, kolera, çiçek, sıtma gibi hastalıklara dair yaklaşım ve tedaviler, XIX. yüzyılda henüz tahminden öteye gidemiyordu ancak en azından frenginin ve diğer cinsel yolla bulaşan hastalıkların neden ve nasıl ortaya çıktığı biliniyordu.⁹ Kontrollü

Mete Tunçay, *Cihat ve Tehcir*, (İstanbul: Salyangoz Yayınları, 2008); Eric J. Zürcher, *Milli Mücadelede İttihatçılık*, (İstanbul: Bağlam Yayınları, 1995); Fatma Kılıç, *İkinci Meşrutiyet Döneminde Bir Jön Türk Dergisi: Kadın (1908-1909)*, (İstanbul: Libra Yayıncılık, 2010).

⁵ Johannes C. J. Boutellier, "Prostitution, Criminal Law and Morality in the Netherlands", *Crime, Law and Social Change*, (Mayıs, 1991).

⁶ İngiltere 1864 yılında bir nizamname yayınladı,

Trevor Fisher, *Prostitution and Victorians*, (Chigaco: University of Northwestern Publish, 1997).

⁷ Malika Zekhni, "Invisible Bodies: Civilising Mission, Sexuality and Prostitution in Fin De Siecle Russian Turkestan", *The Journal of Social History Society*, (Şubat 2022).

⁸ Sheldon Garon, "The World's Oldest Debate? Prostitution and the State in Imperial Japan, 1900-1945", *American Historical Review*, (Haziran, 1998).

⁹ Daniel Panzac, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Veba (1700- 1850)*, (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2011).

Mesut Ayar, *Osmanlı'da Kolera: İstanbul Örneği (1892-1895)*, (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2007).

cinsellik ile frengiyi ve bu yolla bulaşan diğer hastalıkları engellemek mümkün olabilirdi. Avrupa, bu motivasyonla yukarıda söz edilen düzenlemelere başladı, salgınlar genellikle pandemi şeklinde meydana geldiği için Osmanlı Devleti de hem uluslararası gerekçelerle hem de kendi dinamikleri nedeniyle bu sürece kayıtsız kalmadı ve cinsel yolla bulaşan hastalıklara dair aynı zamanda fuhuş ile ilgili araştırmalarına 1879 yılında başladı. 1879 yılında *Emraz-ı Sariye Talimatnamesi* yayınlandı.¹⁰ Bu talimatname aslında, Doktor Agop Handanyan'ın araştırmalarını içerir. Bu talimatname, İmparatorlukta frengi ve cinsel yolla bulaşan diğer hastalıklar ile fuhuş ve fahişelerin durumu hakkında bilgi toplamak amacı ile yayınlandı. Osmanlı Devleti'nin ilk ve kapsamlı fuhuş nizamnamesi ise 5 yıl sonrasında, 1884 yılında yürürlüğe girdi. *Beyoğlu'ndaki Bazı Özel Hanelerin Hıdematı Sıhhiyesiye Dair Nizamname* ismini taşıyan bu düzenleme, 1915 yılında *Zührevi Hastalıkların Sirayetinin Men'i Hakkındaki Nizamname* yayınlanan kadar yürürlükte kaldı.¹¹

1884 Nizamnamesi

1884 Nizamnamesi, 1879'da başlayan ön araştırmaların sonucunda hazırlandı. 1884 Nizamnamesi ayakları yere basan bir çalışmadır. Arşivde bu konuda yapılan çalışmalar esnasında bu nizamname bir muhalif duruş ile karşılaşmadı. Nizamname yayımlandıktan sonra gelen itirazların hiçbirisi fuhşun Osmanlı sınırları dahilinde meşrulaşmasına dair değildi. İtirazlar, fuhuş yapılan mekanlarla ilgiliydi.

5 (fasıldan) ana bölümden ve 28 maddeden oluşan 1884 Nizamnamesi, tam anlamıyla orijinal bir metin değildir. Bu dönemde hazırlanan hemen hemen tüm talimatnamelerde ya da metinlerde olduğu gibi bu çalışmada da Avrupa etkisi hissedilir. Nizamnamenin ilk maddesine göre, Altıncı Belediye'ye yani Beyoğlu'na bağlı bir tıbbi komite var olmalıydı. İkinci madde ise kayıt konusu ile alakalıdır, nizamnameye göre kurulan heyet, kadınların isimlerini bir deftere kaydedecekti. Üçüncü madde de bu açıdan devam eder ve tutulacak

¹⁰ Necati Çavdar, Erol Karıcı, "XIX. Yüzyıl Sonları-Xx. Yüzyıl Başlarında Osmanlı Devleti'nde Frengi İle Mücadele Kapsamında Yapılan Yasal Düzenlemeler", *Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (Aralık, 2016).

¹¹ *Emraz-ı Zühreviyenin Men-i Sirayeti Hakkında Nizamname*, 5 Ekim 1331, (1915), Düstur, İkinci Tertip, cilt 7, s 769.

kaydın detaylarını verir, kadınların ve ev sahiplerinin isimleri varsa lakapları, (mahlasları), yaşları, milliyetleri, nasıl göründükleri, yaşadıkları evin adresi, yaşadıkları yeri terk edip etmedikleri kaydedilecekti. Dördüncü madde, kadınlara verilecek bir defterden bahseder. Doktor raporları ile muayene sonuçları bu defterde kaydedilmeliydi. Beşinci madde, bu kadınlarla alakadar olacak doktorların maaşları ile ilgilidir. İkinci ana başlığın adı *Usul-i Muayene-i Tibbiye* yani muayene usulleridir. Bu başlığın ilk maddesi olan altıncı maddeye göre, kadınlar evlerinde haftada bir defa muayene edilecekti. Yedinci maddeye göre, doktorlar gerekli görürlerse ev sahiplerini de muayene edebileceklerdi. Sekizinci madde, evlerde muayene edilen kadınlardan, ev sahiplerinden ya da evde çalışan herhangi birisinden doktorların doğrudan para almasını yasaklar. Dokuzuncu maddeye göre, hastalık taşıdığı anlaşılan kadınlar hızla hastaneye sevk edilmelilerdi. Onuncu madde, evleri beşe ayırır. Her bir ev için yeterli sayıda çavuş bulundurulacaktı, ayrıca birer de doktor atanacaktı. On birinci maddeye göre, her doktor yalnızca kendi bölgesindeki kadınları muayene edecekti. On ikinci madde hastane sürecinden bahseder. On üçüncü maddeye göre, doktorlar salgınlar konusunda özenli davranmalıydı. On dördüncü madde ise doğrudan doktorlarla alakalıdır; her doktor ilgilendiği ev ve bölge hakkında her ay bir rapor tutmak zorundaydı. Bir sonraki madde, doktorların her altı ayda bir görev yerlerinin değişeceğine dairdir. On altıncı madde de doktorlarla ilgilidir. Doktorların mazeretsiz işlerini bırakamayacağını söyler. On yedinci madde, Beyoğlu ve Galata'da birer muayenehane açılmasını içerir. Evlerin sayısı arttıkça yeni muayenehanelerin de ekleneceği söylenir. On sekizinci maddeye göre, muayene günlerinde muayenehanelere görevli doktorlardan başka kimsenin girmesine izin verilmeyecektir. On dokuzuncu maddeye göre, müfettişler doktorların kayıtları ile kadınların defterlerindeki kayıtları kontrol edeceklerdi, eğer bir uyumsuzluk varsa bunu hızla müdüriyete bildireceklerdi. Yirminci maddeye göre, bahsedilen müfettişler muayenehaneler ile hastaneyi teftiş etmeye mecbur değillerdi. Yirmi birinci maddeye göre, müfettişler gerekli gördükleri yerlerde doktorları çeşitli sorular için davet edebileceklerdi. Müfettişlere doktorlardan daha yukarıda bir alan verilmiştir. Bir sonraki maddeye göre, müfettişler de ayda bir kere evler hakkında rapor hazırlayacaklardı. Bu faslın son maddesi yirmi üçüncü maddedir, ona göre hem ay sonlarında hem de yılda bir defa kadınların

durumları hakkında istatistiki rapor sunmak, müfettişlerin görevleri arasındaydı. Yirmi dördüncü maddeye göre, görevliler haftada bir ya da iki defa veya gerekli gördükleri zaman evleri kontrol edeceklerdi ve kadınların kayıtlı olup olmadıklarına bakacak, defterlerini gözden geçireceklerdi. Ayrıca kayıt dışı çalışan kadın varsa bunları da merkeze bildireceklerdi. Verilen cezaları da bu kişilerin kontrol etmesi ve makbuzları kesmesi gerekiyordu. Yirmi beşinci maddeye göre, makbuzlar izinsiz verilmeyecek her bir makbuz hem Fransızca hem de Osmanlıca kaydedilecekti. Yirmi altıncı madde göre, evlerden alınacak ücretlere dair bir defter tutulacak, hangi paranın nereden alındığı ve faturalandırma kontrol edilecekti. Yirmi sekizinci maddeye göre ise, para toplayacak kişi bu süreci, başından sonuna kadar faturalandıracaktı. Son maddeye göre ise, çavuşlar doktorların emri altında çalışacaklardı.

Maddelerin içeriğinden de anlaşılacağı gibi, 1884 Nizamnamesi, fuhşa ya da onu kontrole odaklanmamıştı. II. Abdülhamid iktidarının İmparatorluk genelinde ya da İstanbul'da fuhuş kontrol altına almaya, bastırmaya ya da sona erdirmeye dair bir fikri ya da girişimi olmadı. Bu nizamname aslında var olan sisteme tamamen saygı duyuyor ve imkanlar el verdiği ölçüde bu sisteme bir noktadan özellikle de kontrol eden devlet pozisyonundan dahil olmaya çalışıyor. Nizamnamenin var olan sistemde bir değişiklik yapmayı amaçlamadığı da ortadadır, hatta görüldüğü gibi fuhşun, fahişenin ya da genelevlerin tanımı bile bu nizamnamede yer almaz. Devletin değil sistemin kendi tanımlamaları kabul edilmiştir. Kadınların hayatlarında dair tek değişim, muayene ve hastane sürecidir. Kadınların haftada iki ya da bir defa yapılacak muayene ve sonrasında hasta oldukları tespit edilirse hastane sürecinde iş birliği yapmaları bekleniyordu. Hatta 1879 Talimatnamesi'ni hazırlayan Agop Handanyan, bu konuda kadınların gönüllü olacağına inanıyordu. Arşivde erişime açık belgeler arasında, şu ana değin kadınların muayene ya da hastane sürecinde iş birliğinden doğrudan kaçındığını gösteren belgelere rastlanmamıştır.¹² 1884 Nizamnamesi, Osmanlı Devleti sınırları dahilinde fuhşa müdahale etmeyi amaç edinmemişti. Osmanlı iktidarı, yalnızca *sosyal*¹³ ve modern bir devlet

¹² Sıhhiye Nezareti'nin belgeleri bu çalışma esnasında erişime kapalıdır.

¹³ Sosyal devlet söylemi hâlâ tartışmalıdır, burada kast edilen dönem koşullarına göre "yardımsever" ve halkından haberdar olan devlettir.

olarak var olan ve kontrol edilmediği taktirde uluslararası tehdide neden olabilen fuhşa, biraz gönüllü biraz da zoraki olarak dahil olmaya çalışmıştı. Pratikteki uygulamada da zorlayıcı yöntemler tercih edilmedi. Metinde cezalandırma tehdidi yalnızca doktorlar ve sayılı çalışanlar için kullanılmıştır, evlere ya da kadınlara doğrudan bir cezadan bahsedilmiyor.

İttihat ve Terakki Cemiyeti ve 1909 Sonrası

II. Abdülhamid tahta çıkması beklenen ve planlanan bir aday değildi. Genç Osmanlıların, Meşrutiyet isteği Abdülaziz'i önce tahttan indirdi sonrasında da ölümüne neden oldu. Ardından, öncesinde Genç Osmanlılara yakınlığı ile bilinen ve meşrutiyetten sempati ile bahsettiği iddia edilen V. Murat tahta çıktı. Ancak, alkole olan düşkünlüğü ve amcası Abdülaziz'in beklenmedik şekilde hal edilmesi ve ardından da ölmesi, V. Murat'ı istikrarlı bir sultan olmaktan uzaklaştırdı. 93 gün süren iktidarında Genç Osmanlılar üzerinde başta olmak üzere, İmparatorluk genelinde ciddi endişe yarattı. En sonunda çare olarak, Genç Osmanlılar Abdülhamid'e tahtı önermek zorunda kaldılar. Ardından, 1876 yılında Kanun-i Esasi ilan edildi, meclis açıldı. Böylece, Osmanlı Devleti, meşruti yönetime geçmiş oldu. Ancak bu süreç uzun sürmedi, '93 Harbi'nin (1877-1878) ertesindeki gerilimler nedeniyle Abdülhamid meclisi tatil ettiğini söyledi ve İmparatorluktaki asıl kırılma böylece başlamış oldu.

Akıl hastalığı gerekçesi ile Çırağan Sarayı'nda tutulan V. Murat'ın yeniden tahta çıkacağı endişesi, Abdülhamid'i kaygılandırdı ve 30 yıl sürecek bir güç çatışmasını dolaylı yoldan başlattı.¹⁴ Abdülhamid iktidarını koruyabilmek için sansür, baskı, kontrol, denetleme ve takip mekanizmaları kurdu. Yıldız Sarayı'ndan çıkmayı tercih etmeyen Sultan, İmparatorluğu Yıldız'da toplamanın yollarını bulmuştu. Telgraf hatları ve hafiye teşkilatı Abdülhamid'in en kıymetli araçlarıydı. Ancak, Abdülhamid baskıları arttırdıkça muhalefet de bir araya geliyor ve aynı ölçüde Abdülhamid'in karşısında örgütleniyordu. 1880'ler İmparatorluk için üst üste birçok felaketin yaşandığı yıllardı, 1881'de Fransa, Tunus'u işgal etti, ertesi yıl İngiltere Mısır'a çıkartma yaptı. Doğu Rumeli'de isyanlar başladı. 1885'te Bulgaristan sorunu ortaya çıktı. Bu siyasal

¹⁴ François Georgeon, *Sultan Abdülhamid*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2012).

Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2016).

kırılmaların ve dalgalanmaların ardından 1889'a gelindiğinde İTC yavaşça ortaya çıktı. Cemiyet, 1889'da Askerî Tıbbiye'de kuruldu, ilk üyeleri ya da kurucuları tartışmalı olsa da İshak Sukuti, Mehmet Reşit, Abdullah Cevdet ve İbrahim Temo bu konuda çalışanların bahsettikleri ortak isimleridir.¹⁵ Cemiyet, öncelikle yurtdışında Fransa'da güçlendi, ardından 1905 sonrasında görünür hale geldi. Nizamnamelerini yayınladı. 1908'de Resneli Niyazi'nin yanındakilerle birlikte dağa çıkmasının ardından Abdülhamid meclisi yeniden açmak zorunda kaldı.¹⁶

Böylece, Osmanlı Devleti için daha evvel deneyimlenmemiş bir süreç başladı. Bunun tek sebebi, meşrutî yönetim değildi, Meclis'te yaşanan gerilimler, siyasi çalkantılar, suikastlar, darbeler ve elbette I. Dünya Savaşı'na giriş, Osmanlı Devleti için birçok ilkin başıydı. Meşrutiyet ilan edildikten sonra başta Cemiyet üyelerinde olmak üzere ciddi hayal kırıklıkları yaşanmaya başlandı. Meşrutiyet'in hemen ardından Bulgaristan bağımsızlığını ilan etti. İtalya, Trablusgarb'ı işgal etti, ardından Balkan Savaşları ile Osmanlı Devleti travmatize oldu. Bu esnada, değişen siyasi ve toplumsal gelişmelere göre Cemiyet, toplumu yeniden şekillendirmeye çalıştı. İktidar ilk defa bu kadar fazla kadınla karşı karşıya gelmişti. Dolayısıyla, toplumu şekillendirmeye kadın konusundan başlamak zorunda kaldı.¹⁷

İttihat ve Terakki Cemiyeti, iktidara geldiğinde zaten başlamış bir kadın hareketi vardı. Kadın konusundaki gelişmeler Tanzimat yıllarında ortaya çıktı.¹⁸ Osmanlı Devleti'nde kadın hareketine dair gelişme için milat aranacak olursa, cevap 1839 Tanzimat'ın ilanı ve 1890'lar ile 1910 arasındaki 20 yıl olarak gösterilebilir. Kadınlar XIX. yüzyılda Karagöz izlediler, tiyatrolara gittiler. Bu gelişmeyi edebiyattan da takip

---

¹⁵ Şükrü Haniöğlu, *Preperation for a Revolution: The Young Turks 1902-1908*, (New York: Oxford Üniversitesi Yayınları, 2001).

Şükrü Haniöğlu, *The Young Turk Opposition*, (New York: Oxford Üniversitesi Yayınları, 1995).

¹⁶ Resneli Nizayi, *Hatıratı*, (İstanbul: Panama Yayıncılık, 2018).

¹⁷ Bu siyasi gelişmelerden yeterince bahsedilmezse, metnin ilerleyen bölümlerinde İTC'nin toplumu hangi motivasyonlarla değiştirmeye çalıştığı yarım kalabilir. Bu nedenle, ilk bakışta fazla siyasi ve konudan uzak duran bu detayların verilmesi önemli bulunmuştur.

¹⁸ Ebru Boyar, Kate Fleet, *Ottoman Woman in Public Space*, (ABD: Brill, 2016), s. 4.

edebilmek mümkün.¹⁹ Kadını, edebî dünyada işaret eden en belirgin adım, *Servet-i Fünun* ile atıldı. Kadın bu yeni edebiyatta kamusal alandan ve çeşitli haklardan mahrum, pasif bir özne değildi. Aksine, yeni edebiyattaki kadın, oldukça güçlü bir imaja sahipti.²⁰ Örneğin Pera'da elinde kitapla dolaşan kadınları görmek mümkündür.²¹ Kadınlar protestolarda da varlardı hatta bürokraside değişikliğe neden olabilecek kadar da güçlülerdi.²² Zafer Toprak, bu yeni imajın çeşitli açılardan eleştirildiğini söyler, kadınlar batı hayranı olarak suçlanırlar ve Avrupalı hemcinslerine benzemeye çalışan kadınlara fahişe muamelesi, bu mekanlara da genelev benzetmesi yapılıyordu, der.²³

İmparatorluk, XX. yüzyıla geldiğinde birçok konuda olduğu gibi kadın konusunda da kutuplaşmıştı, bir taraftan XIX. yüzyılın ilk yarısından itibaren hissedilen kadın hareketi vardı ve bu hareket her geçen gün güçleniyordu bir yandan da hem devletin hem de toplumun kadınlara dair ciddi bir korkusu ve bastırma arzusu vardı. Bunun temel sebeplerinden bir tanesi, Osmanlı Devleti'nin bir İslam Devleti olması olarak izah edilse bile aslında kadınlardan tedirgin olmak bir modern-öncesi devlet geleneğiydi. Bu dönemde Osmanlı Devleti'nde kadınların pozisyonu ya da sahip olduğu haklar, sanılanın aksine Batı Avrupa Devletlerinde de farklı değildi. Şehirler kadınların ya da erkeklerin erişebildikleri ve erişemedikleri mekanlar olarak cinsiyete göre ayrılmıştı. Ebru Boyar ve Kate Fleet'in de dediği gibi Osmanlı Devleti çok farklı yapıları bir arada tutuyordu, dolayısıyla bir genelleme yapmak her daim zordur.²⁴ Ancak gene de şunu söylemek mümkün ki Osmanlı Devleti sınırlarında Gayri-Müslim kadınlar kent merkezlerinde, kamusal alanlara erişim konusunda Müslüman kadınlardan birçok konuda daha rahatlardı. Müslüman kadınlar, devletin ya da çeşitli grupların endişelerine doğrudan ve daha fazla maruz kalıyordu. İTC de kadın

¹⁹ Ahmet Mithat, Namık Kemal, Samipaşazade Sezai gibi isimler kadınları konu alan eserler yaratmıştır.

²⁰ Zafer Toprak, "Türkiye'de Müstehcen Avam Edebiyatı" (1908-1928), *Toplumsal Tarih*, sayı 285, (Eylül, 2017), s 53.

²¹ Ebru Boyar, Kate Fleet, "The Powerful Public Presence of the Ottoman Female Consumer", *Ottoman Woman in Public Space*, s 93-94.

²² Ebru Boyar, Kate Fleet, "The Powerful Public Presence of the Ottoman Female Consumer", s 105.

²³ Zafer Toprak, "Türkiye'de Müstehcen Avam Edebiyatı" ss 53- 55.

²⁴ Ebru Boyar, Kate Fleet, *Ottoman Woman in Public Space*, s. 4.

konusunda hassastı ancak onların hassasiyetleri zaten var olan hareketin güçlenmesi şeklinde değerlendirilebilir. Bu çalışma, 1908'i kadın konusunda başlangıç değil olan hareketin güçlenmesi olarak değerlendirmektedir. İrvin Cemil Schick'in aktardığına göre, 1875 ile 1907 arasında, 150'ye yakın sayıda kadın ile ilgili kitap çıkartıldı.²⁵ Bu kitapların çoğu ders kitabıydı. 1900'ler itibari ile özel matbaalar yaygınlaştı ve buna bağlı olarak daha farklı yayınlar yapılmaya başlandı. Kadın odaklı kitaplar, 1908'den sonra iki katına çıktı. Bu esnada dinî yayınların sayısı azaldı, kadın meselesi birçok açıdan değerlendirilmeye başladı. Bu yayınların içinde cinsellik, iş hayatı hatta toplumsal cinsiyete dair çalışmalar yer alıyordu. Schick'e göre, feminizm 1908'den sonra Osmanlı'da eğitilmiş kadının meselelerinden birisi haline gelmişti.²⁶ 1906 tarihli Cemiyet, Nizamname-i Esasi'de kadınlarla erkekleri *bilcümle*, yani ayrılmaz olarak tanımlıyor. Ayrıca, aynı nizamnamenin 6. maddesine göre kadınlar da Cemiyet'e üye olabiliyorlardı. Cemiyet'in öncü isimlerinden Ahmet Rıza, kadınları kapsayan vazife ve mesuliyet isminde bir risale yayınladı. Mahmut Paşa'nın oğlu Sabahattin Bey de bu konularda konferanslar verdi. Serpil Çakır, Bahattin Şakir'in 1908'de Hürriyet ilan edildiğinde 40 kadının Cemiyet'e üye olduğunu söylediğini aktarıyor, kadınlar genelde gazete ya da mektup dağıtmak gibi sorumlulukları üstleniyorlardı.²⁷

Cemiyet'in kadın odaklı çalışmaları daha ziyade modern bir devlet çerçevesinde yürütülmeye çalışıldı. Bunun başında çeşitli yardım kuruluşları etrafında kadınları örgütlemek geliyordu. İTC, çok sayıda cemiyet kurdu. 1908'de *Cemiyet-i İmdadiye* ismi ile bir yardım organizasyonu meydana getirdi. Aynı yıl bir başka cemiyet daha kuruldu, *Osmanlı Kadınları Şefkat Cemiyet-i Hayriyesi*. Bu cemiyetin amacı kimsesiz çocuklarla ve kadınlara yardım etmektir. 1909'da *Teali Vatan Osmanlı Hanımları Cemiyet'i* kuruldu, bu cemiyetin amacı kadın

---

²⁵ İrvin Cemil Schick, "Print Capitalism and Women's Sexual Agency in the Late Ottoman Empire", *Comparative Studies of South Asia, Africa and the Middle East*, sayı 31, (2011), s 207.

²⁶ Schick, "Print Capitalism and Women's Sexual Agency in the Late Ottoman Empire" s 207.

²⁷ Serpil Çakır, *Osmanlı Kadın Hareketi*, s 56.

seferberliği ilan ederek hızla yardım toplamaktı.²⁸ Cemiyet'in Kadınlar Şubesi toplumsal hayatı şekillendirmeyi amaçlamıştı. 1911 yılında *Hilal-i Ahmer Cemiyet'i Hanımlar Heyeti* kuruldu. Kadınlar, böylece hastanelerde hemşirelik yapmaya başladılar. 1913 yılında, *Osmanlı Müdafaa-ı Hukuk-i Nisaran Cemiyeti* kuruldu, bu cemiyet Kadınlar Dergisi'ni de kurdu. Cemiyet kadınların çalışma hayatına dahil olması için çeşitli iş yerleri açmayı planladı. Böylece geçim kaynağı olmayan kadınlar için istihdam alanı oluşturmaya çalıştılar. Öncelikle bir terzi açtılar, sonrasında çeşitli yeni iş yerleri açılarak bu cemiyet desteklenmeye çalışıldı. Fakat bir noktadan sonra, bu cemiyet aşırılıkla suçlandı. Hükümet tarafından fazla destek görmedi. Kadınları aile kavramından uzaklaştırmakla ithal edildi, kadın ve erkeği eşit olarak görüyordu. Bu şu anda ne kadar pozitif gelse de o zaman için iktidarı kaygılandırıcı bir durumdu. Ayrıca, kadınların da erkekler kadar kamusal hayata katılmasından bahsetmesi, yalnızca iktidarı değil muhafazakâr kanadı da oldukça kaygılandırmıştı.²⁹ Bu cemiyetler, savaş öncesinde kurulan ve Osmanlı toplumunu İTC'nin prensiplerine göre yeniden organize etmeyi amaç edinmiş cemiyetlerdi. Ayrıca, yardım seferberlikleri de temel motifleriydi. Buna yukarıdan kadın hareketi ya da devlet eli ile kadın hareketi denilebilir. Cemiyet, benzer girişimlere I. Dünya Savaşı sırasında da devam etti. 1916'da *Kadınları Çalıştırma Cemiyeti* kuruldu. Bu cemiyet Enver Paşa tarafından organize edildi ve üzücü bir şekilde üyeleri arasında kadın bulunmuyordu.³⁰

1914'te savaş ilan edildiğinde, Osmanlı Devleti'ndeki erkekler hızla silahlı hale alındı. Böylece, Devlet, ilk defa kadınlarla özellikle de yalnız kadınlarla muhatap olmak ve politikalarını doğrudan onlara yönelik üretmek zorunda kaldı. Bu cemiyetlerin ve devletin öncelikli amacı, yalnız kalan kadınlara kendilerini geçindirebilecek imkân yaratmaktı. Kadınlara dair en büyük kaygı, kadınların fuhşa meyletmesiydi. Bunun için gazetelerde ve çeşitli dergilerde kadınların merkeze konulduğu

²⁸ Dilara Göktaş, "İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Kadın Dernekleri ve Basın Bağlamında Toplumda Kadın Konusuna Yaklaşım", *Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırma Dergisi*, sayı 6, (2019).

²⁹ Çakır, *Osmanlı Kadın Hareketi*, s 110- 119.

³⁰ Çakır, *Osmanlı Kadın Hareketi*, ss 50- 51

ahlak tartışmaları sıklıkla yer alıyordu.³¹ 1914'ten sonra kurulan cemiyetler ve dernekler, savaş sırasında meydana gelen hassasiyetleri ve yoksulluğu onarmayı hedef edinmişti. Bu anlamda en büyük girişim, Kadınları Çalıştırma Cemiyeti'ne aitti. Kadınları Çalıştırma Cemiyeti, savaş esnasında açıldığı ve görece uzun yıllar faaliyetini sürdürdüğü için diğerlerinden biraz daha farklıdır. Serpil Çakır'a göre cemiyet, kadınların namusları ile para kazanmalarını sağlamak için kurulmuştu ve hızla Fatih, Üsküdar ve Beyoğlu gibi bölgelerde sadece kadınların çalıştığı fabrikalar açtı.³² Kadınları Çalıştırma Cemiyeti'ne ilk hafta 11.000 kadın başvurdu, yalnızca fabrikaların temizliği için 300 kadın işe alındı.³³ Kadınlar, gene bu dernek aracılığı ile orduya da alındılar. Bu tabura dahil olmak için de aranan koşulların başında *ehl-i namus* olmak geliyordu. Başvuran kadınların iffetli olup olmadığı mahalleli tarafından edinilecek bilgiye bağlıydı.

Fuhuş konusunda uygulanan yaptırımlar genellikle, 1858 Ceza Kanunnamesi'nin 201. maddesi, 1884 Nizamnamesi ve 1910 yılında yayınlanan *Kastamonu Vilayeti'nde Teşkil Olunacak Memleket Hastanelerine ve Seyyar Heyet-i Tibbiyeye Dair Nizamname* etrafındaydı. Bunlara ilaveten bazı yerel yaptırımlar da olabiliyordu.³⁴ 1915'te yeni nizamname yayınlanana kadar, fuhuş meselesi frengi üzerinden değerlendirildi. Devlet, fuhşa dair yaptırım ya da düzenlemeleri bir kenara bırakıp, asıl derdi ve kaygısı olan frengiye odaklandı. Diğer bir değişle, 1915'e kadar fuhuş, kendi haline bırakılmaya devam edildi demek mümkündür. İTC hükümetleri bu konuda diledikleri gibi hareket edemiyorlardı. Devletin bu konudaki en büyük engeli şüphesiz kapitülasyonlardı. Kapitülasyonlar, II. Mehmed zamanında Venediklilere verilen elçi bulundurma ayrıcalığı ile başlayan bir süreçtir. Zaman içerisinde yalnızca siyasi değil, ekonomik ve toplumsal ayrıcalıklar çeşitli ülkelere verilmeye devam edildi. Ancak önceleri Osmanlı Devleti'nin avantajına ve onun kontrolünde olan bu

³¹ Çiğdem Oğuz, *Moral Crises in the Ottoman Empire: Society, Politics and Gender WWI*, (New York: I.B.Tauris, 2021).

³² Çakır, *Kadın Hareketi*, s 51.

³³ Çakır, *Kadın Hareketi*, s 51.

³⁴ 1912 yılına kadar bu nizamnameye sağlık temelli çeşitli maddeler eklenmeye devam edildi.³⁴

süreç, Osmanlı Devleti finansal ve askerî anlamda Avrupa'nın gerisinde kaldıkça daha bonkörce kullanmaya başladığı bir jokere dönüştü.

Batılı devletlere verilen ayrıcalıkların içerisinde özel alan ayrıcalığı önemli bir başlıktı. XIX. yüzyılın sonuna ve XX. yüzyılın başına gelindiğinde bu kapitülasyonlar gereğince, Osmanlı güvenlik güçleri bir mülkü aramak istediklerinde eğer bu mülk anlaşmalı yabancı devletlerden birisine bağlıysa ya da o ülkeye ait pasaportu olan bir kişiye aitse, Osmanlı görevlileri, kendi başına bir arama gerçekleştiriyordu. Durumu öncelikle, Hariciye Nezareti üzerinden bu ülkenin temsilcilerine olanı biteni bildirmek zorundaydı. Bu durum, hem ekonomik hem siyasal ve toplumsal olarak Osmanlı idaresi için oldukça tedirgin edici bir durumdu. Yalnızca fuhuş açısından bakıldığında bile, kapitülasyonlar devlet güçlerinin bağımsızca hareket etmesini engelleyen bir unsurdu. Örneğin 1909 yılına ait bir belgeye göre, İstanbul Kadıköy'de Sofsman isimli bir Alman'a ait olduğu iddia edilen iki evde gayri meşru fuhuş yapıldığı iddia edilmişti. Ancak yukarıda bahsedilen gerekçeler nedeniyle bu evler, yasaya aykırı olmasına rağmen Dahiliye ya da Zaptiye'nin kendi başına arama yapamadığı yerlerdi.³⁵ Kapitülasyonların fuhuş konusunda böyle bir anlamı vardı. Bu ayrıcalıklar, 1884 Nizamamesi'ni ya da arada çıkartılan yeni uygulamaları etkisiz bırakıyordu. Osmanlı Devleti, bu durumdan rahatsızdı ve 1914'ün martında Fransız, Rus, İtalyan ve Avusturya- Macaristan elçiliklerine, bu ülkelerinin vatandaşlarının yönettiği genelevlere sıhhi kontrol izni talep etti. Elçilikler de bu talebi kontrolleri ve bilgileri dahilinde olmak koşulu ile kabul ettiler.³⁶ Aslında bu durum güvenlik güçlerinin sınırlı da olsa genelevler üzerinde bir yetki sahibi olabilmesi anlamına geliyordu. Dolaylı yoldan da devlet aslında uluslararası platforma bağımsızlığı için küçük de olsa bir zafer kazanmıştı. Tabii bu gelişme kendi başına yeterli değildi, I. Dünya Savaşı'na dahil olan Osmanlı Devleti, kısa süre içinde kapitülasyonları tek taraflı olarak kaldırdığını ilan etti. Cemiyet'in toplumu birçok açıdan şekillendirmek için asıl ihtiyacı olan böyle bir özgürlük alanıydı. Kontrolün yalnızca kendisine ait olduğundan emin olduktan sonra 1915'te yeni nizamname yayınlandı.

³⁵ BOA.ZB. 339/109 (R.29.10.1324/01.01.1909)

³⁶ Oğuz, *Moral Crises in the Ottoman Empire*, s 40.

1915 Nizamnamesi

1914 yılında kapitülasyonların kaldırılması, dolaylı yoldan da olsa devletin fuhuş üzerindeki etkisinin değiştiğinin göstergesidir. 1915 yılında savaş koşulları ile birlikte yeni bir fuhuş nizamnamesi yayınlandı. 5 Ekim 1915 tarihli bu metin *Zührevi Hastalıkların Sirayetinin Men'i Hakkındaki Hükümler* ismini taşır. Bu nizamname ile zührevi hastalıkların yayılmasına engel olmak için özel bir teşkilat kurulmuş, bu teşkilat İstanbul'da Polis Umum Müdürlüğüne, taşrada ise mülki makamlara bağlanmıştı. Böylece sıhhi bir komisyon, asayiş birimine bağlandı. Burası kendi başına ilginç bir gelişmedir. Yani fuhuş, işin içine doktorların ve çeşitli sağlık çalışanlarının dahil olmasına rağmen, yalnızca sağlıkla ilgili bir konu gibi kabul edilmedi. Bu alandaki düzenlemeler sağlık ile alakalı olduğu kadar belki ondan göreceği olarak biraz daha fazla kriminal bir konu olarak kabul edildi.

Bu nizamnamenin başında, 1884'ün aksine ilk olarak fahişe tanımlaması gelir; 1915 Nizamnamesine göre çıkar sebebi ile birden fazla erkekle birlikte olan kadınlara *fahişe* denmektedir.³⁷ Ardından da fuhuş mekânını tanıtır, ikiden fazla kadının birlikte ya da ayrı ayrı geçici olarak kaldığı ve fuhuş yaptığı mekâna da *umumhane* deniliyordu. Fuhuş yapılan pansiyonlara da umumhane denilirdi. Bunların haricinde, bir de buluşma mahali diye bir yer vardı, sahibi veya kiracısı tarafından çok sayıda kişiye birden fazla kez fuhuş yapmak ve buluşmak için tahsis edilen yerlere buluşma mahali denilmişti. Nizamnamede bu tanımların ardından bu mekanları açabilme şartları sıralanır, 1915 Nizamnamesi'ne göre İstanbul'da Beyoğlu ve Üsküdar'da Polis Genel Müdürlüğü, taşrada ise Zabıta Memurluğunca ayrılmış yerlerden farklı yerlerde umumhane açılması yasaktı. Yasaklı bölgelerde var olan umumhanelerin zabıta tarafından belirlenecek tarihe kadar kapatılması gerekiyordu. Belirtilen yerlerin haricinde açılan genelevler hemen kapatılacaktı. Genelevler için ayrılmış mekanlar, İstanbul'da şehremanetinde, taşrada ise belediyelere bildirilmek zorundaydı. Bunu güvenlik güçleri yapacaktı. 1915 Nizamnamesine göre, bu maddelerin ardından kimlerin genelev açamayacağı listelenir; 25 yaşını doldurmamışlar, mahcur olarak mülk

³⁷ "Menfaat mukabili veya itiyadi bir suretle kendisini başkalarının zevklerine hasretmeyi sanat itti haz ederek mütaaddit erkeklerle münasebette bulunan kadına fahişe tabir olunur."

üzerinde hakkı olmayanlar, çeşitli suç işlemiş olanlar, zabıta tarafından genelevleri idari nedenlerle kapatılmış ve henüz 3 seneyi doldurmamış olanlar 1915 Nizamnamesine göre genelev açamazlardı, açarlarsa o ev derhal kapatılırdı. 1884 Nizamnamesi'nin en büyük eksiklerinden olan, kayıtlı ev sahibi olmanın koşulları, 1915'te belirtilmişti. Bu nizamnameye göre, bir genelev açmak isteyen kişi bir ay içerisinde İstanbul'da Polis Genel Müdürlüğü'ne taşrada ise zaptiyeye başvurmalıydı. Umumhanede kaç kişi müdürlük edecekse hepsinin imzası gerekiyordu. Başvuracak kişilerin isimleri, detayları (şöhretleri), yaşları, ikametleri, doğum tarihleri ve tabiiyetleri, evi nerede açmak istiyorlarsa oranın semti, mahallesi, sokağı, numarası, ayrıca mülk sahibinin detayları bildirilmek zorundaydı. Genelevi açacak kişilerin iki tane resmi ayrıca mülk sahibinin, evinin genelev olarak kullanılacağına dair verdiği izni ve belediye dairesi tarafından onaylanmış mahalle krokisi de izin belgelerinin arasına eklenmeliydi. Polisin gerekli araştırmayı yapmasının ve binada sıhhi ve fennî yeterlilikleri tam bulunmasının ardından bir ruhsatname verilecekti. Umumhane sahibi ya da onu kiralayan kişi ölürse, 3 gün içerisinde yeni sahibinin müracaat etmesi gerekiyordu.

Nizamname, bu zorunlulukların ardından pansiyonların açılacağı yerlere dair detaylar verir. Genelev sayılacak pansiyonlar, "namus sahibi insanların" oturduğu yerlere yakın mahallerde açılmazdı. Pansiyon açmak için de bir başvuru gerekiyordu, otel gibi kamusal alanların arasında açılması önemliydi. Aksi halde bu pansiyonlar hemen kapatılacaktı. Bir sonraki başlık buluşma yerlerinin açılmasına dairdir. Bir yerin buluşma yeri olması için yetkililerden önceden izin alınması gerekiyor. Buluşma yerleri de için umumhane ve pansiyon koşullarına benzer kurallar geçerliydi, aksi halde burası da kapatılabilirdi. Bir sonraki ana başlık kadınlarla alakalıdır, bu açıklama da 1884 Nizamnamesi'nde yer almaz; *sürtükler* diye başlayan bu bölümde, sürtük de denilen fahişelerin genelevlerin bulunduğu yerler haricinde yaşamalarına izin verilmiyordu. Umumhane, pansiyon ve buluşma yerleri haricinde bir yerde müşteri kabul etmeleri yasaklanmıştı. Bu kadınların, bir yerde kayıtlı olmaları ve hüviyet varakası almış olmaları gerekiyordu. Eğer bu kadınların bir yerde gizli fuhuş yapıldığı anlaşılırsa, umumhaneler hakkındaki yaptırımlar uygulanacaktı. Genelevini bir başka adrese taşımak isteyen kişi, bunu en az 15 gün evvelen idareye bildirmek zorundaydı. Bunu yapmazsa yeni açtığı genelev hemen kapatılacaktı.

Genelev sahiplerinin yerine getirmek zorunda oldukları sorumluluklar da 1915 Nizamnamesi'nde detaylı şekilde bildirilmişti, genelev sahibi sermayelerle hizmetçilerinden her birinin kaydını detaylı şekilde tutmak zorundaydı. Bu formları doldurduktan sonra genel sahibi imzalayıp, iki fotoğraf eşliğinde 24 saat içinde en yakın polis birimine götürmeliydi. Kadınların kimlikleri ve pasaportları da güvenlik güçlerine teslim edilmeliydi. Bu kurallara uymayan evler ilkinde 3 ay, ikincisinde 1,5 ay, üçüncüsünde ise 1 sene kapatılacaktı. Bahsedilen hüviyet varakasının ne olduğu da ilerleyen bölümlerde açıklanıyor. Umumhane sahibi, evraklarını polis müdürlüğüne teslim ettikten sonra sağlık personelleri gerekli muayeneleri yapacaktı. Prosedürler tamamlandıktan sonra İstanbul'da Polis Umum Müdürlüğü, taşrada en yüksek polis amiri kadınlara üzerinde isim, lakap ve fotoğrafın olduğu bir evrak verirdi, buna *hüviyet varakası* denirdi. Bu evraka sahip olmayan kadınların çalışması yasaktı.

Nizamname, daha sonra evlerdeki diğer çalışanları tanımlar, hizmetçilerle başlar; genelevlerde çalışabilecek kadınların ve erkeklerin yaşları belirtilmiştir, kadınların 20 erkeklerin ise 25 yaşını doldurmuş olmaları gerekiyordu. Aksi halde, genelevden hemen çıkartılacaklardı ve onları çalıştıran genelev 24 saatliğine kapatılacaktı. Fahişe kadınların da yaş sınırı belirtilmiştir, 18 yaşını doldurmamayan kız çocuklarının ailelerinin izni olsa dahi genelevlerde çalışması kesinlikle yasaktı. 20 yaşının altında olanların ailesi istediği takdirde ailelerine teslim edilmeleri zorunluydu. Buna uymayan genelevler, pansiyonlar ya da buluşma yerleri 2 seneye kadar kapatılacaktı. Kadınların aslında istedikleri evlerde çalışma ya da işi istedikleri zaman bırakma özgürlüğü vardı, bunun için kadınların zorla borca sokulmaları devlet nazarında yasaktı. Devlet, bu borçlandırma ya da kadınları başka evlere satma olayını sözde cezalandırıyordu, bu kurala uymayanların evleri ilkinde 1 ay, ikincisinde 6 ay, üçüncü defa yaparlarsa da 2 sene kapatılacaklardı. Genelevlerde ve buluşma yerlerinde kumar ve esrar kullanılması yasaktı. Bu kurallara uymayan yerler süresiz kapatılacaktı. İçki konusu ise evlere bırakılmıştı. Ancak, içki servis edecek genelevlerin bunu zabıtaya önceden bildirmesi ve içki ruhsatı alması gerekiyordu. İçki fiyatlarına dair de bir uygulama vardı, fiyatların uygun olması belirtiliyordu.

Genelevlere dair neredeyse tüm detaylar 1915 Nizamnamesi'nde belirtilmiştir, bunun içinde evlerin kapıları da yer alıyordu. Evlerin tek bir kapısı olması gerekiyordu, umumhanenin ikinci bir kapısının olduğu anlaşılırsa bu kapı kapatılacak ve eve ceza verilecekti. Birinci ve ikinci sınıf genelevlerde, pansiyon ve buluşma yerlerinde müşterilerin kullanabilecekleri telefon hattı olacaktı. Bir sonraki açıklama umumhanelerin kapısına asılacak levhalarla ilgilidir. Kuralların bir kopyası Türkçe olacak şekilde, tüm hususların yazılıp çerçevesi çizilmesi gerekiyordu. Bunlara ilaveten, evlerde evlerin numaraları da ayrıca belirtilmeliydi. Umumhane için bu kurallar geçerliken elbette müşteriler için de kurallar vardı, bunların başında müşterilerin yaşları geliyordu. 18 yaşından küçük görünenlerin ve üzerinde üniforma olan öğrencilerin evlere alınması yasaktı. Bu kurala uymayan evler cezalandırılacaklardı.

Genelevlere dair en büyük şikâyet genellikle, kadınların kapı ve pencerelerde uygunsuz biçimde oturdukları hakkındaydı.³⁸ 1915 Nizamnamesi bu şikâyetlerden sonra, bu konuda da tedbir almak istemişti, kadınların kapı ve birinci kat pencerelerinde oturmaları ve müşteri çekmek için laf atmaları yasaklanmıştı. Hatta, evlerin birinci kat pencerelerine dışarıdan görünmeyi engelleyecek panjur konulması söylenmişti. Bir sonraki başlık, evini değiştirmek isteyen kadınlarla ilgilidir, çalıştığı evi değiştirmek isteyen kadınların önce polise durumu bildirmeleri gerekiyordu. Burada gerekli nakil işlemleri yapılacaktı. Umumhane sahibi bu evrakı görmeden kadına dair hiçbir işlem yapmayacaktı. Evlerdeki müzik meselesi de bu nizamnamede belirtilmişti, evlerde dışarıyı rahatsız etmeyecek şekilde müzik çalınabilirdi. Bir sonraki madde, evlerin teftişi ile alakalıdır. Buluşma yerleri yalnızca müdürlüğün atadığı sivil memurlar tarafından kontrol edilebilirdi. Evlerde, farklı bir iş ya da ticaret yasaktı. Buluşma yerlerindeki odalar, erkeklere ya da kadınlara kiralanamazdı. Buluşma yerlerindeki kadınlar daima burada çalışmadıkları için her bir ziyarette buluşma yerinin sahibinin yapması gereken sorumluluklar vardı, bunun başında da kadının kimliğini masanın üzerine konulması geliyordu, ayrıca defterine de kadınların geliş ve gidiş saatini yazmak zorundaydı.

³⁸ Müge Özbek, *Single Poor Women in İstanbul 1850- 1915: Prostitution, Sexuality and Female Labor*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi, Boğaziçi Üniversitesi 2018.), s 70.

Kimliği olmayan kadınların buralara girmesi yasaktı. Bu evlerde, pansiyon ya da buluşma yerlerinde hükümetçe aranan şahısların saklanması yasaktı. Bu kişilerin derhal polise bildirilmesi gerekiyordu. Namuslu kadınları zorla fahişe olarak çalıştıran ya da fuhuştan menedilmiş kadınları zorlayanlara çeşitli cezalar vardı.

Bir sonraki başlık hasta olanlarla alakalıdır, zührevi hastalığı olan kadınların, iyileştigiine dair raporu kimliğine işlenmeden çalışması yasaktı. Umumhanelere ya da pansiyonlara, kayıtlı olmayan kadınların getirilmesi yasaktı. Evrakların görüne bilirligi ile alakalı da açıklama vardı, hüviyet cüzdanlarının kadınlar evdeyken duvara asılması gerekiyordu, kadınlar dışarı çıkarken de bu evrakı yanlarına almak zorundalardı. Hüviyet cüzdanlarının detayları belirtilmiştir, bu cüzdanlar 12 santim eninde 16 santim boyunda kitap şeklinde kâğıttan oluşuyordu. Bu evrakta kullanılacak resimler, bir sayfayı kaplayacak büyüklükte olmalıdır.

Kadınların yollarda dolaşmaları ve burada müşteri çekmeye çalışmaları yasaktı. Ayrıca, mahallelerde insanları taciz etmeleri de yasaktı. Bu da daha evvelden şikâyet alan konulardandır. Bir sonraki başlık muayene olmasına rağmen, oldukça kısa bir tanımlama yer alır o da fuhuş yaptığı kabul edilen tüm kadınların kayıtları ve muayeneleri zorunludur şeklindedir. Bir sonraki başlık metrestir, bu bölüm tanım yaparak başlar. Metres, yalnızca bir erkekle birlikte olan kadınlardı. Onların da kaydedilmeleri gerekiyordu, bu kadınların eğer başkaları ile de birlikte oldukları anlaşılırsa o zaman fahişe muamelesi yapılmalıydı.

Ardından sıhhi muameleler başlığı gelir, kadınlarla ve mekânlarla İstanbul Polis Müdürlüğü'nden ahlak şubesi memuru ile sıhhiye heyeti reisi ve yeterli sayıda kâtip ilgilenecekti. 1915 Nizamnamesi gizli fuhşa tolerans göstermez, kayıtsız çalışan evler ve kadınlar için özel görevliler atanmıştır. Ahlak zabitasının olmadığı yerlerde bu kontroller polise aittir. Her bir ev ya da "mıntika" için doktorların da pozisyonu ve sayısı belirtilmişti, sabit ya da seyyar olmak üzere bir ya da iki doktor, kâtip ve koruma görevlisi, hademe ve hizmetçi kadın çalıştırılmalıdır. Sonrasında ise bir komisyondan söz edilir. Bu komisyon, İstanbul Polis Müdürlüğü kontrolü altında, bir müdür, başhekim ve muayene doktorundan oluşmalıdır. Taşrada ise bu komisyona en büyük zabita, sıhhiye memuru ve bir muayene doktoru katılmalıdır. Komisyonun görevleri de

tanımlanmıştı, çeşitli tedbirler alması gerekiyordu. Evler hakkında müzakerelerde bulunmak için haftada bir toplanmalıdır. Komisyon üyeleri doktorlar üç ayda bir değişmelidir, bu süre 1884 Nizamnamesi'nde altı aydı. Sıhîye heyeti reisinin görevi de tanımlanmıştı, evleri ve kadınları teftiş edip, hastalıklara yakalandığını düşündüğü kadınları muayeneye göndermeliydi, hastalıkların sebeplerini araştırmalıydı. Eğer hastaların muayeneleri düzenli değilse, sıhîye heyet reisi, görevini ihmal eden doktor hakkında araştırma yapmakla yükümlüydü. Doktorların yeni metotları takip edip etmediğini, kadınların muayenelerini düzenli yapıp yapmadığını teftiş ederdi. Her hafta istatistiki bir rapor çıkartmak zorundadır. Sıhîye heyeti reisi doğrudan polis müdürlüğüne bağlıdır. Evlerde ve muayenelerdeki ilaç ya da eksik varsa onları tespit etmek de onun görevidir.

1915 yılında sonrasında sayısının artması umularak İstanbul'da altı adet muayenehane açılmıştı. Her bir muayenehane belli bir bölgedeki kadınlar ve evler için açılmıştı ve kimlerle ilgileneceği de belliydi. Muayene bilimsel metotlarla yapılmalıydı, kadınlardan birisinin eğer hastalık taşıdığından şüphelenilirse o kadının derhal hastaneye yollanması gerekiyordu. Hastalık taşıyan kadınların hastanelere kabulleri mecburiydi, kadının tedavisi tamamlanmadan hiçbir gerekçe ile hastaneden çıkmasına izin verilemezdi. İyileşen kadınların hüviyet cüzdanlarına iyileştiklerine dair doktor tarafından yazı yazılmalıydı. Eğer yataklar dolu ise hasta ayakta tedavi edilir ve ilk boşalan yatağa ilk gelen hasta yerleştirilirdi. Muayenehanelerin sıhî şartları da belirtilmişti, buralardan doktorlar mesuldü. Bu doktorlar her ay, düzenli olarak yaptıkları işlemler ve eksikler hakkında rapor tutmak zorundalardı. Bir sonraki başlık, "muayene esnasında terbiyeli olunması" ismini taşır. Muayeneden önce ve muayene sırasında kadınlara ve genç kızlara terbiyeli ve nazikçe muamele edilmelidir. Hastanedeki doktorlara mukavemet eden birisi olduğunda durum zabıtaya bildirilmeliydi. Umumhane ve pansiyonlar ayrıldıkları sınıflara göre 3,4 ve 5 günde bir defa muayene edilmeliydi. Hasta olan kadınların kesinlikle çalıştırılmaması gerekiyordu. Herkes hastanelerde tedavi olmak zorunda değildi, isteyenler özel hastanelerde ya da evlerinde tedavi olabilirdi. Ancak yeniden çalışabilmek için doktordan mutlaka izin ve rapor alınması gerekiyordu. Özel hastanelerde tedavi olacak kadınların hangi hastanede tedavi olduğunun ev sahibi tarafından bildirilmesi

gerekliyordu. Sıhhiye memurları muayene ettikleri kadınlardan ücret ya da hediye alamazlardı ayrıca hasta olanları da tedavi edemezlerdi. Muayeneye gelmesi gereken kadınların bir listesi olurdu, muayeneye gönüllü gelmeyen kadınlar zorlanacaktı. Hasta olanlar listelerde isimlerinin karşısına yazılacaktı. Muayeneyi bekleme odasında bekleyen kadınlar sıra numarası ile muayene olacaktı. Hastalık taşıdığı tespit edilmeyen kadınların defterlerine iyi olduğuna dair bir not düşülecek, koruma görevlisi bu notu görmeden kadını dışarıya bırakmayacaktı. Muayenehanelerde bir doktorun, bir koruma görevlisinin bir kâtip ve hizmetlinin nöbetçi olması gerekliyordu. Muayene olan kadınların defterlerine “zührevi hastalığı yoktur, tam sıhhatlidir” ibaresi konulur ve doktor tarafından da imzalanırdı. Bir sonraki başlık ise idari teşkilat ile ilgilidir, kayıt memurunun görevi, kadınların isimlerini, yaşlarını, nasıl göründüklerini, adreslerini kaydetmektir. Bunların dışında, kadınların evlerini değiştirip değiştirmediği, fuhuş bırakıp bırakmadığı, hastalanıp hastanede yatıp yatmadığı, nerede yaşadığını, muayene düzenin, hane evraklarının, hüviyetinin ve fotoğrafının olup olmadığını da kaydetmesi gerekliyordu. Hizmetçi ve koruma görevlilerinin görevleri ise (kavas), muayene aletlerinin temizliği, kadınlara iyi davranmak ve onları sırası ile muayeneye çağırmak da hizmetlinin görevidir. Kavas ise kapıcılık yapar ve muayeneye gelen kadınlara sıra numarası verir, eğer gerekirse ek bazı görevleri de yerine getirmesi gerekirdi. Koruma görevlisi muayenehanede kalmak zorundadır. Gerektiği kadar atanacak sivil memurlar da bu teşkilatta yer alır. Fuhşun yasaklı yerlerde yapılmasına engel olur, genç kızları ve namuslu kadınları fuhşa zorlayan varsa onu araştırmak, gizli fuhşun nerelerde kimler tarafından yapıldığını ortaya çıkartmak sivil memurların görevleri arasındadır. Bu memurlar, fuhuş yaptığı düşünülen kayıtsız bir kadın hakkında eksiksiz bir rapor hazırlamak zorundadırlar. Bir sonraki başlık hastaneler hakkındadır. İstanbul'da Şehremaneti'ne, taşrada belediyelere bağlı hastaneler kurulmalıydı. Gerekirse var olan hastanelerin bazı bölümleri zührevi hastalıklara ayrılmalıydı. Hastalardan yatacakların hastanenin sınıfına göre günlük 10- 20 kuruş ücret alınmalıydı. Evlerdeki kadınların ücretleri haftalık olarak ev sahipleri tarafından ödenmeliydi.

Evlerin sınıflarına gelince, genelevler 4 sınıfa, pansiyonlar da 2 sınıfa ayrılmıştı. Ev açacak olanların başvururken hangi sınıfa bağlı olmak istediklerini belirtmeleri gerekliyordu. Buluşma yerleri sınıfa

ayrılmamıştı. Pansiyonlarda ve birinci sınıf evlerde banyo ve muayene odası gerekliydi. Genelevlerden ayrıca aylık para da alınıyordu (bunun sebebi hastanelere destek olmaktı). Buluşma yeri sahipleri aylık 10 lira ödemek zorundaydı. Üçüncü ve dördüncü sınıf genelevler ve buralarda çalışan kadınlar, muayenehanelerde muayene edilirdi. Diğer sınıftaki evlerden, evinde muayene olmak isteyenler ayda 1 lira ödeyeceklerdi. Vermezlerse muayenehaneye gönderileceklerdi. Çalıştıkları evlerde yaşamayan kadınların aylık 1 lira ödemesi gerekiyordu. Ücretler şehremaneti tarafından atanan görevlilerce alınacaktı, taşrada ise belediyece atanan görevliler bu paraları toplayacaktı. Toplanan paralardan giderler çıkartıldıktan sonra kalan meblağ Polis Müdürlüğü'ne teslim edilecekti, kadınlara verilecek defterler için de 5 kuruş ödenmeli, fotoğraf masrafı da kendilerince karşılanmalıydı.

Yukarıdaki maddelerin sıralanışından da anlaşılabilceği gibi 1915 Nizamnamesi görece kapsamlı ancak düzensiz bir metindir. 1884 Nizamnamesi'ndeki neredeyse tüm eksiklikler giderilmiş hatta olabildiğince detaylara yer verilmiştir. Görüldüğü gibi, 1915 Nizamnamesi'nin tonu 1884'ten oldukça farklıdır, yapılması gerekenleri sıralar ardından da yapılmazsa ceza verileceğini söyler. 1915 Nizamnamesi, denetlemeyi üstüne almıştır, bu denetleme sonunda cezalandırmaların olacağını işaret eder. Ayrıca, bu metinde evlere dair güvenlik kaygıları da bellidir, evlerin yalnızca tek kapısının olması gerektiği ve aranan şahısların bu evlerde gizlenmemesi gerektiği devletin buraları yasal mekanlar haline getirme çabası arasındadır. Nizamname devlet açısından bakılınca ayakları yere basan, detaylara öncelik veren bir nizamname gibi duruyor ancak Zafer Toprak'ın kastettiği gibi batıya parmak ısırtacak düzeyde liberal bir mevzuat olduğunu söylemek çok mümkün değil.³⁹

Karşılaştırma

1884 Nizamnamesi için kayıt odaklı ılıman bir uygulama demek mümkünken, 1915 için kural belirleyici bir düzenleme demek daha doğru olur. 1915 düzenlemesinin mekân üzerinde eskisinden daha sıkı bir kontrol sağlamaya çalıştığını da söylemek mümkün. 1884

³⁹ Zafer Toprak, "İstanbul'da Fuhuş ve Zührevi Hastalıklar 1914- 1933", *Tarih ve Toplum*, sayı 39, (Mart, 1987), ss 31-40.

Nizamnamesi kadınların nerede yaşayacaklarına dair sıkı kurallar belirlemiyordu, ancak 1915 Nizamnamesi kadınları çalıştığı yerde yaşamaya mecbur bırakıyordu, eğer öyle olmayacaksa bile bunu güvenlik güçlerine bildirmek zorundalardı. Yani fahişelerin şehirdeki hareket alanları, kontrol altında tutulmak istenmişti. Zaten, kadınların hüviyet evraklarının ve pasaportlarının polise teslim edilmesi, kadınlar üzerinde tam anlamı ile bir kontrol anlamına geliyordu.

İki nizamname de sağlık konusunda belirleyici motivasyona sahip olmasına rağmen, savaştan evvel Haseki Hastanesi yaklaşık olarak 40 yatağı ile cinsel yolla bulaşan hastalıklarla ilgilenirken 1915'te ve sonrasında bu konuda daha istikrarlı adımlar atıldı. Önce askeriye ait bir yetimhane hastaneye dönüştürülmeye çalışıldıysa da bu binanın uygun olmadığı gerekçesi ile izin verilmedi.⁴⁰ Sonrasında 1915 yılında Yüksek Kaldırım'da açılan hastane 1917 yılında Şişli'ye taşındı.⁴¹ Burası 600 yataklı, cinsel yolla bulaşan hastalıklar için ayrı bir hastane haline getirildi. Oğuz, 1915 Nizamnamesi'nin kayıt ve kontrol odaklı yaklaşımına rağmen özellikle savaş yıllarında sürgün politikasından da vazgeçilmediğini iddia ediyor. Onun aktardıklarına göre, fahişeler ve pezevenkler savaş sırasında özellikle İç Anadolu'ya sürgün ediliyorlardı. Osmanlı Devleti'nin savaş yıllarında uğraşmak zorunda olduğu fuhuş, eskisi gibi uluslararası fuhuş trafiğinden ziyade, İmparatorluğun kendi vatandaşlarının yaptığı fuhuştu, kapitülasyonların kaldırılması ile birlikte Osmanlı Devleti, fuhuş konusunda eski cazibesini zaten yitirmişti.⁴² Savaş yıllarında yabancı bir pasaporta sahip olmak eskisi gibi avantajlı değildi. Ancak devlet, gene de fuhuş konusunda farklı açılardan da olsa kaygılıydı, askerlerin hastalık kapmaması önemliydi, sivillere gelince de özellikle yalnız kalan ve yoksullaşan kadınların ve genç kızların fuhuşa yönelmemelerini istiyordu. Savaş yıllarında yoksul kadınlar için bu amaçla çeşitli politikalar üretmeye çalıştı. Özellikle Kadınları Çalıştırma Cemiyeti, kadınlara iş bulmayı kendisine hedef edinerek kuruldu. Ancak bir süre sonra savaşın beklendiğinden uzun sürmesi ve kaynakların hızla tükenmesi nedeniyle, genç kızlara ve kadınlara istihdam olanağı ile sabit maaş vermek yerine onları "en uygun" adaylarla evlendirmeye karar

⁴⁰ BOA.DH.UMVM.95/20 (20.10.1335/ 14.08.1917)

⁴¹ Oğuz, *Moral Crises in the Ottoman Empire*, ss 40- 45.

⁴² Oğuz, *Moral Crises in the Ottoman Empire*, ss 40-45.

verdi ve böyle bir “çöp çatanlık” projesine başladı. Kadınları Çalıştırma Cemiyeti’nin bulduğu adaylarla evlenmeyi kabul etmeyen kadınlar ya da genç kızlar, Cemiyet’ten atılma ve para cezası gibi cezalara maruz kalabiliyordu. Aksine evlenenler ise, çeşitli para yardımları ile ödüllendiriliyordu.⁴³ Kısacası devlet, her ne kadar özellikle savaş yıllarında kadınları ve genç kızları eğiterek onları sosyal hayata dahil etmeye çalıştıysa da bir taraftan kadınların ve genç kızların yalnız kalmasından korkuyordu. Onları kendisini temsil edecek bir erkeğe emanet etmek, toplumu korumanın en güvenilir yolu gibi kabul edilmişti.

Savaş yılları, İttihat ve Terakki’nin çeşitli özneleri sıkı gözetim altında tutmak istediği bir dönemdi, bu açıdan bakıldığında fahişeler için de bu nizamnameyi araçsallaştırmış olabilir. 1884 Nizamnamesi, II. Abdülhamid için bir modernleşme aracıken, 1915 Nizamnamesi, İTC için bir gözetleme fırsatıydı. 1915 Nizamnamesi ile birlikte, devlet kadınları resmen ikiye ayırmıştı; denetlenmesi gereken namussuz kadınlar ve korunması gereken namuslu kadınlar. Burada belirleyici unsur, kadının namusu olduğuna göre, kadın meselesine dair her konunun namus ve ahlak üzerinden değerlendirilmesi “normaldir”. Devletin yaklaşımı daha ziyade kadınları fuhuştan uzak tutmak üzereydi, fuhuş yapan kadınlara dair bir alternatifi yoktu. Fuhuş yapan kadınlara başka bir seçenek sunmuyordu. Ayrıca zaten çeşitli yardımları alabilmek ya da devlet eli ile işe yerleştirilmek için kadınların “namuslu” olduğunu ispatlaması gerekiyordu, yani daha evvelden fuhuş yapan kadının başka bir işe istihdamı desteklenmiyordu. Bir kere fuhuş yapana hep yapacakmış gibi davranılıyordu. Dolayısıyla, devletin asıl amacının fahişelere alternatif istihdam alanı sağlamaktan ziyade henüz fahişelik yapmamış kadınları korumak olduğu söylenilebilir.

Sonuç

Osmanlı Devleti, salgın hastalıklar ve fuhuş konusunda Avrupa’nın ve dünyanın geri kalanından farklı bir noktada durmamıştı. XIX. yüzyılın hızla gelişen özellikle ulaşım teknolojisi, insanlar kadar virüs ve mikropları da mobil hale getirdi. Hastalıklar, hızla yolculuk eden insanlar

⁴³ Yavuz Selim Karakışla, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Savaş Yılları ve Çalışan Kadınlar: Kadınları Çalıştırma Cemiyeti (1916- 1923)*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2015).

sayesinde benzer bir hızla dünyanın her yanına yayılıyordu. XIX. yüzyılın en önemli kaynağı olan insan, böylece risk almış oluyordu. Çeşitli söylemlerle özellikle de milliyetçi unsurlarla çeşitli öyküler yaratan Avrupalı devletler için insanların hangi nedenle olursa olsun hayatlarını kaybetmesi kaynağını kaybetmesi anlamına geliyordu.

Bu salgınların içinden cinsel yolla bulaşan hastalıklar en fazla askerlerde görülüyordu ve bu da orduları ile her an birbirine güç gösterisi yapan devletleri ciddi anlamda tedirgin ediyordu. Bunun neticesinde XIX. yüzyıl fuhşun kontrol edilmek istendiği yüzyıl haline geldi. Özellikle Batı Avrupalı devletler, kaynaklarını korumak için çeşitli fuhuş nizamnamelerini kabul ettiler. Bu düzenlemelerde tüm sorumluluk kadınların üzerine yıkılırken erkekler her durumda her türlü sorumluluktan ve iş birliğinde muaftı. Devletler düzenlemelerde tamamen cinsiyetçi uygulamaları yürürlüğe soktular ve desteklediler. Buna rağmen, az da olsa fahişelerin varlığı devlet ve çeşitli iktidarlar tarafından kabul edilmeye başladı. Osmanlı Devleti de bu denklemin dışında değildi. Sahip olduğu geniş coğrafya salgın hastalıklar konusunda büyük dezavantajdı, aynı anda birden fazla salgın, İmparatorluğun daima gündeminde yer almıştı. Çeşitli uluslararası konferanslara katılım sağlayan Osmanlı Devleti, fuhuş düzenlemelerinde de gönüllü şekilde olmasa bile sürece dahil olmak zorunda kaldı. Böylece, II. Abdülhamid 1884 yılında *Bazı Hususi Hanelerin Hıdemat-ı Sıhhiyesine Dair Nizamname* isimli nizamnameyi yayınladı. Böylece fuhuş, Osmanlı Devleti'nde oldukça esnek koşullarda meşru hale geldi. 1884 ardından fuhuş konusu frengi üzerinden okunmaya başlandı ve devletin asıl niyeti de bu süreçte belli oldu. Devlet, fuhşa müdahil olmak istemiyordu onun istediği cinsel yolla bulaşan salgın hastalıkların önünü kesebilmekte. Ayrıca Osmanlı'daki umumhaneler, uzun yıllardır genellikle gayri Müslimler tarafından kontrol ediliyordu, yukarıda bahsedilen çeşitli ayrıcalıklar, devletin bu mekanlar üzerindeki otoritesini neredeyse tamamen sona erdirmişti. Bu durumda devlet, 1914 yılına kadar meseleye hastalık tarafından bakmaya ve ilan ettiği yerel düzenlemeleri frengi etrafından değerlendirmeye devam etti. Fuhuş bu metinlerde çok az yer alıyordu. Devlet, hastalığın nasıl kapıldığı ile ilgilenmiyor biran evvel onun yayılmasını engellemeye ve tedavisine odaklanıyordu. Ancak, fuhuşu kontrol altına almadan bunu yapamayacağı da ortadaydı. Her türlü girişime rağmen İmparatorluktaki hastalık oranı düşmeyince

İTC 1914 yılında genelevler üzerinde daha kapsamlı kontrol hakkı için Batılı devletlerle iş birliği yapmaya çalıştı ardından da zaten savaşın çıkması ile birlikte kapitülasyonları tamamen kaldırdı. Böylece, bağımsız bir kontrol sağlamaya çalıştı. 1915 yılında da bunun için yeni bir fuhuş nizamnamesi yayınladı. Bu defa, hastalıklar üzerinden değil doğrudan fuhuş üzerinden ilerleyen bir süreç başlatmaya çalıştı. Sert ve yaptırımları fazla olan bu nizamnameye rağmen I. Dünya Savaşı yıllarında fuhuş ve fahişe kadınların oranı pozitif anlamda fark edilebilir şekilde değişmedi. Devlet de bunun farkında olduğu için özellikle yalnız ve yoksul kadınlar için çeşitli yardım dernekleri kurmaya ve onları gözetim altında evlendirmeye çalıştı. İTC'nin eğitim ve sosyal hayat projelerine bakılacak olunursa, aslında kadınların ve genç kızların da aktif olarak içinde yer alacağı bir toplum yaratmaya çalıştığını söylemek mümkün. Ancak bunu tasarlarken, kadını daima erkeğin en az bir iki adım arkasında düşünüyordu.

Kaynakça

Arşiv Kaynakları

BOA.ZB. 339/109 (R.29.10.1324/01.01.1909)

BOA.DH. UMVM.95/20 (20.10.1335/ 14.08.1917)

Kitap ve Makaleler

Action, William. *Prostitution Considered in Its Moral, Social and Sanitary Aspects in London, and Other Large Cities and Garirison Town*, Londra: Class, 1972.

Ahmad, Feroz. *İttihatçılıktan Kemalizm'e*, İstanbul: Kaynak Yayınları, 1985.

Ahmad, Feroz. *The Young Turks: the Commitee of Union and Progress in Turkish Politics 1908- 1914*, Oxfors: Clarendon Yayın, 1969.

Akşin, Sina. *100 Soruda Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, İstanbul: Gerçek Yayınevi, 1980.

Akşit, Elif Ekin. "Geç Osmanlı ve Erken Cumhuriyet Dönemlerinde Nüfus Kontrolü Yaklaşımı", *Toplum ve Bilim*, sayı 117, 2010.

Altınay, Ahmet Refik. *İstanbul Nasıl Eğleniyordu?*, İstanbul: İletişim Yayınları, 1988.

Ayar Mesut, *Osmanlı'da Kolera: İstanbul Örneği (1892-1895)*, İstanbul: Kitap Yayınevi, 2007.

Bali, Rifat. *The Jews and Prostitution in Constantinople 1845-1922*, İstanbul: Isis Yayınları, 2008.

Bardakçı, Murat. *Osmanlı'da Seks*, İstanbul: İnkılap Yayınları 2005.

Behar Cem. & Duben, Alan. *İstanbul Household: Marriage, Family and Fertility 1880-1940*, Cambridge: Cambridge Yayınları, 1991.

Behar, Cem. & Duben, Alan. *İstanbul Haneleri*, İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, 2014.

Berkes, Niyazi. *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2016.

Boutellier C. J., Johannes. "Prostitution, Criminal Law and Morality in the Netherlands", *Crime, Law and Socail Change*, Mayıs, 1991.

Boyer, Ebru. Fleet, Kate. "The Powerful Public Presence of the Ottoman Female Consumer", *Ottoman Woman in Public Space*, ABD: Brill, 2016.

Boyer, Ebru. Fleet, Kate. *Ottoman Woman in Public Space*, ABD: Brill, 2016.

Brundage, James A. *Prostitution in the Medieval Canon Law*, Chicago: Chicago Yayınları, 2020.

Çakır, Serpil. *Osmanlı Kadın Hareketi*, İstanbul: Metis Yayınları, 2016.

Çavdar, Necati. Karcı, "Erol XIX. Yüzyil Sonlari-XX. Yüzyil Başlarında Osmanli Devleti'nde Frengi İle Mücadele Kapsamında Yapılan Yasal Düzenlemeler", *Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Aralık, 2016.

Dawis, Wyers Mark. "Wicked" *Istanbul: The Regulation of Prostitution Early Turkish Republic*, İstanbul: Libra Yayınları, 2012.

Doğan, Cem. *Cinselliğin Saklı Kıyısı*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2019.

Dror, Ze'evi. *Producing Desire: Changinh Sexual Discource in the Ottoman Middle East, 1500-1900*, Berkeley: University of California, 2006.

Düstur, *Emraz-ı Zühreviyenin Men-i Sirayeti Hakkında Nizamname*, 5 Ekim 1331, 1915, İkinci Tertip, cilt 7.

Erdoğan, Selma Nilgün. *Sexual Life in the Ottoman Society*, İstanbul: Dönence Yayınları, 2001.

Foucault, Michel. *History of Sexuality*, London:Penguin Books,1979.

Fisher, Trevor. *Prostitution and Victorians*, Chigaco: University of Northwestern Publish, 1997.

Galip, Mustafa. *Fahişeler Hayatı ve Redayet-i Ahlakiye*, İstanbul: Mahmut Bey Matbaası, 1338.

Garon, Sheldon. "The World's Oldest Debate? Prostitution and the State in Imperial Japan, 1900-1945", *American Historical Review*, Haziran, 1998.

Georgeon, François. *Sultan Abdülhamid*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2012.

Göktaş, Dilara. "İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Kadın Dernekleri ve Basın Bağlamında Toplumda Kadın Konusuna Yaklaşım", *Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırma Dergisi*, sayı 6, 2019.

Hanioğlu, Şükrü *Preperation for a Revolution: The Young Turks 1902-1908*, New York: Oxford Üniversitesi Yayınları, 2001.

Hanioğlu, Őukrü *The Young Turk Opposition*, New York: Oxford Üniversitesi Yayınları, 1995.

Karakışla, Yavuz Selim. *Osmanlı Hanımları ve Kadın Terziler*, (İstanbul: Akıl Fikir Yayınları, 2015.

Kılıç, Fatma. *İkinci Meşrutiyet Döneminde Bir Jön Türk Dergisi: Kadın (1908-1909)*, İstanbul: Libra Yayıncılık, 2010.

Kılıç, Rüya. "Türkiye'de Frenginin Tarihi", *Kebikeç*, sayı 38, 2014.

Koçu, Reşat Ekrem. *Binbirdirek Batakhanesi Cevahirli Hanımsultan*, İstanbul: Doğan Yayıncılık, 2003.

Koçu, Reşat Ekrem. *Tarihimizde Garip Vakalar*, İstanbul: Varlık Yayınevi, 1952.

Kurt, Burcu. & Yaşayanlar, İsmail. *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Salgın Hastalıklar ve Kamu Sağlığı*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Nikiforuk, Andrew. *Mahşerin Dördüncü Atlısı*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2007.

Nizayi Resneli, *Hatıratı*, İstanbul: Panama Yayıncılık, 2018.

Oğuz, Çiğdem. *Moral Crises in the Ottoman Empire: Society, Politics and Gender WWI*, New York: I.B.Tauris, 2021.

Özbek, Müge *Single Poor Women in İstanbul 1850- 1915.: Prostitution, Sexuality and Female Labor*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Boğaziçi Üniversitesi 2018.

Özbek, Nadir. *Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyal Devlet*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2002.

Panzac, Daniel *Osmanlı İmparatorluğu'nda Veba (1700- 1850)*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2011.

Rasim, Ahmet *Fuğ-u Atik*, İstanbul: Avrupa Yakası Yayınları, 2007.

Sarıtaş, Ezgi. *Cinsel Normalliğın Kuruluşu*, İstanbul: Metis Yayınları, 2020.

Sariyannis, Marinos. "Prostitution in the Ottoman Empire, Late Sixteen Early Eighteenth Century", *Turcica*, sayı 40, 2018.

Schick, Irvin Cemil. "Print Capitalizm and Women's Sexual Agency in the Late Ottoman Empire", *Comparative Studies of South Asia, Africa and the Middle East*, sayı 31, 2011.

Soku, Ziya Şakir, *Yakın Tarihin Üç Büyük Adamı: Talat, Enver, Cemal Paşalar*, İstanbul: Ahmet Sait Matbaası, 1943.

Toprak Zafer. *Türkiye'de Yeni Hayat,- İnkılap ve Travma, 1908-1928*, İstanbul: Doğan Kitap, 2017.

Toprak, Zafer "Türkiye'de Müstehcen Avam Edebiyatı" (1908-1928), *Toplumsal Tarih*, sayı 285, Eylül, 2017.

Toprak, Zafer. "İstanbul'da Fuhuş ve Zührevi Hastalıklar 1914- 1933", *Tarih ve Toplum*, sayı 39, Mart, 1987.

Tunaya, Zafer. *Türkiye'nin Siyasi Gelişme Seyri İçinde İkinci Jön Türk hareketinin Fikri Esasları*, İstanbul: İsmail Akgün Matbaası, 1956.

Tunçay, Mete. *Cihat ve Tehcir*, İstanbul: Salyangoz Yayınları, 2008.

Yavuz Selim Karakışla, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Savaş Yılları ve Çalışan Kadınlar: Kadınları Çalıştırma Cemiyeti (1916- 1923)*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2015.

Yıldırım, Nuran. *Kurumlar Cüzzamnamesi: 14. Yüzyıldan Cumhuriyet'e Hastalıklar, Hastaneler ve Kurumlar*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2014.

Zekhni, Malika. "Invisible Bodies: Civilising Mission, Sexuality and Prostitution in Fin De Siecle Russian Turkestan", *The Journal of Social History Society*, Şubat 2022.

Zengin, Aslı. *İktidarın Mahremiyeti*, İstanbul Metis Yayınları, 2016.

Zürcher J. Eric. *Milli Mücadelede İttihatçılık*, İstanbul: Bağlam Yayınları, 1995.

Extended Abstract

Prostitution is one of the topics in Turkish and Ottoman historiography that academics did not prefer to focus on so much. Fortunately, this taboo has been broken by some brave social sciences, including historians who have been starting to focus on prostitution or some other sexual-oriented topics. Of course, prostitution is one of the sexual topics, but it has a deeper meaning. In other words, prostitution includes state administration methods, religious rules and their flexibilities, cultural codes, and social hierarchy. Furthermore, prostitution refers to the relationship between the citizens and the state. In Ottoman historiography, prostitution and some other sexually oriented topics were not the only taboos; in addition to these, some sultans and their eras are also difficult to criticize. For instance, Abdülhamid II is one of these controversial names; his era and throne are polarized fields. Some argue that he was a great sultan, ulu hakan, while others claim he was a murderer and dictator. The main explanation of these arguments is not subjective, and it can be argued that people do not wish to research their thesis, no matter which side. Shortly, it can be concluded that Abdülhamid II was not a great sultan nor a murderer; he was an ordinary sultan like his ancestors. The main motives of these discussions are not historical; they are political. When it comes to the common point of Abdülhamid II and prostitution, it is the beginning of this paper, especially the conservative side who supported that sultan was a great person, never accepted the existence of sexual-oriented topics in his era. However, the first prostitution regulations were announced in his era in 1879 and 1884. The main target of this paper is to figure out the main motive of the Ottoman Empire when it announced the first prostitution regulation in 1879. It was organized and announced shortly after the Ottoman- Russian War between 1877- 1878. The first part of the paper focuses on this point and tries to understand the main motives of the first prostitution regulation in the Ottoman Empire.

After the motivation discussions, the second aim of this paper is to understand the content and target of the regulations. The first prostitution regulation of the Ottoman Empire was not very extensive.

It was only a basic paper referring to prostitution in the Ottoman Empire. It can be said that it was the research paper of the Ottoman Empire on the issue of prostitution. After that, the first extensive prostitution paper of the Empire was announced. In this paper, the articles and the titles are given to the readers in order to make them clear about the regulation and its aim. As discussed in conclusion, the main target of the 1884 Regulation was not to end prostitution around the Empire. The main concern was about the capital, Istanbul and it was named The Regulation about some Private Houses in Beyoğlu. When this regulation was organized, only Istanbul and Beyoğlu were taken into account. However, this regulation was used all around the Empire, in addition to the 1884 Regulation other criminal codes like the 201st article of 1858 Punishment Rule for the prostitution cases. After all these details, the meaning of the regulation's articles has been discussed in the paper. The 1884 Regulation does not refer to punishment apart from some state officers. It focuses on the record system in houses and hospitals. Moreover, it concentrates on the role of the doctors and inspectors who were charged with the houses' health and public order. With the discussion about the articles of the regulation, the end of this part comes. After this part, Abdülhamid II's era comes to an end also.

The third part of the article is about the paper's main interest. It starts with a historical process; how Abdülhamid II came to the throne is given here. After that, the constitutional era and its end are mentioned frequently. Then the opposite of Abdülhamid II appeared, and they became stronger and more organized. Thus, the establishment of the Committee of Union and Progress and their prominent names are given in this part. After all these, the victory of the CUP is told; thus, the second constitutional era started in the Ottoman Empire in 1909. Nevertheless, the CUP cannot control the state however they want. Significantly, prostitution and sexually transmitted diseases were very complicated topics throughout the Empire. The CUP cannot make their decisions because of the capitulations; they were priorities given to Western states in return for the advantage of something. In the beginning, these priorities were an advantage of the Ottomans, but in time this situation changed. Even though the state did not want to, it had to give these rights. According to these agreements, Ottoman

Empire could not control the houses or places; those owners had a western passport. This was an anti-independence movement, but until 1914 no one could change it. In 1914, the CUP government asked some western states to control houses and places without official permission process took a long time. Under some conditions, these states accepted the request of the Ottoman Empire. After a short time, the war broke out, and the government of the CUP announced it abolished all priorities of the enemy states. Thus, all the control turned to the government of CUP.

In the next part, the movements of the CUP regarding prostitution shall be explained. Firstly, the second extensive prostitution regulation was announced in 1915. Like the previous, the content of the 1915 regulation is analyzed at the beginning of this part. Every single article of the regulation is explained, and its potential target is discussed in this part. There are many different and new additions to the last regulation. Shortly, it can be said that there are few continuities between the 1884 and 1915 regulations. The different and new articles are highlighted, then the main target of this paper is questioned. Contrary to Abdülhamid II's government, did the CUP wish to finish prostitution around the Empire? This is one of the main points of this paper. The article shows that, like Abdülhamid, the CUP did not aim to do this. The primary motivation of the CUP was sexually transmitted diseases in the Empire. Furthermore, the CUP tried to have a modern record system on the issue of prostitution. Contrary to the last one, this paper's punishments are very clear. Everyone who does not follow the rules, no matter doctor or prostitute, is punished in theory according to the regulation. This one is clear about the determination, like prostitutes or prostitution. The types and capacity of the houses are also mentioned. The responsibilities of the house owners or inspectors are determined by the regulation in 1915. All situations like movement or death are taken into account, and their results are explained; rules were apparent in this paper. It is very significant that, as has been mentioned above, there are limited academics who focus on the issue of prostitution, Zafer Toprak is one of these names. He argues that the 1915 regulation is very modern, and it was more extensive than European states' examples. It is true the 1915 regulation was a modern and extensive paper. It was organized by cold-blood and rational scientists and

politicians. However, it was not much more modern or better than Europeans. In other words, it can be questioned that what is modernization, and who could get benefitted from it? The perspective from below criticizes this regulation or modernization theories because only the middle or upper-middle class could benefit from it. The lower-class people, especially women, were not satisfied with the modernization movements, the target of these was upper-class people, not them. As a result, Toprak's comment should be evaluated from different angles.

In addition to the prostitution issue, this paper focuses on the poor women policy of the CUP government. The number of alone and poor women increased with the endless wars in the Ottoman Empire. The government tried to support these women and protected them from being prostitutes. Thus, many charitable organizations were established for women in the Empire. Their purpose was support women and children in the Empire. This article focuses on them and gives their names and establishment years. Thanks to these charitable organizations, many poor children could get free education, and young girls were also educated got a job. However, when World War I broke out, the general situation in the Empire worsened. The number of poor and alone women and children dramatically increased parallel with this; the number of civil organizations was also enhanced. One of the most effective organizations established by Enver Pasha was named Women's Labor Society, but there were no women in its management team. In the first years of the war, this society tried to do its best, but contrary to expectations the end of the war did not come. Thus, the support of society decreased. As a result of this process, society started to marry young girls. Advertisements were placed in the newspapers for the suitable candidate. Young girls who did not like their candidate were punished by society. On the other hand, the CUP kept opening schools for young girls around the Empire. The government wished to protect women from prostitution. However, an alternative plan or suggestion for prostitutes has not been discovered yet. The main target of the CUP government was only honorable and respectable women. In conclusion, this paper finds the attitude of the state or the CUP government controversial.

In conclusion, the main aim of this paper is to figure out the policy of Abdülhamid II and the CUP government on the issue of prostitution. Furthermore, the continuities and breakpoints between the 1884 and 1915 regulations are also presented. Thus, the general policy of the late Ottoman Empire about prostitution will become more apparent. This paper argues that both Abdülhamid II and the government of the CUP had movements about women. However, their methods and strategies were different from each other because of the political and social conjuncture. It can be said that the 1884 regulation was the first step, and its target was not to change the society or prostitution in the Empire. However, the CUP tried to do something more effective. They wished to change and shape society, and their regulation should be evaluated from this perspective. The war conditions must also be very critical in this issue. Before the war broke out, the CUP tried to take control by itself, but when the war began, it became a good chance for the government. Apart from the prostitution issue, it can be argued that the government of CUP tried to give education to girls even in the village. It is also a heritage or continuity of Abdülhamid's education movements. As a result, this paper argues that the second prostitution regulation is the continuity of the first one.

Araştırma Makalesi/Research Article

19. Yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlıda Özel Amaçlı (Göreve Tahsisli) Şifre ve Kodlamalar

Sedat Bingöl*

(ORCID: 0000-0003-2016-2819)

Makale Gönderim Tarihi

18.09.2022

Makale Kabul Tarihi

01.10.2022

Atıf Bilgisi/Reference Information

Chicago: Bingöl, S., "19. Yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlıda Özel Amaçlı (Göreve Tahsisli) Şifre ve Kodlamalar", *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 7/Özel Sayı: Dr. Mahmut Kırkpınar'a Armağan: 1355-1384.

APA: Bingöl, S. (2022). 19. Yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlıda Özel Amaçlı (Göreve Tahsisli) Şifre ve Kodlamalar. *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 7 (Özel Sayı: Dr. Mahmut Kırkpınar'a Armağan), 1355-1384.

Öz

III.Selim döneminde diplomasi anlayışının değişmesine paralel olarak Osmanlı Devleti de diplomatik yazışmalarında kriptografi kullanmaya başlamıştır. Yaklaşık yarım asır boyunca basit seviyeli "Tek Alfabeli (monoalphabetic) Değiştirme (ikame)" şifreleri kullanıldı.

Telgrafın Osmanlıya gelişiyle beraber şifreler azalıp, kodlamalar öne çıktı. Zaman içerisinde geniş kapsamlı Nomanklatörler (isimlendiriciler) oluşturuldu. Gerek Osmanlı harici ve gerek dahili bürokrasisinde Kod-şifrelemede haberleşmesinin temeli oldu. Ancak bu egemen yazışma usulünün dışında, basit düzeyde şifrelemeler özel görevler için yine de kullanılmaya devam etmiştir. Bu çalışmada Osmanlı genel yazışma düzeyinin bir varyantı olarak, göreve tahsisli (özel amaçlı) şifreler ele alınmıştır.

* Doç. Dr., Anadolu Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye, sbingol@anadolu.edu.tr.

Assoc. Prof. Dr., Anadolu University, Faculty of Letters, Department of History, Türkiye.

Anahtar Kelimeler: Kodlar, Şifreler, Tek Alfabe, Kriptografi

Special Purpose (Job Associated) Passwords And Codings In The Ottoman

Abstract

In parallel with the change in the understanding of diplomacy during the reign of Selim III, the Ottoman Empire started to use diplomatic cryptography. For nearly half a century, simple-level "Single Alphabetic (monoalphabetic) Substitution" ciphers have been used. Over time, extensive Nomanculators (namers) have been created. It became the basis of communication in Code-encryption both in Ottoman external and internal bureaucracy. In this study, as a variant of the Ottoman general correspondence level, assigned (special purpose) ciphers are discussed.

Keywords: Codes, Ciphers, Monoalphabet, Cryptography

Giriş

M.Ö. 2000'lere kadar uzanan bir geçmişe sahip olan Kriptografi, yani mesaj açık olmakla beraber bir "mesajın anlamını" saklama çabası Hint, Mezopotamya, Yunan, Roma ve Arap-Müslüman dünyasını da içeren bütün kültürlerde kullanılmıştır.¹ Tarih boyunca sınırlı bir kullanıma sahip olan Kriptografi, 15. yüzyıla gelindiğinde politik alandaki gelişmeler ve Rönesans döneminde sanat ve bilimin gelişimiyle daha geniş ve sürekliliği olan bir kullanım alanı buldu. İtalya'da diplomasinin gelişimi sonucu İtalyan kent devletlerinin birbirlerine büyükelçiler göndermesi, diplomatik haberleşme gereği talimatların gizlenmesi ihtiyacı, Romanın yıkılışı sonrası adeta unutulmuş (Kriptografi) şifrelemeyi yeniden doğurdu.²

Sistemli bir Osmanlı Kriptografisi III. Selim devrinde diplomatik bir alanda doğdu. 29 Ocak 1795'te Londra'ya Yusuf Ağah Efendi, Ekim 1796'da Berlin'e Ali Aziz Efendi ve 28 Temmuz 1797'de Paris'e Seyyid Ali Efendi ve Viyana'ya ise İbrahim Afif Efendiler'in Büyükelçi olarak

---

¹ Sedat Bingöl, "Osmanlı Devleti'nde Kriptografik Uygulamalar ve Kod Defterleri", *Süleyman Demirel Üniv. Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (2022).

² Ioanna Iordanou, *Venedik Gizli Servisi*, çev. Fatih Yücel, Kronik Kitap Yay., İstanbul, 2020, s. 80-84.

atanmalarıyla³ beraber, Kriptografi'nin kamusal alanda kullanımı başladı.

Osmanlı ikamet elçileri dışında da müzakereler veya antlaşmaları görüşmek için kısa süreli giden, ancak ikamet elçisi olmayan elçilerin de giderek yoğunlaşan şifre ve kod kullandıklarını biliyoruz. 1795-1811 yıllarını içeren ve ilk dönem adını verdiğimiz süreç, Kriptografi'nin emekleme devriydi. Kriptografi'nin bu başlangıç süreci, uygulamadan gelen deneyimlere dayalı olarak gelişmekteydi. Diplomatlarla verilen şifre anahtarları, "Tek Alfabeli (monoalfabetik) Yerine Koyma (ikame) Şifresi" özelliğine sahipti. Yine şifrelerle birlikte kelime temelli, açık yazılmış sınırlı sayıda da olsa kod kullanılmaktaydı. Herhangi bir anlamı olan veya olmayan "Kod kelime"⁴ kullanımları dışında kodların sayısallaştırılması yoluna da gidilmişti.⁵

Ancak Kırım savaşında ve sonrasında Osmanlı Telgraf hatlarının kurulması sonrası yurtdışı temsilciliklerimizle, her harfe karşılık bir sayısal şifre vererek cümlelerin oluşturulması "Tek Alfabeli (mono-alfabetik) Yerine Koyma (ikame) Şifresi" yöntemiyle şifreli telgraf çekmek mümkün değildi. Bu yüzden hariciye bürokrasisi "Tek Alfabeli (mono-alfabetik) Yerine Koyma (ikame) Şifre"lemeyi terk etti. Bunun yerine Homofonik (sesteş) Yerine Koyma Şifresi" anlayışına geçildi. Bu sistem Tek alfabeli sistemden (monoalfabetik) daha yüksek güvenliğe sahip bir sistemdi. Bu sistemde alfabe tek olmakla beraber, numerik karşılıklar (sesler) birden fazlaydı. Şifrelerin arasına rastgele boş sayılar da konularak, güvenliğin daha da artırılması düşünülmüştü. İlave olarak geçmiş şifrelerde de mevcut olan sınırlı sayıdaki kodlamalar eklenmişti.

Öte yandan mesajların numerik şifrenmesi dışında, kodların sayısallaştırılması yoluna gidildi. Önce Hariciye yazışmalarını Fransızca yaptığı için Fransız alfabesine dayalı "Tek Alfabeli (mono-

³ E. Kuran, *Avrupa'da Osmanlı İkamet elçiliklerinin Kuruluşu ve İlk Elçilerin Siyasi Faaliyetleri 1793- 1821*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1988, s. 24-25.

⁴ Şifre ve kod terimlerinin farklılığı için bkz. Sedat Bingöl, "Serezli (Sirozi) Yusuf Paşa'nın Kriptografisi Hakkında Notlar" *Humanitas*, 2022 (yayın aşamasında)

⁵ Sedat Bingöl, "Methods for encryption in early 19th-century Ottoman diplomatic correspondence", *Cryptologia* (2021), doi:10.1080/01611194.2021.1919943.

alfabetik)Yerine Koyma (ikame) Şifreler” kullanıldı. Bu yöntem hariciyenin gündelik yazışmaları için kullanıldı. Ancak Büyükelçilerle Hariciye Nazırları arasında çok daha güvenilirliği kanıtlanmış olan bir sisteme geçildi.

6 Temmuz 1856 tarihli Hariciye Nazırı Ali Galip imzasıyla Londra, Paris ve Viyana’daki Türk Elçilerine hitaben gönderilen yazıda, Fransız Alfabeti’ne dayalı “Vigenére Karesi” uygulanarak, “polyalphabetic” çoklu alfabe sistem kullanıldı. Ancak bu yöntem, özellikle gündelik kullanım bakımından kolay olmaması nedeniyle, muhtemelen sürdürülemedi. Hariciye Nezareti zaman içerisinde Kriptografi’de daha da gelişti ve kırılması zor şifreler oluşturularak, sadece kodlardan oluşan bir şifreleme sistemine doğru yönelindi.⁶

Artık “sözleşilmiş harfleri” ifade eden “hurûf-ı ma’hûde” terimi terkedilerek, “Kod” terimi hem harfler düzeyinde hem de kelimeler düzeyinde şifrelemeler için de kullanılmaya başlanmıştı. Nitekim telgraf haberleşmesi için Hariciye’ye ait 1860 tarihli ilk Nomanklatör (isimlendirici) veya ilkel bir “Kod defteri” oluşturulmuştu. Belgenin ön kapağında Fransızca “Chiffre télégraphique primitif” ve ikinci bir başlıkta da Türkçesi “Telgrafın icadından itibaren şifreleme veya deşifre etmede kullanılan yazı” başlığıyla Telgraf haberleşmesinde Kod-Şifreleme’ye vurgu yapılmaktaydı.⁷

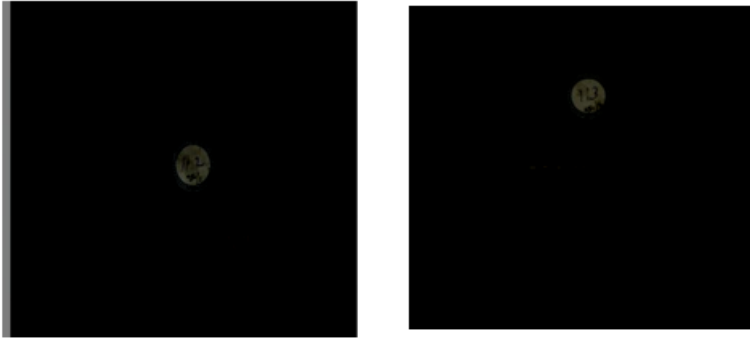
Londra Elçiliğimizin bir şifre memuru tarafından hazırlandığı anlaşılan basit bir Nomanklatör ya da bir Kod listesi ortaya çıkmıştı. Oluşan cümle, kelime ve harfler temelindeki 100 civarında Kod-şifre listesi (defteri) zamanla giderek gelişti. Kod Listelerinin geliştirilmesi sonucu 10.000 kelimelik gerek 1871 Paris ve 1877 Londra⁸ Nomanklatörleri doğdu.⁹

⁶ Sedat Bingöl, “The Changes in Ottoman Diplomatic Cryptography and Its Methods During the 19th Century (1811–1877)”, *Cryptologia*, (2022), doi: 10.1080/01611194.2022.2092916.

⁷ BOA (Devlet Arşivleri Osmanlı Arşivi) HR. ŞFR 3. 55-28

⁸ Kod defterinin kullanımına dair bilgileri için bkz. Bingöl, “The Changes in Ottoman Diplomatic ...”

⁹ BOA. HR.SFR.4..._984-1; 984-2

Dahili Haberleşmede Şifre ve Kodlar

Hariciyenin başlattığı şifreli yazışma süreci, zamanla Osmanlı iç yönetim kademelerinde de revaç buldu. Bizim tespit edebildiğimiz kadarıyla Osmanlı bürokrasisinin Kriptolu yazışma uygulamalarının başlangıcı 1816 yılına aittir. 1 Mayıs 1816'da İran'a gönderilen Süleyman Efendi ve Naşid Bey taraflarından "hurûf-ı ma'hûde" ile yazılan bir tahriratta¹⁰ görünen şifre salt sembollerden oluşmaktaydı.¹¹ Ayrıca 1818'de de Belgrad'a gönderilen Kethüda Kâtibi Esbak Necib Efendi'ye de Sırların ve Semendire Sancağı'nın durumunu tahkik ederek İstanbul'a bildirme görevi verilmişti.¹² Ona verilen kodlar da 3 basamaklı sayılardan oluşuyordu.¹³ Böylece her iki bürokrasi de her harfin- farklı numerik şifre ile gösterildiği şifrelere yöneldiler.

Bilindiği gibi 19. yüzyılda ortaya çıkan merkez-çevre ilişkileri bakımından merkezi devleti güçlendirecek telgraf büyük bir imkan sağlamaktaydı. Nitekim Telgrafın Osmanlıda kullanımıyla beraber, diplomasi bürokrasisinin "tek alfabeli (monoalfabetik) yerine koyma (ikâme) sifre" leri ve numerik kod kullanımı 1855'lerden itibaren başlamıştı.

Bu bağlamda Osmanlı dahili bürokrasisi de yukarda saydığımız gereklilikler çerçevesinde "tek alfabeli (monoalfabetik) yerine koyma

¹⁰ BOA. HAT 1432-58608

¹¹ Bingöl, "Serezli (Sirozi) Yusuf Paşa'nın..."

¹² Nurbanu Duran, *Sırbistan Emareti Öncesi Belgrad: 1792-1830*, İstanbul Üniversitesi Doktora Tezi, İstanbul 2019, s.156

¹³ Bingöl, "Serezli (Sirozi) Yusuf Paşa'nın..."

(ikâme) şifre"ler ve daha sınırlı sayıda da olsa kod kullanımına yönelmiştir. Söz konusu kod kullanımının sınırlı olduğu şifre anahtarlarının (miftâh) zaman içinde geliştiğini görüyoruz. Bu gelişme sürecini belgelerimiz bize açıkça göstermektedir. (15 Ramazan 1294) 23 Eylül 1877 tarihli ve "Bâb- ı âlinin Miftâh-ı Cedidi" başlığını taşıyan küçük çaplı diyebileceğimiz, bir şifre ve kodlardan oluşan defterin (nomenklatör) anahtarı (miftâh) şöyleydi;¹⁴

ا	ب	ت	ث	ج	ح	خ	د	ذ	ر	ز	س	ش			
75	91	87	21	17	43	93	79	61	59	99	95	57			
88	98	76	94	38	96	84	18	86	44	72	54	36			
ص	ض	ط	ظ	ع	غ	ف	ق	ك	ل	م	ن	و	ه	لا	ى
65	81	51	55	29	35	41	11	49	62	37	45	31	15	13	83
68	92	66	64	42	62	52	24	12	34	22	56	14	16	28	74

Bu "Tek Alfabeli (Monoalfabetik) Yerine Koyma (İkâme) Şifresi" aynı zamanda homofonik (eşsesli) özelliğe de sahipti ve bunun dışında da sınırlı sayıda Kodlara sahipti. -118- Kod'uyla başlayan ve en son 999 Kod'uyla biten numaralandırma ile isimler, sıfatlar vb. için toplam 161 Kod (rakam) kullanılmıştı. Öte yandan bir isim veya ismin sıfat hali ya da ismin çoğulu, aynı Kod (rakam) ile gösterilmişti. Mesela -223-koduyla, "Prusya ve Prusyalı" terimleri karşılanmıştı. Yaklaşık 161 adet Kod rakamıyla, 260 sözcük iletilebilmekteydi.¹⁵

Bu sürecin hızla gelişerek 19. Yüzyılın son çeyreğinde Hariciye bürokrasinin ulaştığı seviyeyi yakaladığını ve sayısı yüzleri aşan kod defterleri ortaya çıktı.¹⁶ Nitekim bu gelişkin kod defterlerinin en erken örneği olan toplam 66 varak ve 10.000'i aşkın kelimeyi ihtiva eden 1060

¹⁴ BOA. Y.MTV. 1-9

¹⁵ Bingöl, "Osmanlı Devleti'nde Kriptografik..."

¹⁶ BOA'da çeşitli farklı şifreleri içeren "Bâb-ı âli'ye mahsus şifre defteri" veya "Şifre miftâhının tarifname defteri"vb. isimler altında 500'den fazla şifre ve kod defteri bulunmaktadır. Bunlara vilayet merkezleri, Kazalar yazışmaları için kullanılan şifreler veya örneğin "Dahiliye Nezareti" gibi nezaretlerin kullandığı şifrelerini kodlarını gösterir defterler, miftâhlarla binlerce defterlik bir külliyat bulunmaktadır.

nolu miftâh defteri tarafımızca incelenmişti.¹⁷ Osmanlı Arşivi'nde 1060 numara ile kaydedilen ancak orijinalinde ise 21 numaralı görünen bu defterin kullanım yöntemleri, uzun süre kod defterlerinde esas alınmıştır.

Bu defter (Nomanklatör) Başkent ile vilayetler arasında telgraf haberleşmesinde kullanılmıştır. Bu Nomanklatör'ün ya da "Kod ve Miftâh" defterinin giriş kısmında, şifrelerin nasıl üretileceği veya deşifre edileceği tarif edilmektedir. Yine giriş kısmında, bu defterin hazırlanma gerekçesi şu şekilde açıklanmıştır.

"(...) Şimdiye kadar isti'mâl edilegelen şifre miftâhları yalnız hurûf-ı hecâdan ve bazen kelimât-ı mahsûsa var ise de onlarda birkaç kelimeden ibâret olduğundan yirmi otuz kelimelik bir telgrafnâme yazmak için birkaç yüz rakam yazmağa mecbûriyet hâsıl oluyor ve uzunca bir telgrafnâmeyi yazmak için birkaç sâat ve halli için dahi bir o kadar vakit zâyi' ediliyor... bazı meraklı telgraf memûrları her gün ellerinden geçmekte olan vukuâta tatbîk ile hall eyledikleri dahi anlaşıldığından şifreli telgrafdan maksûd olan mahremiyetin hükmü kalmayup bu keyfiyyet esrâr-ı devletin şüyû'una sebebiyet vermektedir..."¹⁸

Bu tür sakıncaları ortadan kaldırmak için yeni miftâh (Anahtar) düzenlendiği ve mabeyn ile bu miftâhla haberleşilmesine dair irade çıktığı vurgulanmaktaydı.¹⁹

Temelde "Kodlar" Şems, Kamer, Müşteri, Zuhal, Utarid, Merih, Zühre gök cisimlerinin adını taşıyan 7 gruba ayrılmıştı. Her sayfa başında 2 basamaklı sayılarla numaralandırılan bu gök cisimlerinin bulunduğu sayfadaki kodların her biri 3 basamaklı sayıdan oluşup, "sabah ve akşam" olmak üzere denilerek verilen "Anahtar Kelime" ile oluşan 14 ayrı şifrenin, nasıl kullanılacağı mesajı alana iletilmekteydi.²⁰

Defter başlıklarında "Bi'l-umûm vilâyetlerle muhâberegaye mahsûs şifre miftâhı (Mektûbî Kalemî)", "Bâb-âlî'ye mahsûs şifre miftâhı", Cebel-i Lübnan Mutasarrıflığı ile gizli muhâberâta mahsûs şifre miftâhı",

¹⁷ Bu Nomanklatörün hakkında geniş bilgi ve kullanımına dair örnekler için ayrıntılı bkz. Bingöl, "Osmanlı Devleti'nde Kriptografik..."

¹⁸ BOA. A. d. 1060

¹⁹ BOA. A. d. 1060

²⁰ Daha detaylı anlatım ve örnek kullanım için bkz. Bingöl, "Osmanlı Devleti'nde Kriptografik..."

“Mekke emiri ile muhabereye mahsûs şifre miftâhı (Mektûbî Kalemi)” gibi isimler taşıyan, genel olarak bütün vilayetlerle ortak haberleşme veya bazen sadece bir vilayete münhasır Kod defterlerinin yüzlercesi ortaya çıkmıştır.²¹ Bu Nomanklatörler belli periyotlarda değiştirilerek kullanılmaktaydı.

Özel Amaçlı (Göreve Tahsisli) Şifre Anahtarları

Bu genel esasa dayalı vilayetlerle, şifreli muhabere süreci imparatorluğun sonuna kadar sürmekle beraber zaman zaman “özel amaçlı” ya da belirli görevler için tahsis edilen “göreve tahsisli” diyebileceğimiz şifreler oluşturulmuştu. Bu görevler sona erdiğinde şifre anahtarının işlevi kalmamaktaydı. Buna dair bazı örnekler vermekte fayda var.

İlk örneğimiz, 1894'te Bitlis vilayeti Muş Sancağına bağlı Sason'da (Talori) ortaya çıkan, isyanla ilgilidir. 1894' te programlı ve büyük bir Ermeni isyanı düzenlenmiştir.²² Tıpkı isyancıların istediği gibi İngiltere, Rusya ve Fransa konuya karışmış ve isyan bölgesine bir inceleme heyeti gönderilmesi için Osmanlı yönetimine baskı yapacaklardı. Osmanlı yönetimi de bölgeye giderek Sason İsyanı'nı ve olayları araştırarak bir komisyonun yani bir "Tahkik Heyeti"nin²³ kurulmasını kabul etmek zorunda kalmıştı.

Tahkik Heyetinin çalışmaları sırasında heyetin Osmanlı üyeleri, Mabeyn Başkâtâbeti ile sürekli yazışmaktaydı. Her yeni durum ve her

²¹Bazı örnekler için bkz. BOA. A. d 1520, 1186, 1187, 1190, 1190, 1200, 1194, 1201, 1202, 1061, 1071, 1072, 1074, 1084, 1112, 1128, 1129, 1131, 1181,1158, 1178, 1153, 1173, 1154 vb.

²² Nurettin Gülmez, “Tahkik Heyeti Raporlarına Göre 1894 Sason İsyanı”, *Belleten*, (2006), c. 70, sayı 258, s.695, 698.

²³ Tahkik Heyeti şu üyelerden meydana gelmişti.

“Başkan : Şefik Bey (Temyiz Mahkemesi Dilekçe Dairesi Başkanı)

Üye : Ömer Bey (Emniyet Sandığı Müdürü)

Üye : Celâlettin Bey (İstinaf-ı Crınha Dairesi Başkanı)

Üye : Miriliva Tevfik Paşa

Üye : Mecid Efendi (Dahiliye Nezâreti memuru)

Üye : Shipley (İngiliz Konsolosu)

Üye : Prjevalsky (Rus Konsolosu)

Üye : Vilbert (Fransız Konsolosu)” Gülmez, *a.g.m.*, s. 699- 701.

gelişme hakkında Yıldız Sarayı'na bilgi vermişler ve oradan talimatlar almışlardır.²⁴ 24 Ocak 1895'te göreve başlayan Tahkik Heyeti yaklaşık altı ay süren görevleri sırasında yüz sekiz toplantı yapmış ve yüz doksanın üzerinde tanık dinlemiştir.²⁵ Heyet başkentle haberleşirken, bölge vilayet ve sancaklarına verilen genel haberleşmeye dair şifre miftâhlarından farklı özel bir miftâh kullanacaktır. Altı ay boyunca Mabeynden verilen özel bir miftâh veya göreve tahsisli diyebileceğimiz, bu miftâhta 200 kelimelik kod dizisi kullanılmıştır.²⁶ Bu göreve tahsisli şifre anahtarı, her harf için 2 basamaklı sayılardan oluşan 3'lü bir homofon (eşsesli) yapıya sahipti.

Tahkik Heyeti Miftahı							
ح	چ	ج	ث	ت	پ	ب	ا
138	139	141	142	143	144	145	146
175	176	177	178	179	181	182	183
214	213	195	194	193	192	191	189
ش	س	ژ	ز	ر	ذ	د	خ
135	134	133	132	131	129	128	137
153	154	155	156	157	172	173	174
223	222	221	219	218	217	216	215
ق	ف	غ	ع	ظ	ط	ض	ص
113	112	111	117	118	119	121	136
169	171	158	147	148	149	151	-
211	212	229	228	227	226	225	224
ء	ی	لا	ه	و	ن	م	ل
124	125	126	127	123	122	116	115
159	161	162	163	164	165	166	167
184	185	186	187	188	196	197	198
							199

²⁴ Gülmez, *a.g.m.*, s.705-706.

²⁵ Gülmez, *a.g.m.*, s.733.

²⁶ BOA. Y..EE. 171-43; Bkz. EK-1

Öte yandan 200 kelime ve cümle grubu 3 basamaklı sayılarla Kodlanmıştı. Örneğin “haber” kelimesi için 485 kodu kullanılırken, “ita” kelimesi için 344 kodu kullanılmıştı.

No. de dépôt	Nombre de mots	Group	Date de dépôt	Heures	Minutes	Matin ou soir	Voies	Indicateurs non taxés
2440	10	COA		8				2

BOA. Y. EE. 176-109²⁷

Şifreler ve Kodların 3'er basamaklı oluşu güvenliği artırıcı bir unsurdur. Bir kriptanalist için veya telgraf görevlilerinin deşifre yönündeki çabalarını önleyici nitelikte, 3 basamaklı bir sayının Harf değeri mi? Kod değeri mi? olduğunu anlamalarını önlüyordu. Öte yandan bir telgrafta herhangi bir harfin 3 kombinasyonu da kullanılabilirliydi. Böylece kırılması güç bir şifreleme oluşturulmuştu.

Göreve tahsisli veya özel amaçlı ikinci şifre örneğimiz ise Teftiş-i Askeri Komisyon-ı Âlisi Reis-i Sanî Müşir İsmail Hakkı Paşa'ya aittir. (11 Safer 304) 9 Kasım 1886'da Bağdad ve Musul vilayetlerinde aşiretlerin yarattıkları eşkiyalık hareketlerine karşı alınacak önlemler için Mabeyn dairesinde bir komisyon kurulup, müzakere edilmişti. Bölgeye Müşir

²⁷Anılan dönemde gerek Tahkik Heyeti'nden Yıldız Sarayı'na gerekse Yıldız'dan heyete bu miftâh ile pek çok yazı gönderilmiştir. Bazı şifreli örnekler için bkz. BOA. Y. EE. 171-43;163-20;176-139;176-81;176-79;176-80; 176-75;176-76; 176- 77 176-145; 176-146.

İsmail Hakkı Paşa'nın gönderilmesi ve kendisine bir talimat verilmesine dair padişah iradesi çıkmıştı. İsmail Paşa kendi riyasetinde bir Divan-ı Harp kurarak ilgilileri yargılayacaktı. Aşiretler arasında anlaşma ve asayiş sağlamada konusunda da yetkilendirilmişti.²⁸ 31 Ocak 1887' de bölgeye gitmek üzere olan İsmail Paşa'ya haberleşme için bir şifre miftâhı da verilmişti.²⁹ Verilen şifre anahtarı temelde "tek alfabeli (monoalfabetik) yerine koyma (ikâme) şifresi" ydi.

ح	ج	ث	ت	ب	ا		
85	18	15	34	41	66		
94	61	28	38	46	83		
ش	س	ز	ر	ذ	د	خ	
77	54	19	63	45	13	25	
69	65	24	72	11	14	26	
ق	ف	غ	ع	ظ	ط	ض	ص
21	31	39	75	44	22	91	99
68	32	56	33	51	23	93	88
ی	لا	ه	و	ن	م	ل	ك
81	55	17	16	12	68	78	58
73	86	96	47	29	98	87	63

BOA. DH.ŞFR. 132-148³⁰

Homofonik (eşsesli) bir şifre anahtarının yanında, bu kısa Nomanklatör listesi "478 kodu Rusya- Rusyalı, 118- asayiş, 129-esliha" vb. karşılığı olan 150 kod içeren basit bir kodlama idi. Kodların 3

²⁸ BOA. Y.A.RES 35-14; Y.A.RES 35-10

²⁹ BOA. DH.ŞFR. 132-148

³⁰ Bkz. EK-2

basamaklı, harflerin ise 2 basamaklı sayılardan oluşması ilk bakışta ayırt edilmeleri dolayısıyla bir güvenlik zafiyetini ortaya koymaktadır.

Osmanlı arşivinde yaptığımız araştırmada İsmail Paşa'nın bu görevi sırasındaki gelen-giden şifreli telgraflarına³¹ ne yazık ki ulaşamadık. Ancak İsmail Paşa'nın bu görevi yani Musul Meselesi devam ederken aynı anda bir başka şifre kullandığını tespit ettik. Asker olması hasebiyle İsmail Paşa'nın, Serasker Ali Saib Paşa ile Kod'ları ve harfleri 3 basamaklı sayılardan oluşan yeni bir miftâh kullanmaktaydı. Bu da özel amaçlı şifre-kod miftâhtıydı. Çünkü harici ve dahili haberleşme sistemi bir Nomanklatöre bağlı olarak 5 basamaklı olan Osmanlı haberleşme-genel şifreleme- sistemi dışında bir miftâhtı.³²

Son örneğimiz ise II. Abdülhamit döneminde ABD'den Mecidiye Kruvazörü satın alınması ile ilgilidir. Amerika'da yapımı 1904'te tamamlanan Mecidiye Kruvazörü, Kaptan Ransford D. Bucknam tarafından, 1904 Nisan'ında Rauf (Orbay) Bey'e Midilli'de teslim edildi. Akabinde İstanbul'a da gelen ve yapılan iş teklifi üzerine Kaptan Bucknam İstanbul'da kaldı.³³ Kaptan Bucknam Mabeyn Başkitabet dairesinde Yarbay(kaimmakam) rütbesi ile işe başladı. Yarbay Bucknam ailesini getirmek için Amerika'ya dönme izni istediği sırada, Sultan II. Abdülhamit ondan İngiltere'ye de uğramasını orada yeni askeri gemiler hakkında bilgi edinmesini ve özellikle "tahte'l bahr" denizaltılar hakkında araştırma yapmasını istedi. Bucknam'a kapaklı bir dosya içinde özel bir şifre anahtarı vererek, Bucknam'ın toplayacağı bilgileri Osmanlı elçilik ve konsolosluklarından şifreli olarak Mâbeyn-i Hümayun Başkitabetine göndermesini talep etti.³⁴ Aşağıda miftâhını veriyoruz.

³¹ Sadaretle yürütülen haberleşmelere dair açık yani şifre içermeyenler için bazıları için bkz. BOA. Y.A.HUS. 201-27; 202-21; 202-49; 199- 78

³² Bkz. EK-3

³³ Özcan Mert, "Osmanlı Bahriye Mirlivası *Bucknam Paşa*", *Tarih Boyunca Dünyada ve Türklerde Denizcilik Semineri Bildirileri* 17-18 Mayıs 2004, İstanbul, 2005, s. 87.

³⁴ Ender Kuntal, *Osmanlı Bahriyesinde Bir Amerikalı Bucknam Paşa*, T. İş bankası Yay., 2017, s. 125-126.

ح	چ	ج	ث	ت	پ	ب	ا	
35	<u>33</u>	71	29	27	25	23	22	
ش	س	ژ	ز	ر	ذ	د	خ	
51	49	47	45	43	41	79	37	
ق	ف	غ	ع	ظ	ط	ض	ص	
67	65	63	61	59	57	55	53	
ء	ی	لا	ه	و	ن	م	ل	ك
85	83	81	79	77	75	73	71	69

Bu miftâhla beraber Yarbay Bucknam'a görevine uygun silah alımı, araştırma gibi görevine uygun "17- zırhlı, 19 torpido, 21 torpil, 24 gambot " gibi deniz savaş araç terimlerinden oluşan 29 Kod verilmişti.

³⁵

³⁵ BOA. Y, EE. d. 318 Bkz. Ek-4

Sonuç

III. Selim döneminde ilkin Osmanlı diplomasisinin 1797'den itibaren Kriptografi'yi kullandığını ve 816 yılından itibaren ise Osmanlı dahili bürokrasisi de kriptografik yazışma yöntemlerini kullanmaya başladığını görüyoruz. Hem dahili hem de harici bürokrasisi, esas olarak "monolfabetik ikame şifrelerine" dayanıyordu. İlk günlerden itibaren, şifre anahtarlarındaki harfler sayısallaştırıldı. Bu şifreleme anahtarlarının yanında "kelime" tabanlı "Kodlar" kullanılsa da sayıları çok sınırlıydı. Telgrafın Osmanlı Devleti'ne 1855' te girişiyle beraber durum değişti ve "monolfabetik ikame şifreler" varlığını devam ettirseler de Kod'lar ağırlık kazandı. Zamanla Kod Listelerinin geliştirilmesi sonucu neredeyse 10 binlik kelime -Kod haznesine ulaşan Nomanklatörler hem dahili hem de harici bürokrasimiz tarafından imparatorluğun sonuna kadar kullanıldı. Ancak arşivlerimizde tespit ettiğimiz üzere, sınırlı sayıda da olsa salt "monolfabetik ikame şifrelerine" dayanan, görece daha az kompleks şifre ve kod kullanımının özellikle belirli bir işe, göreve tahsisli olarak devam ettiğini, görevler bittiğinde bu miftâhların iptal edildiğini görüyoruz.

Osmanlı Devleti sürekliliği olan telgraf haberleşmeleri için belli bir sistemi olan ve güvenlik derecesi de yüksek geniş hacimli Kodlardan oluşan Nomanklatörler oluşturmuştu. Ancak birkaç aylığına ve sadece belirli bir göreve tahsisli kullanımlar için 10.000 kelimeyi aşan Nomanklatör ya da Kod listeleri hazırlamak pratik değildi. Bunun yerine temelde daha basit ve güvenliği derecesi düşükte olsa, geniş Kod defterleri yerine, monoalfabetik ikame şifreleri kullanmayı daha pratik bulmuştur. Şifreli yazı bolluğu içindeki arşivlerimizde yer alan şifreli yazışmalar incelenirken, araştırmacılar bu hususu göz önünde bulundurmaldırlar.

Kaynakça

Arşiv Kaynakları

T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

BOA. DH.ŞFR. 132-148

BOA. HAT 1432-58608

BOA. HR. ŞFR 3. 55-28

BOA. HR.SFR.4..._984-1; 984-2

BOA. Y.MTV. 1-9

BOA. A. d. 1060 ; A. d. 1520, 1186, 1187, 1190, 1190, 1200, 1194, 1201, 1202, 106, 1071,1072, 1074, 1084,1112, 1128,1129,1131, 1181,1158,1178, 1153,1173 1154 vb.

BOA. Y. EE. 171-43;163-20;176-139;176-81;176-79;176-80; 176-75;176-76; 176- 77 176-145; 176-146.

BOA. Y, EE. d. 318

BOA. Y.A.HUS. 201-27; 202-21; 202-49; 199-78

BOA. Y.A.RES 35-14; Y.A.RES 35-10

Kitap ve Makaleler

Bingöl, Sedat, “Osmanlı Devleti’nde Kriptografik Uygulamalar ve Kod Defterleri”, *Süleyman Demirel Üniv. Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (2022)

Bingöl, Sedat, “Serezli (Sirozî) Yusuf Paşa’nın Kriptografisi Hakkında Notlar “ *Humanitas*, (2022), (yayın aşamasında).

Bingöl, Sedat, “Methods for encryption in early 19th-century Ottoman diplomatic correspondence” *Cryptologia*, (2021), doi:10.1080/01611194.2021.1919943

Bingöl, Sedat, “The changes in Ottoman diplomatic cryptography and its methods during the 19th century (1811–1877)”, *Cryptologia*, (2022), doi: 10.1080/01611194.2022.2092916

Gülmez, Nurettin “Tahkik Heyeti Raporlarına Göre 1894 Sason İsyanı”, *Bellekten*, c. 70, sayı 258, (2006), s.695-742.

Kuntsal, Ender, *Osmanlı Bahriyesinde Bir Amerikalı Bucknam Paşa*, T. İş Bankası Yay., 2017

Mert, Özcan “Osmanlı Bahriye Mirlivası *Bucknam Paşa*”, *Tarih Boyunca Dünyada ve Türklerde Denizcilik Semineri Bildirileri (17-18 Mayıs 2004)*, İstanbul, (2005), s.85-100.

Iordanou, Ioanna, *Venedik Gizli Servisi*, çev. Fatih Yücel, Kronik Kitap Yay., İstanbul 2020.

Kuran, E., *Avrupa’da Osmanlı İkamet elçiliklerinin Kuruluşu ve İlk Elçilerin Siyasi Faaliyetleri 1793- 1821*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1988.

Nurbanu Duran, *Sırbistan Eمارeti Öncesi Belgrad: 1792-1830*, İstanbul Üniversitesi Doktora Tezi, İstanbul 2019.

EKLER

Ek-1. BOA. Y. EE. 171-43

189 - 188 - 187	1
191 - 186 - 180	2
192 - 181 - 182	3
193 - 179 - 182	4
192 - 178 - 182	5
190 - 177 - 181	6
188 - 177 - 181	8
185 - 170 - 181	9
180 - 172 - 181	10
187 - 172 - 181	11
184 - 172 - 181	12
183 - 172 - 181	13
182 - 172 - 181	14
181 - 172 - 181	15
180 - 172 - 181	16
179 - 172 - 181	17
178 - 172 - 181	18
177 - 172 - 181	19
176 - 172 - 181	20
175 - 172 - 181	21
174 - 172 - 181	22
173 - 172 - 181	23
172 - 172 - 181	24
171 - 172 - 181	25
170 - 172 - 181	26
169 - 172 - 181	27
168 - 172 - 181	28
167 - 172 - 181	29
166 - 172 - 181	30
165 - 172 - 181	31
164 - 172 - 181	32
163 - 172 - 181	33
162 - 172 - 181	34
161 - 172 - 181	35
160 - 172 - 181	36
159 - 172 - 181	37
158 - 172 - 181	38
157 - 172 - 181	39
156 - 172 - 181	40
155 - 172 - 181	41
154 - 172 - 181	42
153 - 172 - 181	43
152 - 172 - 181	44
151 - 172 - 181	45
150 - 172 - 181	46
149 - 172 - 181	47
148 - 172 - 181	48
147 - 172 - 181	49
146 - 172 - 181	50
145 - 172 - 181	51
144 - 172 - 181	52
143 - 172 - 181	53
142 - 172 - 181	54
141 - 172 - 181	55
140 - 172 - 181	56
139 - 172 - 181	57
138 - 172 - 181	58
137 - 172 - 181	59
136 - 172 - 181	60
135 - 172 - 181	61
134 - 172 - 181	62
133 - 172 - 181	63
132 - 172 - 181	64
131 - 172 - 181	65
130 - 172 - 181	66
129 - 172 - 181	67
128 - 172 - 181	68
127 - 172 - 181	69
126 - 172 - 181	70
125 - 172 - 181	71
124 - 172 - 181	72
123 - 172 - 181	73
122 - 172 - 181	74
121 - 172 - 181	75
120 - 172 - 181	76
119 - 172 - 181	77
118 - 172 - 181	78
117 - 172 - 181	79
116 - 172 - 181	80
115 - 172 - 181	81
114 - 172 - 181	82
113 - 172 - 181	83
112 - 172 - 181	84
111 - 172 - 181	85
110 - 172 - 181	86
109 - 172 - 181	87
108 - 172 - 181	88
107 - 172 - 181	89
106 - 172 - 181	90
105 - 172 - 181	91
104 - 172 - 181	92
103 - 172 - 181	93
102 - 172 - 181	94
101 - 172 - 181	95
100 - 172 - 181	96
99 - 172 - 181	97
98 - 172 - 181	98
97 - 172 - 181	99
96 - 172 - 181	100
95 - 172 - 181	101
94 - 172 - 181	102
93 - 172 - 181	103
92 - 172 - 181	104
91 - 172 - 181	105
90 - 172 - 181	106
89 - 172 - 181	107
88 - 172 - 181	108
87 - 172 - 181	109
86 - 172 - 181	110
85 - 172 - 181	111
84 - 172 - 181	112
83 - 172 - 181	113
82 - 172 - 181	114
81 - 172 - 181	115
80 - 172 - 181	116
79 - 172 - 181	117
78 - 172 - 181	118
77 - 172 - 181	119
76 - 172 - 181	120
75 - 172 - 181	121
74 - 172 - 181	122
73 - 172 - 181	123
72 - 172 - 181	124
71 - 172 - 181	125
70 - 172 - 181	126
69 - 172 - 181	127
68 - 172 - 181	128
67 - 172 - 181	129
66 - 172 - 181	130
65 - 172 - 181	131
64 - 172 - 181	132
63 - 172 - 181	133
62 - 172 - 181	134
61 - 172 - 181	135
60 - 172 - 181	136
59 - 172 - 181	137
58 - 172 - 181	138
57 - 172 - 181	139
56 - 172 - 181	140
55 - 172 - 181	141
54 - 172 - 181	142
53 - 172 - 181	143
52 - 172 - 181	144
51 - 172 - 181	145
50 - 172 - 181	146
49 - 172 - 181	147
48 - 172 - 181	148
47 - 172 - 181	149
46 - 172 - 181	150
45 - 172 - 181	151
44 - 172 - 181	152
43 - 172 - 181	153
42 - 172 - 181	154
41 - 172 - 181	155
40 - 172 - 181	156
39 - 172 - 181	157
38 - 172 - 181	158
37 - 172 - 181	159
36 - 172 - 181	160
35 - 172 - 181	161
34 - 172 - 181	162
33 - 172 - 181	163
32 - 172 - 181	164
31 - 172 - 181	165
30 - 172 - 181	166
29 - 172 - 181	167
28 - 172 - 181	168
27 - 172 - 181	169
26 - 172 - 181	170
25 - 172 - 181	171
24 - 172 - 181	172
23 - 172 - 181	173
22 - 172 - 181	174
21 - 172 - 181	175
20 - 172 - 181	176
19 - 172 - 181	177
18 - 172 - 181	178
17 - 172 - 181	179
16 - 172 - 181	180
15 - 172 - 181	181
14 - 172 - 181	182
13 - 172 - 181	183
12 - 172 - 181	184
11 - 172 - 181	185
10 - 172 - 181	186
9 - 172 - 181	187
8 - 172 - 181	188
7 - 172 - 181	189
6 - 172 - 181	190
5 - 172 - 181	191
4 - 172 - 181	192
3 - 172 - 181	193
2 - 172 - 181	194
1 - 172 - 181	195

EE 171/43

Y.EE
17/43

تأثر	۴۴۱	ازاره	۴۴۱
تأثر	۴۴۲	ازاره	۴۴۲
تأثر	۴۴۳	ازاره	۴۴۳
تأثر	۴۴۴	ازاره	۴۴۴
تأثر	۴۴۵	ازاره	۴۴۵
تأثر	۴۴۶	ازاره	۴۴۶
تأثر	۴۴۷	ازاره	۴۴۷
تأثر	۴۴۸	ازاره	۴۴۸
تأثر	۴۴۹	ازاره	۴۴۹
تأثر	۴۵۰	ازاره	۴۵۰
تأثر	۴۵۱	ازاره	۴۵۱
تأثر	۴۵۲	ازاره	۴۵۲
تأثر	۴۵۳	ازاره	۴۵۳
تأثر	۴۵۴	ازاره	۴۵۴
تأثر	۴۵۵	ازاره	۴۵۵
تأثر	۴۵۶	ازاره	۴۵۶
تأثر	۴۵۷	ازاره	۴۵۷
تأثر	۴۵۸	ازاره	۴۵۸
تأثر	۴۵۹	ازاره	۴۵۹
تأثر	۴۶۰	ازاره	۴۶۰
تأثر	۴۶۱	ازاره	۴۶۱
تأثر	۴۶۲	ازاره	۴۶۲
تأثر	۴۶۳	ازاره	۴۶۳
تأثر	۴۶۴	ازاره	۴۶۴
تأثر	۴۶۵	ازاره	۴۶۵
تأثر	۴۶۶	ازاره	۴۶۶
تأثر	۴۶۷	ازاره	۴۶۷
تأثر	۴۶۸	ازاره	۴۶۸
تأثر	۴۶۹	ازاره	۴۶۹
تأثر	۴۷۰	ازاره	۴۷۰
تأثر	۴۷۱	ازاره	۴۷۱
تأثر	۴۷۲	ازاره	۴۷۲
تأثر	۴۷۳	ازاره	۴۷۳
تأثر	۴۷۴	ازاره	۴۷۴
تأثر	۴۷۵	ازاره	۴۷۵
تأثر	۴۷۶	ازاره	۴۷۶
تأثر	۴۷۷	ازاره	۴۷۷
تأثر	۴۷۸	ازاره	۴۷۸
تأثر	۴۷۹	ازاره	۴۷۹
تأثر	۴۸۰	ازاره	۴۸۰
تأثر	۴۸۱	ازاره	۴۸۱
تأثر	۴۸۲	ازاره	۴۸۲
تأثر	۴۸۳	ازاره	۴۸۳
تأثر	۴۸۴	ازاره	۴۸۴
تأثر	۴۸۵	ازاره	۴۸۵
تأثر	۴۸۶	ازاره	۴۸۶
تأثر	۴۸۷	ازاره	۴۸۷
تأثر	۴۸۸	ازاره	۴۸۸
تأثر	۴۸۹	ازاره	۴۸۹
تأثر	۴۹۰	ازاره	۴۹۰
تأثر	۴۹۱	ازاره	۴۹۱
تأثر	۴۹۲	ازاره	۴۹۲
تأثر	۴۹۳	ازاره	۴۹۳
تأثر	۴۹۴	ازاره	۴۹۴
تأثر	۴۹۵	ازاره	۴۹۵
تأثر	۴۹۶	ازاره	۴۹۶
تأثر	۴۹۷	ازاره	۴۹۷
تأثر	۴۹۸	ازاره	۴۹۸
تأثر	۴۹۹	ازاره	۴۹۹
تأثر	۵۰۰	ازاره	۵۰۰
تأثر	۵۰۱	ازاره	۵۰۱
تأثر	۵۰۲	ازاره	۵۰۲
تأثر	۵۰۳	ازاره	۵۰۳
تأثر	۵۰۴	ازاره	۵۰۴
تأثر	۵۰۵	ازاره	۵۰۵
تأثر	۵۰۶	ازاره	۵۰۶
تأثر	۵۰۷	ازاره	۵۰۷
تأثر	۵۰۸	ازاره	۵۰۸
تأثر	۵۰۹	ازاره	۵۰۹
تأثر	۵۱۰	ازاره	۵۱۰
تأثر	۵۱۱	ازاره	۵۱۱
تأثر	۵۱۲	ازاره	۵۱۲
تأثر	۵۱۳	ازاره	۵۱۳
تأثر	۵۱۴	ازاره	۵۱۴
تأثر	۵۱۵	ازاره	۵۱۵

49/2-6/3

Y.EE. 00171

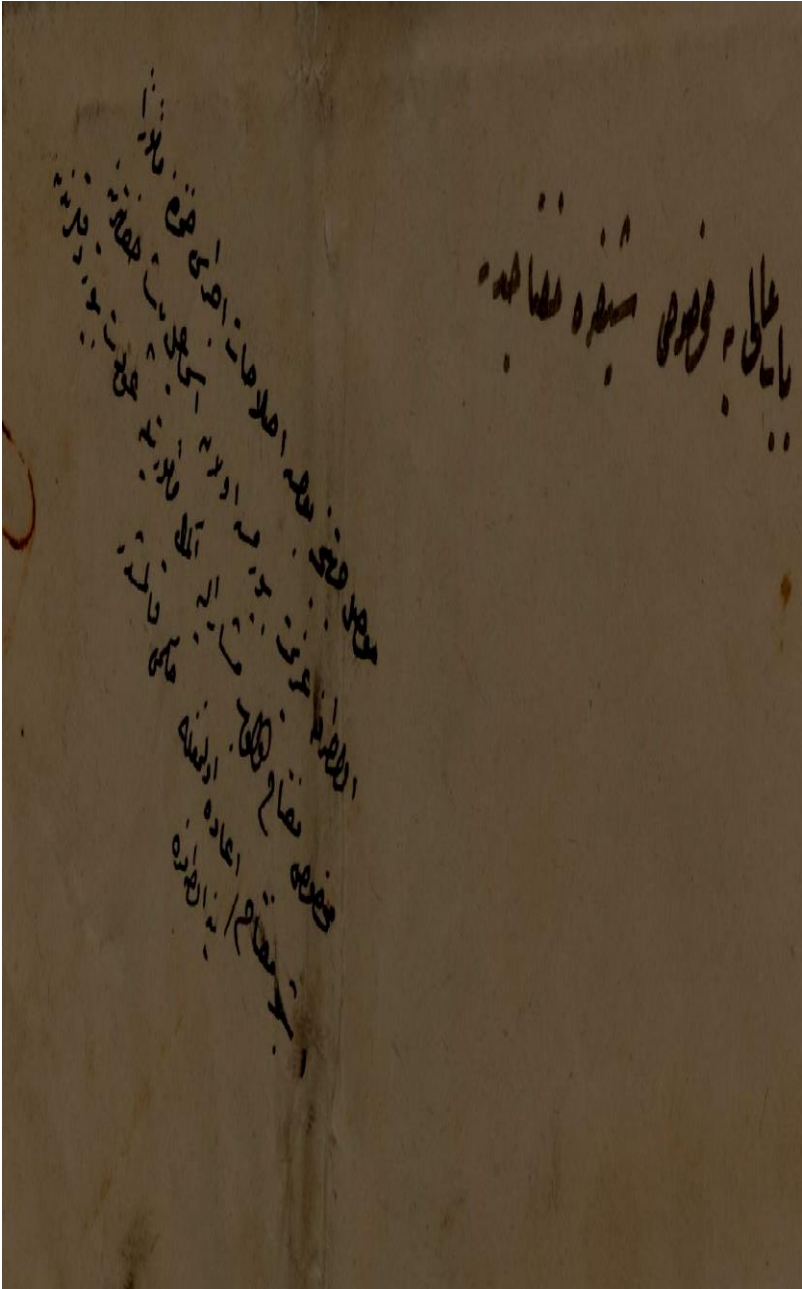
3

خود اطارد	۵۶۷	ریک	۵۴۴	شویب	۴۶۶
قابل	۵۶۸	ریک	۵۴۴	قوم	۴۶۷
قبیل	۵۶۹	زات	۵۴۴	تویح	۴۶۸
قتل	۵۷۱	ر	۵۴۵	توسیع	۴۶۹
قیه	۵۷۴	رضا	۵۴۶	تویح	۴۷۱
قید	۵۷۴	رئوت	۵۴۷	تویح	۴۷۴
ظهور	۵۷۴	زیاره	۵۴۸	تویح	۴۷۴
ظلم	۵۷۵	زار	۵۴۹	تویح	۴۷۴
ظن	۵۷۶	زل	۵۴۱	تویح	۴۷۴
ظن	۵۷۶	زل	۵۴۱	تویح	۴۷۵
ظن	۵۷۷	زل	۵۴۱	تویح	۴۷۶
ظن	۵۷۸	زل	۵۴۱	تویح	۴۷۷
ظن	۵۷۹	زل	۵۴۱	تویح	۴۷۸
ظن	۵۸۱	زل	۵۴۱	تویح	۴۷۹
ظن	۵۸۲	زل	۵۴۱	تویح	۴۸۱
ظن	۵۸۳	زل	۵۴۱	تویح	۴۸۲
ظن	۵۸۴	زل	۵۴۱	تویح	۴۸۳
ظن	۵۸۵	زل	۵۴۱	تویح	۴۸۴
ظن	۵۸۶	زل	۵۴۱	تویح	۴۸۵
ظن	۵۸۷	زل	۵۴۱	تویح	۴۸۶
ظن	۵۸۸	زل	۵۴۱	تویح	۴۸۷
ظن	۵۸۹	زل	۵۴۱	تویح	۴۸۸
ظن	۵۹۱	زل	۵۴۱	تویح	۴۸۹
ظن	۵۹۲	زل	۵۴۱	تویح	۴۹۱
ظن	۵۹۳	زل	۵۴۱	تویح	۴۹۲
ظن	۵۹۴	زل	۵۴۱	تویح	۴۹۳
ظن	۵۹۵	زل	۵۴۱	تویح	۴۹۴
ظن	۵۹۶	زل	۵۴۱	تویح	۴۹۵
ظن	۵۹۷	زل	۵۴۱	تویح	۴۹۶
ظن	۵۹۸	زل	۵۴۱	تویح	۴۹۷
ظن	۵۹۹	زل	۵۴۱	تویح	۴۹۸
ظن	۶۰۰	زل	۵۴۱	تویح	۴۹۹
ظن	۶۰۱	زل	۵۴۱	تویح	۵۰۱
ظن	۶۰۲	زل	۵۴۱	تویح	۵۰۲
ظن	۶۰۳	زل	۵۴۱	تویح	۵۰۳
ظن	۶۰۴	زل	۵۴۱	تویح	۵۰۴
ظن	۶۰۵	زل	۵۴۱	تویح	۵۰۵
ظن	۶۰۶	زل	۵۴۱	تویح	۵۰۶
ظن	۶۰۷	زل	۵۴۱	تویح	۵۰۷
ظن	۶۰۸	زل	۵۴۱	تویح	۵۰۸
ظن	۶۰۹	زل	۵۴۱	تویح	۵۰۹
ظن	۶۱۰	زل	۵۴۱	تویح	۵۱۰

Y.EE 171/43

Ek-3. BOA.Y.PRK.ASK. 39-100

Le 188 _____
 N° d'arrivée _____
 h. m. du _____
 Réexpédié _____
 Signature de l'employé _____

L'Etat n'accepte aucune responsabilité à raison Fini à _____
 du service de la télégraphie privée.

Le 188 _____
 Transmis par _____
 h. m. du _____
 Commencé à _____
 Signature de l'employé _____

De _____ Pour _____

N° de dépôt	Nombre de mots	Groupe	Date de dépôt	Heure	Minutes	Matin ou soir	Voies	Indications non taxées

۲۰۴

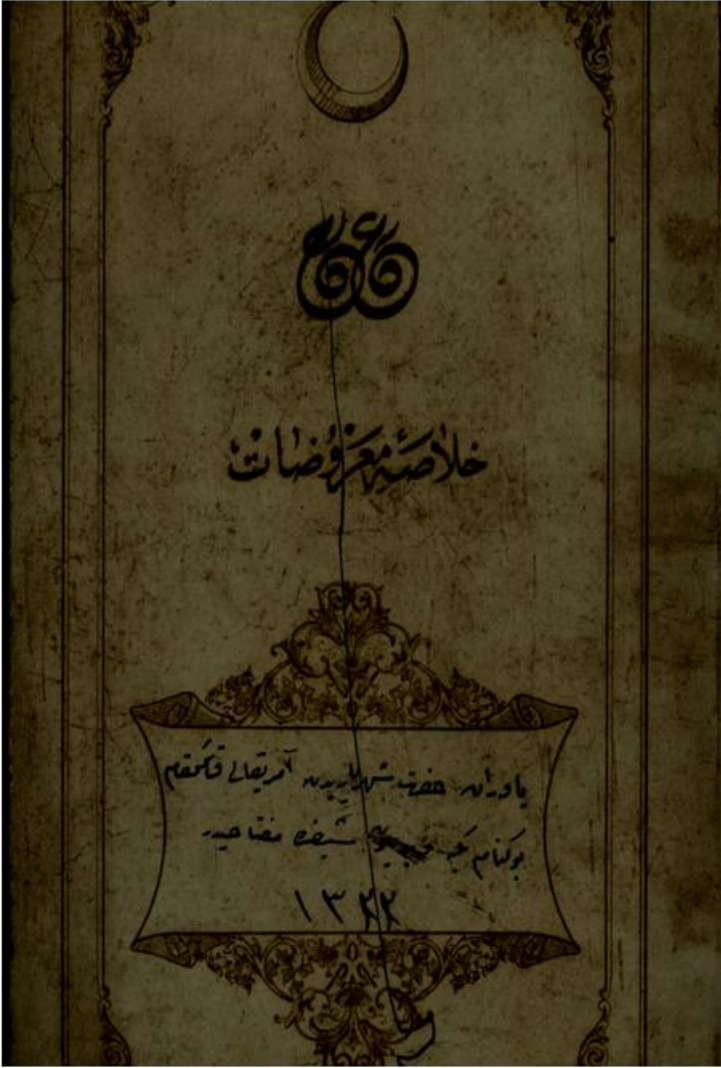
۱۶۱	۱۶۲	۱۶۳	۱۶۴	۱۶۵	۱۶۶	۱۶۷	۱۶۸	۱۶۹	۱۷۰	۱۷۱	۱۷۲	۱۷۳	۱۷۴	۱۷۵	۱۷۶	۱۷۷	۱۷۸	۱۷۹	۱۸۰
۱۸۱	۱۸۲	۱۸۳	۱۸۴	۱۸۵	۱۸۶	۱۸۷	۱۸۸	۱۸۹	۱۹۰	۱۹۱	۱۹۲	۱۹۳	۱۹۴	۱۹۵	۱۹۶	۱۹۷	۱۹۸	۱۹۹	۲۰۰
۲۰۱	۲۰۲	۲۰۳	۲۰۴	۲۰۵	۲۰۶	۲۰۷	۲۰۸	۲۰۹	۲۱۰	۲۱۱	۲۱۲	۲۱۳	۲۱۴	۲۱۵	۲۱۶	۲۱۷	۲۱۸	۲۱۹	۲۲۰
۲۲۱	۲۲۲	۲۲۳	۲۲۴	۲۲۵	۲۲۶	۲۲۷	۲۲۸	۲۲۹	۲۳۰	۲۳۱	۲۳۲	۲۳۳	۲۳۴	۲۳۵	۲۳۶	۲۳۷	۲۳۸	۲۳۹	۲۴۰
۲۴۱	۲۴۲	۲۴۳	۲۴۴	۲۴۵	۲۴۶	۲۴۷	۲۴۸	۲۴۹	۲۵۰	۲۵۱	۲۵۲	۲۵۳	۲۵۴	۲۵۵	۲۵۶	۲۵۷	۲۵۸	۲۵۹	۲۶۰

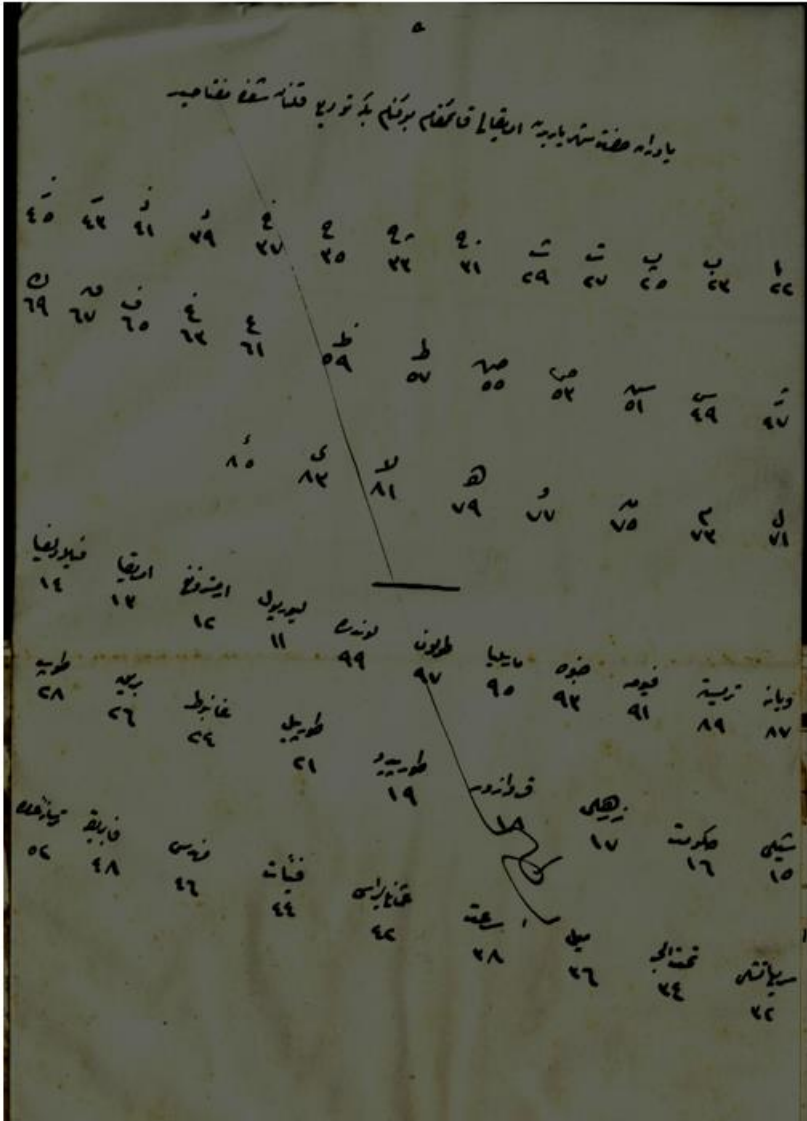
The manuscript page contains a grid of handwritten numbers and text. The numbers are arranged in a roughly 10x10 grid, with some cells containing handwritten notes or symbols. The page is aged and shows signs of wear.

170	169	170	170	170	170	170	170	170	170
170	170	170	170	170	170	170	170	170	170
170	170	170	170	170	170	170	170	170	170
170	170	170	170	170	170	170	170	170	170
170	170	170	170	170	170	170	170	170	170
170	170	170	170	170	170	170	170	170	170
170	170	170	170	170	170	170	170	170	170
170	170	170	170	170	170	170	170	170	170
170	170	170	170	170	170	170	170	170	170
170	170	170	170	170	170	170	170	170	170

رویا اورین - ویدہ سارہ ۱ ستادک اولدنیله
نظاره اولجا، مدینه قاره
بدره و زمانه مدینه
منه استیج
منه

Ek- 4. BOA. Y, EE. d. 318

Extended Abstract

Cryptography, which has a history dating back to 2000 BC, is an effort to hide the meaning of the message in a clear message. The first examples were seen in the Indian, Mesopotamian, Greek, Roman and Arab-Muslim worlds. Although the cryptography, which had a limited use throughout history, found a wider and more continuous use from the beginnings of the 15th century. Since so many different developments have been realized in politics and in the fields of art and science in parallel with the birth of Renaissance. As a result of the development of diplomacy in Italy, the Italian city-states firstly began to send representatives to each other and the inevitable necessity of hiding the instructions due to diplomatic communication, gave birth to the encryption (Cryptography), which was almost forgotten since the collapse of the Roman Empire.

A Systematic Ottoman Cryptography was executed in diplomacy during the reign of Selim III. With the appointment of Yusuf Agah Efendi to London on January 29th, 1795, Ali Aziz Efendi to Berlin on October 1796, and Seyyid Ali Efendi to Paris on July 28th, 1797, and İbrahim Afif Efendi to Vienna as Ambassadors, Cryptography was started to use. For nearly half a century, simple-level "One Alphabet (one alphabetic) Substitution (substitution)" ciphers were used. With the arrival of the telegraph to the Ottoman Empire, the codes increased and the codes came to the fore. Over time, extensive Nomanculators (namers) have been created. It became the basis of communication Code-encryption in both the Ottoman external and internal bureaucracy. But outside of this dominant correspondence method, simple encryptions still continued to be used for special tasks.

In the Crimean War and after the establishment of the Ottoman Telegraph lines, it was not possible to send encrypted telegrams with the "Single Alphabet (mono-alphabetic) Substitution (substitution) Code" method.

That's why the diplomatic bureaucracy abandoned "One Alphabet (mono-alphabetic) Substitution (substitution) Cipher". Instead, the concept of "Homophonic (sound) Substitution Code" was adopted. This system was had a higher security than the other one (i.e. Single-

alphabet system monoalphabetic). In this system, although the alphabet was single, the numerical equivalents (sounds) were more than one. It was intended to increase the security even more by placing random blank numbers between the passwords. In addition, a limited number of encodings, which were also available in past passwords, were added.

On the other hand, besides the numerical encryption of the messages, the codes were also digitized. Firstly, "Single Alphabet (mono-alphabetic) Substitution (Substitution) Passwords" based on the French alphabet were used, since Foreign Affairs correspondence was made in French. This method was used for the daily correspondence of the foreign ministry. However, between the Ambassadors and the Ministers of Foreign Affairs, a much more reliable system was adopted. In terms of center-periphery relations that emerged in the 19th century, the telegraph provided a great opportunity to strengthen the central state. With the use of the telegraph in the Ottoman Empire, the use of "single-alphabet (monoalphabetic) substitution (substitution) ciphers" and numeric codes by the diplomatic bureaucracy began in 1855.

This "One Alphabet (Monoalphabetic) Substitution Code" also had a homophonic feature. Apart from that, it had a limited number of Codes. Nouns, adjectives, etc., with numbering starting with Code -118- and ending with Code 999 last. A total of 161 codes (digits) were used for a noun or the adjective form of the noun or the plural of the noun were shown with the same Code (number). For example, with the code -223, the terms "Prussian and Prussian" are met. With approximately 161 Code numbers, 260 words could be transmitted. This process developed rapidly and in 1877 we see that the foreign bureaucracy reached the level it had reached. Especially in the last quarter of the 19th century, more than a hundred code books emerged. We examined the Miftâh book no. 1060, which is the earliest example of these advanced code books, containing a total of 66 leaves and more than 10,000 words.

Although the encrypted communication process lasted until the end of the empire with these general-based provinces, from time to time passwords that we can call "special purpose" or "task-dedicated" allocated for certain tasks were created. When these tasks are over, the encryption key is no longer functional. Encryption, which is also used

extensively in internal affairs, has also been used very effectively by the Investigation Committees, which were established to investigate the problems experienced in many parts of the country. During the work of the Investigation Committees, the Ottoman members of the delegation were in constant correspondence with the Mabeyn Başkitabeti. They informed Yıldız about every new situation and every development and received instructions from there. For example, an the Investigation Committee, which started its duty on January 24th, 1895, held one hundred and eight meetings and listened to over one hundred and ninety witnesses during its duties that lasted for about six months. While communicating with the capital, the Ottoman members of the delegation will use a special key (miftâh) different from the codekey used for the general communication given to the provinces and sanjaks of the region.

The Investigation Committee was used this key, which 200-words code sequence we can call a special key (miftâh) or assigned codes for six months. The cipher key dedicated to this task had a 3-digit homophone structure consisting of 2-digit numbers for each letter. The 3-digit passwords and codes were a security-enhancing element. The letter value of a 3-digit number for a cryptanalyst or to prevent telegraph officials from deciphering it? Code value? prevented them from realizing it. Besides, 200 words and sentence groups were coded with 3-digit numbers. For example, while the code 485 was used for the word "news", the code 344 was used for the word "itâ". On the other hand, 3 combinations of any letter could be used in a telegram. Thus, an unbreakable encryption was created.

It is possible to encounter many examples in the Ottoman Archives in order to explain the assigned or special purpose encryption methods. It would be appropriate to mention a few examples among these. Our first example belongs to the vice-president of Military Investigation Commission Müşir İsmail Hakkı Pasha. (11 Safer 1304) On 9th November 1886, a commission was established and negotiated in the Mabeyn department for the measures to be taken against the banditry movements created by the tribes in the provinces of Baghdad and Mosul. The sultan's had send Müşir İsmail Hakkı Pasha to the regions and given him one instruction. İsmail Pasha would set up a Divan-ı Harp

under his own leadership and judge those concerned. He was also authorized to ensure agreement and order among the tribes. On January 31, 1887, İsmail Pasha, who was about to go to the region, was given a code-cipher for communication. The given cipher key was basically a "monoalphabetic substitution cipher"

The last example that can be given in this regard is II. It is about the purchase of the Mecidiye Cruiser from the USA during the reign of Abdulhamid. The Mecidiye Cruiser, whose construction was completed in America in 1904, was delivered by Captain Ransford D. Bucknam to Rauf (Orbay) Bey in Midilli in April 1904. Afterwards, Captain Bucknam stayed in Istanbul upon the job offer that came to Istanbul. Captain Bucknam Mabeyn started to work in the Office of the Epistle, with the rank of Lieutenant Colonel. While Lieutenant Colonel Bucknam was asking permission to return to America to bring his family, Sultan II. Abdulhamid asked him to stop by England, learn about new military ships there, and do research on "taht-el bahir" submarines. He gave Bucknam a private encryption key in a clamshell file. He asked him to send the information he collected from the Ottoman embassies and consulates in the countries they visited, in encrypted form, to the Mabeyn.

As a result, the Ottoman Empire, which started to use Cryptography at first during the reign of Selim IIIrd, that is, from 1797, and since 1816, the Ottoman internal bureaucracy also started to use cryptographic correspondence methods. Its bureaucracy, both internal and foreign, relied mainly on "monolphabetic substitution ciphers". From the earliest days, the letters in the cipher keys were digitized.

Although "word"-based "Codes" were used alongside these encryption keys, their number was very limited. The situation changed with the entry of the telegraph into the Ottoman Empire in 1855. Although "monolphabetic substitution ciphers" continued to exist, Codes gained weight. As a result of the development of Code Lists over time, Nomanculators, which reached a code repository of almost 10 thousand words, were used by both our internal and foreign bureaucracy until the end of the empire. However, we have determined that continues the use of relatively less complex passwords and codes

based on "monalphabetic substitution ciphers". Specifically these keys had canceled when the tasks are completed.

This study briefly emphasizes the general features of Ottoman Cryptography, the transition from simple ciphers to the Code system with Telegram. Despite the extensive use of codes based on Nomanclators, this study mainly concentrates upon the occasional use of classical single-alphabet substitution ciphers in singular events until the ends of the Ottoman Empire.

Araştırma Makalesi/Research Article

Tarihî Süreçte Sosyal Bilgiler: Amerika Birleşik Devletleri Örneği

Hülya Çelik* - Taha Şenel**

(ORCID ID: 0000-0003-2207-2104 / 0000-0001-8390-0554)

Makale Gönderim Tarihi

21.11.2022

Makale Kabul Tarihi

22.12.2022

Atıf Bilgisi/Reference Information

Chicago: Çelik, H., Şenel, T., "Tarihî Süreçte Sosyal Bilgiler: Amerika Birleşik Devletleri Örneği", *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 7/Özel Sayı: Dr. Mahmut Kırkpınar'a Armağan: 1384-1414.

APA: Çelik, H., Şenel, T. (2022). Tarihî Süreçte Sosyal Bilgiler: Amerika Birleşik Devletleri Örneği. *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 7 (Özel Sayı: Dr. Mahmut Kırkpınar'a Armağan), 1384-1414.

Öz

Temel eğitimden itibaren sosyal bilimlere ilişkin disiplinlerden oluşan konuların öğrenci seviyesine uygun olarak verildiği ve temel amacı etkin vatandaş yetiştirmek olan Sosyal Bilgiler dersi tarihsel süreçte pek çok gelişimsel dönem yaşamıştır. Sosyal Bilgilerin resmi olarak Amerika Birleşik Devletleri'nde ortaya çıktığı 1916 yılına kadar dünyanın çeşitli yerlerinde sosyal bilimlere ilişkin tarih, coğrafya gibi dersler verildiği bilinmektedir. 1916 yılında Amerika Birleşik Devletleri'nde sosyal bilimlere ilişkin konuların disiplinler arası yaklaşımla bütünleştirilerek verildiği Sosyal Bilgiler dersi ortaya çıkmıştır. Tarih,

---

* Doç. Dr., Sakarya Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Bölümü, Türkiye, hcelik@sakarya.edu.tr.

Assoc. Prof. Dr., Sakarya University, Faculty of Education, Department of Turkish Language and Social Sciences Education, Türkiye.

** Doktora Öğrencisi, Sakarya Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Sosyal Bilgiler Eğitimi Bilim Dalı, Türkiye, 24tahasenel44@gmail.com.

PhD. Candidate, Sakarya University, Institute of Educational Sciences, Discipline of Social Sciences Education, Türkiye.

coğrafya gibi tek disiplinli ders anlayışından çok disiplinli ya da disiplinler arası yaklaşıma geçişte dünyada yaşanan toplumsal ve siyasal gelişmelerin önemli etkisi olmuştur. Bu çalışmada Sosyal Bilgiler dersinin tarihî gelişimi ilk olarak ortaya çıktığı Amerika Birleşik Devletleri'ndeki gelişimsel süreç bağlamında incelenecektir.

Anahtar Kelimeler: Sosyal Bilgiler, Eğitim Tarihi, Ders, Öğretim.

Social Studies in the Historical Process: USA Sample

Abstract

The social studies course, in which the subjects of social sciences disciplines are given in accordance with the level of the student since basic education and the main purpose is to raise active citizens, has experienced many developmental periods in the historical process. It is known that until 1916, when social studies officially emerged in the United States, courses such as history and geography related to social sciences were given in various parts of the world. In 1916, the Social Studies course emerged in the United States of America, in which subjects related to social sciences were integrated with an interdisciplinary approach. Social and political developments in the world had a significant impact on the transition from a single-disciplinary course understanding such as history and geography to a multi-disciplinary or interdisciplinary approach. In this study, the historical development of the Social Studies course will be examined in the context of the developmental process in the United States, where it first emerged.

Keywords: Social Studies, History of Education, Course, Teaching.

Giriş

Temel amacı öğrencileri geleceğin etkin vatandaşları olarak toplumsal yaşama hazırlamak olan Sosyal Bilgiler dersi sosyal bilimlere ilişkin disiplinlerden oluşmaktadır. Toplumsal gerçekliğe ilişkin olgu ve olayları inceleyen, insan davranışlarını toplumsal ve kültürel yönleriyle ele alan tarih, coğrafya, hukuk, ekonomi, sosyoloji gibi disiplinlerden oluşan sosyal bilimlerin öğretimi önemlidir. Kişi doktor, mühendis, avukat, öğretmen vs. hangi meslekten olursa olsun toplum içinde yaşamak, farklı kültürel ve sosyo-ekonomik geçmişe sahip bireylerle etkileşime girmek, çeşitli durum ve koşullara uyum sağlamak, barışçıl ve

üretken bir yaşam sürmek için belirli toplumsal normlara uymak zorundadır. İlkokuldan itibaren tarih, coğrafya, hukuk, sosyoloji, ekonomi alanında birçok bilgi çok disiplinli ya da disiplinler arası yaklaşımla öğrenci seviyesine uygun olarak Sosyal Bilgiler dersi içinde ele alınmaktadır. Sosyal Bilgilerin bilgi kaynağı yalnızca sosyal bilimlerle de sınırlı değildir. Sosyal bilimlerin yanı sıra fen bilimleri, tüketici konuları, güncel olaylar, çevre, okul yaşamı, günlük yaşam, medya, popüler kültür ve sanat da Sosyal Bilgilerin yararlandığı bilgi kaynakları olarak değerlendirilmektedir.¹

Temel eğitimden itibaren Sosyal Bilgilerin okul müfredatına dâhil olması öğrencinin yaşamındaki önemini de ortaya koymaktadır. Sosyal Bilgiler okul müfredatına tarih, coğrafya, ekonomi, sosyoloji, siyaset bilimi, antropoloji gibi bilimlerin konu içeriğinin bütünleştirilmesiyle veya bağımsız bir ders olarak dahil olmaktadır. Sosyal Bilgiler, öğrencilerin dünyanın farklı toplumlarının nasıl geliştiğini, geçmişte meydana gelen önemli olayları, kalıcı fikirleri, insanların hayatlarını hem yerel hem de küresel bağlamda etkileyen seçkin kişilikleri anlamalarını sağlar. Öğrencilerin farklı toplumların nasıl oluştuğunu, yönetildiğini anlamalarına, çevreleri ve doğal insan yaşamları arasındaki karşılıklı ilişki hakkında bütünsel bir anlayış geliştirmelerine yardımcı olur. Sosyal Bilgiler ayrıca yakın ve uzak çevre hakkında farkındalık oluşturmaya, zaman içinde çeşitli medeniyetlerin nasıl ortaya çıktığını, geliştiğini ve değiştiğini öğretmesi, kavrama, uygulama, analiz, sentez, değerlendirme gibi üst düzey düşünme becerilerini içererek eleştirel düşünce yeteneklerini geliştirmeye yardımcı olması açısından da önemlidir.² Sosyal Bilgiler, farklı kültür ve ideolojilerden oluşan bir dünyada yaşamının faydaları ve zorluklarını öğrenmeleri konusunda öğrencilere katkı sağlar. Demokrasinin hak ve özgürlüklerin önemini yanı sıra farklılıklara saygı duyma ve bir arada barış içinde yaşamının önemini de vurgular. Öğrencilere daha iyi vatandaş olmaları için uygun bilgi, yetenek ve tutum kazandırıp toplumun etkin, sorumlu üyeleri

---

¹ Ahmet Doğanay, "Sosyal Bilgiler Öğretimi". *Hayat Bilgisi ve Sosyal Bilgiler Öğretimi*. C. Öztürk& D. Dilek (Ed.), Pegem A, Ankara, 2003, s. 19.

² Tanushree Dhandhanian, "The Importance Of Social Studies In The School Curriculum", 2016.

olmalarını hedefler. Dolayısıyla Sosyal Bilgilerin okul müfredatına dahil edilmesinin öğrencilerin çok yönlü eğitimi açısından öneminin büyüktür.

İlkçağlardan günümüze sosyal bilimlerdeki gelişimler Sosyal Bilgiler alanının da gelişimine katkı sağlamıştır. Her ne kadar Sosyal Bilgiler, sosyal bilimleri kapsayan bir ders olarak ilk kez 1916 yılında Amerika Birleşik Devletleri'nde ortaya çıksa da ilkçağlardan itibaren Sosyal Bilgilerin içeriğini oluşturan tarih, coğrafya, felsefe vb. konuların Antik Yunan, Roma, Mısır, Mezopotamya, Çin ve Hindistan gibi uygarlıklarda verildiği bilinmektedir. ³ Örneğin Atina'da ve Çin'de felsefe, Roma'da hukuk, Sümerlerde coğrafya eğitimi ön planda olmuştur. Yine de Sosyal Bilgilerin kapsamına giren derslerin okul programlarına girişinin büyük oranda 19. yüzyılda Batı Avrupa ve Kuzey Amerika ülkelerinde olduğu söylenebilir.⁴

Dünyanın neresinde olursa olsun Sosyal Bilgilerin gelişimi, içinde bulunduğu toplumun siyasal ve sosyal değişimlerinden etkilenmiştir. Sosyal Bilgilerin günümüzdeki anlamıyla ilk ortaya çıktığı yer olan Amerika Birleşik Devletleri'nde söz konusu ders de çok sayıda gelişimsel dönem geçirmiştir. Bu değişimler Sosyal Bilgilerin dünyadaki gelişimi bağlamında değerlendirilebilir. Yüzyıldan fazla geçmişi olan Sosyal Bilgiler dersi gerek içeriği gerekse amaçları açısından gelişimini sürdürmektedir. Sosyal Bilgileri daha iyi kavrayabilmek için tarihsel arka planı bilmek faydalı olacaktır. Bu makalede geçmişten günümüze Sosyal Bilgilerin tarihsel gelişimi ilk ortaya çıktığı ülke olan Amerika Birleşik Devletleri bağlamında *Sosyal Bilgilerin Ortaya Çıkışı, II. Dünya Savaşı ve Sosyal Bilgiler, 1950-1968 Soğuk Savaş ve Uluslararası Rekabetin Sosyal Bilgilere Yansımaları, 1968-1980 Sosyal Bilgilerde Vatandaşlık Eğitimine Dönüş, 1980-2003 Sosyal Bilgilere Yoğun Eleştiriler* başlıkları altında ele alınacaktır.

³ Bilgili, "Geçmişten Günümüze Sosyal Bilimler ve Sosyal Bilgiler", 2013; Özmen, "Dünyada Ve Ülkemizde Sosyal Bilgiler" 2015; Dünder, "Sosyal Bilgilerde İçerik ve Temel Kavramlar", 2018.

⁴ Cemil Öztürk, "Sosyal Bilgiler: Toplumsal Yaşama Disiplinler Arası Bir Bakış" *Hayat Bilgisi ve Sosyal Bilgiler Öğretimi: Yapılandırmacı Bir Yaklaşım*. Ed. C. Öztürk, Pegem A, Ankara 2006, s. 43

Sosyal Bilgilerin Ortaya Çıkışı

Amerika’da Koloniler döneminde eğitim, temelde dinî yapıdaydı. Tarih ve coğrafyayı içeren seküler konular ve sonrasında Yunan klasik metinleri, Latin gramer okullarının başlangıcına kadar öğretilmiyordu.⁵ 1746 yılına kadar Sosyal Bilgiler eğitimi herhangi bir görünür destek kazanamadı. Hem Benjamin Franklin ve hem de Thomas Jefferson aydın bir vatandaşlık için eğitimin daha seküler ve uygulamalı olması inancıyla tarih, coğrafya ve vatandaşlığın çalışılmasını uygun buldular. 1800’lerin başında vatanseverliğin telkinine okul müfredatının milliyetçi dayanağı eşlik etti, böylece Amerikan tarihi, Sosyal Bilgiler programında bugün bile sarsılmaz bir konumda olan yerini aldı. 1850’lerin ortalarında Amerikan halk eğitiminin kurucusu Horace Mann, Amerika’nın kıyılarında gelen göçmenlerin sosyalleşmesi için özgür, evrensel bir halk eğitimini savundu.⁶ Amerikan tarihi, vatandaşlık ve coğrafyanın öğretimini göçmenlerin toplumsallaşması için önemli araçlar olarak gördü. 19. Yüzyıl boyunca bu konuların önemi ve popülerliği devam etti. İç Savaş öncesi vatandaşlık eğitimi öncelikle milliyetçi ilkelerin takdirine veya milliyetçi değerlerin aşılmasına odaklandı. Öğretmenlerin inisiyatifiyle seçilen ders kitapları öğretilenlerin de başlıca belirleyicisiydi.

1884 yılında Amerikan Sosyal Bilimler Derneği’nin (ASSA) bir yan kuruluşu olarak ortaya çıkan Amerikan Tarih Derneği (AHA), devlet okullarında tarih çalışmalarını teşvik etmek için örgütlendi.⁷ Derneğin zaman içinde üye sayısı artmış, 1889’da federal hükümet tarafından tarihsel çalışmaların teşvik edilmesi, tarihî el yazmaların toplanması, korunması misyonuyla görevlendirilmiştir.⁸ Tarih öğretimi, Amerikan Tarih Derneği (AHA) için bir öncelik olmasa da bazı kurucuları okullarda ve kolejlerde tarih öğretmiş, kuruluşundan kısa bir süre sonra da üniversite seviyesinin altındaki tarih müfredatına dahil olmuştur.

⁵ John J. Cogan “Social Studies: Past, Present, Future”, *Educational Leadership*, 1976, s. 293.

⁶ Cogan, a.g.e., s. 294.

⁷ Virginia A. Atwood, “A Historical Perspective of Social Studies” *Journal of Thought*, 17(3), 1982, s. 8.

⁸ Anne-Lise Faye Halvorsen, *The Origins and Rise of Elementary Social Studies Education, 1884 to 1941.*, The University of Michigan Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2006, s. 41-42.

Amerikan Tarih Derneği (AHA) Onlu Komite Raporu olarak bilinen çalışmaya katkı sağlamak için Ulusal Eğitim Derneği (NEA) tarafından davet almıştır.⁹ Tarih eğitiminin ders kitabı, ezber ve öğretmen merkezli yapısı 19. yüzyıl süresince eleştirildi. Hem program yapısı hem de öğretim yöntemi üzerine yorumlar yapıldı. Öğretim programı açısından Antik Çağ Uygarlıkları Tarihi, Avrupa Tarihi, Latin ve Yunan Edebiyatı ile ilgili derslerin vatandaşlık becerilerini sağlama yönünden faydaları tartışıldı. Öğretim yöntemi açısından öğrencinin ders kitabı ve ezbere dayanan sistemde pasif konumu, anlatım yöntemiyle işlenen dersin verimliliği sorun olarak görüldü. Amerika Birleşik Devletleri'nde Onlu ve Yedili komite çalışmaları ile tarih eğitiminin nasıl verilmesi gerektiğine ilişkin fikirler ortaya atıldı. 1892'de müfredatla ilgili tavsiyelerde bulunmak üzere toplanan Onlu Komite öğrencileri hayata ve üniversite yaşamına hazırlamak için hangi konuların öğretilmesi gerektiğini belirlemeyi amaçlamıştır.¹⁰ Amerikan Ulusal Eğitim Derneği (NEA) tarafından kurulan ve ortaöğretim kademesindeki okul programları üzerinde yoğunlaşan Onlu Komitenin önerisine göre tarih dersi beşinci sınıftan başlayarak on ikinci sınıfa kadar sekiz yıllık süreçte verilmeli, yedinci ve on birinci sınıflarda ağırlıklı olarak Amerikan Tarihi, Yunan ve Roma Tarihi, Fransız ve İngiliz Tarihi yer almalıydı.¹¹ Raporun "Tarihte Metotlar" başlığında tarihin yalnızca tarih sevgisi taşıyan öğretmenler tarafından değil, aynı zamanda tarihi farklı yöntemlerle öğretebilen öğretmenler tarafından verilmesi; öğrencilerin ders kitabı dışında kaynaklara da yönlendirilmesi; tarihin İngilizce ile yakından ilgili olduğu, dolayısıyla tarihî metinler, şiirler, romanlar, biyografiler ve metinlerin incelenmesi gerektiği vurgulanmıştır.¹²

Onlu Komite Raporunun onaylanmasının ardından Amerikan Tarih Derneği (AHA) 1896 yılında lise düzeyinde tarih öğretimini araştıran profesörlerden oluşan Yedili Komite kurmuştur. Yedili Komite lise düzeyinde tarih öğretiminde "Dörtlü Blok" adı verilen ilkçağ (9. Sınıf),

⁹ Halvorsen, a.g.e.,s. 54.

¹⁰ Katherine Assante Perrotta, Chara Haeussler Bohan, "More Than A Feeling: Tracing The Progressive Era Origins Of Historical Empathy In The Social Studies Curriculum, 1890–1940s" *The Journal of Social Studies Research*, 42, 2018, s. 29.

¹¹ Sümer Aktan, Nevin Saylan, "Bir öğretim alanının doğuşu: ABD'de sosyal bilgilerin gelişimi (1893-1916)". *Journal of Social Studies Education Research*. 4(2), 2013, s. 62.

¹² Report of the Committee of Ten on Secondary School Studies,1894 s. 164.

Orta Çağ ve Modern Çağ Tarihi (10. Sınıf), İngiliz Tarihi (11. Sınıf) ve Amerikan Tarihi ve Sivil Yönetim (12. Sınıf) olmak üzere dört dönemlendirme önermiştir.¹³ Komite üyelerinden Profesör Salmon müfredatta lise öncesi tarih öğretiminde 5. Sınıflar için Yunan Roma Tarihi, 6. Sınıflar için Orta ve Modern Zamanlar, 7.sınıflar için İngiliz Tarihi, 8. Sınıflar için de Amerikan Tarihi verilmesi tavsiyesinde bulunmuştur.¹⁴ Yedili Komite ilk defa tarihin sosyal eğitimde, özellikle yurttaşlık eğitimindeki rolüne dikkat çekmiş, önceki uygulamalardan farklı olarak sadakat ve vatansızlık temasından, modern dönemlerin vatandaşlığına geçiş sürecinde tarihin anahtar rolüne vurguda bulunmuştur.¹⁵ Yedili Komitenin raporu programda ilk çağ konularına fazla yer vermesi, önerilerin çok da somut olmaması, derslerin kaynaşık yapısı gibi konularda eleştirilmiştir.

1900-1916 yılları arasındaki dönemde teorisyenler Sosyal Bilgiler için gerekçeler sunmuşlardır.¹⁶ İlerlemeci eğitim anlayışının da etkisiyle Sosyal Bilgilerde etkin vatandaşlık eğitiminin gerçekleştirilmesi amaçlanmıştır. Sosyal bir grubun üyesi olarak insanın modernitenin yarattığı konu ve problemlerle de başa çıkması gerekmiştir. Dolayısıyla yeni ilerlemeci Amerikan müfredatı yalnızca geçmişe odaklanmayacak, aynı zamanda insanın çağdaş toplumsal yönlerine ilişkin ihtiyaçlarını da karşılamaya çalışacaktı. Thomas Jesse Jones ve Arthur Dunn modern problemlerin vatandaşlık eğitiminin odak noktası olabileceği fikrini öne sürmüşler, David Snedden'in öncülüğünde eleştirmenler de Sosyal Bilgilerin tarih merkezli müfredat yerine geçmesi gerektiği fikrini savunmuşlardır. 1916 yılında Ulusal Eğitim Birliği Sosyal Bilgiler öğretimini etkileyecek bir rapor yayınlamış ve mevcut programları şu açılardan eleştirmiştir:¹⁷

- Olayların ezberlenmesine çok fazla vurgu yapılması
- Konular ya da vurgularda sıklıkla yer alan hatalar
- Dünyanın büyük bir kısmının göz ardı edilmesi

¹³ Halvorsen, a.g.e., s. 67.

¹⁴ A.g.e., s. 70.

¹⁵ Aktan ve Saylan, a.g.e., 2013, s. 63.

¹⁶ David Warren Saxe, On the alleged demise of social studies: the eclectic curriculum in times of standardization-a historical sketch. *International Journal of Social Education*, 18(2), 2004.

¹⁷ Cogan, Social Studies: Past, Present, Future , 1976, s. 294.

- Tarih ve coğrafya disiplinleri tarafından yönlendirilmesi
- Sınırlı bir anlayış derinliği geliştirmesi
- Bağımsız bir araştırma yeteneği geliştirmemesi
- Çok fazla açıklayıcı, anlatıma dayalı öğretim yöntemine dayanması

1916 yılında Ulusal Eğitim Birliğinin girişimiyle oluşturulan Sosyal Bilgiler Komitesi Thomas Jesse Jones başkanlığında toplanmış ve bir rapor yayınlamıştır. Raporun ilk bölümünde Sosyal Bilgilerin tanımı “sosyal grubun bir üyesi olarak bireyin ve toplumun nasıl geliştiğini ve düzenlendiğini anlamak amacıyla doğrudan ilgili konu alanı” olarak verilmiştir. Sosyal Bilgilerin amacı ise “toplumsal verimlilik bağlamı içerisinde bireyin toplum ve iş hayatında olabildiğince etkili ve üretken olmasını sağlamak” olarak belirtilmiştir. Dersin içeriğine ilişkin şu açıklama yapılmıştır:¹⁸

“Sosyal Bilgiler, diğer çalışma alanlarından toplumsal amaçtan ziyade toplumsal içerik olarak farklıdır. Modern eğitimin temel dayanağı toplumsal etkisidir. Bütün alanlardaki eğitim buna katkıda bulunmalıdır. İçeriğinin doğasından dolayı Sosyal Bilgiler toplumun bir üyesi olan bireyin yetişmesi için özel olanaklar sağlar. Sosyal Bilgiler farklı insan toplumlarını da içine alan iyi niyet ve adalet duygusuyla “dünya topluluğu” algısını geliştirmelidir.”

Sosyal Bilgilerin ilk tanımında konu alanının insan toplumu ve organizasyonu ile toplumsal grupların bir ögesi olarak insan olduğu anlaşılmaktadır. 1916’da yapılan bu ilk tanım Sosyal Bilgilerin esnek ve eklektik yapısının çıkış nedeni olarak da görülmektedir. Bu raporla başlayan Sosyal Bilgilerin Amerika Birleşik Devletlerindeki gelişimi John Dewey’in ilerlemeci eğitim anlayışından özellikle Sosyal Bilgilerin öğrencileri gerçek yaşama hazırlaması gerektiği noktasında etkilenmiştir.¹⁹ 1916 yılında ABD’de Ulusal Eğitim Birliğinin Sosyal Bilgiler Komitesi ve Amerikan Hükümetinin desteği ile okullarda Sosyal Bilgiler adıyla dersler vermeye başlanmıştır.

¹⁸ David Warren Saxe, *Social Studies in Schools: A History of the Early Years*. State University of New York Press, Albany, 1991, s. 204.

¹⁹ Mehmet Açıkalın, *Araştırmaya Dayalı Sosyal Bilgiler Öğretimi*, Yeni İnsan Yayınevi, İstanbul, 2017, s. 14.

1921’de Sosyal Bilgileri teşvik eden Sosyal Bilgiler Ulusal Konseyi (NCSS) kurulmuş, konseyin kurulması Sosyal Bilgileri daha kurumsal bir ders ve öğretim alanı haline getirmiştir. Konsey, düzenlediği kongreler, yayınladığı dergilerle günümüzde de Sosyal Bilgiler alanına etkili bir şekilde hizmet vermektedir. *Social Education, Social Studies and Young Learner, Theory and Research in Social Education, Journal of International Education* konseyin başlıca yayın organlarıdır.

Sosyal Bilgiler Ulusal Konseyi’nin kurulmasının ardından yayınevleri de desteğini göstermiş alana ilişkin ders kitabı ve materyaller sunmuşlardır. Harold Rugg, 1930’lu yıllarda bilimsel temelli Sosyal Bilgiler serileri yayınlamıştır. Yine aynı yıllarda Sosyal Bilgilerin hükümet politikası olarak varlığı daha da etkili olmuştur. Bu dönemlerde Sosyal Bilgiler karşıtlığı da önemini kaybetmiştir. Amerikan Tarih Derneği de Sosyal Bilgileri desteklemiştir. 1930lu yıllarda Sosyal Bilgiler eğitimi etkileyen önemli bir gelişme de Stanford Üniversitesinden Prof. Dr. Paul Hanna’nın ilköğretimin altıncı sınıfını içine alan “genişleyen topluluklar modeli” dir. Söz konusu model Sosyal Bilgiler literatürüne “genişleyen çevre yaklaşımı” adıyla girmiş ve geniş bir uygulama alanı sahası bulmuştur.²⁰

Tablo 1’de Amerika Birleşik Devletleri’nde Sosyal Bilgiler alanında 1900 ile 1930’lu yılları arasında gerçekleşen önemli olaylar yer almaktadır:²¹

Tablo1- Sosyal Bilgilerde Dönüm Noktaları (1900-1930’lar)

1900-1916	Teorisyenler sosyal bilgilere gerekçe sundular, mevcut müfredatı eleştirdiler.	Thomas Jesse Jones ve Arthur Dunn modern problemlerin vatandaşlık eğitiminin odak noktası olabileceği fikrini ortaya attı. Eleştirmenler, David Snedden’in öncülüğünde Sosyal Bilgilerin tarih merkezli

²⁰ Öztürk, a.g.e., s. 2006, s. 44.

²¹ Saxe, a.g.e., 2004, s. 101.

		müfredat yerine geçmesini savundular.
1913-1916	Sosyal Bilgilerin taslağı: Ulusal Eğitim Birliğinin Sosyal Bilgiler Komitesi	Amerikan hükümetinin desteği ile Amerikan okullarına Sosyal Bilgiler dersi girdi.
1921	Sosyal Bilgileri teşvik etmek için organizasyon kuruldu.	Harold ve Earl Rugg, Edgar Dawson Sosyal Bilgiler Ulusal Konseyini (NCSS) kurdu.
1922-1930'lar	Yayınevleri Sosyal Bilgileri desteklemek için ders kitabı ve materyaller sundu.	Harold Rugg bilimsel temelli Sosyal Bilgiler serilerini yayınladı.
1922-1930'lar	Sosyal Bilgiler, hükümet politikası olarak kabul edildi. Devlet kurumları ve yerel okul bölgeleri Sosyal Bilgiler programını resmi müfredat olarak oluşturdular.	İki eyalet öncü oldu: New Jersey 1917'de ders önerdi. Pensilvanya 1921'de devlet düzeyinde Sosyal Bilgiler ofisi açtı.
1926-1932	Sosyal Bilgiler karşıtlığının önemi azaldı.	Sosyal Bilgileri okul konusu olarak kabul eden Amerikan Tarih Derneği tarafından Sosyal Bilgiler yasallaştı. Amerikan Tarih Derneği Sosyal Bilgileri vatandaşlık eğitiminin asıl müfredat aracı olarak geliştiren Sosyal Bilgiler komisyonunun sponsoru oldu.

Buna göre yirminci yüzyılın başından 1930'lu yıllara kadar olan tarihî süreçte Amerika Birleşik Devletleri'nde Sosyal Bilgilerin dönüm noktaları olarak Sosyal Bilgilerin tarih merkezli müfredat yerine geçmesi,

Amerikan hükümetinin desteği ile Amerikan okullarına Sosyal Bilgiler dersinin girmesi, Sosyal Bilgiler Ulusal Konseyinin (NCSS) kurulması, bilimsel temelli Sosyal Bilgiler serilerinin yayınlanması, Sosyal Bilgilerin hükümet politikası olarak kabul edilmesi, Sosyal Bilgiler karşıtlığının öneminin azalması gösterilebilir.

II. Dünya Savaşı ve Sosyal Bilgiler

İkinci Dünya Savaşı'ndaki rolü ve etkisi göz önünde bulundurulduğunda böyle bir savaştan Amerika Birleşik Devletleri'nin siyasi anlamda olduğu kadar sosyal ve kültürel alanda da etkilenmesi kaçınılmazdır. Özellikle ülkedeki eğitim ve bunun önemli bir parçası olan müfredatlarda savaşın önemli etkileri olmuştur. Sosyal Bilgiler programında İkinci Dünya Savaşı yıllarında kahramanlık temasına daha fazla vurgu yapılmış²², özellikle vatandaşlık eğitimi ön plana çıkmıştır. Savaş sırasında Amerikan tarihine büyük ölçüde odaklanılsa da siyaset bilimi ve vatandaşlık konuları da gündemdedi. Örneğin Erling M. Hunt tarafından derlenen 14. Yıl kitabı²³, *Yeni Dünya İçin Vatandaşlar* (Citizens for New World) başlıklı kitapta barış, uluslararası örgüt ve Birleşmiş Milletler, savaş sonrası dünyanın sorunları konularına odaklanılmıştır. Sosyal Bilgiler Ulusal Konseyi (NCSS) tarafından tasavvur edilen vatandaşlık eğitimi, uluslararası anlayışa dayanıyordu. Amerikalı eğitimciler savaş sırasında Nazizm ve faşizme karşı yürütülen mücadelede ülke içinde demokrasinin güçlendirilmesi gerektiğini vurguluyorlardı. Sosyal Bilgiler Ulusal Konseyi 16. Yıl kitabı vatandaşlık için değerleri incelemeyi, tüm çoğunluk ve azınlık gruplarının Amerikan yaşamına tam olarak katılımını, toplum için daha iyi insan ilişkilerini teşvik etmeyi bilimsel bulguları paylaşmayı ve eleştirel düşüncüyü geliştirmeyi içeren gruplar arası ve kültürler arası eğitimi savunuyordu.²⁴ İkinci Dünya Savaşının sona ermesi genel eğitime ilgiyi yeniden gündeme getirmiş, bu durum Soğuk Savaşın başlamasıyla birlikte Sosyal Bilgileri de doğrudan etkilemiştir.

²² Bilgili, a.g.e.,2008.

²³ Erling M. Hunt, *Citizens for a New World*, National Council for the Social Studies Washington D.C 1944.

²⁴ Hilda Taba ve William Van Tils, *Democratic Human Relations: Promising Practices in Intergroup and Intercultural Education in the United States*, NCSS, Washington DC,1945,s. 352.

1950-1968 Soğuk Savaş ve Uluslararası Rekabetin Sosyal Bilgilere Yansımaları

Amerika Birleşik Devletleri'nde İkinci Dünya Savaşı'nın ardından 1950'lere gelindiğinde vatandaşlık eğitimi ekseninde bir Sosyal Bilgiler anlayışı sorgulanmaya başlandı. Eleştirilenler mükemmelliği hedeflemek yerine sosyal konular üzerine odaklanıldığı için genel olarak Avrupa'daki okullardan özelden de SSCB okullarından geri kalındığını öne sürmüşlerdir.²⁵ Bu süreçte Sosyal Bilgiler kavramı tartışmaya açılmış, sosyal bilimlerin başlı başına branşlar halinde müfredatlara dahil edilmesi gerektiği, branşlardaki akademik derinliğin sağlanmasının okulların eğitim kalitesini yükselteceği beklentisi dile getirilmiştir. Bu görüşlerin şekillendirdiği müfredat projeleri SSCB'nin 1959' da Sputnik uydusunu fırlatması ile güçlü bir şekilde destek görmeye başlamıştır. Sosyal Bilgiler Ulusal Konseyi (NCSS) ve Amerikan Tarih Derneği (AHA) de sosyal bilimler disiplinlerine ve akademik olarak daha yetenekli olan öğrencilere öncelik verilmesi konusundaki eğilimi için harekete geçmiştir. Sosyal Bilgiler Ulusal Konseyi (NCSS) öğrencilerin akademik seviyelerine uygun olarak eğitim almalarını, öğretmenler için ise sosyal alanda çalışmalardan ziyade akademik alanda eğitimi teşvik etmiştir. Genel bir ilke olarak da adayların öğretmenlik mesleğine girerken asgari gereklilik olarak Sosyal Bilgilerin alt disiplinlerinden birinden yüksek lisans derecesine sahip olması gerektiğini savunmuştur.²⁶ 1916 Ulusal Eğitim Derneği (NEA) raporuna dayanarak hazırlanan müfredatın 1950'lerin gerekliliklerine cevap veremediği, Amerikan tarihinin aktarılmasında yetersiz olduğu, öğretmenlerin disiplinlerden ziyade iyi vatandaş yetiştirmeye odaklandıkları konularında da eleştiriler olmuştur. Eleştirilenlere göre vatandaşlık tutumları sınıfta öğretilemediğinden öğrenciler disiplinlerin ön plana alınmasıyla gerçekler ve fikirlerle tanışmalı, nasıl düşüneceklerini öğrenmelidir.²⁷

Her biri kendi amacı olan akademik disiplinleri yeni müfredatlarla sunmak yerine Sosyal Bilgilerin kendi bütünlüğü içerisinde kendi başına bir disiplin haline gelmesi gerektiğini savunan uzmanlar, disiplinleri

---

²⁵ Hazel Whitman Hertzberg, Social studies reform 1880-1980, SSEG Publications, Brodway, 1981, s. 85.

²⁶A.g.e, s. 92.

²⁷A.g.e, s. 99.

öğrencilerde bir düşünme biçimini yerleştiren bir değerler kalıbı olarak tanımlamışlardır. Uzmanlara göre sosyal bilimlerin ayırt edici görevi “gençleri zorlu da olsa kendilerini mükemmelleştiren bir toplum haline getirmek” olmalıdır.²⁸ Bu fikirlerle hazırlanan müfredat projeleri 1960’larda Sosyal Bilgiler reformunun önemli bileşenleri olmuşlardır. Büyük ölçüde yerel üniversitelerde ve kolejlerde çalışan disiplinlerden bilim adamları tarafından yönetilen, geleneksel okul derslerine odaklanan ve özel vakıflar tarafından finanse edilen projeler 1950’lerin eleştirilerine yanıt olarak şekillenmişlerdir. Örneğin *Social Education* dergisinin Nisan 1965 sayısındaki makalelerinde Edwin Fenton ve John M. Good Sosyal Bilgiler Projelerini tartışmışlardır.²⁹ Projelerin çoğunun bireysel disiplinlerin yapısının ve/veya temel sosyal bilim kavramlarının tanımlanması, keşif veya tümevarım yoluyla öğretim ve öğrenme, tarihçilerin ve sosyal bilimlerin araştırma biçimlerinin kullanılması, birikimli, sıralı öğrenmeyi inşa etme girişimi, herhangi bir fikrin herhangi bir yaşta herhangi bir çocuğa bir şekilde başarılı bir şekilde öğretilbileceği fikri, sosyal bilimler kadim disiplinlerinde (tarih, coğrafya ve yurttaşlık) başarılı olma, çok çeşitli yeni görsel-işitsel materyallerin yaygınlaşması ve büyük ölçüde deneysel sınıflarda alan araştırmalarıyla öğretmen katılımının sağlanması gibi konulara odaklandığını belirtmişlerdir.

Ancak 1967’ye geldiğinde sayıları 50’yi geçen müfredat geliştirme projelerinin yeni Sosyal Bilgiler müfredatının ilkelerini gerçeklere dönüştürme süreci oldukça zorlu görünmekteydi. Bu süreçte sosyal bilimlere oluşturan disiplinlerin özlerinin damıtılırken disiplinlerin birbirlerinden ayrı tutulması da özel bir çaba gerektiriyordu.³⁰ Sosyal bilimlerin akademik öğretiminin vurgulandığı bu dönem, aktif olarak yaparak-yaşayarak öğrenilen vatandaşlık eğitimi anlayışına dair çabaların göz ardı edilmesine yol açmıştır. Birkaç yıl önce Sosyal Bilgiler öğretmenlerinin en çok üstünde durdukları alanlardan olan vatandaşlık eğitimi ve demokrasinin sorunları gibi derslerin somutlaştırılması çabaları bu süreçte gittikçe azalmıştır. Okul için icat edilen tek Sosyal Bilgiler dersi olan vatandaşlık eğitimi fark edilebilir bir yapıya sahip

²⁸ A.g.e, s. 103.

²⁹ Edwin Fenton, John M Good,. “Project Social Studies:A Progress Report,” *Social Education* 2 April 1962 1962.

³⁰ Hertzberg, a.g.e, s. 111.

olamamıştır. Vatandaşlık dersi daha çok “sorgulama”, “problem çözme” ve “eleştirel düşünme” becerilerinin bileşeni gibi görülmüştür. Yeni müfredat proje uygulamalarının özellikle de “yavaş öğrenen öğrencileri” zor durumda bırakması, akademik olarak başarılı öğrencilere yönelik görünmesi olumsuz bir yön olarak dikkat çekiyordu. Öğretmenler tarih, coğrafya gibi dersleri işlerken daha fazla materyale ihtiyaç duymuşlardır. Bu materyallerin kullanımı konusunda da yeniden eğitim almaları gerektiği ortaya çıkmıştır.

1968-1980 Sosyal Bilgilerde Vatandaşlık Eğitimine Dönüş

1960’ların sonlarına gelindiğinde toplumsal krizler, ırk ayrımcılığı, soğuk savaşın sıcak savaşa dönüştüğü Vietnam savaşının ABD’deki yansımaları düzeni sarsmaya başlamıştır.³¹ 1968’de Fransa’da başlayan gençlik hareketleri ABD’ye sıçramış, Columbia Üniversitesindeki olaylar ve Chicago’daki savaş karşıtı öğrencilere uygulanan polis şiddetinin sonuçları ciddi değişimleri getirmiştir. Bu süreç 1950’li yıllardan beri süregelen “Yeni Sosyal Bilgiler” hareketinin önemseydiği sosyal bilimlerin alt disiplinlerinin öncelenmesi anlayışının yerine Sosyal Bilgiler eğitiminin yeniden öğrencileri yaşadıkları ve gelecekte yaşayacakları dünyanın sorunları ile ilgilenen vatandaşlık eğitimine yönlendirmiştir.

“Yeni Sosyal Bilgiler” anlayışında müfredat materyallerinin uygulayıcısı olarak hâkim konumda olan öğretmenlerden bazıları bu süreçte “öğrenci gücü” iddiasına savunmacı bir tavırla tepki göstermişlerdir. Diğer taraftan öğrencilerin hoşnutsuzluklarını daha “yapıcı” kanallara yönlendirmeye çalışan bazı öğretmenler ise müfredatlarını ve öğretim yöntemlerini yeni taleplere göre ayarlayarak öğrencilerle el ele vermişlerdir. Bu değişim sonucunda 1950lerdeki akımın hedeflediği “akademik araştırmacı” olarak öğrencinin yerini bireysel veya grup kimliği arayışındaki “sosyal aktivist” öğrenci almıştır.³² Bu dönemin önemli gündemlerinden birisi olan siyahi insanların yaşadığı ırkçılık sorunu da Sosyal Bilgilerin gündemine girmiştir. Uzmanlar dönemin ruhuna uygun olarak siyahi öğrencilerin ırkçılığı sorgulamaya teşvik edilmesini, topluma katkılarının vurgulanarak okula

³¹ Gini Holland, *The 1960s.*, Lucent Books, 1999.

³² Hertzberg ,a.g.e, s. 122.

ve topluma karşı olumlu tutumlar geliştirmesinin sağlanmasını ve kimlik arayışının teşvik edilmesini önermişlerdir.

Bu döneme uygun yeni bir vatandaşlık eğitimi anlayışının geliştirilmesini öneren John J. Patrick, 1969'da “yeni sosyal bilimler çizgileri” doğrultusunda yurttaşlık eğitiminde reform çağrısında bulundu.³³ Bu düşüncesini savunurken mevcut yurttaşlık eğitimi programlarının lise öğrencilerinin siyasi tutumları, değerleri ve inançları üzerinde çok az veya hiç etkisi olmadığını öne süren siyasi toplumsallaşma yaklaşımına değindi. Patrick ayrıca alt sınıf öğrencileri arasındaki “yabancılaşma, otoriterlik ve siyasi “etkililik” eksikliğine de işaret etti. Mevcut vatandaşlık eğitimi anlayışında “uyum” üzerinde çok fazla vurgu olması ve politik gerçekler ile istenen yurttaşlık eğitiminin içeriği arasında belirgin fark öne çıkıyordu. Patrick'in çözümü, öğrencileri aktif olarak bilgi arayışına dahil eden “pedagojik stratejiler” kullanarak yurttaşlık eğitiminin “davranışsal ve sosyal bilimlerden temel kavramlar” etrafında yeniden düzenlenmesiydi. Patrick'in hedeflediği vatandaşlık dersi, doğası gereği “kozmpolit” idi, daha fazla siyasi hoşgörü ve karmaşıklık ve daha fazla siyasi etkinlik ve aktivizm içeriyordu. Patrick, öğrencilerin sosyal bilimlere çalışarak “siyasi olarak ilgili deneyimleri” daha güçlü bir şekilde yorumlayabileceklerini ve siyasi meselelerle daha yeterli bir şekilde başa çıkabileceklerini savundu. Demokrasinin temel koşulu olarak bilgili ve “politik olarak etkili” bir vatandaşlık anlayışı olan toplum ideali ile bu hedefin tutarlı olduğuna inanıyordu. Daha fazla siyasi hoşgörü, siyasi etkinlik ve gelişimin talep edildiği bu dönemde şekillenen Sosyal Bilimler anlayışı ulusal sadakatın ve ulus devletin öne çıkmayacağı bir dünya tasavvuru yaratıyordu.

Vatandaşlık eğitimi değerlendirmek üzere 1970'lerin başında yapılan anketler, öğrencilerin yalnızca yüzde on dördünün vatandaşlık hakkında görüşlerini öğretmenlerden ve okullardan aldıklarını gazeteleri, dergileri ve televizyonu asıl bilgi kaynağı olarak gördüklerini ortaya çıkarmıştır.³⁴ “Seçme özgürlüğü” nü ancak siyasi görüşlerini diğer görüşteki öğrencilere karşı savunarak öğreneceklerini düşünüyorlardı. Bu durum öğrencilerin güncel meseleleri

³³ Patrick, “Implications of Political Socialization Research for the Reform of Civic Education”, 1969. *Social Education*, 33, January 1969, ss. 15-21

³⁴ Hertzberg, a.g.e ,s. 128-129.

değerlendirmede resmi ders içeriklerini yeterli bulmadıklarını, gösteriyordu. Vatandaşlık eğitiminde resmi öğretim anlayışının yerini siyasi sorgulama ve siyasi eylem alternatiflerinin uygulanması ile vatandaşlık becerilerinin kazanılmasına bırakmıştı. Okul bir laboratuvar haline getirilerek bu iki etkinliğin birbirine bağlanacağı vaka çalışmaları vatandaşlık öğretiminin yeni uygulama alanıydı. Bu dönemin Amerikan Sosyal Bilgiler eğitimine kattığı yeniliklerden birisi de güncel bazı konuların reformlar ile müfredatlarda yer bulmaya başlaması olmuştur. Reform duyarlılıkları sorunlar ve krizler üzerine oluşmuştur. Bu sosyal konular arasında kentleşme, çevrecilik, nüfus, fütürizm, kadın çalışmaları ve özellikle Afrika ve Asya’da alan çalışmaları vardı.

Müfredat yönergelerinde; yerelde “ekonomik adaletsizlik, çatışma, ırkçılık, sosyal düzensizlik ve çevresel dengesizlik” ve ek olarak “yoksulluk, savaş ve nüfus” yer almıştır. Programa göre içerikler, öğrencilerin ait oldukları ve olmadıkları kültürel, ırksal, dini ve etnik grupların yoğun ve tekrarlayan çalışmalarını içermeli ve kendilerinin dışındaki ırksal ve etnik grup üyeleriyle temas için fırsatlar sunulması gerektiği yer almaktadır.³⁵ Programın en yakın okul topluluğunun gerçekleri üzerine inşa edilmesi ve okul içinde ve dışında “gerçek sosyal dünyaya katılımı” vurgulaması beklenmektedir. Öğretim sürecinde “etkisiz” olması ve “özgür bir toplumun ilkeleriyle bağdaşmaz” olduğu gerekçesiyle sadece telkin kullanımından kaçınılması gerektiği de ifade edilmiştir.

Bu dönemde Sosyal Bilgiler Ulusal Konseyinin (NCSS) yayınladığı yıllıkların başlıkları da Sosyal Bilgilerin değişen yapısını gösterir niteliktedir:³⁶

1968— Sosyal Bilgilerde Uluslararası Boyutlar

1969— Sosyal Bilgiler Program Gelişimi: Görüşler ve Problemler

1970— Coğrafyaya Odaklanma: Anahtar Kavramlar ve Öğretim Stratejileri

1971— Değer Eğitimi: Gerekçe, Stratejiler ve Süreçler

³⁵ A.g.e,s. 133.

³⁶ Paul E. Binford, “The Radical Reforms: A Historic Shift in The National Council For Social Studies” *American Educational History Journal*. 40(2), 2013, s. 323.

1972— *Şehirde Yaşamı Öğrenme*

1973— *Etnik Çalışmaları Öğrenme: Kavramlar ve Stratejiler*

1974— *Amerikan tarihini Öğrenme: İlgiliyi Araştırma*

1975— *Sosyal Bilgilerde İhtilafı Konular: Modern Bakış Açısı*

1976— *Amerikan Mirasının Değerleri: Zorluklar, Durum Çalışmaları ve Öğretim Stratejileri*

1977— *Karar Verme Yeteneğini Geliştirme*

1970’li yıllarda Sosyal Bilgiler üzerine çalışmalar devam etmiştir. Özellikle James Barth, Samuel Sermis ve Robert Barr’ın Sosyal Bilgiler eğitiminin *vatandaşlık aktarımı, sosyal bilim ve yansıtıcı inceleme alanı* olarak üç yaklaşımını analiz ettiği çalışmalarının önemli etkileri olmuştur.³⁷ Vatandaşlık aktarımı olarak Sosyal Bilgiler eğitiminin amacı kültürün temel değer ve inanışlarını genç nesillere aktarmaktır. Toplumsallaşma diğer bir ifadeyle sosyalizasyonu amaçlayan bu yaklaşımda yöntem öğretmen merkezli bir öğrenme ve öğretme sürecine dayanmaktadır.³⁸ Sosyal bilim olarak Sosyal Bilgiler yaklaşımı, öğrencilere sosyal bilimlere ait bilgi, beceri ve değerlerin kazandırılmasının etkili vatandaşlık için en iyi yol olduğu görüşüne dayanır. Öğrenciler birer küçük sosyal bilimci olarak sosyal bilimcilerin bir sorunu çözerken kullandıkları yöntemi kullanır, kaynaklara ve kanıtlara dayalı öğretim etkinliklerine katılır.³⁹ Öğrenci merkezli etkinliklerin hâkim olduğu bu anlayışta öğrenciler kendi bakış açılarını oluştururlar. Yansıtıcı inceleme alanı olarak Sosyal Bilgiler yaklaşımına göre siyasal demokraside vatandaşlığın en önemli gerekliliği karar verme olduğundan Sosyal Bilgilerin en önemli amacı da öğrencilerin karar verme becerilerinin geliştirilmesidir. Diğer bir ifadeyle öğrencilere kendilerini etkileyen durumlarda karar vermeyi öğrenmeleri yaklaşımın

³⁷ Dündar, a.g.e., 2018.

³⁸ Barr, Barth ve Sermis, *The Nature of the Social Studies*, 1978; Barth ve Demirtaş, *İlköğretim Sosyal Bilgiler Öğretimi*, Kaynak Üniteler, 1997; Doğanay, a.g.e., 2003.

³⁹ Yücel Kabapınar, *Kuramdan Uygulamaya Hayat Bilgisi ve Sosyal Bilgiler Öğretimi*, Pegem A, Ankara, 2012.

amacını; araştırma, inceleme ve problem çözüme de yaklaşımın odak noktasını oluşturur.⁴⁰

1970'li yıllar Sosyal Bilgiler reformunda, belirli konular, problemler ve süreçlere yoğunlaşırken, Sosyal Bilgileri net bir yöne taşıyabilecek temel düşünce için dikkate değer olmayan ilginç bir on yıl olarak değerlendirilmektedir. Program uygulamalarının yaygınlaştırılması sorunun çözümüne çok az ilginin yöneltilmesi reformların etkilerini sınırlamıştır. Okullar 1960'ların sonlarında ve 1970'lerin başlarında ülkedeki oluşan radikal siyasi iklim için ideolojik olduğu kadar örgütsel olarak da hazırlıksız yakalanmıştır. Hızlı bir şekilde, pahalı materyallerin satın alınabildiği durumdan mali kesinti ve azaltılmış okul bütçeleri dönemine geçiş olmuştur. Proje materyallerinin kullanımı okullarda kayda değer bir ilerleme sağlayamamıştır.⁴¹ Bu dönemde Sosyal Bilgiler öğretmenleri de dahil olmak üzere tüm öğretmenlerin temel amacı sosyalleşme olmuştur. Diğer bir amaç ise öğrencilere basılı ve diğer eğitim materyallerinden nasıl öğreneceklerini öğretmekti. Sosyalleşmenin bir başka bileşeni olan vatandaşlık, "Amerikan değerlerinin" savunulmasını ve onları telkin etme taahhüdünü içeriyordu. Derece, yöntemler ve belirli değerler farklılık gösterse de neredeyse tüm öğretmenler yapılmaması istendiği halde telkin yöntemi ile öğretime devam etmişlerdir. Öğretmenler ve veliler, toplumun değerlerini korumanın ve sürdürmenin onun örgün eğitim sisteminin işlevleri olduğuna ve belirli bir içeriği bilmenin başlı başına bir amaç değil, önemli bir sosyalleşme aracı olduğuna inanmışlardır.

1968 olaylarından sonra güçlenen ırkçılık karşıtı harekete paralel olarak müfredata güçlü bir şekilde giren çok kültürlü eğitim anlayışı etnik farkındalık ve duyarlılık geliştirmeyi ve önyargıyla mücadele etmeyi, böylece çocuğa "kültürel benlik" duygusuna dayanan bilinçli bir tutum kazandırmayı amaçlamıştır. Bu durumun çoğulculuğun ve etnik mirasın yeniden canlandırılmasının milyonlarca insanın hayatını iyileştirdiği sonucuna varan uzmanlar olmuştur. Ancak duruma eleştirel yaklaşan uzmanlar ise sosyalleşme ve siyasallaşma için gerekli olan herhangi bir ortak kimlik duygusunu paramparça edecek ölçüde

---

⁴⁰ Barr, Barth ve Sermis, a.g.e, 1978; Barth ve Demirtaş, a.g.e., 1997; Doğanay, a.g.e., 2003.

⁴¹ Hertzberg, a.g.e,s. 138.

çoğulculuğun gelişmesine izin verilmesinin birlik yerine çoğulculuğun vurgulandığı dünyanın her yerinde olduğu gibi iç kargaşa ve karışıklığa yol açacağını belirtmişlerdir.⁴²

1980-2003: Sosyal Bilgilere Yoğun Eleştiriler

Sosyal Bilgiler müfredat reformu için büyük miktarda insan ve para kaynağı kullanılsa da sınıf uygulamalarındaki etkisi sınırlı olmuştur. 1980’li yıllar bir anlamda Sosyal Bilgilerin düşüşünü yaşamıştır. Sosyal Bilgilerin etkili olmadığı, esas içeriği olan derslere dönülmesi fikri gündeme gelmiştir. Özellikle Sosyal Bilgilerin eklektik yapısı yerine disiplinlerin ayrı olarak verildiği geleneksel yaklaşıma geri dönmüştür. Tarihin etkisi yeniden gündem olmuştur. 1983’te yayınlanan *Risk Altında Ulus* raporu içeriğin önemini vurgulamıştır. Sosyal Bilgiler Ulusal Konseyi de yeni tanımında tarih ve diğer sosyal bilimlerin şemsiyesi ifadesini kullanırken alternatif yaklaşımlara desteğini azaltmıştır.⁴³ Sonuç ise tarih ve diğer bilimlerde özellikle dünya tarihi ve coğrafyada gözle görülür bir artış, seçmeli Sosyal Bilgiler önerilerinde düşüş olmuştur. 1990’lı yıllara gelindiğinde ise Sosyal Bilgiler Ulusal Konseyi (NCSS) Sosyal Bilgilerin öğretimini “Yeni Sosyal Bilgiler” anlayışına uygun amaç, içerik ve yöntemle yapılandırılmacılığa bağlı, disiplinler arası, bütünleşmiş ve tematik bir anlayışla ele alınmasına karar vermiştir.⁴⁴ Sosyal Bilgiler Ulusal Konseyinin (NCSS) 1994’te yaptığı tanıma göre Sosyal Bilgiler sosyal ve beşerî bilimlerin bireyin vatandaşlık becerilerini geliştirmek amacıyla kaynaştırdığı ders olarak sunulmuştur. İçeriğin tarih, coğrafya, antropoloji, arkeoloji, ekonomi, hukuk, felsefe, siyasal bilimler, din ve sosyoloji, ile matematik ve doğa bilimlerinin ilgili konularından oluşturulabildiği belirtilmiştir. Sosyal Bilgiler eğitimi ile ilgili öğrenme alanları da (a) kültür, (b) zaman, süreklilik değişim, (c) insanlar, yerler, çevreler, (d) bireysel gelişim ve kimlik (e) bireyler, gruplar ve kimlikler (f) güç, otorite ve yönetim, (g) üretim, dağıtım ve tüketim (h) bilim, teknoloji ve toplum (i) küresel bağlantılar (j) vatandaşlık idealler ve uygulamaları olarak verilmiştir. Ancak yine de bazı eyaletlerde tek disiplinli anlayışa dönmüştür. Örneğin Virginia

⁴² John Jarolimek, “Born Again Ethnics: Pluralism of Modern America”, *Social Education*, 1979, s.204-209.

⁴³ Ronald W. Evans, “Social Studies Wars, Now And Then”. *Social Education*, 2006, s. 320.

⁴⁴ Öztürk, a.g.e., 2006, s. 45

Eyaleti tarih standartlarını belirlemiştir. Vatandaşlık müfredatını yeniden tarih, coğrafya, vatandaşlık bilgisi, yönetim ve ekonomi üzerine oluşturmuşlar, geleneksel Amerikan tarihinin öğretimine önem vermişlerdir. Bunda 11 Eylül (2001) olaylarının etkisi büyük olmuştur. Kongre Geleneksel Amerikan tarihinin öğretimine öncelik vermiş, George W. Bush vatandaşlık eğitimini güçlendirmek için “Biz İnsanlar – We The People” girişimini başlatmıştır.

Sosyal Bilgilerin tanımı, içeriği etkililiği üzerine tartışmalar bugün de devam etmektedir. Ronald W. Evans’ın 2004 yılında yayınlanan *Sosyal Bilgiler Savaşları: Çocuklara Ne Öğretmeliyiz?* [Social Studies Wars: What Should We Teach The Children ?]⁴⁵ adlı eserinde de belirttiği gibi sosyal bilgilerin içeriğinin ne olması gerektiği üzerine daha çok tartışmaya ihtiyaç bulunmaktadır. Geçmişte olduğu gibi günümüzde de dünyada yaşanan siyasal, ekonomik ve toplumsal gelişmeler Sosyal Bilgilerin geleceğini etkileyecektir.

Tablo 2’de Amerika Birleşik Devletleri’nde Sosyal Bilgiler alanında 1980 ile 2003 yılları arasında gerçekleşen önemli olaylar yer almaktadır:⁴⁶

Tablo 2: Sosyal Bilgilerde Dönüm Noktaları (1980-2003)

1980’ler	Sosyal bilgilerin eklektik yapıdaki müfredatı etkin olmamakla eleştirildi.	1983’te <i>Risk Altında Ulus</i> raporu Politika yapıcılara sorumlulukla esas içeriğe dönmeleri hususunda çağrıda bulundu.

⁴⁵ Ronald W. Evans, *Social Studies Wars: What Should We Teach the Children*, Teachers College press, New York, 2004.

⁴⁶ Saxe,a.g.e., 2004, s. 102

1989	Politika yapıcılar tarih ve coğrafyada yoğun bir içerikle halk eğitimi için daha etkili program talebine karşılık verdiler. Sosyal Bilgiler Ulusal Konseyi göz ardı edildi.	Charlottesville’de eğitim zirvesi 2000 hedefleri için çerçeveyi onayladı.
1994	Hükümet, ulusal akademik gelişim standartlarının bedelini ödedi. NCSS kendi bağımsız içerik standartlarını geliştirdi.	Arkansas valisi Bill Clinton tarafından 2000 Eylem Hedefleri yasalaştı.
1995	Yoğun tarih merkezi standartlarıyla bazı eyaletler okul müfredatında tek disiplinli yapıya döndü ve doğrudan resmi değerlendirmeye bağlı kaldı.	Virgina yayını tarih standartlarını belirledi.
1994-2003	Siyaset yapıcılar vatandaşlık müfredatını yeniden tarih, coğrafya, vatandaşlık bilgisi, yönetim ve ekonomi üzerine kurdular.	Kongre Sosyal Bilgilerin değil Geleneksel Amerikan tarihinin öğretimi için 250 milyon doları onayladı. İlk bağış 2001’de yapıldı. George W. Bush vatandaşlık eğitimi güçlendirmek için “Biz İnsanlar” girişimini başlattı.

Buna göre 1980’lerden 2003’e kadar Sosyal Bilgilerin dönüm noktaları olarak müfredatın etkin olmamakla eleştirilmesi, Sosyal Bilgiler Ulusal Konseyinin (NCSS) göz ardı edilmesi, kendi bağımsız içerik standartlarını geliştirmesi, bazı eyaletler okul müfredatında tek disiplinli

yapıya dönmesi, vatandaşlık müfredatının yeniden tarih, coğrafya, vatandaşlık bilgisi, yönetim ve ekonomi üzerine kurulması gösterilebilir.

Sonuç

İlkokuldan itibaren tarih, coğrafya, hukuk, sosyoloji, ekonomi alanında birçok bilginin çok disiplinli ya da disiplinler arası yaklaşımla öğrenci seviyesine uygun olarak ele alındığı ve temel amacı etkin vatandaş yetiştirmek olan Sosyal Bilgiler dersi diğer ülkelerde olduğu gibi ilk olarak ortaya çıktığı Amerika Birleşik Devletleri'nde önemli tarihsel süreçler yaşamıştır. Bu süreçler *Sosyal Bilgilerin Ortaya Çıkışı, II. Dünya Savaşı ve Sosyal Bilgiler, 1950-1968 Soğuk Savaş ve Uluslararası Rekabetin Sosyal Bilgilere Yansımaları, 1968-1980 Sosyal Bilgilerde Vatandaşlık Eğitimine Dönüş, 1980-2003 Sosyal Bilgilere Yoğun Eleştiriler* başlıkları altında incelenmiştir. Sosyal Bilgilerin ortaya çıkışında Sosyal Bilgilerin tarih merkezli müfredat yerine geçmesi, Amerikan hükümetinin desteği ile Amerikan okullarına Sosyal Bilgiler dersinin girmesi, Sosyal Bilgiler Ulusal Konseyinin (NCSS) kurulması, bilimsel temelli Sosyal Bilgiler serilerinin yayınlanması, Sosyal Bilgilerin hükümet politikası olarak kabul edilmesi, Sosyal Bilgiler karşıtlığının öneminin azalması önemli dönüm noktaları olarak gösterilmiştir. II. Dünya Savaşı sürecinde Sosyal Bilgiler programında kahramanlık temasına daha fazla vurgu yapılmış, özellikle vatandaşlık eğitimi ön plana çıkmıştır. Savaş sırasında Amerikan tarihine büyük ölçüde odaklanılsa da siyaset bilimi ve vatandaşlık konuları da gündemde olmuştur. 1950'lere gelindiğinde vatandaşlık eğitimi ekseninde bir Sosyal Bilgiler anlayışı sorgulanmaya başlanmıştır. Eleştirmenler mükemmelliği hedeflemek yerine sosyal konular üzerine odaklanıldığı için genel olarak Avrupa'daki okullardan özelden de SSCB okullarından geri kalındığını öne sürmüşlerdir. Bu süreçte Sosyal Bilgiler kavramı tartışmaya açılmış, sosyal bilimlerin başlı başına branşlar halinde müfredatlara dahil edilmesi gerektiği, branşlardaki akademik derinliğin sağlanmasının okulların eğitim kalitesini yükselteceği beklentisi dile getirilmiştir. 1960'ların sonlarına gelindiğinde toplumsal krizler, ırk ayrımcılığı, soğuk savaşın sıcak savaşa dönüştüğü Vietnam Savaşı'nın ABD'deki yansımaları Sosyal Bilgiler eğitiminin yeniden öğrencileri yaşadıkları ve gelecekte yaşayacakları dünyanın sorunları ile ilgilenen vatandaşlık eğitimine yönlendirmiştir. 1980'lerden 2000'lere kadar ise

Sosyal Bilgilere yoğun eleştiriler devam etmiştir. Özellikle Sosyal Bilgilerin vatandaş yetiştirme amacı sosyal bilgilerin tek disiplinli ya da disiplinler arası yapıda verilmesine etkide bulunmuştur. Sosyal Bilgiler üzerine tartışmalar en çok da içerik üzerine yoğunlaşmış, disiplinler arası anlayışta etkin vatandaş için gerekli bilgilerin yeterince öğretilmediği söylenmiştir. Oysaki günümüz dünyasında bilgiye erişim yolları artmış, bilgiyi kullanma ve üretme ön plana çıkarken diğer insanlarla uyumlu bir yaşam sürebilmek için öğrencilerin temel değer ve becerilerinin geliştirilmesi ihtiyacı ortaya çıkmıştır. Bu konuda en etkili olabilecek derslerden biri de ilkokuldan itibaren verilen Sosyal Bilgiler dersi. Sosyal bilgilerin tarihsel gelişimini göz önünde bulundurarak gelecekte de değişime ve gelişme açık olduğu unutulmamalıdır.

Kaynakça

Açıkalin, Mehmet, *Araştırmaya Dayalı Sosyal Bilgiler Öğretimi*. Yeni İnsan Yayınevi.

İstanbul, 2017.

Aktan, Sümer ve Saylan, Nevin. “Bir öğretim alanının doğuşu: ABD’de sosyal bilgilerin gelişimi (1893-1916)”. *Journal of Social Studies Education Research*. 4(2), 2013, ss. 55-78.

Atwood, Virginia A. “A Historical Perspective of Social Studies” *Journal of Thought*, 17(3), 1982, ss. 7-11.

Barr, R., Barth, D., Sermis, S.S. *The Nature of the Social Studies*. ETC Publications, California, 1978.

Bart, James. L., Demirtaş, Abdullah. *İlköğretim Sosyal Bilgiler Öğretimi, Kaynak Üniteler*. YÖK/Dünya Bankası Milli Eğitimi Geliştirme Projesi Yayınları, Ankara, 1997.

Bilgili, Ali Sinan. “Geçmişten günümüze sosyal bilimler ve sosyal bilgiler”. *Sosyal Bilgilerin Temelleri*. (Ed.). A.S. Bilgili, PegemAkademi. Ankara, 2013. ss. 1-34.

Binford, Paul. E. “The Radical Reforms: A Historic Shift In The National Council For Social Studies”. *American Educational History Journal*. 40(2), 2013. ss. 317-334.

Cogan, John. J. “Social Studies: Past, Present, Future”, *Educational Leadership*, 1976, ss.293-295.

Dhandhania, Tanushree, “The Importance Of Social Studies In The School Curriculum” 2016. <http://www.progressiveteacher.in/the-importance-of-social-studies-in-the-school-curriculum> Erişim tarihi 28.10.2018

Doğanay, Ahmet. “Sosyal Bilgiler Öğretimi”. *Hayat Bilgisi ve Sosyal Bilgiler Öğretimi*. C. Öztürk& D. Dilek (Ed.), Pegem A, Ankara, 2003, ss.17-52

Dündar, Şahin. “Sosyal Bilgilerde İçerik ve Temel Kavramlar”. *Sosyal Bilgiler Öğretimi*. Eds. H.Çalışkan ve B. Kılcan. İstanbul: Lisans Yayıncılık, 2018, ss.14-52.

Evans, Ronald. W. *Social Studies Wars: What Should We Teach the Children*. Teacher College Press, New York, 2004.

Evans Ronald. W. “Social Studies Wars, Now And Then”, *Social Education*,70(5), 2006, ss. 317–321.

Fenton, Edwin ve Good, John M. “Project Social Studies: A Progress Report,” *Social Education* 2 April 1962, ss.206-208.

Halvorsen, Anne-Lise Faye , *The Origins and Rise of Elementary Social Studies Education, 1884 to 1941*. The University of Michigan Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2006.

Hertzberg, Hazel Whitman, *Social Studies Reform 1880-1980*, SSEG Publications, Brodway, 1981.

Holland, Gini, *The 1960s*. Lucent Books, 1999.

Hunt, Erling M., *Citizens for a New World*, National Council for the Social Studies Washington D.C.,1944.

Jarolimek, John “Born Again Ethnics: Pluralism of Modern America,” *Social Education*, 43, March 1979, ss. 204-209.

Kabapınar, Yücel, Kuramdan *Uygulamaya Hayat Bilgisi ve Sosyal Bilgiler Öğretimi*. Pegem Akademi, Ankara, 2012.

Özmen, Cengiz. “Dünyada ve Ülkemizde Sosyal Bilgiler”. *Sosyal Bilgiler Öğretimi*. Ed.C. Dönmez ve K. Yazıcı.: Pegem Akademi. Ankara, 2015, ss.4-21,

Öztürk, Cemil. “Sosyal Bilgiler: Toplumsal Yaşama Disiplinler Arası Bir Bakış”. *Hayat Bilgisi ve Sosyal Bilgiler Öğretimi: Yapılandırıcı Bir Yaklaşım*. Ed. C. Öztürk. Pegem Akademi, Ankara, 2006, ss. 22-50.

Patrick, John J. “Implications of Political Socialization Research for the Reform of Civic Education,” *Social Education*, 33, January 1969, ss. 15-21.

Perrotta, Katherine Assante; Bohan, Chara Haeussler “More Than A Feeling: Tracing The Progressive Era Origins Of Historical Empathy In The Social Studies Curriculum, 1890–1940s” *The Journal of Social Studies Research*, 42, 2018, ss. 27–37.

Report of the Committee of Ten on Secondary School Studies, Amerikan Book Company, New York, 1894.

Saxe, David Warren. *Social Studies in Schools: A History of the Early Years*. State University of New York Press, Albany, 1991.

Saxe, David Warren. On the alleged demise of social studies: the eclectic curriculum in times of standardization—a historical sketch. *International Journal of Social Education*, 18(2), 2004. ss. 93-102.

Taba, Hilda and Tils, William Van, *Democratic Human Relations: Promising Practices in Intergroup and Intercultural Education in the United States*, National Council for the Social Studies, Washington, D.C., 1945.

Tay, Bayram. “Sosyal Bilgiler Öğretiminin Dünü, Bugünü Ve Yarını”, *Sosyal Bilgilerin Temelleri*. Ed. R. Turan ve K. Ulusoy, Pegem Akademi, Ankara, 2015, ss. 2-18.

Extended Abstract

Social studies course, whose main purpose is to prepare students for social life as active citizens of the future, consists of disciplines related to social sciences. The teaching of social sciences consisting of disciplines such as history, geography, law, economy and sociology, which examines the facts and events related to social reality and deals with human behaviour with its social and cultural aspects, is important. Since primary school, much information in the fields of history, geography, law, sociology, and economics are covered in the social studies course with a multidisciplinary or interdisciplinary approach, in accordance with the level of the student. The information source of social studies is not limited to social sciences. In addition to social sciences, science, consumer issues, current events, environment, school life, daily life, media, popular culture, and art are also considered as information sources that social studies benefit from.

The inclusion of social studies in the school curriculum since basic education also reveals its importance in the life of the student. Social Studies is included in the school curriculum by integrating the subject content of sciences such as history, geography, economics, sociology, political science, anthropology or as a standalone course. Social studies enable students to understand how different societies of the world have developed, important events that occurred in the past, enduring ideas, outstanding personalities who have influenced people's lives in both local and global contexts. Developments in social sciences from ancient times to the present have also contributed to the development of the field of social studies. Although social studies first emerged in the United States in 1916 as a course covering social sciences, history, geography, philosophy, etc., which constitute the content of social studies since ancient times. It is known that the subjects were given in civilizations such as Ancient Greece, Rome, Egypt, Mesopotamia, China and India. For example, philosophy in Athens and China, law in Rome, and geography education in Sumer were at the forefront. However, it can be said that the entry of the courses within the scope of social studies into school programs was mostly in Western Europe and North America in the 19th century.

No matter where in the world, the development of social studies has been affected by the political and social changes of the society in which it is located. In the United States, where social studies first emerged in its current meaning, this course also went through many developmental periods. These changes can be evaluated in the context of the development of social studies in the world. The social studies course, which has a history of more than a century, continues to develop in terms of both its content and purposes. It will be useful to know the historical background to better understand social studies. In this article, the historical development of social studies from past to present will be discussed in the context of the United States of America, where it first appeared.

In the Colonies, education in America was basically religious. Secular subjects including history and geography, and later Greek classical texts, were not taught until the beginning of Latin grammar schools. Until 1746, social studies education did not gain any visible support. Both Benjamin Franklin and Thomas Jefferson found it appropriate to study history, geography, and citizenship, believing that education would be more secular and practical for an enlightened citizenship. In the early 1800s, the inculcation of patriotism was accompanied by the national/nationalist underpinnings of the school curriculum, thus making American history an unshakable place in the social studies curriculum even today. In terms of teaching method, the passive position of the student in the system based on the textbook and rote, and the efficiency of the lesson taught with the lecture method were seen as problems. In the United States, ideas about how history education should be given were put forward with the work of committees of ten and seven.

According to the recommendation of the Committee of Ten, which was established by the American National Education Association (NEA) and focused on school programs in secondary education, the history course should be given in an eight-year period starting from the fifth grade to the twelfth grade. In the seventh and eleventh grades, American History, Greek and Roman History, French and English history should be mainly covered. Following the approval of the Committee of Ten report, the American Historical Society established a Committee of

Seven in 1896, made up of professors who researched history teaching at the high school level. The Committee of Seven proposed four periodization in history teaching, called “Block of Four”, namely ancient, medieval, modern history and American history, and emphasized the key role of history in the transition from the theme of loyalty and patriotism to the citizenship of modern times, unlike the previous practices.

In the period between 1900 and 1916, theorists presented justifications for social studies. With the effect of progressive education approach, it is aimed to realize effective citizenship education in social studies. As a member of a social group, man had to deal with the issues and problems created by modernity. The new progressive American curriculum would therefore not only focus on the past but would also seek to meet man’s needs for contemporary societal aspects. Thomas Jesse Jones and Arthur Dunn have proposed the idea that modern problems can be the focus of citizenship education, and under the leadership of David Snedden, critics have argued that social studies should replace a history-based curriculum.

In 1916, the Social Studies Committee, formed at the initiative of the National Education Association, convened under the chairmanship of Thomas Jesse Jones and published a report. In the first part of the report, the definition of social studies is given as “the subject area directly related to understanding how the individual and society as a member of the social group develop and are organized”. The purpose of social studies is stated as “to ensure that the individual is as effective and productive as possible in society and business life within the context of social productivity”. The development of social studies in the United States, which started with this report, was influenced by John Dewey’s progressive education approach, especially at the point that social studies should prepare students for real life. In 1916, with the support of the Social Studies Committee of the National Education Association and the American Government, classes were started to be given in schools under the name of social studies.

The National Council for Social Studies (NCSS), which promoted social studies, was established in 1921, and the establishment of the council made social studies a more institutional course and teaching

area. After the establishment of the National Council of Social Studies, publishing houses also showed their support and presented textbooks and materials related to the field. Harold Rugg published scientifically based social studies series in the 1930s. In the same years, the existence of social studies as a government policy became even more effective. In these periods, the opposition to social studies also lost its importance. The American Historical Association has also promoted social studies. During the Second World War, the theme of heroism was emphasized more in the social studies program, especially citizenship education came to the fore. The 16th Annual of the National Council for Social Studies advocated intergroup and intercultural education, which included the study of values for citizenship, the full participation of all majority and minority groups in American life, the promotion of better human relations for society, the sharing of scientific findings, and the development of critical thinking. In the United States, after the Second World War, in the 1950s, a social study understanding began to be questioned on the axis of citizenship education. The curriculum projects shaped by these views began to receive strong support with the launch of the Sputnik satellite by the USSR in 1959. The National Council for Social Studies (NCSS) encouraged students to receive education in accordance with their academic level, and for teachers, education in the academic field rather than social studies.

By the end of the 1960s, social crises, racial discrimination, and the repercussions of the Vietnam War, in which the cold war turned into a hot war, began to shake the order in the USA. This process has led students to citizenship education, which deals with the problems of the world they live and will live in the future, instead of the understanding of prioritizing the sub-disciplines of social sciences, which has been emphasized by the “New Social Studies” movement, which has been going on since the 1950s. Although large human and financial resources have been used for social studies curriculum reform, its impact on classroom practice has been limited.

In a sense, the 1980s experienced the decline of social studies. The idea of returning to the lessons with the main content, which is not effective in social studies, has come to the fore. Instead of the eclectic structure of social studies, the traditional approach in which disciplines

are given separately has been returned. The influence of history has once again been on the agenda. The result was a noticeable increase in history and other sciences, especially in world history and geography, and a decrease in elective social studies proposals. In the 1990s, the National Council of Social Studies decided that the teaching of social studies should be handled with an interdisciplinary, integrated, and thematic approach, connected to constructivism, with purpose, content and method in accordance with the understanding of “New Social Studies”. However, some states have returned to a single-disciplinary approach. For example, the state of Virginia has set history standards. They reconstructed the citizenship curriculum on history, geography, civics, management, and economics, and gave importance to the teaching of traditional American history. The events of September 11 (2001) had a great impact on this. Congress prioritized the teaching of traditional American history, and George W. Bush launched the “We the People” initiative to strengthen civic education. Discussions on the definition, content and effectiveness of social studies continue today. Social Studies Wars: What Should We Teach Children? As he stated in [Social Studies Wars: What Should We Teach the Children?] more discussion is needed on what the content of social studies should be.

As a result, in the USA, where much information in the fields of history, geography, law, sociology, and economics have been handled in accordance with the level of the student with a multi-disciplinary or interdisciplinary approach since primary school, the social studies course, whose main purpose is to raise active citizens, first emerged as in other countries. has experienced important historical processes. These historical processes cannot be separated from the social and political developments of the countries. In particular, the aim of social studies to raise citizens has had an impact on the delivery of social studies in a single or interdisciplinary structure. Discussions on social studies mostly focused on the content, and it was said that the necessary information for an active citizen in interdisciplinary understanding was not adequately taught. However, in today’s world, the ways of accessing information have increased, the use and production of information has come to the fore, and the need to develop the basic values and skills of students has emerged to lead a harmonious life with other people. One of the courses that can be most

effective in this regard is the social studies course given from primary school. Considering the historical development of social studies, it should not be forgotten that it is open to change and development in the future.

Araştırma Makalesi/Research Article

Alman Gümrük Birliği (Zollverein) ve Osmanlı İmparatorluğu'yla İlişkileri

Burak Çıtır*

(ORCID: 0000-0002-7199-6816)

Makale Gönderim Tarihi
20.11.2022

Makale Kabul Tarihi
25.12.2022

Atıf Bilgisi/Reference Information

Chicago: Çıtır, B., "Alman Gümrük Birliği (Zollverein) ve Osmanlı İmparatorluğu'yla İlişkileri", *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 7/Özel Sayı: Dr. Mahmut Kırkpınar'a Armağan: 1415-1445.

APA: Çıtır, B. (2022). Alman Gümrük Birliği (Zollverein) ve Osmanlı İmparatorluğu'yla İlişkileri. *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 7 (Özel Sayı: Dr. Mahmut Kırkpınar'a Armağan), 1415-1445.

Öz

Alman coğrafyasında bir serbest ticari bölge yaratma fikri, bu düşüncenin en aktif savunucusu olan Friedrich List gibi ekonomistlerle 19. yüzyılın başlarında büyük bir ivme kazanmıştır. Prusya, 1818'de tüm iç gümrük vergilerini ortadan kaldıran tarifesiyle serbest ticaret yapma fikrini komşu devletlere açmıştır. On yıl sonra Prusya ve Hessen-Darmstadt arasında ilk anlaşma imzalanırken aynı yıl, Bavyera ve Württemberg arasında da bir gümrük birliği kurulmuştur. Her iki gümrük birliğine karşı yine aynı yıl içerisinde Hannover öncülüğünde Mitteldeutscher Handelsverein adında bir ticaret birliği de oluşturulmuştur. 1834'e gelindiğindeyse artık bu gümrük ve ticaret birliklerine dahil olan devletler, Prusya'nın öncülüğünde bir gümrük birliği etrafında toplanmaya başlamıştır. Kurulan yeni birliğin adı Zollverein olarak

---

* Arş. Gör., Sakarya Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye, bcitir@sakarya.edu.tr.
Res. Assist., Sakarya University, Faculty of Humanities and Social Sciences, Department of History, Türkiye.

adlandırılan Alman Gümrük Birliği'dir. Bu birlik, Alman İmparatorluğu'nun kuruluşundan on yedi yıl sonra Hamburg ve Bremen'in de dahil olmasıyla tüm Alman coğrafyasını kapsar hale gelmiştir.

1838 Balta Limanı Ticaret Anlaşması'yla başlayan ticari anlaşmalar sürecinde Zollverein de Osmanlı İmparatorluğu'yla 22 Ekim 1840 tarihinde bir ticaret anlaşması imzalamıştır. Bu anlaşmadan sonra 1862'de bir anlaşma daha imzalanmıştır. Bu anlaşmanın kapsamı 1890'da genişletilmiştir.

Bu çalışma, Türkçe literatürde müstakil bir literatürün oluşmadığı Zollverein'in kuruluş süreci ve sonrasında Alman coğrafyasında yaşananların yanı sıra çevre ülkelerle ilişkilerine özellikle de Osmanlı İmparatorluğu'yla olan ilişkilerine değinerek alana katkıda bulunmayı amaçlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Zollverein, Mitteldeutscher Handelsverein, Einbecker Vertrag, Süddeutscher Zollverein, Osmanlı İmparatorluğu.

German Customs Union (Zollverein) and its Relations with the Ottoman Empire

Abstract

The idea of creating a free trade zone in German geography gained great momentum in the early 19th century with economists such as Friedrich List, who was the most active advocate of this idea. Prussia opened up the idea of free trade to neighbouring states with its tariff that abolished all internal customs duties in 1818. Ten years later, while the first agreement was signed between Prussia and Hessen-Darmstadt, another customs union was also established between Bavaria and Württemberg in the same year. Besides both customs unions, established a trade union called Mitteldeutscher Handelsverein under the leadership of Hannover in the same year. By 1834, the states included in these customs and trade unions began to gather around a customs union under the leadership of Prussia. The name of the new union established is the German Customs Union, called Zollverein. Seventeen years after the establishment of the German Empire, this union has become to cover the entire German geography with the inclusion of Hamburg and Bremen.

Zollverein also signed a trade agreement with the Ottoman Empire on October 22, 1840, during the commercial agreements that started with the 1838 Balta Limanı Trade Agreement. After this agreement, another agreement was signed in 1862. The scope of this agreement was extended in 1890.

This study aims to contribute to the field by mentioning the relations with the surrounding countries, especially the Ottoman Empire, as well as the

events in German geography during and after the establishment of Zollverein, where there is no independent literature in Turkish literature.

Keywords: Zollverein, Mitteldeutscher Handelsverein, Einbecker Vertrag, Süddeutscher Zollverein, Ottoman Empire

Giriş

Sanayi devrimi sonrası Batı Avrupa'nın farklı devletlerinde olduğu gibi Almanya'da da Friedrich List ve benzeri iktisatçılar, sanayileşme adına gümrük vergilerini ve müdahaleci iktisat politikalarını savunmuştur.¹ Napolyon Savaşları sonrasında Fransız pazarının ucuz İngiliz mamul mallarıyla dolmasına tepki olarak hükümet, Fransız ekonomisini korumak adına ithal mallara yüksek tarifeler uygulamıştır.² Aynı dönemde, Almanlar da İngiliz mallarına yüksek gümrük vergileri uygulayarak ithalatın neredeyse imkansız hale gelmesini sağlayacak bir yapılanmayı hayata geçirmiştir.³

Tercihli Ticaret Anlaşmaları, 19. yüzyıldaki ilk küreselleşme dalgasında ortaya çıkmıştır. 1833'te Prusya tarafından kurulan ve ortak bir tarife ve ticaret politikası hedefi olan Zollverein (Alman Gümrük Birliği) bu kapsamda erken dönem ekonomik entegrasyonun güzel bir örneğini oluşturmuştur.⁴ Napolyon Savaşları'nın getirdiği işgal ve yıkımdan Viyana Kongresi'ne (1815) kadarki süreçte Alman coğrafyasının içerisine girdiği siyasi karmaşa, ekonomik sıkıntıları da beraberinde getirmiştir. Kongre sonrasında gerçekleştirilen yapısal dönüşümle Alman devletlerinin sayısı altmıştan otuz dokuza düşerken kendi aralarında Deutscher Bund (Alman Konfederasyonu)⁵ adıyla bir

---

¹ Mehdi Shafeaddin, "How Did Developed Countries Industrialize? The History of Trade and Industrial Policy: The Cases of Great Britain and the USA", *United Nations Conference on Trade and Development (UNCTAD)/OSG/DP*, no. 139 (1998), s. 12-13.

² Obuah, Emmanuel E., Johnson O. Ndubuisi, and Godwin Tamunomi Dappa. "Trade as an Instrument of Diplomacy: An Assessment of Nigeria's Version of Protectionist Trade." *Journal of African Foreign Affairs* 4, no. 1/2 (2017), p. 12.

³ B. Ali Eşiyok, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Dünya Ekonomisine Eklemlenmesinde Bir Dönüm Noktası: 1838 Serbest Ticaret Anlaşması", *Mülkiye Dergisi* 34 (2014), s. 2. dp.

⁴ Kaan Yiğenoğlu, "The Turkey-UK Free Trade Agreement in Terms of Economic Diplomacy." *Insight Turkey* 23/4 (2021), p. 194.

⁵ Vladimir Potyemkin, *Uluslararası İlişkiler Tarihi Diplomasi Tarihi*, çev. Atilla Tokatlı, İstanbul: May Yayınları, 1977, s. 1/477. "Alman Konfederasyonu, 1848 İhtilali'ne kadar varlığını devam ettirdi. Bu tarihte birleşmiş bir Alman Devleti hayalini

siyasi yapı da kurulmuştur. Bu yapıda en güçlü konumda yer alan Prusya Krallığı, hem kendi etrafında bir Alman birliği hem de iktisadi soruna çözüm bulabilmek adına harekete geçmiştir.

Prusya'nın hedefi her ne kadar siyasi birlik olsa da yürürlükte olan 8 Haziran 1815 tarihli Federal Yasa'da yer alan "*Üyeler, Konfederasyonun her türlü ittifak hakkını saklı tutar, ancak federal veya bireysel devletlerin güvenliğine karşı yönlendirilecek herhangi bir ittifaka girmemeyi taahhüt eder.*"⁶ açıklaması uyarınca ilk etapta iktisadi birlik oluşturulması adına girişimlere başlanmıştır. Bu amaçla var olan gümrükler ortadan kaldırılarak iç ticaret canlandırılmaya ve ihracat tek bir gümrük tarifesiyle birleştirilmeye çalışılmıştır.

Prusya'nın önderliğinde yapılacak olan görüşmelerden yaklaşık on sene öncesinde güney Alman devletleri, Württemberg ve Bavyera öncülüğündeki ikili ve çoklu müzakereler sonucunda zorlu bir süreçten geçerek gümrükler konusunda mutabakata varmak adına bir dizi konferans düzenlemiştir. İlk olarak 1819 ve 1820'de Viyana'da toplanan bakanlar konferansında Baden, Bavyera, Hessen, Nassau, Sakson dükleri ve Württemberg bir gümrük ve ticaret anlaşması yapma konusunda uzlaşma sağlamıştır. Bu ilk görüşmeler sonrasında 13 Eylül 1820'de Darmstadt'ta başlayan yeni müzakere sürecine Hessen, Hohenzollern, Reuss ve Waldeck 1821'de temsilcileri aracılığıyla katılmıştır. Yapılan görüşmelerde gümrük tarifesi, gelirlerin dağılımı, idari örgütlenme ve oy

---

taşıyan liberal ve devrimci fikirdeki ihtilalciler ayaklandılar. Fakat ihtilalcilerin bu istekleri Alman kentleri arasında gerçekleşen görüşmeler olumsuz sonuçlanınca gerçekleşemedi. Hatta var olan konfederasyon da dağıldı. Fakat, Prusya ve Avusturya önderliğinde 1850'de tekrar toplanan konfederasyon bu sefer iki güç arasında liderlik çekişmelerine sahne oldu. 1866'ya gelindiğindeyse, Avusturya-Prusya arasında kaçınılmaz savaş patlak verdi ve konfederasyon tekrar dağıldı. Konfederasyon her ne kadar dağılsa da birlik olma isteği devam eden Alman kentleri yeni bir birliğin doğuşunu da sağladılar. Main Nehri'nin kuzeyindeki birçok kuzey Almanya kenti, 1866'da Prusya önderliğinde, Kuzey Almanya Konfederasyonu'nu (Norddeutscher Bund) kurdu. Bu konfederasyonsa 1871'de Alman İmparatorluğu'nun kuruluşuna kadar varlığını devam ettirdi." Potyemkin, Alman devlet sayısının otuz sekiz olduğunu belirtirken; Steinberg ise otuz dokuz olduğunu belirtmektedir. Bu çalışmada Steinberg'in görüşü dikkate alınmıştır. Jonathan Steinberg, *Bismarck*, çev. Hakan Abacı, İstanbul: Türkiye İşbankası Kültür Yayınları, 2013.

⁶ Otto Klingelhöffer, "Der Zollverein im Jahr 1865", *Zeitschrift für die gesammte Staatswissenschaft* 19 (1863), s. 97.

haklı konularında yaşanan uzun tartışmalar sonucunda 1 Temmuz 1822 itibarıyla müzakereler tamamen durma noktasına gelmiştir. Görüşmeler süresince Württemberg, Bavyera'yı müzakerelerden çekilmeme konusunda ikna etmeye çalışmıştır. Bu amaçla, diğer devletlerle yapılan görüşmelerin yanı sıra iki devletin temsilcileri Stuttgart'ta gümrük ve sendika konularında görüşmek adına geçici konferanslarda bir araya gelmiştir. Bu görüşmelerin belirli bir olgunluğa erişmesinden sonra 1825'te yine Stuttgart'ta bu sefer Württemberg ve Bavyera'nın yanı sıra Baden ve Hessen'in de katılımıyla resmi görüşmelere başlanmıştır. Yaşanan bazı görüş ayrılıkları ve Baden'in müzakerelerden çekildiğini açıklayacağı ağustos ayına kadar vergi oranları konusunda önemli ilerlemeler sağlanmıştır.⁷ Fakat görüşmeler, ortak gümrük tarifesi üzerindeki görüş ayrılıkları nedeniyle sonuçsuz kalmıştır. 1820'de başlayan ve 1825'e kadar gerçekleşen uzun müzakere ve görüşmelerin ortak bir sonuca ulaşamamasının neden olduğu başarısızlık daha birkaç devletin bile kendi aralarında ortak gümrük ve ticaret sistemi üzerinde uzlaşamayacağı algısına neden olmuştur. Bunun sonucunda Napolyon Savaşları ve akabinde gerçekleşen Fransız İşgali sonrasında Alman coğrafyasının içerisine girdiği kötü ekonomik şartların değişemeyeceği algısı iyiden iyiye kendisine hayat alanı bulmuştur.

Württemberg ve Bavyera, beş yıllık süreçte hem kendi aralarında hem de diğer devletlerle ortaklaşa gerçekleştirdikleri görüşmelerden resmi bir sonuç alamadan masadan kalksalar da şartlar 1828'de olgunlaştığında tekrardan bir araya gelinmiştir. Württemberg ve Bavyera arasında Süddeutscher Zollverein (Güney Alman Gümrük Birliği) (güney) olarak da adlandırılan gümrük birliğini kuran anlaşma, 18 Ocak 1828'de imzalanmıştır. Bu tarihten yaklaşık bir ay sonra 14 Şubat'ta Prusya ile Hessen-Darmstadt (Großherzogtum Hessen – Hessen Büyük Dükalığı) (kuzey) arasında da benzer bir anlaşma yapılmıştır.⁸ Kuzeydeki görüşmelerin bir anlaşmayla sonuçlanmasında en büyük pay sahibi, Prusya'nın Viyana Kongresi sonrasında uyguladığı ve olumlu sonuçlarıyla kendisini kanıtlayan gümrük sistemiydi.

---

⁷ Klingelhöffer, a.g.m., s. 91.

⁸ Georg Gast, "Der preußische Partikularismus und sein Zollverein", *FinanzArchiv/Public Finance Analysis*, Band 27, H. 1/2 (1968), s. 303.

Böylelikle Prusya, parite temelinde ilk gümrük ve ticari ilişkiler antlaşmasını imzalamıştır.

Alman coğrafyasında ortaya çıkan gümrük birliklerinin yarattığı bu çoklu yapıya son vermek adına Bavyera-Württemberg ve Prusya-Hessen arasında bazı girişimlerde bulunulmuştur. Bu konuda müzakerelerin perde arkasında Tübingenli Johann Friedrich Cotta yer almıştır. Cotta'nın girişimleri sonucunda gerçekleşen görüşmelerle resmi olarak 27 Mayıs 1829'da iki gümrük bölgesi arasında anlaşma sağlanmıştır.⁹ Anlaşma prensip olarak ortaklara hemen hemen her türden mal için gümrük vergilerinden muafiyet getirmiştir. Uygulanan bu sistemse Prusya-Hessen tarafından yürürlükte olan sistemdir. Bu sayede, Prusya'nın gümrük sistemi başarısını tekrar kanıtlamıştır. Bu süreçte, Saxe-Meiningen ve Coburg-Gotha'ya (Temmuz 1829) transit vergilerden muafiyet karşılığında iki yol inşa edilmesi öngörülmüş ve böylece Prusya'yla Güney Almanya arasında bağlantı kurulmuştur. Kuzey ve güney arasındaki ilgili anlaşmayla ileride kurulacak olan Zollverein'in ilk halkaları oluşturulmuştur. Bu sözleşme, 1 Ocak 1834'te yürürlüğe girmiş ve sekiz yıl süreyle yani 31 Aralık 1841'e kadar geçerli olmuştur.¹⁰

Prusya-Hessen'in yer aldığı gümrük birliği her ne kadar iki devlet adına olumlu bir yaklaşma olsa da çevre devletlerce tehdit olarak algılanarak harekete geçilmiştir. Egemenliklerini tehdit altında hisseden Hannover, das Kurfürstentum Hessen-Kassel (Kurhessen), Oldenburg ve Brunswick (Braunschweig) arasında 29 Eylül 1828'de, güney ve kuzeye karşı olağan biçimlerde bir tarife savaşı yürüten Mitteldeutscher Handelsverein (Merkezi Alman Ticaret Birliği) kurulmuştur. 11 Ekim 1829 tarihli ek bir anlaşmayla da birlik sözleşmesi, 1841'e kadar uzatılmıştır. Kurulan birlikle Kurhessen, Hannover, Oldenburg ve Braunschweig arasında ortak bir ithalat vergisi ve gümrük sistemini getirmek ve bu şekilde sadece yerli üretim için geniş pazar kazanmakla

---

⁹ Arnold Hereward Price, *The Evolution of the Zollverein*, Ann Arbor: University of Michigan Press, 1949, p. 233.

¹⁰ Anlaşma metni için bkz. "Zollvereinigungsvertrag", <https://web.archive.org/web/20041119171714/http://verfassungen.de/de/de06-66/zollverein33.htm>; Wolfram Siemann, *Vom Staatenbund zum Nationalstaat, Deutschland 1807-1871*, München: Verlag C. H. Beck, 1995, s. 340.

kalmayıp aynı zamanda Avrupa'nın en büyük pazarlarından birinin oluşturulması amaçlanmıştır.¹¹

Ağustos 1831'e gelindiğinde birlik üyelerinden Kurhessen, Prusya'nın politik ve iktisadi baskılarına maruz kalarak Mitteldeutscher Handelsverein'den çekilmiş ve Prusya-Hessen anlaşmasına dahil olmuştur. Kurhessen'in ayrılığıyla birlik aşınmaya başlamıştır. 22 Mart 1833'te Bavyera-Württemberg ile Prusya-Hessen arasında resmi gümrük birliği sözleşmesi imzalanmıştır. Bu gelişmeden kısa bir süre sonra 10 Mayıs'ta Zoll- und Handelsverein der Thüringischen Staaten'in de (Thüringen Devletleri Gümrük ve Ticaret Birliği) kurulması, 1833 sonunda artık Mitteldeutscher Handelsverein'in dağılmasına neden olmuştur. Her ne kadar birlik, Prusya'nın egemenliğine karşı kurulmuş olsa da onun bölgedeki siyasi ve iktisadi yükselişine engel olamamış ve dağılmıştır.¹²

Prusya'nın siyasi olarak güçlendiği bu süreçte Zollverein, ekonomik bir iç pazar yaratarak, mali ve iktisadi konularda çizilecek bir çerçeveye standart oluşturma konusunda önemli ilerlemeler kat etmiştir. Birlik bir yandan bu amacına ulaşırken diğer yandan katılımcı devlet sayısında da artış yaşanmaktadır. Zollverein'in kuruluşunda başlangıçta Prusya'nın yanı sıra Saxe-Gotha Dükaliği (günümüz Thüringen), Hesse-Homburg Landgraviate (günümüz Hessen eyaletinin bir parçası), Waldeck Prensliği (günümüz Hessen ve Aşağı Saksonya bölgeleri), Bavyera ve

---

¹¹ "Mitteldeutscher Handelsverein (1828-1833)", *Der elektronische Reiseführer zum historisch-geographischen Informationssystem: HGIS Germany (1820-1914)*. http://www.ekomp.digihist.de/Dokumentation_Datensaetze/Multimedia/Staatenwelt/en/Mitteldeutscher_Handelsverein.pdf; Mitteldeutscher Handelsverein'in kurucu üyeleri, Alman Konfederasyonu'nun on sekiz kuzey ve orta Almanya eyaletidir. Bu eyaletler Saksonya, Hannover, Hesse-Kassel, Hesse-Homburg, Oldenburg, Braunschweig, Nassau, Bremen, Frankfurt, Saxe-Meiningen, Saxe-Altenburg, Saxe-Coburg ve Gotha, Reuss (Reuss-Greiz), Reuss-Schleiz, Reuss-Lobenstein ve Ebersdorf. Saxe-Weimar-Eisenach, Allstedt ve Oldisleben eksklavları olmadan, Schwarzburg-Rudolstadt ve Schwarzburg-Sondershausen, Prusya gümrük sistemine ait olan Sondershausen ve Frankenhausein bölgelerinde ilgili alt hükümet olmadan temsil edilmiştir. Gast, a.g.m., s. 303; Klingelhöffer, a.g.m., s. 93.

¹² "Mitteldeutscher Handelsverein (1828-1833)".

Württemberg eyaletleri yer alırken 1834'e gelindiğinde kayıtlı devlet sayısı on sekize ulaşmıştır.¹³

Zollverein her geçen gün katılımcı sayısını artırırken Mitteldeutscher Handelsverein'i kuran devletlerden Hannover ve Braunschweig, Prusya'nın artan siyasi ve iktisadi ağırlığına karşı bu kez Einbecker Vertrag ya da Steuerverein (Einbeck Antlaşması ya da Vergi Birliği) adıyla da bilinen yeni bir anlaşmayı imzalamıştır. İlgili anlaşma, 1834'te imzalanarak, 1 Haziran 1835'te yürürlüğe girmiştir.¹⁴ Bu anlaşma uyarınca hayata geçirilen ortak gümrük idaresi sayesinde elde edilen gelir nüfusa göre bölünmüştür. Sömürge ve mamul mallar üzerine uygulanan ithalat tarifeleri yeniden belirlenirken kendi aralarında var olan gümrük bariyerleri de ortadan kaldırılmıştır. Bu birliğe, 1835'te Oldenburg da dahil olmuştur. Fakat ilk imzacılardan Braunschweig, 1841 gibi erken bir tarihte birlikten ayrılarak Zollverein'e katılmıştır. Prusya'nın bölgedeki gücüne karşı her fırsatta savaşan Hannover ise zamanla Zollverein'e yakınlaşmaya başlamış ve Eylül 1851'de birliğe üye olmayı kabul etmiştir.¹⁵ Diğer üyeler de 1 Ocak 1854'te Zollverein'e katılmıştır. Böylece Hannover'in Prusya'ya karşı dahil olduğu Mitteldeutscher Handelsverein ve sonrasındaki Einbeck Antlaşması da ortadan kalkmıştır.

1850'lerde Hannover ve Oldenburg da birliğe dahil olmuştur. Böylece, 1867'de Prusya önderliğinde Norddeutscher Bund (Kuzey Almanya Konfederasyonu) adıyla Alman coğrafyasını kapsayan federal devlet kurulmadan önce Zollverein iktisadi anlamda birleşmeyi sağlamıştır.

¹³ Béatrice Dedinger, "Trade Statistics of The Zollverein, 1834-1871", *Revue de l'OFCE* 140/4 (2015), p. 68.

¹⁴ Walter Mattli, "Sovereignty Bargains in Regional Integration", *International Studies Review* 2/2 (2000), p. 158.

¹⁵ Gustav Freytag und Julian Schmidt, "Der neue Zollverein", *Die Grenzboten: Zeitschrift für Politik, Literatur und Kunst* 11/1-1 (1852), s. 223.; John R. Davis, *Britain and the German Zollverein, 1848-66*, London: Macmillan Press LTD, 1997, s. 87.

Harita 1: 1834'e Kadar Zollverein'in Gelişimi¹⁶

Zollverein Sonrası Alman Coğrafyasında Prusya-Avusturya Güç Mücadelesine Bakış

Almanca, gümrük birliği anlamına gelen Zollverein sayesinde Prusya önderliğinde kurulan yeni birlikle Almanya'nın büyük çoğunluğunda serbest ticaret alanı yaratılmış ve ileride de görüleceği üzere siyasi olarak birleşmede önemli bir adım atılmıştır.

Zollverein sayesinde Kuzey Denizi'ne kıyısı olan Alman devletleriyle iç bölgelerde yer alanlar arasında bağlantı sağlanmıştır. Bu sayede Kuzey Almanya'nın endüstriyel gelişimi ve Alman coğrafyasında ticaretin genişlemesi arasındaki bağ, Zollverein ile kurulmuştur. Zollverein ile zamanla Elbe nehri üzerindeki taşımacılıktan alınan vergiler de kaldırılmıştır. Ren nehrinde gemi taşımacılığı serbest bırakılmış ve bu sayede Hollanda ve Belçika'yla mal ve transit ticaret bu devletlerin de çıkarlarına olacak şekilde genişletilmiştir. Hansa şehirlerinin (Hamburg, Bremen ve Lübeck) daha sonradan gerçekleşecek olan iş birliğiye hız kazanmıştır.¹⁷ Tüm bu adımların gerçekleşmesiyle Alman coğrafyasının

¹⁶ "The Unification of Germany, I. Rise of the German 'Zollverein' (Customs-Union) up to 1834", *From The Historical Atlas by William R. Shepherd, 1926*, Perry-Castañeda Library Map Collection.

¹⁷ Necdet Kurdakal, *Osmanlı Devleti'nde Ticaret Antlaşmaları ve Kapitülasyonlar*, İstanbul: Döler Neşriyat, 1981, s. 245-248; Hansa Birliği, Zollverein dışında Alman coğrafyasında kurulan başka bir iktisadi birlikteliktir. Geniş bilgi için bakınız. Burak Çıtır,

kuzeyi, barışçıl anlaşmalarla vatandaşlarının ortak çıkarları ve sempatisini kazanarak önceki gümrük birliklerine kıyasla daha hızlı ve güçlü bir şekilde gelişmiş ve büyük bir ticaret trafiğine sahip olunmuştur. Böylelikle ileride ortaya çıkacak olan bir Alman siyasi birliğinin oluşumuna da katkıda bulunulmuştur.¹⁸

Zollverein, her ne kadar 1834'te hayata geçirmiş ve kuzeyde kendine daha fazla hayat alanı bulmuş olsa da güneyin birlikte aktif olarak yer alması hala tartışmaya açıktır. Çünkü bölgede yer alan Saksonya, Bavyera, Württemberg, Baden ve iki Hessen (Hesse-Kassel ve Hesse-Darmstadt), Avusturya'nın politik etkisi altında kalıyorlardı ki, katılımları muhtemelen isteksiz ve bir o kadar da yavaş olacaktı. Avusturya'nın bu devletler üzerindeki etkisi halklarının çıkarlarından daha çok hükümetlerin sempatisinden kaynaklanmaktaydı. Fakat, Zollverein'den ayrılarak Avusturya yönetimi altına girmek ilgili devletlerin çıkarlarının yanlış yorumlanması olurdu. Bu durum Saksonya için adeta intiharla eşdeğerdi. Hiçbir devlet, Sakson ticaret ve endüstri kasabalarının sanayisi ve nüfusu kadar Zollverein'e bağımlı değildi. Zollverein'in büyük demir ve su yollarının transit trafiği, bu küçük devletin neredeyse bir ucundan diğerine kadar uzanmaktaydı. Sakson kentlerinden Leipzig ise bu dönemde Zollverein'e bağlı devletlerin ana iç pazarı konumundaydı. İlgili dönemde Saksonya'nın endüstrileşen kentleri, sayısız işkolunun takdire şayan yükselişini Zollverein'e borçluydu. Sınırları oluşturan dağların diğer tarafında yer alan Bohemya'daki endüstri kentlerinde pek çok faaliyet kolunda güçlü rakipleri vardı (bknz. Harita 2). Bu kentlerle rekabetlerinde onları koruyan en büyük kalkansa gümrük bariyerleriydi. Avusturya'yla kurulacak olası bir ortaklık sonrası kalkacak olan bu bariyerler, Saksonya'yı endüstriyel olarak birkaç on yıl geriye götürecekti ve devletin refahını tersi yönde etkileyecekti.¹⁹

Saksonya'nın iktisadi olarak gelişmesine karşın siyasi olarak içerisinde bulunduğu karışık ortam, Bavyera için de geçerliydi. Zollverein hazinesinden aldığı güvenli gelirler, mali açıdan kuşatılmış Avusturya'yla

---

"Osmanlı-Alman İktisadi İlişkilerine Bir Parantez: Hansa Birliği", *Belgi Dergisi* 24 (Yaz 2022), s. 431-448.

¹⁸ Freytag und Schmidt, a.g.m., s. 223.

¹⁹ Freytag und Schmidt, a.g.m., s. 224.

kurulacak bir bağlantıya feda edilemeyecek seviyedeydi. Bavyera'nın yanı sıra bir diğer güney devleti Württemberg için de durum farklılıklar barındırsa da benzer gerekçeler mevcuttu. Ayrıca, Zollverein'e bağlı tüm devletler arasında birliğin maddi yararlarının halk yaşamına en az etki ettiği yer de Württemberg'ti. Herhangi bir önemli ticaret ağının geçmediği ayrıca Prusya'ya karşı tepkinin en güçlü olduğu yer de burasıydı. Bu nedenle Württemberg'in en çok kendisini dışlamaya meyilli olması beklenebilirdi. Fakat, Bayern'in birlik içerisinde kalması Württemberg'in bu hareketini imkansız kılmaktaydı. Tersini durumdaysa Zollverein açısından Württemberg'in birlikten ayrılması üzücü olsa da maddi açıdan çok önemli bir kayıp olmayacaktı. Burada, Baden'e konumundan dolayı Avusturya yönetimince son derece önem atfedilmekteydi. Çünkü Avusturya, Baden'i kendisine bağlaması halinde Yukarı Ren üzerinde kuracağı hakimiyetle İsviçre ve Fransa'ya karşı sağlam bir pozisyon kazanırken özel bir pazar alanı da yaratmış olacaktı. Avusturya'nın tüm ticaret projesinin siyasi ayağını oluşturmaları bakımından Baden, elde edilmesi konusunda mücadeleye girişilebilecek bir yerdi. Süreç içerisinde, Avusturya diplomasinin faaliyetleriyle iki Hessen bölgesi Avusturya'nın ateşli destekçileri haline geldi. Avusturya'ya karşı Zollverein'in Hessen'e sahip olması son derece önemliydi. Çünkü bölge doğu ile batı Almanya arasındaki büyük demir yollarından birine sahipti.

Harita 2: 1855 Alman Konfederasyonu²⁰

Batı Almanya'nın endüstriyel olarak gelişmeye başlaması, Avusturya'yı Zollverein karşısında güçsüz duruma düşürmekteydi. Hesse-Darmstadt'ın her ne kadar Avusturya'ya karşı ılımlı bir tavır olsa da sadece onu dizginlemekteydi. Avusturya'nın sözü edilen devletleri birlikten koparıp kendisiyle birleştirmeyi başarması halindeyse Almanya'da alacağı konum son derece önemliydi. Böyle bir ihtimalin gerçekleşmesi, Saksonya'dan Ren Bavyera'ya, Elbe'den Saar'a kadar Almanya'nın parçalanmasına anlamına gelmekteydi. Bu nedenle güney birliği için Hessen ve Saksonya'nın iki büyük önemi vardı. İlki, birliğin Orta ve Yukarı Ren'e giden büyük demir yollarına ve Rheinland'ı doğu gümrüklerinden ayıran geniş bir kapalı alana sahip olması; ikincisi de

²⁰ Sarah S. Cornell, *High School Geography*, New York: D. Appleton and Company, 1864. Online Erişim: "Germanic Confederation", *David Rumsey Historical Map Collection*.

Thüringen ve Silezya'nın izole edilmesini sağlayacak konumuydu. Tuna'nın tüm nehir bölgesi, Ren Nehri, Mainz'e kadar Weser ve Minden, Elbe'den Torgau*ya kadar birliğin tüm büyük su yollarının üst nehir alanlarını birbirine bağlayan arazi buradaydı. Sakson-Bavyera demir yolu da ilgili alan içerisindeydi. Eğer, Avusturya bölgeye sahip olursa Magdeburg'dan güneye giden demir yolu hattı kurulabilecek olası bir Avusturya gümrük bölgesi tarafından kesilebilecekti.²¹

Harita 3: Alman İmparatorluğu'na Kadar Zollverein'in Gelişimi²²

* Torgau, Saksonya eyaletinin bir kasabasıdır. Elbe Irmağı kıyısında yer almaktadır.

²¹ Freytag und Schmidt, a.g.m., s. 225.

²² "The Unification of Germany, II. The German 'Zollverein' (Customs-Union) after 1834", *From The Historical Atlas by William R. Shepherd, 1926*, Perry-Castañeda Library Map Collection.

Tüm bu varsayımların gerçekleşmesi, Viyana'nın diplomatik becerilerinin sonucu değil aksine Prusya'nın artan etkinliğine karşı bölge devletlerinin Avusturya'dan daha iyi bir tavır görme arzusundan kaynaklanacaktı. Her ne olursa olsun tüm bu devletler, kendilerini Zollverein'den dışlasalar bile dönemin koşullarında bu pek olası değildi. Çünkü, 1866'daki Prusya-Avusturya Savaşı ve 1870-1871'deki Sedan Savaşı sonrasında Avusturya, ilk etapta Prusya akabinde Alman İmparatorluğu karşısında ticaret politikası açısından rekabeti kaybetmişti. Bunda Almanların emsalsiz bir dinamizme ve endüstriyel büyümeye sahip olmaları etkili olmuştu.²³

Güney Alman devletlerinin ilgili dönemde Zollverein'e dahil olmalarındaki en önemli faktörlerden birisi de halklarının Avusturya'nın kültürel yaşamına olan karşıt görüşleriydi. Her ne kadar Prusya, primus inter pares (eşitler arasında birinci) olsa da birlikle olan ilişkilerinde titizdi ve diğerlerinin etkinliği de ondan aşırı derecede az değildi. Bu oran, Hannover'in birliğe katılmasıyla küçük devletler lehine daha da gelişti. Bu sayede her ne kadar dış ilişkiler, eğitim, anayasal birlik ve mali işlemler gibi konularda küçük devletler Prusya'yla bağıntılı olsalar da Avusturya'nın farklı yaşam koşulları ve kendi kendine yetebilen büyük siyasi yapılanmasında bu küçük Alman devletleri birer uydu devletçik haline geleceklerdi. Kısacası, Alman devletleri Avusturya politik kültürü altında ezilecekti.²⁴ Bu da hiçbir Alman devletinin kabul edebileceği bir durum değildi.

Zollverein Sonrası Alman Coğrafyasındaki İktisadi Gelişmeler

Prusya önderliğindeki Zollverein ile Alman devletleri iç gümrükleri ortadan kaldıran iktisadi birliktelik kurduğunda yaşanan birlik havası, zamanla nakliye vasıtalarının gelişmesini de etkilemiştir. Ulaşım ağının gelişmesiyle ticari emtianın daha ucuza ve hızlı naklinin sağlanması amacıyla ilk yapım ve işletim faaliyetlerine 1835'te başlanan ve ulaştığı her yeni istasyonla gelişen Alman demir yolu ağı aynı zamanda

²³ Hans-Ulrich Wehler, *Das Deutsche Kaiserreich 1871-1918*, Göttingen: Vandenhoeck&Ruprecht, 1973, s. 29.

²⁴ Freytag und Schmidt, a.g.m., s. 226.

Zollverein'e katılan devlet sayısını da artırmıştır. Zollverein'e dahil olan her yeni devlet aslında demir yolunun ulaştığı yeni istasyondur.²⁵

Demir yolu güzergahlarının iktidar-politik ve aynı zamanda ticari çıkarlar tarafından nasıl şekillendiği, Zollverein'in yapılanmasında ortaya çıkmıştır. Berlin'den başlayarak Magdeburg üzerinden Ruhr bölgesine giden rota bunun çok güzel bir örneğidir. Prusya, Hannover'in düşmanca tavrına karşın demir yolu hattını Braunschweig üzerinden geçirdiğinde onu Mitteldeutscher Handelsverein'den koparmıştır. Kuşkusuz bu hem ticaret birliğinin hem de Einbeck'in kendi bölgelerindeki iktisadi olarak eski hakim konumlarını kaybetmelerinde etkili olmuştur.²⁶

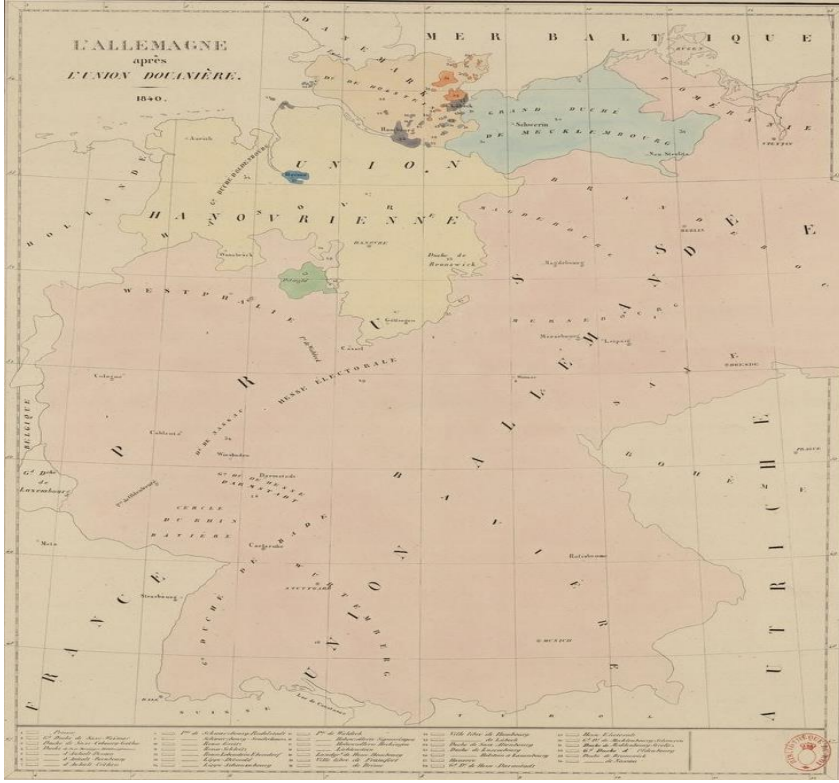
Zollverein'in demir yolu hatları vasıtasıyla genişlemesi bir yandan da Alman ekonomisini geliştirmiştir. Demir yolu sayesinde Alman endüstrisinin temelini oluşturan kömür ve demir, iç pazarda daha hızlı ve geniş bir alana yayılmaya başlamıştır. Böylelikle endüstrinin gelişimi hızlanırken ürün çeşitliliğinde de artış meydana gelmiştir. Bu sayede 1870'te Zollverein, Büyük Britanya ve Amerika Birleşik Devletleri'nden sonra dünyanın üçüncü büyük sanayi gücü haline gelmiştir. Güney eyaletlerinin de Fransa'yla gerçekleşen Sedan Savaşları sonrasında, 1870-1871'de Kuzey Alman Konfederasyonu'na tam katılımlarıyla federal devlet, Alman İmparatorluğu adıyla varlığını sürdürmeye başlamıştır.

---

²⁵ James M. Brophy, *Capitalism, Politics, and Railroads in Prussia, 1830-1870*, Columbus: Ohio State University Press, 1998, s. 25; Werner Sombart, *Die deutsche Volkswirtschaft im neunzehnten Jahrhundert*, Berlin: Georg Bondi, 1903, s. 579; Hacı Bayram Soy, *Almanya'nın Osmanlı Devleti Üzerinde İngiltere ile Nüfuz Mücadelesi (1890-1914)*, Ankara: Phoenix Yayınevi, 2004, 37-38.

²⁶ Siemann, *a.g.e.*, s. 211.

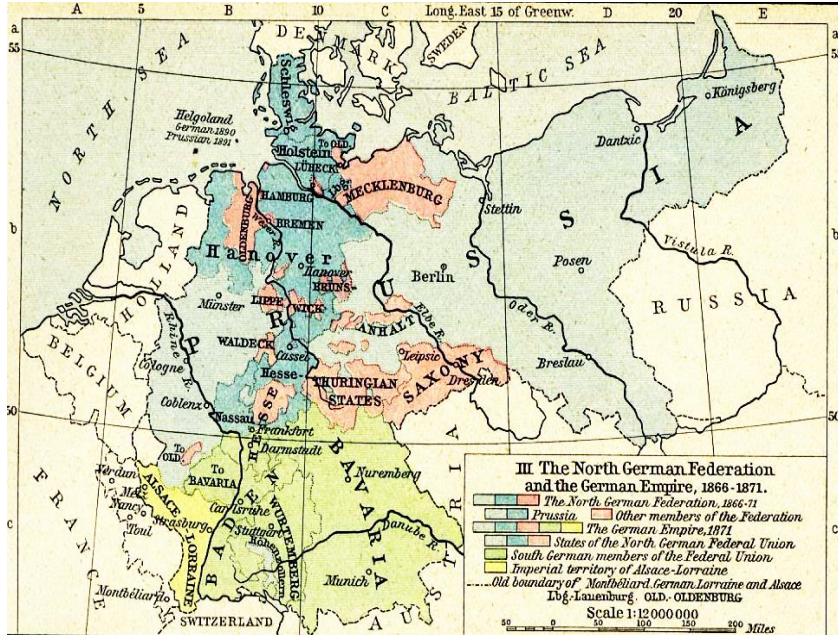

Harita 4: Zollverein Sonrası Almanya (1840)²⁷

1871 öncesinde iktisadi birliğini (Hamburg ve Bremen hariç) tamamlayan Alman devletleri; 1871 sonrasında da siyasi birliklerini tamamladıklarında Fransa'dan alınan Alsas-Loren bölgesinin zengin maden kaynaklarını da kendi sistemlerine dahil etmişlerdir. Yeni bölgenin de ekonomiye entegre olmasıyla Alman İmparatorluğu ve dolayısıyla Zollverein, ekonomik olarak daha da güçlenerek Kıta Avrupası'nda en hızlı büyüyen ekonomi oldu. Bu dönemin en dikkat çeken olaylarında biriye siyasi birliğin sağlanması sonrasında yönetimde yaşanan birlik havasının ticari örgütlenmeye olan etkisiydi.

²⁷ "L'Allemagne après l'union douanière 1840", par MMs de la Nourais et E. Bères; Lithographe de L. Letronne, 1840.

Harita 5: 1866-1871 Kuzey Alman Federasyonu ve Alman İmparatorluğu²⁸

Birlik sonrası Alman sanayisine bakıldığında, en dinamik alanları yatırım ve ara malları üreten sektörler oluşturmaktaydı. Yeni maden kaynaklarının desteklediği sektörlerin yanı sıra kimya ve elektrik gibi iki endüstri kolunda da hızlı genişlemeler yaşanmıştır. Sanayideki bu çeşitlenme beraberinde işletmelerin büyümesini de getirmiştir. Bu sayede Almanya, tarım ağırlıklı ve göç veren bir yapıdan yavaş ve istikrarlı bir kalkınmayla sanayileşen topluma doğru evrilmiştir.²⁹ Bu

²⁸ "The Unification of Germany, III. The North German Federation and the German Empire 1866-1871", *From The Historical Atlas by William R. Shepherd, 1926*, Perry-Castañeda Library Map Collection.

²⁹ Ralf Roth, "Amerika – Deutschland Folgen Einer Transatlantischen Migration" *Historische Zeitschrift* 281/3 (2005), s. 634–635.; Robert Franz, "The Statistical History of the German Banking System, 1888-1907", *Miscellaneous Articles on German Banking*, Washington: Government Printing Office, 1910, s. 9.; Deutscher Bundestag Wissenschaftliche Dienste, "Aspekte der Auswanderung aus Deutschland, Ein Überblick über Migrationsbewegungen seit dem 18. Jahrhundert", *Deutscher Bundestag Wissenschaftliche Dienste* 1 - 3000 - 012/16 (2016), s. 5-6; Stiftung Deutsches

durumun yaşanmasında gelişen sanayi sektörüyle alım koşullarında yaşanan iyileşmenin etkisi yadsınamazdı. Böylelikle Alman coğrafyasında yaşanan göç dalgası da tersine dönmeye başlamıştır. Bunda pek çok sanayi kuruluşunun binleri bulan işçiyi istihdam etmesi büyük etkiye sahiptir.

Yeni kurulan siyasi yapı, Alman endüstrisini de birlik havasına sokmuştur. İlgili dönemin en önemli özelliklerinden birisi Zollverein'in de etkisiyle ticaret ve sanayide kartellerin hakimiyetiydi. Birliğin gümrük tarifeleriyle sağladığı finansal artının aynı sıra demir yollarıyla ulaşım ve nakliyedeki kolaylıklar ham maddeye erişimi kolaylaştırdığı gibi mamul malların sevkiyatını da hızlandırmıştır. Zollverein'in bu birlik havası şirketler üzerinde de olumlu etki yaratmıştır. Kendi aralarında var olan rekabeti önlemek, fiyatların tespitinin yanı sıra üretim kapasitesi üzerinde planlamalar ve pazar paylaşımları gibi konularda tekeli uygulamalar hayata geçirilmiş ve çoğu iş kolunda şirketler kartelleşmeye başlamıştır. Bu tarz yapıdaki iktisadi birlikler diğer devletlerin aksine Alman İmparatorluğu'nda hukuki ve yasal destek de bulmuştur. İmparatorluğun kurulduğu dönemde sayıları dört olan karteller, 1890'a gelindiğinde yüzü geçmiştir. Bu sayı Birinci Dünya Savaşı öncesindeyse bin civarındadır.³⁰ Sırasıyla Zollverein, Alman İmparatorluğu ve kartellerin kurulması özellikle İngilizlerin serbest dış ticaret politikalarının Alman coğrafyasında uygulanmasını engellerken bu konuda tedbir almalarını da sağlamıştır.

Zollverein ve Osmanlı İmparatorluğu

Osmanlı İmparatorluğu ile Zollverein'in siyasi ve iktisadi olarak en güçlü üyesi Prusya'nın ikili ilişkileri birlik öncesine dayanmaktadır. Osmanlı İmparatorluğu ile Prusya arasındaki ilk dostluk ve ticaret anlaşması, 22 Mart 1761 tarihinde imzalanmıştır. İlgili anlaşma, 31 Ocak 1790 tarihinde 50 yıl süreyle uzatılmıştır. Prusya, Zollverein'e üye devletler adına 1838 Balta Limanı Ticaret Anlaşması esas alınarak Osmanlı İmparatorluğu'yla 22 Ekim 1840 tarihinde yeni bir ticaret anlaşması imzalamıştır. Bu anlaşma uyarınca, gümrükler ithalatta yüzde

---

Historisches Museum, Lebendiges Museum Online (DHM/LeMO), "Die Auswanderung aus Deutschland", (Erişim 3 Eylül 2022).

³⁰ Tefik Güran, *İktisat Tarihi*, İstanbul: Acar Basım ve Cilt, 2003, s. 146-148.

5'e ihracattaysa yüzde 12'ye yükseltilmiştir.³¹ Bu antlaşma, özellikle Zollverein ile Osmanlı İmparatorluğu arasındaki ticareti artırmayı ve ürün mübadelesini kolaylaştırmayı amaçlamıştır. Buna göre, Prusya ile Osmanlı İmparatorluğu arasındaki önceki ticaret anlaşmalarının tüm maddeleri ilgili anlaşmayla çelişmedikleri sürece yürürlükte kalmış ve Zollverein üyelerini kapsayacak şekilde genişletilmiştir. Bu sayede Prusya ve Zollverein üyelerinin tüccar ve tebaası, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki tüm avantaj ve ayrıcalıklardan yararlanmaya başlamıştır.³²

Osmanlı İmparatorluğu'yla imzalanan anlaşma uyarınca "en ziyâde müsâadeye mazhar" statüsü elde eden Zollverein'a üye devletlerin tebaaları bu sayede ihracat için yapılan ticarete vergi bedelinin yüzde 9'unu sevkiyat yerinde, yüzde 3'ünüyse fiili çıkış yerinde ödemeye başlamıştır. Fakat, Zollverein üye devletlerinin ziraat ve sanayi ürünleri ve birlik tebaası tarafından diğer devletlerden kara veya deniz yoluyla getirilen her türden eşya, Osmanlı İmparatorluğu'nun Mısır da dahil olmak üzere Asya, Avrupa ve Afrika'daki tüm bölgelerinde istisnasız bir şekilde değeri üzerinden hesaplanan yüzde 3'lük bir vergiyle ticaretine izin verilmiştir. Bu mallar varış yerinde satılırsa değerinin yüzde 2'si oranında ayrıca bir vergi daha ödemekle yükümlü hale gelmiştir.³³

Osmanlı İmparatorluğu'nun Zollverein ile 1840'ta imzaladığı anlaşmadan sonra yüzyılın ikinci yarısında da farklı birçok ticaret anlaşma imzalanmıştır. Bu anlaşmalardan özellikle 1862 ve 1890'da imzalananları iktisadi ilişkiler açısından oldukça önemlidir. 1890'da imzalanan anlaşma ilk anlaşmanın hükümlerinin ve kapsamının genişletilmiş halidir.³⁴ Her iki anlaşmada da karşılıklı ticarete dahil edilecek ürünler sıralanmıştır. İlgili anlaşmalara Osmanlı İmparatorluğu üzerinden bakıldığında, 1862'de 105 kalem ithal, 455 kalem ihraç maddesi ve geri kalanıysa benzer ürünlerin karşılıklı mübadelesi olmak üzere toplamda 605 kalem ürün listelenirken; 1890'da ürün sayısı

³¹ Dedinger, a.g.m., 68.; *Muâhedât Mecmûası*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2008, s. 1/83-94.

³² Carl Julius Bergius, *Ueber Schutzzölle, mit besonderer Beziehung auf den Preussischen Staat und den Zollverein*, Breslau: Gratz, Barth und Comp., 1841, s. 8.

³³ Bergius, a.g.e., s. 9-10.

³⁴ Anlaşmanın tam metni için; *Düstur I-VI*, Ankara: Devlet Matbaası, 1939, s. 728-737.

720'ye çıkartılmıştır.³⁵ 1862'deki anlaşmayla ithalattan alınan gümrük vergisi, yüzde 5'ten yüzde 8'e çıkarılırken; ihracattan alınan gümrük vergisiyse yüzde 12'den yüzde 8'e düşürülmüştür. Ayrıca ihracattan alınan vergi, takip eden her yıl yüzde 1 düşürülmek kaydıyla sekizinci yılda yüzde 1'e indirilecektir.³⁶ Anlaşmada, her ne kadar ürünler isim isim yazılmış olsa da bunların tamamı ticarete konu olmamıştır. Bu konuda Alman dış ticaret istatistiklerinin 1900-1912 tarihleri arasında yayınlanan yıllıklarına bakıldığında, 41 başlık altında 80 ürünün iki imzacı taraf arasındaki ticarete konu olduğu görülmektedir.³⁷

1890 tarihli anlaşmayla Zollverein, Osmanlı İmparatorluğu'nun 1881'de hazırladığı ve ticarete bulunduğu ülkelere kabul ettirmeye çalıştığı yeni gümrük tarifesinin yükümlülüklerini de üstleniyordu. İlgili tarife, birçok mal kaleminde ürünün miktarı üzerinden değil değeri üzerinden gümrük vergilerinde yüzde 20'lere varan bir artışı ön görmekteydi.³⁸ Her ne kadar anlaşma imzalanca da uygulanması Osmanlı İmparatorluğu'nun ticaret yaptığı diğer devletlerin de ilgili şartları kabul etmesine bağlanmıştır.³⁹ Zollverein'in uygulanma konusundaki ön şartından dolayı anlaşmanın bu anlamda bir önemi kalmasa da yeni tarifeler üzerinden ticaret anlaşması imzalamayı kabul eden ilk ve de tek devlet olmasından dolayı Osmanlı idaresinin güveni kazanılmıştır. Böylelikle Zollverein nezdinde Almanlar, Osmanlı İmparatorluğu'nun güvenini kazanmakla kalmayıp iktisadi faaliyetlerde de alanlarını genişletmiştir.

Sonuç

Bir Fransız diplomatın yıllar öncesinden kurulması muhtemel gümrük birliği hakkında "Reformasyon'dan sonraki en önemli sonuçlardan biri", olacağı nitelemesinde bulunduğu Zollverein, Prusya'nın lider gücü sayesinde Alman coğrafyasında iktisadi birleşmenin adı haline gelmiştir.

³⁵ Rifat Önsoy, *Türk-Alman İktisadi Münasebetleri (1871-1914)*, İstanbul: Enderun Yayınları, 1982, s. 72-73.

³⁶ Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA), A.DVN.MKL, No. 3, Gömlek No. 13, 12.

³⁷ Kaiserliches Statistisches Amt (KSA), *Statistisches Jahrbuch für das Deutsche Reich (1900-1915)*.

³⁸ Önsoy, *a.g.e.*, s. 35-36.

³⁹ Murat Özyüksel, *Osmanlı-Alman İlişkilerinin Gelişim Sürecinde Anadolu ve Bağdat Demiryolları*, İstanbul: Arba Yayınları, 1988, s. 72.

Gümrük ve ticaret politikaları uyarınca Alman devletlerinin oluşturduğu Zollverein, 1 Ocak 1834'te hayata geçtiğinde siyasi birlikten ayrı bir yapıdaydı. Bu özelliğiyle Napolyon Savaşları sonrasında kurulan Deutscher Bund'un bir parçası değil, bağımsız bir iktisadi ittifaktı. Burada, Deutscher Bund'un varlığı, Alman devletlerinin tek bir çatı altında yönetilmesi anlamına gelmemelidir. Bu yapı daha çok Fransızların Almanlar üzerinde kurmak istedikleri yönetimin adıydı. Deutscher Bund, Zollverein'e giden yolda sadece temel taşlardan birisini döşemiştir. Zollverein'in ortaya çıkışı da aslında bu siyasi yapının Almanları tam temsil edemeyişinin bir göstergesiydi ve iktisadi anlamda birleşmeyi sağlamasından dolayı önemliydi. Birliğin gelişimine bakıldığında da Alman devletlerinin neredeyse hepsi zamanla Zollverein'a katıldığında, Deutscher Bund'un siyasi etkinliği ortadan kalkmakta ve yeni bir siyasi yapı ortaya çıkmaktadır. Fakat, yine de ortaya çıkacak olan siyasi birlikle Zollverein aynı yapıyı ifade etmemektedir. Bunun en önemli göstergesiye 1871'de Alman İmparatorluğu kurulmasına karşın Hansa kentlerinden Hamburg ve Bremen'in hala Zollverein'a üye olmaması göstermektedir. Her iki kent devleti de Alman siyasi birliği sağlandıktan ancak on yedi yıl sonra birliğe üye olacaktır. Bu sayede Alman coğrafyasında iktisadi birliktelik tam anlamıyla kurulmuş olacaktır.

Zollverein ile gümrük tarifelerinin neden olduğu olumsuz durumun ortadan kalkması, iki konuda önemli gelişmelerin yaşanmasını sağlamıştır. Birincisi endüstrinin ihtiyaç duyduğu hammaddeye erişim ikincisi de nüfus hareketliliğidir. İlk olarak kömür ve demir madenlerinin ham madde olarak kullanıldığı endüstri işletmelerinde mala ulaşım kolaylaşırken; ikinci olarak da bu kolaylıkla nüfusun barınma ve geçinme gibi konularda yaşadığı zorlukların neden olduğu göç yavaşlamış ve tersine bir sürecin başlaması sağlanmıştır. Bu sayede gelişen olumlu hava, Zollverein üyesi devletlerde üretimde çeşitliliği sağlamıştır. Özellikle siyasi birliğin sağlanmasıyla yurtdışı pazarlara ulaşım konusunda rahatlama yaşanmıştır. Bu sayede demir ve çeliğe dayalı klasik endüstri ürünleriyle elektrik, makine ve kimya alanlarındaki yatırımlarda öncü konuma gelinmiştir. Farklı alanlardaki yatırımlarla da endüstrisini çeşitlendiren Alman yatırımcılar cam ve optik araçlar, çeşitli madenler, dokuma ve diğer mamul mallarda dünyadaki konumlarını iyi bir seviyeye çıkarmışlardır. Endüstrideki tüm bu gelişmeler beraberinde

halkın refahına etki ederek şehirleşmede artış yaşanmasını da sağlamıştır.

Zollverein'in Osmanlı İmparatorluğu'yla olan ilişkileri de birliğin gelişiminde olduğu gibi Prusya üzerinden olmuştur. Prusya'nın Osmanlı İmparatorluğu'yla yüz yılı bulan yakın ilişkileri, 1838 Balta Limanı Antlaşması sonrasında 1840 tarihli ticaret anlaşmasıyla Zollverein üzerinden devam etmiştir. Bu sayede daha önceden Osmanlı İmparatorluğu'yla yapılan ticaret sözleşmeleri, Balta Limanı sistemine uyarlanırken birlik tüccarları da yeni haklar kazanmıştır. Bu sayede Osmanlı İmparatorluğu'nda "en ziyâde müsâadeye mazhar" statüsü elde eden birlik üyesi devletlerin tüccarları vergiler konusundaki avantajlarla ticaret hacimlerini genişletme imkanına kavuşmuşlardır. Bu anlaşmadan sonra 1862 ve 1890'da imzalanan anlaşmalarla gümrük vergilerinde çeşitli düzenlemelere gidilirken Osmanlı-Alman iktisadi ilişkileri kapsamında Zollverein'le olan yakınlaşma her geçen gün artmıştır. Bu sayede Almanların Osmanlı İmparatorluğu'ndaki ticari etkinlikleri de artış göstermiştir.

Kaynakça

Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA), A.DVN.MKL, 3/13-12.

Kaiserliches Statistisches Amt (KSA), *Statistisches Jahrbuch für das Deutsche Reich* (1900-1915).

Bergius, Carl Julius, *Ueber Schutzzölle, mit besonderer Beziehung auf den Preussischen Staat und den Zollverein*, Breslau: Gratz, Barth und Comp., 1841.

Brophy, James M., *Capitalism, Politics, and Railroads in Prussia, 1830-1870*, Columbus: Ohio State University Press, 1998.

Cornell, Sarah S., *High School Geography*, New York: D. Appleton and Company, 1864. Online Erişim: "Germanic Confederation", *David Rumsey Historical Map Collection*.

Çıtır, Burak, "Osmanlı-Alman İktisadi İlişkilerine Bir Parantez: Hansa Birliği", *Belgi Dergisi* 24 (Yaz 2022), s. 431-448.

Davis, John R., *Britain and the German Zollverein, 1848-66*, London: Macmillan Press LTD, 1997.

Dedinger, Béatrice (2015), "Trade Statistics of the Zollverein, 1834-1871", *Revue de l'OFCE*, 140/4, p. 67-85.

Deutscher Bundestag Wissenschaftliche Dienste, "Aspekte der Auswanderung aus Deutschland, Ein Überblick über Migrationsbewegungen seit dem 18. Jahrhundert", *Deutscher Bundestag Wissenschaftliche Dienste* 1 - 3000 - 012/16, 2016.

Düstur I-VI, Ankara: Devlet Matbaası, 1939.

Eşiyok, B. Ali "Osmanlı İmparatorluğu'nun Dünya Ekonomisine Eklemlenmesinde Bir Dönüm Noktası:1838 Serbest Ticaret Anlaşması", *Mülkiye Dergisi* 34 (2014), s. 67-108.

Franz, Robert, "The Statistical History of the German Banking System, 1888-1907", *Miscellaneous Articles on German Banking*, Washington: Government Printing Office, 1910.

Freytag, Gustav, Julian Schmidt, "Der neue Zollverein", *Die Grenzboten: Zeitschrift für Politik, Literatur und Kunst* 11/1-1 (1852), s. 223-227.

Gast, Georg, "Der preußische Partikularismus und sein Zollverein", *FinanzArchiv/Public Finance Analysis*, Band 27, H. 1/2 (1968), s. 291-317.

Güran, Tefik, *İktisat Tarihi*, İstanbul: Acar Basım ve Cilt, 2003.

Klingelhöffer, Otto, "Der Zollverein im Jahr 1865", *Zeitschrift für die gesammte Staatswissenschaft* 19 (1863), s. 87-161.

Kurdakul, Necdet, *Osmanlı Devleti'nde Ticaret Antlaşmaları ve Kapitülasyonlar*, İstanbul: Döler Neşriyat, 1981.

"L'Allemagne après l'union douanière 1840", par MMs de la Nourais et E. Bères; Lithographe de L. Letronne, 1840.

Mattli, Walter, "Sovereignty Bargains in Regional Integration", *International Studies Review* 2/2 (2000), p. 149-180.

"Mitteldeutscher Handelsverein (1828-1833)", *Der elektronische Reiseführer zum historisch-geographischen Informationssystem: HGIS Germany (1820-1914)*.
http://www.ekomp.digihist.de/Dokumentation_Datensaetze/Multimedia/Staatenwelten/Mitteldeutscher_Handelsverein.pdf.

Muâhedât Mecmûası I, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2008.

Obuah, Emmanuel E., Johnson O. Ndubuisi, and Godwin Tamunomi Dappa, "Trade as an Instrument of Diplomacy: An Assessment of Nigeria's Version of Protectionist Trade." *Journal of African Foreign Affairs* 4, no. 1/2 (2017): p. 5–22.

Önsoy, Rifat, *Türk-Alman İktisadi Münasebetleri (1871-1914)*, İstanbul: Enderun Yayınları, 1982.

Özyüksel, Murat, *Osmanlı-Alman İlişkilerinin Gelişim Sürecinde Anadolu ve Bağdat Demiryolları*, İstanbul: Arba Yayınları, 1988.

Potyemkin, Vladimir, *Uluslararası İlişkiler Tarihi Diplomasi Tarihi*, çev. Atilla Tokatlı, İstanbul: May Yayınları, 1977.

Price, Arnold Hereward, *The Evolution of the Zollverein*, Ann Arbor: University of Michigan Press, 1949.

Roth, Ralf, "Amerika – Deutschland Folgen Einer Transatlantischen Migration", *Historische Zeitschrift* 281/3 (2005), s. 621-657.

Shafeaddin, Mehdi, "How Did Developed Countries Industrialize? The History of Trade and Industrial Policy: The Cases of Great Britain and the USA", *United Nations Conference on Trade and Development (UNCTAD)/OSG/DP*, no. 139, 1998.

Siemann, Wolfram, *Vom Staatenbund zum Nationalstaat, Deutschland 1807-1871*, München: Verlag C. H. Beck, 1995.

Sombart, Werner, *Die deutsche Volkswirtschaft im neunzehnten Jahrhundert*, Berlin: Georg Bondi, 1903.

Soy, Hacı Bayram, *Almanya'nın Osmanlı Devleti Üzerinde İngiltere ile Nüfuz Mücadelesi (1890-1914)*, Ankara: Phoenix Yayınevi, 2004.

Steinberg, Jonathan, *Bismarck*, çev. Hakan Abacı, İstanbul: Türkiye İşbankası Kültür Yayınları, 2013.

Stiftung Deutsches Historisches Museum, Lebendiges Museum Online (DHM/LeMO), "Die Auswanderung aus Deutschland", (Erişim 3 Eylül 2022).

"The Unification of Germany, I. Rise of the German 'Zollverein' (Customs-Union) up to 1834", *From The Historical Atlas by William R. Shepherd, 1926*, Perry-Castañeda Library Map Collection.

"The Unification of Germany, II. The German 'Zollverein' (Customs-Union) after 1834", *From The Historical Atlas by William R. Shepherd, 1926*, Perry-Castañeda Library Map Collection.

"The Unification of Germany, III. The North German Federation and the German Empire 1866-1871", *From The Historical Atlas by William R. Shepherd, 1926*, Perry-Castañeda Library Map Collection.

Wehler, Hans-Ulrich, *Das Deutsche Kaiserreich 1871-1918*, Göttingen: Vandenhoeck&Ruprecht, 1973.

Yiğenoğlu, Kaan, "The Turkey-UK Free Trade Agreement in Terms of Economic Diplomacy." *Insight Turkey* 23/4 (2021), s. 193–212.

"Zollvereinigungsvertrag", <https://web.archive.org/web/20041119171714/http://verfassungen.de/de/de06-66/zollverein33.htm>.

Extended Abstract

After the industrial revolution, as in different states of Western Europe, Friedrich List and similar economists in Germany advocated customs taxes and interventionist economic policies in order to industrialize. In response to the flooding of the French market with cheap English manufactured goods after the Napoleonic Wars, the government imposed high tariffs on imported goods to protect the French economy. During the same period, the Germans also imposed high customs duties on British goods and implemented a structure that would make imports almost impossible.

The Zollverein, which was founded by Prussia in 1833 and had a common tariff and trade policy goal, was a good example of early economic integration in this context. In the period from the occupation and destruction caused by the Napoleonic Wars to the Congress of Vienna (1815), the political turmoil into which German geography entered brought along economic difficulties. While the number of German states decreased from sixty to thirty-nine with the structural transformation realized after the Congress, a political structure called Deutscher Bund was established among themselves. In this structure, the Kingdom of Prussia was in the strongest position. Thanks to this power, it took action to find a solution to the economic problem as well as a German union around itself.

About ten years before the negotiations to be held under the leadership of Prussia, as a result of bilateral and multiple negotiations led by the southern German states of Wrtemberg and Bavaria, a series of conferences were held in order to reach an agreement on customs after going through a difficult process. In this context, negotiations were held on customs tariff, distribution of revenues, administrative organization, and voting rights. After these negotiations reached a certain maturity, official negotiations were started in 1825, again in Stuttgart, this time with the participation of Baden and Hessen, as well as Wrtemberg and Bavaria. However, the negotiations were inconclusive due to differences of opinion on the common customs tariff. The failure of the inability to reach a common result upon long discussions and negotiations started in 1820 and continued until 1825, led to the perception that even a few states cannot agree on a common

customs and trade system among themselves decisively. As a result, the perception that the bad economic conditions that the German geography entered into after the Napoleonic Wars and the subsequent French Occupation, cannot change became stronger gradually.

Although Württemberg and Bavaria left the table without getting an official result from the negotiations they held both among themselves and with other states in a five-year period, they came together again when the conditions were ripe in 1828. The agreement establishing the customs union between Württemberg and Bavaria, also called the Süddeutscher Zollverein (South German Customs Union), was signed on January 18, 1828. About a month later, on February 14, a similar agreement was made between Prussia and Hessen-Darmstadt (Großherzogtum Hessen – The Grand Duchy of Hesse). The biggest contributor to the conclusion of the negotiations in the north with an agreement was the customs system implemented by Prussia after the Congress of Vienna which proved itself with positive results. Thus, Prussia signed the first customs and trade relations treaty on the basis of parity.

Some attempts were made between Bavaria-Württemberg and Prussia-Hessen in order to put an end to the multiple structures created by the customs unions that emerged in German geography. With the negotiations on this issue that took place as a result of the initiatives of Johann Friedrich Cotta from Tübingen, an agreement was officially reached between the two customs regions on 27 May 1829. In principle, the agreement granted the partners exemption from customs duties for almost all types of goods. This system was the one in force already being applied by Prussia-Hessen. In this way, Prussia's customs system proved its success again. In this process, it was foreseen to build two roads to Saxe-Meiningen and Coburg-Gotha (July 1829) in return for exemption from transit taxes, thus establishing a connection between Prussia and Southern Germany. The corresponding agreement between the north and the south formed the first rings of the Zollverein, which was to be established in the future. This convention entered into force on 1 January 1834 and was valid for eight years, until 31 December 1841. Although the customs union involving Prussia-Hessen was a positive rapprochement for the two states, it was perceived as a threat by the

surrounding states to take action. To wage a tariff war averagely against the South and North, the Mitteldeutscher Handelsverein (Central German Trade Association) was established on September 29, 1828, between Hanover, das Kurfrstentum Hessen-Kassel (Kurhessen), Oldenburg and Brunswick (Braunschweig) feeling their sovereignty threatened.

In August 1831, Kurhessen, one of the members of the union, was exposed to the pressures of Prussia and withdrew from Mitteldeutscher Handelsverein and was included in the Prussia-Hessen agreement. On March 22, 1833, an official customs union agreement was signed between Bavaria-Württemberg and Prussia-Hessen. Shortly after this development, the establishment of Zoll- und Handelsverein der Thringischen Staaten (Customs and Trade Union of the Thuringian States) on 10 May resulted in the dissolution of Mitteldeutscher Handelsverein at the end of 1833. Although it was established against the domination of Prussia, at the end of the process, the union could not prevent its political and economic rise in the region and disintegrated.

Among the states that founded Mitteldeutscher Handelsverein, Hannover and Braunschweig, this time signed an agreement also known as Einbecker Vertrag or Steuerverein (Einbeck Treaty or Tax Union) against the increasing political and economic weight of Prussia. The relevant agreement entered into force on June 1, 1835. The income generated by the common customs administration established in accordance with this agreement is divided according to the population. Import tariffs imposed on colonial and manufactured goods were also re-established. Oldenburg was also included in this union in 1835. But Braunschweig, one of the first signatories, left the union as early as 1841 and joined the Zollverein. Hannover, which fought against Prussia's power in the region at every opportunity, started to get closer to Zollverein over time and accepted to be a member of the union in September 1851. Other members joined the Zollverein on 1 January 1854. Thus, the Mitteldeutscher Handelsverein, in which Hannover was involved against Prussia, and the subsequent Einbeck Treaty also disappeared.

Thanks to the Zollverein, which means customs union in German, a free trade area was created in the vast majority of Germany with the new union established under the leadership of Prussia and, as seen in the future, an important step was taken in political unification. The aim of the Zollverein was to establish a standard with a framework to be drawn on financial and economic issues by creating an economic internal market. While achieving this goal, the Union further strengthened Prussia, which was politically powerful among the participating states. The Zollverein was originally founded by the Duchy of Saxe-Gotha (present-day Thuringia), the Landgraviate of Hesse-Homburg (part of the modern-day state of Hesse), the Principality of Waldeck (parts of modern-day Hesse and Lower Saxony regions), the states of Kurhessen, Bavaria, and Württemberg, as well as Prussia. By 1834, the number of states registered in the union reached eighteen. It expanded to include Baden, Nassau and Frankfurt in 1836, and Luxembourg, Braunschweig and Lippe in 1842. In the 1850s, Hanover and Oldenburg were also included in the union. Thus, the Zollverein achieved economic unification before the Norddeutscher Bund (North German Confederation) was established as a federal state.

Thanks to the Zollverein, a connection was established between the German states that have a coast on the North Sea and those located in the interior regions. In this way, the link between the industrial development of northern Germany and the expansion of trade in the German geography was established with the Zollverein. With the Zollverein, taxes on transport on the Elbe river were also abolished over time. Shipping on the Rhine river was freed up, and thanks to this, goods and transit trade with the Netherlands and Belgium was expanded in such a way that it was in the interests of these states as well. The cooperation of the Hanseatic cities (Hamburg, Bremen and Lübeck), which was to take place later, gained momentum. With the realization of all these steps, the north of the German geography developed faster and more strongly compared to the previous customs unions by gaining the common interests and sympathies of its citizens through peaceful agreements, and had large trade traffic. Thus, it contributed to the formation of a German political union that would emerge in the future.

The atmosphere of unity experienced when the German states established an economic union that abolished internal customs through the Prussian-led Zollverein, also affected the development of transportation vehicles over time. In order to provide cheaper and faster transportation of commercial goods with the development of the transportation network, the German railway network, which started its first construction and operating activities in 1835 and developed with each new station it reached, also increased the number of states participating in the Zollverein. Each new state included in the Zollverein was actually a new station reached by railway.

How the railway routes were shaped by the power-political and at the same time commercial interests was revealed in the structuring of the Zollverein. The route starting from Berlin to the Ruhr area via Magdeburg is a very good example of this. Due to Hanover's hostile attitude, Prussia cut it off from Mitteldeutscher Handelsverein when it crossed the railway line through Braunschweig. Undoubtedly, this was effective in both the trade union and Einbeck losing their former dominant positions economically in their respective regions.

The expansion of the Zollverein through railway lines also improved the German economy. Thanks to the railway, coal and iron, which form the basis of the German industry, began to spread faster and wider in the domestic market. Thus, an increase in product diversity also occurred while the development of the industry accelerated. Thanks to this, in 1870, Zollverein became the third largest industrial power in the world after Great Britain and the United States. With their full participation in the North German Confederation in 1870-1871 after the Sedan Wars of the southern states against France, the federal state began to exist under the name of the German Empire.

The German states, which completed their economic union (excluding Hamburg and Bremen) before 1871, included the rich mineral resources of the Alsace-Lorraine region, which was taken from France, into their systems when they completed their political union after 1871. With the integration of the new region into the economy, the German Empire, and therefore the Zollverein, became even stronger economically, becoming the fastest-growing economy in Continental Europe.

Looking at the post-union German industry, the most dynamic areas were sectors producing investment and intermediate goods. In addition to the sectors supported by new mineral resources, there were rapid expansions in two industry branches, chemistry and electricity. This diversification in the industry brought the growth of enterprises with it. In this way, Germany evolved from an agrarian-dominated and migrant-sending structure to an industrialized society with a slow and steady development. In this situation, the impact of the improvement in purchasing conditions with the developing industrial sector was undeniable.

Considering the relations of the Zollverein with the Ottoman Empire, its bilateral relations with Prussia, the most powerful member of the union politically and economically, dated back a long time. The first friendship and trade agreement between the Ottoman Empire and Prussia was signed on 22 March 1761. The relevant agreement was extended for 50 years on 31 January 1790. Prussia signed a new trade agreement with the Ottoman Empire on October 22, 1840, on the basis of the 1838 Treaty of Balta Liman on behalf of the member states of the Zollverein. Pursuant to this agreement, customs duties were increased to 5 percent on imports and 12 percent on exports. This treaty aimed to increase trade and facilitate product exchange, especially between the Zollverein and the Ottoman Empire. Accordingly, all the articles of the previous trade agreements between Prussia and the Ottoman Empire remained in force as long as they did not contradict the relevant agreement and were extended to include Zollverein members. In this way, merchants and subjects of Prussia and other members of the Zollverein began to enjoy all the advantages and privileges of the Ottoman Empire.

After the agreement signed by the Ottoman Empire with the Zollverein in 1840, many different trade agreements were signed in the second half of the century. Of these agreements, especially those signed in 1862 and 1890 are very important in terms of economic relations. The agreement signed in 1890 is an expanded version of the provisions and scope of the first agreement. In both agreements, the products to be included in mutual trade were listed. When the relevant agreements were considered from the point of view of the Ottoman

Empire, while a total of 605 products were listed in 1862, including 105 imported and 455 exported items, the number of products increased to 720 in 1890. Although the products were written by name, not all of them were subject to trade. Looking at the annuals of German foreign trade statistics published between 1900 and 1913 on this subject, it is seen that 80 products under 41 headings were subject to trade between the two signatory parties.

With the agreement of 1890, the Zollverein also assumed the obligations of the new customs tariff that the Ottoman Empire had prepared in 1881 and was trying to have it accepted by the countries with which it traded. The relevant tariff foresaw an increase of up to 20 percent in customs duties on many items of goods, not on the quantity of the product, but on its value. Although the agreement was signed, its implementation was subject to the acceptance of the relevant conditions by other states with which the Ottoman Empire traded. Although the agreement does not have any significance in this sense due to this precondition for the implementation of the Zollverein, the trust of the Ottoman administration was gained because it was the first and only state to agree to sign a trade agreement on new tariffs. Thus, under the Zollverein, the Germans not only gained the trust of the Ottoman Empire but also expanded their sphere of economic activity.

Araştırma Makalesi/Research Article

Evrengzîb'in (Âlemgîr I) Dekken Siyaseti*

Hami Demir**

(ORCID: 0000-0003-4452-6103)

Makale Gönderim Tarihi

10.10.2022

Makale Kabul Tarihi

11.12.2022

Atıf Bilgisi/Reference Information

Chicago: Demir, H., "Evrengzîb'in (Âlemgîr I) Dekken Siyaseti", *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 7/Özel Sayı: Dr. Mahmut Kırkpınar'a Armağan: 1446-1476.

APA: Demir, H. (2022). Evrengzîb'in (Âlemgîr I) Dekken Siyaseti. *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 7 (Özel Sayı: Dr. Mahmut Kırkpınar'a Armağan), 1446-1476.

Öz

Evrengzîb, Bâbürlü Devletini geniş hudutlara ve ihtişamlı bir yapıya ulaştırmayı başardı. Hükümdarlığının ilk döneminde ihtiyatlı bir siyaset izleyen Evrengzîb'in Dekken Şîî sultanlıklarının ilhakı ve Marataların Batı Dekken'deki faaliyetlerinin sonlandırılması için verdiği mücadelesi onun saltanat hayatının son dönemine damga vurdu. Ekber Şah döneminde başlayan güneye yönelik yayılma siyaseti, Cihangir ve Şah Cihan dönemlerinde devam etti, ancak nihaî bir sonuç elde edilemedi. Evrengzîb, bu genişleme siyasetini Bâbürlülerin ana hedefi yaparak sürdürdü. 1681 yılından itibaren Dekken'deki askerî harekâtlara yoğunluk vererek devletin ağırlık merkezini güneye taşıdı. Evrengzîb, seleflerinin

---

* Bu makale, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Türk Tarihi Anabilim Dalı Genel Türk Tarihi Bilim Dalında, Prof. Dr. Ahmet Kanlıdere'nin danışmanlığında yürütülen "Bâbürlü Hükümdarı Âlemgîr Şah (Evrengzîb) : Hayatı ve Siyaseti (1658-1707)" adlı doktora tez çalışmasından üretilmiştir.

** Doktora Öğrencisi, Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Türk Tarihi ABD, Genel Türk Tarihi Bilim Dalı, Türkiye, hamidemirtr@gmail.com.

PhD. Candidate, Marmara University, Institute of Turcic Researches, Main Discipline of Turkish History, Discipline of General Turkish History, Türkiye.

nihayete erdiremediği güney siyasetini farklılaşan konjonktürün zorluğu içinde sonuca ulaştırmak için mücadele verdi. Dekken sultanlıklarının direnci zorlu mücadeleleri beraberinde getirdi. Evrengzîb'in bu süreçteki en güçlü rakibi Marataları örgütleyerek yerli bir Hindu devleti meydana getirmeye çalışan Sîvâcî oldu. Dekken siyaseti üzerine yapılan incelemeler genel itibariyle Evrengzîb'in dinî politikası ve doğurduğu sonuçlar ile ilişkili olarak Bâbürlülerin, XVIII. yüzyılın başından itibaren içerisine girdiği gerileme kapsamında ele alınmıştır. Bu araştırmada, Evrengzîb'in Dekken siyasetini devrin vekayinâmeleri ışığında sistematik bir yaklaşım ile ele alarak Bâbürlülerin malî ve idarî gereksinimleri için hayati olan bu politikanın devamlılığına vurgu yapılacaktır. Bununla birlikte, Evrengzîb'in Dekken sultanlıklarına yönelik olarak şehzadeliğinden itibaren takip ettiği ilhak siyasetinin temelsiz bir politika olmadığı ortaya koyulacaktır. Araştırmamızda, Dekken'deki fetih hareketlerinin hangi hedefler ışığında şekillendiği ve Evrengzîb'in hangi politikaları ile neticeye ulaştığı ifade edilecektir. Bu genişleme politikasının siyasî bağlamı ve aksaklıkları değerlendirilmeye çalışılacaktır. Ayrıca Evrengzîb döneminde Dekken'deki hızlı genişlemenin olumsuz sonuçlarına da değinilecektir.

Anahtar Kelimeler: Evrengzîb, Ekber Şah, Dekken, Maratalar, Âdilşâhîler ve Kutubşâhîler

The Deccan Policy of Aurangzeb (Alamgir I)

Abstract

He succeeded in bringing the Baburid State to wide borders and a mighty build. Aurangzeb followed a prudent policy in the early part of his reign. The last period of Aurangzeb's life was marked by his struggle for the annexation of the Shî'i Deccan sultanates and for the termination of the Marathas activities in the Western Deccan. The policy of expansion towards the south, which started during the reign of Akbar, continued in the periods of Jahangir and Shah Jahan, but this policy could not be concluded. Aurangzeb continued this expansion policy by making it the main target of the Baburids. Since 1681, he concentrated the military operations in Deccan and moved the center of gravity of the state to the south. The resistance of the Deccan sultanates revealed difficult struggles. Aurangzeb's strongest opponent in this process was Shivaji, who tried to create a native Hindu state by organizing the Marathas. Deccan politics has been evaluated within the scope of the regression of the Baburids since the beginning of the XVIIth century, in relation to the religious policy of Aurangzeb and its consequences. In this research, the continuity of this policy, which is vital for the financial and administrative needs of the Baburids, will be emphasized by considering the Deccan policy of Aurangzeb with a systematic approach in the light of the records of the period. It will be revealed that the annexation

policy that Aurangzeb has followed for the Deccan sultanates since he was a prince is not an baseless policy. In this study, it will be stated that the conquest movements in Deccan were shaped in the light of which goals and which policies Aurangzeb achieved. In this study, It will be stated that the conquest movements in Dekken were shaped in the light of which goals and with which policy of Aurangzeb reached the result. The political context and deficiencies of this enlargement policy will be evaluated. In addition, the negative consequences of the rapid expansion in the Deccan during the Aurangzeb's period will be mentioned.

Keywords: Aurangzeb, Akbar, Deccan, Qutbshahis, Adilshahis.

Giriş

Dekken bazı modern tarihçiler tarafından Kuzey Hindistan'dan kopuk ve Bâbürlü saltanat merkezine uzak bir coğrafya olarak değerlendirilmiştir. Delhi sultanlarının veya Bâbürlü hükümdarlarının sınırlarını Vindhya sıradağlarının ötesine taşıma girişimleri hırslı ve Hint alt kıtasının istikrarı bakımından sakıncalı girişimler olarak görülmüştür.¹ Ancak Bâbürlü hükümdarları için fiziksel zorlukların Dekken'e kazandırdığı mukavemet kırılmaz değildi. Bâbürlü Devletinin Ekber Şah'tan Evrengzîb'e uzanan Dekken'deki genişleme politikası birçok faktör tarafından belirlendi. Bâbürlü yönetici eliti ve mansabdârlar doğal olarak daha büyük gelir alanları elde etmek istiyordu. Bâbürlü hükümdarları, bu talepleri cevaplayabilmek için geniş kaynaklara sahip olmak durumundaydı. Bâbürlü Devletinin Dekken'e yönelik politikasındaki en belirgin hedef toprak ve kaynak ihtiyacı idi.

Bâbürlüler, Bâbür Şah ve Hümâyün dönemlerinde Kuzey Hindistan'a yerleşmeyi başardı. Ekber Şah (1556-1605) sağlam temeller üzerinde bir sistem oluşturarak Hindu toprak sahibi seçkinlerini de idaresi altında bu sistemin bir parçası yaptı. Bu dönemde Bâbürlü Devleti Avrasya'nın en güçlü devletlerinden biri haline geldi. Ekber Şah yaptığı fetihler ile

¹ Ishwari Prasad, *History of Medieval India*, The Indian Press, Allahabad, 1933, s. 23-25; Stanley Lane-Poole, *Aurangzib and the Decay of the Mughal Empire*, Clarendon Press, Oxford, 1901, s. 143; Mountstuart Elphinstone, *History of India: The Hindu and Mahometan Periods*, John Murray, London, 1857, s. 549-570; Shireen Moosvi, "The Mughal Empire and The Deccan-Economic Factors and Consequences" *Proceedings of Indian History Congress*, XLIII (1982), s. 365-367.

Bâbürlü sınırlarını doğu ve güney istikametinde genişletti. 1562'de Malva ve 1573'te Gucerât, Bâbürlü hudutları içine dâhil edildi. Bu genişleme politikası Racpût prensliklerinin Bâbürlü idaresine katılması ile devam etti. 1576 senesinde Bihâr ve Bengal'de Afganların kontrolündeki kalelerin zapt edilmesinin sonrasında Kabil ve Keşmir üzerine yoğunlaştı. Başta Özbek tehdidi olmak üzere batı kaynaklı akınlara karşı emniyet sağlanmaya çalıştı. Ekber Şah, 1595 senesinde Safevîlerin elindeki Kandahar'ın da Bâbürlü idaresine geçmesi ile güney siyasetine odaklanarak Dekken sultanlıkları üzerinde bir baskı oluşturmaya çalıştı. Özellikle Nizamşâhîler üzerine yapılan harekâtlarda başarılar elde edildi. 1595-1602 yılları arasında yürütülen askerî harekâtlar sonucunda Ahmednagar ele geçirilmiş Bâbürlüler, Dekken'deki mevcudiyetini geniş bir alana yaymaya başlamıştı.² Ekber Şah askerî başarılarını diplomasiyi kullanarak kalıcı bir hale getirmeye çalıştı. O, Dekken'e yönelik politikasını sağlam adımlar ile sürdürdü. Gerçekleştirdiği siyâsî evlilikler yolu ile Bâbürlüler lehine gelişen dengeyi sağlamlaştırmaya çalıştı.

Bâbürlülerin Dekken politikası Şah Cihan'ın saltanatı sırasında da aktif bir biçimde devam etti. Ahmednagar'ın bütünüyle Bâbürlü hâkimiyetine geçtiği bu dönemde Âdilşâhîler ve Kutubşâhîler üzerinde baskı artırıldı. Evrengzîb yürüttüğü Dekken valiliği boyunca askerî faaliyetlere ağırlık vermiş ve Dekken sultanlıklarının ilhakı gündeme gelmişti. Ancak babası Şah Cihan'ın aynı kararlılıkta olmaması ve Evrengzîb'in ağabeyi Dârâ ile süren rekabeti olası bir ilhakın önüne geçti. Evrengzîb'in Dekken sultanlıkları ortadan kaldırma düşüncesi iktidarının son dönemine kalacaktı.³

Evrengzîb döneminde Bâbürlü Devleti en geniş sınırlara ulaştı. Doğuda Assam'dan batıda Kabil'e ve güneyde Hint yarım adasının ucu Kavri Nehri'ne kadar bir alan Bâbürlü idaresi altına girdi. Geniş ölçekli askerî harekâtların neden olduğu malî problemler süregelen gerilimleri

² Seyyid Ali Tabâtabâî, *Burhân-ı Meâsîr, Matbaa-i Camia-i, Delhi, 1936, s. 611-615; Mahomed Kasım Ferishta, History of the Rise of the Mahomedan Power in India, II, çev. John Briggs, Longman, Rees, Orme, Brown, and Green, London, 1829, s. 268-280; Cihan Oruç, "XVI. Yüzyılda Babürlüler, Dekken Sultanlıkları Üzerinde Nasıl Bir Siyaset İzlediler?" *Türkiye Hindistan Çalışmaları I*, APAM, Ankara, 2021, s. 174.*

³ Kenbu, *a.g.e.*, III, s. 255-280; Richard C. Foltz, *Mughal India and Central Asia*, Oxford University, Karachi, 1998, s. 127-146.

artırdı. Maratalar'ın lideri Sîvâcî⁴ ve oğlu Sembhâcî'nin liderlik ettiği hareketler Bâbürlü Devletini Dekken'de uzun süre meşgul etti. Hint kültürünün yoğun olduğu bu topraklarda istenilen nizam ve asayiş hızlı bir şekilde oluşturulamadı. Malî sorunlar ile birlikte yaşanan yapısal problemler halk ayaklanmalarını ve ciddi huzursuzlukları beraberinde getirdi.

Evrengzîb'in Dekken siyaseti hazineyi tüketen, devletin odağını Kuzey Hindistan'dan güneye kaydırın ve Bâbürlü Devleti'ni çöküşe götüren bir adım olarak değerlendirilir.⁵ Özellikle Evrengzîb dönemi üzerine yaptığı çalışma ile kapsamlı bir eser meydana getirmiş olan Hintli tarihçi Jadunath Sarkar, Napolyon'un İspanya'da (1808-1814) karşılaştığı direniş ve beraberinde ortaya çıkan faturanın bir benzeri ile Evrengzîb'in Dekken'de yüzleştiğini ifade eder. Evrengzîb'in ölümünün ardından ise Maratalar ve diğer muhalif grupların güçlerini artırdığına dikkat çeker.⁶ Sarkar gibi bazı tarihçiler, Evrengzîb'in Dekken politikasını onun dinî siyaseti ile ilişkilendirmiş ve hatalı olarak gördükleri bu politikanın devleti çöküşe götüren nedenlerin başında geldiğini ileri sürmüşlerdir. Sarkar'ın Evrengzîb'in ülküsünün Hindistan'da bir İslâm devleti tesis etmek olduğu

⁴ Genç yaştan itibaren aktif bir siyasî yaşam içerisine giren Sîvâcî (1627-1680), Âdilşâhîler'in hizmetinde yerel bir şef olan Şahcî'nin oğlu idi. Sîvâcî, Bâbürlü veraset mücadelesi sırasında etkinliğini artırarak Dekken sultanlıkları ve Bâbürlülere karşı faaliyet yürüttü. Sîvâcî, yerli bir Hindu devleti meydana getirmek üzere bir motivasyon oluşturarak Marataları etrafında topladı. Gerilla taktiklerini ustaca kullanan karizmatik bir lider olan Sîvâcî, gerçekleştirdiği baskınlar ile Bâbürlüler'in Dekken'de yayılmasına engel teşkil etti. Nihayetinde Sîvâcî, 1674 yılında Chhatrapati ("evrenin efendisi") unvanı ile kurduğu devletin başına geçti. Sîvâcî bu vasfıyla Hindular tarafından Hindu milliyetçiliğinin kurucularından ve savunucularından biri olarak kabul edildi. Onun bağımsız bir krallık kurmak adına verdiği mücadelesi özellikle Hindu milliyetçileri tarafından siyasallaştırılmıştır. Hindistan'da ulus ve bağımsızlık fikirlerinin popülerlik kazandığı dönemde Sîvâcî, Hinduları yabancı idarelerden kurtarmaya çalışan bir vatansaver olarak tasvir edilmiştir. Detaylı bilgi için bkz. Jadunath Sarkar, *Shivaji and His Times*, Longmans, Green and Co., London, 1920; James G. Duff, *A History of the Mahrattas*, Longmans, Rees, Orme, Brown, and Green, London, 1826., II, s. 242-249; Ayusman Chakraborty, "The Founder of Hindu Nationalism?", *Nationalism in India: Texts and Contexts*, Debajyoti Biswas, John Charles Ryan (ed.), Routledge, New York, 2022, s. 21-27.

⁵ Manas Patra, "Aurangzeb's Deccan Policy: An Approach of his Misguided Mind or Just Badly Timed?", *RRIJM*, IV/5 (2019), s.1371.

⁶ Jadunath Sarkar, *Studies in Mughal India*, M.C. Sarkar, Kalküta, 1919, s. 51.

yönündeki tezi bu çerçevede ele alınmıştır. S. R. Sharma da bu görüşü savunmuş ve Dekken politikasını dinî çerçevede ele almıştır.⁷ Ancak Satish Chandra'nın da ifade ettiği gibi bu görüşler artık eski önemini taşımamaktadır.⁸

Bâbürlülerin XVIII. yüzyılın başından itibaren içerisine girdiği gerilme üzerine yapılan değerlendirmeler farklılık gösterir. Marksist tarihçi İrfan Habib, Bâbürlü Devletinde tarımsal alandaki artan talebin köylü sınıfı üzerinde baskı oluşturduğunu ve bu kesimin yaşanan huzursuzluklarda rol almasına neden olduğunu söyler. M. Arthar Ali ise bu gerilemeye Dekken meselesinin ortaya çıkardığı bitmek bilmeyen muharebelerin ve genişleme politikasının neden olduğunu öne sürer. Ayrıca İslâm dünyasının Batı ile kültürel ve siyasî olarak rekabet edememesinin Hindistan'da da aynı sonucu doğurduğunu belirtir. Birçok tarihçi, Dekken sorunuyla bağlantılı olarak mansabdâr sisteminin işlevini yitirmesini, Bâbürlülerin gerilemesinde öne çıkan neden olarak gösterir. Bu konu üzerinde daha tutarlı bir değerlendirme yapan Satish Chandra ise XVII. yüzyılın ikinci yarısındaki genişlemenin, kronik bir sorun olarak gördüğü câgîrdar krizi ile birlikte artan arz talep dengesindeki bozulmaya çare olmadığını söyler.⁹

Evrengzîb'in Dekken Valiliği Sırasındaki Faaliyetleri

Evrengzîb 1636-1644 ve 1652-1657 yılları arasında iki defa Dekken valiliği yaptı. Bu görevi sırasında ciddi deneyim kazanırken Dekken üzerindeki politikaları da bu süreçte şekillendi. Evrengzîb, Dekken valilikleri döneminde başarılı malî düzenlemelerin yanı sıra askerî faaliyetleri ile de ön plana çıktı. Dekken'de 1633'te Hüseyin Nizamşah'ın Bâbürlü egemenliğini tanımamasının ardından Marataların güç kazanmaya başladığı istikrasız bir ortam oluşmuştu. Evrengzîb, Dekken sultanlıklarının gücünü zayıflatmaya çalıştı ve ardından askerî hareketler

⁷ Sri Ram Sharma, *The Religious Policy of the Mughal Emperors*, Asia Publishing House, Bombay, 1940, s. 145-161.

⁸ Satish Chandra, "Some Consideration of the Religious Policy of Aurangzeb", *Proceedings of Indian History Congress*, XLVII/1 (1986), s. 369.

⁹ İrfan Habib, *Agrarian System of Mughal India, 1556-1707*, Asia Publishing House, New York, 1963, s. 317-341; Satish Chandra, *Historiography, Religion, and State in Medieval India*, Har-Anand, New Delhi, 2004, s. 160-163; Satish Chandra, *Medieval India; Society, the Jagirdari Crisis and the Village*, New Delhi, 1982, s. 61-73; M. Athar Ali, "The Passing of Empire: The Mughal Case", *Modern Asian Studies*, IX/3 (1975), s. 384-395.

ile daha ileri adımlar attı.¹⁰ 26 Aralık 1637 tarihinde Baglana Bölgesinin kontrol altına alınması ile başlayan bu harekâtalar, Bâbürlü hâkimiyetinin kuzeybatı yönünde genişlemesine olanak sağladı.¹¹

Evrengzîb şehzadelğinde Dekken’de Bâbürlü hâkimiyetini genişletmeye yönelik stratejiler geliştirirken aynı zamanda yaklaşan taht mücadelesi öncesinde kendi ittifak ağını da oluşturmayı ihmal etmedi. O, bölgedeki dinî önderler ile yakın bir ilişki kurdu. İslâmi bilimler açısından önemli şehirler olan Burhânûr ve Kuldabad’taki din adamlarının tespit edilmesi için emir verdi. Bu dinî şahsiyetler arasında *el-Fetâva’l-Âlemgîriyye*’nin yazılmasında görevli kurulun başında bulunan Şeyh Nizam Burhânûrî gibi isimler vardı. Yerel dinî unsurlar ile bu çerçevede ilişki geliştiren Evrengzîb, bu zümrelere arazi bağışları ve maddi destek sağlayarak bir himaye oluşturdu.¹² Dekken valiliği sırasında başta yanındaki beyler olmak üzere yerel unsurlarla kurduğu yakınlık ile geniş bir etki alanı meydana getirdi. Ayrıca Evrengzîb’in tesis etmeye çalıştığı ittifak ağı içerisinde Maratalar da önemli bir yer teşkil ediyordu.¹³ Ancak hükümdarlık döneminde onu en çok meşgul eden yine Maratalar oldu.¹⁴

Evrengzîb, özellikle ikinci Dekken valiliği döneminde idarî ve askerî kabiliyetlerini icraatlarına yansıttı. İktidar mücadelesi öncesinde Dekken’de aktif bir dönem yaşadı. Dekken’in iskânı ve vergi sistemi onun valiliği sürecinde yeniden düzenledi. Dekken’in yeniden yapılandırılması gerçekleşirken hayata geçirilen reformalar ile yeni

¹⁰ Muhammed Salih Kenbu, *Amal-i Salih*, II, Gulam Yezdani (ed.), Şefik Press, Lahor, 1967, s. 243-246; Abdulhamid Lahori, *Padişahname*, I, M. Kabiruddin Ahmad and M. Abdur Rahim (ed.), College Press, Kalküta, 1867, s. 205; Muni Lal, *Aurangzeb*, Vikas Publishing House Pvt. Ltd., New Delhi, 1923, s. 35.

¹¹ Inayat Khan, *The Shah Jahan Nama of Inayat Khan*, W. Begley and Z. Desai (ed.), Oxford University Press, Delhi, 1990, s. 243-247.

¹² *Selected Documents of Shah Jahan’s Reign*, Yusuf H. Khan (ed.), Daftar-i-Diwani, Hyderabad, 1950, s. 183-185.

¹³ Munis D. Faruqi, *The Princes of the Mughal Empire, 1504–1719*, Cambridge University Press, Cambridge 2012, s. 169-173.

¹⁴ Marataların ana yurdu olarak Dekken’in Deş bölgesi gösterilir. Burası Hint denizi ve Batı Gat dağlarının çevrelediği bir alandır. XVII. yüzyılın ikinci yarısında güçlerini artıran ve bir devlet meydana getiren Marataların büyük bölümü Maharastra olarak da anılan bilinen Konkan’da yaşamaktaydılar. Duff, *a.g.e.*, s. 1-6.; Khalik Ahmad Nizami, “Dekken”, *DîA*, IX, TDV Yayınları, İstanbul, 1994, s. 112-113.

fetihler için sağlam bir sistem oluşturulmaya çalışıldı. Raca Todar Mal'in¹⁵ vergi sistemi reforme edilerek uygulanmaya başlandı. Tarımsal üretimin artırılması için iktisadî bir program oluşturularak bu yönde destekleyici adımlar atıldı. Bu iyileştirmeler ile birlikte Dekken'in ordu teşkilatı yeniden düzenlendi.¹⁶

Dekken'deki siyasî tablo ise Evrengzîb için hareketli bir dönemi meydana getirdi. Kutubşâhîler¹⁷ ve Âdilşâhîler resmi mezhep olarak Şiiliği kabul eden sultanlıklardı. Kutubşâhîler'in Bâbürlülere ödemesi gereken yıllık haracı geciktirmesi Evrengzîb için bir fırsat yarattı. Ayrıca Kutubşâhîler'in iç mücadeleleri de onları müdahaleye açık bir duruma getiriyordu. Karnatik hâkimi Mir Cumlâ'nın Bâbürlü saflarına dâhil edilmesi ile süreç bir savaşa evrildi ve Evrengzîb Gûlkünde'yi ele geçirmek için harekete geçti (5 Şubat 1656).¹⁸ Gûlkünde, Bâbürlü kuvvetleri tarafından kuşatıldı. Ancak Abdullah Kutubşâh'in isteği üzerine Şah Cihan bir antlaşma yapılması yönünde karar verdi. Gûlkünde'nin ele geçirilmesini isteyen Evrengzîb'in arzu etmediği bu antlaşma ile Kutubşâhîler tazminat ve haraç ödemeye razı oldu.¹⁹ Bâbürlülerin Dekken politikasındaki bu kritik karar daha maliyetli ve uzun muharebelerin habercisi idi.

Evrengzîb'in Dekken siyasetinin onun dinî anlayışının ürünü olduğu iddiası, Ekber Şah'tan itibaren Bâbürlü Devletin güney siyasetine baktığımızda geçerliliğini kaybeder. Evrengzîb'in Dekken valiliği görevini

¹⁵ Raca Todar Mal, Ekber Şah döneminin yetenekli maliyecilerinden biri idi. Divan başkanlığı da yapan Todar Mal, Gucerât'ta gerçekleştirdiği vergi reformu ile ünlenmiştir. Y. Hikmet Bayur, *Hindistan Tarihi (1526-1737)*, II, TTK Basımevi, Ankara, 1987, s. 93.

¹⁶ Azmat A. Beg, *Aurangzeb's Second Viceroyalty of the Deccan*, Doktora Tezi, The Aligarh Muslim University, 1971, s. 1-2.

¹⁷ Kutubşâhîler, Behmenî Devletin ortadan kalkmasının ardından kurulan yeni devletlerden biridir (1512-1687). Menşeleri bakımından Karakoyunlular'a bağlı olan bu hânedan Doğu Dekken'de kurulmuştur. Gûlkünde'yi hakimiyetleri altına alan Kutubşâhîler özellikle dil ve mimari açısından Hint kültürünü de yansıtan bir sentez oluşturmuşlardır. Enver Konukçu, "Kutubşâhîler", *DİA*, XXVI, TDV Yayınları, Ankara, 2002, s. 500.

¹⁸ Micheal H. Fisher, *Bâbürlüler: Hindistan'da Bir Türk İmparatorluğu*, çev. M. Fatih Çalışır, Kronik, İstanbul, 2020, s. 269-271.

¹⁹ Kenbu, *Amal-i Salih*, III, s. 225-226; J.F. Richards, *Mughal Administration in Golconda*, Clarendon Press, Oxford, 1975, s. 37-39; Cihan Oruç, *Şah Cihan Dönemi Babürlü Devletin Dış Politikası*, Doktora Tezi, Sakarya 2019, s. 36-39.

yürüttüğü sırada Dekken sultanlıklarına yönelik olarak izlediği ilhak politikası Şah Cihan tarafından engellenmişti. Kanlı bir veraset mücadelesi sonrasında Bâbürlü tahtına geçen Evrengzîb'in güney siyaseti dinî bir taassubun ürünü olan plansız bir anlayış olarak görülmüyordu.

Bâbürlülerin Dekken'e yönelik yayılcı siyaseti, Ekber Şah zamanında başlamış ve güney istikametindeki bu genişleme eğilimi, bölgenin stratejik önemi ve barındırdığı kaynaklar bakımından hep canlı kalmıştı. Bâbürlü Devletinin artan toprak ihtiyacı ve iktisadî gereksinimleri Dekken siyasetine ağırlık verilmesine yol açtı. Evrengzîb'in tahta geçtiği ilk yıllarda yaşanan krizler, Dekken'in ilhakını daha gerekli hale getirdi. Ancak bu dönemde Bîcâpûr ve Gûlkunde'ye karşı bir girişim olmadı.

Bâbürlü Devletinin yeni topraklara olan ihtiyacını soyluların yeni kazanç alanları elde etmek yönündeki arzusu kamçılıyordu. XVI. yüzyılın sonunda Bâbürlü sınırları neredeyse Kuzey Hindistan'ın tümünü kapsıyordu. Dekken tüm coğrafi ve siyasî zorlukları ile Bâbürlü Devletinin yeni odağı oldu.²⁰ Ekber'in Handeş'i ele geçirmesi güneye yönelik politikanın kararlılığını gösteriyordu.

Cihangir döneminde sürdürülen bu siyaset ile Ahmednagar, Bîcâpûr ve Gûlkunde üzerine harekâtlar yapıldı. Bunun neticesinde, Âdilşâhîler ve Kutubşâhîler haraç ödemeye rıza gösterdi. Şah Cihan döneminde ise Ahmednagar Bâbürlü idaresi altına girdi.²¹ Evrengzîb şehzadelğinde Dekken sultanlıklarına yönelik olarak yürüttüğü ilhak siyasetini hükümdarlığı ile birlikte gündemine aldı. Ancak taht mücadelesi sırasında hız kazanan Sîvâc'ının faaliyetleri ve ardından Marata Devletinin ortaya çıkması neticesinde Dekken'de çok taraflı bir çatışma ortamı oluştu. Bu durum oldukça uzun ve çetin bir mücadeleyi doğururken Evrengzîb'in 1679 Racistan meselesi²² sonrasında devletin

²⁰ Moosvi, a.g.m., s. 365-367.

²¹ Patra, a.g.m., s. 1372-1373.

²² Yaşanan Racpût ayaklanması yeni krizlere kapı araladı. Bu ayaklanma, Marvar hükümdarı Cesvent Sing Rahtor'un 1678 tarihinde ölümü üzerine yaşanan yeni lider tartışmaları etrafından ortaya çıktı. Merkezî otoriteyi sağlamlaştırmak isteyen Evrengzîb, Racpûtların bir kolu olan Rahtorların bu liderlik meselesine müdahil oldu. Rahtorların bu müdahaleye sert tepki göstermesi isyana giden bir süreci doğurdu. Evrengzîb Marvar'ı

ağırlık merkezini Dekken'e kaydırması ile süreç, güney siyasetinin nihayete erdirilmesi için verilen amansız bir mücadeleye dönüştü. Dekken siyasetinin devamlılığını göz önüne aldığımızda Evrengzîb'in temelsiz bir siyaset izlediğini ifade edemeyiz.

Evrengzîb'in İhtiyatlı Siyaseti ve Marataların Yükselişi

Evrengzîb tahta geçişinin ardından Âdilşâhîler ile yapılmış antlaşmanın gereği olarak Bâbürlü idaresine geçmesi gereken alanların kazanımı için mücadele etti. Bu süreçte Marata lideri Sîvâcî etki alanını genişleterek Bâbürlüler için bir tehdit olmayı sürdürdü.²³ Dekken sultanlıklarının zayıflaması ve Bâbürlüler ile girdikleri mücadeleler, Sîvâcî liderliğindeki Maratalara topraklarını genişletme fırsatı sundu. Bâbürlüler veraset mücadelesi ile meşgul oldukları sırada, Dekken'de Marataların etkin olduğu bir çatışma alanı oluştu.²⁴ Marata şeflerinden Şahcî'nin oğlu Sîvâcî bu dönemde öne çıkan isim oldu. Güney Konkan ve Kolapor bölgesini kontrolü altına alarak Bîcâpûr kuvvetlerine karşı üstünlük sağladı. Maratalara karşı Bâbürlü-Âdilşâhî ittifakı gündeme geldi. Bu ittifak kapsamında gerçekleştirilen harekâtlarda Puna kenti ve birçok alan zapt edildi. Çete savaşı ile mücadelesine devam eden Sîvâcî, gerçekleştirdiği baskınlar vasıtasıyla destekçilerinin moralini yüksek tutarken stratejik bir yer olan Sûret limanına yaptığı saldırı ile burayı yağma etti.²⁵ İktisadî olarak da Bâbürlüleri tehdit eden bu gelişme karşısında Evrengzîb, yaptığı atamalar ile tepkisini gösterdi. Dayısı

---

ilhak etmek üzere bir harekât başlattı. Ancak diğer bazı Racpût liderlerinin de müdâhil olması ile bu isyan büyüdü. Evrengzîb'in oğlu Şehzade Ekber'in 1681 tarihinde bu isyancıların desteği ile Evrengzîb'e karşı liderlik mücadelesine kalkışması, bu sorunu daha hassas bir duruma getirdi. Evrengzîb, bu isyancıları güç kullanarak bertaraf ederken bazı Racpût grupları ile de anlaşarak Racistan meselesini çözüme kavuşturdu. Şehzade Ekber ise Dekken'e kaçarak Maratalar'a sığınmak durumunda kaldı. Hafi Han, *a.g.e.*, II, s. 273-276; Streusand, *a.g.e.*, s. 235-239.

²³ Kenbu, *Amal-i Salih*, III, s. 261-278.

²⁴ Muhammed Müstaid Han, *Me'âsir-i Âlemgîrî*, Âgâ Ahmed Ali (nşr.), Baptist Mission Press, Kalküta, 1870-73., s. 32-33.

²⁵ Müstaid Han, *a.g.e.*, s. 33-44; Duff, *a.g.e.*, s. 197-201.; Bayur, *a.g.e.*, II, s. 262-264.

Sûret, XVII. yüzyılda kültürel ve iktisadî bakımdan önemli bir şehirdi. Bâbürlü Devletinin önde gelen ticaret ve deniz limanlarından birisi burada bulunuyordu. Ayrıca yabancı yerleşimci nüfusu ile de ayrı bir önem arz ediyordu. İngilizler, Bâbürlü hükümdarından aldıkları izinle 1612 yılında burada bir ticarî üs kurdular.

Şâyeste Han'ın yerine oğlu Şehzade Muazzam Han'ı Dekken idaresine atadı.²⁶

Sîvâcî yağmur mevsiminden kaynaklanan tabii güçlükleri değerlendirerek baskınlarını sürdürdü ve Ahmednagar şehri de Sûret ile aynı kaderi yaşadı. Evrengzîb'in generallerinden Cay Sing'in yerel unsurlar üzerinden kurduğu ilişkiler bölge siyasetine etki etmiş, Marata lideri ile bir antlaşma yapma imkânı oluşmuştu. Geçekleştirilen Purandhar Antlaşması ile Sîvâcî'nin saldırılarının önüne geçilmeye çalışıldı (1665). Bu antlaşma ile Sîvâcî'nin ele geçirdiği bazı kaleler geri alındı ve Sîvâcî'nin oğlu Sembhâcî, Bâbürlü hizmetine katıldı (1665). Sîvâcî ise bazı verimli arazileri belli bir bedel ödeyerek kullanma hakkı elde etti. Cay Sing, Marataların desteğini almayı tavsiye etti. Evrengzîb, bu tavsiyeyi uygulamaya çalışsa da istediği başarı ve güveni sağlayamadı.²⁷

Evrengzîb için Dekken'de Bâbürlü hâkimiyetinin tam mânası ile tesis edilmesi hayati idi. Ancak Evrengzîb'in Dekken siyaseti güneydeki rakipleri ile topyekûn bir mücadele anlamına gelmiyordu. Zaman zaman onları birbirleri ile karşı karşıya getirmek ve Sîvâcî örneğinde olduğu gibi onlardan istifade etmeyi de içeriyordu. Ancak bu hamlelerinde arzu ettiği başarıya ulaştığını söyleyemeyiz. Sîvâcî ile yapılan antlaşma sonrasında Âdilşâhîler üzerine gidildi. 1657 antlaşmasının uygulanmadığı gerekçe gösterilerek bu harekâta girildi.²⁸ Ancak 1666 senesinde başlatılan ve Bîcâpûr'un muhasara edildiği bu harekât başarıya ulaşmadı. Âdilşâhîler'e karşı gerçekleştirilen bu girişime Sîvâcî'nin kuvvetleri de destek verdi. II. Ali Âdilşâh'ın bu muhasara karşısında hazırlıklı olması şehrin düşmesine imkân vermedi. Bir netice elde edilemeyen bu harekât sonrasında Sîvâcî, Evrengzîb'ten arzu ettiği mevkiyi alamadı ve Dekken'e dönerek buradaki mücadelesini sürdürdü. Marata sorunu Evrengzîb'in Dekken siyasetindeki ana meşguliyeti olarak saltanatının sonuna kadar sürdü.²⁹ Marataların bir Hindu devleti teşkil etme yönündeki arzuları ile Sîvâcî, bir

²⁶ Müstaid Han, *a.g.e.*, s. 42-45.; Duff, *a.g.e.*, s. 197-201.

²⁷ Müstaid Han, *a.g.e.*, s. 52-54.; Münşî Muhammad Kâzım, *Âlemgîrnâme*, Hâdim Hüseyin-Abdülhay (nşr.), College Press, Kalküta, 1868, s. 902-905.

²⁸ Satish Chandra, *History of Medieval India (800-1700)*, Orient Longman, New Delhi, 2007, s. 377-379; Kenbu, *a.g.e.*, III, s. 258-261.

²⁹ Müstaid Han, *a.g.e.*, s. 54-59.

isyancı figürünün ötesinde güneyde Bâbürlülere karşı gelişen muhalefetinin lideri olarak sivrildi. Marataların dinî ve siyasî uyanışlarının ortaya çıkardığı direnç Bâbürlülere uzun süre uğraştırdı.

Sûret şehrinin 1670 yılında Sîvâcî tarafından ikinci kez yağmalanması Bâbürlü stratejisinin başarısız olduğunu da gösteriyordu.³⁰ Ardından Handîş'in Sîvâcî tarafından zapt edilmesi ile Sûret'ten Burhânû'ya kadar olan hattın Marataların kontrolüne geçmesi Bâbürlülerin bölgedeki ticari faaliyetlerinin sekteye uğramasına yol açtı.³¹ Marata etkinliği Hindistan'ın batı sahilleri boyunca devam etti. Dilir Han ve Dekken sûbedarı olan Bahadır Kökeltaş'ın aktif siyaseti ile Handîş ve Berar'da mağlup edilen Maratalar bir kez daha baskılandı. Maratalar karşısında daha kesin çözümler getirecek hamleler Evrenzîb döneminin çok taraflı çatışma atmosferi içerisinde mümkün olmadı. Kuzeyde meydana gelen Afgan isyanı Bâbürlülere bir süre meşgul etti. Afgan sorunu, Dekken'deki kuvvetlerden güç aktarılmasına yol açtı. Sîvâcî, bu gelişmeyi 1674 yılında arzu ettiği Marata devletini kurarak değerlendirdi. Sîvâcî, chatrpati (Sanskritçe "evrenin efendisi") unvanı ile örgütlü ve sistemli bir yapı halini alan organizasyonunun başına geçti.³²

Marataların Dekken'de yağma politikası ile birlikte artan etkisi ve Dekken sultanlıkları ile kurmaya çalıştığı münasebetler oldukça karmaşık bir siyasî mücadele iklimi meydana getirdi. Dekken politikasında dinî propaganda ise yeni kurulan Marata Devleti karşısında tehdit algısı üzerinden yürütüldü. Dekken politikasının Hindu-Müslüman mücadelesi olarak değerlendirilemeyeceği gibi Şii-Sünni çatışması olarak da görülmesi doğru olmayacaktır. Evrenzîb'in Dekken siyasetini aldığı kararlar ve yürüttüğü stratejinin sonuçları bağlamında değerlendirmek bizi daha doğru bir sonuca götürecektir. Siyasî ve iktisadî koşulların meydana getirdiği gereklilikleri ve kırılmayı göz önünde bulundurmamak gerekir.

Marataların askerî sahada meziyetlerini geliştirmesi ve sistemli bir yapı haline gelmesinin yanı sıra yürüttükleri stratejinin başarısı ve Kuzey Hindistan'da cereyan eden hadiseler onları Bâbürlüler karşısında

³⁰ Duff, *a.g.e.*, II, s. 243-248.

³¹ Hafi Han, *Müntehab'ül Lübab*, II, Kebîrüddin Ahmed ve Gulâm Kâdir (ed.), The Urduo Guide Press, Kalkûta, 1874, s. 246-250.

³² Duff, *a.g.e.*, I, s. 264-268.

cesaretlendirdi. Sîvâcî'nın faaliyetleri Hinduların yerli bir devlet teşkil etmek yönündeki arzularını da canlandırmıştı. Dekken'deki bu karmaşık ve çok taraflı çatışma ortamı, Evrengzîb'i Kuzey Hindistan'daki tahtından ayırarak Dekken'deki mücadele alanlarına getirdi.³³ Sîvâcî ile daha evvel denenen sulh artık olası değildi. Zira Sîvâcî bu anlamda güven vermiyordu. Yürüttüğü yağma politikası ile Bâbürlüler için belirgin bir düşman figürü haline geldi. Aynı zamanda Sîvâcî için Dekken sultanlıklarının zayıflığı ve iç hizipleşmelerinin yarattığı sorunlu yapısı, yeni akınlar için bir alan oluşturuyordu.

Evrengzîb'in Dekken siyaseti Marataların hızlı yükselişi sonunda yerli bir Hindu devleti meydana getirmesi ile oldukça karmaşık ve zorlu bir sürece evrildi. Ayrıca, Kuzey Hindistan'da Racpûtlar ve Câtların yarattığı sorunlar mevcut durumu daha da zorlaştırdı. Dekken sultanlıklarının direnişi sürmekteydi. Aynı zamanda bu sultanlıkların istikrardan uzak yapıları ilhak dışındaki diplomatik adımları sonuçsuz bırakıyordu. Dekken'de uzayan muharebe ortamı idarî ve malî sonuçlara yol açtı. Evrengzîb'in saltanat merkezinden uzaklaşması Câtları ve Sihleri Bâbürlülere karşı ayaklanma yönünde cesaretlendirdi. Ancak yine de Evrengzîb, Dekken siyasetine verilen önemi azaltmadı. Birkaç başarısız girişim onun kaygısını artırdı. Kendi dayısı Şâyeste Han da dâhil olmak üzere bazı generallerin Dekken'in idaresinde başarısız olmasının ardından Delhi'den Dekken siyasetini yürütmenin zorluğunu kabul ederek güneye hareket etti.³⁴

Meydana gelen isyanlar Dekken siyasetini olumsuz etkiledi. Maratalar bağımsız bir yapı oluştururken Bâbürlüler, bu gelişmeye hızlı bir yanıt veremedi. Afganların yarattığı sorunlar, bir ayaklanmaya dönüşerek Bâbürlülerin enerjisini kuzeyde harcamasına neden oldu. Yusufzaî Afganlarının Peşaver'i içine alan ayaklanması Hindistan'ın Keşmir ile olan bağlantısını tehlikeye sokuyordu. Bu bölge Bâbürlülerin Safevîler ile olan rekabeti açısından da mühimdi.³⁵ Ayaklanma sert bir biçimde bastırılırken isyancıların kontrolüne giren bu ticari güzergâh tekrar denetim altına alındı.³⁶

³³ Hafi Han, *a.g.e.*, II, s. 278-281.

³⁴ Patra, *a.g.e.*, 1373.

³⁵ Streusand, *a.g.e.*, 233-235.

³⁶ Müstaid Han, *a.g.e.*, s. 60-62.

Evrengzîb döneminde merkezi bölgelerdeki ayaklanmalar da devrin önemli hadiseleri arasında idi. Köylü gruplarının başını çektiği huzursuzluklar ve dinî içerikli ayaklanmalar yaşandı. Câtların ayaklanmasını 1672'de Satnamilerin öncülük ettiği isyan izledi.³⁷ Pencap bölgesindeki bir diğer dinî grup olan Sihler, guruları liderliğinde Bâbürlü idaresine karşı muhalefetlerini sürdürdüler.³⁸ Bu ayaklanmalar, Bâbürlülerin Dekken'deki askerî varlığı için de tehdit oluştuyordu. Evrengzîb, bu hassas durumun bilincinde olarak diplomasiyi ön plana aldı. İlk olarak Âdilşâhîler üzerinde nüfuz arayışına girişti. Maratalara karşı oluşturulabilecek bir birlik, Bâbürlülerin Dekken'deki kazanımları için gerekli idi. Ancak bu birliğin önündeki en büyük engel Dekken sultanlıklarının istikrardan uzak yapılarıydı. Özellikle Âdilşâhîler içerisindeki hizipleşmeler sağlıklı ilişkileri mümkün kılmadı. Evrengzîb, bu durumu Âdilşâhîlerin iç mücadelelerine müdahil olarak yürütmeye çalıştı.³⁹ Sîvâcî ise devam ettirdiği baskın ve yağma politikası ile yeni kazanımlar elde etti. Aynı zamanda onun yarattığı kaos ortamı Bâbürlülerin ve Dekken sultanlıklarının Güney Hindistan'daki prestijine ciddi zarar verdi.

Dekken Sultanlıklarının İlhakı

Evrengzîb'in Dekken sultanlıklarına yönelik ilhak arzusu 1679 sonrasında izlenen aktif politikayı şekillendirdi. Evrengzîb, Âdilşâhîler ve Kutubşâhîlere yönelik olarak yeni bir strateji geliştirdi. Dekken sultanlıklarının birbirleri ile olan rekabetlerinden faydalanmaya çalıştı. O, Âdilşâhîlerin iç işlerine müdahil olarak bazı kazanımlar sağladı. Âdilşâhîler içerisindeki Dekkeniyân⁴⁰ ve Gariban gruplarının çekişmesi,

---

1672 senesinde Afrîdîler kabilesinin liderliğinde başlayan Afgan ayaklanması diğer Afgan kabilelerinin de katılımı ile ciddi bir sorun haline aldı. Kuzeyde cereyan eden bu hadise, Evrengzîb'i başkentten çıkmaya ve bu ayaklanmanın bastırılması için Hasan Abdal'a kadar gitmeye mecbur bıraktı. Evrengzîb'in kumandanlarından Ağır Han'ın uğraşları ile bastırılan bu hadise Dekken'deki operasyonları sekteye uğratmış ve kuzeye güç aktarılmasına neden olmuştu. Nihayetinde dört yıl kadar süren bu sorunun çözülmesin ile beraber Hayber Geçidi'nin güvenliği yeniden garanti altına alınmış oldu. Hafi Han, *a.g.e.*, II, s. 235-246; Streusand, *a.g.e.*, s. 235.

³⁷ Fisher, *a.g.e.*, 287; Mustaid Han, *a.g.e.*, s. 71-73

³⁸ Streusand, *a.g.e.*, s. 236.

³⁹ Hafi Han, *a.g.e.*, II, s. 235-238.

⁴⁰ Adilshahiler içerisinde farklı güç merkezleri mevcuttu. Afganlar, Türkler ve yerleşmiş kesimin birbirleri ile olan mücadelesi istikrara imkân vermiyordu. İran'dan gelmiş olan ve

bu sultanlığı yalnızca Bâbürlü müdahalesine açık hale getirmiyordu. Bu durum Sîvâcî için de yeni fırsatları ortaya çıkarmıştı. Karnatik 1676 senesinde Sîvâcî'nin kontrolüne geçti. Buna karşın Marataların daha ileri adımları önlenerek Naldrug ve Gülberge Bâbürlüler tarafından ele geçirildi. Bîcâpûr'da idarenin Afganların eline geçmesi sonrasında Evrengzîb, Afgan beyi Dilir Han üzerinden bu sultanlık ile ilişki geliştirmeye çalıştı. Dilir Han çabalarıyla Âdilşâhîler, Sîvâcî ve Kutubşâhîlere karşı Bâbürlülerin yanında kalmayı sürdürdü. Evrengzîb vakit kaybedilmeden Kutubşâhîler üzerine müşterek harekât yapılmasını istedi ancak gerçekleştirilen bu harekât neticesinde arzu edilen başarı elde edilemedi.⁴¹

Evrengzîb'in Dekken sultanlıklarını ilhak etme yönündeki kararı zorlu muharebeleri ortaya çıkarırken Maratalar etki alanlarını genişletti. Evrengzîb'in Dekken'e gelişinden evvel Dekken'e yönelik olarak yapılan atamaların yanlışlığı ve Dekken sultanlıkları ile istikralı bir güven ortamının sağlanamaması Dekken siyasetinin zafiyet alanlarını oluşturdu. Ayrıca askerî kapasiteyi aşan harekâtların icra edilmesi özellikle Batı Dekken'de gerekli insan gücü ve malî kaynak bakımından ciddi sorunlara yol açtı. Karizmatik liderliği ile Marataları yerli bir devlet çatısı altında birleştirmeye çalışan Sîvâcî, Bâbürlülerin güneye yönelik amaç ve hedeflerinin önündeki en önemli engeli oluşturdu. Dekken'in bir bütün olarak Bâbürlü hâkimiyetine girmesini arzu eden Evrengzîb, antlaşmalar yoluyla yeni bir denge yaratmak istedi ancak bu yönde atılan adımların Bâbürlüler lehine kalıcı bir barışa dönüşmesi mevcut kaotik yapı nedeniyle mümkün değildi.

Evrengzîb, bu koşullar altında ve Dekken sultanlıklarının Maratalar karşısında çözülme ihtimalini de dikkate alarak 1676'da Bâbürlü Devletinin güneye doğru genişleme politikasını güçlü bir biçimde hayata geçirmeye başladı. Böylece, Bâbürlülerin Ekber devrinden beri takip ettiği sınırlı genişleme politikası yeni bir aşamaya geçmiş oldu. Bu politika

---

nüfusları daha az olan Şii Türkler, Gariban (garipler-yabancılar) şeklinde anılıyordu. Dekkenliler ve yerleşmiş nüfus Dekkeniyân ifadesiyle adlandırılıyorlardı. Bu grubun içerisinde Afrika'dan gelenler de yer alıyordu. Bu iki grup arasındaki çekişme Garibanların büyük bölümünün Şii, Dekkeniyânların ise Sünnî mezhebini benimsemesinden ötürü dinî boyutta da bir gerilimi ortaya çıkarıyordu. Bayur, *a.g.e.*, I, s. 427-429.

⁴¹ Jadunath Sarkar, *Shivaji and His Times*, Longmans, Green and Co., London, 1920, s. 256-259; Sarkar, *a.g.e.*, IV, s. 118-121.

yoğun ve yorucu mücadeleleri beraberinde getirdi. Özellikle 1676'dan 1678'e kadar olan dönemde Dekken'de ciddi bir askerî mücadele yaşandı.⁴²

Evrengzîb, Âdilşâhîler üzerindeki denetimini mutlak surette sürdürmeyi hedefliyordu. Bîcâpûr'da yaşanan iktidar değişiklikleri ikili ilişkilere etki etti. Dekkeniyân grubunun idareyi ele geçirmesi sonrasında Bâbürlüler ile yeni bir antlaşma yapıldı. Evrengzîb'in buyruklarına uymaya rıza gösteren Habeşlerden Siddi Mesut'un vezirliği tanınarak tekrar bir nüfuz üretildi (1677). Ancak eski savaş ortamına dönülmesi geç olmadı. Âdilşâhîler'in Sîvâcî ile yakınlaşması Bâbürlü tepkisini doğurdu. Dilir Han'ın çabaları ile Bupalgarh kontrol altına alınarak Marataların etkisi kırılmaya çalışıldı. Âdilşâhîler ile ilişkiler ise atanan kukla bir vekil üzerinden düzenledi.

Ancak Dekken sultanlıkları ile uzun soluklu uzlaşmalar yaşanmadı. İktidar değişikliklerinin çokça yaşandığı Âdilşâhîler ile sürdürülebilir bir ittifak mümkün olmamıştı. Bâbürlülere her fırsatta cephe alan Âdilşâhîler ile yaşanan kriz sürecinde Sîvâcî, Bâbürlü iç bölgelerine sokulacak faaliyetlere kalkıştı. Nihayetinde, Dekken sûbedarı olarak Bahadır Kökeltaş'ın atanması sonrasında daha somut bir barış gerçekleşti. Böylece Âdilşâhîler hutbe ve paralarda Evrengzîb'in adına yer vereceği bir barışı kabul etmiş oldu (1680).⁴³

Evrengzîb'in Dekken'de Maratalar başta olmak üzere bölgedeki güçlere karşı tutumu esas itibarıyla siyasî nitelikteydi. Bâbürlü Devletinin güneye yayılması Dekken'in zengin kaynaklarını kullanması anlamını taşıyordu. Ayrıca batı sahillerinin arz ettiği stratejik hususiyet ticari faaliyetlerin geleceği için ehemmiyet taşıyordu. Bâbürlü Devletinin idarî ve iktisadî gereksinimleri de güney yönündeki genişlemeyi zorunlu kılıyordu. XVI. yüzyılın sonuna gelindiğinde Bâbürlü sınırları Kuzey Hindistan'dan Bengal'e uzanan ölçüğü ile geniş bir alanı muhteva ediyordu. Bâbürlüler için siyasî olarak Hint alt kıtasını bir bütünlük arz edecek yapıya kavuşturmak başlıca hedefti.⁴⁴

⁴² Hafi Han, *a.g.e.*, II, s. 247-249.

⁴³ Müstaid Han, *a.g.e.*, s. 60-62; Bayur, *a.g.e.*, II, s. 282-285.

⁴⁴ Shireen Moosvi, "The Mughal Empire and The Deccan-Economic Factors and Consequences" *Proceedings of Indian History Congress*, XLIII (1982), s. 366-367.

Sivâcî, Bâbürlüer için isyanların sebep olduğu sıkıntılı evrede, Dekken sultanlıkları üzerindeki etkisini artırdı. Marata Devletinin hudutlarını güney ve batı istikametinde genişletmeyi başardı.⁴⁵ Marataların akın ve yağma gerçekleştirdikleri bu coğrafyanın tabii yapısına uygun yürüttükleri stratejinin başarısı ortadaydı. Ayrıca Bâbürlülerin, kuzeyde yaşanan sorunlar ve huzursuzluklar sebebiyle Dekken'deki gücünü azaltması mevcut harekâtları sekteye uğratmıştı. Bu gibi durumlar, Evrengzîb'in güney siyasetini nihayete erdirmesini zorlaştırarak onun bu uğraşının saltanat hayatını kapsayacak bir zamana yayılmasına neden oldu.

Zorlu ve maliyetli mücadelelerin verildiği Dekken'de arzu edilen başarıya ulaşılamaması Evrengzîb'in daha sert politikalar üretmesinin yolunu açtı. Ekber Şah'ın 1564 yılında uygulanmasına son verdiği cizye vergisini bir asır aradan sonra yeniden tahakkuk ettirdi (2 Nisan 1679).⁴⁶ Evrengzîb'in bu kararı, Dekken meselesinin karmaşıklaştığı mali güçlükler yaşanırken alması cizyenin uygulanmasını daha anlaşılır hale getirir. Cizyenin yeniden uygulanmaya konulmasındaki gayelerin başında uzun bir zamandır süren askerî mücadelelerin yarattığı malî sorunları hafifletmek geliyordu. Evrengzîb'in buradan hareketle Müslüman tebaanın birliğini muhafaza etmek arzusu da görülür.⁴⁷

⁴⁵ Marata yazmalarına dayanarak yazdığı *A History of the Mahrattas* (London, 1826) isimli çalışması ile bilinen Doğu Hindistan Şirketi görevlisi Grant Duff, Bâbürlü ordusunun Martalar karşında zafiyet yaşamasında ve beklenen üstünlüğü gösterememesinde ordunun askerî kabiliyetlerinin zayıflamasını öne çıkarır. Duff'un eseri Dekken'in siyasî ve içtimâî tarihine ışık tutan kaynaklardandır. Duff, *a.g.e.*, I, s. 249-251.

⁴⁶ Müstaid Han, *a.g.e.*, s. 172-174.

Evrengzîb'in yeniden hayata geçirdiği cizye vergisi Müslüman tebaanın merkeze alındığı bir ayrımı da ifade ediyordu. Evrengzîb'in bu kararı Hindistan'da İslâmlaştırma için bir yönlendirme anlamına da gelmekteydi. Ancak bu dinî ve siyasî nedenlerin ötesinde cizyenin uygulanmasında öne çıkan sebep, Dekken muharebeleri ile zayıflayan hazineye yeni bir gelir kalemi oluşturmaktı. Bâbürlü tarihi açısından tartışmalı meselelerinden biri olan cizyenin yeniden tahakkuk edilmesi, Racpûtlar gibi grupların Bâbürlüler ile mevcut uzlaşmalarının ortadan kalkmasına yol açan bir karar olarak değerlendirilir. Ancak Evrengzîb'in Dekken siyasetinde olduğu gibi cizye meselesini de ele alırken dönemin siyasî konjonktürü ve iktisadî gereklilikleri göz önünde bulundurulmalıdır. Ishwardas Nagar, *Fütuhât-i Alamgiri*, Tasneem Ahmad (ed.), Idarah-i Adabiyat-i Delhi, 1978, s. 117-119.

⁴⁷ Müstaid Han, *a.g.e.*, s. 172-176; Hafi Han, *a.g.e.*, II, s. 257-259.

Evrengzîb'in Dekken'e gelişi oğlu Şehzade Ekber'in isyanı sonrasında yaşanan hassas durumdu. Evrengzîb hükümdarlığının kalan kısmını Dekken'de geçirdi. Dekken siyasetini nihayete erdirme isteği onu 1681 yılında Şahcihânâbâd'dan ayıran başlıca sebepti. Marata sorununun ortadan kaldırılmasından önce Dekken sultanlıklarına son verilmesi gerektiğini görmüştü. Ancak ilk olarak Şehzade Ekber'in hükümdarlık iddiasına destek veren Sembhâcî'nin üzerine gidildi ve kısa bir süre sonra Kalyan şehri ele geçirilirdi. Evrengzîb'in kuvvetleri 1682-1683 yılları arasında süren mücadelelerde başarılar elde etti. Marataların kontrolünde olan bu alanlardaki ilerleyiş mevsim yağmurları gibi tabii engeller nedeniyle duraksadı. Bir süre sonra Marata dağlık arazisindeki harekât devam etti. Goa yakınlarına kadar süren ilerleyiş Marataların direncini önemli ölçüde kırdı. Bâbürlüler 1685 senesine kadar devam eden bu mücadeleler neticesinde önemli bir başarı sağlamış oldu.⁴⁸

Evrengzîb'in Dekken'e gelişinin ardından daha kararlı adımlar atıldığı görülür. Marata meselesinin yarattığı bunalımın böylece aşılmasının akabinde Dekken sultanlıklarının durumu yeniden değerlendirildi. Evrengzîb'in hükümdarlığının başından itibaren özellikle Âdilşâhîler üzerinde kurmaya gayret ettiği nüfuz beklediği etkiyi yapmamıştı. Evrengzîb nihaî olarak bu sultanlıklara son verilmesini istemekteydi. İlk hedef olarak Bîcâpûr'a oğlu A'zam liderliğindeki orduyu gönderdi. 1686 yılında bu şehir düşürülerek ilhak gerçekleşti. Evrengzîb tarafından Âdilşâhîler'in önde gelen isimlerine mansab verildi ve böylece bir güven ve otorite tesis edilmeye çalışıldı. Evrengzîb, Bîcâpûr'un ardından Gûlkünde üzerine ikinci oğlu Muazzam'ın komutasındaki orduyu gönderdi ve Haydarâbâd ele geçirildi. Daha sonra ise Evrengzîb, Gûlkünde'yi bir muhasaranın ardından zapt etmeyi başardı. Bîcâpûr'da olduğu gibi Gûlkünde'de de önde gelen isimlere mansab dağıttı (1685). Tüm bu yorucu mücadeleler sırasında kıtlık ve tahrip edici çatışmalar yerel huzursuzlukları ortaya çıkarmıştı. Bu durum güçleri kırılan Marataları yeni akınlar için ümitlendirdi.⁴⁹ Dekken sultanlıklarının ortadan kaldırılması sonrasında bölgede ortaya çıkabilecek bir otorite boşluğunu önlemek ve Marataların siyasî yapılarını ortadan kaldırmak

⁴⁸ Hafi Han, *a.g.e.*, II, s. 277-279; Bayur, *a.g.e.*, II, s. 294-297.

⁴⁹ Fisher, *a.g.e.*, s. 293-295.

elzemdi. Evrengzîb, Dekken'deki mücadeleyi Marata Devletini ortadan kaldıracak nihaî bir sonuca ulaşarak tamamlamak istiyordu.

Batı Dekken'deki İlerleyiş ve Neticeleri

Evrengzîb'in hükümdarlığının son dönemi Dekken'in siyasî nizama kavuşturulması uğraşı ile geçti. Maratalar ile yapılan muharebelerde birçok kale ele geçirildi ve nihayetinde Sembhâcî yakalanarak idam edildi. Evrengzîb, Sembhâcî'nin oğlu Sahu'yu ise himayesinde tutmaya çalıştı. Bâbürlü kuvvetleri 1689-1690 yıllarında Marataların kontrolü altında olan bölgeleri ele geçirmeyi sürdürdü. Nihayetinde, Sîvâcî'nin 1674 yılında tesis ettiği Marata Devleti son bulmuş oldu. Evrengzîb'in bu fetihleri ile Bâbürlü Devletinin sınırları Madura bölgesi ve Avrupalı sömürge devletlerinin kontrolündeki alanlar dışında Hindistan'ın büyük bölümüne yayılmış oldu.⁵⁰

Dekken meselesinin İran ile ilişkileri de belirleyen bir boyutu vardı. Kuzeybatıdaki her türlü gelişme, Dekken'deki askerî faaliyetler göz önüne alınarak değerlendiriliyordu. Devletin ağırlığının Dekken'e verilmesi Safevîler ile daha temkinli münasebetler geliştirilmesini gerektirdi. Şah Cihan zamanında elden çıkan Kandahar'ın geri alınması gibi bir düşünce oluşmadı. Dekken meselesinin hassasiyeti Safevîlere karşı ileri bir adımı mümkün kılmadı.⁵¹

Bâbürlü Devletinin güney sınırlarını garanti altına almak oldukça maliyetli oldu. İlhak edilen Dekken sultanlıklarının kaynakları bölgenin yeniden istikrara kavuşturulmasında yeterli olabilirdi. Ancak Dekken fetihlerinin beklenmedik etkileri oldu. Daha önce bir Müslüman devletin doğrudan idaresinin ulaşamadığı bölgelerde yaşayan Marata, Telugu, Gond ve Bedar savaşçı şefleri Bâbürlü devlet sistemi içerisine dâhil edilemedi. Bu yerel liderler ile Racpûtlar ile olduğu gibi bir uzlaşma oluşturulamaması onların baskın ve yağmalarının önünü açtı. Bu durum, Dekken'deki Bâbürlü idarecilerinin ve zemindârlarının faaliyetleri üzerinde bir baskı oluşturdu. Teoride, Bîcâpûr ve Gûlkünde'nin ilhaki ile Dekkenli soyluların, Bâbürlü seçkinlerine katılmasını dengelemeye

⁵⁰ Bayur, *a.g.e.*, II, s. 298-301.

⁵¹ Müstaid Han, *a.g.e.*, s. 56-61; Riazul Islam, *Indo-Persian Relations: A Study of The Political and Diplomatic Relations Between The Mughal Empire and Iran*, Ripon Printing Press, Tahran, 1970, s. 125-132.

yetecek yeni gelir kalemleri ve arazileri oluşturulabilirdi. Ancak bu beklenti gerçekleşmedi. Evrengzîb, hâlîsa olan toprakları iki yeni eyalette görev yapan kadrolar için câgîr ve Dekken'de Maratalara karşı mücadele veren kuvvetlerin ücretleri için kaynak olarak ayırdı. Ayrıca güneydeki bu harekâtların boyutu ve seyri tarımsal üretime zarar vermiş artan talep karşılanamamıştı. Bu durum, 1690'lardaki câgîr kıtlığının yaşanmasında etkili oldu.⁵²

XVII. yüzyılın sonlarına doğru dinî nitelikli isyanlar Evrengzîb dönemin önemli meselelerindendi. Yerli bir Hindu devleti meydana getirmek gayesiyle hareket eden ve muharip bir yapı halini alan Maratalar ve Câtlar önde gelen Hindu gruplardı. Evrengzîb'in Hindistan'ı bir bütün olarak yönetmek arzusunun önünde engel oluşturdu. Bu durum Dekken'deki arzu edilen genişlemeye engel olamasa da Bâbürlülerin zapt ettiği kalelerin elde tutulması oldukça ciddi bir maliyet oluşturdu. Dekken'deki genişlemenin Kuzey Hindistan'da yarattığı hassas durum Câtlar ve Sihlerin muhalefeti ile kendini gösterdi.⁵³ Dekken'de uzun yıllara yayılan savaşlar ve beraberinde yaşanan hızlı genişleme ile ortaya çıkan problemler malî sorunlara neden oldu. Ayrıca mansabdâr sitemindeki bozulma da buna eklendi. Bâbürlü Devletin sorunlu fetih mekanizmasının yol açtığı yapısal problemler, XVIII. yüzyılın başından itibaren gün yüzüne çıktı. Başta Sihler ve Marataların çıkardığı ayaklanmalar büyüyerek Bâbürlülerin altın çağını sonlandırdı.⁵⁴

Sonuç

Dekken'de geniş bir alana ve zamana yayılan savaşlar genellikle Evrengzîb'in şahsiyeti ile bağdaştırılarak yorumlanmıştır. Özellikle Evrengzîb'in dinî siyasetinin Dekken sultanlıkları ve Maratalar ile olan mücadelelerde belirleyici olduğu yönünde bir anlatı takip edilmiştir. Ancak meselenin dinî boyutuna baktığımızda Dekken sultanlıklarının Şii

⁵² J. F. Richards, "The Imperial Crisis in the Deccan", *The Journal of Asian Studies*, 35/II (1976), s. 238-239; Satish Chandra, *Parties and Politics at the Mughal Court, 1707-1740*, People's Publishing House, Delhi, 1972, s. xlvii-xlix; M. Athar Ali, *The Mughal Nobility under Aurangzeb*, Asia Publishing House, Bombay, 1966, s. 92-93; Streusand, *a.g.e.*, s. 281.

⁵³ Must'ad Khan, *a.g.e.*, s. 337-338; Bayur, *a.g.e.*, s. 245-248; Foltz, *a.g.e.*, s. 136-146.

⁵⁴ Sir Jadunath Sarkar, *A Short History of Aurangzib*, M.c. Sarkar And Sons, Kalküta, 1930, s. 443-460; K. Ahmad Nizami, "Evrengzîb", *DİA*, XI, TDV Yayınları, İstanbul, 1995, s. 538-539; Streusand, *a.g.e.*, s. 279-281.

mezhebini benimsemiş olması ve Marataların yerli bir Hindu devleti meydana getirme çabası, Evrengzîb'in Dekken'e yönelik siyaseti açısından dinî veyahut mezhepsel bir çatışmayı işaret etmiyordu. Zira Dekken, Şah Cihan döneminde Safevîler ve Özbekler karşısında başarısız olan Bâbürlüler'in malî ve idarî gereksinimleri için doğal bir hedef olarak hayati idi. Evrengzîb zayıflayan Âdilşâhîler ve Kutubşâhîlerin Maratalar karşısında mukavemet gösterebileceğini düşünmüyordu. Ayrıca bu devletler ile faydalı bir iş birliğinin gerçekleşmeyeceği de yapılan antlaşmaların kısa sürede bozulması ile görülmüştü.

Bâbürlüler en geniş hudutlara ve ihtişamlı bir yapıya Evrengzîb zamanında kavuştu. Evrengzîb'in askerî meziyetleri ve kararlı yapısı Bâbürlülerin güneye yayılma siyasetinin sonuca ulaşmasında belirleyici oldu. Bâbürlülerin Dekken siyasetinin geçmişine baktığımızda Ekber Şah'tan itibaren devamlılık gösteren güney yönünde kademeli bir yayılma stratejisinin uygulandığını görüyoruz. Hükümdarların şahsiyetleri ve dâhilî politikaları ile doğru orantılı olarak attıkları adımlar, Dekken'deki genişleme siyasetinin seyrinde belirleyici olmuştur. Cihangir ve Şah Cihan devrinde daha temkinli bir siyaset takip edilirken Evrengzîb, bu meseleyi nihaî sonuca ulaştıran hükümdar oldu. Şah Cihan döneminde Özbekler ve Safevîler karşısındaki başarısız seferler iktisadî zorluklar yaratmıştı. Evrengzîb'in dış seferlerden ziyade Dekken'e yönelmesi geçmişteki bu başarısız girişimlerin de bir neticesi idi. Ayrıca Dekken fetih ve iskân bakımından elverişli bir coğrafyaydı.

Bâbürlülerin Dekken'deki yayılması devletin idarî ve iktisadî gereklilikleri tarafından yönlendirildi. Özellikle Evrengzîb, Dekken sultanlıklarının stratejik önemi üzerinde durdu ve bir ilhak siyaseti takip etti. Evrengzîb'in şehzadelik yıllarından itibaren savunduğu ve Bâbürlü tahtına sahip olmasının ardından uygulamaya koyduğu strateji birtakım zorluklar ve yaşanan isyanlar neticesinde sekteye uğradı ve oldukça maliyetli bir bedel sonucunda gerçekleşebildi.

Evrengzîb Dekken sultanlıklarına karşı yürüttüğü politikada gerekli esnekliği göstermeye çalıştı. Dekken'deki söz konusu sultanlıkların dâhilî meselelerine müdahil olarak nüfuz yaratmayı denedi. Kısa süreli başarılar stratejik mânada bekleneni vermese de Maratalar karşısında Bâbürlülerin zorlandığı ve kuzeyde cereyan eden ayaklanmalar sırasında güç taksim etmek durumunda kalındığı dönemlerde zaman kazandıran

adımlar oldu. Nihayetinde Evrengzîb, Dekken meselesini fiili olarak bu coğrafyaya ayak basarak çözdü. Ordugâh ve muharebe alanlarında geçirdiği hükümdarlığının son dönemini Dekken'de Bâbürlü otoritesinin sağlanması için harcadığını görüyoruz. Bu kararlılık birçok zafiyetin engel teşkil ettiği büyük ölçekli askerî harekâtların nihaî sonucu getirmesinde en önemli etken oldu.

XVII. asrın ikinci yarısında Hint alt kıtasında yaşanan bu siyasî ve askerî hareketlilik Bâbürlüler açısından hızlı bir genişleme ile sonuçlandı. Ancak Dekken'deki bu genişlemenin Bâbürlü Devleti açısından idarî ve malî alanda birtakım ciddi neticeleri de oldu. Kuzey Hindistan'da Câtlar ve Sihler, Bâbürlülerin odağını güneye vermesinin ortaya çıkardığı çatışma ortamında muhalefetlerini artırdılar. Meydana gelen malî sorunlar ise mansabdâr sitemindeki bozulma ile birlikte ayaklanmalara elverişli bir iklim oluşturdu. Dekken'deki çatışmaların ölçeği bölgedeki üretime zarar verirken fetih sonrası hızlı bir toparlanma mümkün olmadı. Evrengzîb'in 1681'de Dekken'e gidişi ve buradan devleti idare etmesi Kuzey Hindistan'da hassasiyet yarattı. Maratalar gerilla taktiklerini Sîvâcî ve oğlu Sembhâcî liderliğinde uzun bir süre ustaca uyguladılar. Çok fazla insan gücünün ve kaynağın harcadığı Dekken'deki fetih hareketleri neticesinde orta çıkan sorunlar elde edilen kazanımları ve başarıları gölgeledi.

Kaynakça

Birincil Kaynaklar

Hafi Han, *Müntehab'ül Lübab*, II, Kebîrüddin Ahmed ve Gulâm Kâdir (ed.), The Urdu Guide Press, Kalküta 1874.

Inayat Khan, *The Shah Jahan Nama of Inayat Khan: an Abridged History of the Mughal Emperor Shah Jahan*, W. Begley and Z. Desai (ed.), Oxford University Press, Delhi 1990.

Ishwardas Nagar, *Fütuhat-i Alamgiri*, Tasneem Ahmad (ed.), Idarah-i Adabiyat-i Delhi, Delhi 1978.

Lahori, Abdulhamid, *Padişahname*, I, M. Kabiruddin Ahmad and M. Abdur Rahim (ed.), College Press, Kalküta 1867.

Lahori, Abdulhamid, *Padişahname*, II, M. Kabiruddin Ahmad and M. Abdur Rahim (ed.), College Press, Kalküta 1867.

Mahomed Kasım Ferishta, *History of the Rise of the Mahomedan Power in India*, II, çev. John Briggs, Longman, Rees, Orme, Brown, and Green, London 1829.

Muhammed Müstaid Han, *Me'âsir-i Âlemgîrî*, Âgâ Ahmed Ali (nşr.), Baptist Mission Press, Kalküta 1870-73.

Muhammed Salih Kenbu, *Amal-i Salih*, I, Gulam Yezdani (ed.), Şefik Press, Lahor 1967.

Muhammed Salih Kenbu, *Amal-i Salih*, III. Seyyid Ahmed Şah (ed.), Mahmud Printing Press, Lahor 1960.

Münşî Muhammad Kâzım, *Âlemgîrnâme*, Hâdim Hüseyin-Abdülhay (nşr.), College Press, Kalküta 1868.

Selected Documents of Shah Jahan's Reign, Yusuf H. Khan (ed.), Daftar-i-Diwani, Hyderabad 1950, s. 183-186.

Seyyid Ali Tabâtabâî, *Burhân-ı Meâsîr*, Matbaa-i Camia-i, Delhi, 1936.

Kitap ve Makaleler

Ali, M. Athar, "The Passing of Empire: The Mughal Case", *Modern Asian Studies*, IX/3 (1975), s. 385-396.

Azmat A. Beg, *Aurangzeb's Second Viceroyalty of the Deccan*. Doktora Tezi, The Aligarh Muslim University, 1971.

Bayur, Y. Hikmet, *Hindistan Tarihi (1526-1737)*, II, TTK Basımevi, Ankara 1987.

Chandra, Satish, "Some Consideration of the Religious Policy of Aurangzeb", *Proceedings of Indian History Congress*, XLVII/1 (1986), s. 369-381.

Chandra, Satish, *History of Medieval India (800-1700)*, Orient Longman, New Delhi 2007.

Chandra, Satish, *Medieval India; Society, the Jagirdari Crisis and the Village*, New Delhi 1982.

Chandra, Satish, *Parties and Politics at the Mughal Court, 1707-1740*, People's Publishing House, Delhi 1972.

Oruç, Cihan, *Şah Cihan Dönemi Babürlü Devletinin Dış Politikası*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Sakarya 2019.

Duff, James G., *A History of the Mahrattas*, Longmans, Rees, Orme, Brown, and Green, London 1826.

Elphinstone, Mountstuart, *History of India: The Hindu and Mahometan Periods*, John Murray, London 1857.

Faruqui, Munis D., *The Princes of the Mughal Empire, 1504-1719*, Cambridge University Press, Cambridge 2012.

Fisher, Micheal H., *Bâbürlüler: Hindistan'da Bir Türk İmparatorluğu*, çev. M. Fatih Çalışır, Kronik, İstanbul 2020.

Foltz, Richard C., *Mughal India and Central Asia*, Oxford University, Karachi 1998.

Habib, Irfan, *Agrarian System of Mughal India, 1556-1707*, Asia Publishing House, New York 1963.

Islam, Riazul, *Indo-Persian Relations: A Study of The Political and Diplomatic Relations Between The Mughal Empire and Iran*, Ripon Printing Press, Tahran 1970.

Konukçu, Enver, "Kutubşâhîler", *DİA*, XXVI, TDV Yayınları, Ankara 2002, s. 500.

Lal, Muni, *Aurangzeb*, Vikas Publishing House Pvt. Ltd., New Delhi 1923.

Lane-Poole, Stanley, *Aurangzib and the Decay of the Mughal Empire*, Clarendon Press, Oxford 1901.

M. Athar Ali, *The Mughal Nobility under Aurangzeb*, Asia Publishing House, Bombay 1970.

Moosvi, Shireen, "The Mughal Empire and The Deccan-Economic Factors and Consequences" *Proceedings of Indian History Congress*, XLIII (1982), s. 365-382.

Nizami, K. Ahmad, "Dekken", *DİA*, IX, TDV Yayınları, İstanbul 1994, s. 112-113.

Nizami, K. Ahmad, "Evrengzîb", *DİA*, XI, TDV Yayınları, İstanbul 1995, s. 537-539.

Oruç, Cihan, "XVI. Yüzyılda Babürlüler, Dekken Sultanlıkları Üzerinde Nasıl Bir Siyaset İzlediler?" *Türkiye Hindistan Çalışmaları I*, APAM, Ankara 2021, s. 161-179.

Patra, Manas, "Aurangzeb's Deccan Policy: An Approach of his Misguided Mind or Just Badly Timed?", *RRIJM*, 4/V (2019), s.1371-1375

Prasad, Ishwari, *History of Medieval India*, The Indian Press, Allahabad 1933.

Richards, John F., "The Imperial Crisis in the Deccan", *The Journal of Asian Studies*, 35/II (1976), s. 237-256.

Richards, John F., *Mughal Administration in Golconda*, Clarendon Press, Oxford 1975.

Saği Mustad Khan, *Maâsir-i Âlamgiri*, çev. Jadunath Sarkar, Royal Asiatic Society of Bengal, Kalküta 1947.

Sarkar, Jadunath, *A Short History of Aurangzib*, M.c. Sarkar And Sons, Kalküta 1930.

Sarkar, Jadunath, *Shivaji and His Times*, Longmans, Green and Co., London 1920.

Sarkar, Jadunath, *Studies in Mughal India*, M.C. Sarkar, Kalküta 1919.

Streusand, Douglas E., *Ateşli Silahlar Çağında İslam İmparatorlukları: Osmanlılar, Safeviler ve Babürlüler*, çev. Bahar Fırat, Ufuk Yayınları, İstanbul 2013.

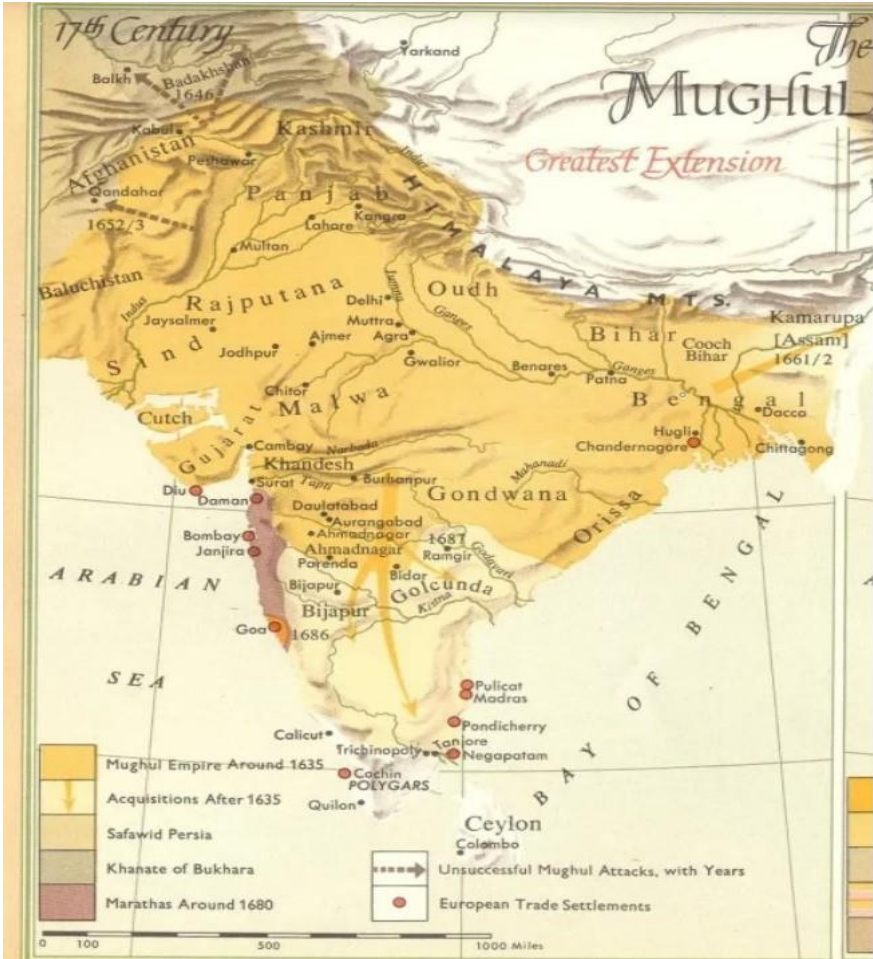
EKLER

Ek-1. Bâbürlülerin Dekken'deki Genişlemesi ve Marataların Hâkimiyet Sahası

Kaynak: Richard Overy, *The Times Complete History of the World*, Barnes & Noble, New York, 2007. s. 191.

Ek-2. XVII. Yüzyılda Bâbürlü Fetih Harekeleri

Kaynak: Roelof Roolvink, *Historical Atlas of the Muslim Peoples*, Harvard University Press, Cambridge, 1957, s. 33.

Extended Abstract

During the reign of Aurangzeb, the Baburid State reached its widest borders. The determined personality of Aurangzeb was effective in reaching the result of the Baburid policy of spreading to the south. Aurangzeb saw the heavy consequences on the financial table of the inconclusive conquests in the northwest during the reign of Shah Jahan. As a result, he decided to engage in military activity on Deccan. Deccan, which was more favorable for conquest and settlement, were more attractive to the Baburid army than the geographies they were unfamiliar with. Aurangzeb tried to establish a discipline on obtaining rich resources by extending the dominance of the Baburid State to the widest borders.

The Deccan policy of the Baburids continued as a gradual expansion strategy from the period of Akbar. In the period of Jahangir and Shah Jahan, a cautious policy was followed and Akbar's achievements were tried to be preserved. The expansion policy in Deccan was shaped by the steps taken by the Baburid rulers in parallel with the domestic politics. Aurangzeb became the ruler who brought the Deccan policy to a conclusion.

The unsuccessful campaigns against the Uzbeks and then the Safavids during the reign of Shah Jahan had financial consequences. Aurangzeb experienced the result of these operations, which he also commanded, and decided that it was necessary to concentrate on the Deccan rather than foreign expeditions. During the reign of Shah Jahan, active politics towards Deccan continued and all of Ahmednagar was taken under control. Aurangzeb increased the pressure on Qutbshahis and Adilshahis with military operations. Aurangzeb followed a policy of annexation against the Deccan sultanates. However, Shah Jahan was not of this opinion. In addition, Aurangzeb's political strife with his older brother Dara Shikoh also prevented his desire to expand his Baburid rule in Deccan. The tendency to expand in the south has kept Deccan on the agenda in terms of its strategic importance and resources. In this respect, emerging economic needs caused Deccan policy to take a tougher line.

The strategy that Aurangzeb had defended since his princely years and put into practice his ascension to the Baburid throne was interrupted by some difficulties and uprisings in the north. This expansion policy, which Aurangzeb brought to an end by stepping on Deccan, was realized as a result of a very costly price. While Aurangzeb tried to follow a cautious policy since his accession to the throne, he developed different policies towards the Deccan sultanates. Aurangzeb first urged Bijapur and Golkonda to abide by the 1657 treaty. Efforts to create influence by intervening in the internal affairs of Qutbshahis and Adilshahis were tried at every opportunity.

The chaotic and multilateral struggle environment in the Deccan was decisive in the struggle of the Baburids against the Deccan sultanates and the Marathas. War was not the first option in Aurangzeb's struggle with Shivaji and his son Sambhaji. However, the preoccupations of the Baburids in the north, as well as the rebellions they were dealing with, and finally the Rajasthan crisis, made the Marathas eager for further steps and eliminated the possibility of reconciliation. Ultimately, this issue, which was concluded by using force, caused convulsions in the administrative and financial structure, while many new problems created by the rapid expansion did not allow his preoccupations to decrease.

Considering the possibility that the Deccan sultanates would dissolve in the face of the Marathas, Aurangzeb decided to vigorously implement the southward expansion policy of the Baburid State in 1676. The limited expansion policy followed by the Baburids since the Akbar era has now turned into a more active policy and a conquest operation in which the Deccan will be fully included in the Baburid administration.

The Marathas tried to form an alliance with the Dekken sultanates against the Baburids by changing all the balances of the region. Shivaji continued to put pressure on these sultanates and to expand the lands under his control whenever he had the opportunity. The resulting unstable environment did not make long-term agreements possible. Concerned to preserve his country and his gains in the Deccan in the face of the rise of the Marathas, Aurangzeb spent the last period of his reign for the order of the Deccan. However, the strategy and the increasingly costly battles opened the door to deeper problems in the politics

towards the south. The difficult struggles in the Deccan caused Aurangzeb to leave Agra and go to Deccan, where he will spend 25 years.

The period between 1682 and 1707, which we can also call the second period of Aurangzeb's reign, passed with the effort of subjugating the Marathas. Aurangzeb, who spent the rest of his life in Deccan for the Baburid rule and order, ruled his country from temporary capitals. The Mughal authority was tried to be fully established in these lands, where there was an authority vacuum with the end of Qutbshahis and Adilshahis.

Aurangzeb achieved the annexation he had desired since his years as a prince with the victory won in 1686. After the fall of Bijapur, he gave mansab to the prominent persons of this region. He struggled to maintain order and supervision in the areas he controlled. After Bijapur came under Baburid rule, Aurangzeb captured the Golconda fort after a difficult siege (1687). Aurangzeb tried to establish his authority by giving mansab to the prominent persons in Golconda as in Bijapur. Deccan's unstable environment and the famine had fueled local unrest. In addition, the increasing Maratha raids made this environment more problematic for the Baburids. Aurangzeb saw in these circumstances that it was vital for Deccan policy to achieve a final outcome by crushing the power of the Marathas.

Aurangzeb was able to successfully emerge from the struggle in Deccan by actively using military and diplomatic power in the changing alliance environment. However, the long struggle of the Baburids against the Marathas inevitably opened the way for Hindus to develop religious and political resistance. Shivaji's attacks based on plunder enabled them to be effective against the Mughals. The blow to the Baburid sovereignty with these activities by Shivaji created a dynamism among the Marathas and shaped an environment in which the Deccan sultanates were weakened.

Shivaji was far from being a reliable leader for the Baburids. He broke the agreements he made with the Deccan sultanates and became the most serious threat against the Baburid administration as a distinctive enemy profile with the plunder and attacks he carried out.

The Baburids struggled to control most of the Maratha-ruled territories in 1689-1690. The Maratha kingdom, which was established by Shivaji in 1674, was destroyed. As a result of these efforts, Aurangzeb expanded the Baburid borders to form a unity in the Indian subcontinent. Thus, Baburid domination covered most of India.

The expansion policy of the Baburid State in Deccan was determined by the administrative and economic requirements of the state. Aurangzeb was conscious of the strategic nature of the Deccan. In this study, we tried to evaluate the Deccan politics, which left its mark on an important part of Aurangzeb's long reign, by considering it in terms of the political and economic requirements of the period. We also tried to emphasize the strategic goal of Aurangzeb's Deccan policy.

In general, Aurangzeb's Deccan policy has been evaluated by associating with his personality. A narrative has been used that Aurangzeb's religious policy was decisive in the struggles with the Deccan sultanates and the Marathas. However, when we look at the religious dimension of the issue, the fact that the Deccan sultanates adopted the Shia sect and the Marathas's struggle to create a native Hindu state should not be considered as a religious or sectarian conflict in terms of Aurangzeb's policy towards the Deccan. Deccan, which has been in the focus of the Baburids since the time of Akbar, was vital as a natural target for the financial and administrative needs of the Baburids. The Baburids, who were unsuccessful against the Safavids and the Uzbeks during the Shah Jahan period, developed a military policy towards the south during the Aurangzeb period. Aurangzeb was skeptical that the weakened Qutbshahis and Adilshahis would act as a barrier against the rebel Marathas. In addition, it was understood that a long-term cooperation with these sultanates would not be possible with the breaking of the agreements in a short time.

This political and military activity in the Indian subcontinent in the second half of the 17th century resulted in a rapid expansion. However, this situation had negative repercussions in the administrative and financial fields for the Baburid State. The Marathas skillfully applied their guerrilla tactics for a long time under the leadership of Shivaji and his son Sambhaji. Internal problems such as Rajput and the Afghan problem, as well as the delicate situation in Deccan, preoccupied the Baburids for

a long time. Aurangzeb's departure to Deccan and the administration of the state from there created sensitivity in North India. The problems that arose as a result of the long struggles in Deccan, where a lot of manpower and resources were spent, undermined the gains made.

Araştırma Makalesi/Research Article

Maarif Nezareti Müşaviri Franz Schmidt'in Anadolu Mekteplerine Dair Raporu (21 Mayıs - 6 Haziran 1915)

Ömer Faruk Demirel*

(ORCID: 0000-0002-6587-3254)

Makale Gönderim Tarihi
24.08.2022

Makale Kabul Tarihi
07.10.2022

Atıf Bilgisi/Reference Information

Chicago: Demirel, Ö. F., " Maarif Nezareti Müşaviri Franz Schmidt'in Anadolu Mekteplerine Dair Raporu (21 Mayıs - 6 Haziran 1915)", *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 7/Özel Sayı: Dr. Mahmut Kırkpınar'a Armağan: 1477-1508.

APA: Demirel, Ö. F. (2022). Maarif Nezareti Müşaviri Franz Schmidt'in Anadolu Mekteplerine Dair Raporu (21 Mayıs - 6 Haziran 1915). *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 7 (Özel Sayı: Dr. Mahmut Kırkpınar'a Armağan), 1477-1508.

Öz

Franz Schmidt Birinci Dünya Savaşı esnasında Osmanlı Devletinde Maarif Nezareti Müşaviri olarak görev yapmıştır. Göreve başladığında ilk iş olarak Osmanlı eğitim kurum ve kuruluşlarını tanımayı hedeflemiştir. Önce İstanbul'daki okulları, kursları ve diğer eğitim kuruluşlarını, akabinde İzmit'ten başlayarak sırasıyla Bilecik, Söğüt, Eskişehir, Kütahya ve Konya'daki bazı eğitim kurumlarını ziyaret etmiştir. Bu seyahati boyunca ziyaret ettiği illerin eğitim kurumlarının idareci ve öğretmenleri ile görüşmüş ve izlenimlerini bir rapor halinde Maarif Nazırına sunmuştur. Öte yandan Schmidt, hazırlamış olduğu bu raporu Alman Dışişleri Bakanlığı'na da göndermiştir. Alman Federal Arşivi'nde

---

* Dr., Berlin Teknik Üniversitesi, Almanya, yesi@gmx.de.
PhD., Technical University of Berlin, Germany.

(Bundesarchiv Berlin) bulunan rapor bu çalışmanın ana kaynağını oluşturmaktadır. İlk kez bu çalışmada kullanılacak olan bu rapor dönemin taşra okullarına dair önemli bilgiler içermektedir. Bu raporun yabancı uzmanların Türk eğitime katkılarının aydınlatılmasına kuşkusuz ışık tutacağı ümit edilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Yabancı Uzman, Alman Eğitimciler, Taşra Okulları, İzmit, Kütahya, Bilecik, Eskişehir, Söğüt, Konya, Franz Schmidt.

The Report of Franz Schmidt, Adviser of the Ministry of National Education on Anatolian Schools (May 21st- June 6th, 1915)

Abstract

Franz Schmidt worked as a consultant in the Ottoman Ministry of Education during the First World War. As a first work wanted to get acquainted with educational institutions. He attended schools in Istanbul first, then provincial schools (Izmit, Bilecik, Söğüt, Eskisehir, Kutahya and Konya), courses and other educational institutions. In the cities visited, he spoke to the heads of the educational institutions and wrote his impressions in a report to the Minister of Education. Schmidt also sent his report on the level of education in the schools in the provinces to the German Foreign Office. The report is in the Federal Archives Berlin and is the main source of this work. The report was used for the first time in this research work and contains important insights into the Ottoman schools in the provinces. The report will make an important contribution to research into the influence of foreign advisors on Turkish education.

Keywords: Foreign expert, German educators, provincial schools, Izmit, Kütahya, Bilecik, Eskişehir, Söğüt, Konya, Franz Schmidt.

Giriş

Osmanlı Devleti'nde ıslahat çalışmaları askeri alanda başlamıştır. Osmanlı ordusunun Avrupa'da peş peşe yenilgiler alması üzerine devlet adamları orduyu ıslah etmenin zaruri olduğunu anlamışlardır.¹ Orduyu ıslah etmek için başvurulan yol ise bazı Avrupa ülkelerinin son

---

¹ Osman Ergin, *Türk Maarif Tarihi*, İstanbul, 1977, s. 309.

dönemlerde geliştirmiş oldukları orduların taklit edilmesi şeklinde olmuştur. Bu çerçevede Osmanlı Devleti ordusunu ıslah etmek için Avrupalı uzmanlara görev vermiştir. Fransa ile ikili ilişkilerin daha çok gelişmiş olması sebebiyle başlangıçta daha ziyade Fransız subaylar Osmanlı Ordusunu ıslah etmek için görevlendirilmiştir. Fransa ve diğer bazı Avrupa ülkelerinden, resmi kanallardan gelen subayların dışında mühtedilerden de yararlanılmıştır. Almanya ile ilişkilerin gelişmesiyle Sultan II. Abdulhamid döneminden itibaren Osmanlı ordusunda Alman subaylara görev verilmiştir.

Askeri alanda yapılan ıslahatların yanında benzer şekilde Osmanlı Devletindeki bir çok sivil kurumun da yeniden düzenlenmesi için Avrupalı uzmanlara müracaat edilmesi yaygın bir yöntem olarak uygulanmıştır. Osmanlı Devleti'nde muhtemelen yabancı eğitimci uzmanlara ilk defa 1862 yılında görev verilmiştir.² Osmanlı Devleti'ndeki ıslahat girişimleri ve Avrupa ülkelerinden getirilen uzmanların yapmış oldukları çalışmaları batılılaşmanın başlangıcı olarak adlandırabiliriz. Takriben seksen yıllık bir zamanı kapsayan bu süreçte batılı ülkelerden Osmanlı coğrafyasına uzmanlar getirildiği gibi çok sayıda öğrenci de eğitim amacıyla bu ülkelere gönderilmiştir. Avrupa'ya gönderilen öğrencilerin başarılı olamamaları üzerine 1857 yılında Paris'te Mekteb-i Osmani adında bir okul kurularak, Türk öğrenciler Paris'te eğitime çalışılmıştır. Bu okulun verimli olmadığına anlaşılması üzerine 1864 yılında kapatılmıştır.³

19. yüzyıl boyunca ülke sınırları içindeki okul binaları, ders kitapları, müfredat programları, okul yönetmelikleri ve eğitim yasaları batılı ülkeler örnek alınarak Türk eğitim sistemine uyarlanmaya çalışılmıştır. Ayrıca batılı ülkelerin okullarında kullanılmakta olan ders yöntemlerinin, ders araç ve gereçlerinin Türk okullarında kullanılması eğitimde modernleşme çabalarının bir başka kısmını oluşturmuştur. Bütün bu uygulamalardan başka Avrupa'ya gönderilen elçilerin kaleme almış oldukları raporların da Osmanlı Devleti'nin ıslahat çalışmalarında önemli rol oynadıklarına dair iddialar birçok kaynakta yer almaktadır.

---

² Hasan Ali Koçer, *Türkiye'de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişimi (1773-1923)*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, Ankara 1991, s. 74.

³ Adnan Şişman, *Mekteb-i Osmani (1857-1864)*. *Osmanlı Araştırmaları*, cilt 5, Ankara, 1986, s. 83-160.

Literatürde sıkça rastlanan bu türden iddialar her ne kadar mantığa uygun gibi görünse de yeterli ölçüde mikro düzeyde araştırma yapılmadığı sürece temelden yoksun olacaktır.

Türkiye'nin diğer birçok Avrupa ülkesine kıyasla Almanya ile olan ilişkileri çok daha geç başlamıştır. İki ülke arasındaki ilişkiler özellikle Kayzer II. Wilhelm'in⁴ Almanya'nın dış politikasında yaptığı değişiklik neticesinde birçok alanda gelişme göstermiştir. Askeri alanda başlayan ilişkiler ekonomik alanda yoğunlaşmıştır. Özellikle Birinci Dünya Savaşı'nda müttefik olduktan sonra ikili ilişkiler çok daha büyük bir ivme kazanarak askeri, siyasi, ve iktisadi alanların yanında eğitim alanında da ivme kazanıp gelişme göstermiştir.

Osmanlı Devleti'nde eğitim alanında görevlendirilen çok sayıdaki Batılı ülkelerden gelen uzmanlar içinde Franz Schmidt farklı bir yere sahiptir. Maarif Nezareti'nde üç yıl müşavirlik görevini uhdesinde bulundurmuş olan Franz Schmidt diğer batılı uzmanlardan çok daha geniş bir nüfuz alanına sahip olmuştur.

Almanya, Büyük Harp boyunca çok sayıda elemanın Osmanlı Devleti'nin askeri ve sivil kurumlarına reform yapacakları vaadiyle yönetici, müşavir, eğitmen vb. sıfatlarla yerleştirilmesini sağlamıştır. Posta ve Telgraf Nezareti'nde Orth, Adliye Nezareti'nde Heinze, Ziraat Nezareti'nde Hahl, Maarif Nezareti'ne ise Franz Schmidt müşavirlik görevini yürütmüştür. 1915 yılında başlayıp 1918 yılında Mondros Mütarekesi'nin ilgili maddesi gereğince Türkiye'yi zorunlu olarak terkeden Franz Schmidt'in yürürlüğe soktuğu bazı projeler günümüze kadar kesintisiz devam etmiştir.

Bu çalışmada önce Franz Schmidt'in kısa bir biyografisine yer verilmiş ve İstanbul'da göreve başladıktan kısa bir süre sonra Anadolu'da bazı okulları ziyaret ederek hazırladığı rapor irdelenmiştir. Son derece önemli olan bu rapor sayesinde ziyaret edilen il ve ilçelerin bazı okulları ve eğitim durumu hakkında başka kaynaklarda bulunması güç olan bazı bilgilerin edinilmesi mümkün olmuştur.

⁴ Friedrich Wilhelm Viktor Albert von Preußen 27 Ocak 1859 da Berlin'de doğup 4 Haziran 1941 de sürgünde bulunduğu Hollanda'nın Doorn kasabasında ölen Prusya krallığının son kayzeridir. Wilhelm II. 1888 -1918 yılları arasında hüküm sürmüştür. Bu dönem zarfında üç defa Türkiye'ye gelmiştir.

Franz Schmidt'in Hayatına Dair

Franz Schmidt 15 Ağustos 1874 yılında Schleswig-Holstein eyaletine bağlı Pinneberg'de dünyaya gelmiştir. 1890-1900 yılları arasında Wilhelmshaven'de ilkökul ve ortaokul öğretmenliği yapan Schmidt, Berlin'de başladığı doktorasını 1898 de Leipzig'te tamamlamıştır. Germanistik alanında yazmış olduğu 46 sayfalık doktora tezi '*Zur Geschichte des Wortes 'gut': ein Beitrag zur Wortgeschichte der sittlichen Begriffe im Deutschen* (İyi Kelimesinin Tarihine Dair: Almanca'da gelenek kavramlarının kelime tarihlerine bir katkı) başlığını taşımaktadır. Schmidt'e profesörlük unvanı doktora tezini savunduktan sonraki süreçte devlet tarafından herhangi bir akademik faaliyette bulunmaksızın verilmiştir.

1900 yılında Bükreş protestan okuluna müdür olarak atanan Schmidt bu görevi beş yıl sürdürmüştür. Bükreş'te görev yaptığı süre içinde Osmanlı coğrafyasına seyahat ederek özellikle Alman okullarında incelemeler yapmış ve Türkiye hakkında bilgi toplamıştır.

Schmidt, Bükreş'teki müdürlük görevinin ardından 1905 yılında Berlin'e dönmüş ve burada jimnazyumda öğretmenlik yapmaya devam etmiştir. Bir yandan da Dışişleri Bakanlığı'nda yurt dışı okulları konusunda yardımcı uzman olarak görev almıştır. Schmidt, 1908 yılında öğretmenlik mesleğini tamamen bırakarak 1915 yılına kadar Dışişleri Bakanlığı'nda yurt dışındaki okullardan sorumlu yardımcı görevli statüsünde çalışmıştır.

Schmidt 1 Nisan 1915-31 Ekim 1918 tarihleri arasında Osmanlı Devleti Maarif Nezareti'nde müşavir olarak görev yapmıştır. Sözleşmesi devam ettiği için hatırı sayılır bir tazminat olarak savaş bittikten sonra İstanbul'dan ayrılmak zorunda kalmıştır.

Almanya'ya döndükten sonra Dışişleri Bakanlığına müracaat ederek bakanlık bünyesinde çalışmalarını sürdürmek istemiş olsa da bakanlıktan olumsuz cevap almıştır. Bunun üzerine Schmidt öğretmenlik mesleğine geri dönmüş ve en son Spandau Kant jimnazyumu müdürü olarak görev yaparken yaş haddinden 1933 yılında emekliye ayrılmıştır.⁵ Schmidt 1963 yılında Bavyera'nın Tutzingen kasabasında vefat etmiştir.

---

⁵ PA AA P 1/1344

Franz Schmidt'in Türkiye'deki Çalışmaları

Schmidt 1 Mart 1915 tarihinde İstanbul'da Maarif Nezareti'nde müşavirlik görevine resmen başladığı sırada Maarif Nazırı Ahmet Şükrü Bey kendisiyle tanışmış fakat herhangi bir görev vermemiştir. Schmidt anılarında Ahmet Şükrü Bey'in bu tavrını ya nezaketten ya da *Berlin Dışişlerinden gelen siyasi ajanın planlarını gerçekleştirmesini engellemek* olduğu yönünde yorumlamıştır. Schmidt boş durmayıp çeşitli eğitim kurumlarını ziyaret ederek burada gördüğü yanlışları, eksiklikleri ve doğruları nazıra anlatarak arasındaki buzları eritip, güvenini kazandığını iddia etmektedir.⁶

Alman çıkarları doğrultusunda nüfuzu altına alacağı kurumları tanımaya çalışan Franz Schmidt İstanbul'da ilk ve orta öğretim kurumlarını, üniversiteyi, medreseleri ve Kur'an Kurslarını ziyaret etmiştir. Öte yandan eğitimle ilgili bütün kanun, nizamname, talimatname gibi resmi metinleri inceleyerek mevzuata hakim olmaya, bir yandan da Türkçe öğrenmeye çalışmıştır.⁷

Schmidt'in müşavirlik görevindeyken gerçekleştirdiği icraatlar oldukça önemli olup etkileri sadece dönemi ile sınırlı kalmamıştır. Alman Dışişleri Bakanlığı tarafından Ernst Jaekch başkanlığında kurulan Deutsch-Türkische Vereinigung (Alman-Türk Cemiyeti) özellikle eğitim alanında çalışmıştır. Bu cemiyetin ikizi diyebileceğimiz benzeri de yine Almanlar tarafından Türkiye'de Türk-Alman Cemiyeti (Türkisch-Deutsche Vereinigung) adı altında kurulmuştur. Bu cemiyetin icra heyeti başkanı İsmail Cenani Bey görünse de onun yardımcısı olan Franz Schmidt arka planda başkan gibi icraatta bulunmuştur. Bu cemiyet kanalıyla 1916 yılından itibaren çok sayıda Türk genci - kimileri lise, kimileri üniversite düzeyinde, büyük bir çoğunluğu ise çıraklık eğitimi için- Almanya'ya gönderilmiştir.

Schmidt'in önemli icraatlarından birisi de Türk okullarında Almancanın yabancı dil olarak okutulmasını yaygınlaştırmak olmuştur. Bununla yetinmeyen Schmidt birçok okulda Alman öğretmenin

⁶Franz Schmidt, Vier Jahre als türkischer Schulreformer. *Aus deutscher Bildungsarbeit im Auslande*. Ed. Franz Schmidt ve Otto Boelitz, 2. Cilt, Verlag von Julius Beltz, Langensalza, 1928,. s. 44

⁷A.g.e. s. 37.

görevlendirilmesini sağlamıştır. Schmidt'in en çok ses getiren faaliyeti ise İstanbul Darülfünunu'na getirmiş olduğu Alman müderrisler olmuştur.

Schmidt'in etkileri bugüne dek devam eden en önemli icraatı ise İstanbul Erkek Lisesi'nde olmuştur. Diğer bir çok Alman gibi Schmidt de Türkiye'de Avrupa dillerinden nerdeyse sadece Fransızcanın konuşulduğunu tesbit etmiştir. Türkiye'de Fransız kültürü ve dilinin yerine Almancayı geçirmeyi kendisine vazife edinen Schmidt kendisine Fransızca eğitim veren Galatasaray Lisesi'ni örnek alarak İstanbul Erkek Lisesi'ni Alman Lisesi gibi eğitim veren bir okul haline getirmeyi başarmıştır.

Franz Schmidt'in Anadolu Gezisi ve Buna Dair Raporu

İstanbul'da birtakım inceleme ve araştırmalarda bulunduktan sonra taşra okullarını da ziyaret edip haklarında da bilgi toplamak isteyen Schmidt, 21 Mayıs - 6 Haziran 1915 tarihleri arasında gerçekleştirdiği bir seyahatle Anadolu'daki bazı okulları ziyaret etmiş ve incelemelerde bulunmuştur. Ziyaret ettiği okullarda edindiği izlenimleri dönemin Maarif Nazırı Ahmet Şükrü Bey'e bir rapor halinde sunmuştur. Schmidt'in Ahmet Şükrü Bey'e sunduğu raporun hangi dilde olduğu bilinmemektedir. Ahmet Şükrü Bey Fransızca bildiği için belki Fransızca yazılan, belki de Almanca yazılan raporun Türkçe çevirisi Maarif Nazırına sunulmuştur. Bu raporun Osmanlı Arşivi'nin Maarif Nezareti fonunda yer alan dosyalarda bulunuyor olması muhtemel olmakla birlikte henüz bulunup değerlendirilmemiştir. Alman arşivlerindeki yoğun araştırmalarımın bir sonucu olarak Berlin'deki Federal Arşivden temin ettiğim bu rapor Almanca yazılmış olup Alman Dışişleri Bakanlığı'na gönderilmiştir. Aynı dosyadaki yazışmadan okunması için Dışişleri Bakanlığı'nın bu raporu Alman Eğitim Bakanlığı'na da gönderdiği anlaşılmaktadır. Türk eğitim tarihinden başka Birinci Dünya Savaşı ve Türk-Alman ilişkileri tarihi açısından da önemli olan bu rapor ilk defa bu çalışma kapsamında incelemeye alınmış ve önemine binaen çok büyük bir kısmının Türkçeye çevirisi yapılarak literatüre kazandırılmaya çalışılmıştır. Türkçe çevirisi yapılan kısımlar metinde italik olarak belirtilmiştir.

Çeviriye ilaveten mevcut literatürlerden de yararlanarak bahsi geçen okulların en azından bazıları hakkında bilgi vermeye çalışılmıştır.

Konumuzla ilgili literatürün çok yetersiz olduğunu belirtmek gerekmektedir. Yine de mevcut literatür sayesinde Schmidt'in raporunu değerlendirmek mümkün olabilmektedir.

Schmidt 21 Mayıs – 6 Haziran 1915 tarihinde yapmış olduğu inceleme gezisine İzmit'ten başlamıştır. Schmidt'in raporunda yer verdiği Yüksek okulların sultani ve idadilerin olduğu tesbit edilirken ilkokul tabirinden iptidaların mi yoksa rüşdiyelerin mi kastedildiği anlaşılamamaktadır.

Yüksekokullar⁸

İzmit Sultanisi

Orta halli bir okul intibası verir. Bina eskidir ve eğitim araç ve gereçleri yetersizdir. Müdür çok iyi niyetli, vazifesine sadık fakat hedefi çok belirgin olmayıp, güven verici bir otoriteye sahip değildir. İzmit Sultanisi'nin öğretmenleri bilimsel beceriden uzak ve yöntem eğitiminden mahrumdurlar. Öğrencilerin durumu da bu şartlara bağlı olarak kötüdür, özellikle 12. sınıf öğrencilerinin Fransızca bilgileri çok kötüydü. Kimya bilgileri nisbeten iyiydi.

Hazırlık sınıflarının sınav sonuçlarına göre hesap bilgisi yeterliydi fakat geometri ve kompozisyon sonuçları yetersizdi. Gözlemlenen eksikler ve gerekli tavsiyeler öğretmenlere bildirilmiştir.

Schmidt'in vasat bir okul olarak nitelendirdiği İzmit Sultanisi 1885/86 yılında II. Abdulhamid tarafından Paris'ten getirilen okul planları örnek alınarak yaptırılmıştır.⁹ 1886/87 yılında idadi olarak öğretime başlamış olup 1913 yılından itibaren Mekteb-i Sultani olmuştur. Darülmualimin mektebi de aynı binada öğretim yapmıştır. Cumhuriyet döneminde kimi zaman ilkokul, kimi, zaman ortaokul ve lise olan bu okul günümüzde Anadolu lisesi statüsünde Gazi Lisesi, İzmit Lisesi ile birleştirilmiş ve

---

⁸ Schmidt raporuna yüksek okullar başlığı altında İzmit Sultanisi ile başlamıştır. Burada yüksek okullar tabirinden dönemin liselerini kastedtiği anlaşılmaktadır. Ayrıca Schmidt anılarında İzmit, Bilecik, Söğüt, Eskişehir, Kütahya, Afyonkarahisar ve Konya'yı ziyaret ettiğini belirtmekte, fakat raporunda Afyonkarahisar'dan söz etmemektedir.

⁹ Nail İnal, İzmit İdadisinden Gazi Lisesine. *Kocaeli Dökümantasyon Merkezi'nden Haberler*, Aralık, Sayı 31 ve 32, (1999).

öğretime Nuh Çimento Eğitim Kampüsü'nde devam etmektedir.¹⁰ İzmit sultanisinin binası '1999 depreminden büyük ölçüde etkilenmiş, aslına uygun yapılan rekonstrüksiyon projesine göre yeniden inşa edilerek eğitime 2003-2004 döneminde eğitim-öğretim başlanmıştır.'¹¹ Bu binada günümüzde İmam Hatip Lisesi olarak kullanılmaktadır.

Bilecik İdadisi

Okul binası inşaat halinde olduğu için kiralık bir binada eğitime devam edilmektedir. Eğitim için uygun olmayan bu binanın spor ve oyun için yeri bulunmamaktadır. Göreve kısa bir süre önce başlayan müdür çalışkan birisidir. Müdür öğretmenlerin ve öğretim araç ve gereçlerin yetersizliğinden şikayetçidir. Gerçekten öğretmenler ve okulun teçhizatı yetersizdir.

Bilecik İdadisi 1905 yılında öğretime başlamış, fakat bina 1909 yılında yanmıştır. Kiralanan bir binada öğretime devam edilmiştir. Yeni binanın inşaatına ancak 1913 yılında başlanabilmiştir. Schmidt'in ifadesine göre 1915 yılında da okulun yapımı henüz bitmemiştir. Bilecik İdadisinde 1913/14 öğretim yılında 84'ü müslüman 102 öğrenci bulunurken toplam öğrenci sayısı 1917 yılında 18-20 ye düşmüş ve okul kapanma tehlikesi atlatmıştır.¹²

Söğüt İdadisi

Schmidt gördüğü okullar içinde en kötüsünün Söğüt İdadisi olduğunu ifade etmektedir. *Öğrenciler kirli, düzensiz ve derslerinde çok yetersizdirler. 5. sınıftakiler termometreyi bilmiyorlar. Suyun kimyasal formülünün S olduğunu söylediler, 3. sınıf öğrencileri İsviçre'nin krallıkla yönetildiği şeklinde cevapladılar ve Söğüt'ün tarihini bilmiyorlar.*

İkinci sınıf 3 x 21 kafadan hesaplayamadılar ve açılardan habersizdiler.

¹⁰ İzmit okulları hakkında bilgi ve kaynak temin eden Kocaeli Vali Yardımcısı sayın Ekrem Çalık'a teşekkürü bir borç bilirim.

¹¹ Şennur Kaya, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e İzmit Kenti*. Basılmamış Doktora Tezi. 1. Cilt metin. İstanbul Teknik Üniversitesi, 2008, s. 119.

¹² Halim Demiryürek, *II. Meşrutiyet Döneminde Bilecik*. Sakarya Üniversitesi. Basılmamış Doktora Tezi. 2011, s. 152-54.

Okul binası, bahçesi ve sınıflar tamamen harap vaziyettedir. Ders araç ve gereci hiç yok, müdür ve öğretmenlerin seviyeleri yetersizdir.

Bu okul 1905 yılında Sultan II. Abdulhamit tarafından yaptırılmıştır. Hamidiye külliyesinde Hamidiye İdadisi'nden başka Hamidiye Camii ve Darüleytam bulunmaktadır.¹³ Bugün İlçe Halk Kütüphanesi olarak varlığını sürdüren bu taş binanın kapısı mermerden yapılmıştır.

„Söğüt İdadisi de Bilecik İdadisi gibi 1915 yılında kapanma tehlikesi yaşadı.“¹⁴ Bu çok güzel bir mimariye sahip okul için Schmidt'in neden bu kadar olumsuz ifadeler kullanmış olması kolay anlaşılır bir husus değildir. O dönemde çok zor günler geçirmekte olan Söğüt İdadisi kapanmakla karşı karşıyadır. Devam etmekte olan Birinci Dünya Savaşı okulları da olumsuz yönde etkilemiştir. Okulu kapanma noktasına getiren öğrenci ve kaynak eksikliğinden kaynaklanan şartlar Schmidt'in okul hakkında ki olumsuz ifadelerinin gerekçesi olsa gerektir.

Eskişehir İdadisi

Schmidt burada sınavlar başladığı için dersleri takip edememiştir. Son sınıf öğrencilerinden bazılarının fen bilgisi dersinde iyi sonuçlar aldığını tespit etmiştir. Schmidt bu bilgilerin deneye dayalı olmayıp ders kitabından ezber yoluyla elde edildiğini de belirtmektedir. *Birinci sınıf kesir hesabını hiç bilmiyordu. Müdür okulun gelişmesine katkı yapmıyor, haftada sadece 5 saat ders vermekte ve gelecek sene hiç ders vermeyecek.*

Kütahya İdadisi

Schmidt'in Kütahya'ya vardığı sırada sınavlar başlamıştır. Schmidt resim sınavı sonuçlarının çok kötü olduğunu belirtmektedir. Okul binası dışardan iyi görünse de harap vaziyette, sınıflarda inanılmayacak oranda düzensizlikler var.

Schmidt'in çok az bilgi verdiği Kütahya Mekteb-i İdadisi 1890 yılında Kütahya Mekteb-i İdadi Mülkiyesi adı altında öğretime başlamıştır. Beş senelik bu liva idadisi 1913-1914 öğretim yılından itibaren ziraat idadisi

¹³ Hakan Karşıyaka, Söğüt Hamidiye İdadisi. *Vakanüvis*, Yıl 4, (2019), s. 21-38.

¹⁴ Halim Demiryürek (2011), s.156.

olarak öğretimine devam etmiştir. 1917/1918 ders yılında 9 sınıflı sultaniye dönüştürülmüştür.¹⁵

Konya Sultanisi

Schmidt'in burada yaptığı incelemelere göre Konya Sultanisi'nin binası dışardan iyi görünse de dökülmektedir. *Dershanelerde ve öğrenci yurdunda düzen ve temizlik eksiktir. Bütün bina kokmaktadır. Kapılar boyasız. Kimya ve fizik öğretim araç ve gereçleri kırık dökük, kullanılamaz haldedir.*

Sınav sonuçlarına göre 4. sınıf resimde kötü, matematikte iyi, 7. sınıf fen bilgisinde iyi, 9. sınıf hijyende iyi, 11. sınıf kimyada iyidir, 10, 11 ve 12. sınıflar sporda iyi sonuçlar almışlardır.

*Öğretmenlerin bir çoğu becerikli ve çalışkan fakat okul idaresi iyi ellerde değildir.*¹⁶

1889 yılında açılmış olan Konya idadisinin 1913 yılında Sultaniye'ye dönüştürüldüğünde 113'ü yatılı olmak üzere toplam 215 kayıtlı öğrencisi bulunmaktadır. Bunlardan 41'i ücretli idi. ¹⁷ 'Sultani'lerde beş yılı ilkokul ve yedi yılı da sultani olmak üzere 12 yıllık bir eğitim sistemi uygulanmaktaydı.¹⁸ Schmidt'in okul binası hakkındaki görüşü abartısızdır. Bu bina 1920'li yılların sonlarına doğru yıkılmıştır.¹⁹

Konya Sultanisi'nde 1915 yılında Almanca dersleri de verilmeye başlanmıştır. Önce Ahmet Celal Bey, sonra Biegel²⁰ tarafından verilmekte olan Almanca derslerine Schmidt her nedense raporunda temas etmemiştir.

---

¹⁵ Ekrem Kaçmaz, *Kütahya Lisesi ve Tarihi Gelişimi*. Selçuk Üniversitesi, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi. Konya, 2010, s.. 8-12.

¹⁶ Okul müdürü Ali Rıza Bey'den pek kimse memnun değildir. Müdür hakkındaki şikayetler için bakınız: Kerim Sarıçelik, *Osmanlı Devri Konya'sında Modern Eğitim-Öğretim (1869-1919)*. Selçuk Üniversitesi. Basılmamış Doktora Tezi. Konya, 2009, S. 173.

¹⁷ Kerim Sarıçelik, *Osmanlı Devri Konya'sında Modern Eğitim-Öğretim (1869-1919)*. Selçuk Üniversitesi. Yayımlanmamış Doktora Tezi. Konya, 2009, s. 180.

¹⁸ Tolga Bozkurt, *Konya'nın Eğitim Yapısı*. Konya Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları. Konya. 2018, s. 151.

¹⁹ A.g.e.s. 148.

²⁰ A.g.e. s. 178

Konya Öğretmen Okulu

Okul binası eski ve harap haldedir, yatakhaneler küçük ve banyo yoktur. Yemekhane bir barakadan ibarettir. Okulun bahçesi büyük ve bakımsızdır. Yeni okul binasının inşaatı yarım haldedir. Okul inşaatı pahalıdır.

Alıştırma yapmak için gerekli sınıflar bulunmamaktadır. Öğretmen adaylarının giydikleri kirli gri üniformalar onları mahkumlara benzetmiştir. Bilimsel ve pedagojik eğitimleri çok yetersizdir. Katıldığım 7 dersten sadece ikisi geçer not almıştır, diğerleri berbat bir haldedir. Schmidt tesbit ettiği eksiklikleri öğretmenlerle geniş bir şekilde görüşmüş olduğunu ifade etmektedir.

Konya Darül Muallimin Mektebi 1875 yılında öğretime başlamıştır. Schmidt'in bahsettiği yarım halde olan inşaatın temeli 1913 yılında atılıp 1917 yılında bitirilmiştir. Schmidt'in ziyaret ettiği dönemde okulun 166 öğrencisi bulunmaktaydı.²¹ Mimar Muzaffer Bey tarafından yapılan bu bina günümüzde Konya Lisesi adı altında öğretime devam etmektedir.²²

İlkokullar

İzmit Merkez Mektebi

Okul binası yeterlidir. 4. sınıfların tarih dersindeki sonuçları ve 1. sınıfların okumaları yeterlidir. 3. sınıflar hesap ve geometride zayıftırlar.

Müdür iyi bir intiba bıraksa da okul işlerinden pek anlayan birisi değil, öğretmenlerin seviyeleri çok düşüktür.

İzmit Feyzi Hürriyet Okulu

Okul 300 yıllık geçmişine uygun bir vaziyette değildir. Müdür ve öğretmenler uygun değildirler. Öğretmen derse yarım saat geç gelmiştir, o zamanda öğrenciler boş durmuşlardır. Sınıflar karışık vaziyettedir. Üst sınıfta henüz okumayı bile öğrenmemiş 6 yaşında iki öğrenci oturmaktaydı. Alt sınıflarda da 10 yaşındaki öğrencilere rastlanmaktadır.

²¹ A.g.e. s. 190. ve 205.

²² Tolga Bozkurt s. 172-178 de Konya Lisesi'nin mimari özellikleri hakkında etraflıca bilgi verilmiştir.

Ders 40 dakika yerine 55 dakika yapılmaktadır, devam listesi düzensizdir. Öğrencilerin bilgileri arzu edilenin çok gerisindedir, örnek olarak coğrafya dersinde öğrendikleri ırmak isimlerini haritada gösterememişlerdir. Müdür il dışında olduğu için müfettişi okula getirten Schmidt onun okulu hiç ziyaret etmediğini ve okuldaki kötü durumdan habersiz olduğunu görmüştür.

İzmit Kız Okulu

Okul binasına düzen ve temizlik hakimdir.

Öğrenciler derslerinde başarılıdırlar ve iyi eğitilmişlerdir. Çok becerikli olan müdire maalesef gelecek yıl okuldan ayrılacaktır.

Bilecik Kız Okulu

Okul binası yeterli, sadece oyun yeri eksiktir. Dört sınıflı okul iki dershanede toplanmıştır. Öğrenciler ve öğretmenler çok utangaçtılar, sorularını ve cevaplarını anlamak pek mümkün değildi. Bilgi ve becerileri büyük ölçüde yeterlidir.

Müzik dersinde bir savaş ve intikam şarkısı öğrendiler.

Bilecik Erkek Okulu

Schmidt, bu okulun benzerleri arasında gördüğü en iyi okul olduğunu belirtmektedir.

Bu okula kusursuz temizlik ve intizam hakimdir. Öğrencilerin kendilerinin yaptıkları ders araçlarının çoğu iyi durumdadır. Öğrenciler kendi yaptıkları bu araç ve gereçleri çok iyi kullanmaktadırlar. Öğrencilerin derse ilgisi inanılmaz derecede canlıdır. Okula devamlılık çok iyidir, derslerden örnek olarak okuma, hesap, el işi, coğrafya ve beden eğitimi derslerinde büyük ölçüde çok iyidirler. Okulun örnek bir şekilde işlevini yerine getirmesi muallim Bayram Fehmi Efendinin başarısıdır.

Söğüt Kız Okulu

Okul çok temizdi, fakat teçhizat çok kötü bir durumdaydı. Pencere cam yerine kağıtla kapatılmıştı, sandalyeler kırık, sıralar kötü durumdadır. Okul tahtası yerine tenekeler kullanılmaktadır. Ders araç ve

gereci hiç yoktu. Sadece bir öğretmenin kendi parasıyla aldığı bir Osmanlı Devleti haritası vardır.

Dershanelerin çok kötü vaziyette olmasına rağmen öğretmenler çok iyi çalışmışlardı ve başarılı sonuçlar almışlardır.

Söğüt Erkek Okulu

Okul binası kız okulunda olduğu gibi kötüdür, farklı olarak temiz değildir. Öğrenciler sıralarda bağdaş kurarak oturdukları için kamburlaşmaya başlamışlardır.

Her üç sınıfın öğrencilerinin notları zayıftır.

Bilecik Yeniköy Okulu

Okul binası kullanılmayacak vaziyetteydi. Bu yüzden 60 kadar öğrenci ile caminin öğrenim için uygun olmayan bir odasında ders yapılmaktaydı. Derslerde başarılı değillerdi. Baş öğretmenin ve yardımcısının maaşları çok yetersizdir.

Bilecik Aşağıköy Okulu

Okul binası, öğretmen ve ders başarısı en mütavazı hedeflere uygundur.

Eskişehir Sungur Bey Okulu

Okul binası kötü bir durumdadır. 40 kişilik 1. sınıfın dershanesi ahırdan farksızdır. Dershanenin penceresi bulunmamaktadır ve kapısı 1.40 m yüksekliğindedir. Adeta ışığı olmayan ahır gibi bir oda şeklindedir.

Kötü mekan şartlarına rağmen öğretmenlerin çok gayretli çalışması sayesinde öğrenciler örneğin okuma, hesap ve tarih derslerinde başarılı olmuşlardır.

Başöğretmenin gözetiminde öğrenciler spor ve askeri alıştırma hareketlerini ve bazı oyunları başarıyla yapmışlardır.

Eskişehir Nilüfer Hanım Kız Okulu

Bu okulda sınavlara hazırlanıldığı için derslere ara verilmiştir. Bu sebeple dersleri izleme imkanı olmamıştır. Fakat okul temiz ve

düzenlidir. Sergilenen el işleri beğeniye hak etmiştir. Görevli her iki öğretmen de rüşdiye mezunudur ve çok mütevazı maaş almaktadırlar.

Öğretmenlerin belirttiğine göre 100 civarında öğrencisi olan bu okul hiç bir zaman teftiş edilmemiştir.

Eskişehir Malhatun Kız Okulu

Sınav gözlemcileri gelmediği için sınavlar yapılamadığı gibi öğrenciler boş boş oturdukları sınıflarda çok gürültü yapmışlardır. Öğrencilerin derslerinde başarıları da çok kötü, örnek olarak birinci sınıflarda hesap, 2-4. sınıflarda tarım ve 5-6. Sınıflarda hayat bilgisi çok zayıftır.

Eskişehir Dursun Fakih Erkek Okulu

Okul için kiralanan bina amacına uygun değildir. Okulun 20 yaşında genç ve tecrübesiz bir öğretmeni bulunmaktadır.

Eskişehir Dündar Bey Erkek Okulu

Bu okul çok düzenlidir. İki sınıflı bu okulun her iki sınıfı da iyidir. Öğrencilerin çok iyi eğitildikleri gözlenmektedir. Kompozisyon sınavı gözlenmiş ve verilen ödevin zor olduğu tesbit edilmiştir. 4. Sınıf talebelerine ,Okulun Yararları', 3. Sınıf öğrencilerine ise ,Savaşa giden askerlere hitap' konulu ödevler verilmiştir.

Sergilenen resimler ve el işleri başarılıdır.

Eskişehir Hayme Ana Kız Okulu

Okul binası yetersiz, sadece okul sıraları iyidir. Diğer okullarda olduğu gibi sıralar Eskişehir Alman Okulunun sıraları örnek alınarak yapılmıştır.

Öğretmenler mesleki eğitim almamış olsalar da öğrencilerini iyi yetiştirmişlerdir. Okuma, tarih, coğrafya ve müzikten iyi notlar alan kızlar dersleri çok fazla anlamadan ezberlemişlerdir.

Malhatun ve Hayme Ana okulları 1917 yılında ıslah edilmişlerdir.²³ Her iki okulun da ıslahında Schmidt'in kaleme aldığı raporun etkisi düşünülebilir.

---

²³ Zafer Koşlu ve Melis Birgün, *Eski bir Şehrin Hikayesi. 1923-1938*. Eskişehir Ticaret Odası Yayınları. 2015, s. 208.

Kütahya Kebir-i İptidaiye Erkek Okulu

Bu okulda izlediğim Kuran dersinde öğrencilerin okudukları metni anlamadan ezberledikleri gözlemlenmiştir. Aynı şekilde tarım dersi sınavından da ezberlenerek ders geçildiği anlaşılmıştır. Düzensiz olan okulun büyük olan dersanelerinde iki ayrı öğretmen tarafından iki farklı sınıf öğrencisine ders verileceği bellidir. Okul sıraları eski, yüksek ve işe yaramazdır.

Kütahya Şükriye Sultan Kız Okulu

Şükriye Sultan Kız Okulunu'nun okul binası yetersizdir. Yeni bir okul binasının yapılması planlanmaktadır. Öğrencilerin bilgi düzeyi çok zayıftır. Bazı şarkıları güzel okumuşlardır.

Kütahya Balıklı Kız Okulu

Okul binası büyük, aydınlık, havadar ve temizdir, fakat 110 kız öğrenci için oyun ve spor salonu yoktur.

Okulda ders araç ve gereçleri bulunmamaktadır. Bu yılın bütçesinde ders gereçleri için pay ayrılmamıştır. Öğretmenler ve öğrenciler çok sessiz bir şekilde konuşmaktalar. Tarih, coğrafya ve hesap derslerinden büyük ölçüde geçer not alan kızların bazıları oldukça başarısızdır. Elişi dersinde faydalı şeyler yapmak yerine yabancı örneklerden süs eşyaları yapılmasını eleştiren Schmidt bunun halk sanatına zarar vereceğini vurgulamıştır.

Bu okul binası günümüzde metruk vaziyettedir.

Kütahya Hadikat-ül Maarif Erkek Okulu

Tamamen verimsiz olan 'eğitimin bahçesi'nin öğretmenleri de mesleklerine çok az uygun oldukları izlenimini vermişlerdir.

Kütahya Hadika-i Benat Okulu

Bu okulda her şey çok memnuniyet verecek bir şekildedir.

Kütahya Feyz-i Hürriyet Erkek Okulu

80 öğrencisi olan bu okulun beden eğitimi ve oyun salonu yoktur. Beden eğitimi dersinin okulun önündeki sokakta yapılan bu okulun öğretmenlerinin ehliyetsiz oldukları gözlemlenmiştir.

Kütahya Lala Hüseyin Paşa Erkek Okulu

İki büyük, iki de çocuk sınıfı bulunmaktadır. 15 yaşında gayretli bir yardımcı öğretmen beden eğitimi ve askeri alıştırmalar yaptırmaktadır. Birinci sınıf oldukça akıcı bir şekilde okuyabilmekte ve 100 e kadar sayılarla basit hesapları kafadan yapabilmektedir.

Bu okulun ne zaman öğretime başladığı bilinmemekle beraber 1725 yılında öğretmen atandığına göre oldukça eski bir mazisi vardır.²⁴

Kütahya Menba-ı İrfan Erkek Okulu

Bu 'eğitimin kaynağı' tamamen uygun olmayan bir eve akmaktadır²⁵. Bir avlusu bulunan bu kiralık bina da 90 öğrenci eğitim almaktadır. Her iki sınıfın da ikişer bölümü vardır. Her iki öğretmen de yetersizdir.

Konya Rehber-i Hürriyet Erkek Okulu

Bu okul oldukça iyi bir izlenim bırakmıştır. Örnek olarak hesap, tarih, coğrafya ve gramer bilgileri iyi bir seviyededir.

Schmidt'in beğendiği bu okul 1908 yılında öğretime başlamıştır. Beş dershanesi olan okulda 1913/14 döneminde 75 öğrenci bulunmaktadır. Schmidt'in takdir ettiği başarının sebeplerinden birisi her dersin ayrı bir öğretmen tarafından veriliyor olmasıdır. Cumhuriyet döneminde 19 Mayıs İlk Mektebi adını almıştır.²⁶

Konya Merkez Kız Okulu

6 sınıflı bu okulun 300 öğrencisi bulunmaktadır. Son sınıf öğrencilerine eski çağ tarihi soruldu. Eski çağ tarihi hakkında bilgileri çok azdı. 6 öğretmenden sadece ikisi öğretmen okulu mezunudur.

Konya Aziziye Erkek Okulu

Sınıfa girdiğim esnada sınav heyetinin önünde yerde dört öğrenci yerde oturmaktaydı. Tarih sınavında Osmanlı tarihine dair bilginin az olduğu anlaşılmıştır. Dilbilgisi, imla ve şiirde de başarı düzeyi vasattır.

²⁴ Asuman Aydın ve Murat Öntüğ, Osmanlı Dönemi Kütahya'daki Eğitim Kurumları (XVIII. Yüzyıl). *Karatay Sosyal Araştırmalar Dergisi*, sayı 2, (2019), s. 13-41, s. 23.

²⁵ Schmidt bu okulun adı ile yapılan eğitimin birbirine uymadığını vurgulamaktadır.

²⁶ Kerim Sarıçelik, *Osmanlı Devri Konya'sında Modern Eğitim-Öğretim (1869-1919)*. Basılmamış Doktora Tezi.Konya, 2009, s. 95-97.

Öğrenciler mütevası, terbiyeli bir izlenim bırakırken öğretmenler iyi eğitim almamış ve gayretsiz bir izlenim bırakmışlardır.

Köprübaşı Mektebi adı altında 1874 yılında yaptırılmış olan bu okul binası iki katlı olup dört dershanesi vardır. Bu ilk mektepte başlangıçtan itibaren yeni eğitim yöntemi (usul-i cedid mektebi) uygulanmıştır. Bu sibyan mektebi 1900 yılında bir yıl hazırlık sınıfıyla beraber dört yıllık idadiyeye dönüştürülmüş ve adı Aziziye Mektebi olarak değiştirilmiştir. Cumhuriyet döneminde adı tekrar Köprübaşı Okulu'na dönüştürülmüştür.²⁷

1913/14 öğrenim yılında 76 öğrencisi bulunan bu okulun 1918 yılında 60 öğrencisi vardır.²⁸

Çocuk Yuvaları

İstanbul ile Konya arasında biricik çocuk yuvası bir kaç ay önce İzmit'te açılmıştır.

Bu çocuk yuvasını çok gayretli fakat bilgisiz bir Ermeni bayan idare etmektedir. Örnek olarak 4-6 yaşlarındaki çocuklara geometri öğretmiştir. Çocuklarla oynarken çocukların seviyesine inmesi gerektiğini anlamamaktadır.

Schmidt çocuk yuvaları bulunmayışından bahsederken dönemin Osmanlı toplumunun çocuk yuvalarına ihtiyacının olmadığını dikkate almamış görünmektedir. Çocuk yuvalarına özellikle sanayi toplumunda ihtiyaç olduğunu göz önünde bulundurmak gerekmektedir.

Okul İdaresi ve Okul Denetimi

İzmit

İzmit mutasarrıfının resmi eğitim kurumlarına çok büyük ilgisi vardır. Şehirde ve taşrada daha iyi okulların gerekli olduğunun anlaşılması için çaba sarfetmektedir. Mutasarrıfın ifadesine göre taşrada bir çok okul binası inşaa edilmekte olup bir çoklarının da inşası planlanmıştır. İzmit şehir merkezinde yeni yapılan ilk okul binasının spor ve oyun yeri maalesef çok küçük tutulmuştur. İzmit'te eğitim işlerinin bundan sonraki

²⁷ Kerim Sarıçelik. Aziziye Mektebi. Osmanlı Döneminde açılan bir ilköğretim kurumu. Ed. Mehmet Ali Orak. *Konya Ansiklopedisi*. S. 378/9. Konya 2012.

²⁸ A.g.e.. S. 66.

gelişimi için bir öğretmen okulunun açılması ve yardımcı öğretmenlerin eğitimi için kursların hazırlanması zaruridir. Seyahata çıkmış olan il eğitim müdürü vaktinde gelememiştir. Kendisinden başka iki ilk öğretim müfettişi daha vardır. Bunlardan birisi pek iyi bir izlenim bırakmamıştır.

Hangi yılda açıldığını bilmediğimiz Darülmualimin'in 1919 yılında varlığı bilinmektedir.²⁹ Schmidt raporunda ismini bildirmediği İzmit mutasarrıfından övgüyle bahsetmektedir. Schmidt'in raporunda seyahatta olduğu için görüşemediği dönemin İzmit sancağı maarif müdürü Kazım Nami Duru dönemin önemli bir eğitimcisidir. Yukarıda bahsedilen anaokulunu Kazım Nami Bey açtırmıştır. Schmidt'in bahsettiği Ermeni bayanı da yine Kazım Nami Bey görevlendirmiştir.³⁰

Bilecik

Burada da mutasarrıf resmi okulların gelişmesi için çok çaba sarfetmektedir. Eğitim işleri ilerlememiştir. Bilecik'e bağlı 624 köyün sadece 75inde devlet okulu vardır. Köylülerin kendi yaptırıkları okullardan 13ünün durumu devletinkilerden daha iyidir. 800 öğretmenin olması gereken ilde sadece 100 öğretmen bulunmaktadır. Senelerden beri Bursa Öğretmen Okulu'ndan mezun olan öğretmenlerden hiç birisi Bilecik'te görevlendirilememiştir. Bu sebeple Bilecik'te de bir öğretmen okulu açılmalıdır.

Eğitim işleri ile hiç ilgilenmeyen memur Söğüt kaymakamı olmuştur. Schmidt Anadolu gezisi esnasında Osmanlı Devleti'nin beşiği Söğüt'te eğitimin en kötü durumda olmasına ve kaymakamın kayıtsız kalışına dair üzüntülerini vurgulamaktadır. Bilecik'te sadece bir müfettiş bulunmaktadır. Bir müfettişin bütün okulları ziyaret ederek, sorunları tesbit etmesi ve uyarılarda bulunması mümkün değildir.

Schmidt kendisine Söğüt'e giderken eşlik eden müfettişin pedagojik görüşünü ve tecrübesinin eksik olduğu kanaatindedir. Schmidt, seyahat esnasında müfettişe modern okul idaresi ve eğitim hakkında geniş bilgi verdiğini belirtmektedir.

²⁹ Nail İnal, İzmit İdadisinden Gazi Lisesine. *Kocaeli Dökümantasyon Haberler Merkezi*. Nisan 2000, sayı 36.

³⁰ Fatma Dinçer, *Kazım Nami Duru Hayatı, Eserleri ve Türkçe Öğretimine Katkıları*. Basılmamış Yüksek Lisan Tezi. Gazi Üniversitesi, Ankara. 2007, S. 40.

Eskişehir

Mutasarrıf bir kaç hafta önce göreve başlamış olmasına rağmen sancağın eğitim durumu hakkında çok iyi malumat sahibi ve resmi okulları nasıl şekillendireceğine dair planlar tasarlamış vaziyettedir. Mutasarrıf Eskişehir şehir merkezinin nüfusunu 30.000 tahmin etmektedir. Bu nüfusun yüzde 12 sine tekabül eden 3600 öğrenci bulunmaktadır. Sadece dört okul binası 300 öğrencinin ihtiyacına cevap verecek durumdadır. Aynı büyüklükte 8 okulun daha yapılması gerekmektedir. 6sı taş bina olarak planlanan bu okullar 1915-1921 yılları arasında yapıp bitirilecektir. Mutasarrıf köylerde büyüklüğüne göre 1-4 dershaneli okullar yapmayı planlamaktadır. Mutasarrıf Eskişehir Sancağının nüfusunu 160.000 olarak tahmin etmekte, 600 öğretmene ihtiyaç varken sadece 6 tane iyi öğretmen olduğunu belirtmektedir. Bu sebeple Eskişehir’de öğretmen okulunun bulunması şarttır ve sonbaharda açılması planlanmaktadır.

Ayrıca yardımcı öğretmenler için kurslar açılacaktır.

Eskişehir’de hiç bir okul müfettişi bulunmamaktadır. Mutasarrıf Eskişehir için 2, Sivrihisar ve Mihaliççık için birer müfettişin gerekli olduğu inancındadır.

Schmidt’in sözünü ettiği Darül Muallimin 1915 yılında öğretime başlamıştır. Bir yıl sonra okulun araç ve gereçlerinin bir kısmı Almanya’dan ithal edilmiştir. Ayrıca bir resimhane ve yatılı olduğu için olsa gerek dört kişilik hamam oluşturulmuştur.³¹

İzmit’ten sonra Eskişehir’de de 1916 yılında Ana Mektebi açılmıştır. Darülmualimin mezunu maullim sayısı 1915 yılında 13 iken 1917 yılında 41 e çıkmıştır. Schmidt’in müdahalesi ile olsa gerek 1917 yılında ‘Gençlik ve Savaş’ konularında yazıları olan Heinrich von Hoff spor öğretmeni olarak görevlendirilmiştir. Von Hoff’tan başka Almanca öğretmeni bayan Müller de o yıllarda Eskişehir’de görev yapmaktadır. Schmidt’in üzerinde durduğu müfettiş konusunda da ilerleme sağlanmış, müfettişler her yıl okulları teftiş etmişlerdir.³²

³¹ Zafer Koşul ve Melis Birgün, *Eski bir Şehrin Hikayesi. 1923-1938*. Eskişehir Ticaret Odası Yayınları.2007, s. 207.

³² A.g.e. S. 208.

Kütahya

Burada sadece müfettiş yardımcısı ile görüşebildim. Kütahya sancağında takriben 4000 çocuk ilk okula gitmemektetir ve bunların yarısı şehir merkezinde bulunmaktadır. Şehir merkezinde ve civarında çok sayıda okul binalarına ve öğretmen okuluna ihtiyaç vardır.

Konya

Konya'da görüştüğüm eğitim müdürü bir kaç ay önce Harput'tan Konya'ya tayin edilmiştir. Eğitim müdürü Konya'daki yapılmakta olan eğitim ve öğretimin seviyesini yükseltmeyi yürekten isteyen tecrübeli, ciddi bir müdür izlenimi uyandırmıştır. Müdüre göre Konya ilinde 2000 köyün sadece 250 sinde devlet okulu bulunmaktadır. Öğretmen okulu senede 40 mezun vermektedir. Bu sayı ihtiyacı karşılayamadığından okul büyütülmelidir.

Schmidt'in Konya'yı ziyaret ettiği dönemde, 1875 yılında açılmış olan Darül Muallimin yanında öğretime yeni başlamış olan bir de Darül Muallimat vardır.³³ Bu iki öğretmen okulunun varlığı Konya'da o dönemde öğretmen yetiştirmeye ve kızların eğitimine önem verildiğini göstermektedir.

Ders Yöntemi

Bütün okullarda ders yöntemi açısından ciddi eksiklikler bulunmaktadır. Tecrübe etmek, deney yapmak bütün bilimlerin temelini oluşturmasına rağmen öğrencilerin deney yapmalarına hemen hiç bir yerde imkan verilmemektedir. Deney araçlarına çok az okulda rastlanmaktaydı. Bünyesinde deney aracı bulunduran bir çok okulda da öğretmenler bu araç ve gereçleri nadiren kullanmaktadırlar. Ders araç ve gereçlerinin öğretmenler odasında bir dolapta muhafaza edilmesi ve bir ek ücretle bir öğretmenin sorumlu yapılması tavsiye edilmiştir.

İkinci temel eksiklik ise öğretmenlerin işledikleri konuyu öğrencilerin anlayabilecekleri şekilde anlatamıyor olmalarıdır. Özellikle Matematik, Fen Bilimleri, Tarih ve Coğrafya dersleri ana sebep, araç, gaye, neden ve etki dikkate alınmadan işlenmektedir. Bu durumun sonucu olarak

---

³³ Kerim Sarıçelik. Darülmualimat. Kız öğretmen okulu. Konya Ansiklopedisi. S. 15/6.

öğrenciler anlamadıkları şeyleri öğreniyorlar. Anlaşılmayan bilgi kıymetsizdir.

Uygulamada olan ders yönteminin asıl eksikliği pedagojik olmayışıdır, yani öğrencilerin zihinsel ve istek güçlerini geliştirmeyiştir. Öğrenciler okulda ne kadar çok kalırlarsa o kadar körelmekteler. Düşüncelerinde olgun olmadıkları, kendi başlarına becerikli olmadıkları izlenimini uyandırmaktalar. Öğretmenler çalışkanlar, en fazla öğretmenin anlattıklarını tekrarlayabiliyorlar. Her hangi bir bilgi alanında temelden, emin bir şekilde bilgiden yoksundurlar.

Şimdiye kadar çok az oranda gerçekleştirilmiş olan, öğrencileri zihinsel güçlerini geliştirecek modern yöntemi yaygınlaştırmak Konya öğretmen okulunun ödevidir.

Öneriler

- 1. İzmit, Eskişehir, Bilecik ve Kütahya'da bu sonbaharda öğretmen okulu açılmalıdır.*
- 2. Konya öğretmen okulunda bir yıllık kurslar açılarak lise talebelerine öğretmenlik eğitimi verilmelidir.*
- 3. Bilecik'teki İdadi binasının inşaatı tamamlanmalıdır.*
- 4. İzmit'te Feyz-i Hürriyet okulu, Söğüt'ün ilkokulları ve Yeniköy köy ilkokulu temelden yenilenmelidir.*
- 5. Sungur Bey Okulu ve Dursun Fakih Okulu uygun okul binasına kavuşturulmalıdır.*
- 6. Eskişehir'de Mal Hatun Okulunda ders ve eğitim başarısı artırılmalıdır.*
- 7. Kütahya Kebir-i İptidadiye okulunda aynı sınıfta iki ayrı öğretmenin ders vermesine son verilmelidir.*
- 8. Kütahya'da inşaatı devam etmekte olan Şükriye Sultan Kız Okulu bir an önce bitirilmeli, Hadika-i Benat, Feyz-i Hürriyet, Lala Hüseyin Paşa ve Menba-ı Okulu daha iyi öğretmenlerle daha iyi binalara taşınmalıdır.*
- 9. Lala Hüseyin Paşa Okulunun 15 yaşındaki yardımcı öğretmeni öğretmen okuluna alınacaktır.*

10. Söğüt kaymakamına okullarla alakalı görevleri anlatılmalıdır.

11. Eskişehir'de en azından iki müfettiş görev yapmalıdır.

Sonuç

Osmanlı Devleti'nde maarifin ıslahı için izlenen yollardan birisi Avrupa ülkelerinden uzman ve öğretmenlerin Türk eğitim kurumlarında görevlendirilmesidir. Batılı ülkelerden getirilen uzmanların bir kısmı sadece bir süre kalıp bir rapor yazarak ülkelere dönmüştür. Bazı öğretmenler ise uzun bir süre Türkiye'de kalmış olsalar da sadece bir okulda görev yaptıkları için etki alanı bir okul ile sınırlı kalmıştır.

Diğer batılı uzman veya öğretmenlerden farklı olarak Franz Schmidt Maarif Nezareti'nde müşavir olarak üç yıl gibi uzunca bir süre görev yapmıştır. Bulduğu mevki itibarıyla Osmanlı Devletinin bütün maarif sistemine nüfuz etme imkanına sahiptir. Türk eğitim sisteminin ve politikalarının şekillenmesinde rol oynamış olan Schmidt gibi şahsiyetlerin biyografilerinin yanında eğitim anlayışları ve ideolojik temayülleri de etraflıca araştırılmalıdır. Eğitim kurum, kuruluşlarına ve anlayışına doğrudan veya dolaylı etki ve katkıda bulunan siyasi, dini ve ekonomik vd. şartların öncelikli olarak mikro düzeydeki araştırmalarda etraflıca ele alınması gerekmektedir. Bu türden araştırmaların ilgili literatürde yeterli düzeyde olmadığını da üzüntüyle belirtmek gerekmektedir. Ancak bu temel şartlar yerine getirildikten sonra yabancı uzman veya öğretmenlerin Türk eğitime etki ve katkılarının boyutları aydınlatılmış olacaktır. Aksi halde ileri sürülen fikirler temelsiz genellemeler veya kronolojik sıralama ve isim listesi olmaktan öteye geçemeyecektir.

Schmidt, Maarif Nezareti'ndeki görevine başladığında ilk iş olarak İstanbul'daki eğitim kurum ve kuruluşlarını ziyaret ederek gerekli bilgileri edinmiştir. İstanbul'daki eğitim kurumlarını yakından gördükten sonra taşra okullarını da yakından tanımak suretiyle ülkenin eğitimi hakkında gerçekçi bir fikir sahibi olmayı hedeflemiştir. Anılarında belirttiği gibi nüfuzu altına almayı hedeflediği Türk eğitim kurum ve kuruluşlarını yakından tanımayı hedeflediği için İstanbul'dan başka bir de Anadolu gezisi tertiplemiştir. Bu gezide ziyaret ettiği eğitim kurum ve kuruluşları hakkındaki gözlemlerine yer verdiği raporu gerek o dönemin

eğitim kurum ve kuruluşları hakkında bilgi verdiği için gerekse bir yabancı uzmanın gözlemleri olduğu için kıymetlidir. Yabancı bir eğitim müşavirinin icraatlarının ve etkilerinin anlaşılmasında bu türden raporların ve yayınlanmış anıların öneminin çok büyük olduğu şüphesizdir.

Schmidt'in ziyaret etmiş olduğu okullar hakkında o dönemde yazılmış kitap veya makale bulunmamaktadır. Bu okullara dair yapılan çalışmaların en önemli kaynakları salnamelerdir. Bu raporda yer alan okullara dair verilen bilgilerin çoğunun salnamelerde veya diğer belgelerde yer almayacağı muhtemeldir. Salmamelerde eğitim tarihi için en önemli husus olan yöntem ve didaktik ve ders araç ve gereçleri gibi hususlara pek yer verilmeksizin sadece derslerin isimlerine yer verilmesi bu okullarda iyi eğitim verildiği fikrini verebilmektedir. Bazı salnameler de okul ve öğretmenler hakkında yüzeysel bilgiler olsa da eğitim tarihi için çok büyük bir kıymet ifade etmezler. Franz Schmidt'in raporunda belirttiği gibi o dönemde taşrada müfettiş sorunu çok büyüktür. Kimi yörelerde hiç müfettiş bulunmazken kimi okullar hiç bir zaman teftiş edilmemiştir. Kaynakların az ve zayıf olduğu bir döneme ait Schmidt'in raporu taşrada o dönemde sürdürölmekte olan eğitimi olduğu gibi yansıtmakta olduğu için önemlidir. Schmidt'in raporunda yer verdiği bilgileri günümüzde başka kaynaklarda bulmak mümkün değildir. Hatta Kütahya'nın eğitim tarihine dair yapılan çalışmalarda Schmidt'in raporunda yer verdiği okulların adı dahi geçmemektedir. Başka kaynaklarda olmayan bu bilgiler hiç şüphesiz eğitim tarihi için çok küçük de olsa bir öneme sahiptir. Ayrıca bir Avrupalı uzmanın raporu onun Türkiye'deki çalışmalarını yansıtmaları açısından da son derece önemlidir.

Schmidt, Türk maarifinin modern eğitim terakkisinin başlangıcında olduğunu ve başkentten uzaklaştıkça geri kalmışlığın daha da arttığını ifade etmektedir. Bu ifade o dönemin eğitim kurumlarının özetlendiği acı gerçektir.

Schmidt raporunda sözünü etmese de anılarında Osmanlı maarifinin çok geri oluşunda 1908'den beri Türk milletinin nerdeyse aralıksız savaş içinde olduğu hakikatinin gözden uzak tutulmaması gerektiğini ifade etmektedir. Savaşların eğitime vurduğu darbelerinden birisinin de okul binalarının yaralı askerlerin tedavileri için zaman zaman hastahane

olarak kullanıldıklarını ifade eden Schmidt Maarif Nazırı Ahmet Şükrü Bey'i icraatları nedeniyle övmektedir.

Onca olumsuz şartlara rağmen Maarif Nazırı Ahmet Şükrü Bey'in ilk ve orta öğretim kurumları için çıkartmış olduğu eğitim yasaı, öğretmenlerin durumlarının düzeltilmesi, ders planlarının hazırlanması, ders kitaplarının, araç ve gereçlerinin temin edilmesi hususunda çok başarılı olduğunu vurgulamaktadır.³⁴

Schmidt raporunda ifade ettiği gibi anılarında da okul binalarının yarısının öğrenim için uygun olmadıklarını belirtmektedir. Okul binalarından bahsederken bir çoğunda spor ve oyun için salon veya bahçe olmadığına da dikkatleri çekmiştir. Ders kitapları ve ders araç ve gereçleri okullarda genellikle ya hiç yok ya da kırık dökük kullanılmaz bir halde olduğunu özellikle belirtmiştir. Öğretmenlerin çoğunun öğretmenlik tahsili almamış kişiler olduklarını vurgularken öğretmen okullarının sayılarının artırılması gerektiğini belirtmektedir.

Schmidt diğer derslerde olduğu gibi Ziraat ve Sıhhiye Bilgisi derslerinin de sadece ezberlendiğinden yakınmaktadır. Raporunda yöntem konusuna önemine uygun bir şekilde yer veren Schmidt bu konuda öğretmenlerde çok büyük eksiklik olduğunu vurgulamıştır.

Schmidt taşradaki gezisinde medreseleri, yabancı okulları ve gayri müslim okullarını ziyaret etmemiştir. En azından raporunda bu okullara hiç yer vermemiştir. Muhtemelen Eskişehir'de bulunan Alman okulunu ziyaret etmiştir. Raporunda bu okulun sıralarından bahsetmektedir. Türk devlet okullarında verilen Almanca dersine de hiç temas etmemiştir. Halbuki ilerleyen dönemde Almanca derslerinin Türkiye'de zorunlu hale getirilmesi için çok çaba sarfedecektir. Schmidt ana okullarına da raporunda hiç yer vermemiştir.

Schmidt ziyaret ettiği okullar ve öğretmenler hakkında raporunda çok kere olumsuz değerlendirmelerde bulunmuştur. Fakat gördüğü olumlu çalışmalara da raporunda yer vermiştir. Schmidt raporunda

---

³⁴ Franz Schmidt (1928): Vier Jahre als türkischer Schulreformer. *Aus deutscher Bildungsarbeit im Auslande*. Ed. Franz Schmidt ve Otto Boelitz, 2. Cilt, Verlag von Julius Beltz, Langensalza, 1928, s. 34-74. S. 38.

çalışmalarını çok takdir ettiği Bilecik Erkek Okulu muallimi Bayram Fehmi Efendi'den ismen söz etmiştir.

Schmidt'in tespitlerinden birisi de kız okullarının her yerde temiz olmasıdır. Ayrıca ziyaret ettiği okullarda öğretmenlere ve idarecilere gördüğü eksiklikleri anlatarak ne yapmaları gerektiği konusunda da tavsiyelerde bulunmuştur. Aynı şekilde raporunun son kısmında önerilerine yer vermiştir. Schmidt'in önerilerinin hangi oranda dikkate alındığı ve uygulamaya konulduğunu tespit edebilmek için Maarif Nezareti ve adı geçen okullara dair daha geniş çapta araştırmaların yapılması gerekmektedir. Eldeki kısıtlı verilere dayanarak öğretmen okullarının üzerinde durulması ve müfettişlerinin sayılarının artırılması hususunda Schmidt'in katkısının olduğunu söylemek mümkündür.

Almanların Franz Schmidt'in idaresinde Türkiye'de yürüttükleri eğitim çalışmaları savaşın sona ermesiyle durmak zorunda kalmıştır. Mondros Müterakesi'nde şart koşulduğu için Almanlar Türkiye'yi terketmek zorunda kalınca başlamış veya planlanmış olan bir dizi eğitim projesi hayata geçirilemediği gibi Alman Lisesi ve diğer bazı Alman kurumları da kapatılmışlardır. İki ülke arasında diplomatik ilişkiler başlayınca Almanların Türkiye'de ki eğitim çalışmaları da tekrar hız kazanmaya başlamıştır. Cumhuriyet'in ilk yıllarında İstanbul Alman Lisesi tekrar açılmıştır. Bu dönemde çok sayıda Alman öğretmen, uzman Türkiye'de görevlendirilmiştir. Ankara'da 1933 yılında öğretime başlayan Yüksek Ziraat Enstitüsü'nün kadrosunun neredeyse tamamı, öğretim üyelerinden kütüphane memurlarına, beden eğitimi öğretmenine, matbaa çalışanlarına varıncaya dek tamamı Almanlardan oluşmuştur. Ankara'da 1935 yılında kurulmuş olan Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesinin yanında Hukuk, Siyasal Bilgiler ve Tıp Fakültelerinde çok sayıda Alman bilim insanı görev almışlardır. 1933 yılında gerçekleştirilen Atatürk Üniversite reformunu müteakip İstanbul Üniveristes'i'nde çok sayıda çoğunluğu Yahudi kökenli Alman bilim insanları görevlendirilmişlerdir. İstanbul ve Ankara'daki yüksek okullarda görevlendirilen çok sayıdaki Alman bilim insanlarının çalışmaları Türk eğitim tarihi açısından çok önemlidir.

Alman bilim adamlarının, eğitimcilerin ve Alman okullarının Türkiye'de bilgi transferine ve toplumsal değişime nasıl ve ne derece etki yaptıklarını tespit edebilmek için çok sayıda araştırmaya ihtiyaç

olduğu kesindir. Mikro düzeyde yapılacak araştırmalar bir araya getirildikten sonra sağlıklı genellemeler yapmak mümkün olacaktır. Franz Schmidt'in Türkiye'deki eğitim alanındaki icraatları ayrı ayrı incelenmelidir. Bu raporun sayesinde Franz Schmidt'in Osmanlı Maarifi'ne yapmış olduğu katkılar çok daha kolay anlaşılacaktır. Bu çalışmanın ana gayesi Almanların Türk eğitimine yapmış oldukları etki ve katkının incelenmesini teşvik etmekten ibarettir. Uzunca bir süre çok sayıda Alman öğretmen, uzman ve bilim adamının Türkiye'de görev yapmış olması, eğitim tarihi araştırmalarında onlara gerekli yerin verilmesini zaruri kılmaktadır.

Kaynakça

Arşiv Kaynakları

Bundesarchiv Berlin-Lichterfelde

R 901/39523

Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes

Personal Akte Franz Schmidt, Dosya No: P 1/1344.

Kitap ve Makaleler

Aydın, Asuman ve Öntüğ, Murat, *Osmanlı Dönemi Kütahya'daki Eğitim Kurumları (XVIII. Yüzyıl)*, Karatay Sosyal Araştırmalar Dergisi, sayı 2, (2019), s. 13-41

Bozkurt, Tolga, *Konya'nın Eğitim Yapısı*, Konya Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları. Konya, 2018.

Demiryürek, Halim, *II. Meşrutiyet Döneminde Bilecik*, Sakarya Üniversitesi. Basılmamış Doktora tezi, Sakarya, 2011.

Dinçer, Fatma, *Kazım Nami Duru Hayatı, Eserleri ve Türkçe Öğretimine Katkıları*, Basılmamış Yüksek Lisan Tezi, Gazi Üniversitesi, Ankara, 2007.

Ergin, Osman, *Türk Maarif Tarihi*, İstanbul, 1977,

İnal, Nail, "İzmit İdadisinden Gazi Lisesine. Kocaeli Dökümantasyon Merkezi'nden Haberler", *Aralık*, Sayı 31 ve 32, (1999).

Kaçmaz, Ekrem, *Kütahya Lisesi ve Tarihi Gelişimi*, Selçuk Üniversitesi, Basılmamış yüksek lisan tezi. Konya, 2010.

Karşıyaka, Hakan, "Söğüt Hamidiye İdadisi". *Vakanüvis*, Yıl 4, 2019. S. 21-38.

Kaya, Şennur, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e İzmit Kenti*, 1. Cilt metin. İstanbul Teknik Üniversitesi. Basılmamış Doktora tezi. 2008.

Keskin, Cengiz ve Subaşı, Turgut, “İzmit Sancağı ve Kazalarındaki Müslüman Okulları (1898-1903)”, *Çeşm-i Cihan: Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları E – Dergisi*, cilt 6, sayı 2, (2019), s. 33-47.

Koçer, Hasan Ali, *Türkiye’de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişimi (1773-1923)*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1991.

Koylu, Zafer ve Birgün, Melis, *Eski bir Şehrin Hikayesi 1923-1938*, Eskişehir Ticaret Odası Yayınları. Eskişehir, 2015.

Sarıçelik, Kerim, *Osmanlı Devri Konya’sında Modern Eğitim-Öğretim (1869-1919)*, Selçuk Üniversitesi Basılmamış Doktora Tezi, Konya, 2009.

Sarıçelik, Kerim, “Aziziye Mektebi. Osmanlı Döneminde Açılan Bir İlköğretim Kurumu”, *Konya Ansiklopedisi*, Ed. Mehmet Bierkul ve Mehmet Ali Orak, 2011-2015.

Sarıçelik, Kerim, “Darülmualimat, Kız Öğretmen Okulu”, *Konya Ansiklopedisi*, Ed. Mehmet Bierkul ve Mehmet Ali Orak, 2011-2015.

Schmidt, Franz, “Vier Jahre als türkischer Schulreformer”, *Aus deutscher Bildungsarbeit im Auslande*, Ed. Franz Schmidt ve Otto Boelitz, 2. Cilt, Verlag von Julius Beltz, Langensalza, 1928, s. 34-74.

Extended Abstract

With the Ottoman Empire's participation in the alliance states in the First World War, German activities in Turkey spread rapidly to all areas of life. The relations of the Germans with Turkey before the war were mostly in the military and economic fields. With the alliance in the First World War, the activities of the Germans in Turkey progressed in many fields, from military and economic fields to education and agriculture.

When the Ottoman Empire failed repeatedly in wars, the reform of the army came to the fore. European converts were used to reform the army, and experts were brought from Europe. In addition, sending Turkish students to Europe has become widespread. In the beginning, European experts were assigned to the Ottoman army to reform the army, and over time, civil institutions applied to European experts from time to time.

Germany, which succeeded in bringing the Ottoman Empire into the First World War, succeeded in placing thousands of soldiers and civilians in various levels of the army and bureaucracy in Turkey in a short time. During the war, German experts worked in the lower strata of the Ottoman Empire, starting from being a consultant, under many supervisions. During this period, German activities in the field of education showed a great increase. The increase in German activities in the field of education started with the appointment of Franz Schmidt as a consultant in the Ottoman Ministry of Education.

Franz Schmidt returned to Germany after teaching at the German school in Bucharest. After working as a high school teacher for a while, he was appointed to the Ministry of Foreign Affairs. His task here was the coordination of German schools abroad.

Franz Schmidt was appointed as a consultant in the Ottoman Ministry of Education. Schmidt's duty is to reform the Ottoman education. Franz Schmidt's memoirs provide detailed information about his work in the Ottoman Empire. As it is understood from the memoirs, it was not at the request of Ahmet Şükrü Bey that Franz Schmidt was appointed as a consultant at the Ministry of Education Nazerati.

Schmidt, who did not take any duty from Ahmet Şükrü Bey when he started to work, aimed to get to know Ottoman educational institutions and organizations as his first job. He visited schools, courses and other educational institutions in Istanbul first, and then some educational institutions in Bilecik, Söğüt, Eskişehir, Kütahya and Konya, starting from Izmit. He visited some middle school, high school, teacher's school and sultanis in these provinces. Schmidt took classes in these schools. In some schools where there is no course, he took the exams. Schmidt, who met with teachers and students in these schools, noted many issues from the content of the lessons to their methods, from textbooks to teachers and whether school buildings are suitable for education. He also met with the education directors and other notables of the provinces he visited. He presented his impressions, which he had visited during this trip, in a report to the Minister of Education. On the other hand, Schmidt sent this report to the German Foreign Ministry. The report in the German Federal Archive (Bundesarchiv Berlin) is the main source of this study. This report, which will be used for the first time in this study, contains important information about the provincial schools of the period. Some of these schools still exist today. Even the names of some schools are unknown. It is hoped that this report will undoubtedly shed light on the contributions of foreign experts to Turkish education.

Zusammenfassung

Nachdem Osmanisches Reich sich auf die Seite der Mittelmächte schloss, verbreiteten sich die deutschen Tätigkeiten in der Türkei in allen Bereichen des Lebens. Die Deutsch-Türkischen Beziehungen beschränkten sich vor dem Ersten Weltkrieg vorwiegend auf der militärischen und wirtschaftlichen Ebene. Mit dem Waffenbündnis in der Ersten Weltkrieg entwickelte sich die deutsche Arbeit in der Türkei außer militärischen und wirtschaftlichen Bereichen von der Erziehung bis zum Landwirtschaft.

Die Mißerfolge der Osmanischen Armee brachte die Verbesserung der Armee in die Tagesordnung. Osmanisches Reich beschäftigte Europäer, die zum Islam konvertiert waren. Mit der Zeit wurden auch europäische Fachleute beauftragt. Daneben wurden auch türkische Studenten nach Europa entsandt. Am Anfang wurden nur militärische

Berater für osmanische Armee beauftragt. Mit der Zeit haben auch zivile Institutionen europäische Berater bestellt.

Deutschland gelang das Osmanische Reich das Waffenbündnis auf der Seite der Mittelmächte zu gewinnen. Mit dem Waffenbündnis gelang Deutschland die Anstellung der tausenden Deutschen in die türkische Armee und Bürokratie. Während des Weltkrieges waren deutsche Fachleute als Berater des Ministers bis untere Ebene der türkischen Bürokratie tätig. In dieser Zeit vermehrten die deutschen Arbeiten im Bereich der Erziehung. Die deutsche Bildungsarbeit wurde mit der Anstellung von Franz Schmidt als Berater des türkischen Bildungsministers intensiviert.

Franz Schmidt war nach seiner Tätigkeit als Direktor der deutschen Schule in Bukarest zuerst an einem Gymnasium in Berlin angestellt. Danach wurde er beim Auswärtigen Amt für die Koordination der deutschen Auslandsschulen beauftragt.

Franz Schmidt wurde als Berater des Bildungsministers des Osmanischen Reiches beauftragt. Seine Aufgabe war die Modernisierung der türkischen Bildung. Die Erinnerungen von Schmidt geben umfangreiche Kenntnisse über seine Arbeiten im Osmanischen Reich. Aus seinen Erinnerungen geht es hervor, dass die Anstellung von Franz Schmidt nicht auf Wunsch des Bildungsministers erfolgte.

Im ersten Arbeitstag bekam Franz Schmidt keine Aufgabe vom osmanischen Bildungsministers. Als erste Arbeit wollte pädagogische Institutionen kennenlernen. Er besuchte zuerst die Schulen in Istanbul, dann die Schulen in den Provinzen (Izmit, Bilecik, Sögüt, Eskisehir, Kütahya und Konya), Kursus und andere pädagogische Institutionen. Er besuchte in diesen Städten die Grundschulen, Mittelschulen, Gymnasien und Lehrerschulen. Er nahm in allen besuchten Schulen entweder an den Unterricht oder Prüfung teil. In den besuchten Städten sprach er die Leiter der Bildungsträger an und verfasste seine Eindrücke über die Lehrbücher, Lehrinhalt, Lehrmethode, Lehrer und über die Schulgebäude in einem Bericht an den Bildungsminister. Schmidt sandte sein Bericht über den Bildungsstand der Schulen in den Provinzen auch an das deutsche Auswärtiges Amt. Der Bericht befindet sich im Bundesarchiv Berlin und bildet die Hauptquelle der vorliegenden Arbeit. Der Bericht wurde erstmals in der vorliegenden Arbeit zur

Forschung verwendet und beinhaltet wichtige Erkenntnisse über die osmanischen Schulen in den Provinzen. Ein Teil der Schulen existieren auch in unserer Zeit. Manche Schulen sind zur Vergessenheit geraten. Der Bericht wird zur Erforschung der Einflüsse von ausländischen Beratern auf die türkische Bildung einen wichtigen Beitrag leisten.

Schlüsselbegriffe:

Fremde Fachleute, Deutsche Pädagoge, Schulen in der Provinz, Izmit, Kütahya, Bilecik, Eskisehir, Sögüt, Konya, Franz Schmidt, Ahmet Sükrü.

Araştırma Makalesi/Research Article

Tank Kültürünün Türkiye'de Tezahürü (1932-1945)

Zeynep Erbaş* – Selma Göktürk Çetinkaya**

(ORCID: 0000-0002-6657-6163 - 0000-0001-6828-1679)

Makale Gönderim Tarihi

07.11.2022

Makale Kabul Tarihi

06.12.2022

Atıf Bilgisi/Reference Information

Chicago: Erbaş, Z., Göktürk Çetinkaya, S., "Tank Kültürünün Türkiye'de Tezahürü (1932-1945)", *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 7/Özel Sayı: Dr. Mahmut Kırkpınar'a Armağan: 1509-1548.

APA: Erbaş, Z., Göktürk Çetinkaya, S. Tank Kültürünün Türkiye'de Tezahürü (1932-1945). *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 7 (Özel Sayı: Dr. Mahmut Kırkpınar'a Armağan), 1509-1548.

Öz

Savaş ontolojisinin temel ürünleri olan barış ve güvenlik kavramları, silahlı kuvvetlerin talimnamelerinde barış için savaşmak maddesinin yer almasını sağlamıştır. Ordu kurumunun büyük bir teknik ve ticaret pazarına dönüşmesi, 20. yüzyılda mevcut algının beslenerek temellenmesine imkân vermiştir. Askerî teknik dönüşümün tertibini inşa eden İkinci Dünya Savaşı, kara kuvvetleri içerisinde zırhlı birlikler ekolünü başlatmıştır. Kara savaşları konusunda rüştünü ispat eden Türk Silahlı Kuvvetleri, yeni kara savaşlarındaki zırhlı birlikler modasını yakından takip ederek çağdaşı olduğu devletlerin militarist ve politik duruşlarına cevap vermeye çalışmıştır. Çalışmada İkinci Dünya Savaşı öncesi ve

---

* Yüksek Lisans Öğrencisi, Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Türkiye, zynp.erbasm53@gmail.com.

MA Candidate, Bilecik Şeyh Edebali University, Institute of Graduate Studies, Main Discipline of History, Türkiye.

** Doç. Dr., Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye, selma.cetinkaya@bilecik.edu.tr.

Assoc. Prof. Dr., Bilecik Şeyh Edebali University, Faculty of Humanities and Social Sciences, Department of History, Türkiye.

savaş döneminde Türkiye'nin zırhlı birlikler alanındaki ilk teşkilatlanma süreci ele alınmış olup; dönemin tank subaylarının kaleme aldığı konferans, hatırat ve makaleleri incelenmiş; basın organlarında yer verilen köşe yazıları ve personel röportajlarına yer verilerek birinci kaynaktan bilgi edinilmeye çalışılmıştır. Gerçekleştirilen manevralar, tank eğitimi için açılan kurumlar, eğitim müfredatı ve tankçı adaylarının sosyal yaşantıları irdelenirken; yabancı askerî uzman ve Alman casusu olan Yarbay Max Braun'un Türk tankçılığı hakkında verdiği demeçler de göz önüne alınmıştır. Türkiye'nin ilk metalürji mühendisi Selahattin Şanbaşıoğlu ve ekibinin tasarladığı ilk yerli tank projesi Kırıkkale MKE 1943 modelinden bahsedilerek savaş endüstrisi alanındaki gelişmelere değinilmiştir. Çağdaş çalışmalara da yer verilerek, yeni sayılan bu sınıfın çoğunlukla ele alınan siyasi ve ekonomik çerçevede anlatımı dışında askerî, sosyolojik ve toplumsal tabanda oluşturduğu etkileri açıklanmaya çalışılmıştır.

Anahtar kelimeler: İkinci Dünya Savaşı, Tank, Türk Kara Kuvvetleri, Zırhlı Birlikler.

Appearance of Tank Culture in Türkiye (1932-1945)

Abstract

The concepts of peace and security, which are the main products of the ontology of war, made it possible to include the clause of fighting for peace in the manuals of the armed forces. The transformation of the army institution into a large technical and commercial market enabled the existing perception to be grounded by feeding it in the 20th century. The Second World War, which built the order of military technical transformation, started the school of armored units within the land forces. The Turkish Armed Forces, which has come of age in land wars, has tried to respond to the militarist and political stances of its contemporary states by closely following the fashion of armored troops in new land wars. In the study, Turkey's first organizational process in the field of armored troops before and during the Second World War was discussed; The conferences, memoirs and articles written by the tank officers of the period were examined; It has been tried to obtain information from the first source by giving place to the columns and personnel interviews in the press organs. While examining the maneuvers carried out, the institutions opened for tank training, the training curriculum and the social lives of the tanker candidates; Statements by Lieutenant Colonel Max Braun, a foreign military expert and German spy, about Turkish tanking were also taken into account. The Kırıkkale MKE 1943 model, the first domestic tank project designed by Turkey's first metallurgical engineer Selahattin Şanbaşıoğlu and his

team, was mentioned and the effects of this new class on the military and social base were tried to be explained.

Keywords: World War Two, Tank, Turkish Land Forces, Armored Troops.

Giriş

“İlk tank ne zaman ve kim tarafından ortaya çıkmıştır?” sorusu yerine “neden tanka ihtiyaç duyulmuştur?” sorusunu yöneltmek ve tankın kullanıldığı dönemi irdelemek her zaman daha doğru bir sonuca yönlendirmiştir. Zırhlı kara aracı fikirleri Antik Çağdan itibaren ele alınmaya başlanmış ve Da Vinci’nin çizimlerine kadar gelmiştir. Buna karşın modern anlamda bir kara gemisi çalışmaları, Adolf Günther, Herbert George Wells ve Albay Ernest Swinton projeleri ile başlamıştır.

Askerî tarih ve muharebe arazisinde ordu kuvvetlerinin göz bebeği olarak uzun süredir yerlerini koruyan piyade ve süvari sınıfı, 20. yüzyılın ilerleyen dönemlerinde etkisini kaybetmeye başlamıştır. Topçu ateşi ve makineli tüfek karşısında yeterli savunmayı gösterememekle beraber, süvarinin temeli olan baskın faktörünü de icra etmesinde aksaklıklar yaşanmaya başlamıştır. Birinci Dünya Savaşı’nın uzamasına doğrudan etki eden bu durum, hareketsiz bir savaşın ortaya çıkmasına yol açmıştır. Durağan siper harbinden kurtarmak için teknolojiyi, askerî tezgâhlara taşıyan Albay Swinton, denizde olduğu gibi karada da motor gücü güçlü, zırhlı, süratli ve manevra yapabilen bir kara aracının yeni bir harp türüne imza atacağına farkına varmıştır.

Britanya Donanma Bakanı Winston Churchill tarafından desteklenen tank projesi, gelenekçi İngiliz askerî sınıfına rağmen kısa zamanda kabul görmüştür. 57 mm’lik 2 adet topu, 4 adet makineli tüfeği ve 8 mürettebatıyla Mark I tankının 1916 yılında üretimine başlanmış ve Birinci Dünya Savaşı’nda da kullanılmıştır¹. Platform, hareket halinde iken ateş gücü sağlarken aynı zamanda kendisini ve piyadeyi koruma; baskın ve yarma harekâtını icra etmekle görevlendirilmiştir. Süvarinin eksik kaldığı noktalar, tank ile tamamlanmaya çalışılmıştır. Bu noktadan bakıldığında ilk tank üreticileri olan İngiltere ve Fransa, tankı piyade

---

¹ Fatih Baş, “Tankların Çağı,” *Atlas Tarih*, Sayı 73 (2022), s. 72.

birliğine yardımcı yeni bir kuvvet olarak grmřtr². Süvari geleneğini bırakmamakta ısrarcı olan kurmay sınıfı, mevcut sınıfa motorlu ve zırlı araçlar tahsis edilmesini sađlamıřtır³. Arazide dağınık ve küçük parçalar halinde, yavaş ilerleyen piyade ile kullanılarak, yanlış teknikle doğru sonuçlar almayı beklemişlerdir.

İki dünya savaşı arası dönemde, tankların görev ve kullanım konusunda bazı değişimler yaşanmıştır. Liddell Hart'ın düşünce ve yazıları, ekolün tabiatını şekillendirme safhasında önemli rol oynamıştır. Hart, sürat-manevra-ateş gücü üçlemesini merkeze koyarak hava bombardımanı ve tanka yardımcı kuvvetlerin eşgüdümlü hareket etmesini; yarma harektına ara verilmeden ileri muharebe hattına ilerlenmesi gerektiğini savunmuştur. Tanka karşı olumlu reaksiyon gösteren Alman subayları, Hart'ın düşüncelerini yakından takip etmiştir. Von Steeck, genç ve yetenekli subayları gerekli tank eğitimi için alanında gelişme gösteren ülkelere göndermiş, General Thoma tankın piyade sınıfından ayrı olarak farklı bir teşkilatın kurulmasını savunmuş ve Manstein, Sovyet Rusya'da yer alan Kazan arazisinde yasal olmayan gizli tank eğitimleri icra etmiřtir⁴.

1933 yılında iktidara gelen Adolf Hitler⁵ ile Alman Kara Kuvvetleri içerisinde tank sınıfı ve tank savunucuları kendilerine yer bulmayı başarmıştır. Almanya'nın savaş toplumuna entegre edilmesinin kolay olmayacağının farkında olan Hitler, sınıflarında en iyi sayılabilecek general ve subayları ile ordusunun komuta kademesini oluşturmuş; eğitimi personel ve asker teknoloji ilişkisinin dahiyane uyumunu muharebe ortamında sergilemek için 1939'da Polonya'nın işgalini uygun bulmuřtur⁶.

Polonya'nın işgali ile zırlı birlikler ekolünün başlaması tarihi bir tesadüf olmamıştır. Tank kavramı 1916'da envanterde yerini almasına rağmen İngiltere ve Fransa başta olmak üzere birçok devlet tank savaşını

² Cell Alkoç, "Muhtelif Ordularda Tankların Kullanılmasına Dair Esaslar," *Asker Mecmua* 121/XII (1941), s. 343.

³ V. Ünüvar, "Süvari Tarihinin Son Faslı," *Asker Mecmua* 118/XII (1940), s. 561.

⁴ Robert Forczyk, *Erich von Manstein*, ev., Selçuk Uygur, İstanbul, 2022, s.9.

⁵ Henrik Eberle ve Matthias Uhl, *Hitler Kitabı*, ev. Mustafa Tüzel, İstanbul, 2015, s. 1.

⁶ Polonya'nın işgali için bkz. Jane Caplan, *Hitler Almanyası 1933-1945*, ev. İdem Erman, İstanbul, 2012, s. 203-208.

ciddiye almamıştır. Aslına bakıldığında “hücum birliği” fikrini ilk benimseyen ve öncülerini yerine getiren Fransızlar olmuştur⁷. Ancak İngiliz ve Fransız kurmay sınıfları, geleneksel bir fikir olan piyade kültürüne bağlı kalarak tankı piyade sınıfına yardımcı ek bir kuvvet olarak kabul etmeye devam etmiştir. Genel kabul alan bu intiba, Alman generalleri için aksi bir portre çizmiştir. Almanya zırhlı birliklerinin kurucusu olarak nitelendirilen General Heinz Guderian (1888-1954), sürat-manevra-ateş gücü reformunun farkında olarak, iki savaş dönemi arasında tank talim ve modernize politikalarını ortaya koymuştur⁸. Tekniğin pratiğe aktarılma oranını test etmek ise 1938 İspanya İç Savaşı’nda vuku bulmuştur. İspanya İç Savaşı’nda milliyetçiler grubuna hatırı sayılır miktarda tank, uçak, zırhlı araç, mühimmat ve birlik gönderen Almanya, kara-hava kuvvetlerinin eşgüdümlü olarak hareket edilebilirliğini sınamış; tanklar gerektiği gibi kullanılmamasına rağmen eksileri artılara çevirerek yeni çevik tümen manifestosunu ortaya çıkartmıştır⁹.

III. Reich’in savaş doktrini olan Blitzkrieg (Yıldırım Doktrini), İspanya İç Savaşı’nda dekore edilerek Polonya sahasında uygulanmış, bu durum diğer devletlerin ordu organizmasında shell shock etkisini yaratmıştır. Avrupa Kitası’nın askerî sanayi hamlesi Birinci Dünya Savaşı sürecinde toparlanma ihtiyacı güderken yeni bir çatışma anlayışının patlak vermesi ve Almanya’nın Doğu Avrupa eksenli hareket etmesi, İngiltere ve Fransa tabanlı zırhlı birliklerin oluşumunu zoraki tetiklemiştir.¹⁰ Bu oluşum şüphesiz, piyade sınıfı için yardımcı kuvvet olan büyük ve zırhlı araçlar olmanın dışında modern süvari yapısının karşılığını oluşturmuştur.

Avrupa’da Eylül 1939’da başlayan İkinci Dünya Savaşı sembollerinin başında gelen tank kavramı, Türkiye’nin yabancı olduğu değil, eksik

⁷Mesut Uyar, *Dünya Askerî Tarihi*, İstanbul, 2020, s.193.

⁸Basil Liddell Hart, *İkinci Dünya Savaşı Tarihi*, çev. Kerim Bağrıaçık, İstanbul, 2018, s.29.

⁹ Steven J. Zaloga, “Polish Anti-Tank Defense and the 1939 Campaign”, *The Polish Review*, 34/III (1989), s. 249-250. Owen Booth ve John Walton, *Fotoğraflarla II. Dünya Savaşı*, çev. Selçuk Uygur, İstanbul, 2013, s. 21.

¹⁰ Coombs, 1940 senesinde Almanya’nın 1139 tank üretmesine karşın İngiltere’de bu sayının 1379 olduğunu belirtmektedir. 1944’e gelindiğinde ise İngiltere’de 4000, Almanya’da 7903 tank üretimi vardır. Bkz. Benjamin Coombs, “British Tank Production and the War Economy, 1934-1945: Important Considerations for Industry”, *History of Global Arms Transfer*, Sayı: 5, 2018, s. 4.

kaldığı bir platform olmuştur. Türk piyadesi tanklarla ilk kez 1917’de İkinci Gazze Muharebesi’nde tanışmış olsa da süreç, Birinci Dünya Savaşı bitiminde dönemin Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal (Atatürk) Paşa’nın¹¹ girişimleri ve yakından takip edilmesi ile başlamıştır. İki dünya savaşı arası dönemde tank hakkında kuvvetli yaklaşımları bulunan ve modern tank resminin ilk örneğini icra eden Fransa¹², Türk zırhlı birliklerinin doğmasında ilk taşı koymuştur. Tank-tankı savaşı olgusundan uzak olan Fransa’nın eğitim ve teknik konuda dönemin en iyisi olması, Türkiye’nin ilk tank sınıfı personellerinin eğitim eksikliğini karşılaması ve 1928’de Türk tankçılığının ilk tankı olan Renault FT-17’nin envantere alınmasıyla bir dönemi başlatmıştır.

1932 yılında dönemin Başbakanı İsmet (İnönü) Paşa’nın Sovyetler Birliği’ne yapmış olduğu ziyaret sonrası Türkiye’ye iki adet tank hediye edilmesi Türk zırhlı birliklerin ilk muharip birliğine kapı açmış; uluslararası diplomasi dilinde sulh cephesinde olan Türkiye, Sovyetler ile askerî ticari ilişkileri devam ettirerek 1934’te satın alınan 64 adet T 26-B tankı ile Kırklareli’nin Lüleburgaz ilçesinde ilk Tank Taburu kurulmuştur¹³. Dünya güvenlik siyasetinde yüksek gerilim dilinin tırmanması ve askerî sanayii atılımların hızlanmasına müteakip modern süvari sınıfına olan Türk personelinin ilgisi doğrultusunda tank taburunun tugay derecesine çıkarılması gereği duyularak 1937’de ilk Zırhlı Tugay kurulmuştur. Trakya Manevraları’nın 1937 tarihli tatbikatına katılan tugay, göstermiş olduğu profesyonellik ve gelişim nedeniyle taktir toplamıştır.¹⁴ Tank Tugayı’nın yüksek disiplin örneği sergilediği 1937 Manevraları, Zırhlı Alay ve Zırhlı Tümen fikrinin yapılandırıldığı gelişme olmasının yanı sıra uluslararası alanda kendisini kanıtladığı ilk sınav olmuştur.

Çalışmanın temel çıkış noktası, günümüz tank sınıfının omurga kazandığı dönem olan 1932-1945 yılları üzerine gerekli hassasiyet gösterilerek çalışılmamış olmasıdır. İki dünya savaşı arası döneminde

¹¹Abdullah Turhal, *Türk Ordusunun İlk Tankı: T 26-B “Seyyar Çelik Kale”*, Ankara, 2020, s.30.

¹²Erhan Çifci, *Şark Cephesi’nden Kore’ye Bir Türk Generali: Tahsin Yazıcı’nın Askerlik Serüveni*, İstanbul, 2015, s.100.

¹³Turhal, a.g.m., s. 59.

¹⁴ Teoman Engin, *Türk Ordusunda Zırhlı Birlikler*, Kırıkkale Üniversitesi, 2007, s. 34, 50.

yeterli teknik bilgi ve sanayii olmamasına karşın, tankın değeri kavranarak diplomatik ve siyasi anlaşmalar yoluyla Türk Kara Kuvvetleri’ne kazandırılmaya çalışılmıştır. Konu incelenirken Abdullah Zuvin, Behçet Özdemir, Celâl Alkoç ve Fahrettin Altay gibi dönemin önemli subaylarının neşrettiği makale, bildiri, kitap ve hatırat gibi kaynaklar göz önünde bulundurularak tankı, tank personellerinin perspektifinden aktarılmaya çalışılmıştır. Ulusal ve uluslararası gelişmeler devam ederken, dönem gazetelerinde yer verilen Türk Zırhlı Birlikleri’ne dair haber küpürleri, köşe yazıları, röportaj ve görseller taranarak sivil tabanda oluşturulmaya çalışılan tank kùltürüne, ordu-sivil ilişkisi penceresinden bakılarak kışla dışındaki intibaya değinilmiştir.

İkinci Dünya Savaşı’nın başlaması ile sınıfın teşkilatlandırılma faaliyetleri de hız kazanmıştır. Bu doğrultuda İngiltere, Fransa ve Amerika ile yürütölen diplomatik görüşmeler incelenerek envantere tedarik edilen tanklar, yedek parça sorunları ve eğitimli personel ihtiyacının çözümü için açılan kurslar hakkında bilgi verilmiştir. Tank okulunun açılması ve milli güvenliği tehdit edecek koşullarından artmasıyla tank personeli eğitime ağırlık verilmiştir. Bu kapsamda okullarda yürütölen eğitim müfredatı, ders içerikleri, mülakat soruları, öğrenci ve personelin askerî motivasyon değeri ve psikolojisi gibi maddelerin üzerinde durularak bir tank personelinin yetiştirilme evresi anlatılmıştır. Diplomatik faaliyetlerle eğitime kazandırılan diğeri bir unsur, yabancı askerî uzmanlardır. Yıldız Akademisi’nde tank eğitimi veren yabancı askerî uzman Alman Yarbay Max Braun’un, 1947 yılında Sovyetler tarafından yapılan sorgu esnasında Türk Zırhlı Birlikleri hakkında vermiş olduğu bilgilere ulaşarak, ders verdiği dönemde yaşadıklarına yer verilmiş ve çalışmanın objektifliği korunması için çapraz okuma yapılmak istenmiştir.

Türkiye’nin çağdaşı olduğu pek çok ülkenin tank imalatında gelişmeler kaydederken, Türkiye de alınan eserler de çalışmaya katılarak, Türk Zırhlı Birlikleri’nin iki dünya savaşı arası ve İkinci Dünya Savaşı Dönemi’ndeki gelişmeleri ele alınmıştır.

İki Savaş Arası Dönemde Türk Zırhlı Birlikleri'nin Gelişimi

Tank kavramının çıkış noktası olan Amerikan Holt markalı traktör¹⁵, İngiltere tarafından zırh ve makineli tüfeklerle donatılarak 1916'da harp sahasına kazandırılırken Türk piyadeleri ile tank, 1917 Gazze Muharebeleri'nde tanıştırmıştır. Kuvvet yapısı gereği piyade ve süvari sınıflarının üstün olduğu bir askerî gelenek, muharebe meydanında zırhlandırılmış, ateş gücü ve manevra yeteneğine sahip olan Mark I tankına karşı şüphesiz şaşkınlık ve hayret duyguları ile karşılık vermiştir. Filistin Cephesi'nde görev yapmış olan Albay Fahrettin Altay (mesleğini Orgeneral rütbesiyle tamamlamış ve emekli olmuştur) tanklarla ilk münasebetini;

“... tahrip edilen iki tank bir tepecik gibi duruyordu. Bilmediğimiz, bu yeni silahı bütün kumandanlar geceleri gidip hayretle seyrediyorduk. Bunlar şimdi kendi topçularına işaret noktası oluyorlardı.”¹⁶

cümleleri ile ifade etmiştir. Daha önce tahmin edilemeyen hareket halindeki gürültü kapasitesi ve diğer silahlara nazaran şekilce büyük olan zırhlı bir platformun yarattığı psikolojik etki, yalnızca askerî sınıf içerisinde değil, sivil tabanda da yankı bulmuştur.

1930'lı yılların başında dünya savaş endüstrisi, henüz yeni olan tank platformunun üretimi için büyük bütçeler ayırmaya başlamıştır. İngiltere Mark serisi ve Fransa Renault FT serisi ile uluslararası alanda ismini duyurmuş; pek çok ülke ile ticari anlaşmalar doğrultusunda tank satışları gerçekleştirmiştir. Bu ülkelerden biri olan Türkiye, önce envantere katılan ilk tank olan Renault FT 17 modelini ardından, Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği (SSCB) tarafından üretilen T-26 B model tankı satın alarak zırhlı birliklerini oluşturma çalışmalarına başlamıştır.¹⁷ Bu minvalde, ilk teşkilatlanma sürecinin yerli üretim sonucunda değil politik ve ticari anlaşmalar yoluyla sağlanmaya başladığı görülür. Savaş endüstrisi için gerekli olan eğitimli teknik mühendis, işçi ve yüksek bütçe ihtiyacı o dönem için yeterli seviyede değildi. Bu sebeple ilk teşkilatlanma süreci, dış politika çerçevesinde şekillenmiştir.

¹⁵Abdullah Zuvin, *1964-1965 Kış Konferansları – Teksir Metin*, Ankara, Zırhlı Birlikler Okulu Eğitim ve Tümen Komutanlığı, 1969, s.4.

¹⁶Fahrettin Altay, *Üçüncü Gazze ve Kudüs Savaşları Hatıraları*, İstanbul, 1967, s.8.

¹⁷ Engin, a.g.t., s. 26, 31.

1934’te Tank Taburu’nun kurulmasına müteakip sivil halkın tank ve tankçı sınıfı adına artan merakı, dönemin basılı yayın organlarında askerî yazı köşeleri oluşturularak, gerek Avrupa menşeli yayınların çevirilerinin yayınlanması gerekse yerli araştırmacıların kaleme aldığı yazılarla ortaya konmuştur. Bu bağlamda göze çarpan metinlerden bir tanesi olan L. Hart’ın “İtalyan Ordusuna Bir Bakış” yazısına, Abidin Daver tarafından çevirisi yapılarak Cumhuriyet gazetesinde yayınlanmıştır¹⁸. Daver’in, Hart tarafından kaleme alınan yazılarından çoğunlukla tank sınıfı hakkında belirttiği teknik ve strateji ağırlıklı çalışmalarını ayıklayarak yayınlaması ve diğer günlük köşe yazılarında da benzeri metinlerin yer alması tesadüfi olmamıştır. Bilhassa İtalyan Ordusunun mühendislik teknikleri, tank üzerinde yer alan teçhizatlar, kamuflaj çalışmaları, tank ve piyade unsurlarının koordineli çalışması gibi noktalara değinilmesi, İtalyan Mussolini Hükümetinin aşırı milliyetçi politikalarını Yunanistan ve Ege Havzası’na yönlendirmesiyle Türk Hükümetini dolaylı yoldan ilgilendirmesi üzerine bir yönelme göstermiştir.¹⁹

1936 yılında kaleme alınan diğer bir yazı, günümüzün tank kültürü hakkında giriş cümlesi mahiyetinde yerli bir kaynak özelliği taşımıştır. “Askerlik Bahisleri” adlı köşede yer verilen “Tank, muharebe meydanının kraliçesi olacak mı?” yazısı, dönemin sivil kaynaklı yayın organları arasında içerdiği bilgiler açısından önem arz etmiştir. Bahsi geçen metinde, piyade sınıfının popüler gücünü kaybetmeye başlamasını tankların muharebe meydanındaki sıklet merkezi gücünü ele almasına bağlayarak; ilk tank fikrinin nasıl ortaya konduğu, tank kültürünü benimseyen milletlerin iktisat programlarında ne miktarda yatırım yaptıkları, ülkelerin envanterine kazandırdığı tank modellerinin tanıtım ve karşılaştırması gibi pek çok ince ve teknik konudan bahsedilmiştir. Bu ayrıntılara ilave olarak, tankların sınıflandırılması yapılarak (hafif tank, orta tank ve ağır tank) her bir sınıfı ayrı ayrı açıklamıştır. Türkiye’de henüz tam teşekküllü tank organizasyonu görülmezken mevcut yazıda, tankların kullanım tarzı ve şekilleri açıklanmış (arazi bilgileri, hava koşulları, personel hakkında bilgiler kastedilmiştir), aynı zamanda

¹⁸ Abidin Daver, “Milletin Bütün Kuvvet Kaynakları Harbe Hazırdır”, *Cumhuriyet*, 20 Kasım 1935, s. 6.

¹⁹ Abidin Daver, “İtalyan Tankları Fransız Tanklarından Daha Seridir”, *Cumhuriyet*, 23 Kasım 1935, s. 6.

tankların toplu ve beraber kullanımını yüksek süratle taçlandırıldığında olumlu sonuç elde edilebilirliği saptanmıştır.²⁰ Bu perspektiften bakıldığında yıldırım harbi doktrininin kastedildiği ve dönemin koşullarına göre son derece ileri bir bilgi verdiği görülmüştür. Yeni ve hakkında birçok bilinmezlik dolu olan bu sınıfın tanınması ve tanıtılmasında basın organlarının etkisi olmuş ve aynı zamanda da savunma sanayii ile ilişkin yazılar ilk defa kamusal alanda yer bulmuştur.

1937 Ağustos’u Türk tankcılığının rüştünü ispatladığı yer olması bakımından önemli bir dönem olmuştur. 1937 Trakya Manevrası Tugay seviyesine yükseltelen birliğin uluslararası katılımcıların da yer aldığı dört günlük (17-20 Ağustos) tank tatbikatlarında, yeterli imkanlar ve donanımına sahip olunmamasına rağmen eğitilmiş personelini yetiştirilebilirliğini göstermiştir. Tatbikat sahası Midye-Saray-Çerkesköy-Çorlu olarak belirlenmiş ve askerî hazırlıklar halk tarafından büyük bir merak ve heyecanla takip edilmiştir. Tatbikata katılanlar arasında yer alan Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Atatürk, zaman zaman askerî alandan ayrılarak bölge halkının yanına gidip gördükleri manzara karşısında halkın kritiklerini dinlemiş; ikram edilen şerbet ve ayran içeceklerini kabul ederek tatbikatı onlarla beraber izlemiştir²¹. Personelin psikolojik durumunun bilhassa üzerinde durmuş, yer yer iltifatlar etmiş, kuvvetli başarılarından dolayı Orgeneral Fahrettin Altay ve manevraların başhakemi olan Orgeneral Salih Omurtağ’a altın saat hediye etmiştir²².

Tugay yapısında olunmasına rağmen yeterli lojistik alt yapı, yedek parça eksikliği ve eğitilmiş personel durumlarından eksik durumda olması göz önünde bulundurulduğunda, tank sınıfının morali takdire şayan bir husus olarak göze çarpmıştır. Yüksek askerî motivasyonun kaynağı mikro anlamda “Tankcılığın Babası” olarak isimlendirilen Binbaşı Tahsin Yazıcı’nın disiplinli eğitimi olurken makro anlamda, Cumhurbaşkanı Atatürk’ün asker üzerinde hissettirdiği sarsılmaz güven duygusu olmuştur. Tatbikata katılan askerlerle söyleşi yapan Cemal Kutay, Atatürk’ün sahaya gelmesi konusunda yönlendirdiği soru karşısında;

²⁰ “Tank, Muharebe Meydanının Kraliçesi Olacak mı?”, *Cumhuriyet*, 09 Nisan 1936.

²¹Nâsır Yüceer ve Çağrı Yüceer, *Atatürk Ansiklopedisi*, “Trakya Manevralarında Atatürk” maddesi, Erişim 03 Nisan 2022.

²²Cemal Kutay, “Atatürk’ün Manevra Sahasında Teftişleri”, *Ulus*, 18 Ağustos 1937.

“Elbette gelir. Biz en iyi işimizi o başımızda iken yaparız. Atamız bizi hiç yalnız bırakır mı?”

cevabını kaydetmesiyle²³, motivasyon olgusunun askerî davranış şekilleri ve eğitim düsturunu hangi şekilde etkilediğini örneklendirmiştir. Manevra organizasyonlarının bitiminde basın organlarında yer alan tank görselleri, tatbikat alanına ait görüntüler, asker söyleşileri, yabancı ataşelerin Türk zırhlı birlikleri hakkında olumlu ve yüreklendirici söylemleri silahlı kuvvetlerde yeni teşkilatlanmaya başlayan tank sınıfının birer reklamı niteliğinde olmuştur.

İkinci bir dünya harbinin yaşanacağından şüphe duymayan Türk subay sınıfı, F. Rıfki Atay’ın da 1937 Ağustos Manevrası’ndan sonra;

“... Talim ve terbiye, kumanda ve yeni vasıtalarla cihazlanma bakımından Türk ordusunun bugünkü yüksek seviyesi hakkında herkese fikir edinmek fırsatı vermiş...”

şeklinde belirtmiş olduğu ifadeleri²⁴ ile milliyetçi saldırgan eylemler güden devlet başkanlarına olduğu kadar ulusa da olumlu anlamda propaganda örneği sergilemiştir. Diğer bir propaganda ise manevraların sinema gösterimine sunulmasıdır. 9 Eylül 1937’de manevralara ait görüntülerden oluşan film, sivil halkın izlemesi için sinema ekranlarına taşınmış ve gazeteler yoluyla günler öncesinden haber verilmiştir.²⁵ İkinci Dünya Savaşı yaklaşırken gerek yabancı basına gerekse yerli basına modernleşen süvari yapısı ile poz veren tank sınıfı, kendisinden beklenmeyen yüksek performans göstererek, Kara Kuvvetleri içerisindeki yerine almaya başlamıştır.

İkinci Dünya Savaşı: Türk Zırhlı Birlikleri’nin Teşkilatlanmaya Başlaması

Bir tankçı olan Tuğgeneral Behçet Özdemir; tank platformunu, üretilen *“en uygunsuz ve azap verici”*²⁶ betimlemeleriyle anlatmıştır. Özdemir’in ifadelerinin samimi ve doğru olmasının nedeni, Türk tankçılığının kolay aşamalardan geçmemiş olmasıdır. Çevik sıfatlı bir

²³ Cemal Kutay, “Atatürk ve Türk Askeri”, *Ulus*, 18 Ağustos 1937.

²⁴ Falih Rıfki Atay, “Manevralar”, *Ulus*, 22 Ağustos 1937.

²⁵ “Şanlı Ordumuzun Büyük Trakya Manevraları”, *Cumhuriyet*, 09 Eylül 1937.

²⁶ Behçet Özdemir, *Tek Tank’tan Zırhlı Ordu’ya*, Ankara, 1964, s.3.

birlik modernize etmek iktisadi güçle paralel olduğu gibi²⁷ eğitim meselesi de bir o kadar meşakkatli ve pahalı olmuştur. 1937 Ağustos Manevrası, dış sınırlarda yaşanan askerî faaliyetler ve sınıfın profesyonellik ihtiyacının doğması ile zırhlı alayın kurulmasını ihtiyaç kılmıştır. Zırhlı Alayın kuruluşuna kadar kat edilen sürede yerli bir tank üretimi yapılmamış olup, tank ve motorlu araçlar olmak üzere pek çok askerî malzeme devletlerle yapılan anlaşmalar çerçevesinde tedarik edilmiştir. Örneğin 1938’de Rhein Metall-Borsig Fabrikası’ndan kliring yoluyla 18 adet 3, 7/50’lik tank zırhlı vasıta defi topu ve gerekli malzemelerle mühimmat alınmasına karar verilmiştir²⁸. Ayrıca 1939 tarihli Türkiye-İngiltere-Fransa arasında yapılan anlaşma²⁹, ilk Türk Zırhlı Alayın oluşmasını temellendirmesi açısından önemlidir.

Alay komutanı olarak görevlendirilen Sv. Yb. Tahsin Yazıcı’nın bulunduğu ilk zırhlı alay, 1940 yılında Fransız Renault R35 tankı (100 adet) ve İngiliz Vickers tankı (16 adet) olmak üzere diğer motorlu araç ve malzemelerle kurulmuştur³⁰. Satın alınan bu iki temel tankın ortak olan en önemli özelliği, kullanılmış ve onarılması gereken metal yığını olmasıdır. Renault R35 tankı uçaksavar ve telsiz gibi önemli güç unsurlarından yoksun, sürati az ve iş görmekten uzak olmasıyla beraber Vickers tankı, hafif tank sınıfına mensup olmasıyla daha süratli ve kullanışlı görünmüş; sahip olduğu özelliklerden ve R35’e nazaran hız kuvveti yüksek olduğu için tankçılar arasında Vickers bölüğüne “Kelebek Bölük” yakıştırması yapılmıştır³¹.

Alanında yeni ve modern olma mecburiyetinde olan tank sınıfının, ikinci el denilebilecek araçlarla eğitim yapılarak olası bir savaş durumunda savunma durumunda kullanılmak istenmesi, realist bir bakış açısı olmaktan uzak görünmüştür. Tugay yapısından itibaren

²⁷Celâl Alkoç, “Çevik Tümenlerin Kuruluşları Üzerine Bir İnceleme”, *Askerî Mecma Dergisi* 120/XI, (1936), s. 610.

²⁸BCA, 30.18.1.2.82.21.13.

²⁹T.C. Resmi Gazete, “Türkiye Cumhuriyeti ile Fransa Cumhuriyeti ve İngiltere Krallığı arasında Ankara’da imzalanan Üç Taraflı Yardım Muahedesi ile Merbutlarının Tasdikine Dair Kanun”, Sayı: 4357, 9 Kasım 1939, s. 12821-12822.

³⁰Engin, a.g.t., s. 35.

³¹Zuvin, a.g.e., s. 30-33.

savaşın başlarına kadar olan süreçte Kenan Kocatürk, Türk ordusuna katılan yeni araçlar için “döküntü” ibaresini kullanmıştır:

“Tanklarımız İngiliz Valentin tankları. Montgomery’nin El Alameyn muharebelerinden arta kalmış, basit bir tamir ile ancak yürüyebilecek duruma getirilmiş eski tanklar. ... Toplarımız kundağı motorlu uyduruk Bishop’lar. ... Hepsi döküntü ve savaş artıkları”³².

1934 ile 1940 yılı mukayese edildiğinde göze çarpan iki nokta bulunmaktadır: Dış politika çerçevesinde şekillenen zırhlı birlikler ve eğitilmiş personel sorunu. İkinci Dünya Savaşı döneminde de devam eden ithal tank politikası, envanterdeki tank sayısını arttırmış olmasına rağmen gönderilen araçların bozuk ve kullanışsız olması, 6 yıl içerisinde nitelikli ilerlemenin kaydedilemediğini göstermektedir. Dış politikanın dolaylı olarak etken olduğu bu durum Kocatürk’ün “savaş artıkları” olarak adlandırdığı³³ tank siparişleri, tamirhane eksikliği, ikmal sıkıntısı, yedek parça bulunabilirliğinde yaşanan engeller, mühimmat eksikliği, teknik personel ve mühendis ihtiyacının karşılanamaması gibi sorunlar sınıfın eğitim kalitesini etkilemiştir.

Eğitim Süreci

Tank sınıfının personelleri ilk dönemlerde süvari sınıfından temin edilmeye çalışılmıştır. Diğer sınıflar yerine süvari sınıfının seçilmesi, iki sınıf arasında benzerliklerin artı yönde olmasıyla doğru orantıda seyretmiştir. Süvari sınıfı kelime anlamı itibarıyla, savaş aracı at olan ve at üzerinde muharebe safhasında harekât ve manevra kabiliyetine sahip olması beklenen atlı asker tanımını karşılamıştır³⁴. 20. yüzyılın teknik gelişmeleri, askerî teknik dönüşümü tetikleyerek ateş gücü ve manevra kabiliyetlerinin tanklarda toplanmasını mümkün kılmıştır. Bu suretle ilk tank personelleri, sahada operatif savaş geleneğinde tecrübeli, kuşatma durumuna uzaktan müdahale ve yarma harekâtına elverişli olması durumlarından dolayı tank sınıfı için ideal bir sınıf olmuştur. Bir diğer ortak husus ise iki sınıfın da kitlesel olarak baskın kuvvetini uygun arazide kullanması ile muharebenin seyrini değiştirmede büyük rol

³²Mehmet Akif Demirer, *İkinci Dünya Savaşı ve Sonrası Türkiye*, Ankara, 2015, s.181.

³³ Demirer, a.g.e., s. 181.

³⁴ *Türkçe Sözlük*, Ankara, 2011, s.2192.

oyunamalarıdır³⁵. Bu doğrultuda sınıf, süvari subay ve astsubaylarından kadrolarından oluşturulmuştur. Okur-yazarlık düzeyi yüksek, makine tamirinde maharetli ve azami ölçüde şoförlük seviyesi olan erler de mevcut eğitim kadrosuna dahil edilmiştir. Askerlerin tank talimlerinde kullanacağı belirli bir kıyafet temin edilmediği Kocatürk'ün *“don gömlek talime çıkıyorduk”* ifadelerinden açıkça anlaşılmaktadır³⁶. Tank sınıfının 1940'ta alay yapısına yükseltilmesiyle personel temini, piyade sınıfından temin edilmeye başlanmıştır. Bunun sebebi olarak mevcut süvarinin azalması ve büsbütün süvari kuvvetinin yürürlükten kalkmasını önleme gayreti olarak analiz edilebilmektedir.

Silahlı Kuvvetler için talimname metinleri, anayasa mahiyetinde olup muharebe alanında gölge kahramanlar arasında yerini almıştır. Tank eğitimleri ve talimnameleri, Tahsin Yazıcı'nın Fransız okulunda tank üzerine görmüş olduğu kurs ve Fransız tank talimnamelerine yabancı olmaması gibi müspet durumların sonucunda kendisi tarafından metinlerin çevirisi ve eklemeleri yapılarak 1936 yılında ilk tank talimnamesi yayınlanmıştır. Bu noktada bir parantez açılması gereken nokta ise 1944 yılına kadar resmi olarak zırhlı birliklerin ayrı bir sınıf olarak tutulmayarak ve kendilerine mahsus askerî işaretlerinin olmamasına rağmen Harp Akademisi'ne giriş imtihanlarında tank sınıfı ile ilgili sorular yönlendirilmiştir.³⁷ Yıllara göre giriş sınavlarında sorulan sorular şu şekildedir:

- 1936-1937 Dönemi: *“Tanklar taarruzda nerede kullanılır ve bunlara genel olarak ne gibi hedefler verilir?”*
- 1937-1938 Dönemi: *“Topçu ateş mevzilerinin tanklara karşı korunması için ne gibi çareler yapılabilir?”*
- 1938-1938 Dönemi: *“Herhangi bir tank taarruz hazırlık mevziinde; a) Tankçılık bakımından; b) havacılık bakımından; ne gibi tedbirlere müracaat olunur?”³⁸.*

³⁵F. Akıncılar, “Süvarinin Lüzum ve Ehemmiyeti, Motörlü Vasıtalarla Mukayesesi, Ordu Süvarisi, Vazifeleri ve Sevk ve İdaresi,” *Askerî Mecmua Dergisi* (1938), s. 681.

³⁶Demirer, *a.g.e.*, s. 181.

³⁷Turhal, *a.g.e.*, s. 86-87.

³⁸Turhal, *a.g.e.*, s. 86-87.

Harp Akademisi sınavlarında Tank Taburu’nun kurulmasından kısa süre sonra mevcut sınıfla ilgili sorulara yer verilmesi hem bireysel tabanda hem de ordu tabanında tank sınıfının rağbet yaşadığı ve geliştirilmek istendiği sonucunu ortaya çıkartmıştır. Subay ve kurmay subay ihtiyacı İkinci Dünya Harbi başladığında önem arz etmesinden dolayı 1939 yılına mahsus Kara Harp Akademisi’ne 68 öğrenci subay alınmıştır ki hasıl olan bu durum daha evvelki yıllarda yaşanmamıştır³⁹.

Tank eğitimlerinin Harp Akademisi’nde resmiyete oturtulması, 1938 tarihli ders programında görülmüştür. 1925 ve 1929 yıllarının ders programları incelendiğinde süvari ve piyade sınıfının ağırlıklı olmasıyla birlikte hava ve topçu sınıfının eğitimleri üstlenilmiştir. 1938 yılında “Sınıf Taktiği” adlı ders müfredata eklenerek tank ve motorlu birliklerin eğitimine yer verildiği görülmüş; devamında 1945’te subay öğrencilerin ikinci sınıfta motorlu ve zırhlı tümen, üçüncü sınıfta ise motorlu tümenler taktiği üzerine ders alması kararlaştırılmıştır⁴⁰. Dersleri öğretmekle sorumlu olan eğitim grubu ise yalnızca Türk subaylarından mahsus olmayıp Alman, İngiliz ve Amerikan subayları da eğitim vermiştir.⁴¹ Bu melez yapının bir araya getirilmesi, siyasi anlaşmalar sebebiyle gerçekleşmiştir.

Tank eğitiminde yabancı eğitimciler maddesi, 1942 ve 1943 yıllarında hareketli dönemlerini yaşamıştır. Savaşın Müttefik Grubu’nu temsil eden İngiltere ve ABD, Türkiye’nin savaşa dahil edilmesi ve edilmemesi arasında fikir telakkisinde bulunmuş; dönemin Cumhurbaşkanı İsmet İnönü, savaş dışı kalma politikasını sürdürürken Balkanlarda olası bir Almanya saldırısı için Müttefik gruptan tank, motorlu araç, telsiz, uçak vs. malzemeler talep ettiği gibi bu savunma silahlarının eğitimi için yabancı eğitimcilerin tertip edecekleri kurslara da müdahil olmuştur. 1942 Sonbaharında başlayan İngiltere-Türkiye temasları, Stuwart hafif tankı (210 adet) ve Valentine orta tankı (200 adet) satın alınarak devam etmiş ve bu yeni tankların kullanımı için Mısır’da bir kurs tertiplenmesi kararı verilerek sonuçlanmıştır. Subay, er ve erbaşlardan oluşan birden

---

³⁹ *Harp Akademileri Tarihçesi*, İstanbul, 1991, s.48.

⁴⁰ *A.g.e.*, s. 131-133.

⁴¹ Nezihe Selcen Korkmazcan, *İkinci Dünya Savaşı’nda Türk Diplomasisi*, Ankara, 2018, s. 198.

fazla grup 1942-1943 döneminde Orta Doğu merkezli kurs eğitimlerine katılmıştır.⁴²

Tablo-1. 1942-1943 Döneminde Orta Doğu Merkezli Kurs Eğitiminde Görevli Subaylar

7. Tümen Komutanı Tümgeneral Zekai Okan
41. Tümen Piyade Tugay Komutanı Tuğgeneral Saim Önhon
51 Korugan Komutanı Albay Sezai Tunceli
Eğridir Dağ Tabur Komutanı Kurmay Yarbay Eşref Manas
8. Kor.1. Şube Müdürü Kurmay Yarbay Fahri Özdilek
Erzurum Konak Md. Piyade Yarbay İhsan Taylan
Savunma Okulunda Savunma Binbaşı Esat Ülgecan
226. A. 1. Tabur Komutanı Piyade Binbaşı Sücaattin Akın
28. Tümen Kurmay Başkanı Binbaşı Arif Güvenç
Tank Tabur Komutanı Savunma Binbaşı Hüsnü Tanker
Veri kontrol Topçu Alayı 1. Tabur Komutanı Binbaşı Arif Eray
Savunma Bnc. Okulu Talebe Bölük Komutanı Yüzbaşı Kerim Akalan
3 Tercüman subay

Kaynak: Hüsnü Özlü, “II. Dünya Savaşı’nda Türkiye’ye Gelen İngiliz Heyetleri ile Yapılan Görüşmeler ve İngiltere’den Alınan Askerî Yardımların Sonuçları”, *Atatürk Dergisi*, 2013, 2 (2), s. 74.

Kursların temelinde İngiliz tank, zırhlı araç ve mühimmatların teknik kullanımı öğrenilerek teknisyen seviyesinde olunması ile araçların teknik ve taktik çerçevesinde kazanım sağlanması amaçlanmıştır. Bu sebeple kursa gönderilen subaylar, eğitimci görevi ile gönderilmiş ve kurs sonucunda akademide tank eğitmenliği yapmaları beklenmiştir. Listede var olan subaylara belirli bir miktarda ücret sağlanmış;⁴³ subaylarla birlikte kursa katılacak olan er ve erbaşlara ise sivil kıyafet ile katılım

⁴² Hüsnü Özlü, “İkinci Dünya Savaşı’nda Türkiye’ye Gelen İngiliz Heyetleri ile Yapılan Görüşmeler ve İngiltere’den Alınan Askerî Yardımların Sonuçları,” *Atatürk Dergisi* 2/II (2013), s. 72.

⁴³ BCA, 30.18.1.2.101.22.5.

kararı verilmesinden müteakip ordu tarafından kıyafet temini için bütçe ayrılmıştır.⁴⁴

Kursa katılan personellerin, eğitim sırasında kazanmış oldukları tecrübe, teknik bilgi ve kazanımlar gibi mühim konuların kaynaklarına ulaşılabilirliği nedeniyle muallakta kalan bir husus olmuştur. Mısır’da görülen programın 1942’de kurulan Tank Talimgahı’nda⁴⁵ ne gibi yansımaları olduğunu saptamak, tank sınıfının tabur seviyesinden tümen seviyesine kadar olan süreçteki eğitimin seviye ve kapasitesini anlamlandırmak açısından değerli bir anekdot sağlamış olacaktır.

Kışla dışındaki sahada gelişmeler bu şekilde yaşanmaya devam ederken kışla içerisindeki yansımaları bir hayli farklı olmuştur. Bu hususun maddeler halinde ele alınmasının daha faydalı olacağı düşünülmüştür:

1. Her devletin askerî kültür hazinesi, karakteristik ve orijinal etkenlere göre şekillenmiştir. Türklerin askerî kültür hazinesinde ise bu kertede inisiyatif kavramı, erken dönemlerde oluşmuş ve 20. yüzyılın subay sınıfında da kendisini göstermiştir⁴⁶. Emir komuta zinciri arasında kimi zaman yaşanan görüş ayrılıkları tugayda da yaşanmış ve eğitim programlarının şekillenmesini de etkilemiştir. Bu konuda verilebilecek bir örnek hem inisiyatif kavramının geçerliliğini hem de kışla içerisinde yaşanan görüş ayrılıklarının eğitim sektesine etkisini anlamada yardımcı olmuştur: Orta Doğu’daki kurslara subayların katılması bazı yerlerde komuta boşluğu yaratacağından Yarbay Tahsin Yazıcı 1. Zırhlı Tugay’a görevlendirilmiş; tankların hasarlı olması mazereti sunularak eğitimlerin iptal edilip durdurulması yönündeki karara inisiyatif olarak uymayan Yazıcı, Haydarpaşa Lisesi’nin yakınında olan arazide eğitimi devam ettirmiştir⁴⁷. Yazıcı’nın bu kararı almasında en önemli etken, kaliteli bir subay olmasının yanında realist bir muhakeme yeteneğine sahip olmasından gelmiştir. Türkiye’nin çağdaşı olduğu devletlere nazaran daha güçsüz ve eksikleri olan zırhlı birliklere sahip olması, var olan açığı

⁴⁴ BCA, 30.10.0.0.50.325.7.

⁴⁵ Tank Talimgahı, 1 Eylül 1943’te Tank Okulu haline getirilmiş ve ilk mezunlarını 1943-1944 devresinde vermiştir. Okulun ilk komutanı Kurmay Yarbay Celal Alkoç’tur. Bkz. “Tank Okulunun İlk Mezunlarına Törenle Diplomaları Dağıtıldı”, *Ulus*, 18 Şubat 1944.

⁴⁶Ahmet Sefa Özkaya, *Türk Askerî Tarihi*, ed. Ahmet Sefa Özkaya, İstanbul, 2019, s.61.

⁴⁷Çifci, a.g.e, s. 134.

çok daha fazla ekseriyetli ve disiplinli bir eğitimle kapatmasını gerektirmiştir. Öte yandan İkinci Dünya Savaşı'nın halen devam etmesi ve Balkanlarda yaşanan milliyetçi hareketlerin sınır güvenliğinde tehdit unsuru olması, Yazıcı'nın gelen emre uymanın dışında bir davranış sergilemesinin haklı ve yerinde bir göstergesi olmuştur. Yaşanan olumsuz durumlara rağmen istikrarlı eğitimden vazgeçmeyen Yazıcı, haftalık ya da on günde bir tatbikat yapmaya gayret göstermiştir⁴⁸.

2. Zırhlı Birlikler'in ihtiyacı olan savunma silahları siyasi ve askerî anlaşmalar ile temin edilmesine rağmen en temel sorun, gelen askerî paketlerin kullanılmış ve yüksek ölçekte hasara uğramış tanklardan kaynaklanmıştır. Hasarlı ve bozuk durumda olan tankların iyileştirme çalışmaları masraflı, çok miktarda yedek parça gerektiren modernize çalışmaları gerektirmiş ancak yedek parçaların temini pek mümkün olmamıştır. Küçük bir hesap yapıldığında, eğitim için ayrılan süreden çok tankların bakım ve onarıma ayrılan süre daha fazla olmuştur ki bu da nitelikli eğitim için yeterli olan programın uygulanmadığını göstermiştir. Eğitim sırasında sık ve çabuk arızalanan tanklar, gerekli araç gereç olmadığından dolayı yolda kalanlar bir Renault taburu görevlendirilerek çekilmiş; profesyonel bakım sisteminin olmaması ve teknisyen eksikliği sebebiyle kısa süreli çözümler üretilerek tankların arıza ve tamir ihtiyaçları karşılanmaya çalışılmıştır⁴⁹. Bir örnek ise Tahsin Yazıcı'nın alayda görevli olduğu süreçte yaşanmıştır. Bu durumun yaşanmasında iktisadi problemlerin olmasının yanında birliklerde Fransa, Almanya, Rusya, İngiltere ve ABD gibi çeşitli ülkelerden temin edilen farklı model tankların olması nedeniyle doğan birbirinden farklı yedek parça ve bakım sistemi gereksinimi, kısa bir zamanda yeterli uzman personelin yetiştirilememesi sorununu da ortaya çıkarmıştır denebilir.

Diğer bir konu ise tam kapasiteli tamirhanelerin eksikliğinin sivil kaynaklardan temin edilmeye çalışılmasıdır. 1943 yılında zırhlı birliklerin tamirhane ihtiyacını gidermek için Behçet Toker ve arkadaşına ait olan Maltepe İstasyonu'nda Bostancı-Kartal asfaltı üzerinde bulunan boya ve un fabrikasının pazarlık sonucu 50.000 liraya satın alınarak kullanılması

---

⁴⁸Erhan Çifci, Tümgeneral Tahsin Yazıcı'nın Askerî Kariyeri, Yüksek Lisans Tezi, 2014, s. 74.

⁴⁹Zuvin, a.g.e., s. 35-36.

bu duruma bir örnektir.⁵⁰ Piyasadan satın alınan bir başka ihtiyaç ise akaryakıt olmuş, ikmal için lazım gelen akaryakıt ilkel yöntemlerle birliklere ulaştırılmıştır. Alay ve tümen seviyesine geçilmesinin ardından devlet kanalıyla pazarlık yapılarak bu ihtiyaç temin edilmiştir.⁵¹

3. Silahlı Kuvvetlerde personele verilen eğitimlerde disiplin, inisiyatif kullanma, savaşma azmi gibi yetilerin kazandırılmasının yanı sıra zor şartlar altında kararlar alma ve kriz yönetimi kabiliyetinin kazandırılması da amaçlanmaktadır. Zor şartlar yalnızca harp halinde meydana gelmemiş, barış zamanında ve kışla içerisinde de yaşanmıştır. Zırhlı Birlikler’de ikmal ve yedek parça sorununun yanında elbette başka sorunlar da ortaya çıkmıştır. Örneğin; zırhlı alay bünyesindeki tanklarda kış aylarında yakıtlarının donmasını engelleyen anti-friz olmadığından askerler uzak mesafeden yürümek kaydıyla su taşımış ve tankların hareket halinde olması sağlanmıştır⁵². Bir diğer sorun ise telsiz durumunun azlığıdır ki bu konu da el ve kol işaretleri ile halledilmeye çalışılmıştır. Dönemin şartlarına bakıldığında ortalama bir askerin gün içerisinde oryantasyon eğitimi ve spor eğitimi, hasarlı ve bozuk tanklarla ilgilenilmesi, yolda kalan ve aksayan tanklarla alakadar olunması, sağlam sayılabilecek az sayıda motorlu taşıtın zarar görmemesi için binek hayvanlar vasıtasıyla ulaşım sağlanması, olumsuz durumlar için devamlı yeni teknik çözümler bulunmak zorunda kalınması gibi etkenler⁵³ ile karşı karşıya kalması psikolojik olarak sağlam bir psikoloji, güçlü irade yapısı ve motivasyon ihtiyacı doğurmuştur.

4. Savaş halinin toplumsal etkilerinden biri olan gıda sorunu, İkinci Dünya Savaşı’na katılmama ve savaş dışı kalma kararı veren Türkiye için de geçerli olmuştur. Mevcut İnönü Hükümeti, ülke içerisinde yaşanacak olası bir kıtlık tehlikesini göze almamak için belirli iktisat programları yürürlüğe koyarak gıda depolama ve sınırlandırma çözümüne gitmiştir. Bu duruma rağmen silahlı kuvvetlerin gıda temini aksamayacak surette devam ettirilmiş, teknik ve psikolojik açıdan güç durumda olan asker sınıfına besin açısından problem yaşatılmamaya çalışılmıştır. Patates,

---

⁵⁰ BCA, 30.18.1.2.104.3.8.

⁵¹ BCA, 30.18.1.2.104.15.12.

⁵² Çifci, a.g.e., s. 142.

⁵³ Ömer Köroğlu, *İkinci Dünya Savaşı’nda Türkiye’nin Askeri Durumu ve Savaş Dışı Politikası*, Doktora Tezi, Ankara 2011, s. 175, 284.

ana malzemesi bulgurdan oluşan pilav, çorba, aş, düzenli çıkan tayın, protein ihtiyacı için sığır eti gibi ürünler temin edilmiştir⁵⁴.

5. İki dünya savaşı arası dönemle şiddetlenen yüksek gerilim duygusu, sıkı eğitim ve talim programlarının uygulanmasını zorunlu kılmıştır ancak mekanik olmayan asker, disiplin kadar dinlenme ve sosyalleşmeye de ihtiyaç duymuştur. Eğitim dışında kalan vakitlerin ne şekilde değerlendirildiğine dair bilgiler, Cumhuriyet Dönemi askerî sosyolojisi için kıymetli sayılmakla birlikte yeterli bilgi mevcut değildir. Ancak dönemin önemli isimlerinden biri olan Kurmay Yarbay Max Braun'un⁵⁵, Sovyetler Birliği'nde bulunduğu süre boyunca Sovyet istihbarat görevlilerine aktarmış olduğu bilgiler sosyal hayatla ilgili birkaç ipucu vermiştir. Bunlardan biri yazınsal ürünler doğrultusunda; yılda bir kere yayınlanmasına karar verilen edebiyat dergisi için emirlere göre edebi ve sanatsal mahiyette makalelerin hazırlanması olmuştur⁵⁶. İkincisi ise sinema sektörü yönündedir. Askerlerin motivasyonunu yüksek tutmak ve hissettikleri savaş psikolojisini hafifletmek için sinemanın kullanımı kararlaştırılmıştır. Bu amaçla cinsel içerikli Alman filmleri ile epik konulu sinema filmleri yayınlanmış; bunlardan biri olan Kurtuluş Savaşı kapsamında Türk-Yunan mücadelesini anlatan film oldukça beğeni almıştır⁵⁷.

Akademide Yabancı Bir Askerî Uzman: Yarbay Max Braun

Max Braun, tank taburunun kurulmasına müteakip Türkiye'ye gelerek Harp Akademisi'nde tank ve teçhizatlarının kullanımı, kara ve hava platformlarının birlikte koordine edilmesi, tanksavar eğitimi, havacılık eğitiminin yanı sıra taktik anlamında da önemli eğitimler veren yabancı askerî uzmanlardan biri olmuştur. Bu sebeple ifade ettiği görüşler tank sınıfı için değer atfetmiştir:

⁵⁴ Demirer, a.g.e., s. 183-184.

⁵⁵ Yarbay Max Braun, Almanya'dan 1934 yılında gelerek Harp Akademisi'nde başta Zırhlı Birlikler olmak üzere motorlu taşıtlar ve havacılık sınıflarında eğitmenlik yapmıştır. Nazi subaylarının sorgulanması kapsamında KGB tarafından 1947 yılında sorgusu gerçekleştirilmiştir.

⁵⁶ Makarov. V.G. ve Hristofarov. V.S., Generalı İ Офицеры Оfitseri Vermahta ... 1944-1951, Moskova, 2019, s.210.

⁵⁷ A.g.e, s. 210.

- Tank bakım ve onarımı için teknik alt yapının yetersizliğini vurgulayan Braun, bunun yanında askerin de bu yeteneğe sahip olmadığını da söylemiştir: *“Türkler bugün yurtdışından 20 tank istesinler bundan üç ay sonra 18 tank olacak, üç ay sonra 15 tank ve son olarak üç ay sonra 12 tank savaşılabılır durumda olacaktır. Motor bozuldu, tanka bağlı silahlar bozuldu, optik kırıldı, radyo çalışmıyor denilmektedir.”*⁵⁸. Burada ifade edilmek istenilen, eğitilmiş teknisyen eksikliğinden kaynaklanan sorunlar sebebiyle tamir edilebilir halde olan tanklar olsa da tamir edilemediğidir.

- Yedek parça ve ikmal konusunda yaşanan sorunlar hakkında yukarıda belirtilen noktaların Braun tarafından da tekrarlandığı görülmüştür: *“... Tamir atölyeleri çok kötü organize edilmişti. Yedek parça almak ise çok zordu. Eğitim amacıyla kullanılacak tankların benzin ve yağ çok azdı”*⁵⁹.

- Tankçı subaylar hakkında kullandığı ifadelerle bakmak, kışla içerisindeki bir takım konuları anlamak adına elzem görülmüştür: *“Savaşlarını yönetecek tank birliklerinin komutanları cami önünde idiler, askerlerinin arkasında değıllerdi. Trakya’daki tankçı askerlerin tatbikat ve eğitimleri hakkında önerilerde bulundum ama benim tekliflerim sürekli reddedildi. Fahrettin Altay dürüstçe henüz gerçek Türk tank komutanları olmadığını ve askerlerin hala eğitilmesi gerektiğini söyledi.”*⁶⁰. Braun’un tank komutanları için söylediği sözler, belge yetersizliği nedeniyle muhakkak ki açıklamaya ve eleştiriye açık kapı bırakmıştır.

İkinci Dünya Savaşı Sürecinde Türk Savaş Endüstrisi

Yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti’nin siyasi başarılarını istikrara kavuşturacak iktisadi atılımları hızlı bir sanayileşme devrine girerek ilk mühendislerini 1930’lu yıllarla birlikte vermeye başlamıştır. Bunlardan biri olan Selahattin Şanbaşıoğlu, askerî sınıf kökenli bir ailede yetişmesinden gelen disiplinle, özverili üretkenliği ve detaycı

---

⁵⁸V.G ve V.S, a.g.e., s. 204.

⁵⁹V.G ve V.S, a.g.e., s. 204.

⁶⁰V.G ve V.S, a.g.e., s. 204.

yaklaşımlarıyla yakın çevresi tarafından “ihtiyar çelikçi⁶¹” olarak tanınmıştır. Türkiye’nin ilk metalürji mühendisi olarak 1932 yılında Kırıkkale Çelik Fabrikası’nda göreve başlayarak ilk ray sisteminin üretimini gerçekleştirmiş; teknik bilgi kitaplarından istifade ederek ekip arkadaşlarıyla beraber ilk krom üretimini de başararak ordunun ihtiyaç duyduğu mermi, tüfek, çelik, tabanca, zırh mermisi, levhalar, tampon gibi pek çok savunma platformunu hayata geçirmiştir⁶². Sanayileşmenin ve makine devriminin önemini kavrayarak her fırsatta dile getirmiş ve eyleme geçirmekten geri durmamıştır. 1939’dan sonra, askerî mühendis ve teknisyen eksikliğinin gündemde tutulmasına rağmen Türk zırhlı birliklerinin ilk yerli tankı olan Kırıkkale 1943’ü üreten Şanbaşıoğlu ve ekibi hak ettiği ilgi ve yatırımı görememiştir. Bu konuda Şanbaşıoğlu; *“1940’ta kendi girişimimizle tank yaptık. Bunun sadece motoru dışarıdan geldi. Dizaynı bizimkilerindir. Tipi kendimize mahsustur. Kamil, Necati filan yaptılar. Zırh levhası, topu, paleti, aktarma organları hepsi bizim üretimimizdir. Bu tank 1946’da Cumhuriyet Bayramı töreninde geçti. Ancak sipariş gelmedi ve bu tek tank olarak kaldı⁶³”* sözleriyle birincil kaynaktan süreci açıklamıştır.

İlk yerli tankın üretiminin yaşanmasına rağmen seri üretime geçilmemesi, birden fazla etkenin doğurduğu bir sonuçtur. Siyasi neden olarak 1940’lı yıllardan itibaren ABD merkezli iletişim kanalları kullanılarak anlaşmalar yapılması; bilhassa 1941’de onaylanan Amerikan Ödünç Verme ve Kiralama Yardımları ile büyük ölçüde askerî iş birliği noktasında birlikte hareket edilmesi önemli yer tutmaktadır. Kiralama ve ödünç verme kapsamında ABD’den hafif ve ağır silahlar, uçak ve nakil araçlarıyla birlikte tank da alınmıştır.⁶⁴ Öyle ki üzerinde mutabık kalınan askerî listenin temin aşaması her ne kadar eksik ve gecikmeli olduysa da savunma silahları ihtiyaçlarında dış ülke havuzundan beslenilmesi diplomatik temele oturtulmuştur.

⁶¹ Mahmut Kiper, “Paydozsuz Bir Yaşam: Selahattin Şanbaşıoğlu”, *Türk Mühendis ve Mimar Odaları Birliği Metalurji Mühendisleri Odaları Dergisi*, s. 19.

⁶² Mahmut Kiper, “Fabrikalar Kuran Fabrika Kardemir ve Türkiye Cumhuriyeti Demir Çelik Öyküsü”, *TMMOB Makina Mühendisleri Odası Eskişehir Şubesi*, İstanbul, 2009, s. 40.

⁶³ Kiper, a.g.m, s.20.

⁶⁴ BCA, 30.10.0.0.52.345.14.

İkinci bir neden, ülkenin iktisadi açıdan savunma sanayii bütçesine ayrılan bariz bir fon olmamasının tetiklediği yetersizlikle yetkili kurum ve kuruluşlara lojistik yardımın yapılamaması olmuştur. Askerî teknolojinin üretimi masraflı ve devamlı beslenilmesi gereken bir alan olması, elde bulunan kısıtlı imkanların planlanarak kullanılmasını gerektirmiştir. 1930’lu yıllarda kurulan fabrika ve atölyelerin İkinci Dünya Savaşı sürecinde yaşanan ekonomik sorunlar sebebiyle (işçi ücretlerinin ödenmesindeki aksaklık, parça teminindeki güç koşullar, fabrikaların kendine mahsus masrafları vb.) kapatılması veya devredilmesi ile de karşı karşıya kalınmıştır. Bu durum, yerli motor ve elektronik sistemlerin üretilmesindeki en büyük engel olmuştur.⁶⁵

Üçüncü ve son bir neden ise mevcut literatürde olan tanklar ile Kırıkkale 1943 tankının mukayese edilmiş olması ihtimalidir ki bu mevcut şartlar altında doğal bir refleks olmuştur. Kırıkkale 1943, hafif tank sınıfına dahil olan bir tank olarak envantere tanıtılmıştır ancak, zırhlı birliklerin sahip olduğu tankların çoğu ağır tank ve orta tank seviyesinde olup; çağdaşı olduğu tanklar ile karşılaştırıldığında kolay bir göz ardı edilmiş için yeterli sebep olmuştur. Ancak, konu ile ilgili devlet kurumları ve şahısları tarafından resmi bir izah yapılmadığından veya belge bulunmadığından dolayı kesin bir kaniye sahip olmak yanıltıcı olacaktır.

Sonuç

Kara Kuvvetleri içerisinde yer alan tank sınıfı ve Zırhlı Birlikler ekolünün İkinci Dünya Savaşı arefesinde başlaması, önce Avrupa’da ardından Türkiye’de süvari kavramının değişimine neden olmuş; mevcut değişim yeni askerî eğitim müfredatı, üniforma ve amblem, karargâhtaki taktik planlamaları, savunma sanayiinde yeni bir teknik bandın açılması ve hepsinden ziyade artı bir askerî kültürün doğmasına imkân vermiştir.

Erken dönem Türk Zırhlı Birlikleri süreci, siyasi, askerî ve dış politikada merkezli anlaşmalar çerçevesinde şekillenmiştir. Dünya savaşının getirmiş olduğu iktisadi çıkmazın Türkiye’yi teknik üretim

---

⁶⁵ Türkiye’de İkinci Dünya Savaşı sırasında yaşanan sıkıntılar özellikle cephane endüstrisinin oluşumu ve yeniden düzenlenmesi adına yetersiz kalmıştır. Detaylı bilgi için bkz. Uğur Özcan, II. Dünya Savaşı Sırasında TSK’da Lojistik Sistem ve Lojistik Faaliyetler, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2014, s. 232.

açısından olumsuz etkilemesi, var olan sanayii kuruluşlarını en az verimliliğe itmiş ve tank sınıfının ihtiyacı olan modern yapıda bir oluşum sergilenememiştir. Yeni sınıfın yeni eğitimi ve yeni müfredatı karşısında ilk eğitimci eksiklikleri, işbirliği içerisinde olunan yabancı devletlerin kadrolarından sağlanmıştır. ABD ve İngiltere'nin Türkiye ile içerisinde buldukları siyasi ve askerî anlaşmaların gereklilikleri çoğu zaman yerine getirilmemiş, silahlı kuvvetler kendi imkanları dahilinde teşkilatlanma sürecini devam ettirmiştir.

1930'lu yıllardan 1945'e kadar geçen sürece bakıldığında, sert bir portrenin varlığı yadsınamaz gerçek olmuş; ciddi ölçüde zor ve ağır ekonomik tehditle karşı karşıya kalınarak başarılar gerçekleştirilmiştir. Sipariş edilen tankların hasarlı ve bozuk şekilde teslim alınması, teknik malzeme ve tekniği kullanabilecek personelin eksikliği, sınıflar arası geçişte yaşanan adaptasyon süreci, ilk yerli tankın üretilmesine rağmen seri üretim aşamasına gidilememesi gibi maddeler çağdaşı olduğu devletlere nazaran daha yavaş teşkilatlanmaya sebep olmuştur.

Teknik meseleler dışında tank personelinin ve tankçı adayların diğer sınıflar kadar yaşadığı Birinci Dünya Savaşı sürecinden beri gelen şiddet psikolojisi, 1939 yılı ile artarak travmatik düzeyde kendisini göstermiştir. Sıkı bir disiplin, iktisadi ve sanayi yetersizliğinden doğan bıkkınlık ve usanmışlık duyguları, Almanlar tarafından Trakya sınırında canlı tutulan taarruz tehlikesine karşı savunma stratejilerinin beslediği adrenalin, yabancı subayların kışla içerisinde yarattığı farklı kültüre adapte olma, mevsim şartları ve ailesel gibi faktörler ağır bir psikolojik şiddeti er rütbesindeki askere kadar yaşatmıştır. Türk ordu yapısının bel kemiği olan motivasyon ve disiplin, Tahsin Yazıcı gibi önemli subayların emek ve özverili ilerleme duygusu ile tank eğitimi süreçlerine aktarılarak İkinci Dünya Savaşı'nın sonunda profesyonel Zırhlı Birlikler yapısını inşa edilmiştir. Zırhlı Birlikler'e olan ilgi ve kabulleniş, gerek subay sınıfının askerin karakteristik öz gücüne güvenmesi, askerin de silahlı kuvvetlere olan sadakatini yükselterek Zırhlı Birlikler ekolü Türkiye'de başlatılmıştır.

Bu anlamda Türk tank tarihini yalnızca siyasi, iktisadi ve askerî anlaşmalar; devlet kurumlarının politik söylemleri, eksik kalan yardım paketleri, teçhizat karşılığı maden anlaşmaları gibi olay ve konular çerçevesinde tahlil edilmesi, Türk tankçılığına emek vermiş her isim için

haksızlık sayılabilecek bir araştırma metodu olarak görülmektedir. Mevcut dönemi kapsayan resmi bilgi ve belgelerin azlığı, bu alana olan talebin oransal düşüklüğü, yazınsal askerî tarih metinlerinin siyasi tarih çerçevesinde kaleme alınmasıyla mikro anlamda sosyolojik konularına değinilmemesi gibi nedenlerle Zırhlı Birlikler’in toplumsal ve sosyolojik rolü alanındaki yazımı eksik kalmıştır. Arşiv çalışmalarının arttırılarak gerekli kaynaklara erişimin sağlanması, tank tarihi alanında dış politika ve siyasi unsurların dışında askerî kültür çalışmaları yapılarak alanın değerlendirilmesi, akademi için de ciddi bir katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

Kaynakça

Arşiv Kaynakları

T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı, Cumhuriyet Arşivi
T.C. Resmi Gazete, “Türkiye Cumhuriyeti ile Fransa Cumhuriyeti ve İngiltere Krallığı arasında Ankara’da İmzalanan Üç Taraflı Yardım Muahedesi ile Merbutlarının Tasdikine Dair Kanun”, Sayı: 4357, 9 Kasım 1939.

Gazeteler

Abidin Daver, “Milletin Bütün Kuvvet Kaynakları Harbe Hazırdır”, *Cumhuriyet*, 20 Kasım 1935.

Abidin Daver, “İtalyan Tankları Fransız Tanklarından Daha Seridir”, *Cumhuriyet*, 23 Kasım 1935.

Cemal Kutay, “Atatürk’ün Manevra Sahasında Teftişleri”, *Ulus*, 18 Ağustos 1937.

Cemal Kutay, “Atatürk ve Türk Askeri”, *Ulus*, 18 Ağustos 1937.

Falih Rıfki Atay, “Manevralar”, *Ulus*, 22 Ağustos 1937.

Şanlı Ordumuzun Büyük Trakya Manevraları”, *Cumhuriyet*, 09 Eylül 1937.

Tank Okulunun İlk Mezunlarına Törenle Diplomaları Dağıtıldı”, *Ulus*, 18 Şubat 1944.

“Tank, Muharebe Meydanının Kraliçesi Olacak mı?”, *Cumhuriyet*, 09 Nisan 1936.

Kitap ve Makaleler

Akıncılar, F. “Süvarinin Lüzum ve Ehemmiyeti, Motörlü Vasıtalarla Mukayesesi, Ordu Süvarisi, Vazifeleri ve Sevk ve İdaresi”, *Askerî Mecmua Dergisi* (1938), s. 662-705.

Alkoç, Celâl, “Muhtelif Ordularda Tankların Kullanılmasına Dair Esaslar”, *Askerî Mecmua Dergisi* 121/XII (1941), s. 331-351.

Alkoç, Celâl, Çevik “Tümenlerin Kuruluşları Üzerine Bir İnceleme”, *Askerî Mecmua Dergisi* 110/IX (1936), s. 610-616.

Altay, Fahrettin, *Üçüncü Gazze ve Kudüs Savaşları Hatıraları*, İstanbul 1967.

Baş, Fatih, “Tankların Çağı”, *Atlas Tarih Dergisi* 73 (2022), s. 72-79.

Booth, Owen ve John Walton, *Fotoğraflarla II. Dünya Savaşı*, çev. Selçuk Uygur, İstanbul, 2013.

Caplan, Jane, *Hitler Almanyası 1933-1945*, çev. İdem Erman, İstanbul, 2012.

Coombs, Benjamin “British Tank Production and the War Economy, 1934-1945: Important Considerations for Industry”, *History of Global Arms Transfer*, 5 (2018), s. 3-18.

Çifci, Erhan, *Şark Cephesi’nden Kore’ye Bir Türk Generali: Tahsin Yazıcı’nın Askerlik Serüveni*, İstanbul 2015.

Çifci, Erhan, *Tümgeneral Tahsin Yazıcı’nın Askerî Kariyeri*, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2014.

Demirer, Mehmet Akif, *İkinci Dünya Savaşı ve Sonrasında Türkiye*. Ankara 2015.

Eberle, Henrik ve Matthias Uhl, *Hitler Kitabı*, çev. Mustafa Tüzel, İstanbul, 2015.

Engin, Teoman, *Türk Ordusunda Zırhlı Birlikler*, Yüksek Lisans Tezi, Kırıkkale 2007.

Forczyk, Robert, *Erich von Manstein*, çev., Selçuk Uygur, İstanbul 2022.

Harp Akademileri Tarihçesi (1848-1991), İstanbul 1991.

Hart, Basil Liddell, *İkinci Dünya Savaşı Tarihi*, çev. Kerim Bağrıaçık, İstanbul 2018.

Kiper, Mahmut, “Fabrikalar Kuran Fabrika Kardemir ve Türkiye Cumhuriyeti Demir Çelik Öyküsü.” *TMMOB Makina Mühendisleri Odası Eskişehir Şubesi* (2009), s. 38-48.

Kiper, Mahmut, “Paydossuz Bir Yaşam: Selahattin Şanbaçoğlu”, *Türk Mühendis ve Mimar Odaları Birliği Metalurji Mühendisleri Odası*, s. 18-26.

Korkmazcan, Nezihe Selcen, *İkinci Dünya Savaşı’nda Türk Diplomasisi*, Ankara, 2018.

Koroğlu, Ömer, *İkinci Dünya Savaşı’nda Türkiye’nin Askeri Durumu ve Savaş Dışı Politikası*, Doktora Tezi, Ankara 2011.

Özdemir, Behçet, *Tek Tank’tan Zırhlı Ordu’ya*, Ankara 1964.

Özkaya, Ahmet Sefa, *Türk Askerî Kültürü*, ed. Ahmet Sefa Özkaya, İstanbul 2019.

Özlü, Hüsnü, “İkinci Dünya Savaşı’nda Türkiye’ye Gelen İngiliz Heyetleri İle Yapılan Görüşmeler ve İngiltere’den Alınan Askerî Yardımların Sonuçları”, *Atatürk Dergisi* Sayı 2/II (2013), s. 57-105.

Turhal, Abdullah, *Türk Ordusunun İlk Tankı: T-26-B “Seyyar Çelik Kale”*, Ankara 2020.

Türkçe Sözlük, Ankara 2011.

Uğur Özcan, *II. Dünya Savaşı Sırasında TSK’da Lojistik Sistem ve Lojistik Faaliyetler*, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2014.

Uyar, Mesut, *Dünya Askerî Tarihi*, İstanbul 2020.

Ünüvar, V. “Süvari Tarihinin Son Faslı,” *Askerî Mecmua Dergisi* 118/XI (1940), s. 560-565.

Yüceer Nâsır ve Çağrı Yüceer. *Atatürk Ansiklopedisi*. “Trakya Manevralarında Atatürk” maddesi. https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/Trakya_Manevralar%C4%B1nda_Atat%C3%BCrk Erişim: 03.04.2022.

Zaloga, Steven J. “Polish anti-Tank Defense and the 1939 Campaign”, *The Polish Review*, 34/III (1989), s. 249-256.

Zuvin, Abdullah, *1964-1965 Kış Konferansları – Teksir Metin*. Ankara: Zırhlı Birlikler Okulu Eğitim ve Tümen Komutanlığı, 1969.

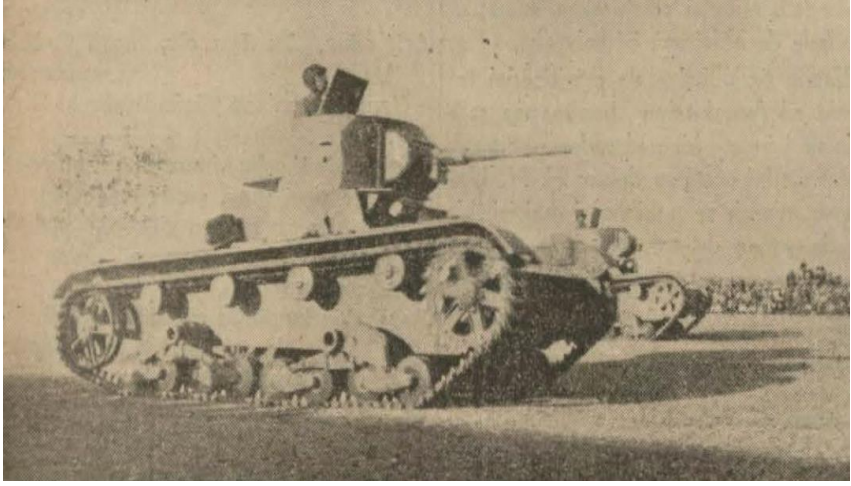
Makarov. V.G. ve Hristofarov. V.S., *Generalı İ Офицеры Ofitseri Vermahta ... 1944-1951*, Moskova, 2019.

EKLER

EK-1 3. Zirhli Alay'a ait tank flaması. Kaynak: Erhan ıfci Arşivi.

EK-2 T 26 B Tankı. Kaynak: *Cumhuriyet*, 23 Temmuz 1937.

EK-3 “Tankıların Babası” olarak anılan, ilk Türk Tabur Komutanı görevini icra eden Süvari Binbaşı Tahsin Yazıcı (Görselde yer alan rütbesi Tmgeneraldir). Kaynak: Teoman Engin, *Türk Ordusunda Zırhlı Birlikler*, Yüksek Lisans Tezi, Kırıkkale 2007.

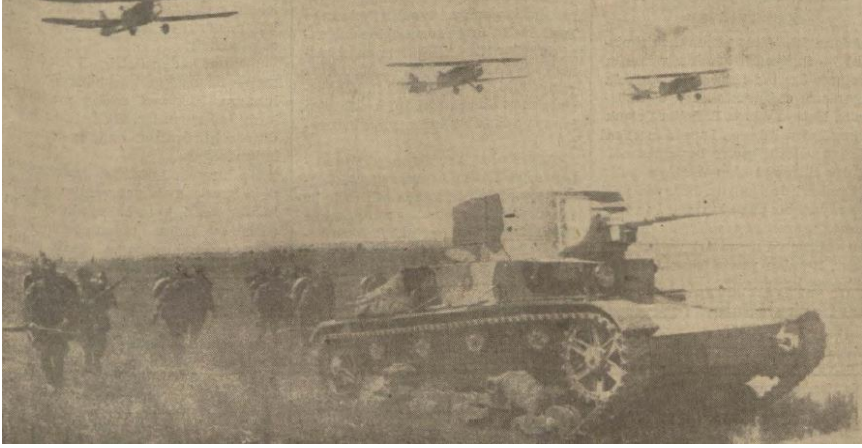
EK-4 Tabur seviyesindeki ilk tank personelleri. Kaynak: Teoman Engin, *Türk Ordusunda Zırhlı Birlikler*, Yüksek Lisans Tezi, Kırıkkale Üniversitesi 2007.

EK-5 1937 Trakya Manevraları, dönemin gazetelerinde geniş yer almıştır. Kaynak: *Akşam*, 20 Ağustos 1937.

EK-6 Manevra sahasında kara-hava kuvvetlerinin iş birliği esas alınarak hareket etme kabiliyeti kazandırılmıştır. Kaynak: *Akşam*, 20 Ağustos 1937.

EK-7 Tankın ordu içerisinde yavaş yavaş toplum kanalına geçmeye başladığını gösteren bir haber küpürü çizimi. Kaynak: *Cumhuriyet*, 17 Ağustos 1937.

EK-8 Trakya Manevraları'nın sinema gösteriminin basına yansması.
Kaynak: *Cumhuriyet*, 09 Eylül 1937.

EK-9 Tank Talimgahı'nın mevcut ismi değiştirilerek "Tank Okulu" adı verilen kurumun açılış haberi. Kaynak: *Cumhuriyet Gazetesi*, 02.09.1943.

Ankarada

**Dün Tank okulunun
açılış töreni yapıldı**

Ankara 1 (a.a.) — Şimdiye kadar talimgâh olarak çalışmakta olan tank talimgâhı bugününden itibaren «Tank okulu» olarak tedrisata başlamıştır. Bu münasebetle bugün Tank okulunun açılış töreni yapılmış ve törende İktisad Vekili Fuad Sirmen, Ticaret Vekili Said Siren, Talim Terbiye yârbaşkanı Korgeneral Galib Türker, Jandarma umum kumandanı Korgeneral Rifat Matrâci, Nakliye müfettişi General Zihni Toydemir, generaller ve bir çok yüksek rütbeli kara, deniz ve hava subayları hazır bulunmuşlardır.

General Toydemir, söylediği açış nutkunda, bugünkü cihan harbinde tankın oynadığı mühim rolleri, ordularında büyük ölçüde tank teşkileri bulunduran devletlerin, ikinci cihan harbinin muhtelif safhalarında bu silâhlarla muharebe meydanlarının mutlak hâkimi ve büyük ölçüdeki imha muharebelerinin başarılarını olduklarını söylemiş ve Tank okulunda tank subayları ve soförleri yetiştirileceğini ilâve etmiştir.

General Toydemir, okulun açış resmîni yapmasını İktisad Vekili Fuad Sirmenden rica eylemiş ve İktisad Vekili Fuad Sirmen kordelâyı kesmek suretiyle okulun açışını yapmıştır. Törene bandonun da iştirakle tankların yaptığı bir geçid resmî ile son verilmiştir.

Extended Abstract

The trench warfare psychology of the First World War led the channels of power and headquarters to lean towards a mobile warfare type. The trench warfare has caused both a waste of time and a more state budget to be allocated with the weapon systems it contains, its usage patterns and the features of focusing on defense. For this reason, the search for solutions in the headquarters has been shaped in the direction of industry and modern weapons brought by industry, not traditional. During the First World War, British Colonel Swinton thought that volatile combat was possible when the engine, maneuver, firepower and armor concept on the ship's platform could also be integrated into land vehicles. He started to work on the first designs and projects of the “tank” platform, taking the Holt brand tractor as a model.

The traditionalist military attitude of the British staff class and the fact that the center of gravity on the battlefield was the cavalry class made the acceptability of the tank difficult in the army. The Secretary of the Navy, Winston Churchill, thought that the tank could have an effect that would provide movement in land battles, and worked to change the thoughts of the staff class in support of the tank project. In 1916, as a result of the studies, the production of the first tank began. The Mark I tank, the first example of the series that will go down in the literature as the Mark series, was put into service in the British Army in the First World War with its 57 mm gun, 8 crew and 4 machine guns. The Mark I tank provided fire support to infantry and cavalry while on the move, taking action against the stationary front. In addition, it also helped the infantry to move more easily in the field by providing protection to the infantry class working jointly with it. From the point of view of the enemy force, it has led to psychological shock and a tendency to make an unprepared defense in the face of a persistent dominant firepower.

The emergence of the tank was a turning point for land battles, but the inability to apply a valid method for its use prevented the tank from revealing its functionality. France, which started to produce tanks after England, has British military thought and has the opinion that the tank should be a new force that helps the infantry class and that the cavalry

class should continue to be the priority class. According to British and French thought, tank units should be scattered in small pieces in the field, giving fire support to slow-moving infantry, and the raid factor should be applied by the cavalry. The invalidity of this idea was understood from the failures in the First War because; the weight of the tank could not handle the engine power and the driving ability was disrupted. The obstruction of the movement, that is, the movement, affected its maneuverability and made it ineffective against artillery fire, while its thin armor thickness led to its easy destruction. When factors such as the lack of radio and communication systems, the wrong terrain choice and the crew made up of untrained personnel are combined with the attempt to use the land vehicle, which can move faster than the infantry, in a way that corresponds to the infantry's speed, the idea of an auxiliary force for the infantry gradually began to lose its effect.

Differences of opinion on the use of the tank began to diversify in the interwar period. While the idea of the British and French supporting the infantry class continued, Germany began to take shape with the ideas of Basil Liddell Hart. Hart's writings and studies argued that the tank should be based on the equation of speed-maneuver-firepower, to perform the ongoing raid factor with bombardment and infantry support. Hart, who also stated the advantage of using it collectively instead of scattered and small units, played an important role in forming the framework of the German Armored Troops. The approach of the German military class on the armored concept was not united in a single idea like the British and the French, but divided into two groups on the necessity of it. While the traditionalist staff argued that the tank could support other forces and that the cavalry school would continue, young officers such as Von Steeck, General Thoma, von Manstein and Heinz Guderian tried to allocate a new force within the army by adopting Hart's ideas. Skilled officers were sent to foreign countries for training, official studies were made to organize the tank class separately from the infantry, and an agreement was made with Soviet Russia for secret tank training. Although all these activities were critical moves for armored units, the fact that Adolf Hitler became prime minister in 1933 laid the foundations for the tank class. The acceleration of the military technical revolution on the axis of maneuver and firepower caused the war industry to gradually shift to tank-based production. According to

the German armored concept, the equivalent of the tank's job description was the Blitzkrieg Doctrine: Speed-maneuvering-firepower, together with the uninterrupted continuity of supply and logistics resources, and the raid factor should be applied; After the breakthrough operation, the advance to the forward battle line should be continued, supporting the air bombardment and infantry class tank units. By 1939, how the doctrine was suitable for tank troops was seen with the invasion of Poland, and it became the manifesto of the agile divisions.

While the concept of the mechanized army began to settle in the European military class, Turkey closely followed the developments. The concept of the tank is not something that the Turkish Armed Forces is unfamiliar with, as Fahrettin Altay and his unit came face to face with the Mark IV tank during the 1917 Gaza Wars, but there was a lack of tank production and training. After the end of the First War, efforts were made to include the tank in the inventory within the scope of President Mustafa Kemal (Atatürk) Pasha's efforts to modernize the armed forces, and the process resulted in the purchase of the French Renault 17 tank model in 1928. In the following process, the first Tank Battalion was established in Lüleburgaz after İsmet (İnönü) Pasha's 1932 trip to Soviet Russia, two tanks were gifted to the inventory and 64 T 26-B tanks were purchased in 1934. Major Tahsin Yazıcı was appointed as the Commander of the Tank Battalion. The Armored Brigade was established in 1937 with the increasing number of personnel with the tanks taken from the Soviet Union. When the armored organization started, the only problem was not the lack of tanks, but basic needs such as crew training, training books, spare parts, repair shop, maintenance crew. At this point, it was seen that many gaps were closed with the help of the Soviet Union. The two states cooperated in the supply of crew clothes and uniforms, training officers, maintenance personnel, spare parts. In this sense, the first organizational process was shaped by agreements and aids with foreign countries.

While the organization was continuing, the first issue to be resolved was the supply of personnel and it was decided to recruit the tank personnel from the cavalry class. This is because the closest class that can maintain contact and use a platform while on the move is the cavalry. Since there was no independent tank class, soldiers were held

responsible for joint training with cavalry and infantry. Basic tank training was given by foreign military teachers mostly from Germany and Soviet Russia. In the basic tank trainings, it has been tried to gain expertise on tank parts, engine and engine maintenance, tank mobility, target acquisition, protection from anti-tank weapons, cooperation of the tank with the infantry, communication of the crew with each other, maneuvering. The result of the five-year training activities showed itself in the 1937 Thrace Maneuvers. 17-20 August 1937 Maneuvers are Turkish military maneuvers in which international states are hosted. For the first time in this organization, Turkish forces performed the ground-air joint war theory in the modern sense. Successful maneuvers showed how successful Turkey was in tank training and use in a short time and was appreciated by international states. The reformist efforts of important Turkish officers such as Tahsin Yazıcı and General Fahrettin Altay played a major role in this success.

Looking at the period of 1932-1937, it was seen that there were efforts to impose the tank not only in the army structure, but also in the civilian structure. Journalist writers such as Abidin Daver and Cemal Kutay, known as "Civil Generals", have discussed articles on tanks and armored divisions in printed organs. While these articles were in the fields of what the tank is, the tank models of the countries, its use in the field in battle, and defense industry studies, they served as civil propaganda in the formation of Turkish tanking. The tank was given wide coverage in the narrative of military ceremonies held on national holidays and special days, and it was published in newspapers and magazines. In addition, the cinema industry was used, and the screening of Thrace Manvera was presented to the audience in movie theaters in a short time like a month. Propaganda by using both the printed organs and the cinema element on the civilian base constituted the first examples in the formation of the Turkish tank culture.

During the Second World War, a policy was implemented to increase the armored formations, taking into account the war situation on the European front. In this process, the first Armored Regiment was established in 1940 with the vehicles that were taken into inventory in line with the agreement made with France and England in 1939, the French Renault R35 tank and the British Vickers tanks, and Lieutenant

Colonel Tahsin Yazıcı was appointed as the regimental commander. Although the tank culture began to be institutionalized in the army, the negativities and needs experienced in the barracks did not change. The biggest problem of the union is the lack of spare parts and repair shops. The Turkish defense industry was not yet in the capacity of capital and technical engineers to provide mechanized supply to the army. The tanks and spare parts that came in line with the agreements with foreign countries were the materials used in the Second World War fronts. In addition to these, the necessary repair shop and materials to train maintenance personnel were also limited. The presence of defective or broken tanks in the inventory also affected the training. The crew spent more time on tank repair and maintenance than on training. Another problem was the education process. Thinking that the quality of education should not be given up, Lieutenant Colonel Yazıcı translated the French tank manual and lecture notes and published the first tank manual. Yazıcı's service in critical missions and his contributions to armored units have enabled him to earn the title of "Father of Tanking".

With the start of the war, the idea of including the tank class in the Military Academy came to the fore. Since 1936, it has been asked about the tank in the Military Academy interviews. Following this, the training program of tanks and motorized units began to be added to the course curricula. Assistance was received from foreign military experts in providing technical training. Lieutenant Colonel Max Braun, who started to teach at the Academy in 1934, played a role in filling the technical knowledge of the personnel by making important transfers in tank training, including the Blitzkrieg Doctrine developed by Germany. In his statements on Turkish tanking during the Soviet interrogation in 1947, he stated that the main problem was the spare parts problem and the lack of engineering. In addition, some high-ranking officials stated that training and exercises were ineffective, and dealing with issues other than military matters was one of the problems of the class. In order to meet the need for trained personnel and trained technical personnel, 15 officers, 3 of whom were personnel, were sent to the course in Egypt in 1942-1943 under the guarantee of England. The officers who returned to the country at the end of the course were assigned to give training at the Military Academy. Another development experienced in

education in 1942 was the opening of the Tank Training Center. Starting from the battalion level, the tank training of officers and non-commissioned officers started to be given by this school.

Another issue that tank culture is affected by, apart from formation and training, is the defense industry. The beginning of the Turkish industrial transformation in the 1930s allowed the first engineers to be trained. Selahattin şanbaşoğlu, Turkey's first metallurgical engineer, started to work at Kırıkkale Steel Factory in 1932, and his team produced Kırıkkale 1943, Turkey's first domestic tank project. According to şanbaşoğlu's statements, it was introduced to state officials on the 1946 Republic Day, but mass production was not started. Non-production is likely due to continued American Lending and Rental Aid programs and a lack of industry for tank production.

The first period of Turkish tanking has a structure that is organized with agreements and aid packages from the countries it is contemporary with. The fact that the tank culture, which started in the 1930s, could not take its place in today's academy, caused a serious deficit in the military history literature. Previous studies were built around politics, economic agreements and world war, and the number of studies focusing on the tank from sociology and its social process is very few. Studies have shown that it can provide sufficient opportunities for the formation of Tank History and historiography in the academy. It is thought that an important gap will be closed in the direction of scientific studies by understanding the place of Tank History and historiography in the Turkish military history literature.

Araştırma Makalesi/Research Article

Savaş ve Mütareke Yıllarında İstanbul'dan Yapılan Altın Kaçakçılığı

Ömer Erden*

(ORCID: 0000-0003-2178-0301)

Makale Gönderim Tarihi

08.11.2022

Makale Kabul Tarihi

06.12.2022

Atıf Bilgisi/Reference Information

Chicago: Erden, Ö., "Savaş ve Mütareke Yıllarında İstanbul'dan Yapılan Altın Kaçakçılığı", *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 7/Özel Sayı: Dr. Mahmut Kırkpınar'a Armağan: 1549-1565.

APA: Erden, Ö. (2022). Savaş ve Mütareke Yıllarında İstanbul'dan Yapılan Altın Kaçakçılığı. *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 7 (Özel Sayı: Dr. Mahmut Kırkpınar'a Armağan), 1549-1565.

Öz

Ülkelerin sahip oldukları altın stoku özellikle zor zamanlar için önemli bir güvencedir. Zira altın uluslararası ticarete her zaman değerli olan bir alışveriş aracıdır. Bu durum savaş zamanlarında da böyledir. Osmanlı Devleti Birinci Dünya Savaşı'nda ülkedeki altın stokunu muhafaza etmek için bu emtianın dışarı çıkışını 22 Ekim 1914'te yasaklamıştır. Ancak aradaki kur farkından dolayı altın kaçakçılığı, bu işle uğraşanlar için oldukça karlı bir hale gelmiştir. Savaş zamanında bu vurgunculuğu kontrol etmek daha zor olduğu için İstanbul'dan yapılan altın kaçakçılığı büyük boyutlara ulaşmıştır. Mütareke döneminde de İstanbul'un İtilaf Devletlerinin kontrolünde olmasından yararlanan yabancılar, bu şehirden büyük miktarlarda altın kaçırmışlardır. Yabancı banka ve postaneler aracılığı ile yapılan bu kaçakçılık Osmanlı

---

* Prof. Dr., Ordu Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye, omererden@odu.edu.tr.

Prof. Dr., Ordu University, Faculty of Arts and Sciences, Department of History, Türkiye.

ekonomisine oldukça zarar vermiştir. 1914-1922 yılları arasında ülkedeki altın stokunun yüzde yetmiş beşi erimiştir. Bu azalışta altın kaçakçılığının önemli etkisi olmuştur.

Anahtar Kelimeler: İstanbul, altın, kaçakçılık, mütareke.

Gold Smuggling from Istanbul during the War and Armistice Years

Abstract

The gold reserves of the countries are an important resource for difficult times. Because gold is always a valuable trading tool in international trade. This is also the case in wartime. The Ottoman State banned the export of this commodity on October 22, 1914 in order to preserve the gold stock in the country during the First World War. However, due to the exchange rate difference, gold smuggling became a profitable business for those engaged in this business. Since it was more difficult to control this profiteering during the war, gold smuggling from Istanbul reached great proportions. Foreigners smuggled large amounts of gold from this city during the Armistice period when Istanbul was under the control of the Entente Powers. The smuggling through foreign banks and post offices caused great damage to the Ottoman economy. Between 1914 and 1922, seventy-five percent of the gold stock in the country decreased. Gold smuggling had a significant impact on this decrease.

Keywords: Istanbul, gold, smuggling, armistice.

Giriş

Parayı herkes tarafından kabul gören ortak değer, alışveriş için kullanılan araç, servet birikimini sağlayan ve kolaylaştıran nesne olarak tanımlayabiliriz. Para, genel olarak mal para ve itibari para olarak ikiye ayrılır. Mal para, dolaşımdaki değeri kadar madeni değere sahip olan paradır. Bu madenin karşılığı genellikle altın ve gümüş olur. Örneğin Osmanlı Devleti'nde para birimi olarak kullanılan altın ve gümüş sikkeler¹, madeni olarak da aynı değere sahiptiler. Yani bu sikkeler

---

¹ Sikke madeni para demektir. Arapça kökenli bir kelime olan sikke yerine akçe kelimesi de kullanılırdı. Eskiden çeşitli sikkelere (altın-gümüş vs.) çoğul olarak meskukat denirdi. Osmanlı Devleti'nde para birimi akçedir. Akçe ak sikke demektir ve bir sikkenin ayarını diğer sikkelere göre ölçer. Bkz. Orhan Hançerlioğlu, *Ekonomi Sözlüğü*, Remzi Yayınevi, İstanbul 1977, s. 239; Niyazi Berkes, *100 Soruda Türkiye İktisat Tarihi, C.II*, Gerçek Yayınevi, İstanbul 1975, s.100; Osmanlı Devleti'nden

eritilip külçe haline getirildiklerinde de değerinden hiçbir şey kaybetmezlerdi. İtibari para ise toplumda kabul gördüğü nominal değer kadar gerçek değere sahip olan paradır. Banknot yani kâğıt parayı bu para çeşidine örnek olarak gösterebiliriz. Bu para çeşidinin mal olarak hiçbir değeri yoktur. Ancak piyasada altın ve gümüş parayı temsilen tedavülde olur. Altın ve gümüş paranın yerine kullanıldığı için bu paraya kaime denir. Genellikle dolaşımda olan kâğıt paranın değeri kadar ya da ona yakın miktarda hazinede altın ve gümüş bulunuyorsa bu paranın alım gücü altın ve gümüş paranın alım gücüyle aynı olur. Fakat çıkarılan kâğıt paranın değeri kadar hazinede altın ve gümüş yoksa, yani karşılıksız olarak basılmışsa bu paranın alım gücü düşer ve piyasada enflasyona sebep olur.²

Osmanlı Devleti'nde II. Mahmud'un ölümünden sonra sikke basımında belli bir standardı sağlamak üzere bazı düzenlemeler yapıldı. Bu dönemde İngiltere ve Fransa'dan sikke basımında kullanmak için makineler getirildi. Altın lira ve gümüş kuruştan oluşan çift metalli düzene geçildi. Bir altın lira yüz kuruş sabit değerle piyasaya sürüldü. 1844'ten 1914'e kadar 1 altın sikke 7.216 gram ağırlığında ve 22/24 ya da yüzde 91,67 ayarındaydı. 1 gümüş kuruşta 1 gram saf gümüş bulunuyordu. 1922'ye kadar Osmanlı Devleti'nin piyasaya sürdüğü tüm altın ve gümüş sikkeler 1844'te belirlenen standartlara uygun olarak basıldı. Ayrıca 1 İngiliz sterlini 1914'e kadar 1,10 Osmanlı altın lirası değerindeydi.³

Birinci Dünya Savaşı Döneminde Altın Para Kullanımı

18. yüzyılın sonu 19. yüzyılın başlarından itibaren Avrupa'da altın ve gümüş paraların yerine kâğıt paraların yaygın bir şekilde kullanılmaya başlandığını söyleyebiliriz.⁴ Ancak Birinci Dünya Savaşı'na kadar piyasalarda ağırlıklı olarak altın ve gümüş sikkelerin kullanımına devam

---

günümüze intikal eden ilk akçeler Orhan Gazi dönemine ait olan gümüş madeni paralardır. Akçe Osmanlı Devleti'nde kullanılan gümüş para birimidir. Halil Sahillioğlu, "Akçe" *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. II, İstanbul 1989, s. 224.

² Ali Akyıldız, *Para Pul Oldu Osmanlıda Kağıt Para, Maliye ve Toplum*, İletişim Yayınları, İstanbul 2003, s. 21-22.

³ Şevket Pamuk, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Paranın Tarihi*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1999, s.225-226.

⁴ Catherine Eagleton, Jonathan Williams vd., çev. Fadime Kahya, *Paranın Tarihi*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2011, s.317-320.

edildi. Bu döneme kadar kâğıt paraların altın karşılığı bulunuyordu ve istendiği zaman altına çevrilebiliyordu. Fakat Birinci Dünya Savaşı süresince ve sonrasında kâğıt paraların altına çevrilmesi işlemine ara verildi. Tabi savaşa katılan ülkelerin bu dönemde ellerindeki altın stoklarının büyük oranda azalması da bunda etkili oldu.⁵ Birinci Dünya Savaşı'yla birlikte altın sikkeden kâğıt paraya hızlı bir geçiş başladı. Bunun temel nedeni savaşın getirdiği ağır ekonomik yükten dolayı artan nakit ihtiyacını karşılama düşüncesi idi. Savaşın sebep olduğu olağanüstü ekonomik şartlardan dolayı devletler altını merkez bankalarında tutmak istediler. Buna karşılık piyasaya kâğıt para sürdüler. Teoride bir kişi elindeki kâğıt parayı altın sikke ile değiştirebiliyordu ancak pratikte halkın altın talep etmemesi için her şey yapılıyordu.⁶ Tabi tüm bu uygulamaların temelinde altın ve gümüş gibi değerli madenlerin ülke dışına çıkmasına engel olma arzusu yatıyordu.

Birinci Dünya Savaşı devletlerin maddi olarak da önemli kayıplara uğramasına ve ekonomik istikrarsızlığa neden oldu. Özellikle savaşa katılan devletler, masrafları karşılamak için büyük miktarda karşılıksız para basmaya başladılar. Altın karşılığı olmayan bu para basma işlemi savaş süresince ve savaş sonrasında devasa bir enflasyonun doğmasına yol açtı.⁷ Karşılıksız para basma işleminin en önemli nedenlerinden birisi de ülkede altın stokunun az olması ve bu stokun olabildiğince elde tutulmak istenmesiydi. Zira, altın savaşın ağır ekonomik koşullarında acil ihtiyaçları temin etmek için kullanılacak uluslararası değeri olan bir alışveriş aracıydı. 1917'de Maliye Nazırlığı görevini üstlenen Cavid Bey'in ifadesiyle savaş döneminde altın, silahlar kadar önemliydi. Bu nedenle tüm ülkelerin yaptığı gibi Osmanlı Devleti de Birinci Dünya Savaşı boyunca ülkedeki altının yurt dışına çıkarılmasını engellemek için bazı tedbirler aldı.⁸

⁵ Vildan Serin, *Para Politikası (Tarihi Teorik Gelişmeler ve Türkiye Uygulaması)*, Marmara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayını, İstanbul 1987, s.33

⁶ Eagleton, *a.g.e.*, s.333-334

⁷ Ramazan Kutoğlu, *Türkiye Ekonomisi (1838-2010)*, Orion Kitapevi, Ankara 2015, s. 222-223

⁸ Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi, C.III, Kısım. IV, Türk Tarih Kurumu Yayınları*, Ankara 1991, s. 502-503; Akdoğan, *a.g.e.*, s. 332.

Savaş Döneminde İstanbul'dan Yapılan Altın Kaçakçılığına Karşı Alınan Tedbirler

Osmanlı para sistemindeki en büyük sorunlardan birisi de altın sikkelerin ayarının yüksek olmasından dolayı ülke dışına çıkarılarak yüksek fiyatlarla bozdurulması idi. Ayar farkından dolayı elde edilen yüksek kar altın paraların dışarıya çıkarılmasını oldukça cazip hale getiriyordu. Osmanlı Devleti ülke ekonomisine oldukça zarar veren bu vurgunculuğa engel olmak için zaman zaman altın ve gümüş gibi bazı değerli madenlerin yurt dışına çıkarılmasını yasaklayan kanunlar çıkardı. Buna paralel olarak da bu değerli madenlerin ithalatını teşvik etti.⁹ Altın kaçakçılığından elde edilen kazançta bir örnek verecek olursak, Maliye Nazırı Cavid Bey'in Meclis-i Mebusan 'da 21 Şubat 1918'de yaptığı bütçe ile ilgili konuşmasında ifade ettiği üzere, bir kâğıt Osmanlı lirası on sekiz Mark ediyordu. Bir altın Osmanlı lirasını beş Osmanlı kâğıt lirasıyla değiştirmek mümkündü. Beş kâğıt Osmanlı lirasıyla doksan beş Mark alınabiliyordu. Doksan beş Mark yaklaşık beş Alman altın lirası yapıyordu. Yani bir altın Osmanlı lirasına Almanya'da beş altın Alman lirası alınabiliyordu ki aradaki bu fark vurgunculuk yapanlar için muazzam bir kar anlamına geliyordu. Osmanlı altın lirası benzer şekilde birçok ülkenin para biriminden değerliydi.¹⁰

Altın sikkelerin değeri Osmanlı Devleti içerisinde dahi şehirden şehire farklılık gösteriyordu. Örneğin 1914'te bir altın liranın değeri İstanbul ve Bursa'da 108 kuruş iken Edirne'de 123 kuruş, Halep'te 127 kuruş, Şam'da ise 130 kuruş idi. Yani İstanbul'dan 108 kuruşa alınan bir lira Şam'da 130 kuruşa bozduruluyordu. Osmanlı Devleti'nde İstanbul ile taşra arasındaki sikkelerin değerini yakından takip eden sarraflar, aradaki farktan dolayı büyük kazançlar elde ediyorlardı.¹¹ Ekonomi literatüründe arbitraj olarak isimlendirilen bu işlem¹² Osmanlı Devleti için özellikle Birinci Dünya Savaşı döneminde büyük bir sorun haline

⁹ Akyıldız, *a.g.e.*, s. 32-33

¹⁰ *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, Devre 3, İctima Senesi. 4, C. II, 21 Şubat 1334 (1918), TBBM Basımevi, Ankara 1991, s. 431; Zafer Toprak, *İttihad-Terakki ve Cihan Harbi (Savaş Ekonomisi ve Türkiye'de devletçilik 1914-1918)*, Homer Kitapevi, İstanbul 2003, s. 368.

¹¹ Vedat Eldem, *Harp ve Mütareke Yıllarında Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomisi*, Türk Tarih kurumu Basımevi, Ankara 1994, s.119.

¹² Pamuk, *a.g.e.*, s.24-25

geldi. Bu nedenle Maliye Nazırı Talat Paşa, 22 Ekim 1914'te Sadrazamlık makamına gönderdiği telgrafında para halinde ya da külçe olarak altın ihracının yasaklanmasının mevcut savaş halinden dolayı oldukça önemli olduğunu belirterek bu konuda gerekli irade-i seniyyenin bir an önce çıkarılmasını istedi.¹³

Ertesi günü çıkarılan altın ihracının yasaklanması hakkındaki geçici kanun gereğince artık Maliye Nezareti'nin izni olmadan sikke ya da külçe halindeki altının Osmanlı Devleti'nin sınırları dışarısına çıkarılması yasaklandı. Kanuna aykırı şekilde kaçak yollardan ihraç edilmek istenilen altınlara el konulacağı gibi bunu yapanlar üç aydan iki seneye kadar hapis cezasına çarptırılacaklardı. Yolcular zaruri harcamaları için toplumdaki mevkilerine ve gidecekleri yerin mesafesine göre Maliye Nezareti'nce belirlenen miktarda altını yanlarında götürebileceklerdi. El konulan altınlara ilgili biri altının sahibinde diğeri de müsadere eden memurda kalmak üzere iki adet zabıt varakası düzenlenecekti. Zabıt varakasını düzenlemeyen memurlar hakkında devlet malını zimmetine geçirmiş gibi cezai işlem yapılacaktı. Meclis-i Umumi henüz çalışmalarına başlamadığı için bu kanun tasarısı muvakkaten yani geçici kaydıyla yürürlüğe konulmuştu. Kanun tasarısının altına, Meclis-i Umumi toplandığında kanunlaşması için teklifte bulunulacağı kaydı düşülmüştü.¹⁴

Tasarı, Meclis-i Mebusan'ın 22 Kasım 1915 (9 Teşrin-i sani 1331) tarihli toplantısında aynen kabul edildiği gibi¹⁵ Meclis-i Ayan'ın 14 Ocak 1916 (7 Kanun-i sani 1331) tarihli toplantısında da görüşülerek kabul edildi. Meclis-i Ayan'daki görüşmelerden anlaşılacağı üzere bu kanun Birinci Dünya Savaşı'nın olağanüstü koşullarından istifade edilerek ülkedeki altın rezervlerinin yurt dışına çıkarılmasına engel olmak amacıyla hazırlanmıştı. Bu kanunun ne kadar süre yürürlükte kalacağı ile ilgili bir kayıt bulunmamasına rağmen, Maliye Müsteşarı Tahsin Bey'in ifade ettiği gibi savaşın sona ermesiyle birlikte mevcut şartlar değerlendirilerek yürürlükten kaldırılacaktı. Esasen belli miktarın

¹³ T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, İ.MMS. 191-11-1

¹⁴ BOA., İ.MMS. 191-11-4; *Düstur*, C. VI, II. Tertib, Dersaadet Matbaa-i Amire, İstanbul 1334, s. 1367-1368; *Takvim-i Vekayi*, 17 Zilhicce 1332/24 Teşrin-i evvel 1330.

¹⁵ *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, Devre 3, İçtima Senesi. 2, C. I, 9 Teşrin-i Sani 1331 (1915), TBBM Basımevi, Ankara 1991, s.10.

üzerinde altının ülke dışına çıkarılması sadece Osmanlı Devleti'nde değil, savaş nedeniyle tüm ülkelerde yasaklanmıştı.¹⁶ Gerekli irade-i seniyyenin 31 Ocak 1916'da (18 Kanun-i sani 1331) ilanıya birlikte ilgili kanun yürürlüğe girmiş oldu.¹⁷

Söz konusu kanunla hapis ve yakalanan altınlara el konulması gibi sert tedbirler alınmış olsa da savaş zamanında kaçak yollarla yurt dışına büyük miktarda altın çıkarıldığı anlaşılıyor. Özellikle İstanbul'dan tarafsız bir ülke olan İsviçre'ye para göndermek oldukça kolay olduğu için tütün tüccarları İsviçre'deki Vitalis isimli tütün tüccarına veya diğer tüccarlara tütün ticareti maskesi altında büyük miktarda para havale etmişti.¹⁸

Bu şekilde ticari faaliyet bahanesiyle yurt dışına altın kaçırıldığı gibi yurt içinde de altın sikke-kaime arasındaki fiyat farkından faydalanılarak vurgunculuk yapılıyordu. Başkumandan Vekili Enver Paşa bu vurgunculuğa engel olmak ve dolaşımdaki kaimenin değerini korumak için altınla alışverişi yasaklayan bir kararname yayınladı. Bu kararname ile ülke dahilinde bir yerden başka bir yere altın nakli yasaklandı. Özellikle sarraflar, banka memurları İstanbul'dan elde ettikleri altın sikkeleri Anadolu'ya geçirerek bunları fiyatı daha düşük olan kaimelerle değiştiriyorlar ve aradaki fiyat farkından dolayı büyük gelir elde ediyorlardı. Tabi bu vurgunculuk kaimelerin değerinin düşmesine ve ekonominin olumsuz etkilenmesine neden oluyordu.¹⁹ İstanbul'dan ayrılan yolcuların da üzerlerinde önemli miktarda altın çıkardıkları oluyordu. Bu işle uğraşanlar, İstanbul'dan deniz yoluyla İzmit'e gelerek buradan istedikleri yere trenle ya da kara yoluyla altın kaçırıyorlardı. İzmit'e giren çıkanlar aranmadığı için burası altın kaçakçılığının merkezi haline gelmişti.²⁰ Özellikle erkekler tarafından aranmaları mümkün olmadığından bu iş için sık sık kadın yolcular

¹⁶ *Meclis-i Ayan Zabıt Ceridesi*, Devre 3, İçtima. 2, C.I, 7 Kanun-i sani 1331 (1915), TBMM Basımevi, Ankara 1990, s.365-369.

¹⁷ BOA, DH.İ.UM.022.3.038.03

¹⁸ BOA, DH.İ.UM.EK.030.027.01.

¹⁹ Akyıldız, *a.g.e.*, s.336-341

²⁰ BOA, DH.İ.UM.020.13.04.26.04

kullanılıyordu. Bu nedenle İzmit iskelesine gelen kadın yolcuların üzerlerini aramak üzere bir kadın memur görevlendirilmişti.²¹

Mütareke Döneminde İstanbul'dan Yapılan Altın Kaçakçılığı Olayları

Maliye Nezareti'nden Dahiliye Nezareti'ne gönderilen tezkerede İstanbul'dan Rusya'ya sikke ve külçe halinde önemli miktarda altın kaçırıldığı haberlerinin alındığı belirtilerek emniyet müdürlüğünce gerekli tedbirlerin alınması isteniyordu.²² Muhtemelen Bolşevik İhtilali sonrası bölgedeki karışıklıklardan istifade eden vurguncular İstanbul'dan kaçırıldıkları altınları Rusya'da çok daha yüksek fiyata satarak önemli miktarda kar elde ediyorlardı. Bilhassa Mütareke döneminde Karadeniz'den ve diğer bölgelerden nakliyat serbest bırakıldığı için İstanbul'dan ve Anadolu'dan Rusya'ya büyük miktarlarda altın kaçırılmaya başlandı. Kaçakçılar bu altınları Bolşevik İhtilali sonrası Rusya'da rublenin değeri düştüğü için burada bozduruyor ve aradaki fiyat farkından büyük gelir elde ediyorlardı. Maliye Nezareti yurt dışına altın kaçırma olaylarının artmasından dolayı Dahiliye Nezareti'nden, dışarıya çıkacak yolcuların titizlikle aranması için polis ve jandarma memurlarının gümrük memurlarına yardımcı olmalarını istemişti.²³

26 Şubat 1919'da İngiliz, Fransız ve İtalyan komiserliklerine başvurularak altın ve gümüş sikkelerin ülke dışına çıkarılmasının yasak olduğu bildirildi. Bu kararın vurgunculuğa engel olmak için ve memleketin genel menfaati düşünülerek alındığı belirtildi.²⁴ 31 Ocak 1916 tarihli altın ihracının yasaklanması ile ilgili kanunun ve gümüş sikke ihracının geçici olarak yasaklanması ile ilgili Meclis-i Vükela kararının özenle uygulanması İtilaf komiserliklerinden talep edildi.²⁵ Fransız Komiserliği muhtemelen bu müracaatı bahane ederek İstanbul'dan kalkan vapurlarda yolcuları aramaya başladı. 1919 Nisan ayında üç Fransız subayı yanlarında bir askerle Gülcemal Vapuru'na gelerek yolcuların üzerlerini aradı. Bu subaylar yolcuların üzerlerinde

²¹ BOA, DH.İ.UM.020.13.04.26.03

²² BOA, DH.EUM.6.Şb.028.056.01

²³ BOA, DH.EUM.6.Şb.028.056.02

²⁴ BOA, MV. 214-93

²⁵ BOA, DH.İ.UM.022.3.038.01

buldukları az miktarda altın ve gümüş sikkeye ve iki revolve el koydu. Şam Vapuru'na gelen iki Fransız subayı da benzer şekilde hareket ettiler.²⁶ Olayın vahameti Osmanlı başkentinde İtilaf subaylarının yaptıkları bu muamele, devletin egemenlik haklarının açıkça çiğnenmesi anlamına geliyordu. Ancak esaret altındaki bir ülkenin vatandaşları bu şekilde yabancılar tarafından aranabilirdi. Osmanlı Hükümeti durumun vahametini fark etmiş olacak ki Bahriye nezareti tarafından olayın Fransız Komiserliği nezdinde protesto edilmesi istendi. Fransız Komiserliği'nin, sadece altın kaçakçılığına engel olmak için bu aramanın yapıldığını ve bunun Osmanlı Hükümeti'nin menfaatlerine uygun olduğunu bildirmesi üzerine, hiç değilse bundan sonraki aramalara Osmanlı subaylarının da katılması ve aramaların Osmanlı subaylarınca yapılması istendi.²⁷

Maliye Nezareti tarafından ilgili makamlara gönderilen telgraflardan anlaşıldığı kadarıyla, özellikle İstanbul'un işgali sonrası yabancılar tarafından yapılan altın kaçakçılığı önemli oranda artmıştı. Örneğin Dahiliye Nezareti'ne gönderilen 3 Mayıs 1921 tarihli telgrafta Galata sarraflarından Hatem-Makris,-Safra biraderlerin, Altıntop biraderlerin ve Kontuvar Liyon Alman şirketinin İstanbul'dan yurt dışına Urban Ekspres memurları ve Atina'ya giden yolcular vasıtasıyla düzenli bir şekilde altın kaçırdıklarının haber alındığı belirtiliyor ve gerekli önlemlerin alınması talep ediliyordu.²⁸ Aynı gün Dahiliye Nezareti tarafından polis müdüriyetine gönderilen telgrafta ilgililer hakkında gizli bir şekilde gerekli takibatın yapılması ve delillerin toplanarak sonucun kendilerine bildirilmesi isteniyordu.²⁹ Durumun trajikomik tarafı polis tarafından gerekli takibat gizli bir şekilde yapılacak, ancak yeterli deliller toplandıktan sonra işgal yönetimine müracaat edilebilecekti. Polisin bu delilleri toplarken yabancıları arama yetkisi yoktu. Hatta altın kaçırıldığını tespit dahi etse müdahale edemiyordu. Haliyle yabancıların işgal altındaki İstanbul'dan yurt dışına altın kaçırırken hiçbir engelle karşılaşmadıkları ortadaydı. Polisin arama yapmadan, baskın yapmadan delil toplaması pek de mümkün görünmüyordu.

---

²⁶ BOA, DH.EUM. AYŞ.013.0106.01

²⁷ BOA, DH.EUM. AYŞ.013.0106.01

²⁸ BOA, DH.KMS.06.1.012.02

²⁹ BOA, DH.KMS.06.1.012.01

Yine Maliye Nezareti tarafından Hariciye Nezareti'ne gönderilen 14 Ekim 1921 tarihli başka bir telgrafta yabancı postaneler vasıtasıyla yurt dışına paket halinde altın kaçırıldığına haber alındığı bildiriliyor, buna engel olunması için Hariciye Nezareti'nin İtilaf komiserlikleri nezdinde gerekli teşebbüste bulunması isteniyordu.³⁰ Polisin müdahale yetkisi olmadığından altın kaçakçılığına engel olunması keyfiyeti İtilaf komiserliklerinin insafına bırakılıyordu. İstanbul Polisi, müdahale yetkisi olmamasına rağmen bu vurgunculuğa engel olmak için elinden geleni yapıyordu. Polis Müdüriyeti'nin gönderdiği 19 Ekim 1921 tarihli rapor, yabancıların İstanbul'dan nasıl ellerini kollarını sallayarak altın kaçırdıklarına güzel bir örnek teşkil ediyordu. Raporla anlatılanlara bakılırsa, 18 Ekim'de saat 11 civarı İtalyan Postanesi'nin "t" işaretli 69 numaralı otomobili ile Ticaret-i Bahri Sefid Bankası'na gelen şahıslar yanlarında bavullarla ve banka hademelerinden birisinin sırtında, muhtemelen içerisinde altın sikke olan bir çuvala otomobile binerek doğrudan Galata'daki Amerikan Ekspres Kumpanyası'nın bulunduğu Nişantacyan Hanı'nın bodrum kapısına gelmişler ve yanlarındaki bavullarla, çuvalı içeri vermişlerdi. Akşam saat 5:30 civarı aynı hanın kapısından iki çanta ve bir çuval alınarak 3/908 numaralı otomobile Ticaret-i Bahri Sefid Bankası'na götürülmüş ve akşam saat 7 ile 7:30 da aynı otomobile çuval ve çantalar İtalyan Bankası'na nakledilmişti. Ertesi günü sabah saat 10 civarı aynı otomobil, içinde altın sikke olan iki çuvala, iki çantayı Osmanlı Bankası'ndan alarak Bahri Sefid Ticaret Bankası'na nakletmişlerdi. Aynı şahıslar, saat 12:30 civarı aynı çuval ve çantalarla Osmanlı Bankası'ndan üç defa aldıkları paraları 3/474 numaralı otomobile Amerikan Ekspres Kumpanyası'nın bodrum katının Domuzhane Sokağı'ndaki kapısından içeriye teslim etmişlerdi. Otomobilin şoförünün bildirdiğine göre; altınlar küçük ölçekli tahta kutuların içerisine konulmuştu. Amerikan Ekspres Kumpanyası, Osmanlı Bankası'ndan çıkardıkları bu altınları İtalyan Postanesi vasıtasıyla yurt dışına gönderiyordu.³¹

Polisin bu tahkikatı şunu gösteriyordu ki; yabancılar bankalardan temin ettikleri altınları çok kolay bir şekilde yabancı postaneler vasıtasıyla yurt dışına gönderebiliyorlardı. Polis bu kaçakçılığı tüm

³⁰ BOA, HR. SYS. 02583.012.01

³¹ BOA, HR. SYS. 02583.012.03

ayrıntısıyla tespit etmesine rağmen arama yetkisi olmadığı için eli kolu bağlı, seyretmek durumunda kalıyordu. Yabancıların gizleme gereği duymadan, göz göre göre bu kadar rahat bir şekilde yurt dışına altın kaçırabilmeleri şüphesiz işgal yönetiminin buna göz yummasından kaynaklanıyordu. Polisin sıkı takibi sonucunda ortaya çıkarılan, İtalyan Postanesi ve Amerikan Bahri Sefid Bankası vasıtasıyla yapılan altın kaçakçılığı o kadar büyük boyutlara ulaşmıştı ki bu yüzden İstanbul'da altının değeri her geçen gün artıyordu. Bu nedenle Maliye Nezareti, Osmanlı ekonomisine oldukça zarar veren bu kaçakçılığın engellenmesi için İtilaf Devletleri komiserlikleri nezdinde bir an önce teşebbüste bulunması konusunda Hariciye Nezareti'nin harekete geçmesini istedi.³² Ancak aradan 10 günden fazla zaman geçmesine rağmen hiçbir teşebbüsün olmadığı görülünce Maliye Nezareti 2 Kasım 1921'de tekrar Hariciye Nezareti'ne müracaat ederek, polisten gelen yeni raporların yabancıların İtalyan Postanesi vasıtasıyla büyük miktarda altın kaçırdıklarını kesin şekilde ortaya koyduğunu bildirdi. Bu bilgilere istinaden İstanbul'daki para değiş tokuş (kombiyo) buhranının temel nedeni olan bu vurgunculuğun kesinlikle engellenmesi için bir an önce itilaf komiserliklerine gerekli müracaatın yapılmasını istedi.³³

Hariciye Nezareti'nin bu konudaki müracaatı üzerine İngiliz, Fransız, İtalyan fevkalade komiserlikleri tarafından 4 Kasım'da verilen ortak cevapta; altın ihracını yasaklayan kanunun ahkâmının tamamıyla uygulanması için ilgililere gerekli talimatta bulunulduğu ve buna muhalif hareket edenlere karşı kanunda öngörülen cezaların uygulanması için Osmanlı memurlarına yardım etmeleri hususunda İtilaf subaylarına icap eden emirlerin verildiği bildirildi.³⁴ İstanbul'daki işgal yönetimi her ne kadar postaneler vasıtasıyla altın kaçakçılığına engel olmuş görünse de kaçakçılar başka yollardan yurt dışına altın kaçırmaya devam etti. Özellikle Anadolu'daki Millî Mücadele'nin zaferle sonuçlanması üzerine Türkiye'yi terk eden yabancılar yanlarında önemli miktarlarda altını da götürmeye başladılar. Bu yabancıların İstanbul'da işgal yönetiminin denetiminde olan rıhtımlarda, hiçbir kontrole tabi olmadan yanlarında istedikleri kadar

---

³² BOA, HR. SYS. 02583.012.04

³³ BOA, HR. SYS. 02583.012.07

³⁴ BOA, HR. SYS. 02583.012.08

altınla ülkeyi terk etmeleri mümkün oluyordu. Ülkeyi terk eden Rumlar, Galata'daki Rüsumat Baş Müdüriyeti'nin İngilizlerin kontrolünde olan kısımlarından hiçbir muayeneye tabi olmadan eşyalarıyla birlikte vapurlara biniyorlardı. Aynı şekilde Fransızların işgal ettikleri Yalı Köşkü'ndeki vapurlarla cephane adı altında ve silahlı askerlerin himayesinde Dö İtalyan Şark-i Karib Ticaret Bankası'na ait sandıklar kontrol edilmeksizin taşınıyordu. Bu sandıkların içerisinde bol miktarda altın da kaçırıldığı bilinmekteydi. Yine ülkeden ayrılan İtilaf subay ve askerleri yanlarında götürbildikleri kadar altın götürüyorlardı. Bu subay ve askerler hiçbir şekilde aramaya tabi tutulmuyorlardı.³⁵ Yine Simpson Ekspres Treni ile Fransız Postanesi tarafından çuvalar içerisinde büyük miktarda altın kaçırıldığı tespit edilmesine rağmen İtilaf Devletleri ile siyasi ilişkilerin bozulacağı düşünülerek gerekli müdahalede bulunulamamıştı.³⁶

Tüm bu kaçakçılık faaliyetleri sonucunda Birinci Dünya Savaşı ve Mütareke döneminde ülkedeki altın stokunun eridiğini söyleyebiliriz. Savaştan önce 62 milyon Lira olduğu tahmin edilen ülkedeki altın stoku 1922 yılı sonunda dörtte bire inmişti.³⁷ Altın stokunun bu denli azalmasında ülkeden ayrılan Arap topraklarında kalan altınların etkisi olduğu kadar yurt dışına kaçırılan altınların da önemli oranda payı vardır. Bu durum Ankara Hükümeti'nin de gerek Milli Mücadele döneminde gerekse sonrasında altın kaçakçılığıyla kararlı bir şekilde mücadele etmesine ve ülkedeki altın stokunu korumak için daha önce alınan tedbirleri devam ettirmesine neden olmuştur.³⁸

Sonuç

İstanbul sadece Osmanlı Devleti'nin başkenti değildir, aynı zamanda ülkenin ticaret merkezidir. Bundan dolayı İstanbul paranın da yoğun olarak kullanıldığı bir şehirdir. Osmanlı para sistemi büyük oranda altına dayalı olduğu için ülkedeki altın stokunun da büyük kısmının İstanbul'da olduğunu söyleyebiliriz. Birinci Dünya Savaşı döneminde uluslararası ticari değere sahip olan altına talep oldukça artmış ve aradaki değer farkından dolayı ticari faaliyet maskesi altında Osmanlı

³⁵ BOA, HR. İM.073.049.02

³⁶ BOA, HR. İM.046.039.01

³⁷ Eldem, *a.g.e.*, s.141.

³⁸ BCA, 30.10/180-242—1-4

Devleti'nin altın stoku, yasaklanmış olmasına rağmen yurt dışına kaçırılmaya başlanmıştır. Bu kaçakçılığı özellikle İstanbul'daki yabancıların ve azınlıkların ticari faaliyet maskesi altında yürüttükleri görülüyor. Tabii bu durum ülkede enflasyonun artmasına neden olmuştur. Mütareke döneminde ise bu kaçakçılık artık önlenemez boyutlara gelmiştir. Aslında ülkedeki altınların yurt dışına çıkarılması kanunla yasaklanmış olmasına rağmen tamamen İtilaf Devletlerinin kontrolünde olan İstanbul'dan yabancı şirketler, bankalar, postaneler ciddi bir kontrol olmadığı için ellerini kollarını sallayarak altın kaçırmışlardır. Osmanlı ekonomisini de kontrol eden bu unsurlar adeta ülkedeki altın stokunu yağmalamışlardır. Bu yağmalamada İstanbul'daki işgal yönetiminin de rolü olmuştur. Bu işgal yönetimi İstanbul'daki yabancı unsurların altın kaçırmalarına göz yummuştur. Aslında bu durum bir ülkeyi sömürmenin başka bir şeklidir diyebiliriz. Nihayetinde ülkedeki altın stoku dörtte üç oranında azalmış, bu eksiklik cumhuriyet döneminde Türkiye ekonomisini olumsuz şekilde etkileyen faktörlerden biri olmuştur. Bunun farkında olan Ankara Hükümeti her ne kadar İstanbul'dan kaçırılan altınlar için bir şey yapamamış olsa da Anadolu'dan özellikle Antalya ve İzmir üzerinden yapılan altın kaçakçılığını engellemek için sert tedbirler almıştır. Altın kaçakçılığı ile kararlı bir şekilde mücadele Cumhuriyetin ilk yıllarında da devam etmiştir. Cumhuriyet yönetimi bir taraftan yurt dışına altın ihracını yasaklarken diğer taraftan kâğıt para kullanımını arttırmaya çalışmıştır.

Kaynakça

Arşiv Kaynakları

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, 30.10/180-242—1-4
Başbakanlık Osmanlı Arşivi, İ.MMS. 191-11-1
B.O.A., İ.MMS. 191-11-4.
BOA, DH.İ.UM.022.3.038.03
BOA, DH.İ.UM.EK.030.027.01.
BOA, DH.İ.UM.020.13.04.26.04
BOA, DH.İ.UM.020.13.04.26.03
BOA, DH.EUM.6.Şb.028.056.01
BOA, DH.EUM.6.Şb.028.056.02
BOA, MV. 214-93

BOA, DH.İ.UM.022.3.038.01
 BOA, DH.EUM. AYŞ.013.0106.01
 BOA, DH.EUM. AYŞ.013.0106.01
 BOA, DH.KMS.06.1.012.02
 BOA, DH.KMS.06.1.012.01
 BOA, HR. SYS. 02583.012.01
 BOA, HR. SYS. 02583.012.03
 BOA, HR. SYS. 02583.012.04
 BOA, HR. SYS. 02583.012.07
 BOA, HR. SYS. 02583.012.08
 BOA, HR. İM.073.049.02
 BOA, HR. İM.046.039.01

Gazeteler

Takvim-i Vekayi, 17 Zilhicce 1332/24 Teşrin-i evvel 1330.

Resmi Yayınlar

Düstur, C. VI, II. Tertib, Dersaadet Matbaa-i Amire, İstanbul 1334

Meclis-i Ayan Zabıt Ceridesi, Devre 3, İçtima. 2, C.I, 7 Kanun-i sani 1331 (1915), TBMM Basımevi, Ankara 1990.

Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre 3, İçtima Senesi. 2, C. I, 9 Teşrin-i Sani 1331 (1915), TBMM Basımevi, Ankara 1991.

Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre 3, İçtima Senesi. 4, C. II, 21 Şubat 1334 (1918), TBMM Basımevi, Ankara 1991.

Kitap ve Makaleler

Akyıldız, Ali, *Para Pul Oldu Osmanlıda Kağıt Para, Maliye ve Toplum*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2003.

Bayur, Yusuf Hikmet, *Türk İnkılabı Tarihi*, C.III, Kısım. IV, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1991.

Berkes Niyazi, *100 Soruda Türkiye İktisat Tarihi*, C.II, Gerçek Yayınevi, İstanbul 1975.

Eagleton, Catherine, William Jonathan s vd., çev. Fadime Kahya, *Paranın Tarihi*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2011.

Eldem, Vedat, *Harp ve Mütareke Yıllarında Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomisi*, Türk Tarih kurumu Basımevi, Ankara 1994.

Hançerlioğlu, Orhan, *Ekonomi Sözlüğü*, Remzi Yayınevi, İstanbul 1977.

Kutoğlu, Ramazan, *Türkiye Ekonomisi (1838-2010)*, Orion Kitapevi, Ankara 2015.

Pamuk, Şevket, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Paranın Tarihi*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1999.

Sahillioğlu, Halil, "Akçe", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. II, İstanbul 1989.

Serin, Vildan, *Para Politikası (Tarihi Teorik Gelişmeler ve Türkiye Uygulaması)*, Marmara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayını, İstanbul 1987.

Toprak, Zafer, *İttihad-Terakki ve Cihan Harbi (Savaş Ekonomisi ve Türkiye'de Devletçilik 1914-1918)*, Homer Kitapevi, İstanbul 2003.

Extended Abstract

The gold reserves of the countries are an important resource for difficult times. Because gold is always a valuable trading tool in international trade. This is also the case in wartime. The Ottoman State banned the export of this commodity on October 22, 1914 in order to preserve the gold stock in the country during the First World War. However, due to the exchange rate difference, gold smuggling became a profitable business for those engaged in this business. Since it was more difficult to control this profiteering during the war, gold smuggling from Istanbul reached great proportions. Foreigners smuggled large amounts of gold from this city during the Armistice period when Istanbul was under the control of the Entente Powers. The smuggling through foreign banks and post offices caused great damage to the Ottoman economy. Between 1914 and 1922, seventy-five percent of the gold stock in the country decreased. Gold smuggling had a significant impact on this decrease.

Istanbul became the center of gold smuggling, and smuggling from this city reached great proportions. The occupation of Istanbul by the Allied Powers on March 16, 1920, led to an increase in gold smuggling. The Entente administration in Istanbul secretly supported this gold smuggling, and smuggling activities effectively increased in this period. Although the Istanbul police did their best to prevent this smuggling, they often had to follow these smugglers from afar, as they did not have the authority to search and intervene. It was almost as if the Istanbul police were tied in the face of this smuggling. In order to prevent this smuggling, which was very damaging to the country's economy, the Ottoman Government's request from the occupation administration of the Allied Powers in Istanbul did not yield any results. Especially foreign companies, non-Muslims, and dealers in Istanbul continued to smuggle gold abroad with the indirect support of the Allies.

Gold smuggling continued during the evacuation of Istanbul by the occupation forces after the success of the War of National Independence . The Greeks who left the country were getting on the ferries with their belongings without being subjected to any inspection from the Head Directorate in Galata (Rüşumat) that was under the

control of the British. Likewise, the chests belonging to the Dö Italian Şark-i Karib Commercial Bank were transported without checking under the name of ammunition and under the auspices of armed soldiers with the ferries in the Yalı Mansion, which was occupied by the French. It was known that a large amount of gold was also smuggled in these chests. Again, the Entente officers and soldiers who left the country were taking as much gold as they could with them. These officers and soldiers were not searched in any way. Although it was determined that a large amount of gold was smuggled in sacks by the Simpson Express Train and the French Post Office, the necessary intervention could not be made, considering that the political relations with the Entente States would deteriorate.

As a result of all these smuggling activities, we can say that the gold stock in the country dramatically dropped during the First World War and the Armistice period. The gold stock in the country, which was estimated at 62 million Liras before the war, fell to a quarter at the end of 1922. As a result, gold smuggled abroad as well as the effect of the gold remaining in the Arab lands left Turkey in such a decrease in the gold stock. This situation caused the Ankara Government to resolutely fight against gold smuggling both during and after the National Struggle and to continue the measures taken previously to protect the gold stock in the country.

Research Article/Araştırma Makalesi

The Role of the Family as a Social Institution in the Formation of Society in Modern Times

Fatma Ganiyeva*

(ORCID: 0000-0003-0914-189X)

Makale Gönderim Tarihi

29.07.2022

Makale Kabul Tarihi

29.10.2022

Atıf Bilgisi/Reference Information

Chicago: Ganiyeva, F., "The Role of the Family as a Social Institution in the Formation of Society in Modern Times", *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 7/Özel Sayı: Dr. Mahmut Kırkpınar'a Armağan: 1566-1581.

APA: Ganiyeva, F. (2022). The Role of the Family as a Social Institution in the Formation of Society in Modern Times. *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 7 (Özel Sayı: Dr. Mahmut Kırkpınar'a Armağan), 1566-1581.

Abstract

A social institution is a special type of integrative whole formed on the basis of objective connections of people. It acts as an organized system of social norms and relationships which encompass public wealth and values to meet the basic needs of society. Social institutions, which are the object of research of different sciences, are similar in terms of purpose and functions. These include the family, the elders, the property, and so on. These institutions, in turn, are an integral part of the institution of the family.

---

* Res. Assist., Azerbaijan National Academy of Sciences, National Azerbaijan History Museum, Azerbaijan, fatime.qaniyeva@gmail.com.
Arş. Gör., Azərbaycan Milli Bilimler Akademisi, Milli Azərbaycan Tarihi Müzesi, Azərbaycan.

The various processes taking place in the world in modern times affect each individual in a reciprocal way. It is more appropriate to name globalization, urbanization, migration as whole demographic processes among them. The process of globalization connects the degradation of centuries-old values and principles in this direction with economic factors. In this case, the distances that separate people from each other limit the ability to assess the personal qualities. Thus, in the presented article, the concepts related to this issue act as a factor confirming the existence of socio-psychological functions that are an integral part of the family institution. This tendency inherent in intergenerational relations raises the issue of ethnic worldview, the problem of unity of past and future.

Keywords: family, social institution, transformation, modern society, nation, relationships within family

Modern Dönemde Toplumun Oluşumunda Sosyal Bir Kurum Olarak Ailenin Etkisi

Öz

Sosyal kurum, insanların nesnel ilişkileri temelinde oluşturulan özel bir bütünleştirici türü olarak anlaşılır. Toplumun temel ihtiyaçlarını karşılamada kamu varlıklarını ve değerlerini içeren organize bir ilişkiler ve sosyal normlar sistemi olarak hareket eder. Çeşitli bilimlerin araştırma konusu olan sosyal kurumlar, amaçları ve yerine getirdikleri işlevler bakımından benzerlik göstermektedir. Bunlar arasında aile, yaşlılık, mülk vb. enstitüler sıralanabilir. Bu kurumlar da köken itibarıyla aile kurumunun bir parçasıdır.

Modern dönemde dünyada meydana gelen çeşitli süreçler her birey üzerinde karşılıklı bir etkiye sahiptir. Bunlardan küreselleşme, kentleşme ve göç, yani genel olarak demografik süreçleri söylemek mümkündür. Bu doğrultuda tüm dünyada küreselleşme süreci, yüzyıllar boyunca oluşan değer ve ilkelerin bozulmasını ekonomik faktörlerle ilişkilendirmektedir. Bu durumda insanları birbirinden ayıran mesafe, karşı tarafın kişisel niteliklerini değerlendirme yeteneğini sınırlar. Bu nedenle, sunulan makalede bu konuyla ilgili kavramlar, aile kurumunun bir parçası olan sosyo-psikolojik işlevlerin varlığını doğrulayan bir faktör olarak hareket eder. Kuşaklararası ilişkilerin karakteristiği olan bu eğilim, etnik dünya görüşü sorununu ve aralarında geçmişin ve geleceğin birliği sorununu gündeme getirmektedir.

Anahtar Kelimeler: aile, sosyal kurum, dönüşüm, modern toplum, halk, aile içi ilişkiler.

Introduction

Everywhere in the world, families differ in intellectual level, occupation, material and spiritual opportunities, urban and rural settlements, socio-cultural, religious, ideological and other characteristics. This difference is also reflected in the form and character of families. From this point of view, it would be inappropriate to speak of a single family model, which is more ideal and theoretical in society. However, there are common values (common language, religious solidarity, citizenship) in society that unite different types of families and form a national identity. When common values are strong, both family and inter-family ties are strengthened and society develops on this basis.

In traditional society, according to the imagination of each person, the world is divided into two areas: "self" and "other". The human settlement process is considered the center of the universe. And the universe is a known, mastered, structured space and a strange world¹. Therefore, a very important point arises in traditional society, which is the problem of identification of the past. Various processes taking place in modern times, moving away from traditional values, migration, urbanization, demographic processes in general, etc. lead to the modernization of the classical family model. In a society with a dual traditional culture, the identity of social groups is linked to ethnos.

The essence of the family as a social institution is expressed in its functions, structure, and the role of each family member in the family. The family performs four important functions: 1. Function of population growth, 2. Educational function, 3. Economical function, 4. Recreational function, 5. Socialization. The process of successive change of human generation goes through the family. A child is born in a family, through which the initial socialization and upbringing of children is carried out². These listed functions are closely related to each other and determine the main direction of the modern family

---

¹ *Hospitality business: textbook*. pod ed. d. isk., prof. N.M. Myshyakova, Ph.D., dots. S.G. Shkuropat. – (SPb: SPbGUSE Publishing House, 2013), p 10;

² *Sociology*. (Baku: MBM publishing house, 2006), p 120;

model. The educational function of the family, which is a social institution in the society, is precious as a social value and includes issues such as the transformation of the individual into a personality.

Socialization is the process of adaptation of an individual to society and covers a long period. A person is born as a biological being, then becomes a social being by adopting the norms and values of the society in which he/she lives as an individual. The family is the social institution where the child first learns social norms and is socialized as an individual. Thanks to the function of socialization, the individual formed in the family meets the needs of the society and succeeds in gaining his/her social "I" or identity and becoming a member of the society.

In many countries, the function of growth in the family is related to the demographic situation; if giving birth to a child in the family is an objective condition, the upbringing of children, the second function, plays a main role. V.S. Yazikova and L.A. Zubenko believe that the educational function of the family is the main and most important function, directed towards the goal of society, social development, and finally the development of human personality³. In the formation of each member of the society as a personality, the physical and spiritual health of individuals changes depending on the socialization they receive in the family during childhood and other human development periods.

The family is structurally identical in each period, but the concept of time further accelerates the existence of factors that include the emergence of issues such as loss of values. One of the basic functions of the family is the changes in the form and content of intergenerational relations. Within each ethnic group over time, these ties tend to weaken, and the distance between family members became distant. This process is again compared to the subject of technology and forms the main line of research. Scientific and technical innovations, the virtual world preferred by humans, make live forces dependent on inanimate forces.

---

³ Zubenko L.A. and Yazykova, L. A. *The role of the family in the system of communist education* / L. A. Zubenko, V. S. Yazykova. (Moscow: Mosk. Worker, 1984), p 7.

About two centuries ago, in each of the world's nations, the basic structure of the classical family institution consisted of parents, children and grandchildren (extended family), but since the end of the twentieth century, grandparents have been left out of the so-called family model. As a result of this process, grandchildren can see their grandparents when they visit their home or, conversely, when they are invited. Thus, the time factor naturally affects the structure and regulation of the family institution in each situation.

In the traditions of each nation practical processes such as dialogue, sincerity, behavior, etc., and global communication models affect the functioning mechanism of a number of social institutions. First of all, this changes according to the position of the family institution in the society. This position differs from continent to continent and nation to nation. This is usually formed by a person who demonstrates class and social status in society. Such customs may ensure that a representative of the same people has a hostile attitude towards another.

Compared to megacities, it is more appropriate to say that the family is built on the national mentality in rural areas. The connection of existing norms and rules within the family with mentality is explained by constitution of the factors such as people, ethnos, etc. as a subject of mentality. The listed institutions can be considered the main carriers of the system of complexes called mentality. The subject of mentality has been the focus of attention of philosophers since ancient times. Even in ancient times, the term "soul" was used to think about mentality. Ideas related to the inner world of a person were used through this concept. In ancient Greek philosophy, the subject of cognition had a central position. Mind, soul and body were realized in a hierarchical relationship. It was claimed that the means that ensure the functioning of the body is the soul, and the force that carries out this activity is the mind. According to Aristotle, experience in a person

is realised through memory, and overlapping impressions about objects and events are realized through experience⁴.

Some characteristics of the family institution of different nations

As a social institution, the family has a close interaction with the everyday life of the ethnos. From this point of view, it can be noted that the family values of each ethnic group are related to their everyday life. This attachment can be experienced in several nations

Relationships within family as an institution that ensures socialization of people play the role of a factor that accelerates the formation of a personality, and encourages the fulfilment of other customs. For example, it can be noted that the Caucasus has very interesting and unique traditions regarding this issue.

According to the custom of Azerbaijani families, including other nations located in the North Caucasus, the head of the family or his sons welcomed the guest. Usually, as a sign of respect, the guest was helped to dismount from the horse, his fur and weapon were kept, and then he was invited to the room reserved for him, the horse was tied up and fed⁵.

In the epic "The book of Dede Korkut", which is a written monument of the Azerbaijani people, showing respect to elders and parents, taking care of them, listening to their words and advice are shown as valuable family traditions. In the epic, Mother's blessing is considered as God's blessing. It was once again proved in epos "How Salur Kazan's House was Pillaged", when Kazan Khan asked Shoklu Malik for his mother, not his wife, son or property⁶.

According to the custom of the Karachay-Cherkess, the teenager in the family should also know the rules of hospitality and its fine ethical norms. A grown boy had to learn the attention of a man towards a

---

⁴ Gostev, A.V. The problem of human thought in Aristotle's treatise "On the soul"// *Knowledge and tradition in the history of world philosophy*. (Sat articles. – Moscow: 2001), p 50;

⁵ Inal-Ipa, Sh.D. *Abkhazians*. (Ist.-Ethnographic essays). - 2nd ed., revised and additional. (Sukhumi: Alashara, 1965), p 112;

⁶ *The Book of Dede Korkut*. Original and simplified texts. (Baku: Andar publishing house, 2004), p 45;

woman. Girls should also know the attention a woman shows to a man. At the same time, these two parties should know the elements of mutual alienation between themselves. Especially when the men were older than the women, they would stand up when greeting each other. As a sign of respect, a girl should make way for a boy, even if she is the same age as him⁷.

Nowruz, the national holiday of the Azerbaijani people, is held every year on March 20-21. The holiday is connected with sacred values as a whole. It is no coincidence that every member of the nation, from the youngest to the oldest, participates in this holiday. On Wednesdays, children throw hats, jump over bonfires, young people, especially girls, tell fortunes, mothers and grandmothers prepare sweets. Therefore, the holiday belongs to each member of society; no one is left out of Novruz. The people of Azerbaijan have always preserved family values and national holidays, which are part of the national spiritual culture⁸. An example is Jien holiday celebrated by Tatars, which has some similarities with Novruz holiday. These include week-long preparation, cleaning, and most importantly visiting elders.

The traditional Jien holiday in Tatar villages was held in the summer time, between the end of harvesting and the beginning of haymaking. In the rural area, families were looking forward to the time of Jien festival, that is, they started preparing for the holiday week in advance. Cleaning houses in the village was the main symbol of preparation for the holiday. Interpersonal communication, including the ceremony of mutual hospitality, was considered an integral part of the holiday. Jien, a Tatar holiday, was characterized by having guests and visiting families, as well as relatives in neighbouring villages. On

---

⁷Smirnova, Ya S. *Family and family life of the peoples of the North Caucasus, the second half of the 19th-20th centuries.* / Ya. S. Smirnova. (Moscow: Nauka, 1983), p 75;

⁸Ganiyeva, F. "Nowruz" in the national thinking of the Azerbaijani people // - Baku: Materials of the III international scientific conference on humanities and social sciences. (2021, April), p 76.

this holiday, it was considered mandatory for girls who got married and moved to other villages to visit their parents' house⁹.

There was such a custom in Yakutia. When the boy wanted to get married, he would take a stone from the girl's yard and put it in his yard. If nothing bad happened in the boy's life and family within ten to fifteen days, he would visit the girl's family to ask for her hand in marriage¹⁰.

There are different approaches to the concept of subculture in scientific research. For example, sociologist E.M. Babosov expresses his thoughts about this term as follows: "Subculture is a group-specific value system in which the personality joins, feels free, the concept of "I" is mixed with the concept of "we" and differs in its own views and rules of behaviour¹¹.

Inter-ethnic marriage plays a certain role in bringing different peoples closer to each other, in forming similar, common aspects within them. In an inter-ethnic marriage, representatives of different nations come together in different family and household relationships. Here, new basic, international customs are formed in the family and household relations of individuals representing both nations. In such families, aspects and relations of a basic, international nature develop compared to a kind of national aspect¹².

From the beginning of the 19th century, sociologists, philosophers, and other researchers began to study the history of the family. The prominent American scientist L. Morgan reported on consanguineous marriage, as well as other forms of marriage, in his works "The Pinalua Family" (1871) and "Ancient Society" (1877). Luce Morgan wrote that "the family is an active element, it never remains unchanged, as society develops from a lower level to a higher level, it also moves from a lower form to a higher form". The kinship system, on the other

---

⁹Ramazanova, D. B. Iskhakov, D. M. Gazimzyanov, I. R. and others. Tatars: [Monograph] / Rep. Editors: R. K. Urazmanova, S. V. Cheshko. (Moscow: Nauka, 2001), p 339;

¹⁰Pearls. (Baku: Azernashr, 1997), p 45;

¹¹Babosov, E.M. *Applied Sociology*. Tutorial. Minsk: TetraSistems, 2000.

¹²Bayramov, G. *Nationality and internationalism in moral life*. (Baku: Ganjlik, 1980), p 38;

hand, is passive: the progress that takes place in the family is manifested here only after a long time has passed, and when the family is fundamentally changed, they are also fundamentally changed¹³.

Thus, as an example, it should be noted that the marriage of representatives of two different nations provides an opportunity to learn the customs of each side. The exchange of traditions between peoples through this method is not considered dangerous or negative at all. However, it is a must that the customs transmitted during this exchange are close to the ideology and thinking of the people. Also, the integration of traditions allows culture to spread and cover a wide area.

Opinions of various scientists about the family institution

Approach to the concept of family as a social institution is relevant from several aspects. During the research process, it can be concluded that a person is the main subject in every type of society. The freedom and responsibility of the person who is the subject in the study of the family institution is a manifestation of self-expression. So, in this matter, the opinions of scientists working in the field of ethno sociology and ethnology are important.

Among the sociologists dealing with this problem, the names of T. Parsons and K. Davis can be mentioned first. Parsons characterizes the family as a subsystem of society, which is not opposed to it. The family ensures the stability of society as a whole. This is possible thanks to the creation of “instrumental” relations with other social subsystems and structures. By maintaining integrative tendencies and balance in interpersonal dynamics, the family creates internal “expressive” relationships¹⁴.

E.A. Anufriev assumes that “the social structure of the personality includes a group of stable objective and subjective social properties that appear and develop in the process of the colorful activity of the individual under the influence of the associations to which a person

---

¹³Markovich, D. Zh. *General sociology*. (Moscow: Vlados, 1990), p 242;

¹⁴Parsons, T. *The Structures and Functions of the Nuclear Family*. New York, Harper and Row, 1959.

objectively belongs". Anufriev distinguishes the following elements of this structure: the method of realizing social qualities manifested in the types of activities such as labor activity, social-political, cultural-cognitive, family-household activity in the formation of a lifestyle; objective social requirements, creative activity skills (innate), knowledge, habits, religion, the degree of acquisition of cultural values, the spiritual world of the personality, moral norms and principles, beliefs¹⁵.

S. Eisenstadt, an important arbiter and author of original ideas among the researchers involved in the analysis of the problems of tradition and modernization, suggests that "typically, from a primitive, unwritten society, to patrimonial (lineage), feudal, city-states, etc. a society with structures is called a traditional society"¹⁶. As for the etymological explanation of the word tradition, it means stability and inheritance in a broad sense (in Latin - traditio - transmission, dissemination). Tradition essentially means the preservation, use, transmission and dissemination of human experience, including culture. One of the main reasons for the decline of the family institution is the weakening and elimination of shared values. The main essence of the matter is that negative situations in this area are reflected in everyday life more quickly. Currently, one of the factors affecting the transformation of spiritual and moral values in the world is information technology tools. In modern times, it has become such a social institution that it has a serious impact on the formation of not only public consciousness, but also the value system of society as a whole. In fact, this system, which is called "virtual life", is conspicuous for its capabilities as a mechanism that provides information exchange in the minds of the society regarding different behaviour styles. In the traditional society, the essential change of the family structure was observed as a trend towards universal values rather than national values.

---

¹⁵Anufriev, EL. *Social status and activity of a person //Personality as an object and subject of social relations.* (Moscow: Publishing House of Moscow University, 1984), p 103;

¹⁶Eisenstadt, S.N. *Tradition, change, and modernity.* (New York: Wiley, 1973), p 253;

A. Comte wrote in his research about the important role of a woman in the family: “The social role of a woman is determined by her emotional and moral qualities and her ability to unite people closely and educate them spiritually”. The sociologist believes that the role of woman in the upbringing of the growing generation is greater: “The family is the protector and transmitter of traditions and the experience of past generations. The individual is socialized in the family, acquires the necessary qualities to successfully serve humanity, overcomes natural individualism, learns to live “for others”. At the same time, it preserves the social balance of friendly relations between generations, the balance between tradition and innovation carried by the elderly and the young”¹⁷ .

Based on the situation in Germany and the opinions of sociologists, I. Ostroux explains the crisis of the family institution with the increase of women's independence (including economic) in the industrial (especially post-industrial) period, but at the same time notes that the crisis is aggravated by paternalism in the “period of general prosperity”¹⁸.

Traditions and norms existing in the institution of the family have been partly transmitted to present and maintain their stability in a certain position. Although the society notes that the modernization process is partially taking place in these habits and norms, the changes are more clearly felt in the dimension of moral criteria. Thus, the national and ethnic features of this custom were analysed equally with the social functions performed, and the essence of the issue was brought to the fore.

The relationship between family and other social institutions

Family institutionalization is the process of formation of a system of formal and informal guidelines, on the basis of which social practices are carried out that help to realize the functions of the family. This

---

¹⁷Comte, A. *System of positive politics*. Volume 2 containing Social Statics or the Abstract Treatise on Human Beings. Paris: Carilian-Goeury and Vor Dalmont, 1852.

¹⁸Ostroukh, I. *Trends in the development of the modern family in the Federal Republic of Germany*. In the book. *Family in modern European society*. Moscow: (1996), pp 233-260.

process involves the inclusion of the family institution in the socio-cultural and legal field.

The family is a set of special social relations, and in the course of historical processes, it has been joined to other institutions of society since the time of the first people, it has become a necessary element of various ethnic groups, one of the factors necessary for the existence of every state. The name of the property institution can be specially emphasized here.

The relations that make up the institution of property are of a public, social, and economic nature. The issue is analysed from a social point of view, not from a legal and economic point of view. When this concept is approached from a social aspect, property is understood as a social need of each individual. For example, the values that an individual decides to possess distinguish him from others. It is also noticeable that this concept is related to the term identity. If identity refers to the individual's belonging to any nation, language, or religion, then ownership is determined by a certain object and appropriated by the person. This also determines that it has a function of protecting the value it considers as its own property. In order to call anything property, it is considered reasonable that it must have an economic value. The institution of property is considered to be a part of the family institution both at the level of the standard and legal system. In general, the property institution operates in connection with all other social institutions. The important norms of the institution of property are the right of inheritance and other inheritance issues within the family. For example, the density of this relationship can be interpreted more clearly with the duty of commitment. As it is known, the institution of property is a set of economic relations, and its main object is things. It is these things that can be gifted or leased, rented according to the rules. The main point here is the implementation of any item within the will of people, by donating, buying and selling, etc. By making a will in the institution of property, the owner regulates the process of dividing the property he donates within the family. But it is an unequivocal truth that the institution of property rights, which is one of the important topics within the family institution, has gone through various stages of development and has improved until today.

B. S. Antimonov and K. A. Graven's views on this matter have a similar position. They recognize the right of inheritance as one of the institutions of civil law¹⁹. O.S. Ioffe also considers the right of inheritance as one of the institutions of civil law²⁰. P.S. Nikityuk's approach to the issue is as follows: the author calls the right of inheritance as an institution of civil law. He notes that the procedure for the transfer of rights and duties to the inheritor's heirs during inheritance is determined by legal norms, and the set of those norms creates the institution of civil law called the right of inheritance. The opinion of other researchers defines the place of the right of inheritance in the civil legal system as an institution²¹. As it can be seen, the institution of civil law interacts directly with family, politics and other institutions, is included in their structural composition, and confirms the chain connection of social, public and economic elements. For example, the institution of property law fully incorporates the norms for the regulation of property relations contained in the listed individual institutions. It is for this reason that settling the norms of inheritance and inheritance in the family in an official framework brings laws and customs into conflict. Grow up in families that belong to patronymic groups, as in patriarchal families, the father's word was treated as a law.

The paradigm of institutionalization made it necessary to determine the direction of social and cultural development in the nations of Europe, Asia, Africa, and Latin America. American sociologist C. Cooley states that "first, the socialization of an individual takes place within the family and takes place in the environment of the formation of a structure of exact relationships between family

---

¹⁹Antimonov, B.S and Grave K.A. *Soviet Provost* / B.S. Antimonov, K.A. Grave. (Moscow: Gosyurizdat, 1955), p 6;

²⁰Ioffe, O.S. *Soviet civil law, course of lectures*. Part III: [Ch. 3]: Legal relations related to the products of creative activity: Family law. (Inheritance Law of Leningrad State University, 1965), p 6;

²¹Dranikov, V.K. *Inheritance by will in Soviet law*. Ministry of Higher. Education of the Ukrainian SSR. Kyiv state. un-t im. T. G. Shevchenko. – (Kyiv: Publishing house Kyiv University, 1957), p 3;

members. At the next stage, socialization takes place within society, where relationships are formed abstractly²².

About the forms of manifestation of the family institution existing in the society. The French intellectual Jean-Jacques Rousseau wrote: "The family is the oldest and the only one which is natural of all societies. Thus, the family is, if possible, the prototype of political societies"²³.

Conclusion

The family institution and its related problems are among the current issues that are in the focus of science and society. This is primarily due to the crisis of the family institution itself. Recently, a significant transformation is taking place in the structure of the family: the number of children is decreasing, kinship ties are losing importance. The complexity of the problem is explained by the fact that currently the family institution is affected by almost all other important spheres of society - culture, economy, education, healthcare, information, etc. Manifestations of the family model emerged in different nations are evaluated according to the social-psychological mechanism that forms them.

As we know, in the study of the family institution in modern science, various studies are distinguished in the social, public and humanitarian fields. Nevertheless, the separate aspects, methods, and approaches applied during these studies, which describe the family from a characteristic point of view, should cover the whole of this phenomenon; at the same time, the processes that combine different types of activities specific to the family, the functions of the family, the fields of knowledge covering the study of the family also confirm that the family is the initial stage for the transformation of an individual into a personality. Reflecting the basic principle of the family institution, its functions are closely related to the demands of society and personality. In addition, the functions of the family have historical

---

²²Cooley, C. Primary groups. American sociological thought. Moscow: (1996). Pp 328-332

²³Golod, S. I. Family and marriage: historical and sociological analysis / S. I. Hunger. – (St. Petersburg: Petropolis, 1998), p 67;

significance; they are related to the socio-economic conditions of the society's life. Over time, the nature of the functions performed by the family institution changes its direction to a certain extent. Although it is suggested that all values are degraded and the family institution is falling, family life and social values are the main factors of positive change affecting the formation of personality and strengthening of the citizen's position. Thus, in the end, it can be concluded that the process of development of society, innovations in customs, social, moral, economic, demographic and other factors have a direct impact on the family structure, the mutual relationship of family members, and the continuity of the family institution. Despite the fact that the family institution is a relatively stable and conservative element of society, it inevitably changes along with society. The most important of various processes is globalization and the formation of information technologies, which make the family a more perfect institution in terms of geography and society.

References

Antimonov, B.S and Grave K.A. *Soviet Provost* / B.S. Antimonov, K.A. Grave. Moscow: Gosyurizdat, 1955.

Anufriev, EL. *Social status and activity of a person* //Personality as an object and subject of social relations. Moscow: Publishing House of Moscow University, 1984.

Babosov, E.M. *Applied Sociology*. Tutorial. Minsk: TetraSistems, 2000.

Bayramov, G. *Nationality and internationalism in moral life*. Baku: Ganjlik, 1980.

Cooley, C. Primary groups. *American sociological thought*. Moscow: (1996). 328-332

Comte, A. *System of positive politics*. Volume 2 containing Social Statics or the Abstract Treatise on Human Beings. Paris: Carilian-Goeury and Vor Dalmont, 1852.

Dranikov, V.K. *Inheritance by will in Soviet law*. Ministry of Higher. Education of the Ukrainian SSR. Kyiv state. un-t im. T. G. Shevchenko. - Kyiv: Publishing house Kyiv University, 1957.

Eisenstadt, S.N. *Tradition, change, and modernity*. New York: Wiley, 1973.

Ganiyeva, F. "Nowruz" in the national thinking of the Azerbaijani people // - Baku: Materials of the III international scientific conference on humanities and social sciences. (2021, April). 75-77.

Golod, S. I. *Family and marriage: historical and sociological analysis* / S. I. Hunger. - St. Petersburg: Petropolis, 1998.

Gostev, A.V. The problem of human thought in Aristotle's treatise "On the soul" // *Knowledge and tradition in the history of world philosophy*. Sat articles. – Moscow: (2001). 30-67.

Hospitality business: textbook. pod ed. d. isk., prof. N.M. Myshyakova, Ph.D., dots. S.G. Shkuropat. - SPb: SPbGUSE Publishing House, 2013.

Inal-Ipa, Sh.D. *Abkhazians*. (Ist.-Ethnographic essays). - 2nd ed., revised and additional. Sukhumi: Alashara, 1965.

Ioffe, O.S. *Soviet civil law, course of lectures*. Part III: [Ch. 3]: Legal relations related to the products of creative activity: Family law. Inheritance Law of Leningrad State University, 1965.

Markovich, D. Zh. *General sociology*. Moscow: Vlados, 1990.

Ostroukh, I. *Trends in the development of the modern family in the Federal Republic of Germany*. In the book. Family in modern European society. Moscow: (1996). 233-260.

Parsons, T. *The Structures and Functions of the Nuclear Family*. New York, Harper and Row, 1959.

Pearls. Baku: Azernashr, 1997.

Ramazanova, D. B. Iskhakov, D. M. Gazimzyanov, I. R. and others. *Tatars: [Monograph]* / Rep. Editors: R. K. Urazmanova, S. V. Cheshko. Moscow: Nauka, 2001.

Smirnova, Ya S. *Family and family life of the peoples of the North Caucasus, the second half of the 19th-20th centuries*. / Ya. S. Smirnova. Moscow: Nauka, 1983.

Sociology. Baku: MBM publishing house, 2006.

The Book of Dede Korkut. Original and simplified texts. Baku: Andar publishing house, 2004.

Zubenko L.A. and Yazykova, L. A. *The role of the family in the system of communist education* / L. A. Zubenko, V. S. Yazykova. Moscow: Mosk. Worker, 1984.

Araştırma Makalesi/Research Article

Ukraynalı Mülteciler Örneği Üzerinden Avrupa'nın Mültecilere Bakış Açısının Değerlendirilmesi

Özlem Işığışık* - Selami Kariman**

(ORCID: 0000-0002-5092-9999 - 0000-0002-6067-0343)

Makale Gönderim Tarihi

18.11.2022

Makale Kabul Tarihi

25.12.2022

Atıf Bilgisi/Reference Information

Chicago: Işığışık, Ö., Kariman, S., "Ukraynalı Mülteciler Örneği Üzerinden Avrupa'nın Mültecilere Bakış Açısının Değerlendirilmesi", *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 7/Özel Sayı: Dr. Mahmut Kırkpınar'a Armağan: 1582-1612.

APA: Işığışık, Ö., Kariman, S. (2022). Ukraynalı Mülteciler Örneği Üzerinden Avrupa'nın Mültecilere Bakış Açısının Değerlendirilmesi. *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 7 (Özel Sayı: Dr. Mahmut Kırkpınar'a Armağan), 1582-1612.

Öz

Dünya'nın farklı bölgelerinden pek çok insan, savaş, yoksulluk ve doğal afet gibi sebeplerle bulunduğu coğrafyayı terk ederek daha iyi bir gelecek ve yaşam amacıyla başka ülkelere göç etmektedir. Rusya'nın Ukrayna'ya askeri operasyon başlatması ile birlikte milyonlarca Ukrayna vatandaşı, Avrupa ülkelerine geçerek mülteci durumuna düşmüştür. Avrupa ülkeleri de Ukraynalı mültecilere açık kapı politikası uygulamış ve büyük bir destek vermiştir. Ancak

---

* Prof. Dr., Bursa Uludağ Üniversitesi, Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri Anabilim Dalı, Türkiye, ozlemi@uludag.edu.tr.

Prof. Dr., Bursa Uludağ University, Main Discipline of Labour Economics and Industrial Relations, Türkiye.

** Doktora Öğrencisi, Bursa Uludağ Üniversitesi, Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri Anabilim Dalı, Türkiye, selami.kariman@bilecik.edu.tr.

PhD. Candidate, Bursa Uludağ University, Main Discipline of Labour Economics and Industrial Relations, Türkiye.

Avrupa ülkelerinin yıllardır Asya, Afrika ve Ortadoğu gibi bölgelerden gelen mültecileri kabul etme konusunda katı bir tutum sergilemiş olması, Avrupa'nın mülteciler arasında ayırım yaptığı eleştirilerini de beraberinde getirmiştir. Bu çalışmada Avrupa'nın Ukraynalı mülteciler ile diğer ülke mültecileri arasındaki politika farklılıkları üzerine eleştirel bir değerlendirme yapılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Göç, Mülteci, Ukrayna, Avrupa

Evaluation of Europe's Perspective on Refugees Through the Case of Ukrainian Refugees

Abstract

Many people from different parts of the world leave their geography due to reasons such as war, poverty and natural disasters and migrate to other countries for a better future and life. With Russia's military operation in Ukraine, millions of Ukrainian citizens have passed to European countries and become refugees. European countries have also implemented an open-door policy and given great support to Ukrainian refugees. However, the fact that European countries have taken a strict attitude towards accepting refugees from regions such as Asia, Africa and the Middle East for years has brought along criticisms that Europe distinguishes between refugees. In this study, a critical evaluation will be made on the policy differences of Europe between Ukrainian refugees and refugees from other countries.

Keywords: Migration, Refugee, Ukraine, Europe

Giriş

Avrupa ülkeleri, II. Dünya Savaşı sonrası belirli bir refah seviyesini yakalamış ve Avrupa'da tekrar çatışma ortamının çıkmasının önüne geçmiştir. AB'nin kurumsal bir yapıya bürünmesi ve demokrasinin iyice güçlenmesi Avrupa ülkelerinin ekonomik olarak büyümesine de katkı sunmuştur. Avrupa ülkelerinin büyük bir gelişmişlik seviyesine ulaştığı bu dönemde dünyanın diğer ülkelerinde yaşanan sorunlardan kendilerini uzak tutabilmişlerdir. Sorunlu bölgelerden Avrupa'ya gelen mülteci sorunu ile karşı karşıya kalınca uyguladığı katı politikalar ile mültecileri Avrupa'dan uzak tutmaya çalışmıştır. Afrika, Afganistan, Ortadoğu bölgelerinden gelen mültecilere uygulanan bu sert

politikaların, Rusya'nın Ukrayna'ya saldırması sonucu ortaya çıkan Ukraynalı mültecilere uygulanmadığı görülmektedir.

Suriye, Afganistan, Yemen vb. ülkelerde yaşanan çatışmaların yıllardır devam etmesine ve bu bölgelerden kaynaklı olarak ortaya çıkan mülteci sayılarına bakıldığında Ukraynalı mültecilerden daha fazla sayıda olduğu görülmektedir. Buna karşın Avrupa, Rusya-Ukrayna savaşıyla ortaya çıkan mülteciler için 'en büyük' mülteci krizi kavramını kullanırken diğer mültecileri görmezden gelmesi veya daha az önemsemesi Avrupa'nın mültecilere bakışını ortaya koymaktadır. Suriyeli mülteciler konusunda da uzun bir süre sesiz kalan Avrupa, Akdeniz ve Ege Denizinden Avrupa'ya geçmek isteyen mültecilerin teknelerinin batması sonucu hayatlarını kaybeden mültecilerin görüntülerinin basında yer alması kamuoyunda tartışmalara sebep olmuş, bu tartışmalar neticesinde mülteciler arasında ekonomik durumları iyi ve vasıflı olanların bir kısmını kabul etmiştir.

2022 yılının, pandeminin sona ereceği ve uluslararası alanda insan hareketliliğinin tekrar normalleşeceği bir dönem olması beklenirken, Rusya'nın şubat ayında Ukrayna işgaline başlamasıyla milyonlarca Ukraynalı yollara düşmüş ve evlerini, yurtlarını terk etmek zorunda kalmışlardır. Çoğunlukla komşu ülkelere sığınan Ukraynalı mültecilerin bir kısmının da savaşın yoğun olarak yaşandığı doğu bölgelerinden batı bölgelerine doğru hareket ettiği görülmektedir.¹

Ukrayna ve Rusya arasındaki gerginlik 2014 yılında Kırım'ın Rusya tarafından ilhak edilmesine kadar dayanmaktadır. İki ülke arasındaki bu gerginlik Rusya'nın Şubat 2022'de Ukrayna'nın bazı bölgelerine başlatmış olduğu operasyonlar sonucu daha da artmıştır. Ukrayna'nın Rusya tarafından saldırıya maruz kalmasının önemli sonuçlarından bir tanesi Ukrayna'dan Avrupa ülkelerine doğru başlayan kitlesel göç eylemleri olmuştur. Avrupa Birliği, bu göç dalgasına çok hızlı bir tepki vermiş ve geçici koruma statüsü adıyla çıkarmış olduğu kanun çerçevesinde Ukraynalı mültecileri koruma altına almıştır. Bunun yanında Avrupa medyasının yanı sıra siyasi kurumları ve politikacılar Rusya işgali ile ortaya çıkan göç dalgası için 'En büyük mülteci krizi

¹ İbrahim Sirkeci, 'Ukrayna savaşı ve büyük kriz', *Göç Dergisi*, (2022), s. 179-180.

'kavramını kullanarak durumun vahametine dikkat çekmeye çalışmışlardır.²

Rusya'nın Ukrayna topraklarına yönelik başlatmış olduğu savaş sonucunda olaya taraf olan ülkeler kadar Avrupa ülkeleri de derinden etkilenmiştir. Başta Polonya olmak üzere pek çok Avrupa ülkesi Rus tehditlerinden dolayı güvenlik kaygısı taşımaya başlamış ve bölgede yeni bir olağanüstü döneme girilmiştir. Güvenlik kaygısının yanı sıra Ukrayna topraklarından yaklaşık 5,5 milyon Ukrayna kökenli mültecinin Batı'ya doğru hareketlenmesi Avrupa'nın en önemli sorunlarından biri olmuştur.³

Genel olarak mülteciler konusunda sessiz kalan ve kamuoyunun tepkisine göre karar veren Avrupa Ülkeleri, henüz Rusya'nın işgali başlamamışken Ukraynalılara yönelik açıklamalarda Ukraynalı mültecilerin tamamının kabul edileceği ve onlara her türlü imkânın sağlanacağını dile getirdiler. Nitekim Avrupa, daha önceki mülteci krizlerinde genellikle beklemeyi ve kamuoyundan gelen tepkilere göre harekete geçmeyi tercih etmiştir. Avrupa'nın Ukrayna konusunda alışagelmış politikasından farklı olarak hızlı karar alması sayesinde çok kısa sürede milyonlarca Ukraynalı Avrupa'ya geçmiştir.

Suriye savaşı ve Afganistan'ın işgali ile ortaya çıkan mülteci krizinde sınırlarını kapatan hatta sınırlarını duvarlarla, tel örgüleriyle kapatan Avrupa ülkeleri mültecilerin geçişini engellemek için yoğun bir çaba göstermiştir. Bununla beraber Avrupa'ya geçmeyi başaran mültecilerden bir kısmını Türkiye ile yaptığı 'Geri Kabul' anlaşması çerçevesinde Türkiye'ye göndermiştir. Avrupa'nın Dünyanın diğer bölgelerinden gelen mültecilere yönelik almış oldukları bu tedbirlere karşın, Ukraynalılara sonuna kadar kapıları açmalarının altında yatan temel etkenler nelerdir? Ukraynalıların Avrupalı olarak görülmesi, dini olarak kendilerine yakın hissedilmesi, beyaz olmaları, Ukrayna'nın Avrupalıları Rusya'dan coğrafi olarak ayırması ile Rusya'dan doğrudan gelecek tehlikelerden koruduğu gibi faktörler etkili olmuştur.

² Armağan Take Lloyd, İbrahim Sirkeci, 'Ukrayna'dan mülteci akışına uzun vadeli bakış: Savaş, göç ve güvensizlikler', *Göç Dergisi*, (2022), s. 265-280.

³ Hacı Mehmet Poyraz, 'Rusya-Ukrayna savaşının Avrupa'ya yansımaları', *SETA Analiz*, (2022), s.16.

Göç

Geçmişini çok eskilere dayanan göç olgusuna sosyolojik açıdan bakıldığında, kişi veya toplulukların farklı nedenlerle mekânsal olarak yer değiştirmesi sonucu eyleme evrilen, eylemin nihayete ermesinden sonrada çeşitli etkileri süren bir süreç olarak tanımlanmaktadır. Bireyin veya grupların göç kararı almasına sebep olan itici faktörlere bakıldığında, doğal ve sosyal çevre ön plana çıktığı görülmektedir. Bu çevreler birey veya toplulukların ekonomik-kültürel açıdan tatmin etmediği zaman reddedilir ve bunun sonucunda göç başlamış olur. Bu bağlamda göç, bireylerin ya da grupların yaşadıkları bölgelerden ayrılarak kalıcı veya geçici olarak yeni bir yerleşim yerine gitmeleri olarak ifade edilebilir. Göç hareketi, bir mahalleden başka bir mahalleye, kırsal bölgelerden kentsel gölgelere doğru ülke içinde yer değiştirme şeklinde olabileceği gibi, bir ülkeden başka bir ülkeye olan dış göç şeklinde de olabilmektedir.⁴

Göç, mülti disiplinli bir kavram olması sebebiyle tanımı da çok farklı şekillerde yapılabilmektedir. Buna göre göç, insanların yasadıkları coğrafya ve sosyo-kültürel çevreden ayrılarak yeni bir coğrafya ve sosyo-kültürel çevrede ikamet etmeye başlaması olarak tanımlanabilir.⁵ Uluslararası Göç Örgütünün yapmış olduğu tanıma göre göç, bir veya birden fazla insanın bir devletin sınırları içinde veya bir devletin sınırlarını geçerek başka bir devletin topraklarına geçmesi olarak ifade edilmiştir. Bununla beraber göç olgusunun, süresi, yapısı ve nedenine bakılmaksızın insanların yer değiştirmesi olarak ifade edilebilir. Bu tanıma mülteci ve sığınmacı statüsünde olanlar, göçmenler ve aile birleşimi yoluyla göç edenler gibi farklı sebeplerle göç edenler de dâhildir.⁶

Göç kavramı; kişilerin hayatlarını sürdürdükleri topraklardan, aşına oldukları sosyal çevrelerinden, sahip oldukları maddi varlıklarından, özetle toplumsal yapının birçok imkânından isteyerek veya zorunlu sebeplerle uzaklaşarak yeni yaşam alanlarına doğru yelken açması

⁴ Sabri Çakır, 'Geleneksel Türk kültüründe göç ve toplumsal değişim', *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi Journal of Social Science*, (2011), s. 129-142.

⁵ Esma Durugönül, 'Sosyal değişim, göç ve sosyal hareketler', *II. Ulusal Sosyoloji Kongresi: Toplum ve Göç, DİE*, Ankara, (1997), s. 95-100.

⁶ IOM, *Uluslararası Göç Hukuku, Göç Terimler Sözlüğü*, İsviçre, (2009), s.35.

olarak tarif edilebilmektedir.⁷ Diğer bir ifade ile göç kavramı, genel olarak “yer değiştirme hareketi” olarak tanımlansa da toplumun siyasal, sosyal, kültürel ve ekonomik yapısı ile ilgili olup pek çok nedeni içinde barındırmaktadır. Göç eylemi gerçekleştiğinde insanlar kültürlerini, yeteneklerini, sorunlarını, değerlerini ve alışkanlıklarını da kendileri ile beraber gittikleri bölgelere taşımaktadır.⁸

Göç İle İlgili Kavramlar

Literatürde göç olgusu ile ilgili çok sayıda kavram yer almaktadır. Aşağıda konuyla ilgili olan mülteci, sığınmacı, göçmen, transit göç, iç göç, dış göç ve zorunlu göç gibi kavramları ile ilgili tanımlara yer verilmektedir.

Mülteci: 1951 tarihli Birleşmiş Milletler Hukuki Statüsüne ilişkin Sözleşmesinde yer alan 1967 tarihli Mültecilerin Statüsüne ilişkin Protokol deki tanıma göre, vatandaşı oldukları ülkeden çeşitli sebeplerle(savaş, siyasi istikrarsızlık, doğal nedenler gibi) ayrılmak zorunda kalan ve geçerli sebeplerle dönemeyen veya dönmek istemeyen kişiler mülteci statüsünde kabul edilmektedir.⁹ Mülteci statüsü almış olan kişileri gittikleri ülkelerde kalıcı haklara sahip olmaktadır.

Sığınmacı: Henüz mülteci statüsüne sahip olmayan, bu statüye sahip olmak için uluslararası koruma arayışı içinde olan kişilere verilen statüdür. Resmi statüleri değerlendirme aşamasında olan sığınmacıların göç etme sebepleri mültecilerle benzerdir. Sığınmacılar yasal olarak mülteci statüsüne geçmek için bekledikleri sürelerde geldikleri ülkeye isteği dışında geri gönderilemezler ve temel haklarının korunması gerekmektedir.¹⁰

---

⁷Aykut Toros, ‘Sorunlu bölgelerde göç’, *Global Strateji Enstitüsü*, Ankara, (2008), s.9.

⁸Stephen Castles ve Mark J. Miller, ‘Göçler Çağı Modern Dünya’da uluslararası göç hareketleri’ *İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları*, (2008).

⁹Nezih Orhan, ILO, *Mültecileri Anlamak, Mültecileri Anlatmak*, 27.08.2022 tarihinde https://dspace.ceid.org.tr/xmlui/bitstream/handle/1/1747/wcms_734370.pdf?sequence=1&isAllowed=y, Adresinden alındı.

¹⁰ BMMYK (UNHCR), Birleşmiş Milletler Mülteciler Yüksek Komiserliği, *Dünya Mültecilerinin Durumu 2000: İnsani Yardımın Elli Yılı*, Ankara, (2001).

Göçmen: Kişisel tercihler sonucu ve dışarıdan herhangi bir zorlama veya baskı olmadan bireyin hür iradesiyle göç ettiği bir durum olarak kabul edilmektedir. Göçmenler, hem kendilerinin hem de ailelerinin gelecekteki beklentilerini daha da yükseltmek amacıyla başka bir ülkeye veya bölgeye yalnız veya aileleri ile birlikte göç ederler.¹¹ Göçmenler, mülteci ve sığınmacılarından farklı olarak gönüllülük esasını çerçevesinde göç etmektedirler.¹²

Transit göç: Ülkesinden ayrılıp başka bir ülkeye gitmek isteyen kişi veya gruplar ulaşmak istedikleri ülkeye gidinceye kadar farklı ülkelerde beklemeleri söz konusu olabilmektedir. Buradan hareketle kişi veya grupların asıl varmak istediği bölge veya ülkeye ulaşmak için yol güzergâhında bulunan herhangi bir ülkede(geçiş ülkesi) geçici olarak barınması durumuna ‘transit göç’, bu kişilere ‘transit göçmen’ olarak ifade edilmektedir.¹³

İç göç ve Dış göç: İç göçün tanımına bakıldığında; herhangi bir ülkenin sınırları içerisinde gerçekleşen genellikle kırdan kente doğru olan göçler olarak ifade edilmektedir. Dış göç ise; bir ülkenin sınırlarından geçerek başka bir ülke sınırlarına doğru olan göç şeklinde ifade edilmektedir. Dış göçün sebeplerine bakıldığında; ülkelerin yaşadığı ekonomik sıkıntılar, savaşlar, istilalar, bulaşıcı hastalıklar vb. nedenler olduğu görülmektedir. Bununla beraber bireyler ve aileler ve daha iyi şartlarda yaşamak üzere daha iyi imkânlarla sahip olan ülkelere göç ederler.¹⁴ Buna ek olarak dış göç, yaş veya cinsiyet ayrımı olmadan toplumun her kesimini içinde barındıran kitlesel bir eylem olma özelliği göstermektedir.¹⁵

Zorunlu göç: Genel olarak insan hakları ihlallerinden, şiddet içeren durumlardan veya insan kaynaklı ya da doğal felaketlerden korunmak amacıyla insanların buldukları bölgeleri zorunlu veya mecbur

¹¹ ILO, Göç Terimleri Sözlüğü. *Uluslararası Göç Hukuku*, İsviçre. (2009).

¹² Ahmet Y. Gökdere, *Yabancı Ülkelerde İşgücü Akımı ve Türk Ekonomisi Üzerindeki Etkileri*, *İş Bankası Kültür Yayınları*, (1978), s.56.

¹³ Vahit Doğan, *Türk Vatandaşlık Hukuku*, Ankara, (2006), s.66.

¹⁴ Nur Birinci Gemici, ‘Çalışma hayatında dezavantajlı bir grup: Göçmenler’, *İş ve Hayat*, (2026), s. 255

¹⁵ Murat Arpacı, ‘Uluslararası Göç ve Toplumsal Cinsiyet: Erzincan Örneği’, *Sinop Sosyal Bilimler Dergisi*, (2020), s. 140.

bırakılmaları sonucu terk etmeleri şeklinde tanımlanabilmektedir.¹⁶ Zorunlu göç belirli bir ülke sınırları içerisinde olabileceği gibi bir ülkeden başka bir ülkeye doğru da gerçekleşebilmektedir.

Avrupa'nın Genel Mülteci Politikası

AB ülkelerinin ortak bir mülteci politikasının olmadığını söylemek yanlış olmayacaktır. Zira bu durum birlik ülkeleri arasında standartlaşmış bir mülteci politikasının olmayışından kolaylıkla anlaşılabilir. Mülteci veya sığınmacıların Avrupa ülkelerine yapmış oldukları başvurular incelendiğinde, her ülkenin farklı prosedürlerinin olduğu görülmektedir. Bununla birlikte kişilerin kabul edilmesinden sonra ekonomik ve sosyal haklardan faydalanma konusunda ülkeler arasında ciddi farklılıklar söz konusu. Öte yandan AB vize sistemi içinde insani amaçlar için kullanılması öngörülen vize türü oluşturulmuş olmasına rağmen, bu amaçla başvuru yapan mülteci veya sığınmacılar genel olarak olumsuz cevap aldıkları görülmektedir.¹⁷

Avrupalı politikacılar genellikle Avrupa kamuoyunun gözü önünde cereyan eden trajik bir olay sonrasında anlık bir tavır takınarak harekete geçmektedirler. Avrupa'daki insan hakları kuruluşları ve mülteci sorunları bağlamında çalışmalara yapan STK'ların ile dünya kamuoyu baskısı gibi sebeplerle harekete geçme zorunluluğunu hisseden politikacılar, gerçekten mevcut sorunu çözme gayretinde olmadıklarından dolayı yapılan toplantılar da formaliteden öteye gidememektedir. AB Ülkeleri için öncelikli olan birliğin güvenliği olmasından dolayı aldıkları kararlarda mevcut sorun çözmek için yeterli olmamaktadır. Yapılan toplantılar sonucunda genellikle sağduyulu açıklamalar yapılır kamuoyundan gelen tepkiler azaltılmaya çalışılır.¹⁸

Avrupa Birliği ülkeleri, birliğin önceliklerinden çok kendi ulusal çıkarlarına öncelik vermelerinden dolayı göç konularında ortak hareket edememekte ve birliği temsil edecek ortak bir standart oluşturamamaktadırlar. Zira bu konularda alınan kararlarda her ülkenin

---

¹⁶ Birleşmiş Milletler (BM), Ülke İçinde Yerinden Olma Konusunda Yol Gösterici İlkeler, *Brookings Enstitüsü Yerinden Olma Projesi*, Washington, D.C., (2005).

¹⁷ Eren Bayraklı, Kazım Keskin, 'Avrupa'nın mülteci krizi', *Akademik İncelemeler Dergisi*, (2017), s. 115-136.

¹⁸ Bayraklı, Keskin, a.g.m, s. 115-136.

kendi egemenlik alanına göre hareket ettiği görülmektedir.¹⁹ Nitekim hem Suriyeli hem de Ukraynalı mülteciler konusunda ülkelerin uygulamalarına bakıldığında bu durum daha net anlaşılmaktadır. Örneğin, Almanya yaklaşık 500 bin Suriyeli kabul ederken, birliğin diğer ülkelerindeki Suriyeli mültecilerin sayıları bunun çok altında olduğu görülmektedir.

Avrupa'nın yakın tarihi incelendiğinde, Avrupa coğrafyasında uzun bir dönem savaş ve benzeri olayların gerçekleşmediği görülmektedir. Göçlerin yaşanmasına sebep olan olayların daha çok Avrupa'ya uzak olan bölgelerde gerçekleşmesinden dolayı Avrupa ülkeleri bu konuya yönelik politika geliştirmek veya çözüm aramak yerine tepkisiz kalmayı tercih etmekteydiler. Uzun bir süre tepkisiz kalan Avrupa yaşanan insani krizler ve hayatını kaybeden binlerce mülteçiden sonra istemeyerek te olsa dünyadan gelen tepkiler neticesinde politikalarında yumuşamaya gittiler ve başta Almanya olmak üzere bazı ülkeler Suriyeli mültecileri kabul etmek zorunda kaldı. Rusya'nın Ukrayna'yı işgal etmesinin Avrupa coğrafyasında meydana gelen bir olay olması ve Avrupa'yı direk etkileyecek bir sorun olmasından dolayı mülteciler ile ilgili politikasını alışagelmışin dışında değiştirmek zorunda kaldılar. Suriyeli mültecilerin aksine milyonlarca Ukraynalı çok kısa sürede Avrupa'ya kabul edildi.

Avrupa'nın Ukraynalı Mültecilere Yönelik Bakışı

Rusya'nın Ukrayna'yı işgal etmesi ile beraber ortaya çıkan mülteci krizi Avrupa'yı derinden etkilemiştir. Daha önceki mülteci krizlerinde tepkisiz kalan veya duruma göre hareket eden Avrupa ülkeleri Ukraynalı mülteciler konusunda çok hızlı hareket etmiştir. Hükümetlerin yanı sıra basın kuruluşları, sivil toplum örgütleri ve Avrupa vatandaşları da genel olarak Ukraynalı mültecilere destek vermiş Suriyelilere karşı sergilemiş oldukları olumsuz tavırların aksi yönünde davranmışlardır. Aşağıda Ukraynalı mültecilere yönelik Avrupa ülkelerinin liderlerinden gelen açıklamalar, medyada yer alan haberler ile ilgili bazı açıklamalar yer almaktadır.

---

¹⁹ Deniz Karakaş, 'Mülteci sorunu çerçevesinde Avrupa Birliği – Türkiye ilişkileri', *Ormer Enstitüsü*, (2016), s.3

AB Komisyonu Ukraynalı mültecileri kabul eden birlik üyelerinin desteklenmesi için "React-EU" fonundan finansman sağlanmasını kapsayan bir teklif açıkladı. Mültecilerin insani ihtiyaçlarını karşılamasını kolaylaştırmak amacıyla özellikler Ukrayna'ya sınırı olan Romanya, Macaristan, Polonya ve Slovakya ile nüfuslarıyla orantılı olarak en çok mülteci kabul eden Bulgaristan, Estonya, Avusturya ve Çekya gibi ülkelere 3,4 milyar Avro değerinde kaynak aktarılacak.²⁰

Afganistan, Irak ve Suriye gibi ülkelerden gelen sığınmacılara kapılarını kapatan Avrupa Birliği üyesi ülkeler, Ukraynalı mültecilere kapılarını açmalarını; Ukraynalıların, "Beyaz tenli, renkli gözlü ve Hristiyanlar" olması gibi gerekçelere dayandırmakta. Buna benzer açıklamalarda bulunanlardan biri de Avrupa Birliği Komisyonu Başkanı Ursula von der Leyen oldu. Leyen: "Ukrayna, Avrupa'ya ait, onlar bizden biri ve onları aramızda görmekten mutluluk duyarız" şeklinde bir açıklama yaptı. Bu sözler bile Avrupa'nın daha önceki mülteci akımlarındaki sergilemiş olduğu tavrın değiştiğine kanıt olarak gösterilebilir.²¹

Suriyeli sığınmacılar konusunda sert bir tutum sergileyen İngiltere de tıpkı diğer AB ülkeleri gibi Ukraynalı mültecileri kabul edeceğini açıkladı. Fakat İçişleri Bakanlığı, diğer Avrupa ülkelerinden farklı olarak Ukraynalı mültecilerin kabul edilmesini kolaylaştırmak için "Homes for Ukraine" adında bir uyum planı açıkladı. Uyum planı kapsamında, Ukraynalı mültecilere misafir edecek İngiliz vatandaşlarının ilgili birimlere başvuruda bulunarak evlerini mültecilere açabilecekleri, hükümetin de bu vatandaşlara maddi olarak destek vereceği belirtildi. Ukraynalı mültecilere yönelik bu politika, uluslararası alanlarda da ses getirdi. Birçok uluslararası yayın kuruluşunda, İngiltere'nin açık kapı politikası uygulamasına yer verildi ve İngiltere'nin Suriyeli sığınmacılar

---

²⁰ Dünya Gazetesi, Avrupa Birliği, Sığınmacıları Kabul Eden Üyelerine Destek Sağlayacak, 23 Mart 2022 tarihinde <https://www.dunya.com/dunya/avrupa-birligi-siginmacilari-kabul-eden-uyelerine-destek-saglayacak-haberi-652815>. Adresinden alındı.

²¹ Adem Demir, Independent, AB'nin Göçmen Politikası "Bizden Ve Öteki" Üzerine Kurulu: Beyaz Tenli, Renkli Gözlü Ve Hristiyan Oldukları İçin Duygular Farklı, 7 Mart 2022 tarihinde <https://www.indyturk.com/node/481476/dunya/abnin-gocmen-politikasi-bizden-ve-oteki-uzerine-kurulu-beyaz-tenli-renkli-gozlu-ve> Adresinden alındı.

krizinden dersler çıkarması nedeniyle daha insan bir bakış açısıyla bir mülteci politikası uygulamaya çalıştığı dile getirildi.²²

BM İnsan Hakları Konseyi'nin 49. Toplantısında konuşan Macaristan Dışişleri Bakanı Peter Szijjarto, ülkesinin Ukraynalı mültecileri diğer ülkelerden gelenlerden ayrı tutmasını ve farklı davranmasının sebebini: Ukraynalılar savaştan kaçan bir halk fakat Suriyeli ve Afgan mülteciler bizim ülkelerimize yasadışı yollarla giren kişilerdir. Bu iki durum birbirinden tamamen farklıdır şeklinde bir açıklama yapmıştır.²³

Bulgaristan, yaklaşık olarak 250 bin Bulgar kökenli insanın yaşadığı Ukrayna'dan gelen kişilere her türlü yardımı yapacağını açıkladı. Bulgaristan Başbakanı Kiril Petkov yaptığı açıklamalarda, Ukraynalı mültecilerle diğer mültecileri kıyaslarken, diğerleri için 'geçmiş belirsiz' insanlar kavramını kullanırken Ukrayna'dan gelenlerin yabancı olmadığını, bunlar bildik tanıdık, hava limanları bombalanan Avrupalılar şeklinde ayrımcı bir açıklama yapmıştır. Diğer bir açıklamasında ise Ukraynalı mültecileri "eğitilmiş, vasıflı ve akıllı" olarak²⁴ tarif etmiştir.

Batı basınında, Ukrayna krizi ile ilgili pek çok haber yayınlandı. Bu haberlerin içeriklerine bakıldığında, Batıda Ukrayna sorunu Afganistan, Irak ve Suriye'deki krizlerden farklı olarak algılandığı görülmektedir. Basında yer haberlerden yola çıkarak, Ukraynalıların Batıya daha yakın olarak görüldüğü ile ilgili pek çok yorum yapıldı ve bu yorumlar bazı kesimler tarafından eleştirildi. Amerikan CBS kanalı, Ukrayna'yı savaş ve iç karışıklıkların yaşandığı diğer bölgelere göre daha medeni ve

²² Gizem Bolat, Anadolu Ajansı, *Avrupa'nın "Siyasi" Mülteci Rejimi*, 3 Mayıs 2022 tarihinde, <https://www.aa.com.tr/tr/analiz/avrupanin-siyasi-multeci-rejimi/2578509>. Adresinden alındı.

²³ Stratejik Düşünce Enstitüsü, *Avrupa'dan Sığınmacılara Çifte Standart*, 4 Mart 2022 tarihinde <https://www.sde.org.tr/avrupa/avrupadan-siginmacilara-cifte-standart-haberi-26120> Adresinden alındı.

²⁴ Euronews, *Avrupa'nın Ukraynalı Mültecilere Sınırlarını Açmasına Suriyelilerden Çifte Standart Eleştirisi*, 6 Mart 2022 tarihinde, <https://tr.euronews.com/2022/03/06/avrupa-n-n-ukraynal-multecilere-s-n-rlar-n-acmas-na-cifte-standart-elestirisi>. Adresinden alındı

Avrupalı olarak nitelendirilmiş, Ukraynalıların Netflix seyreden Avrupalılardan farklı olmadığı şeklinde ifadelere yer vermiştir.²⁵

Fransız medyasında da Ukraynalı ve Suriyeli Sığınmacıları kıyaslayan BFM TV çalışanı Phillipe Corbe, "Ukrayna'da Rusya'nın desteklediği Suriye rejiminin saldırılarından kaçan Suriyelileri konuşmuyoruz. Canlarını kurtarmak için bizimkilere benzeyen arabalarla ülkelerinden ayrılan Avrupalılardan bahsediyoruz." sözleriyle Ukraynalıları savunmuştur.²⁶

Batılı gazetecilerinde siyasetçilerden çok farklı düşünmediğini söylemek yanlış olmayacaktır. Yaptıkları yayınlarda, Ukraynalılar savunulurken, diğer mülteciler ise eleştirilmektedir. CBC News muhabiri yaptığı açıklamada şu ifadeleri kullanmıştır: "Affınıza sığınarak söylüyorum, burası Irak ya da Afganistan gibi yıllardır çatışmaların yaşandığı bir bölge değil. Burası daha medeni, daha Avrupalı insanların yaşadığı bir ülke, bu sözleri dikkatle seçmem gerekiyor'. Benzer şekilde BBC çalışanı da Rusya'nın bombardımanı sonucu yaşanan olayların kendisi için çok duygusal olduğunu çünkü burada zarar gören insanların tıpkı Avrupalılar gibi mavi gözlü ve sarı saçlı kişiler olduğunu ve bu Avrupalıların Putin'in füzeleri sonucu hayatlarını kaybettiğini belirtmiştir.²⁷ Bu açıklamalar Batı basınında yer alan yüzlerce açıklamadan sadece bir kaçı.

Tablo 3. *Ukraynalı Mültecilere Kolaylık Sağlayan Avrupa Ülkelerinden Bazıları*

Ülkeler	Ukraynalı Mültecilere Tanınan Ekonomik ve Sosyal Haklar
Almanya	Ücretsiz toplu taşıma, Soruşturmasız oturma izni,

²⁵ Euronews, Avrupa'nın Ukraynalı Mültecilere Sınırlarını Açmasına Suriyelilerden Çifte Standart Eleştirisi, 3 Mart 2022 tarihinde <https://tr.euronews.com/2022/03/06/avrupa-n-n-ukraynal-multecilere-s-n-rilar-n-acmas-na-cifte-standart-elestirisi>. Adresinden alındı.

²⁶ Stratejik Düşünce Enstitüsü, Avrupa'dan Sığınmacılara Çifte Standart, 3 Mart 2022 tarihinde <https://www.hrw.org/tr/news/2020/03/17/339568> Adresinden alındı.

²⁷ Adem Demir, Independent, AB'nin Göçmen Politikası "Bizden Ve Öteki" Üzerine Kurulu: Beyaz Tenli, Renkli Gözlü Ve Hıristiyan Oldukları İçin Duygular Farklı, 7 Mart 2022 tarihinde <https://www.indyturk.com/node/481476/dunya/abnin-gocmen-politikasi-bizden-ve-oteki-uzerine-kurulu-beyaz-tenli-renkli-gozlu-ve> Adresinden alındı.

	Sağlık hizmetlerinden yararlanma imkânı
Çekya	Çalışma, eğitim ve sağlık gibi imkanları kapsayan özel vize
Fransa	Daha fazla mültecinin ağırlanması için 400 milyon Euro bütçe
Hollanda	Haftalık 60 Euro ödenek, ücretsiz seyahat hakkı
İngiltere	Evini Ukraynalılara açan vatandaşlarına nakit desteği
İtalya	90 güne kadar vize muafiyeti
İspanya	Ukraynalı mültecilerin sosyal güvenlik sistemine dahil edilmesi
İsviçre	1 yıllık özel oturma izni, Aylık nakit desteği
Macaristan	Mülteci çalıştıran işverene destek
Polonya	18 aya kadar oturma ve çalışma izni, her mülteciye nakit desteği
Romanya	9 ay çalışma izni

Kaynak: Anadolu Ajansı, 2022

Tablo 3’de bazı Avrupa ülkelerinin Ukraynalı mültecilere sağladıkları ekonomik ve sosyal haklardan örnekler gösterilmektedir. Tablo incelendiğinde, Ukraynalı mültecilere ekonomik ve sosyal düzenlemeler içeren pek çok imkânın verildiği görülmektedir.

Avrupa’nın Diğer Mültecilere Yönelik Bakışı

Avrupa Birliği’nin Suriye’de yaşanan siyasi istikrarsızlık ve bunun sonucunda ortaya çıkan göç hareketleri ile ilgili genel politikasına bakıldığında, konuyu dillendirmek veya diplomatik olarak soruna çözüm aramanın ötesinde farklı bir tavrının olmadığını söyleyebiliriz. Avrupa’nın Suriye’deki insani drama tepkisiz kaldığını gösteren çok sayıda örnek mevcut. Örneğin, Mayıs 2012 tarihinde Suriye’nin Hula bölgesinde 32’si çocuk olmak üzere 108 sivilin katledilmesi sebebiyle Avrupa Birliği üyesi ülkelerin yapabildikleri tek şey kendi ülkelerindeki Suriye büyükelçilerini ‘person nongrate’ (istenmeyen adam) ilan etmek olmuştur. Suriye konusunda birliğin diğer üyelerde bu çizgide devam etmişlerdir. Suriyelilerin Avrupa kapılarına dayandığı sürece kadar bu soruna kayıtsız kalmayı tercih etmişlerdir. Dünya kamuoyu

Avrupa'nın Suriyeli mültecilere karşı hoşgörülü olmasını beklerken aksine birliğin tavrı dışlayıcı/ötekileştirici olmuştur.²⁸

Avrupa Birliği üyesi ülkelere gitmek isteyen başta Afganistan, Suriye, Irak kökenli insanlara genel olarak kapılar hep kapatıldı. Suriyeli göçmenlerin Avrupa topraklarına geçmesini engellemek amacıyla başta Yunanistan gibi ülkeler olmak üzere birçoğu sınırdaki güvenlik önemleri artırdı ve hatta sınırlar duvarlarla veya tel örgüleriyle kapatıldı. Yunanistan bu konuda sicili en kabarık ülkelerden biri. Akdeniz'de Avrupa'ya geçmeye çalışan pek çok göçmen Yunanistan'ın sert önlemleri yüzünden hayatını kaybetti. Genel olarak doğu kökenli göçmenlere karşı ön yargılı olan Avrupa ülkeleri az sayıda da olsa göçmeni kabul etmek zorunda kaldı. Fakat kabul edilen bu kişiler rastgele alınmadı. Alınanların özelliklerine bakıldığında birçoğu eğitilmiş ve varlıklı kişilerden olduğu görülmektedir.²⁹

Suriye, Irak, Afganistan mülteci örnekleri üzerinde Batı ülkelerinin tavırlarına bakıldığında çifte standart bir politika sergilediklerini söylemek yanlış olmayacaktır. Mültecilerin, ülkelere gelmesin diye birçok önlem alan Avrupa, milyonlarca mülteciyi mali destek koşullarıyla Türkiye'ye gitmesini istemiştir. Kendi ülkelerinde yaşam tehlikesi olan bu insanların canlarını kurtarmak için binlerce kilometre yürüyerek zorlu bir serüvenden geçerek daha güvenli olduklarını düşündükleri bölgelere gitmek zorunda kalmakta ve maalesef bu kişiler Batı tarafından kendi kaderleriyle baş başa bırakıldıklarını görüyoruz. Frontex sınırlarında önleri kesilen ve geri itilen binlerce Suriyeli ve buna benzer pek çok örnek verilebilir. Geri itilen Suriyelilerin bir çoğu (kadın, çocuklar dahil) çareyi insan tacirlerinde bulmuş, maddi kaynaklarını ve umutlarını başkasının insafına bırakmak zorunda kalmışlardır. Sonuç olarak birçoğu gitmek istediği yere varamamıştır.³⁰

²⁸ Selçuk Kanat, Samet Zenginoğlu, 'Avrupa Birliği'nin Suriyeli mültecilere yönelik yaklaşım ve politikaları', *Route Educational and Social Science Journal*, (2017), s. 20-32.

²⁹ Adem Demir, Independent, AB'nin Göçmen Politikası "Bizden Ve Öteki" Üzerine Kurulu: Beyaz Tenli, Renkli Gözlü Ve Hristiyan Oldukları İçin Duygular Farklı, 7 Mart 2022 tarihinde <https://www.indyturk.com/node/481476/dünya/abnin-göçmen-politikası-bizden-ve-öteki-üzerine-kurulu-beyaz-tenli-renkli-gözlü-ve> Adresinden alındı.

³⁰ Saif Khalid, Aljazeera, Understanding Europe's Response to Ukrainian Refugee Crisis, 10 Mart 2022 Tarihinde <https://www.aljazeera.com/news/2022/3/10/qa-why-europe-welcomed-ukrainian-refugees-but-not-syrians>, adresinden alındı.

Savaşların çıkmasında hiçbir dâhili olmayan sivil insanlar, savaşın en acımasız sonuçlarına katlanmak zorunda bırakılmıştır.³¹

Türkiye-Yunanistan sınırında, Yunan güvenlik güçleri tarafından mültecilere yapılan muameleler ile ilgili İnsan Hakları İzleme Komitesi tarafından yapılan bir açıklamada: kimliği belirsiz olan kişiler ve Yunanistan askerinin mültecileri zorla alıkoydukları, onları cinsel ve fiziksel olarak taciz ettikleri, giysilerini çıkarılarak eşyalarına el konulduğunu belirtmiştir. Çırılçıplak bırakılan mültecilerin zorla Türkiye tarafına gönderilmektedirler. Avrupa Birliği'nin, Yunanistan'ın yapmış olduğu bu insanlık dışı muameleye tepki göstermesi beklenirken aksine takdir etmiş ve hem siyasetçiler hem de FRONTEX tarafından Yunanistan desteklenmiştir.³²

Reuters haber ajansının 6 Mart 2022 tarihinde mülteciler ile ilgili yaptığı bir haberde, Batı ülkelerinin Ukraynalı ve Suriyeli mültecilerine karşı sergiledikleri farklı tavır kıyaslanmaktadır. Haberde Avrupa'nın Suriye'den ve diğer ülkelerden gelen mültecileri dışladığını buna karşın, Rusya'nın Ukrayna'yı işgal etmesiyle ortaya çıkan Ukrayna menşeli mültecileri ise kabul etmesi eleştirilmektedir. Arap dünyasında pek çok aktivist bu konuyla ilgili açıklama yapmış ve bu çifte standart politika eleştirilmiştir. Bu eleştirilerde bulunanlar, zor şartlarda binlerce kilometre yürümek zorunda kalan ve Avrupa ülkelerine geçmeye çalışırken zorlu deniz yolculuklarında ölen mültecilerin görüntülerini hatırlatmaktalar. Yine bu eleştirilerde AB Ülkeleri milyonlarca Ukraynalı mülteciyi misafir etmeye hazırlanırken, bu kişilere geçici oturma ve çalışma izni vermesinin yanında sosyal yardımlarda bulunması, Suriye veya benzeri bölgelerde yaşanan olaylara verilen cevaplarla çeliştiği belirtilmiştir. Resmi verilere göre Suriye'deki savaşın başından 2021 yılı başına kadar ki geçen süreçte başta Almanya olmak üzere AB ülkeleri toplamda 1 milyona yakın Suriyeli mülteciyi kabul etti. Kabul edilen bu kişileri birçoğu 2016 yılından önce Türkiye ile AB arasında yapılan 'Geri kabul' anlaşması çerçevesinde mali koşulların desteklenmesi şartıyla Türkiye'ye gönderildi. Suriye'deki savaştan kaçıp

³¹ Taner Bilgin, Savaş Yıllarında Anadolu Rumlarının Yaşadığı İkilem, *VAKANÜVİS-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, (2016),s.78.

³² Human Rights Watch, *Yunanistan: Sınırdaki Mültecilere Yönelik Şiddet*, 6 Mart 2022 tarihinde <https://www.hrw.org/tr/news/2020/03/17/339568> Adresinden alındı.

Türkiye, Lübnan, Ürdün gibi komşu ülkelere sığınmak zorunda kalan mülteciler, Ukraynalı mültecilere gösterilen hoşgörünün kendilerinden esirgendiği gerekçesiyle Avrupa Ülkelerinin 'çifte standart' davranmakla suçluyorlar. Mültecilerin pek çoğunun hayali Avrupa'ya gidip orada güven içinde yaşamak. Yaklaşık 10 yıl önce Suriye'deki iç savaştan kaçarak komşu ülke olan Lübnan'a sığınan ve Sidon kentinde kampta yaşayan 3 çocuk babası Suriyeli Ahmet El-Hariri 'de bu hayali kuran milyonlarca mülteçiden sadece biri. Ahmet El-Hariri Batı ülkelerine olan tepkisini şu sözlerle dile getiriyor:³³

“Biz Suriyeli mülteciler hala çadırlarda, karın altında ölümle karşı karşıya kalırken ve kimse bize bakmıyorken neden Ukraynalılar tüm ülkelerde daha iyi karşılandı diye merak ediyoruz.”

AB'nin bu durumu eleştirileri de beraberinde getirmiştir. BM Mülteciler Yüksek Komiserliği Sözcüsü Shabia Mantoo, Batılı ülkelere bazılarının mültecilere yönelik bu çifte standart tavrına tepki göstermiştir. Mantoo eleştirilerinde mültecilerin, hangi ırka mensup oldukları, ten renkleri ve nerden geldiklerinin bir önemini olmadığı ve onlara karşı daha merhametli ve insancıl olunması gerektiğini dile getirmiştir. Uluslararası Af Örgütü Genel Sekreteri Agnes Callamard ise sosyal medyadan yaptığı açıklamada, Avrupa'nın tavrını eleştirmiştir. Açıklamada, Ukraynalı mülteciler dışındaki mültecilere gösterilen ayrımcı tavrını yanlış olduğu, yapılan yorumlarda Ukraynalı mültecileri savunulurken sergilenen ırkçı ve iğrenç davranışların Avrupa'nın yıllardır göçmenlere gösterdiği muamelenin kanıtı olduğunu dile getirmiştir.³⁴

---

³³ Hassan Hankir, Hams Rabah, Reuters, *Arab Refugees See Double Standards In Europe's Embrace Of Ukrainians*, 6 Mart 2022 tarihinde <https://www.reuters.com/world/arab-refugees-see-double-standards-europes-embrace-ukrainians-2022-03-02/>. Adresinden alındı.

³⁴ Adem Demir, Independent, AB'nin Göçmen Politikası "Bizden Ve Öteki" Üzerine Kurulu: Beyaz Tenli, Renkli Gözlü Ve Hıristiyan Oldukları İçin Duygular Farklı, 7 Mart 2022 tarihinde <https://www.indyrturk.com/node/481476/dünya/abnin-göçmen-politikası-bizden-ve-öteki-üzerine-kurulu-beyaz-tenli-renkli-gözlü-ve> Adresinden alındı.

Rusya-Ukrayna Savaşına Yönelik Genel Bir Bakış

NATO kolektif savunma örgütü Batı ülkelerini Rus tehdidine karşı koruyan bir güvenlik kalkanı görevi üstlenmektedir. NATO Avrupa kıtası içerisinde güvenlik kaygılarını ortadan kaldırmış ve Avrupalı kimliğinin tekrar inşa edilmesine katkı sağlamıştır.³⁵ NATO'nun korumasından yararlanmak isteyen Ukrayna'nın NATO'ya girme isteği Rusya tarafından tehdit olarak algılandı. Ukrayna'nın NATO'ya girmesi durumunda kendi güvenliğinin tehlikeye gireceğini düşünen Rusya bu durumu bahane ederek Ukrayna topraklarını işgal etmeye başlamıştır.

21 Şubat 2022 tarihinde Rusya Devlet Başkanı Vladimir Putin, Ukrayna'nın doğusundaki ayrılıkçı Luhanska ve Donetsk bölgelerinin bağımsızlığını tanıdığını ve Rus askeri askerlerinin “barışı koruma” görevini yerine getireceğini açıklamıştır. Bu açıklamanın ardından Rus Meclisi Putin'e ülke sınırları dışında kullanılmak üzere askeri güç yetkisi vermiştir. Rusya'nın işgal kararı almasından hemen sonra Ukrayna'da olağanüstü hâl ilan edilmiştir. Rusya, 24 Şubat 2022'de Ukrayna'yı fiilen işgal etmeye başlamış ve başkent Kiev dâhil olmak üzere ülkenin pek çok bölgesinde patlamalar yaşanmıştır. Avrupa birliği her ne kadar savaşan taraflardan biri olmasa da yaşanan bu gelişmelerden sonra yaptığı açıklamalarda Ukrayna'dan gelmesi muhtemel bütün mültecileri kabul edeceğini açıklamıştır. Bu açıklamadan sonra henüz savaşın ikinci gününde bile yaklaşık 50 bin Ukraynalının Avrupa'ya geçtiği belirtilmiştir.³⁶

Rusya Federasyonu'nun Ukrayna'ya yönelik başlattığı işgal girişimi sonrasında “ikinci soğuk savaş” dönemi başlamıştır. Rus birliklerinin 24 Şubat 2022 sabahı Ukrayna'ya karşı başlattığı saldırı ve ülkenin çeşitli bölgelerinde belirlemiş olduğu hedeflere havadan ve karadan füze saldırıları düzenlemesiyle birlikte Avrupa'nın doğu kanadında konvansiyonel bir saldırı gerçekleşmiştir.³⁷ Avrupa ve ABD Rusya'nın

³⁵ Seda Gözde Tokatlı, Soğuk savaş Dönemi Güvenlik Algisında Yaşanan Değişim ve Uluslararası Sistemin Değişen Dinamikleri, *Vakanüvis*, (2022), s.388

³⁶ Mehmet Başçılar, Mustafa Karataş, Merve Deniz Pak Güre, 'Rusya-Ukrayna savaşı, zorunlu göç ve insani koridorlar: Sosyal hizmet bağlamında Bir Değerlendirme', *Gümüşhane Üniversitesi Sağlık Bilimleri Dergisi*, (2022), s. 794-805

³⁷ Murat Aslan, Rusya'nın Ukrayna'ya saldırısının siyasi ve askeri değerlendirmesi, *Seta /Perspektif*, (2022), s 15,

daha fazla ileri gitme ihtimaline karşın önlemler almış ve bölgedeki müttefiklerine silah ve askeri destek sağlamışlardır. Yaşanan saldırılar neticesinde Ukrayna'nın özellikle Rusya'ya yakın şehirlerde ve çatışmaların yaşandığı bölgelerde yaşayan milyonlarca kişi zorunlu olarak ülkenin batısına doğru hareket etmiş ve bunların büyük bir kısmı Polonya gibi ülkelere geçmiştir. Rusya ile Ukrayna arasında yaşanan bu gerginlik her ne kadar Ukrayna topraklarında gerçekleşmiş olsa da, Avrupa Ülkelerini de etkileyen bir olay olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır.³⁸

Rusya'nın Ukrayna'yı işgal etmeye başlaması ile yiyecek, su ve barınma gibi temel ihtiyaçları karşılayan alt yapının zarar görmesinin yanı sıra alikoyulma ve şiddete maruz kalma korkusu endişe yaratmış ve Ukraynalıların bir kısmı zorunlu olarak göç etmek zorunda kalmışlardır.³⁹ Savaşın başlamasıyla Avrupa ülkeleri de büyük bir mülteci krizi ile karşı karşıya kalmış Ukraynalı mültecileri kabul etme ve onlara destek olma amacıyla çözüm arayışına girmişlerdir.⁴⁰

Ukraynalı Mülteciler ile İlgili Veriler

Birleşmiş Milletler Mülteciler Yüksek Komiserliği'nin (BMMYK) yayınlamış olduğu verilere göre 24 Şubat'ta Rusya'nın işgalinden bu yana çeşitli ülkelere gitmek için Ukrayna topraklarından çıkış yapan kişi sayısı 10 milyondan fazla olduğu görülmektedir. İşgalin başlamasıyla birlikte artan çatışmaların, sivillerin ölümüne ve yerleşim yerlerindeki sivil altyapının hasar görmesine neden olması halkı emniyet ve güvenlik anlamında yardım arayışına itmiştir. En son yayınlanan BMMYK verilerine göre ise ülkeden ayrılan Ukraynalıların sayısı net olarak 10 milyon 107 bin 957 olduğun belirtilmiştir. BM verilerine göre, Avrupa'da kayıtlı mülteci sayısı ise 6 milyon 162 bin kişi. Avrupa'da Geçici Koruma veya buna benzer bir ulusal koruma programına kayıtlı

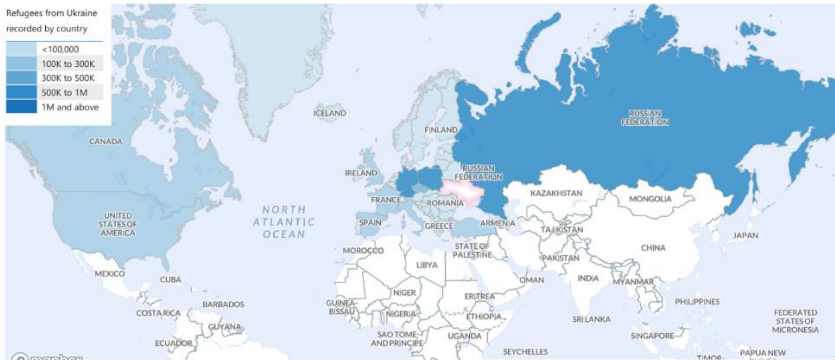
³⁸ Hacı Mehmet Poyraz, a.g.e. s. 20.

³⁹ Anton Kurapov, Valentyna Pavlenko, Alexander drazdov, Valentyna Bezliudna, Alexander Reznik, Richard İsralowitz, Toward an Understanding of the Russian-Ukrainian War Impact on University Students and Personnel, Journal of Loss and Trauma, (2022), s.25.

⁴⁰ UNHCR, *BM Mülteciler Yüksek Komiserliği, Ukrayna Mülteci Durumuna İlişkin Veri Portalını*, 9 Eylül 2022 tarihinde <https://www.unhcr.org/tr/35453-unhcr-updates-ukraine-refugee-data-reflecting-recent-movements.html> Adresinden alındı.

Ukraynalıların sayısı ise 3 milyon 745 bin olarak belirlenmiştir. Derlenen verilere göre, en fazla mülteci kabul eden ülkenin 5 milyona yakın kişiyi ağırlayan Polonya olduğu görülmektedir. Polonya dışında Romanya, Macaristan, Moldova ve Slovakya gibi ülkelerde mülteci yükünü en fazla hisseden ülkelerin başında gelmektedir.⁴¹ Polonya'ya geçen Ukraynalı mültecilerin bir kısmı buradan Avrupa'nın diğer bölgelerine geçmiştir.

Şekil 1. Ukraynalı Mültecilerin Ülkelere göre Dağılımını Gösteren Yoğunluk Haritası

Kaynak: UNHCR,2022

Şekil 1’de Ukraynalı mültecilerin göç etikleri ülkeleri yer almaktadır. Mavi renkte gösterilen ülkeler Ukraynalı mültecilerin en çok tercih etikleri ülkeleri göstermektedir. Harita incelendiğinde Ukraynalıların genel olarak yakın olan komşu ülkeleri tercih ettikleri görülmektedir. Mültecilerin hareket yönü, daha önceki mülteci akınlarına benzer olarak ekonomik ve sosyal alanda gelişmiş batı ülkeleri olduğu görülmektedir.

Tablo 1. Ukrayna’ya Sınırı Olan Devletlerdeki Ukraynalı Mülteci Sayıları

⁴¹ BMMYK (UNHCR), Birleşmiş Milletler Mülteciler Yüksek Komiserliği, *Dünya Mültecilerinin Durumu 2000: İnsani Yardımın Elli Yılı*, Ankara, (2001), 3 Ekim 2022 tarihinde <https://www.brookings.edu/blog/africa-in-focus/2022/03/17/climate-migration-deepening-our-solutions/> Adresinden alındı.

Ülke	Geçici Koruma Veya Benzer Ulusal Koruma Programlarına Kayıtlı Ukraynalı Mülteciler	Kayıtlı Ukraynalı Mülteci Sayısı
Belarus	Bilinmiyor	13.422
Macaristan	29.170	29.170
Moldova	Bilinmiyor	90.745
Polonya	1.379.470	1.379.470
Romanya	64.533	81.158
Rusya	Bilinmiyor	2.593.209
Slovakya	93.188	83.384
Toplam	1.566.361	4.270.558

Kaynak: UNHCR, 2022

Tablo 1' de Ukraynalı mültecilerin sığındıkları komşu ülkelerdeki sayılar gösterilmektedir. Tablo incelendiğinde 2.593.209 kişi ile en fazla mültecinin Rusya' ya sığındığı görülmektedir. Ukrayna'ya savaş açan ve topraklarının bir kısmını işgal eden Rusya' ya çok sayıda mültecinin gitmesi dikkat çekmektedir. Rusya' ya sığınanların Ukrayna'da yaşan Ruslar veya Rus yanlısı olan Ukrayna vatandaşları olduğu düşünülmektedir. Ukraynalı mültecileri en fazla kabul eden ikinci ülkenin 1.279.470 kişi ile Ukrayna'nın batı komşusu Polonya olduğu görülmektedir.

Tablo 2. Ukraynalı Mültecilerin Dünyadaki Dağılımı

Ülke	Geçici Koruma Veya Benzer Ulusal Koruma Programlarına Kayıtlı Ukraynalı Mülteciler	Kayıtlı Ukraynalı Mülteci Sayısı
Arnavutluk	Bilinmiyor	2.780
Ermenistan	Bilinmiyor	489
Avusturya	81.261	81.261
Azerbaycan	Bilinmiyor	4.639
Belçika	54.457	55.130
Bosna Hersek	Bilinmiyor	228
Bulgaristan	133.775	67.467
Hırvatistan	17.717	17.718

Kıbrıs	16.048	13.642
Çekya	431.285	431.462
Danimarka	32.556	34.477
Estonya	34.490	54.765
Finlandiya	38.588	38.588
Fransa	101.369	101.369
Gürcistan	Bilinmiyor	26.031
Almanya	655.800	1.003.029
Yunanistan	16.663	18.663
İzlanda	1500	1500
İrlanda	50.423	46.481
İtalya	153.664	159.968
Letonya	39.954	38.104
Liechtenstien	300	300
Litvanya	65.369	64.950
Lüksemburg	6.561	6.561
Malta	1.366	1.459
Karadağ	5.975	24.482
Hollanda	76.660	76.660
Kuzey Makedonya	Bilinmiyor	5.129
Norveç	26.669	26.669
Portekiz	49.623	49.718
Sırbistan & Kosova	957	18.792
Slovenya	7.604	7.604
İspanya	141.846	141.846
İsveç	45.128	46.938
İsviçre	61.239	61.239
Türkiye	Bilinmiyor	145.000
İngiltere	122.900	122.900
Toplam	2.473.747	2.998.138

Kaynak: UNHCR,2022

Ukraynalı mültecilerin dünya genelindeki dağılımını gösteren Tablo 2 incelendiğinde, Ukraynalı mültecilerin Avrupa'nın birçok noktasına yayıldıkları görülmektedir. Avrupa dışında az sayıda olsa da Türkiye,

Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan gibi ülkelerde de Ukraynalı mültecilere rastlanmaktadır. Birleşmiş Milletler verilerine göre 145 bin Ukraynalının Türkiye'ye geldiği tespit edilmiştir.

Avrupa'nın Diğer Mültecilere Yönelik Tutum ve Davranışlarının Farklı Olmasının Nedenleri

Avrupa Birliği'nin dışlayıcı ve ötekileştirici tutumunu sergilemesinin nedenleri olarak üç faktör göze çarpmaktadır. Bu faktörlere bakıldığında:⁴²

- İlki; özellikle 11 Eylül saldırıları ve sonrasında İslamcı görünen radikal grupların ve terör faaliyetlerinin artması ile Avrupa ülkelerine yayılan İslamofobi gerçeğidir. 11 Eylül saldırıları dışında, İspanya'da 2004 yılında, İngiltere'de 2005 yılında, Fransa'da 2015 yılında ve Belçika'da 2016 yılında meydana gelen terör saldırıları İslamofobi'nin artmasına neden olmuştur. "İslam" ve "Terör" kelimelerinin yaşanan bu olaylarla birlikte kullanılması, Batı'nın İslam Dünyasına karşı olumsuz algı ve tutumların ortaya çıkmasına sebep olmuştur.

- İkincisi; 2008 küresel ekonomik krizinin de etkisi ile Avrupa'da artan işsizlik sorununun başlıca sorumluları olarak göçmenler hedef gösterilmiştir. Buna benzer olayların geçmişte de yaşandığı gözlemlenmiştir. II. Dünya Savaşı sonrasında artan işgücü talebini karşılamak amacıyla alternatif olarak düşünülen yabancı işçiler 1973 Petrol Krizi sonrasında ekonomik problemlerin en büyük kaynağı olarak gösterilmişlerdir. Bu tarihten sonra başta Almanya olmak üzere birçok Avrupa ülkesi göçmen işçilere karşı katı bir tutum sergilemiştir.

- Üçüncü ve son faktör ise; son yıllarda Avrupa'da genç nüfus oranının bir hayli azalmış olmasıdır. Bu durum çalışma amacıyla gelen göçmenlerin daha çok göze çarpmasına neden olmuştur. Avrupa'nın yerli vatandaşları 1950'li yıllardan itibaren geçici istihdam sağlamak amaçlı gelen göçmenlerin ülkelerinde kalıcı hale gelmeleri sebebiyle göçmenlere karşı olan tutum ve davranışları dışlayıcı olmuştur.

Avrupa'daki özellikle Asya ve Afrika kökenli mülteciler, son yıllarda Avrupa'da radikal ve aşırı sağcı partilerin siyasi propagandalarında ilk sırada yer almaktadır. Bu partilerin politikalarının geçmişte olduğu gibi

⁴²Selçuk Kanat, Samet Zenginoğlu, a.g.e., s.20-32.

günümüz dede etkili olabilmektedir. Almanya’da İslam karşıtı aşırı sağcı “Almanya için Alternatif” (AfD) partisi kurulduktan sonra girdiği her seçimde oylarını yükseltmeyi sürdürmesi, 2017 Fransa seçimlerinde aşırı sağcı Ulusal Cephe (FN) lideri Marine Le Pen ‘in Macron’un karşısında ikinci tura kalması bu duruma örnek olarak gösterilebilir. Aşırı sağcı partiler daha fazla oy almak için göçmenleri siyasi malzeme yapmaktan kaçınmamaktadırlar. Avrupa siyasetine bakıldığında ulusal kimliğin destekçileri konumunda olan, kendini ön planda gösteren aşırı sağ ve popülist partilerin, mülteciler konusunda sürekli katı bir tutum sergilemiş ve onların kabul edilmemesi konusunda tavır sergilemişlerdir. Bu partilerin siyasi ajandalarında mültecilerin, iş hayatında ve ekonomide kitlesel bir baskı oluşturduklarına dair kaygılar yer almaktadır. Bu durum, yukarıda ismi geçen partilerin mültecilere yönelik dışlayıcı/ötekileştirici bir tavır sergilemelerine sebep olmuştur. Mültecilere yönelik sergilenen bu tavırlar mültecilerin entegrasyonunu zorlaştırmakla beraber çoğu Avrupa ülkesinde mülteciler/göçmenler kötülüklerin kaynağı olarak görülmesine de neden olmuştur.⁴³

Sonuç

Dünya’daki göç hareketleri incelendiğinde, genel olarak göçlerin birçoğunun çeşitli muhtelif gerekçeler sonucunda ortaya çıktığı görülmektedir. Göçleri tetikleyen faktörlere bakıldığında ekonomik ve siyasi nedenlerin ön plana çıktığı söylenebilir. Geçmişten günümüze kadarki geçen süreçte gerçekleşen göç olaylarının rotaları incelendiğinde, insanların genellikle refah seviyesi yüksek ve güvenlik sorunlarının olmadığı ülkelere gitmeyi tercih ettikleri görülmektedir.

Rusya’nın Ukrayna’yı işgal etmesiyle milyonlarca Ukraynalı mülteci durumuna düşmüş ve birçoğu Avrupa ülkelerine gitmeyi tercih etmiştir. Daha önceki mülteci olaylarında tepkisiz kalmayı tercih eden Avrupa, Ukraynalı mültecilere kapılarını sonuna kadar açmıştır. Hükümetler, sivil toplum kuruluşları, medya ve vatandaşlar... Neredeyse tüm Avrupa Ukraynalı mülteciler için adeta seferber

⁴³ Suat Ayhan, Avrupa’nın mülteci sorununa panoramik bir bakış, *Uluslararası Politika Akademisi*, 10 Ağustos 2020 tarihinde <http://politikaakademisi.org/2020/08/10/avrupanın-multeci-sorununa-panoramik-bir-bakis/>, adresinden alındı.

olduğunu söyleyebiliriz. Avrupa'nın Ukraynalı mültecilere karşı hoşgörülü olmasının sebepleri irdelendiğinde, Ukraynalıların Hristiyan olmaları, Rusya'nın Avrupa için tehdit olarak görülmesi, savaşın Avrupa kapılarında cereyan etmiş olması, Ukraynalıların kültürel olarak Avrupalılara benzemesi ve diğer mültecilere göre daha modern olarak görülmeleri gibi nedenler olduğu görülmektedir.

İnsan hakları ve göçmen hakları ile ilgili dünya ülkelerine tavsiyelerde bulunan Avrupa Birliği, söz konusu kendi güvenliği olunca bu ilkelere uymadığı gibi kendi menfaati söz konusu olunca insan haklarını ihlal etmekten de kaçınmamaktadır. Birliğin göç ile mücadelesinde takındığı tavır teorik olarak ilkeli görünmekle birlikte uygulamada pragmatik bir yaklaşım sergilediği görülmektedir. Canlarını kurtarmak için ülkelerinden kaçıp daha iyi şartlarda yaşama ve değer görmek hayali ile Avrupa'ya sığınan mülteciler dışlayıcı bir tavırla karşı karşıya kalmaktadırlar. Avrupa Birliğinin sürekli vurguladığı ve Birliğe üye olmanın temel şartlarından birisi olarak sunduğu 'insan haklarına saygı' söz konusu mülteciler olunca görmemezlikten gelmekten hiç çekinmemektedir.

Suriye, Afganistan ve Afrika vb. bölgelerden gelen mülteciler konusunda sesiz kalmayı tercih eden Avrupa, Akdeniz'de yüzlerce mültecinin hayatını kaybetmesi sonucu gelen tepkiler karşısında tavrını yumuşatmış ve az sayıda da olsa bazı Suriyelileri kabul etmek zorunda kalmıştır. Rusya'nın henüz işgali başlamamışken bile Ukraynalı mültecileri kabul edeceğini açıklayan Avrupa ülkeleri, mülteciler arasında ayırım yaptığını bariz bir şekilde ortaya koymuştur.

Kaynakça

Arpacı, Murat, 'Uluslararası Göç ve Toplumsal Cinsiyet: Erzincan'da Yaşayan Afgan Kadınlar Örneği', *Sinop Sosyal Bilimler Dergisi*, 4/1, (2020), s. 135-154.

Aslan, Murat, Rusya'nın Ukrayna'ya saldırısının siyasi ve askeri değerlendirmesi, *Seta / Perspektif*, sayı 132, (2022), s.15.

Ayhan, Suat, Avrupa'nın mülteci sorununa panoramik bir bakış, *Uluslararası Politika Akademisi*, <http://politikaakademisi.org/2020/08/10/avrupanın-multeci-sorununa-panoramik-bir-bakis/>, Erişim tarihi:10.10.2022.

Başçılar, Mehmet, Karataş, Mustafa, Güre, Mustafa Deniz Pakgure, 'Rusya-Ukrayna Savaşı, Zorunlu Göç Ve İnsani Koridorlar: Sosyal Hizmet Bağlamında Bir Değerlendirme', *Gümüşhane Üniversitesi Sağlık Bilimleri Dergisi*, 11/2, (2022), s. 794-805.

Bayraklı, Eren, Keskin, Kazım, 'Avrupa'nın Mülteci Krizi', *Akademik İncelemeler Dergisi*, 12/2, (2017), s. 115-136.

Bilgin, Taner, Savaş Yıllarında Anadolu Rumlarının Yaşadığı İkilem, *VAKANÜVİS- Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 1/1, (2016), s.37-90.

Birleşmiş Milletler (BM), Ülke İçinde Yerinden Olma Konusunda Yol Gösterici İlkeler. Brookings Enstitüsü *Yerinden Olma Projesi*, Washington, D.C., Erişim tarihi:03.10.2022. <https://www.brookings.edu/blog/africa-in-focus/2022/03/17/climate-migration-deepening-our-solutions/>.

BMMYK (UNHCR), (2001). Birleşmiş Milletler Mülteciler Yüksek Komiserliği, *Dünya Mültecilerinin Durumu 2000: İnsani Yardımın Elli Yılı*, Ankara.

Castles Stephan, Miller Mark. J., 'Göçler Çağı Modern Dünya'da Uluslararası Göç Hareketleri', *İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları*, (2008).

Çakır, Sabri, 'Geleneksel Türk Kültüründe Göç Ve Toplumsal Değişme', *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi Jurnal of Social Science*, Sayı:24, (2011), s. 129-142.

Demir Adem, Independent, AB'nin Göçmen Politikası "Bizden Ve Öteki" Üzerine Kurulu: Beyaz Tenli, Renkli Gözlü Ve Hıristiyan Oldukları İçin Duygular Farklı. Erişim tarihi: 25.09.2022, <https://www.indyturk.com/node/481476/dünya/abnin-göçmen-politikası-bizden-ve-öteki-üzerine-kurulu-beyaz-tenli-renkli-gözlü-ve>

Doğan, Vural, 'Türk Vatandaşlık Hukuku', Ankara, (2006), s.66.

Durugönül, Esmâ, 'Sosyal Değişime, Göç Ve Sosyal Hareketler', *II. Ulusal Sosyoloji Kongresi: Toplum ve Göç, DİE*, Ankara, (1997), s. 95-100.

Dünya Gazetesi, Avrupa Birliği, Sığınmacıları Kabul Eden Üyelerine Destek Sağlayacak, Erişim tarihi: 12.10.2022, <https://www.dunya.com/dunya/avrupa-birligi-siginmacilari-kabul-eden-uyelerine-destek-saglayacak-haberi-652815>.

Euronews, Avrupa'nın Ukraynalı Mültecilere Sınırlarını Açmasına Suriyelilerden Çifte Standart Eleştirisi, Erişim tarihi:

15.09.2022, <https://tr.euronews.com/2022/03/06/avrupa-n-n-ukraynal-multecilere-s-n-rlar-n-acmas-na-cifte-standart-elistirisi>.

Gemici, Nur, Birinci, 'Çalışma Hayatında Dezavantajlı Bir Grup: Göçmenler', *İş ve Hayat*, 2/4, (2016), s. 239-261.

Gökdere, Ahmet, Y., 'Yabancı Ülkelerde İşgücü Akımı Ve Türk Ekonomisi Üzerindeki Etkileri', *İş Bankası Kültür Yayınları*. s.56.

Human Rights Watch, *Yunanistan: Sınırdaki Mültecilere Yönelik Şiddet*, Erişim tarihi: 11.10.2022, <https://www.hrw.org/tr/news/2020/03/17/339568>

ILO, Göç Terimleri Sözlüğü, *Uluslararası Göç Hukuku*, No: 18, İsviçre. Erişim tarihi: 27.08.2022, http://www.goc.gov.tr/files/files/goc_terimleri_sozlugu.pdf,

IOM, 'Uluslararası Göç Hukuku, *Göç Terimler Sözlüğü*', No: 18, İsviçre, (2009), s.35.

Kanat, Selçuk, Zenginoğlu, Samet, 'Avrupa Birliği'nin Suriyeli Mültecilere Yönelik Yaklaşım Ve Politikaları', *Route Educational and Social Science Journal*, 4/3, (2017), s. 20-32.

Karakaş, Deniz, 'Mülteci Sorunu Çerçevesinde Avrupa Birliği – Türkiye İlişkileri', *Ormer Enstitüsü*, No: 16, (2016), s.3.

Khalid, Saif, Aljazeera, Understanding Europe's Response to Ukrainian Refugee Crisis, (2022), <https://www.aljazeera.com/news/2022/3/10/qa-why-europe-welcomed-ukrainian-refugees-but-not-syrians> , Erişim tarihi: 15.09.2022.

Kurapov, Anton, Pavlenko, Valentyna, Drazdov, Alexander, Bezliudna, Valentyna, Reznik, Alexander, İsralowitz, Richard, (2022): Toward an Understanding of the Russian-Ukrainian War Impact on University Students and Personnel, *Journal of Loss and Trauma*, DOI: 10.1080/15325024.2022.2084838, ISSN: (Print) (Online) *Journal homepage*: <https://www.tandfonline.com/loi/upil20>

Lloyd, Armağan, Take, Sirkeci, İbrahim, 'Ukrayna'dan Mülteci Akışına Uzun Vadeli Bakış: Savaş, Göç Ve Güvensizlikler', *Göç Dergisi*, 9/2, (2022), s. 265-280.

Nezih, Orhan, ILO, *Mültecileri Anlamak, Mültecileri Anlatmak*. Erişim Tarihi: 27.08.2022. https://dspace.ceid.org.tr/xmlui/bitstream/handle/1/1747/wcms_734370.pdf?sequence=1&isAllowed=y ,

Polat Gizem, Anadolu Ajansı, *Avrupa'nın "Siyasi" Mülteci Rejimi*, Erişim tarihi: 27.09.2022. <https://www.aa.com.tr/tr/analiz/avrupanin-siyasi-multeci-rejimi/2578509>.

Poyraz, Hacı, Mehmet, 'Rusya-Ukrayna Savaşının Avrupa'ya Yansımaları', *SETA Analiz*, Sayı 369, (2022). S. 16.

Reuters, *Arab Refugees See Double Standards in Europe's Embrace Of Ukrainians*. Erişim tarihi: 28.09.2022 <https://www.reuters.com/world/arab-refugees-see-double-standards-europes-embrace-ukrainians-2022-03-02/>.

Sirkeci, İbrahim, 'Ukrayna Savaşı Ve Büyük Kriz', *Göç Dergisi*, 9/2, (2022), s. 179-180.

Stratejik Düşünce Enstitüsü, Avrupa'dan Sığınmacılara Çifte Standart, Erişim tarihi: 11.10.2022. <https://www.sde.org.tr/avrupa/avrupadan-siginmacilara-cifte-standart-haberi-26120>

Tokatlı, Seda, Gözde, 'Soğuk Savaş Dönemi Güvenlik Algısında Yaşanan Değişim ve Uluslararası Sistemin Değişen Dinamikleri', *VAKANÜVİS-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 7(1),(2022), s.376-406.

Toros, Aykut, 'Sorunlu Bölgelerde Göç', *Global Strateji Enstitüsü*, Ankara, (2008), s.9.

UNHCR, *BM Mülteciler Yüksek Komiserliği, Ukrayna Mülteci Durumuna İlişkin Veri Partalını*, Erişim tarihi :9 Eylül 2022. <https://www.unhcr.org/tr/35453-unhcr-updates-ukraine-refugee-data-reflecting-recent-movements.html>

Extended Abstract

Many people from different parts of the world leave their geography due to reasons such as war, poverty and natural disasters and migrate to other countries for a better future and life. With Russia's military operation in Ukraine, millions of Ukrainian citizens have passed to European countries and become refugees. European countries have also implemented an open-door policy and given great support to Ukrainian refugees. However, the fact that European countries have taken a strict attitude towards accepting refugees from regions such as Asia, Africa and the Middle East for years has brought along criticisms that Europe distinguishes between refugees. In this study, a critical evaluation will be made on the policy differences of Europe between Ukrainian refugees and refugees from other countries.

European countries, II. After the World War II, it achieved a certain level of prosperity and prevented the emergence of an environment of conflict in Europe again. The institutionalization of the EU and the strengthening of democracy have also contributed to the economic growth of European countries. In this period, when European countries reached a great level of development, they were able to distance themselves from the problems experienced in other countries of the world. When faced with the problem of refugees coming to Europe from troubled regions, it tried to keep refugees away from Europe with its strict policies. It is seen that these harsh policies applied to refugees from Africa, Afghanistan and the Middle East are not applied to the Ukrainian refugees who emerged as a result of Russia's attack on Ukraine.

In the refugee crisis that emerged with the Syrian war and the occupation of Afghanistan, European countries that closed their borders and even closed their borders with walls and wire fences have made an intense effort to prevent the passage of refugees. However, he sent some of the refugees who managed to cross into Europe to Turkey within the framework of the 'Readmission' agreement with Turkey. What are the main factors behind Europe's opening the doors to Ukrainians, despite these measures taken against refugees from other parts of the world? Factors such as seeing Ukrainians as

Europeans, feeling close to them religiously, being white, separating Europeans from Russia geographically by Ukraine and protecting them from direct dangers from Russia were effective.

It would not be right to say that EU countries have a common refugee policy. Because this situation can be easily understood from the absence of a standardized refugee policy among the countries of the Union. When the applications of refugees or asylum seekers from European countries are examined, it is seen that each country has different procedures. However, there are serious differences between countries in terms of benefiting from economic and social rights after the admission of individuals. On the other hand, although the visa type envisaged to be used for humanitarian purposes has been created within the EU visa system, it is seen that refugees or asylum seekers who apply for this purpose generally receive a negative response.

The refugee crisis that emerged with Russia's invasion of Ukraine deeply affected Europe. European countries, which remained unresponsive in previous refugee crises or acted according to the situation, acted very quickly on the issue of Ukrainian refugees. In addition to governments, media outlets, non-governmental organizations and European citizens have generally supported Ukrainian refugees and acted in the opposite direction of their negative attitudes towards Syrians. Below are statements from the leaders of European countries regarding Ukrainian refugees and some statements about the news in the media.

When we look at the general policy of the European Union regarding the political instability in Syria and the resulting migration movements, we can say that it does not have a different attitude beyond voicing the issue or seeking a solution to the problem diplomatically. There are numerous examples that show that Europe has remained unresponsive to the humanitarian drama in Syria. For example, due to the massacre of 108 civilians, 32 of whom were children, in the Hula region of Syria in May 2012, the only thing that the European Union member states could do was to declare their Syrian ambassadors in their own countries 'person nongrate'. On Syria, other members of the union continued in this line. They preferred to

remain indifferent to this problem until the Syrians reached the gates of Europe. While the world public expects Europe to be tolerant towards Syrian refugees, the attitude of the union, on the contrary, has been exclusionary / marginalizing.

On February 21, 2022, Russian President Vladimir Putin announced that he recognized the independence of the separatist Luhanska and Donetsk regions in eastern Ukraine and that Russian military soldiers would fulfill the task of "keeping the peace". Following this statement, the Russian Parliament authorized Putin to use military force outside the borders of the country. Immediately after Russia's decision to invade, a state of emergency was declared in Ukraine. Russia started to occupy Ukraine on February 24, 2022, and explosions occurred in many parts of the country, including the capital, Kyiv. Although the European Union is not one of the warring parties, in the statements it made after these developments, it announced that it would accept all possible refugees from Ukraine. After this statement, it was stated that even on the second day of the war, about 50 thousand Ukrainians crossed into Europe.

According to the data published by the United Nations High Commissioner for Refugees (UNHCR), more than 10 million people have departed from Ukraine to go to various countries since the invasion of Russia on February 24. The increasing conflicts with the beginning of the occupation, causing the death of civilians and the damage to the civilian infrastructure in the settlements, pushed the people to seek help in terms of safety and security. According to the latest UNHCR data, the net number of Ukrainians leaving the country is 10 million 107 thousand 957. According to UN data, the number of registered refugees in Europe is 6 million 162 thousand people. The number of Ukrainians registered in Temporary Protection or a similar national protection program in Europe was determined as 3 million 745 thousand. According to the compiled data, it is seen that the country that accepts the most refugees is Poland, which hosts close to 5 million people. Apart from Poland, countries such as Romania, Hungary, Moldova and Slovakia are among the countries that feel the refugee burden the most. Some of the Ukrainian refugees who crossed into Poland went from here to other parts of Europe.

With Russia's occupation of Ukraine, millions of Ukrainians became refugees and many preferred to go to European countries. Preferring to remain unresponsive in previous refugee incidents, Europe has opened its doors to Ukrainian refugees until the end. Governments, non-governmental organisations, media and citizens... Almost all of Europe has mobilized for Ukrainian refugees. When the reasons why Europe is tolerant towards Ukrainian refugees are examined, it is seen that there are reasons such as the fact that Ukrainians are Christian, Russia is seen as a threat to Europe, the war took place at the gates of Europe, Ukrainians are culturally similar to Europeans and are seen as more modern than other refugees.

The European Union, which gives advice to the countries of the world regarding human rights and immigrant rights, does not comply with these principles when it comes to its own security, and does not refrain from violating human rights when it comes to its own interests. Although the attitude of the Union in its fight against migration seems principled in theory, it is seen that it exhibits a pragmatic approach in practice. Refugees who took refuge in Europe with the dream of escaping from their countries to save their lives and living in better conditions and seeing value are faced with an exclusionary attitude. The European Union does not hesitate to ignore the 'respect for human rights', which is constantly emphasized and presented as one of the basic conditions of being a member of the Union, when it comes to refugees.

Syria, Afghanistan and Africa etc. Preferring to remain silent about the refugees coming from the regions, Europe softened its stance in the face of the reactions that resulted from the deaths of hundreds of refugees in the Mediterranean and had to accept some Syrians, even if they were few. The European countries, which announced that they would accept Ukrainian refugees even before the invasion of Russia had started, clearly showed that they made a distinction between refugees.

Research Article/ Araştırma Makalesi

The Position of Russian Diplomacy toward the Kosovo Issue (1998-1999)

Muhamed Jashari*

(ORCID: 0000-0003-4043-8376)

Makale Gönderim Tarihi

15.11.2022

Makale Kabul Tarihi

26.12.2022

Atıf Bilgisi/Reference Information

Chicago: Jashari, M., "The Position of Russian Diplomacy toward the Kosovo Issue 1998-1999", *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 7/Özel Sayı: Dr. Mahmut Kırkpınar'a Armağan: 1613-1632.

APA: Jashari, M. (2022). The Position of Russian Diplomacy toward the Kosovo Issue 1998-1999. *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 7 (Özel Sayı: Dr. Mahmut Kırkpınar'a Armağan), 1613-1632.

Abstract

The wars in Yugoslavia – both in Bosnia and later in Kosovo – unquestionably aroused the curiosity of the international community, including the Russian Federation. As a result of the war in Kosovo, namely with the NATO intervention, relations between Western countries and Russia entered a deterioration phase.

Russian diplomacy after the 1990s consistently insisted that its status was equal to that of the Western countries, while even resolutely claiming that it was to be consulted when it came to the future of the security architecture in Europe.

The purpose of this article is to present to the readers the role of the Russian Federation in the Kosovo war and Russia's reaction to the NATO military intervention. As we will see, Russia's main concern was the shape

---

* PhD Candidate, Skopje, Macedonia, muhamedijashari@gmail.com.

Doktora Öğrencisi, Üsküp, Makedonya.

that international relations were taking in the post-Kosovo period, and NATO's increasing role in the larger European security.

In this article the main method which will be used is qualitative method. We will use the *descriptive method* also, to describe the developments that characterized Russian foreign policy in the period of Kosovo war. Secondary sources will be used as data collection such as government documents or publications from UN or NATO.

Keywords: Yugoslav wars, Kosovo, Russia, UN, NATO Intervention.

Rus Diplomasinin Kosova Meselesi ile İlgili Duruşu (1998-1999)

Öz

Eski Yugoslavya'daki savaşlar – *hem Bosna hem daha sonra Kosova'da* – şüphesiz Rusya Federasyonu dahil olmak üzere uluslararası toplumun merakını uyandırdı. Kosova'daki savaşın ve NATO müdahalesinin ardından, Batı ülkeleri ile Rusya arasındaki ilişkiler bir bozulmuş sürecine girdi.

'90lı yıllardan sonra Rus diplomasisi Rusya'nın Batı ülkeleri ile aynı statüde olduğu konusunda sürekli ısrar etti. Hatta kararlı bir şekilde Avrupa güvenlik mimarisinin geleceği konusunda kendisine danışması gerektiğini savundu.

Bu makalenin amacı okuyuculara Rusya Federasyonu'nun Kosova savaşındaki rolünü ve NATO'nun askeri müdahalesine Rusya'nın tepkisini sunmaktır. Görüleceği üzere, Rusya'nın endişesi bu savaş sonrasında uluslararası ilişkilerin yeni şekillenme biçimi ve daha genel olarak Avrupa güvenliğinde NATO'nun büyüyen rolü idi.

Bu makalede kullanılacak olan temel yöntem nitel yöntemdir. Kosova savaşı döneminde Rus dış politikasını karakterize eden gelişmeleri tasvir etmek için betimsel yöntemi de kullanacağız. Hükümet belgeleri ve BM veya NATO yayınları gibi ikincil kaynaklar veri toplama olarak kullanılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Yugoslavya savaşları, Kosova, Rusya, BM, NATO Müdahalesi.

Introduction

The genesis of the war in Kosovo is directly related to the beginning of the breakup of Yugoslavia, that is, when in 1989 political authorities in Belgrade abolished the autonomy of Kosovo, and consequently the discontent of the Albanian population increased.

In such a situation, the Assembly of the Autonomous Province of Kosovo on July 2, 1990 declared Kosovo an independent and equal entity within the Federation of Yugoslavia. In September of the same year, the deputies in the assembly adopted the highest legal act - the Constitution, which initially declared Kosovo a Republic¹. One year later, i.e. in 1991, independence was declared through a popular referendum.

After the Serbian state rejected this decision of the Kosovo political authorities, the crisis constantly escalated between the population and the Serbian authorities, and this practically marked the beginning of the war in Kosovo in 1998.

Russian Diplomacy and Kosovo War

The war in Kosovo and the NATO military intervention represents the biggest stalemate in relations between the West and Russia, and also produced the biggest crisis between the two sides since the end of the Cold War and the fall of the Soviet Union. Furthermore, Alexei Arbatov considered that NATO actions provoked the most dangerous confrontation between Moscow and Washington since the Berlin crisis or the missile crisis in Cuba in the early 1960s.² Russian scholars of International Relations state that the Kosovo crisis had a significant impact both on the overall situation in the world and on the relations between world powers in the current global order.³

Indeed, various Russian circles had warned the Serbian establishment about the Kosovo issue several years before the beginning of the war and the NATO intervention. Since 1996, the newly appointed head of Russian diplomacy, Yevgeny Primakov, had warned Slobodan Milosevic to be careful on Kosovo, because in the

---

¹ Enika Abazi, "Çështja e Kosovës dhe Diplomacia Ndërkombëtare (1991-1999): Një konflikt i parashikueshëm". *Studime Historike, Institute of History*. 66/3-4, (2012) p. 196.

² Aleksei Arbatov, "NATO – glavnyaya problema dlya yevropeyskoy bezopasnosti". Retrieved from:

www.yabloko.ru/Publ/Articles/arat-33.html

³ Anatoly Torkunov, "International Relations after the Kosovo crisis". Melville, Andrei. Shakleina, Tatiana (ed.) *Russian Foreign Policy In Transition Concepts And Realities*, Central European University Press, Budapest, New York, 2005, p. 281.

event of an explosive situation there, it would be difficult to cope with.⁴

Speaking of Yevgeny Primakov, it has to be stressed that he was appointed as Russian Foreign Minister as a result of persisting pressure on Andrey Kozurev, who was already considered as someone who ignored Russian interests in the wars of Yugoslavia (Bosnia and Herzegovina).

Consequently, Kozurev's departure took place immediately after the parliamentary elections held in 1995, which brought to the DUMA a large percentage of deputies with nationalist views and communist deputies. Primakov expressed his ideas on foreign policy at the first press conference he held as Foreign Minister when, among other things, he stated that,

"Russia was and still is a great power and its policy in relation to the outside world has to correspond to this status".⁵

The position of Russian diplomacy both within the Contact Group and as an individual state was that the territorial integrity of the Federal Republic of Yugoslavia was inviolable. Thus, the Russian state insisted on maintaining the existing status quo in the Balkans, and consequently in Kosovo, while trying to maintain international borders intact. In fact, at the beginning of the crisis there were almost no differences and disagreements between Russia and the West when it came to the issue of the status of Kosovo as an autonomous province within the borders of the Federal Republic of Yugoslavia.

According to the UN position, or rather according to the UN Security Council Resolution 1160, any solution to the Kosovo issue had to be based on the territorial integrity of the Federal Republic of Yugoslavia and had to be in line with OSCE standards, including those

---

⁴Evgeniy Primakov, *Russian Crossroads toward the new Millennium*. Yale University Press, New Haven & London, 2004, p.178.

⁵Robert H Donaldson, "Boris Yeltsin's Foreign Policy Legacy", *Tulsa Journal of Comparative and International Law*, 7/3 (2000) p. 295.

set out in the Helsinki Final Act of 1975.⁶ This resolution, which was based on Chapter VII of the Charter, envisioned an arms embargo on Yugoslavia, including Kosovo, while any subsequent failure to meet the requirements of the resolution would pave the way for a military reinforcement.

The Russian diplomacy backed the above-mentioned resolution because it hoped that would be a final warning to Milosevic, whereas a second issue was that Russia did not want to find itself isolated among the other members of the UN Security Council.⁷

During his visit to Belgrade in March 1998, Yevgeny Primakov asked Milosevic to come up with an initiative regarding Kosovo's autonomy; to withdraw troops; to start negotiations with Ibrahim Rugova; and to agree on the arrival of a group of OSCE observers in Kosovo.⁸

Territorial inviolability and integrity were a very sensitive issue for Russia and its diplomacy. When referring to the period we are discussing here, we should not forget that Russia was dealing with a similar problem within its own territory.

The case of Kosovo symbolized the case of Chechnya for the Russian state, with which it had to deal— and that was a reason why Russia was sensitive to its territorial integrity being subject to irredentist movements that challenged national sovereignty or national social cohesion. For Russian diplomacy, both Chechnya in Russia and Kosovo in the Balkans constituted domestic issues and any solution had to be sought within the sphere of state autonomy.⁹

US Deputy Secretary of State Strobe Talbott reported that in one case Igor Ivanov, the head of the Russian diplomacy during the

---

⁶ United Nations Security Council (UNSC) Res. 1160 (31 March 1998), UN Doc.S/RES/1160, Retrieved from: [https://undocs.org/S/RES/1160\(1998\)](https://undocs.org/S/RES/1160(1998))

⁷ Paul Latawaski. Martin Smith, *The Kosovo crisis and the evolution of post-Cold War European security*, Manchester, Manchester University Press, 2003, p. 94.

⁸ Evgeniy Primakov, p. 180.

⁹ Enika Abazi, "Kosovo Conflict and the Post-Cold War Order: Russia and Turkey Policies". *Turkish Review of Balkan Studies*, 7, (2002), p. 221.

Kosovo war, had spoken very clearly in a meeting with the US Secretary of State Madeleine Albright:

“Don’t you understand that we have too many Kosovos in Russia!?”¹⁰

In fact, the connection between Yugoslavia and the threat of further disintegration for Russia (as a result of the Chechen war) and the wider post-Soviet space was very much alive in the minds of the elite of the Russian foreign policy. During the escalation of clashes between the Kosovo Liberation Army (KLA) and Serbian security forces, Russian diplomacy and Moscow made efforts to establish a position that opposed any NATO military action, while stressing that no settlement should be implemented without Russia’s participation.¹¹

In reality, this position was identical to the previous positions of the Russian diplomacy when it came to not only the issues of the Balkans but also the issues of European security in general. In this regard, Russia considered its presence in the issues that Southeast Europe and the Balkans were undergoing – beyond any real interests in it – as a sign of the restoration of its status, namely that it had to have a role in the developments that Europe was experiencing.

The inclusion of the Russian Federation in the Contact Group – established initially during the Bosnian crisis but had its lifespan extended during the war in Kosovo – was exactly in this vein.

Both in the case of Bosnia and that of Kosovo, Russia intended to push for solutions that were supposed to be approved through key international institutions, such as the UN, where Moscow played an important role and where global issues could not be settled without Russia.

Consequently, the main Russian concern in the case of Kosovo was that the issue of Kosovo and its epilogue would not be discussed within the chancelleries of the NATO alliance, let alone that such an

---

¹⁰ Derek Averre, “From Pristina to Tskhinvali: The Legacy of Operation Allied Force in Russia’s Relations with the West”, *Royal Institute of International Affairs 1944-*, 85/3, (2009), pp. 575–91.

¹¹ Dimitar Bechev, *Rival Power Russia’s Influence in South East Europe*. Yale University Press, New Heaven and London, 2017, pp. 42-43.

initiative would be pushed forward from the US diplomacy. This concern was raised by Yevgeny Primakov –*then Prime Minister of Russia* – during a discussion with Secretary Albright, where, among other things, he said,

“...Russia has its force and other methods present in the Balkans since two hundred years, and it is unthinkable that the Americans want to impose their recommendations on the Balkans without consulting Russia, or to resolve local conflicts in their own manner...”¹²

On the other hand, the NATO communiqué issued on March 5, 1998, which was one of the first NATO communiqués on the Kosovo issue, stated that,

“...the North Atlantic Council calls on all sides to take immediate steps to reduce the tensions...” and that,

“NATO and the international community have a legitimate interest in developments in Kosovo, inter alia because of their impact on the stability of the whole region which is of concern to the Alliance...”¹³

This communiqué practically meant that NATO would no longer remain indifferent in relation to the developments in Kosovo, but, instead, would actively follow the developing situation. The fact that the war in Bosnia - only a few years before - produced the scene of the greatest genocidal proportions since the end of World War II, it was more than natural that the NATO Alliance could not stand idly by in front of such a situation that threatened peace and security in the Balkans.

NATO's involvement in the Kosovo war was unacceptable from the Russian standpoint, since, in addition to diminishing Russia's role in the resolution of the conflict, it also meant that the NATO alliance was giving itself a new role in operations while also exercising influence in the regions “out of area”. Because of this reality, NATO

---

¹²Evgeniy Primakov, p. 183.

¹³Council statement on the situation in Kosovo. Press Release (1998) 029, (05 Mar. 1998). Retrieved from: https://www.nato.int/cps/en/natolive/official_texts_25989.htm?selectedLocale=en

involvement in Kosovo without the UN Security Council approval was unimaginable for the Russian diplomacy.

During this period when NATO was already seriously involved in the Kosovo issue, Russian diplomacy aimed to become a bridge between the international community and the Yugoslav authorities. Therefore, during Milosevic's meeting with President Yeltsin—*June 1998*— in Moscow, one of the points discussed was that the Serbian side should allow an international monitoring mission in Kosovo, and as a result of the ensuing agreement, the way was paved for the establishment of the Kosovo Diplomatic Observation Mission (KDOM). That mission consisted of various diplomats who would monitor the situation on the ground and inform the international community. However, *the Independent International Commission on Kosovo* noted that the situation on the ground was extremely worrying. In August 1998 it was reported that alarming number of 200-300 thousand Kosovo Albanians had been displaced as a result of the continuous attacks by Yugoslav forces, including shelling of towns and villages.¹⁴

In September 1998, the Resolution 1199 approved by the Security Council warned for an imminent humanitarian catastrophe, highlighted by the fact that the situation in Kosovo posed a threat to peace and security in the region. This resolution, built on Chapter VII of the Charter, called for a peaceful solution to the problem in Kosovo, which included a greater degree of autonomy and self-government for Kosovo, and reaffirmed the commitment to the sovereignty and territorial integrity of the Federal Republic of Yugoslavia.¹⁵

Russian Ambassador to the UN Sergey Lavrov (*the current Minister of Foreign Affairs*), during his speech at the session that adopted this resolution, stressed that the provisions were in line with

---

¹⁴The Independent International Commission on Kosovo, *The Kosovo Report: Conflict, International Response, Lessons Learned*, Oxford University Press, 2000, p. 74.

¹⁵United Nations Security Council (UNSC) Res. 1199 (23 September 1998), UN Doc.S/RES/1199,

Retrieved from: [https://undocs.org/S/RES/1199\(1998\)](https://undocs.org/S/RES/1199(1998))

the basic position of Russia, which favors the resolution of the conflict in Kosovo grounded on granting a broad autonomy, and on strict respect for the territorial integrity of the Federal Republic of Yugoslavia.¹⁶

Lavrov also mentioned that in the case of unilateral attacks that aimed to resolve the conflict, the Balkans and the whole of Europe would face instability. This concern of the Russian diplomacy stemmed from the fact that the resolution provided for further actions and additional measures to maintain peace and stability, so Russia indirectly excluded the NATO alliance from military intervention in ending the crisis.

In NATO's view, Resolution 1199 paved the way for military intervention, and exactly one day after its adoption, on September 24, the NATO Secretary General issued a statement saying that the North Atlantic Council had approved ACT WARN as an option for a limited aerial campaign in Kosovo. Actually, this statement became an important political signal of NATO's readiness to use force.¹⁷

Russia's policy in face of this event was that the use of NATO forces on Serbian targets was to be avoided completely, and that is the reason why Russia welcomed Richard Holbrooke's agreement with Milosevic for a ceasefire and to make possible the arrival of the OSCE monitoring mission in Kosovo.

Even during the discussions in the context of the Rambouillet Conference - *February-March 1999* - there was a consensus between the Contact Group¹⁸ when it came to the political principles of the agreement, but it seems that when the issues were raised militarily Russia withdrew from the process, as it was pointed out by Sergey

---

¹⁶ Heike Krieger, (ed.) *The Kosovo Conflict and International Law: An Analytical Documentation 1974-1999* Cambridge International Documents Series, Cambridge University Press, 2001, p.153.

¹⁷Statement by the Secretary General following the ACTWARN decision. Press Statement. 24 Sept. 1998. Retrieved from: <https://www.nato.int/docu/pr/1998/p980924e.htm>

¹⁸Contact Group Statement - Rambouillet, 23 February 1999. Retrieved from: https://web.archive.org/web/20070926234216/http://www.ohr.int/other-doc/contact-g/default.asp?content_id=3560

Lavrov who during the discussions in a UN Security Council session emphasized that

"... our partners in the Contact Group, behind our backs, decided to discuss the military aspects of the implementation of the agreement, in the context of NATO and not in the context of the Contact Group".¹⁹

In fact, the Serbian side categorically objected to signing an agreement that involved the landing of military troops in Kosovo, and the official Russian position was that accepting or rejecting the agreement was a matter of Yugoslavia sovereignty, and that Russia could not impose any agreement on the FRY under the threat of airstrikes.²⁰

At this point, the Serbian position was identical to that of the Russian diplomacy because, since the beginning of the crisis, Russia opposed any military solution to the Kosovo issue.

NATO Military Intervention and the Reaction of Russian Diplomacy

The further deterioration of the situation on the ground and the rejection by the Serbian side to sign the Rambouillet Agreement, which foresaw an interim political solution, led to the NATO air campaign and military intervention on the positions of the Serbian forces that started on March 24. However, it should be noted that the North Atlantic Council warned through a statement on January 30 that the NATO Secretary General could authorize airstrikes against targets inside the territory of the FRY if steps are not taken to avoid a humanitarian catastrophe.²¹

Since the very first moments of the bombing campaign, Yevgeny Primakov had contacted Milosevic about the possibility of a meeting in Belgrade, with the aim that after the meeting the latter (Milosevic) would express his readiness to sign the agreement. Primakov's

---

¹⁹Heike Krieger, p. 429.

²⁰James Headley, *Russia and the Balkans: Foreign Policy from Yeltsin to Putin*. London, HURST & COMPANY, 2008, p.361.

²¹Statement by the North Atlantic Council on Kosovo. Press Release (99)12, 30 Jan. 1999. Retrieved from: <https://www.nato.int/docu/pr/1999/p99-012e.htm>

attempt was unsuccessful because the Serbian parliament had rejected the agreement the day before.²² For Moscow, the military intervention constituted a violation of international law on the grounds that such an operation was not carried out with the authorization of the Security Council.

The speech of the Russian representative in the UN Sergey Lavrov during the Security Council session held on March 26 that discussed the NATO intervention stressed that

“... the aggressive military actions against a sovereign state by NATO without sanctions and by ignoring the Security Council are a real threat to international peace and security”,

while adding that such actions,

“...significantly destabilize the situation in the Balkans and Europe, and also directly undermine the foundations of the entire modern international relations system.”²³

President Boris Yeltsin called NATO operations in Kosovo “nothing more than sheer aggression”, while for the government of the Russian Federation, the military intervention had “set a dangerous precedent” that “threatens international law and order”.²⁴ The DUMA members even voted 279 “for” and 34 “against” the Russian government supplying Yugoslavia with weapons and military advisers, but President Yeltsin was against such an idea and rejected it.²⁵ Russian lawmakers also passed a non-binding resolution with 293 votes in favor and 54 against, which recommended that Yugoslavia be admitted to the Russian Union with Belarus, but it was opposed by Russian Foreign Minister Ivanov who said,

---

²² Evgeniy Primakov, pp. 269-70.

²³ Organizatsiya Obyedinennykh Natsiy. Совет Безопасности Пятьдесят четвертый год. 3989-е заседание. 26.03.1999. S/PV.3989, Retrieved from: <https://undocs.org/pdf?symbol=ru/S/PV.3989>

²⁴ Paul Latawaski. Martin Smith, p. 14.

²⁵ Joseph Laurence Black, *Russia Faces NATO Expansion: Bearing Gifts Or Bearing Arms?*, Rowman & Littlefield, 2000, p. 113.

“Yugoslavia’s accession to the Union is not directly related to the resolution of the issue.”²⁶

Despite deteriorating relations between NATO and Russia as a result of the military intervention, the official Russian policy ruled out any Russian military involvement in Kosovo that meant fighting against NATO forces.

This could be observed in an article that the Washington Post published, which stated that senior US administration officials had received assurances that Yeltsin “has no intention of interfering in the Kosovo conflict.”²⁷ In fact, even the Russian public opinion strongly opposed Russia’s involvement in the Kosovo war. In an opinion poll conducted in April including respondents from different ethnic groups in eleven different time zones, from villages to Moscow skyscrapers, we see that 86% of the participants stated that Russia “under no circumstances” should allow itself to be drawn into war.²⁸ Kremlin’s main concern had to do with the shape of the International Relations system in the post-Kosovo period and Russia’s place within it.

For the Russian intellectual circles, such as academic Alexei Arbatov, the primary concern was that NATO took over a new mission in the post-Cold War period, that of being on an equal footing with the UN and OSCE²⁹ and perhaps at a much higher level of status and power than any of these institutions. It might be

---

²⁶RFE/RL – Radio Free Europe/Radio Liberty - “Duma Recommends Union with Yugoslavia”. *Newsline* – (19 April, 1999). Retrieved from: <https://www.rferl.org/a/1141887.html>

²⁷John F. Harris, David Hoffman, “Yeltsin Warning Stirs a Temporary Tempest”, *Washington Post*, (10 April, 1999), Retrieved from: <https://www.washingtonpost.com/wp-srv/inatl/longterm/balkans/stories/russia041099.htm>

²⁸James Meek, “Russia sends out mixed signals”. *The Guardian*, (15 April 1999). Retrieved from: https://www.theguardian.com/world/1999/apr/15/balkans11?fbclid=IwAR26Yn-1X7NI8a9hkkKcyUfj5kYIPfR6EA4RCorqWB0KDKOyBkNqVly_RwA

²⁹Alexei G. Arbatov, *The Transformation of Russian Military Doctrine: Lessons Learned from Kosovo and Chechnya*. Retrieved from: https://www.marshallcenter.org/de/node/1409?fbclid=IwAR1-XlGMqmcn34S6ZNHm7LByv68pLMRLitLUTEVwOB_RBJ1fGQ-tPjVQvw

stressed that, in fact, this also reflected the concern of the Russian diplomacy.

The speech of Russian Foreign Minister Igor Ivanov in front of the deputies in the State DUMA immediately after the start of the bombing campaign seemed to be prudent and far from the emotional language and anti-Western national-folk tones. Although relations between Russia and NATO were strained and were going through a difficult time as a result of the Kosovo issue, he nevertheless stated,

“...anyone who hopes that we will respond similarly to these violations of the UN Charter is wrong”, while adding that,

*“we will try even harder to form a multipolar democratic world, and a credible European system of security and stability”.*³⁰

This implied that establishing a multipolar environment with the Russian Federation both as an important factor and as an active part of European developments in the field of security remained Russia’s key aims in the following period!

While the fact that Ivanov considered the Russian role in the Balkans - where Western diplomacy and NATO were already crucial in ending the wars in both Bosnia and Kosovo - in the context of active participation in the peaceful settlement of conflicts, and as a region of mutual cooperation and a market for infrastructure and energy projects³¹ indicated that the role of the Russian diplomacy was increasingly limited and without a decisive voice!

Although consistently opposed to NATO attacks, Russia was at the same time interested in ending the conflict and sitting down at the table of negotiations. The appointment of Viktor Chernomyrdin - *who held the post of Prime Minister from 1992-1998 and whose policies were pro-Western* - as the Russian Federation’s special envoy to Yugoslavia, was an indication that President Yeltsin was not only seeking a deal with the West, but he also believed that Chernomyrdin was able to reach a peace agreement.

---

³⁰Heike Krieger, p. 484.

³¹Ibid.

Most likely, the appointment of a pro-Western figure such as Chernomyrdin implied that Russia was urging Milosevic to reconsider his positions and to accept reality. In Yeltsin's eyes, Viktor Chernomyrdin was a mediator,

"... he held a great weight and authority in Yugoslavia, in the West, and in the eyes of the American political elite. This unique combination allowed him to set a negotiating line oriented towards a single goal: a quick cessation of military action."³²

Practically, Russia's involvement in the Kosovo talks, now discussed within the framework of the G8 that held its proceedings under the German presidency, brought about Russia's non-exclusion from international efforts to finally settle the Kosovo issue. The meeting of G8 Foreign Ministers on May 6 approved the general principles - *the 7-point plan* - which, among other things, called for an end to the violence; withdrawal of Serbian military and police forces from Kosovo; the deployment of United Nations-approved international civilian and security forces in Kosovo; the establishment of an interim administration for Kosovo that was to be decided by the Security Council; demilitarization of the KLA, etc.

These points were a combination of NATO demands addressed to Milosevic on April 12, on one hand, and the initiative proposal of the German diplomacy, on the other, which also found support from the Russian side. International efforts proved to be successful on June 3, when Viktor Chernomyrdin and EU Special Envoy Martti Ahtisaari finally persuaded Milosevic to accept the G8's demands.³³ The efforts of the international community to achieve peace in Kosovo paved the way for the adoption of Resolution 1244 by the Security Council, which enabled the deployment of peacekeeping troops as part of the international security presence - KFOR - under NATO leadership.

The participation of Russian peacekeepers within KFOR became an undesirable issue in the last days of the Kosovo war when about

---

³²John Norris, *Collision Course: NATO, Russia, and Kosovo*. Greenwood Publishing Group, 2005, pp. 42-43.

³³Wolfgang Uwe Friedrich, "Kosovo and the Evolution of German Foreign Policy in the Balkans. Wolfgang-Uwe Friedrich (ed.), *The Legacy of Kosovo: German Politics and Policies in the Balkans*, German Issues, 22, (2000), p.21.

200 Russian troops entered Kosovo –*Pristina airport* – after landing a few hours before the arrival of NATO forces. The alarm rang in Western circles that this action of Russia could lead to the partition of Kosovo.³⁴ Zbigniew Brzezinski during the hearings³⁴ before the US Senate Committee on Foreign Relations in October 1999, referring to this event, noted that,

*“... the Russian government insisted on having a separate sector”!*³⁵

Eventually, the final decision regarding the presence of Russian peacekeepers was not in favor of Russia’s position, but they were deployed in the American, German and French sectors of KFOR. Although the Russian plan was not implemented as intended, through this case Moscow aimed to strengthen its image in the eyes of the international community, signaling that Russia, despite the ongoing crisis, had to be treated as a great power. This is confirmed by General Yunus-bek Yevkurov - the current Deputy Minister of Defense of the Russian Federation - at the time the commander of Russian troops in Kosovo, who stated:

*“At that moment it became clear to the state and the world as a whole that Russia, despite being in a difficult situation, was still able to perform missions abroad... The international community was sent a message that it was too early to put an end to Russia”.*³⁶

---

³⁴ U.S. Congressional Research Service. *Kosovo: Review and Analysis of Policy Objectives, 1998-June 1999*, (RL30265, July 21, 1999), Julie Kim. CRS Report for Congress. Retrieved from:

https://digital.library.unt.edu/ark:/67531/metadc822477/m2/1/high_res_d/RL30265_1999Jul21.pdf?fbclid=IwAR1DW2QKEbM1R3nfyt6KjXGRJ7ZRwLMK5ns5zU2DvKDjIJKoVX6eZquzqCk

³⁵United States, Congress, Senate, Committee on Foreign Relations. *The war in Kosovo and a postwar analysis: Hearings before the Committee on Foreign Relations United States*. Senate Hearings, April 20, September 28, and October 6, 1999, Government Printing Office, 106th Congress, 1st session. Retrieved from: <https://www.govinfo.gov/content/pkg/CHRG-106shrg57452/html/CHRG-106shrg57452.htm>

³⁶Yevkurov, Yunus-Bek. “Nikto ne zhdal, chto vse budet gladko” In, *ITAR-TASS*, (11 June 2021) Retrieved from: <https://tass.ru/opinions/6232774?fbclid=IwAR2mf4VnJPGMhenHuMsFA8wRxP7igyIzuBu8sNg9b-dFVppfeP3rkvz6Ka4>

We can say that the events that the Balkans experienced first in Bosnia and later in Kosovo became for Russia a field from which it perceived itself as an important actor which the West had to consult with when it came to conflict resolution and establishing security in Europe.

One of the main objectives of the Russian Federation since the end of the Cold War – *although the country was economically and financially weak* - was to ensure that the order of the international political system was not implemented within the framework of *unipolarity* in which Russia's status would be ignored, but, instead, within a global consensus where Russia would see an active engagement.

Although the Russian Federation during the wars both in Bosnia and Kosovo was a participant in the negotiations processes within *the Contact Group* - as well as in the G8 discussions on the issue of Kosovo - its position was not decisive as far as the future of the region was concerned. Russia's objections to NATO intervention in Kosovo were largely based on the principle that the operation was conducted without a UN mandate, and that NATO as a military and political bloc was now conducting out-of-area missions. Thus, the concern was whether NATO intervention in the Balkans would precede any eventual intervention in the post-Soviet space?!

However, despite NATO aerial bombing campaign, the official Russian policy agenda did not put on hold its cooperation with Western institutions. It should be kept in mind that during that period Russia was negotiating with the International Monetary Fund to obtain a new debt which would contribute to its efforts for an economic and financial recovery. Following the NATO intervention in Kosovo, the Russian military and political leadership saw that any "obstacle" to begin the second Chechen war in September 1999 was removed. In the Russian view, since the US and NATO used military force for their own purposes, then for Russia it was more than

legitimate to start the campaign on the territory that it claimed as its own, that is, in Chechnya.³⁷

Both the Russian public opinion and establishment were now looking for a leader who would economically revive Russia and restore it to a favorable position within the international community.

Conclusion

In the above paper I explained the attitude and role of Russian diplomacy in the war in Kosovo and the intervention of NATO forces. In the negotiations on the Kosovo issue, the Russian Federation mainly saw its solution within the framework of the territorial integrity of Yugoslavia. The territorial aspect became a sensitive issue for Russia, due to its internal circumstances among other things. According to Russia, any epilogue of the final solution had to go through the mechanisms of the UN.

This intervention led to the freezing of Russian-Western relations, although it did not completely break them off. The main Russian dissatisfaction was over the way the intervention was carried out, namely by bypassing the UN. Moreover, the concern of Russian diplomacy had to do with the fact that in the following period its position in the international system would be increasingly neglected!

Russia saw its status as a *great power* and an important global actor, on which peace and security in the world is dependent, in the framework of the Security Council.

The Russian state refused to recognize a security architecture on the European continent based on a NATO-centric dominance which excluded Russian participation. This was mainly where the anger of Russian diplomacy resulted from, with NATO's military intervention in the Balkan region as well as with its expansion towards Eastern Europe.

---

³⁷ Sharyl Cross, "Russia and NATO toward the 21st Century: Conflicts and Peacekeeping in Bosnia-Herzegovina and Kosovo", *The Journal of Slavic Military Studies*, 15/2 (2002), p. 32.

Bibliography

Books and articles

Abazi, Enika, "Kosovo Conflict and the Post-Cold War Order: Russia and Turkey Policies". *Turkish Review of Balkan Studies*, 7, (2002), pp. 217-236.

Abazi, Enika. "Çështja e Kosovës dhe Diplomacia Ndërkombëtare (1991-1999): Një konflikt i parashikueshëm". *Studime Historike, Institute of History*. 66/3-4, (2012) pp. 187-216.

Anatoly Torkunov, "International Relations after the Kosovo crisis". Melville, Andrei. Shakleina, Tatiana (ed.) *Russian Foreign Policy in Transition Concepts and Realities*. Central European University Press, Budapest, New York, 2005, pp.281-289.

Averre, Derek. "From Pristina to Tskhinvali: The Legacy of Operation Allied Force in Russia's Relations with the West". *Royal Institute of International Affairs 1944-*, 85/3 (2009), pp.575–91.

Bechev, Dimitar, *RIVAL POWER Russia's influence in South East Europe*. New Heaven and London 2017.

Black, Laurence Joseph. *Russia Faces NATO Expansion: Bearing Gifts or Bearing Arms?* Rowman & Littlefield, 2000,

Cross, Sharyl, "Russia and NATO toward the 21st Century: Conflicts and Peacekeeping in Bosnia-Herzegovina and Kosovo". *The Journal of Slavic Military Studies*, 15/2 (2002), pp. 1-58.

Donaldson, H. Robert, "Boris Yeltsin's Foreign Policy Legacy". *Tulsa Journal of Comparative and International Law*, 7/3 (2000), pp. 285-326.

Friedrich, Uwe, Wolfgang. "Kosovo and the Evolution of German Foreign Policy in the Balkans. Wolfgang-Uwe Friedrich (ed.), *The Legacy of Kosovo: German Politics and Policies in the Balkans*. German Issues, 22, (2000), pp. 1-26.

Headley, James. *Russia and the Balkans: Foreign Policy from Yeltsin to Putin*. London, HURST & COMPANY, 2008.

Krieger, Heike. (ed.) *The Kosovo Conflict and International Law: An Analytical Documentation 1974-1999 Cambridge International Documents Series*. Cambridge University Press, 2001.

Latawaski, Paul. Smith, Martin. *The Kosovo crisis and the evolution of post-Cold War European security*. Manchester, Manchester University Press, 2003.

Norris, John. *Collision Course: NATO, Russia, and Kosovo*. Greenwood Publishing Group, 2005

Primakov, Evgeniy. *Russian Crossroads toward the new Millennium*. Yale University Press, New Haven & London, 2004.

The Independent International Commission on Kosovo, *The Kosovo Report: Conflict, International Response, Lessons Learned*. Oxford University Press, 2000.

U.S. Congress Documents

U.S. Congressional Research Service. *Kosovo: Review and Analysis of Policy Objectives, 1998-June 1999*, (RL30265, July 21, 1999), Julie Kim. CRS Report for Congress.

United States, Congress, Senate, Committee on Foreign Relations. *The war in Kosovo and a postwar analysis: Hearings before the Committee on Foreign Relations United States*. Senate Hearings April 20, September 28, and October 6, 1999, Government Printing Office, 106th Congress, 1st session.

UN Security Council resolutions

United Nations Security Council (UNSC) Res. 1160 (31 March 1998), UN Doc.S/RES/1160, Retrieved from: [https://undocs.org/S/RES/1160\(1998\)](https://undocs.org/S/RES/1160(1998))

Organizatsiya Obyedinennykh Natsiy. Совет Безопасности Пятьдесят четвертый год. 3989-е заседание. 26.03.1999. S/PV.3989, Retrieved from: <https://undocs.org/pdf?symbol=ru/S/PV.3989>

United Nations Security Council (UNSC) Res. 1199 (23 September 1998), UN Doc. S/RES/1199, Retrieved from: [https://undocs.org/S/RES/1199\(1998\)](https://undocs.org/S/RES/1199(1998))

Contact Group Statement - Rambouillet, 23 February 1999. Retrieved from: https://web.archive.org/web/20070926234216/http://www.ohr.int/other-doc/contact-g/default.asp?content_id=3560

NATO statements

Council statement on the situation in Kosovo. Press Release (1998) 029, (05 Mar. 1998).

Statement by the Secretary General following the ACTWARN decision. Press Statement. 24 Sept. 1998.

Statement by the North Atlantic Council on Kosovo. Press Release (99)12, 30 Jan. 1999.

Web Sources

Arbatov, Aleksei. "NATO – glavnaya problema dlya yevropeyskoy bezopasnosti". Retrieved from: www.yabloko.ru/Publ/Articles/arbato-33.html

Arbatov, G. Alexei, "The Transformation of Russian Military Doctrine: Lessons Learned from Kosovo and Chechnya". Retrieved from: https://www.marshallcenter.org/de/node/1409?fbclid=IwAR1-XlgMqmCn34S6ZNHm7LByv68pLMRLItLUTEVwOB_RBJ1IfGQ-tPjVQvw

James Meek, "Russia sends out mixed signals". *The Guardian*, 15 April 1999.

John F. Harris, David Hoffman, "Yeltsin Warning Stirs a Temporary Tempest", *Washington Post*, 10 April, 1999.

RFE/RL – Radio Free Europe/Radio Liberty - "Duma Recommends Union with Yugoslavia". *Newsline* - April 19, 1999.

Yunus-Bek Yevkurov, "Nikto ne zhdal, chto vse budet gladko", *ITAR-TASS*, 11 June 2021.

Araştırma Makalesi/Research Article

Milli Mücadele Kahramanlarından Albay Çolak İbrahim Bey

Taner Bilgin* - Mücahit Kayabaşı**

(ORCID: 0000-0001-6018-5957 - 0000-0002-1038-9641)

Makale Gönderim Tarihi

30.11.2022

Makale Kabul Tarihi

06.12.2022

Atıf Bilgisi/Reference Information

Chicago: Bilgin, T., Kayabaşı, M., "Milli Mücadele Kahramanlarından Albay Çolak İbrahim Bey", *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 7/Özel Sayı: Dr. Mahmut Kırkpınar'a Armağan: 1633-1687.

APA: Bilgin, T., Kayabaşı, M. (2022). Milli Mücadele Kahramanlarından Albay Çolak İbrahim Bey. *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 7 (Özel Sayı: Dr. Mahmut Kırkpınar'a Armağan), 1633-1687.

Öz

Milli Mücadele döneminin Türk tarihindeki yeri, yeni bir devletin doğum sürecini barındırması bakımından oldukça önemlidir. Bu dönemde Mustafa Kemal Atatürk ve mücadelenin önde gelen kişileri kadar kuruluş sürecinde emeği bulunmasa da, Milli Mücadele'ye katkı sağlayan şahsiyetlerden biri de Albay Çolak İbrahim Bey'dir. I. Dünya Harbinin sonlarında Osmanlı subayı olarak emekliliğe ayrılan Çolak İbrahim Bey, Mondros Mütarekesi sonrasında yaşanan

---

* Doç. Dr., Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye, taner.bilgin@bilecik.edu.tr.

Assoc. Prof. Dr., Bilecik Şeyh Edebali University, Faculty of Humanities and Social Sciences, Department of History, Türkiye.

** Yüksek Lisans Öğrencisi, Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, İdari ve Mali İşler Daire Başkanlığı, Türkiye, mucahit.kayabasi@bilecik.edu.tr.

MA Candidate, Bilecik Şeyh Edebali University, Department for Administrative and Financial Affairs, Türkiye.

gelişmelerin ardından İstanbul'dan ayrılarak Anadolu'ya geçerek Milli Mücadele safalarına katılmıştır.

Mustafa Kemal Paşa'nın emriyle II. Kuva-yı Seyyare Birliği adını alacak olan kuvvetin başına geçen İbrahim Bey, Anadolu'da meydana gelen isyanların bastırılmasında önemli hizmetlerde bulunmuştur. Yunan Ordusunun Anadolu'dan tamamen atılması düşüncesiyle oluşturulan düzenli ordu içerisinde II. Kuva-yı Seyyare birliği 3. Süvari Tümenine dönüştürülünce İbrahim Bey de 3. Süvari Tümeni Komutanı olarak İnönü, Kütahya-Eskişehir, Sakarya ve Büyük Taarruz muharebelerine katılarak ülkesinin işgalden kurtuluşu için büyük çaba sarf etmiştir. Milli Mücadele hareketinin başarıya ulaşması sonrasında Bilecik Mebusu seçilen İbrahim Bey, aynı zamanda dönemin en önemli kereste fabrikalarından biri olan Bozüyük Kereste Fabrikasını kurmuştur. Bu çalışmada Milli Mücadelenin başarıya ulaşmasında önemli katkısı bulunan ancak Türk tarihinde ismi pek zikredilmeyen bir subayın hayatı anlatılmaya çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Milli Mücadele, Albay Çolak İbrahim Bey, Bilecik Mebusu, Bozüyük Kereste Fabrikası

Colonel Colak İbrahim Bey, One of the Heroes of the National Struggle

Abstract

The place of the National Struggle period in Turkish history is very important in terms of hosting the birth process of a new state. Although he did not have as much effort in the establishment process as Mustafa Kemal Atatürk and the leading figures of the struggle, Colonel Çolak İbrahim Bey was one of the personalities who contributed to the National Struggle. Çolak İbrahim Bey, who retired as an Ottoman Officer at the end of the First World War, left Istanbul after the developments following the Armistice of Mudros and went to Anatolia to join the ranks of the National Struggle.

İbrahim Bey, who became the head of the force that would be called the II. Kuva-yı Seyyare Union by the order of Mustafa Kemal Pasha, performed important services in the suppression of the rebellions that took place in Anatolia. After the successful suppression of the revolts, the II. Kuva-yı Seyyare unit was transformed into the 3rd Cavalry Division and sent to the front within the scope of the regular army formed to stop the advance of the Greeks. İbrahim Bey made a great effort for his country by participating in the battles of II. İnönü, Kütahya-Eskişehir, Sakarya and the Great Attack battles with the 3rd Cavalry Division. While continuing his service with the Bilecik Deputy after the victory of the National Struggle, he also established the Bozüyük Lumber Factory, one of the most important lumber factories of the period. In this study,

the life of an officer who made an important contribution to the success of the National Struggle, but whose name is not mentioned much in Turkish history will be tried to be explained.

Keywords: National Struggle, Colonel Çolak İbrahim Bey, Bilecik Deputy, Bozüyük Lumber Factory

Giriş

Türk tarihinin önemli dönüm noktalarından biri olan Milli Mücadele, esasında hiç bitmeyen bir savaşın son safhası niteliğindedir. Osmanlı Devletinin son yüzyılında emperyalist devletler çıkarları uğruna Osmanlı coğrafyasının topraklarını sürekli bir muharebe alanına dönüştürmüştü. II. Abdülhamid zamanında nispeten savaştan uzak bir dönem yaşanmış olsa da iç karışıklıkların bitmemesi devleti oldukça yormuştu. II. Meşrutiyet (23 Temmuz 1908) ile birlikte ise emperyalist güçler olanca güçleriyle Osmanlı Devleti üzerine yüklenmeye devam etti. Nitekim Trablusgarp'ın İtalyanlara bırakılmasından hemen sonra Balkan Savaşlarıyla Türk'ün yüzyıllardır ikinci anavatanı olan balkan toprakları da neredeyse tamamen elden çıktı. Bununla da yetinmeyen Avrupalı devletler Şark Meselesinin son aşamasını hayata geçirmek amacıyla Osmanlı Devleti'ni adeta bir oldubitti ile harbin içine çekmişti. Netice de Osmanlı Devleti büyük toprak ve insan kaybına uğradı ve elinde sadece Anadolu toprakları kaldı.

Ancak İtilaf Devletleri daha Büyük Harp sırasında yapmış oldukları gizli antlaşmalarla Anadolu topraklarını da kendi aralarında paylaşmıştı. Dolayısıyla Türk halkına yaşama hakkı tanımak istemiyordu.

Paris Barış Konferansında alınan karar neticesinde Yunan ordusu 15 Mayıs 1919'da İzmir'e girdi. İşte bu olay Türk Milli Mücadele harekâtının fitilini ateşleyecekti. Nitekim İşgalden yalnızca 4 saat sonra Denizli'de İzmir'in işgaline karşı ilk miting tertip edilmiştir.¹ Ardından yerel halk, mitingler ve müdafaa-i milliye cemiyetleri kurarak işgallere karşı direniş hareketini genişletmiştir. Anadolu topraklarının yer yer işgali karşısında İstanbul Hükümetinin kayıtsız kalması ise Kuva-yı Milliye birliklerinin

---

¹ Nuri Köstüklü, *Milli Mücadele'de Denizli, Isparta ve Burdur Sancakları*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 1999, s. 53.

kurulmasına neden olmuştur. Yunan ordusunun ilerleyişi düzensiz Kuva-yı Milliye birlikleri tarafından kısmen de olsa engellenmiş ancak 22 Haziran 1920 tarihinde Yunan ordusunun başlatmış olduğu taarruz durdurulamamıştı. Yunan ordusu Anadolu'nun batısında bulunan Balıkesir ve Bursa'ya kadar uzanmış, Uşak ve Edirne işgal edilmişti.² Düzenli Yunan ordusu karşısında Milis kuvvetlerin dağınık bir şekilde geri çekilişi Milli Mücadelenin düzensiz birliklerle kazanılamayacağını net bir şekilde ortaya koymuştur. Yaşanan bu gelişmeler sonrasında düzenli ordu kurma çalışmaları hız kazanmıştır.

Çolak İbrahim Bey de 8 Nisan 1920 tarihinde İstanbul'dan ayrılarak Milli Mücadeleye katılmak üzere Anadolu'ya geçmiştir.³ Bu tarih öncesinde İstanbul'da Karakol Cemiyeti ile birlikte çeşitli faaliyetlerde bulunan Çolak İbrahim Bey, Anadolu'ya geçmesinin ardından Mustafa Kemal Paşa'nın direktifleri doğrultusunda milli mücadeleye destek olmaya çalışmıştır. Bununla birlikte memleketine sadece askeri alanda değil, Bilecik mebusluğuyla siyasi alanda ve özellikle Bozüyük Kereste Fabrikası ile ticaret alanında da önemli hizmetlerde bulunmuştur.

Milli Mücadele Dönemine Kadar Çolak İbrahim Bey

Halil İbrahim Çolak Bey 1881⁴ yılında Bursa'nın Şeker Hoca veya Bozüyük'ün Kasımpaşa Mahallesinde dünyaya geldiği muhtelif kaynaklarda geçmektedir. Babası bahçıvan olan Mustafa Veli Bey, annesi Veliye Hanımdır. İbrahim Bey öğrenim hayatına Bursa'da başlamış ve 1898 yılında Harp Okulu'na kaydolmuştur. 1901 yılında mezun olarak aynı yıl Teğmen rütbesiyle 1. Ordu emrinde göreve başlamıştır.⁵ Osmanlı ordusundaki hizmetine böylece başlamıştır.

² Taner Bilgin, *Milli Mücadele Döneminde Bilecik*, Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Yayınları, Bilecik, 2015, s. 50, 270.

³ MÜCAHİT KAYABAŞI, *Çolak İbrahim Bey*, Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Bilecik, 2022, s. 21.

⁴ MÜCAHİT KAYABAŞI, *Çolak İbrahim Bey ... 2022*, s. 8; Çolak İbrahim Bey'in kendi hatıralarını anlattığı eserinde doğum tarihi 1879 olarak verilmiştir. Bkz.: İbrahim Çolak, *Milli Mücadele Esnasında Kuva-yı Seyyare Kumandanlığıma Ait Hatıratım*, Emre Yayınları, İstanbul, 1996, s.11; Atatürk'ün Silah Arkadaşları Atatürk Araştırma Merkezi Şeref Üyeleri adlı eserde ise doğum tarihi 1880 olarak zikredilmiştir. Bkz.: Azmi Süslü, Mustafa Balcıoğlu, *Atatürk'ün Silah Arkadaşları Atatürk Araştırma Merkezi Şeref Üyeleri*, Divan Yayıncılık, 1999, s. 85.

⁵ MÜCAHİT KAYABAŞI, *Çolak İbrahim Bey ... 2022*, s. 8.

Osmanlı ordusunun genç bir subayı olmanın yanında İbrahim Bey, döneme damgasını vuran İttihat ve Terakki Cemiyetinin de üyeleri arasında yer almıştır. Bilindiği üzere İttihat ve Terakki, Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane talebeleri tarafından 1889 yılında kurulmuştur. İbrahim Temo İtalya ziyareti sırasında mason localarını görmüş ve bu yapıya benzer bir oluşum kurmuştur. Sonrasında Dr. Nazım Bey⁶ Paris'te yaşayan Ahmet Rıza'ya⁷ giderek cemiyeti anlatmış ve liderliğe geçmesini sağlamıştır.⁸ Nihayetinde cemiyet gelişerek özellikle balkan coğrafyasında örgütlenmesini tamamlamıştır. Cemiyetin teşkilatının güçlü olduğu noktalardan biri de Manastır'dır.⁹ Manastır bölgesine giden subaylardan biri de o sırada yüzbaşı rütbesinde olan Çolak İbrahim Bey'dir.

Çolak İbrahim Bey, Manastır'da İttihat ve Terakki Cemiyetinin Feda-i Zabitan¹⁰ adlı grubunda yer almıştır. Bu grupta birlikte Manastır'da, II.

⁶ Dr. Nazım Bey 1870 yılında dünyaya gelmiştir. Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'de eğitim gördüğü sırada İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne katılmıştır. Okulunu bitirmeden Ahmet Rıza Bey'le görüşmek amacıyla Paris'e gitmiş ve İttihat ve Terakki guruplarının birleşmesini sağlamıştır. Ahmet Rıza Bey ile birlikte "Meşveret" gazetesini çıkarmakla beraber bu sırada tıp eğitimini tamamlamıştır. Anadolu'da İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin örgütlenmesine çalışmış ve özellikle Ege bölgesinde yoğun faaliyet göstermiştir. II. Meşrutiyetin ilanı sonrasında çeşitli görevlerde bulunmuş hatta Fenerbahçe Spor Kulübü'ne başkanlık dahi yapmıştır. 1926 yılında İzmir Suikasti'nde İstiklal Mahkemesince suçlu bulunarak idam edilmiştir. Bkz.: M. Vahit İpekçi, *Dr. Nazım Bey'in Siyasi Yaşamı*, Yeditepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2006, s. 5-6.

⁷ Ahmet Rıza Bey 1858 yılında İstanbul'da doğmuştur. Ziraat yüksek tahsilini Paris'te yaparak yurda dönmüş ve Bursa'da eğitim müdürlüğü yapmıştır. Bu görevi sırasında Devlet'in iyi yönetilmediğini görerek tekrar Paris'e gitmiştir. 1895 yılında İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin yayın organı olan "Mechveret" gazetesini yayınlamıştır. II. meşrutiyet sonrası İstanbul mebusu olarak meclise girmiştir. Sultan Vahdetin döneminde ayan meclisinde görev almıştır. Mustafa Kemal Atatürk'ün Havza'dan kendisine yazdığı mektuba istinaden tekrar Paris'e giderek, burada Türk Milli Mücadelesi'ne taraftar bir kamuoyu oluşturmaya çalışmıştır. Franklin Boullion'nun Ankara'ya gönderilmesinde etkili olmuştur. 26 Şubat 1930 tarihinde vefat etmiştir. Bkz.: Süleyman Arif Sarı, *Ahmet Rıza'nın Sosyolojik ve Dini Görüşleri*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2004, s.28-32.

⁸Ahmet Eyicil, *Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti, Türkler Ansiklopedisi, C. 13, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s. 404-406,417.*

⁹Sina Akşin, *Kısa Türkiye Tarihi*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2007, s. 64

¹⁰ Feda-i Zabitan, Kazım Karabekir ve Enver Paşa'nın oluşturduğu ve cemiyetin silahlı gücünü faaliyete koyduğu gruptur. Gruba ayrıca Hulusi Bey (Kazım Karabekir'in kardeşi), Niyazi Bey, Atif (Kamçıl) Bey, Halil Bey (Enver Paşa'nın amcası) gibi isimlerde katılmıştır.

Abdülhamid'in bölgeye Polis Müfettişi olarak gönderdiği ancak asıl görevi cemiyet üyelerini deşifre etmek olan Hüseyin Sami Bey'e bir suikast gerçekleştirir. Bu suikastın neticesinde, bölgedeki İttihat ve Terakki üyelerini listelemiş ve İstanbul'a isim listesini göndermek üzere olan Hüseyin Sami Bey ortadan kaldırılarak cemiyetin yapılanmasının deşifre olması engellenmiştir. Çolak İbrahim Bey bu suikast sırasında sağ elinden yaralanarak çolak kalmıştır.¹¹ Bu vaziyeti İbrahim Bey'e önce Çolak unvanını katacak ardından 1934 yılında çıkarılan kanun ile soyadı olacaktır. Çolak İbrahim Bey gerçekleştirdiği bu vazife ile Makedonya'da bulunan cemiyet üyelerinin deşifre olmalarının önüne geçmiş ve belki de meşrutiyetin ilanına giden sürecin devam etmesini sağlamıştır.

Osmanlı'yı II. Meşrutiyet'in ilanına götüren süreç, Reval görüşmeleriyle Makedonya topraklarının Osmanlı'dan alınacağını öngören Enver Paşa ve Niyazi Bey'in buna tepki göstererek birlikleriyle dağa çıkmasıyla başlamıştı. Devlete karşı ayaklanma hüviyetine sahip olan bu duruma karşı II. Abdülhamid İzmir ordusunu bölgeye göndermiş fakat bu ordu İttihat ve Terakki Cemiyeti saflarına geçmişti. Çünkü II. Abdülhamid'in bu hamlesini önceden tahmin eden cemiyet üyeleri Dr. Nazım Bey'i İzmir'e göndererek genç ordu mensupları arasında cemiyet propagandası yapmış ve başarılı olmuştu. Böylece başka çıkış yolu kalmayan II. Abdülhamid meşrutiyeti ilan etmek zorunda kalmıştı.¹²

Meşrutiyetin ilanı ile cemiyet üyeleri, hükümet üzerinde baskı kurmaya ve muhalefet üzerinde baskıcı bir politika izlemeye başladı. Bu durum zamanla şiddetlenerek 31 Mart Vakası adı verilen ayaklanmaya ve ardından Hareket Ordusu'nun 24 Nisan 1909'da İstanbul'a girerek duruma hâkim olmasıyla sonuçlandı. II. Abdülhamid'in tahttan indirilmesiyle birlikte İstanbul'dan uzaklaştırılması¹³ ve Selanik'e gönderilmesi kararlaştırıldı.

Bkz.: Kâzım Karabekir, *İttihat ve Terakki Cemiyeti 1896-1909*, Emre Yayınları, İstanbul, 1995, s. 195.

¹¹ Mücahit Kayabaşı, *Çolak İbrahim Bey ... 2022*, s. 13.

¹² Bernard Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, Çev. Prof. Dr. Metin Kıratlı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1993, s. 204-207.

¹³ Bayram Kodaman, *II. Meşrutiyet Dönemi (1908-1914)*, *Türkler Ansiklopedisi, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, C. 13, s. 309.*

Sultanı Selanik'e götürmek üzere bir muhafız bölüğü tertip edilmiştir. Binbaşı Fethi (Okyar) Bey muhafız bölüğüne baş muhafız olarak görevlendirilirken muhafız bölüğünün tanınan isimleri arasında Çolak İbrahim Bey ile birlikte Rasim (Öztekin) Bey, Kel Ali (Çetinkaya), Salih (Bozok) Bey gibi kişiler yer almıştır. Selanik'e ulaşıldıktan birkaç ay sonra Fethi Bey baş muhafızlığı Rasim Bey'e devretmiştir. Rasim Bey II. Abdülhamid'in İstanbul'a dönmesi ve vefatına kadar baş muhafızlığını yürütürken Çolak İbrahim Bey, Balkan Savaşlarının başlaması üzerine Bulgarlara karşı açılan cephede savaşmak için bu görevini bırakmıştır.¹⁴ Balkan Savaşları ve I. Dünya Harbinde birçok cephede vatana hizmet eden İbrahim Bey, 1917 yılında malulen emekliye ayrılmıştır.

Mondros Mütarekesi sonrası 13 Kasım 1918'de İstanbul fiilen işgal edilmiştir.¹⁵ Bu tarihten itibaren İstanbul'da bulunan eski İttihat ve Terakki Cemiyeti üyeleri de baskıya maruz kalmıştır. İbrahim Bey'de bu baskıdan fazlasıyla nasibini alacak ve evi birkaç defa basılarak İngiliz, Fransız ve İtalyan askerleri tarafından aranacaktır.

İstanbul'da bulunduğu sırada Karakol Cemiyetinin¹⁶ faaliyetlerine katılan İbrahim Bey, Osmanlı Devletinin Paris Barış Konferansına davet edildiği günlerde Damat Ferit'e karşı planlanan bir suikast tertibine de dâhil olmuştur. Çolak İbrahim Bey, Karakol Cemiyeti üyeleri Dramalı Talat, Salih Mehmet ve Osman Bey ile Damat Ferit Paşanın geçeceği güzergâha adamlar yerleştirerek suikast planını yapmıştı. Ancak İbrahim Bey'in eski muhasebecisinin suikast hazırlığını, İngilizlere tercümanlık eden Ermeni Pantikyan'a haber vermesi planın başarısızlıkla sonuçlanmasına neden olacaktı.¹⁷

¹⁴ Mücahit Kayabaşı, *Çolak İbrahim Bey ...* 2022, s. 13-14.

¹⁵ Taner Bilgin, *Milli Mücadele Döneminde ...* 2015, s. 29.

¹⁶ Karakol Cemiyeti İttihat ve Terakki Cemiyetinin kapanmasıyla aleni ve gizli kol olarak ikiye ayrılmış ve faaliyetlerini sürdürmüştür. Aleni kol Teceddüd Fırkası ile siyasi alanda faaliyette bulunmaya çalışılırken Kara Vasıf Bey'in önderliğinde kurulan Karakol Cemiyeti de gizli bir yapıda faaliyetlerini yürütmüştür. Bkz.: E. Semih Yalçın, *Mustafa Kemal Paşa'nın İttihatçılığı*, Türkler Ansiklopedisi, C. 13, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s. 452.

¹⁷ Mücahit Kayabaşı, *Çolak İbrahim Bey ...* 2022, s. 19; Bu suikast tertibi ile ilgili net bir tarih olmasa da Damat Ferit'in hükümet namına Paris Konferansına davet edildiği 30 Mayıs 1919 tarihine yakın bir tarihte yapılmış olmalıdır. Bkz.: Mustafa Budak, *Osmanlı*

16 Mart 1920 tarihinde İstanbul'un İtilaf Devletleri tarafından resmen işgali sonrası Anadolu'ya geçmeye karar veren İbrahim Bey, 8 Nisan 1920 tarihinde Üsküdar'dan hareketle önce Gebze'ye buradan da Anadolu'ya geçerek Milli Mücadele'ye katılmıştır. Anadolu'ya geçemeyen Adapazarı'nda Kuşçubaşı Eşref ve Rauf Beylerin idaresi altında olan küçük bir birliğe katılan İbrahim Bey, Mustafa Kemal Paşa'dan ilk emrini burada almıştır. Nitekim Mustafa Kemal Paşa, İbrahim Bey'e "Şimdi bulunduğun müfreze de kal ve onu idare edenlerle beraber çalış!"¹⁸ emrini vermiştir.

II. Kuva-yı Seyyare Komutanlığı

14 Mayıs 1919 tarihinde İtilaf devletleri tarafından İzmir'in işgal kararı Osmanlı Devleti'ne bildirilmiştir. Ertesi gün başlayan işgal ile birlikte Yunan ordusu İzmir'e çıkmış ve ilk gün iki binden fazla Müslüman hayatını kaybetmiştir. İzmir halkı derhal Redd-i İlhak Heyeti kurarak sesini tüm dünyaya duyurmaya çalışmıştır. Bununla birlikte işgalin haber alındığı çevre bölgelerde de mitingler tertip edilmiştir.¹⁹ Ardından yerel direniş örgütleri kurularak Yunan ordusuna karşı mücadeleye girilmiştir. Bu direniş örgütlerinden Salihli bölgesinde oluşan kuvvete²⁰ Ethem Bey'in liderlik etmesi I. Kuva-yı Seyyare'nin oluşturulması bakımından önemlidir. Ethem Bey ve Kuva-yı Seyyaresi, Yunan ilerleyişine karşı mümkün mertebe müdafaada bulunacak ve aynı zamanda Anadolu'da çıkan isyanlara karşı en etkili güç olacaktır. Ethem Bey'in birliğinin bölgede önemli bir güç haline gelmesinde Karakol Cemiyeti'nin de rolü vardır. Cemiyet, kısa ömürlü olan Batı Trakya Cumhuriyetinin Bulgarlarla yaptığı çatışmalardan elde edilen silah ve cephaneyi, Kuşçubaşı Eşref Bey'e teslim etmiş, Eşref Bey de bu ganimetin bir kısmını Salihli'deki çiftliğine saklamıştı. Buradaki silahlar

---

Devleti'nin Paris Barış Konferansı'na Davet Edilmesi ve Muhtıralar Sunması ile İlgili Tartışmalar, Tarih Dergisi, Sayı 71, 01/2020, s. 455.

¹⁸ İbrahim Çolak, *Milli Mücadele Esnasında ...* 1996, s. 34.

¹⁹ Kazım Özalp, *Milli Mücadele 1919-1922-I*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1998, s. 6.

²⁰ Salihli cephesini ilk kuran kişi Alaşehir'de toplum içinde sözü geçen Mustafa Bey'dir. Ethem Bey ise aynı bölgede Rauf (Orbay) ve Bekir Sami Bey'in talepleri üzerine bir güç oluşturmuş, Mustafa Bey ile aralarında çıkan müsademeyi kazanarak bölgedeki kuvvetin yegâne lideri olmuştur. Bkz.: MÜCAHİT KAYABAŞI, *Çolak İbrahim Bey ...* 2022, s. 27.

Mustafa Kemal Paşa'nın hizmetine verilirken Çerkez Ethem Bey de bu silahlardan yararlanmıştı.²¹

Bu süreçte Adapazarı'nda bulunan Çolak İbrahim Bey de birliğinin²² gücünü artırmakla uğraşıyordu. Bu sırada Düzce'de bir isyan patlak vermiştir. İsyanı bastırmakla görevlendirilen Binbaşı Nedim Bey, bölgeye gelerek suçluları yakalamış ancak yargılamalar sonrası isyancılar serbest bırakılmıştır. Bu tutumdan cesaret alan bazı gruplar 13 Nisan 1920 tarihinde Beypazarı'nda yeniden ayaklanarak²³ "Halk ve padişah nerede ise biz oradayız" sloganlarıyla ilçeyi ele geçirmiştir. Ardından Bolu, Gerede ve Mudurnu'da da asiler ayaklanarak bölgede hâkimiyeti ele geçirmişlerdir.²⁴

Ankara hükümeti²⁵ bölgede oluşan isyana karşı Çerkez Ethem Bey'in birliği ile Refet (Bele) Bey komutası altında tertiplenen Binbaşı Çolak İbrahim Bey'in kuvvetlerini görevlendirmiştir. Mustafa Kemal Paşa İbrahim Bey'e çekmiş olduğu telgrafında "*İbrahim, Düzce'nin isyan ettiğini haber alıyoruz. Kazayı işgal eden asiler şimdi Bolu üzerine yürüyorlar. Siz hemen oradan hareket ediniz ve mutlaka Bolu Boğazı'nı tutmaya çalışınız!*"²⁶ diyecekti. İbrahim Bey aldığı emir üzerine harekete geçerek önce Geyve'ye sonrasında Taraklı'ya geçerek burada Ali Fuat Paşa ile birlikte Geyve - Taraklı çevresindeki asilere müdahale etti. Ardından Göynük'e yönelerek buradaki az sayıda olan asi grubu dağıttı.²⁷

Bölgede çıkan isyanın yayıldığı bir başka nokta da Mudurnu'ydu. İbrahim Bey, 6 Mayıs 1920 tarihinde bölgeye ulaşarak bölge insanından

²¹ Rauf Orbay, Cehennem Değirmeni Siyasi Hatıralarım 1, Emre Yayınları, İstanbul, 1993, s. 11.

²² Çolak İbrahim Bey'in kuvvetine, 17 Ağustos 1920 tarihli Erkan-ı Harbi Umumi Riyasetinin Garp Cephesine göndermiş olduğu yazı ile İkinci Kuvve-i Seyyare namı verildiği bildirilmektedir. Bu tarihe kadar ise Kuvve-i Tedbiye namı verildiği görülmektedir. Bkz.: Mücahit Kayabaşı, *Çolak İbrahim Bey ... 2022*, s. 28.

²³ Kenan Esengin, *Milli Mücadelede İç Ayaklanmalar*, Ağrı Yayınları, İstanbul, 1975, s. 85.

²⁴ Sina Akşin, *İç Savaş ve Sevr'de Ölüm*, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2010, s. 67.

²⁵ Bilindiği üzere 23 Nisan 1920 tarihinde Ankara'da olağanüstü yetkilere sahip kurucu bir Meclis açılarak faaliyetlerini yürütmeye başlamıştır. Bkz.: Taner Bilgin, *Milli Mücadele Döneminde ... 2015*, s. 50, 125-126.

²⁶ İbrahim Çolak, *Milli Mücadele Esnasında ... 1996*, s. 35.

²⁷ Mücahit Kayabaşı, *Çolak İbrahim Bey ... 2022*, s. 32.

topladığı kuvvet ile birliğini güçlendirdi. 120 kişilik bir mevcuda sahip olan birliğine Rumeli ahalisinden mürettep 200 kişilik bir grup daha katıldı. Kuvvetini artıran Çolak İbrahim Bey bazı bölgelerde siperler kazdırarak ve keşif kolları oluşturarak asilere karşı şehrin güvenliğini sağlamaya çalıştı.

İbrahim Bey bu hazırlıkları yaptığı sırada asilerden *“Gel bize katıl. Teklifimizi kabul etmeyeceksen de Mudurnu’yu terk et. Yoksa Mudurnu’yu, seni ve maiyetini yakacağız.”* şeklinde bir tehdit aldı. İbrahim Bey, buna cevap olarak *“Mudurnu’yu terk etmem mümkün değildir. Ancak müzakere yapabiliriz. Davasıyla ilgili kim haklı çıkarsa diğer taraf haklı çıkana katılsın. Teklifimi kabul etmezseniz Mudurnu ovasında harbedelim”* diyecektir.²⁸ İbrahim Bey’in bu cevabı Mustafa Kemal Paşa’nın davasına ne denli inanarak mücadele ettiğini göstermesi açısından önemlidir.

Sayıları 300 kadar olan asiler 12 Mayıs 1920 tarihinde Mudurnu üzerine taarruza kalkmıştı. Çolak İbrahim Bey, birliği ile birlikte asilere karşı 6 saat aralıksız çatıştı. Mudurnu’ya geldiğinde hazırlanmış olduğu mevzilere çekildi. Burada sıkı bir savunma veren birlik, asilerin Mudurnu’yu ele geçirmesine mani olmuştur. Bu sırada Nallihan’dan Binbaşı Nazım Bey’in birliğiyle yardıma gelmesi sonucunda 16 Mayıs 1920 tarihi itibarıyla asiler geri çekilmek zorunda kalmıştır. Çatışmalar sırasında asiler 100’e yakın ölü ve yaralı verirken bu süreçte asilere yardım ettiği tespit edilen bazı köylülerin evleri yakılarak cezalandırılmıştır.²⁹

Düzce’de isyan hareketlerinin sürdüğü sırada Yozgat’ta Çapanoğlu Edip ve kardeşi Celal Bey’in liderlik ettiği bir isyan patlak vermişti. Mustafa Kemal Paşa, Ethem Bey ve kardeşini bölgeye göndermek istemiş ancak Çerkez Ethem Bey birliğini Yunan taarruzunu engellemek amacıyla Uşak’a sevk etmeye başlamıştı. Bu sebeple bölgeye gitmek istememişti.³⁰ Çerkez Ethem’in bu isteksizliğinin arkasında, olası Yunan taarruzunun Yozgat’taki isyan hadisesinden daha önemli olduğunu düşüncesi yatmaktaydı. Ayrıca basit olarak gördüğü isyan hadisesinin

²⁸ İbrahim Çolak, *Milli Mücadele Esnasında ...* 1996, s. 54-55.

²⁹ MÜCAHİT KAYABAŞI, *Çolak İbrahim Bey ...* 2022, s. 33-34.

³⁰ İbrahim Çolak, *Milli Mücadele Esnasında ...* 1996, s. 66.

Ankara Hükümet'i tarafından kendi kuvvetleriyle bastırılabilceğini ön görmüştü.³¹ Fakat Genelkurmay isyanın ancak Ethem Bey kuvvetlerince bastırılabilceğini düşünmekteydi. Mustafa Kemal Paşa, Çerkez Ethem'i ikna etmesi için Çolak İbrahim Bey'e meseleyi açtı. İbrahim Bey'in Çerkez Ethem'le görüşmesi ve ikna etmesi sonrası Ethem Bey 800 kişilik birliğiyle Yozgat'a doğru yola çıktı. Mustafa Kemal Paşa Ankara'da İbrahim Bey ile görüşerek Çerkez Ethem'in bir gün isyan edebileceğini bu nedenle ona karşı hazırlık yapmasını istedi.³² Çolak İbrahim Bey bu düşüncelerle 400 kişilik birliği ile Yozgat'a doğru yola koyuldu.

Esasında Yozgat isyanı büyümeden önlenebilirdi. Zira Çapanoğlu Edip ve beraberindekilerin olumsuz hareketlerine karşı bölgede tedbir almak üzere vali Yahya Galip Bey'e çeşitli direktifler verilmişti. 8 Haziran 1920 tarihinde Yozgat Mutasarrıflığına Çapanoğullarının tutuklanma emri gönderilmiş ancak vali Yahya Galip Bey'in Çapanoğlu Celal ve ailesine karşı geçmişteki iyi ilişkileri nedeniyle bu emri yerine getirmemişti. Bu nedenle isyan hareketi büyümüştü. Çerkez Ethem ise Yozgat isyanını bastırdıktan sonra isyanın sorumlusu olarak gördüğü vali Yahya Bey'i cezalandırmak istedi.³³ Mustafa Kemal Paşa yine İbrahim Bey'den Çerkez Ethem'i bu isteğinden vazgeçme konusunda ikna etmesini talep etti. İbrahim Bey'de Çerkez Ethem'le görüşerek bu sorunun şimdilik askıya bırakılmasını sağladı.³⁴ Ankara Hükümeti, kendi valisinin Çerkez Ethem Bey tarafından yargılanmasının prestijini sarsacağı düşüncesiyle bu olaya engel olmuştu. Ancak Çerkez Ethem ile Ankara Hükümeti arasında yaşanan bu hadise tarafların birbiriyle aralarının bozulmasının başlangıcı olacaktı. Görüldüğü üzere Ankara Hükümeti, sözde kendisine bağlı olan Çerkez Ethem'i ikna edememiş ve bu iş için Çolak İbrahim Bey'i arabulucu gibi kullanmıştı.

Öte yandan Çolak İbrahim Bey 24 Haziran 1920'de bölgeye gelerek çevre bölgelere dağılan asi gruplarını bertaraf etmekle uğraştı. 9 Temmuz 1920'de Akdağmadeni'ne kadar ilerledi. Ancak bu sırada

³¹ Çerkez Ethem, *Çerkez Ethem'in Anıları*, Nokta Kitap, İstanbul, 2008, s. 51.

³² Mücahit Kayabaşı, *Çolak İbrahim Bey ... 2022*, s. 37.

³³ Genelkurmay Harp Tarihi Başkanlığı, *Türk İstiklal Harbi, İstiklal Harbinde Ayaklanmalar (1919-1921)*, Genelkurmay Harp Tarihi Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1974, C. 6, s. 150.

³⁴ İbrahim Çolak, *Milli Mücadele Esnasında ... 1996*, s. 69.

kendisine Ankara'dan gönderilen bir telgraf ulaştı. Telgrafta; Çolak İbrahim Bey ve birliğinin yağma ve tecavüzlerinden şikâyet edilmekteydi. Bunun üzerine İbrahim, Bey yerine birinin atanması isteğinde bulunarak görevden istifa ettiğini telgrafla bildirdi.³⁵

Yozgat'ta bunlar yaşanırken Düzce'de dağılmış olan asiler tekrardan isyan etmişti. Bölgede bulunan Binbaşı, durumun aciliyetini 29 Temmuz 1920'de Ankara'ya bildirerek daha önce bölgede isyanın bastırılmasında etkili olan Çolak İbrahim Bey ve birliğinin yardım için gönderilmesini talep etmişti. Yozgat isyanıyla meşgul olunması asilere imkân tanımış ve asiler önce Düzce'yi sonra Bolu'yu ele geçirmişti.³⁶ Çolak İbrahim Bey, bu sırada Ankara'ya gelmiş ve istifasıyla ilgili durumları Mustafa Kemal Paşa'ya aktarmıştı. Mustafa Kemal Paşa, cevaben "*Şimdi istifa zamanı değil. Memleket herkesten hizmet bekliyor. Mudurnu'ya gideceksin!*" diyerek İbrahim Bey'i yeniden Mudurnu'ya göndermişti.

İbrahim Bey Mustafa Kemal Paşa'dan aldığı emirle 11 Ağustos 1920 tarihinde karşısına çıkan küçük asi birliklerini temizleyerek yoluna devam etmekteyken Ali Fuat Paşa'nın asilere bir uzlaşma heyeti gönderdiğini ve uzlaşma sağlanarak isyanın sona erdirildiğini haber almıştı. İbrahim Bey asilerin anlaşma kurallarına uymayacağını ve böyle bir uzlaşmayı tanımayacağını belirterek asileri tepelemeye devam etti. Bu sırada İbrahim Bey'in Yozgat'ta bıraktığı ve Düzce'ye çağırdığı birliği Derdin ve Nüfren köyü civarında asiler tarafından baskına uğradı. İbrahim Bey durumu haber alır almaz birliğini toplayarak Nüfren Köyüne vardı ve köylülerden asileri teslim etmelerini istedi. Ancak bu talebi karşılanmadığı gibi mısır tarlalarından İbrahim Bey'in birliğine ateş açıldı. Bunun üzerine İbrahim Bey Nüfren köyünü ateşe verdi.³⁷

Bölgede süren isyan Genelkurmay'ın Eskişehir, Uşak, Bilecik ve Yozgat'tan takviye birlikler göndermesi ile bastırıldı. Bu esnada Yozgat'ta yeniden bir isyan hadisesi ortaya çıktı. İlk isyan da teslim olan asilerden oluşturulan 500 kişilik Akdağmadeni alayı Batı Cephesine gönderileceği sırada ayaklanmıştı. Ayaklanmanın bastırılması amacıyla İbrahim Bey ve birliği yeniden Yozgat'a gitmek üzere Genelkurmay

³⁵ MÜCAHİT KAYABAŞI, *Çolak İbrahim Bey ...* 2022, s. 39-40.

³⁶ Genelkurmay, *TİH, İstiklal Harbinde Ayaklanmalar...* 1974, C. 6, s. 115-116.

³⁷ İbrahim ÇOLAK, *Milli Mücadele Esnasında ...* 1996, s. 75-82.

tarafından görevlendirildi.³⁸ 19 Eylül 1920 tarihinde Yozgat'a ulaşan İbrahim Bey birliğini küçük gruplar halinde tertip ederek küçük asi gruplarını tepelemeye başladı. 1920 yılı Kasım ve Aralık ayı boyunca isyancılarla mücadele eden İbrahim Bey, sonunda isyanı bastırmayı başardı.³⁹

Yozgat isyanının sona ermesi sonrası İbrahim Bey, Fevzi Paşa tarafından Çerkez Ethem birliklerine karşı mücadele için görevlendirildi. Hiç düşünmeden bu görevi kabul eden İbrahim Bey, birliğini toplamaya başladı. Ancak kuvvetlerini topladığı süre içinde Çerkez Ethem Bey'in üzerine Refet Paşa gönderildi.⁴⁰ Çolak İbrahim Bey ise kuvvetlerini toparlayarak Batı Cephesine hareket etti.

3. Süvari Tümeni'nin Kuruluşu

Yunan işgalleri karşısında Kuva-yı Milliye birlikleri güçleri nispetinde müdafaada bulunmaya çalışmıştı. Ancak Yunan kuvvetlerinin ilerleyişine karşı bu birlikler elbette yetersiz kalmıştı. Bu doğrultuda Mustafa Kemal Paşa düzenli ordunun kurulması amacıyla ilk olarak dağınık bir yapıya sahip olan Kuva-yı Milliye birliklerini birleştirmek üzere Batı Cephesi Komutanlığı'nı kurdu ve başına Ali Fuat (Cebesoy) Paşa'yı getirdi. Akabinde Genelkurmay Başkanlığı tarafından 18 Eylül 1920 tarihinde Kuva-yı Milliye'nin kaldırıldığı ve yerine I. ve II. Kuva-yı Seyyare'nin kurulması kararı alındı.⁴¹ Bu tarihte alınmış olan Kuva-yı Seyyare'lerin kurulması kararı aslında düzenli orduya geçiş aşamasının temelini oluşturmaktadır. 9 Kasım 1920'de Bakanlar Kurulu kararıyla da bu birlikler tamamen düzenli orduya entegre edilmiştir. Ancak bu

³⁸ Sina Akşin, *İç Savaş ...* 2010, s. 244.

³⁹ Çolak İbrahim Bey 17 Aralık 1920 tarihinde Genelkurmay Başkanlığına birliğinin mevcudunu gösterir bir yazı göndermiştir. Yazıya göre 821 süvari, 47 süvari makineli, 76 süvari topçu neferi, 1 muavin, 1 yaver, 2 emir zabiti, 2 karargâh takım kumandanı, 8 müfreze kumandanı, 1 topçu, 1 makineli kumandanı, 27 takım kumandanı, 1 doktor, 1 cerrah, 1 kâtip, 1 iaşe memuru İbrahim Bey'in birliğine ait ayrıntılı personel listesini oluşturmuştur. Cephane olarak ise 2 kudretli cebel, 4 makineli tüfek, 917 silah, 46.850 Osmanlı ve 122.220 Alman mavzer fişeği, 138 top mermisinden oluşurken 9 bozuk mermi olduğunu bildirmiştir. Belgeye ait rakamlar İbrahim Bey'in II. Kuva-yı Seyyare'sinin nihai mevcudunu göstermesi bakımından önemlidir. *ATASE Arşivi, İSH. Kol. Kutu No: 592 Gömlek No: 61; Belge No: 1-2.*

⁴⁰ Mücahit Kayabaşı, *Çolak İbrahim Bey ...* 2022, s. 44.

⁴¹ Mücahit Kayabaşı, *Çolak İbrahim Bey ...* 2022, s. 45.

yapılanmaya Çerkez Ethem, karşı çıkararak kendi birliğine Umum Kuva-yı Seyyare namını vermiş ve Batı Cephesinden bağımsız bir şekilde doğrudan Genelkurmay Başkanlığına rapor göndermeye başlamıştır.⁴²

Ayrıca bu düzenlemeler esnasında Çerkez Ethem Bey'in ısrarıyla Ali Fuat Paşa'nın kabul ettiği ve İsmet Paşa'nın da istemsiz bir şekilde onay verdiği Gediz taarruzu yapılmış ve başarısızlıkla sonuçlanmıştı. Bu durum düzenli ordu kuruluşu için kamuoyuna ve muhalif mebuslara bir örnek teşkil etmiş ve tamamıyla düzenli orduya geçmenin önemi ortaya çıkmıştı. Bu çerçevede Batı Cephesi Komutanı Ali Fuat Paşa Moskova'ya elçi olarak tayin edildi. Mevcut Batı Cephesi Komutanlığı, Batı ve Güney Cephesi Komutanlığı olarak ikiye ayrıldı. Batı Cephesi Komutanlığı'na İsmet Paşa, Ege Denizinden Adana bölgesine kadar olan Güney Bölgeleri için de Refet Paşa görevlendirildi.⁴³ Devam eden süreç içerisinde Genelkurmay Başkanlığı'nın kararıyla II. Kuva-yı Seyyare Birliği ise 3. Süvari Tümenine dönüştürüldü.⁴⁴ Komutanlığına da Albay Çolak İbrahim Bey atanarak doğrudan doğruya Genelkurmay Başkanlığının emrine alındı. Ayrıca Süvari Fırkası neferleri de seyyar jandarmalara verilen maaştan yararlanmaya devam edecek, giysi ve teçhizatları ordu tarafından karşılanacak şekilde düzenlemeye tabi tutuldu.⁴⁵

Böylece Çolak İbrahim Bey'in II. Kuva-yı Seyyaresi'nin 3. Süvari Tümeni olarak düzenli ordu kapsamına alınması tamamlanmıştır. Ancak II. Yozgat isyanının 1920 Aralık ayı sonlarına kadar devam etmesi sebebiyle I. İnönü Muharebesi'nde 3. Süvari Tümeninden yararlanılamamıştır. İsmet Paşa'nın 3. Süvari Tümenini Batı Cephesine çağırması üzerine 14 Ocak 1921 tarihinde tümen bölgeye gönderilmiştir. Yunan ordusuna karşı örtme ve keşif göreviyle görevlendirilen İbrahim Bey'in tümeni böylece düzenli ordu kapsamında cephe hizmetine başlamış ve Milli Mücadelenin kazanılmasına kadar bu görevi başarıyla sürdürmüştür.⁴⁶

⁴² İbrahim Tavukçu, *Milli Mücadele'de İnönü Muharebeleri*, Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, Ankara, 2019, s. 34.

⁴³ İbrahim Tavukçu, *Milli Mücadele'de İnönü ...* 2019, s. 30.

⁴⁴ *ATBD*, B: 1209, 1965: 52.

⁴⁵ *ATASE Arşivi İSH K*: Kutu No: 588 Gömlek No: 60; Belge No: 1; *ATBD*, B: 1209, 1965: 52.

⁴⁶ MÜCAHİT KAYABAŞI, *Çolak İbrahim Bey ...* 2022, s. 49.

3. Süvari Tümen Komutanı Albay Çolak İbrahim Bey

Mustafa Kemal Atatürk'ün 19 Mayıs 1919'da Samsuna çıkmasıyla adeta resmîyet kazanan Milli Mücadelede, kongreler ile halk bilinçlendirilmeye çalışılırken yerel direniş örgütleriyle de mümkün mertebe Yunan işgaline karşı savunma yapılmaktaydı. Bu direniş örgütleri arasında öne çıkan birlik ise Çerkez Ethem'in birliğiydi. Çerkez Ethem'in Salihli'deki birliği⁴⁷ Sivas Kongresiyle birlikte Kuva-yı Seyyare olarak adlandırılmıştı.⁴⁸ Çerkez Ethem Kuva-yı Seyyaresi Anadolu'da İngilizler eliyle⁴⁹ çıktığı aşikâr olan isyanların bastırılmasında son derece etkili oldu. Çolak İbrahim Bey de İstanbul'un işgali sonrası Ankara'ya gelerek Mustafa Kemal Paşa'nın emriyle Kuşçubaşı Eşref ve Rauf Beylerin kuvvetini alarak isyanların bastırılmasına katkı sunmuştur.⁵⁰ 30 Aralık 1920 tarihine kadar Birinci Düzce, Birinci Yozgat, İkinci Düzce ve İkinci Yozgat isyanlarında mücadele eden İbrahim Bey, bu sebeple Birinci İnönü Muharebesine katılamamıştır.

Esasında Yunan ordusunun İnönü üzerine yapacağı harekâtın başladığı günlerde Çolak İbrahim Bey ve birliği 5 Ocak 1921 tarihinde İnönü'de toplanmak üzere emir almıştı. Ancak belirtildiği üzere II. Yozgat isyanının bastırılması uzayınca birlik, 6 Ocak 1921'de başlayan Yunan Taarruzuna yetişemedi. II. Yozgat isyanının geniş bir alana yayılmış olması, İbrahim Bey'in birliğini küçük gruplar haline ayırarak muhtelif yerlerdeki asi gruplarının üzerine göndermesi, doğal olarak geniş bir sahaya yayılan birliğin toparlanması ve İnönü harekâtına yetişmesini mümkün kılmadı.⁵¹ Buna rağmen Yunan ordusu İnönü'de yapılan

---

⁴⁷ Salihli cephesi Yunan işgali ile birlikte bölgede yaşayan Rum ve Ermenilerin Türklere yaptığı zulümler sonrasında toplum arasında önde gelen Mustafa Bey'in liderliğinde halkın direnişin oluşturulması ile birlikte ortaya çıkmıştır. Çerkez Ethem Bey'in de aynı bölgede kuvvet toplamasıyla aralarında çıkan çatışma sonrası bölgede liderlik tamamıyla Çerkez Ethem Bey'e geçmiştir. Bkz.: Rahmi Apak, *İstiklal Savaşında Garp ...* 1990, s. 27.

⁴⁸ Nuran Kılavuz, *Kahramanlıktan Vatan Hainliğine, Çerkez Ethem, Kuvve-i Seyyare'nin Teşkili ve Tasfiyesi, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 2011, C.21, S.1, s. 276.*

⁴⁹ Rahmi Apak, *İstiklal Savaşında Garp ...* 1990, s. 136-137;

⁵⁰ İbrahim Çolak, *Milli Mücadele Esnasında ...* 1996, s. 31-34.

⁵¹ Mücahit Kayabaşı, *Çolak İbrahim Bey ...* 2022, s. 48-49.

muharebelerde kısmi bir ilerleme sağlasa da 10 Ocak 1921 gecesinden sonra çekilerek eski mevzilerine dönmüştür.⁵²

Buna mukabil Türk ordusu da çekilen Yunan ordusuna etkili bir takip hareketi gerçekleştirememiştir. Bunun bir sebebi Yunan çekilişinin ancak 11 Ocak sabahı fark edilmiş olmasıdır.⁵³ Bir diğer sebep ise takip hareketini etkili şekilde gerçekleştirebilecek Çolak İbrahim Bey Komutasındaki 3. Süvari tümeninin zamanında bölgeye getirilememiş olması denilebilir. Tümenin zamanında getirilmiş olması halinde Yunan ordusunun geri çekilişinin takibi mümkün olabilirdi. Nihayetinde tümenden I. İnönü Muharebesi sonrasında takip ve keşif sırasında yararlanılamasa da Garp Cephesi Kumandanı İsmet Paşa'nın talebiyle Batı Cephesine getirilmiş ve İnegöl'ün doğusunda Yunan taarruzlarına karşı örtme göreviyle görevlendirilmiştir.⁵⁴

14 Ocak 1921'de 3. Süvari Tümeninin ilk gelen grubu İnönü'ye indirilirken geri kalan kısım Bozüyük'te toplanmıştı. Tümenin Bozüyük'e naklinin sona ermesiyle birlikte Genelkurmay tarafından tümene Güney cephesine gitmek üzere emir verildi. Güney cephesinde hem Yunan kuvvetleriyle hem de Çerkez Ethem'le uğraşılmaktaydı. Tümen aldığı emir üzerine harekete geçerek 17-18 Ocak 1921'de İnegöl'e ulaştı. Burada bulunduğu vakit 4 Şubat 1921'de Genelkurmay'ın emriyle İnegöl ve Pazaryeri bölgelerini Yunan güçlerine karşı örtme görevini aldı ve burada konuşlandı.⁵⁵

⁵² İbrahim Tavukçu, *Milli Mücadele'de İnönü ...* 2019, s. 107; Yunan ordusunun çekilmesi elbette Türk ordusunun yaptığı savunmadan kaynaklanmaktadır. Yunan kuvvetlerini karşılamak amacıyla İnönü önlerinde üç savunma hattı bulunmaktayken İnönü'nün tutulamaması ihtimali göz önüne alınarak 15 km geride bir hat daha kurulmuştur. Bu savunmayı aşamayacağını anlayan ve Türk ordusunun geriden destek alarak Yunan ordusuna ağır zayıat vereceğini düşünen Yunan tarafı çekilerek taarruzunu durdurmuştur. Yaşar Özüçetin, *Milli Mücadele'de Bir dönemeç: I. İnönü Muharebesi ve Bu Muharebenin Kıymeti*, Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, 2021, C. 14, S. 78, s. 259,

⁵³ İbrahim Tavukçu, *Milli Mücadele'de İnönü ...*2019, s. 103.

⁵⁴ Genelkurmay Başkanlığı, *Türk İstiklal Harbi Batı Cephesi Birinci, İkinci İnönü, Aslıhanlar ve Dumlupınar Muharebeleri (9 Kasım 1920-15 Nisan 1921)*, Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1999, C. 2, Ks. 3, s. 304.

⁵⁵ Genelkurmay Başkanlığı, *TİH Batı Cephesi Birinci ...* 1999, C. 2, Ks. 3, s. 232,245.

Öte yandan Yunan kuvvetlerinin çekilişleriyle birlikte bölgede sükûnetin yaşandığı düşüncesi gerçeği yansıtmamaktaydı. Nitekim 27 Şubat 1921 tarihinde Orhaneli'de bulunan Kirmastılı bir Kuva-yı Milliye birliği kaptanı, 37 kişilik çetesiyle Bursa'ya giderek Tahtalı Köyündeki Yunan birliğine başarılı bir baskın yapmıştı. Çatışmada on beş kadar Yunan askeriyile bir o kadar Rum ahalisinden insan öldürülmüş, kendileri ise on kişi yaralı ve şehit vermişler ve ardından bölgeden çekilmişlerdir.⁵⁶

Yine II. İnönü muharebesine kadar geçen sürede Yunanlılar bölge halkına eziyet etmeye devam etmişti. 3-4 Mart 1921 tarihinde Orhaneli posta müdürünün Ali ve Abdi çavuşun ilettikleri malumat ile oluşturduğu istihbarat raporunda bu durum görülmektedir. Rapora göre; Bursa'da bulunan Yunan kuvvetleri çevrede yaşayan yörüklerin elli kadar devesine el koyarak Bursa'ya getirmişti. Gözlerine ilişen işe yarayacak beygirleri de gasp etmişti. 1 Mart'ta ise bölgeye 53 yük, 27 binek ve sahra otomobili getirirken otomobiller arasında İngiliz markalı otomobillerin olmasına dikkat çekilmişti. Ayrıca Yunanlıların bölgeden kuvvet toplamaya başlamasıyla bölgede yaşayan Müslüman ve Hristiyan halk nezdinde Yunanlıların Türkler karşısında zor duruma düştüğü kanaatinin olduğu belirtilmişti. Bununla birlikte Yunanlılar Bursa'ya gazete girişini dahi kontrol altında tutmaktaydı. Örneğin 28 Şubat 1921 tarihinde şehre yalnızca üç gazete gizli yollardan sokulmuş ve İbrahim Bey'e gönderilmişti.⁵⁷ Bu yoğun baskı altında Çolak İbrahim Bey ise cephede ve Bursa'da Yunan kuvvetlerini takip harekâtını devam ettirmekteydi. İbrahim Bey bu iş için muhbir ve casuslar kullanıyordu. Hatta bu muhbir ve casuslar için ödeneğinin yetersizliği sebebiyle ödenek talebinde bulunmuş, talebi Garp Cephesi Komutanı İsmet Paşa tarafından olumlu karşılanmıştı.⁵⁸

23 Mart 1921 sabahı Yunan ordusu yeniden harekete geçti. Albay Çolak İbrahim Bey Komutasındaki 3. Süvari Tümeni Batı Cephesine bağlı olduğu halde Mezit boğazını savunmak üzere İnegöl'e ilerleyen 7. Yunan Tümeni karşısında görevlendirildi.⁵⁹ Süvari Tümeni 27. 28. ve 29. Süvari alaylarından oluşturulmuş ve bu alaylar İnegöl'ün çeşitli mevkilerine

⁵⁶ATASE Arşivi, İSH. Kol. Kutu No: 723 Gömlek No: 14; Belge No: 2.

⁵⁷ATASE Arşivi, İSH. Kol. Kutu No: 723 Gömlek No: 14; Belge No: 4-5.

⁵⁸ATASE Arşivi, İSH. Kol. Kutu No: 723 Gömlek No: 14; Belge No: 6.

⁵⁹ATBD, B: 2316, 1991: 92.

yerleştirilmişti.⁶⁰ Sabah saat 7 öncesinde Yunan 7. Tümeni İnegöl ve Yenişehir istikametine ilerlemeye başladı. 28. ve 29. alaylar 7. Yunan tümeni tarafından sarılma tehlikesi ile karşılaşınca, Yeniceden muhasara alanını yararak çekilmek zorunda kaldı. 29. Alay İnegöl'ün batısında bulunan bir köprü üzerine makineli tüfek kurarak müdahalesini sürdürmek istedi. 28. Alay'da buradaki savunmaya iki makineli tüfekle katıldı. Yunan birliği Adanebi üzerine yürüyerek 29. Alayın sağ cenahını çevirmek üzere düzen aldı. Durumu fark eden alay kumandanı vaziyeti fırkaya bildirdi. Fırka 29. Alayın çekilmesini temin üzere 27. ve 28. Alaylara kademeli olarak Yunan birliği ile harbe girmelerini emretti. Bir müddet sonra 27. Alay muharebeyi kesici müdahalede bulundu. Daha sonra fırkanın emriyle alaylar çekilerek fırka karargâhı ile birlikte Ortaköy yoluyla Teke sırtlarına geldi.⁶¹ İlerleyişine devam eden Yunan birliği Hamamlı sırtlarından topçu ateşine başladı. Buna karşılık 29. Alay kuvvetlerini yayarak muharebeye devam etti ve iki saat boyunca karşısındaki kuvvete Hasanpaşa köprüsünden geçme imkânı tanımadı. Bunun üzerine Yunan birliği köprü'nün kuzeyinden dolaşmaya çalıştı. 29. Alay fırka ile birlikte Hocaköy istikametinde muharebeye devam ederek Kınık üzerine geldi.⁶² Böylece saat 17:30'a kadar İnegöl tutulmaya çalışılsa da 23 Mart 1921 tarihi itibarıyla Yunan birlikleri İnegöl'ü ele geçirdi.⁶³

3. Süvari Tümenine bu vakte kadar İbrahim Bey'in izinli olmasından dolayı Kurmay Başkanı Yüzbaşı Faik (Sözer) Bey komuta etmekteydi. İbrahim Bey, 24 Mart 1921 tarihinde Bozüyük'ten Mezid Boğazı yoluyla Rüştüye'ye gelerek burada tümenin komutasını devraldı.⁶⁴ Burada bulunduğu vakit İsmet Paşa Batı Cephesi birliklerine verdiği emir içeriğine göre 3. Süvari Tümenine Mezid Boğazı'nın tutulması emrini vermişti.⁶⁵ 24 Mart 1921 sabah 08:30'da Yunan birliği Mezid boğazına taarruz etti. Ancak 10 ölü bırakarak çekildi. Öğle vaktine doğru Yunan kuvvetleri Nazıfpaşa istikametine yöneldi. İbrahim Bey topçu ve makineli tüfek ateşi ile Yunan birliğini üç buçuk saat kadar durdurmayı

⁶⁰ Mücahit Kayabaşı, *Çolak İbrahim Bey ...* 2022, s. 51.

⁶¹ ATASE Arşivi, İSH. Kol. Kutu No: 1019 Gömlek No: 4; Belge No: 3.

⁶² ATASE Arşivi, İSH. Kol. Kutu No: 1019 Gömlek No: 4; Belge No: 4.

⁶³ Mücahit Kayabaşı, *Çolak İbrahim Bey ...* 2022, s. 52.

⁶⁴ ATASE Arşivi, İSH. Kol. Kutu No: 1019 Gömlek No: 4; Belge No: 4.

⁶⁵ İbrahim Tavukçu, *Milli Mücadele'de İnönü ...* 2019, s. 202.

başardı. Kınık üzerine yönelen Yunan kuvvetlerine de ateş açtırarak 4 ölü vermelerine sebep oldu. Yunan birliklerinin Pazarcık'a girdiği haber alınınca, 3. Süvari tümeni Bozüyük'e doğru Koztepe, Aksuteke ve Sarıdayı civarına doğru çekilmek zorunda kaldı.⁶⁶

25 ve 26 Mart 1921 tarihlerini Aksuteke - Kozpınar - Muratdere bölgesinde geçiren 3. Süvari Tümeni 27 Mart 1921'de İsmet Paşa'dan Yunan ordusunun sol kanadına taarruz emri aldı. Emre göre 3. Süvari Tümeni Pazaryeri'nde olan Yunan Birliğinin arka kısmına ilerleyecek ve İnegöl istikametine doğru keşif ve gözetleme yapacaktı.⁶⁷ Bölgede aynı zamanda 11. Piyade Tümeni de bulunmaktaydı. Taarruz emri aynı şekilde piyade tümenine de verilmişti. Ancak Yunan birlikleri bu emrin birliklere ulaşmasından evvel davranmış ve hâkim bir pozisyon almıştı. 11. Piyade Tümeni ilerleyerek Yunan kuvvetleriyle muharebeye girişti ve başarılı bir şekilde Yunan kuvvetlerini durdurduğu halde tümen tarafından ricat emri aldı. İbrahim Bey topçusuyla açtığı koruma ateşiyle piyade tümeninin çekilmesini temin etti.⁶⁸

28 Mart 1921'de İnönü mevzilerinde asıl muharebeler başladı. Yunan 7. Tümeni karşısında 3. Süvari Tümeni ve 11. Piyade tümeni olduğu halde Mezit vadisi üzerinden taarruza başladı. Bu taarruz 11. Tümenin topçu ateşiyle durduruldu. Ancak tekrar başlayan Yunan ilerleyişi karşısında 3. Süvari tümeni çekilme yolunun tehlikeye düşme olasılığını değerlendirerek Çaydere - Tilkiçtepe hattına doğru ilerledi.⁶⁹ Ardından Batı Cephesi Çokçalar hattının kesin olarak savunulması emrini aldı. Bunun üzerine fırka karargâhı ve topçu ile Çokçalar'a ilerledi. 27. Alayını Darıdere'ye, 28. Alayını Tilkiçtepe'ye ve 29. Alayını Dodurga yolunun kuzey sırtlarına yerleştirdi. 28 Mart 1921 gecesi bu mevkilere geçirildi.⁷⁰

29 Mart 1921 tarihinde Batı Cephesi Komutanlığınca İbrahim Bey birliğine Tilkiçtepe'nin müdafaa edilmesi emri verildi. Emir gereği Tilkiçtepe'de mevzi almak için harekete geçtiğinde 09:30'da tepenin doğu sırtlarında Yunan Birliklerinin piyade ateşiyle karşılaştı. Bu

⁶⁶ATASE Arşivi, İSH. Kol. Kutu No: 1019 Gömlek No: 4; Belge No: 4.

⁶⁷Genelkurmay, *TİH Batı Cephesi Birinci ...* 1999, C. 2, Ks. 3, s. 352.

⁶⁸ATASE Arşivi, İSH. Kol. Kutu No: 1019 Gömlek No: 4; Belge No: 5.

⁶⁹ Mücahit Kayabaşı, *Çolak İbrahim Bey ...* 2022, s. 54.

⁷⁰ATASE Arşivi, İSH. Kol. Kutu No: 1019 Gömlek No: 4; Belge No: 5.

müsademede Yunan kuvvetlerince süvari tümeninin üç topçu askeri hayatını kaybetti. Bununla birlikte topçu birliğinin mevzi almasına müteakip ateşe başlandı ve Yunan kuvvetlerinin ilerleyişi durduruldu. Ancak yeniden harekete geçen Yunan Kuvvetleri karşısında 3. Süvari tümeni Çokçalar doğusuna çekilmek zorunda kaldı.⁷¹ Yaşanan çatışmalarda 27. Alay epey zayıf vererek dağılmış ancak tekrar toparlanmayı başarmıştı.

30 Mart 1921 gecesi Çolak İbrahim Bey bir bölükle Kapanalan'a bir bölükle de Kızılcapınar'a baskın yaptırdı. Kapanalan'a yaptırdığı baskın başarılı oldu ve Yunan birliğine fazlaca zayıf verildi. Kızılcapınar'a gönderilen birlik ise herhangi bir düşman birliğine rastlamamıştı. Kapanalan'a yapılan baskın ertesi gün köylülerden teyit edildi. Alınan bilgilere göre Yunan birliğinin zor duruma düştüğü ve yaralıların tedavileriyle uğraştığı anlaşıldı. Kızılcapınar istikametine giden birlik ise Erikli sırtlarına kadar ilerlemiş ve Mezit vadisinin de boş olduğunu bildirmişti. Bununla birlikte gün içinde Yunan 7. Tümenine karşı muharebe edilmişti. 11. Piyade tümeninin sol yanına saldıran Yunan birliğine Çolak İbrahim Bey topçusuyla ateş açarak önemli tesirler yaptı. Yunan kuvvetinin İntikamtepe ile Zevvare tepesi ele geçirmesi sonrasında topçu ateşinin tesiriyle durdurulabilmişti. Bu sırada Batı Cephesi Komutanlığı 3. Süvari Tümenine Yunan kuvvetlerinin gerilerine taarruz etmesini emretti ve buna istinaden tümen Dodurga'ya yürüyüşe başladı. Ancak bu sırada tümen topçusunun mühimmatı bitmiş, yeni mühimmat talep edilmiş ancak henüz ulaşmamıştı. Topçu cephanesinin ulaştığı esnada ise ikinci bir emir ile Yunan kuvvetlerinin gerilerine baskından vazgeçildiği, ordu ile irtibatın kurularak Yunan kuvvetlerinin yanlarına baskın yapılacağı iletilmişti. Bu emre nazaran İbrahim Bey tümenini Çokçalar'a doğru yöneltti ve geceyi geçirmek üzere tertibat aldı.⁷²

30 Mart 1921 tarihi itibarıyla Yunan ordusuna karşı Metristepe'de çetin mücadeleler verilerek Yunan taarruzu durdurulmuştu. 31 Mart 1921'de Kanlısırt ve Metristepe'de çok fazla Yunan kuvveti görülmediği vakit, bu bölgelerin artçı birliklerle tutulduğu ve Yunan birliklerinin çekildiği anlaşıldı. Yunan birliklerinin çekilmesiyle birlikte II. İnönü

⁷¹ATASE Arşivi, İSH. Kol. Kutu No: 1019 Gömlek No: 4; Belge No: 5.

⁷²ATASE Arşivi, İSH. Kol. Kutu No: 1019 Gömlek No: 4; Belge No: 6.

Muharebelerinde başarılı olacak tarafın Türk ordusu olacağı ortaya çıkmıştı. Yine 31 Mart 1921 tarihli İsmet Paşa tarafından yayınlanan emirde 3. Süvari Tümeninin 10. ve 14. Süvari alayları ve 5. Kafkas tümenine bağlı birliklerin Refet Paşa komutasına verildiği bildirildi.⁷³ Bu sırada Çokçalar'da bulunan İbrahim Bey'in tümeni, bir Yunan birliğinin 5. Kafkas fırkasının sol cenahına taarruz ettiğini ve piyade muharebesinde bulduklarını görünce Tümen topçusuyla Yunan birliklerini ateş altına aldı. Yapılan Topçu ateşi etkili oldu ve Yunan topçusunun bir kısmı firar etmek durumunda kaldı. Buna rağmen 5. Kafkas Fırkası ilerleme kaydedemediği için Yunan topçusu toplarını dereye çekmeyi başardı. Bundan sonra topçu ateşi ile Yunan piyadesini yakın ateşe alarak, 29. Alay ve iki makineli ile Darıdere - Kandilli istikametinde Yunan birliğinin sağ cenahı gerisine taarruz ettirdi.⁷⁴ 29. Alay bir Yunan taburunu Darıdere içerisinde yakaladı. Yaşanan muharebe sonucunda Yunan taburu 250 ölü verdi ve cephanesi ele geçirildi.⁷⁵ Bundan sonra Yunan kuvvetlerinin Bozalan'dan Bozüyük istikametine uzun kollar halinde gittiği görülmüş ve Yunan ordusunun kati bir şekilde ricat ettiği anlaşılmıştı.⁷⁶ Ricat eden Yunan kuvvetleri yine önemli derecede tahribat yapmıştı. Nitekim Bilecik'te 1918 ev yakılırken kalan 422 evin ise ancak yarısı oturulabilecek haldeydi.⁷⁷

Çolak İbrahim Bey birliğiyle beraber Güney Cephesi Komutanlığı emrine verilmesi üzerine Çokçalar'dan hareket ederek Sarıdayı'ya doğru ilerlemeye başladı. Yol üzerinde Yunanlıların çekiliş sırasında telefon hatlarını dahi bıraktıklarını görerek şaşkınlık yaşamıştı.⁷⁸ Sarıdağ köyüne ulaştığı vakit köylülerle tahkikat yapmış ve Yunan kuvvetlerinin Bozüyük istikametine yöneldiklerini öğrenmişti.⁷⁹ Sadece 27 top mermisi kaldığını görerek bu bölgede kalmasının tehlikeli olacağını düşünmüş ve Kızılcapınar'a yönelmiştir.⁸⁰ Arkasının Yunan kuvvetince kesilip kesilmediğini anlamak için de Kızılcapınar'a bir birlik gönderdi.

⁷³ Mücahit Kayabaşı, *Çolak İbrahim Bey ...* 2022, s. 55-56.

⁷⁴ ATASE Arşivi, İSH. Kol. Kutu No: 1019 Gömlek No: 4; Belge No: 6-7.

⁷⁵ Genelkurmay, *TİH Batı Cephesi Birinci ...* 1999, C. 2, Ks. 3, s. 428.

⁷⁶ ATASE Arşivi, İSH. Kol. Kutu No: 1019 Gömlek No: 4; Belge No: 7.

⁷⁷ Mücahit Kayabaşı, *Çolak İbrahim Bey ...* 2022, s. 56.

⁷⁸ ATASE Arşivi, İSH. Kol. Kutu No: 1019 Gömlek No: 4; Belge No: 7.

⁷⁹ Mücahit Kayabaşı, *Çolak İbrahim Bey ...* 2022, s. 57.

⁸⁰ ATASE Arşivi, İSH. Kol. Kutu No: 1019 Gömlek No: 4; Belge No: 7.

Kızılcapınar'a giden birlik yolda Meclis Muhafız Taburu'na rastladı. Taburdan Kızılcapınar'da Türk ordusuna ait bir süvari birliğinin olduğunu öğrendi. Ancak süvari birliği Yunan kuvvetlerinin bölgeye yaklaştığını öğrenip burayı boşaltmıştı.⁸¹ İbrahim Bey'in gönderdiği birlik Kızılcapınar'a yaklaştığı sırada kendilerine Rumca parola soruldu ve arkasından ateş açıldı. Yunan birliğinin gerilerden bir tabur destek alması üzerine İbrahim Bey'in göndermiş olduğu birlik müsademeye girmeyerek tümenle birlikte geceyi Ormangöze'de geçirdi.⁸²

Ormangöze'de geceyi geçiren tümen 2 Nisan 1921 tarihinde saat 7 evvelde topçusuyla Ormangöze'nin güney sırtlarından, tümenin diğer birlikleriyle de Kızılcapınar sırtlarına doğru Yunan kuvvetleri üzerine taarruz başlattı.⁸³ Yaşanan çatışmalar sonrası Yunan kuvvetleri Oğlakçı istikametinde durduruldu. Ardından da Yunan kuvvetlerinin bölgeden ricat etmesi sağlandı. Saat 10:30'da Batı Cephesi komutanlığından gelen emir doğrultusunda İbrahim Bey, birliğini toplayarak Sarıdayı istikametine yöneldi. Burada köylülerden yapılan tahkikatla Yunan kuvvetlerinin ricata devam ettiği öğrenildi. Bununla birlikte Yunan kuvvetlerinin çekilmesine rağmen yaşanan çatışmayla ilgili ilginç bir durum öğrenildi. Yunan ordusu daha önce ricat emri vermişti. Ancak İbrahim Bey'in daha önce buradan geçerek telefon hattını toplamış olması sebebiyle burada bulunan Yunan birliği ricat haberini alamamış ve burada kalmıştı. Böylece yaşanan müsademe ile de bozguna uğratılan Yunan birliği bölgeden atılmıştı. Bu durum 3 Nisan 1921 tarihinde İnegöl'de esir edilen Yunan teğmeni Toridis'in ve kıtaatının ifadesiyle de doğrulandı.

2-3 Nisan 1921 gecesini Sarıdayı'da geçiren İbrahim Bey, sabah saatlerinde bir Yunan birliğinin teçhizatını ve ağırlıklarını sürükleyerek ricat ettiklerini öğrendi. Hemen harekete geçerek Nazıfpaşa sırtlarında olan Yunan birliğine yetişti. Yunan birliği daha evvel hazırlanan siperler içinden İbrahim Bey'in kuvvetlerine ateş açmaya başladı. Kısa süren çatışma sonrası Yunan birliği buradan atıldı. Buradan İnegöl'e yönelen düşman topçu ateşiyile takibe alındı.⁸⁴

⁸¹ Mücahit Kayabaşı, *Çolak İbrahim Bey ...* 2022, s. 57.

⁸² ATASE Arşivi, İSH. Kutu No: 1019 Gömlek No: 4; Belge No: 7.

⁸³ ATASE Arşivi, İSH. Kol. Kutu No: 1019 Gömlek No: 4; Belge No: 7-8.

⁸⁴ ATASE Arşivi, İSH. Kol. Kutu No: 1019 Gömlek No: 4; Belge No: 8.

İnegöl'e doğru yapılan takip sırasında bütün köylerde kadın ve çocuklar, gözyaşları ve dualarla İbrahim Bey'in birliğini karşılamıştı. Bu vaziyet karşısında Türk askeri iyice coşarak büyük bir arzu ile Yunan kuvvetlerine saldırmış, onlara tüfeklerini ve otomatik tüfeklerini bir kez dahi kullanma fırsatı vermemişti. Bir saat içerisinde de yine gözyaşları ve dualarla birlikte İnegöl'e girilmişti. Cesaretlenen İnegöl halkı da ellerine geçirdikleri baltalarla Yunan askerlerine saldırmışlardı. İbrahim Bey'in İnegöl'e girmesinden yarım saat önce şehirde bulunan İtalyan, Fransız ve İngiliz müfettişleri otomobilleriyle firar etmişlerdi. İnegöl'de bulunan Yunan kumandanı ise topçu ateşi altında zorlukla kaçabilmişti. İbrahim Bey, 3 Nisan 1921 tarihi ile ilgili bilgi verdiği harp raporunda, bugün yapılan süvari hücumunu Viyana ve Venedik seferlerinde yapılan hücumlara benzeterek yapılan taarruzun önemini belirtmişti. İbrahim Bey, İnegöl'den kaçan Yunan kuvvetlerine son top mermisini de atmış ve ardından ateşi keserek geceyi İnegöl'de geçirmek üzere tertip almıştır. Yine harp raporuna göre İbrahim Bey, 3 Nisan 1921 tarihinde yapılan taarruz sonrasında İnegöl ve çevresinde iki otomobil, pek çok makineli ve otomatik tüfek, telefon malzemesi ele geçirdiğini ve 1000 kadar ölü bulunduğunu belirtmiştir. Kendi birliğinden ise ikisi ağır üç yaralı olduğunu ve birkaç askerinin telef olduğunu aktarmıştır.⁸⁵

4 Nisan 1921'de Güney Cephesi Kumandanlığına mühim bir Yunan kuvvetinin Hamzabey sırtlarından çekildiği bilgisi gelmişti. İbrahim Bey, derhal 28. Alay, makineli tüfek ve topçusu ile Hamzabey sırtlarına gitti. 29. Alayı ise İnegöl'de bıraktı.⁸⁶ Hamzabey'e yaklaşan Yunan kuvvetlerini karşılamak üzere 25 kişilik bir birliği de Akçapınar'a gönderdi. Akçapınar'a ulaşan birlik burada Yunan askerlerinin halk arasından 10 kişiyi süngü ile öldürüp yolun ortasına bırakmış olduklarını gördü.⁸⁷ İntikam duygusu ile dolan askerler yürüyüşünü hızlandırarak Yunan askerlerine yetişti ve girdiği çatışmada 40 kadar Yunan askeri ile bir yüzbaşıyı öldürdü.⁸⁸ İbrahim Bey'in gönderdiği birlik ise 3 ölü ve 5 yaralı

⁸⁵ATASE Arşivi, İSH. Kol. Kutu No: 1019 Gömlek No: 4; Belge No: 9.

⁸⁶ATASE Arşivi, İSH. Kol. Kutu No: 1019 Gömlek No: 4; Belge No: 10.

⁸⁷ Genelkurmay, *TİH Batı Cephesi Birinci ...* 1999, C. 2, Ks. 3, s. 504.

⁸⁸ATASE Arşivi, İSH. Kol. Kutu No: 1019 Gömlek No: 4; Belge No: 10.

verdi. Böylece Yunan kuvvetleri çekilmelerini sürdürerek eski mevzileri olan Ayazma'ya kadar çekildi.⁸⁹

Yunan ordusunun Ayazma bölgesine kadar çekilmiş olmasıyla birlikte II. İnönü Muharebeleri de Türk ordusunun zaferiyle sonuçlanmış oluyordu. 3. Süvari Tümenine komutanlık eden İbrahim Bey'in, harp raporları incelendiğinde ne derece yararlılık gösterdiği açık bir şekilde anlaşılmaktadır.⁹⁰

II. İnönü zaferi sonrası Türk ordusu içinde Batı ve Güney cephe komutanlıkları arasında küçük problemler ortaya çıkmıştı. Bu durumu çözmek adına Mustafa Kemal Paşa 3 Mayıs 1921 tarihinde cephelerin birleştirilmesi kararını aldı.⁹¹ Mustafa Kemal Paşa Nutuk'ta bu düzenlemenin, Dumlupınar ve Aslıhanlar muharebelerinde alınan başarısızlık ve buna bağlı olarak askerinin Güney Cephesi komutanına itimadının zedelenmesi sebebiyle yapıldığını belirtmektedir.⁹²

Cephede yapılan düzenleme sonrası ordu gruplar halinde tertip edilirken 3. Süvari Tümeni 1. Grup içinde yer almıştır. Tümen 27. 28. ve 29. Alaydan oluşmaya devam etmiştir.⁹³ Yunan ordusu 8 Temmuz 1921'de Bursa'dan hareketle taarruza geçmiştir. 3. Süvari Tümeni ise bu sırada İnegöl civarında düşmanı oyalama görevi ile görevlendirilmişti. Ancak Yunan ordusunun ilerleyişi karşısında kademeli olarak geri çekilmek zorunda kaldı. 13 Temmuz 1921 tarihi itibarıyla Yunan ordusu Bilecik'i ele geçirerek Aşağıköy'e kadar ilerledi.⁹⁴ Bununla birlikte 1. Grup komutanlığınca 15 Temmuz 1921'de yapılan değerlendirmeye göre Yunan ordusunun asıl kuvvetleriyle güney cephesinde ilerlediği, batı cephesinde bulunan Yunan kuvvetlerinin ise oyalama amacıyla hareket ettikleri tespit edilmişti. Ancak her ihtimale karşı 3. Süvari Tümenine Yeşildağ ile Çoçalar arasının katiyen tutulması emri verildi.

⁸⁹ATASE Arşivi, İSH. Kol. Kutu No: 1019 Gömlek No: 4; Belge No: 11.

⁹⁰ Mücahit Kayabaşı, *Çolak İbrahim Bey ... 2022*, s. 60.

⁹¹ Genelkurmay Harp Tarihi Başkanlığı, *Türk İstiklal Harbi Batı Cephesi Kütahya-Eskişehir Muharebeleri*, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1974, C. 2, K. 4, s. 86.

⁹² Mustafa Kemal Atatürk, *Nutuk 1920-1927*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1969, C: 2, s. 586.

⁹³ Rıdvan Bal, *Türk Kara Kuvvetlerinde Süvari Birlikleri (1920-1965)*, Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2006, s. 59.

⁹⁴ Mücahit Kayabaşı, *Çolak İbrahim Bey ... 2022*, s. 64.

16 Temmuz 1921’de Yunan ilerleyişinin kilit muharebelerinden biri gerçekleştirildi. Nasuhçal ve Yumruçal muharebelerinde 3. Kafkas tümeninin başarılı direnişi Yunan ordusunca aşıldı. Bu durum savunma hattında gedik açılmasına sebep olurken çok sayıda cephane Yunan kuvvetlerine bırakılarak Türk kuvvetlerinin düzensiz bir şekilde bölgeden çekilmesine sebep oldu.⁹⁵ Yunan ilerleyişinin durdurulması adına 16 Temmuz’da 1. 14. ve 3. Süvari Tümenlerinden oluşan bir süvari kolordusu kurulması planlandı. Komutası ise 5. Grup komutanı Albay Fahrettin Bey’e verildi. Grubun görevi Yunan taarruzlarına karşı Türk ordusunu toplanacağı mıntıkaya gidene kadar korumaktı.⁹⁶ Bu düzenlemeyle birlikte 17 Temmuz 1921’de verilen geri çekilme emriyle Türk ordusu mevzilerini bırakarak yürüyüşe geçti. Yunan ordusu ise ciddi bir mukavemetle karşılaşmadan Kütahya’ya girdi. Şehirde yaşayan Rum ve Ermeniler Yunan kuvvetlerini sevinçle karşıladı.⁹⁷

Mustafa Kemal Paşa bu vaziyet karşısında durum değerlendirmesi yaparak “*Orduyu, Eskişehir şimal ve cenubunda topladıktan sonra, düşman ordusuyla araya büyük bir mesafe koymak lazımdır ki, ordunun tanzim, tensik ve takviyesi mümkün olabilsin. Bunun için Sakarya şarkına kadar çekilmek caizdir*” demişti.⁹⁸ Mustafa Kemal Paşa’nın bu görüşleriyle Yunan ordusunun takip sırasında harekât üslerinden uzaklaşacağı ve zor durumda kalacağı, Türk ordusunun ise toparlanarak mevcut duruma karşı üstün bir pozisyon alacağını belirttiği anlaşılmaktadır.⁹⁹

Yunan ordusunun devam eden ileri harekâtı karşısında Türk ordusu çekilmesini devam ettirmiş, 19 Temmuz 1921 tarihinde Eskişehir Yunan kuvvetlerinin işgaline uğramıştır. Bu sırada Eskişehir’in güneyini örtmek üzere görevlendirilen 3. Süvari tümenine Mustafa Kemal Paşa’dan bir telgraf gelmişti. Mustafa Kemal paşa telgrafında “*Fahreddin Beyefendi ile birlikte olduğunuzu biliyorum. Fırkanız için güzel bir sahaya dâhil oldunuz. Parlak muvaffakiyetler dilerim*” diyerek Çolak İbrahim Bey’e

⁹⁵ Genelkurmay, *TİH Batı Cephesi Kütahya ...* 1974, C. 2, K. 4, s. 263,321,332.

⁹⁶ ATASE Arşivi, *İSH. Kol.* Kutu No: 1428 Gömlek No: 2; Belge No: 20.

⁹⁷ Mücahit Kayabaşı, *Çolak İbrahim Bey ...* 2022, s. 65-66.

⁹⁸ Mustafa Kemal Atatürk, *Nutuk 1920-1927, ...* 1969, C: 2, s. 608-609.

⁹⁹ Selahattin Tansel, *Mondros’tan Mudanya’ya Kadar*, Başbakanlık Kültür Müsteşarlığı Cumhuriyetin 50. Yıldönümü Yayınları, Ankara, 1974, C. IV, s. 102.

bizzat başarı dileklerini iletmiştir.¹⁰⁰ Bununla birlikte grup komutanı Fahrettin Bey Genelkurmay'a verdiği raporunda, 3. Süvari Tümeninin Sancarlı'da görevlendirildiğini ancak tümenin karşısında bulunan Yunan kuvvetleriyle çatışmaya girmeden çekildiğini bildirmişti. Bu sebeple tümen komutanını şiddetle azarladığını da iletmişti.¹⁰¹ Buna benzer şekilde 21 Temmuz 1921 tarihinde Genelkurmay'a gönderdiği raporunda İbrahim Bey'in muharebeler esnasında görevini hakkıyla yapmadığını, inatçı ve dik kafalı olduğunu ve bu tavırları sebebiyle onu muharebelerin en şiddetli alanlarında görevlendireceğini iletmişti.¹⁰²

Devam eden Yunan ilerleyişi karşısında Türk ordusu Sakarya nehrinin arkasına geçmek üzere emir almıştı. Ordunun çekilişi sırasında 3. Süvari tümeni Sivritepe'de mevzi alarak Kırız Dağı istikametinde Yunan kuvvetlerine baskın yapmakla görevlendirilmişti. Baskın görevi tümenin İbrahim Bey'den sonraki en üst sorumlusu olan Kurmay Binbaşı Hakkı Bey tarafından yapıldı. Başarılı bir baskın yapan Hakkı Bey 40 kadar Yunan askerini öldürdü. Bu başarılı baskını grup komutanı Albay Fahrettin Bey, İbrahim Bey'e bir telgraf göndererek kutladı ve daha büyük başarılar beklediğini belirtti. İbrahim Bey'de grup komutanından aldığı bu tebrik telgrafına nazaran birlik kumandanlarına bir telgraf gönderdi. İbrahim Bey telgrafında *"Ordumuzun muvaffakiyetini ikinci İnönü muharebesinde olduğu gibi bu defa da fırkamızın temin edeceğine kanaati kamilem olduğundan cümle arkadaşlara teşekkür eder fırkamızın namını tarihlerde görmeliğimizi cenabı haktan temenni ederim"* diyerek askerini tebrik etti.¹⁰³

Türk ordusunun Sakarya nehri arkasına geçmesiyle Kütahya - Eskişehir muharebeleri sona ermişti. Yunan ordusunun takip yapmasıyla ikmal merkezlerinden uzaklaşması Türk ordusunun yıkıcı bir etkiye maruz kalmadan Sakarya nehri arkasına geçmesini sağlamıştır. Burada Mustafa Kemal Paşa'nın ne kadar doğru bir tespit yaptığı ortadadır. Ancak ordunun Sakarya nehri doğusuna çekilmesi halkta hayal kırıklığına neden olmuştur. Öte yandan Mecliste de olumsuz bir hava

¹⁰⁰ATASE Arşivi, İSH. Kol. Kutu No: 1428 Gömlek No: 2; Belge No: 24.

¹⁰¹ Genelkurmay, TİH Batı Cephesi Kütahya ... 1974, C. 2, K. 4, s. 432,436.

¹⁰²ATASE Arşivi, İSH. Kol. Kutu No: 1198 Gömlek No: 101; Belge No: 1.

¹⁰³ATASE Arşivi, İSH. Kol. Kutu No: 1428 Gömlek No: 2; Belge No: 26.

oluşmuş ve muhalefet sesini yükseltmeye başlamıştır.¹⁰⁴ Buna rağmen 4 Ağustos 1921'de Mustafa Kemal Paşa'ya Başkomutanlık yetkisi verilmiş ve Sakarya muharebesi hazırlıkları başlamıştır.

Sakarya muharebesi öncesi 3. Süvari Tümeni 5. Gruba bağlı olmaya devam ederken 27. 28. ve 29. Alaylardan oluşmaya devam etmekteydi. Yunan ileri harekâtının başlayacağı 14 Ağustos 1921'de 3. Süvari tümeni Ayaş'ta bulunuyordu. Asıl muharebelerin başlayacağı 23 Ağustos 1921 tarihine kadar cephede küçük çatışmalar yaşandı. Muharebelerin başlamasıyla ilk gün 5. Grup komutanlığının sorumluluğunda bulunan Mangal Dağı Yunan kuvvetlerince ele geçirilmiş ve bu durum olumsuz bir durum ortaya çıkarmıştı. Muharebe sırasında Tepeköy - Sinanlı civarında bulunan 3. Süvari tümeni de hiç mukavemet göstermeden Sinanlı'ya çekilmişti.¹⁰⁵ Mangal Dağı 23/24 Ağustos 1921'de tamamen boşaltılırken 3. Süvari tümeni 1. Grup emrine verildi. 1. Grup komutanı 25 Ağustos 1921'de 3. Süvari tümenine Köseaptallı kesiminde Yunan kuvvetlerinin karşılanacağını ve tümenin Yağcıkebir istikametinde muharebeye iştirak etmesini emretti. Ancak ertesi gün yaşanan muharebede 3. Süvari Tümeni hiçbir harekette bulunmadı.¹⁰⁶

26 Ağustos 1921'de savaşın kaderini değiştirecek savunma ve muhafaza hareketleri yapılmıştır. Mustafa Kemal Paşa, Ankara'da bulunan Refet Paşa'ya bir telgraf göndererek Ankara'nın boşaltılma ihtimali sebebiyle gerekli tertibatın alınmasını iletmiştir.¹⁰⁷ Ayrıca Mustafa Kemal Paşa iradesinden hiç bir şey kaybetmeyerek Sakarya Savaşının kaderini etkileyen tarihi emrini vermiştir: "*Hattı müdafaa yoktur, sathı müdafaa vardır. O satıh, bütün vatandır. Vatanın her karış toprağı, vatanışın kaniyle ıslanmadıkça, terk olunamaz.*"¹⁰⁸

27 Ağustos 1921 tarihinde, daha önce geçici olarak 5. Tümen emrine verilen 3. Süvari tümeninden Balçıhasan köyüne çekilmesi ve burayı

¹⁰⁴ Mustafa Kemal Atatürk, *Nutuk 1920-1927*, ... 1969, C: 2, s. 610.

¹⁰⁵ Mücahit Kayabaşı, *Çolak İbrahim Bey ... 2022*, s. 75-76.

¹⁰⁶ Genelkurmay Harp Tarihi Başkanlığı, *Türk İstiklal Harbi Batı Cephesi Sakarya Meydan Muharebesi (23 Ağustos-13 Eylül 1921) ve Sonraki Harekât (14 Eylül-10 Ekim 1921)*, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1973, C: 2, K: 5, s. 42-43.

¹⁰⁷ Baki Vandemir, *Türk İstiklal Savaşı'nda Sakarya'dan Mudanya'ya*, Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2006, s. 38.

¹⁰⁸ Mustafa Kemal Atatürk, *Nutuk 1920-1927*, ... 1969, C: 2, s. 618.

savunması emredilmişti. Ancak İbrahim Bey komutasındaki tümen sebepsiz bir şekilde buradan çekilmiş ve bu çekilme savunma hattını olumsuz etkilemişti. Yunan birlikleri ise bölgeyi kolayca ele geçirdi. 5. Tümen komutanı durumu Grup Komutanlığına bildirirken İbrahim Bey'e de bir telgraf gönderdi. Telgrafında *"Ben size Balcıhasan (Balcıkhisar)'ı savunmanızı ve emirsiz burayı terk etmemenizi yazmıştım. Siz orduyu ileride bıraktınız, geri gidiyorsunuz. Ordu bu hatta kesin muharebe verecektir. Balcıhasanın en çok iki kilometre kuzeyinde behemehâl durunuz"* diyerek İbrahim Bey'i uyardı.¹⁰⁹

31 Ağustos 1921'e gelindiğinde Yunan kuvvetleri Çal kesimine gelmiş ve ileri hareketlerini devam ettirmek istemişti. 4 Eylül'e kadar ilerleme kaydedemeyen Yunan kuvvetleri Türk ordusu tarafından başarıyla durduruldu. Bu tarihten itibaren cephede durgunluk hâkim oldu. Batı Cephesi Komutanlığı Yunan kuvvetlerinin ilerleyememelerini değerlendirerek 10 Eylül 1921'de karşı taarruz yapma kararı aldı. 3. Süvari tümenine ise Mangal Dağını geri alma görevi verildi. Verilen emir gereği 10 Eylül'de bütün cephelerde Türk ordusu taarruza geçti. Yunan kuvvetleri Türk taarruzu karşısında çekilmek zorunda kaldı. 3. Süvari tümeni de verilen görevi başarıyla yerine getirerek Mangal Dağını ele geçirdi. Böylelikle bölgede yaşanan muharebeler sona erdi.

Yunan ordusu 13 Eylül 1921 itibarıyla Türk savunmasını yıkamayarak çekilme kararı almıştır. Sakarya Muharebelerinin sona ermesiyle ordu düzeninde değişikliğe gidilmiştir. Grup komutanlıkları yerine kolordu komutanlıkları kurulmuştur. Bu düzenleme içinde 3. Süvari tümeni, 2. ve 14. Süvari tümenleriyle birlikte Albay Fahrettin Bey komutasında oluşturulan 5. Kolordu komutanlığı bünyesinde yer almıştır.¹¹⁰ Bununla birlikte Türk ordusu Yunan kuvvetleriyle kesin bir muharebeye girmeyerek takip ve baskın hareketleriyle yıpratma stratejisi edinmiş ve harekete geçmiştir.¹¹¹ 5 Ekim 1921 tarihine kadar Afyon yönünde ilerleyen ve karşısına çıkan küçük Yunan birliklerini geri atan 5. Kolordu, 3. Süvari tümeninin Afyon - Kütahya demir yolunu tahrip etmek amacıyla Gazlıgöl'e baskın yapma isteğine olumlu karşılık vermişti. Ancak baskın yapılacak bölge için yeterli keşif yapılamamış ve Yunan

¹⁰⁹ Genelkurmay, *TİH Batı Cephesi Sakarya ...* 1973, C: 2, K: 5, s. 75.

¹¹⁰ Mücahit Kayabaşı, *Çolak İbrahim Bey ...* 2022, s. 78-82.

¹¹¹ Genelkurmay, *TİH Batı Cephesi Sakarya ...* 1973, C: 2, K: 5, s. 330.

kuvvetlerinin bölgeye hâkim oldukları anlaşılamamıştı. Demiryolu istasyonuna yaklaşan tümen, bombaları hazırlayacağı vakit Yunan kuvvetlerinin baskınına uğrayarak çekilmek zorunda kaldı.¹¹² 10 Ekim 1921 tarihinde 5. Kolordu komutanlığı tarafından tümene Bolvadin'e gitmesi emredildi. Tümen emir gereği yola çıkarken Afyon'da bulunan ordu Ali İhsan Sabis komutasına verildi.¹¹³ Çolak İbrahim Bey ise Sakarya Muharebelerinden sonra 12 Eylül 1921'de yarbaylığa terfi ettirildi.¹¹⁴

Bir yıl kadar süren hazırlıklar sonunda 20 Ağustos 1922 tarihinde Başkomutan Mustafa Kemal Paşa Akşehir'e gelerek burada ordu komutanlarıyla Batı Cephesi Komutanlığı karargâhında son değişiklikleri yapmış ve taarruz harekâtının başlangıcı olarak 26 Ağustos 1922 tarihini belirlemiştir.¹¹⁵

Taarruz planı kapsamında 3. Süvari tümeni, 6. 8. ve 14. Piyade tümenleri ile birlikte 1. Ordu kapsamında yer almaktaydı. Plana göre tümen Çal kuzeyinden Uşak - Ulubey istikametinde ilerleme ve bölgede bulunan demiryolunu tahrip etme görevi ile görevlendirildi.¹¹⁶ İbrahim Bey, bu kapsamda Köprübaşı mevziinde bulunan demiryolu köprüsüne hareket kararı aldı. 19 Ağustos 1922 sabah saatlerinde harekete geçerek, güzergâhı üzerindeki Yunan karakolunu aşip bölgede bulunan nehri geçti. Nehrin karşı yakasındaki Yunan birliği ile müsademeye girdi ve Yunan birliğini geriye atmayı başardı. Ardından Köprübaşı'nı ele geçirerek demiryolu güzergâhını başarılı bir şekilde tahrip etti.¹¹⁷

24 Ağustos 1922'de Mustafa Kemal Paşa 1. Ordu karargâhına geldi. Genelkurmay Başkanlığı ve Batı Cephesi Komutanlığı karargâhları ile ertesi gün Kocatepe'ye yerleşti. 26 Ağustos 1922 sabahı yapılacak

¹¹² Baki Vandemir, *Türk İstiklal Savaşı'nda ...* 2006, s. 285-286.

¹¹³ Genelkurmay Harp Tarihi Başkanlığı, *Türk İstiklal Harbi Batı Cephesi Sakarya Meydan Muharebesi Öncesi Olaylar ve Mevzi İlerisindeki Harekât (25 Temmuz-22 Ağustos 1921)*, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1995, C: 2, K: 5, s. 362.

¹¹⁴ Azmi Süslü, Mustafa Balcıoğlu, *Atatürk'ün Silah Arkadaşları ...* 1999, s. 85.

¹¹⁵ Mücahit Kayabaşı, *Çolak İbrahim Bey ...* 2022, s. 87-91.

¹¹⁶ Genelkurmay Başkanlığı, *Türk İstiklal Harbi Batı Cephesi Büyük Taarruz (1-31 Temmuz 1922)*, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1995, C: 2, K: 6, s. 27.

¹¹⁷ Mücahit Kayabaşı, *Çolak İbrahim Bey ...* 2022, s. 92.

harekât için tüm ordu birliklerine gerekli emirler verilirken 3. Süvari tümenine ise Uşak istikametinde taarruz yapması emredildi.¹¹⁸

26 Ağustos 1922 sabah saat 5'te önce topçu ateşi ardından piyadelerin ilerleyişi ile harekât başladı. Mustafa Kemal Paşa, Fevzi Paşa, İsmet Paşa ve 1. Ordu Komutanı Nureddin Paşa gün ağarmadan Kocatepe'deki gözetleme yerine gelmişlerdi.¹¹⁹ Taarruzun başlamasıyla Yunan ordusu savunma düzeni almaya çalışsa da yaşanan çatışmalarla Tür ordusu ilk gün hedefledikleri mevzilere başarıyla ulaştı.¹²⁰ Türk ordusunun ilk gün yaptığı başarılı taarruz Büyük Millet Meclisi'nde coşkuyla karşılandı. Heyet-i Vükela reisi Rauf Orbay aracılığıyla orduya tebrik telgrafı gönderildi ve başarı dilekleri iletildi.¹²¹

3. Süvari tümeni ise Uşak - Ulubey istikametinde aldığı emir üzerine harekete geçerek Mendelen (Medele) köyünde bulunan bir Yunan birliği ile çatışmaya girerek geri atmayı başardı. 27 Ağustos 1922 tarihinde Türk ordusunun Afyon'u Yunan ordusundan almasıyla 1. Ordu'ya İzmir istikametine yönelmesi, 2. Orduya da Eskişehir - Kütahya istikametine gitmesi emredildi.¹²² Bu kapsamda 3. Süvari tümenine de İzmir istikametine ilerlemesi emri verildi.¹²³ Emir doğrultusunda harekete geçen İbrahim Bey, Çakaldamları yakınında bulunan demiryolunu ve köprüyü tahrip etmek üzere harekete geçti. Bölgede bulunan Yunan birliği ile yaptığı çatışma sonrası demiryolunu ve telgraf hatlarını tahrip etti. Yunan kuvvetlerinin geriden destek almasıyla köprü tahrip edilemedi ve tümen çekilmek zorunda kaldı.¹²⁴ Bu tarihten itibaren tümen ile ordu arasındaki haberleşme uzunca bir süre kopacak ve tümen İbrahim Bey'in komutasında ilerlemeye devam edecekti.

30 Ağustos 1922 tarihine Başkomutan Mustafa Kemal Paşa Akçaşehir'e geldi. Çal - İşören - Aslıhanlar kesiminde 4. Kolordu tarafından başarılı bir hareket gerçekleştirilerek Yunan kuvvetleri

¹¹⁸ Genelkurmay, *TİH Batı Cephesi Büyük ...* 1995, C: 2, K: 6, s. 58.

¹¹⁹ Mahmut Goloğlu, *Milli Mücadele Tarihi IV 1921-1922 Cumhuriyete Doğru*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2010, s. 342.

¹²⁰ Selahattin Tansel, *Mondros'tan Mudanya'ya Kadar...* 1974, C. IV, s. 163.

¹²¹ Rauf Orbay, *Cehennem Değirmeni Siyasi Hatıralarım 2*, Emre Yayınları, İstanbul, 1993, s. 82.

¹²² *ATBD, B: 1375, 1967: 60.*

¹²³ *ATBD, B: 1383, 1967: 61.*

¹²⁴ Genelkurmay, *TİH Batı Cephesi Büyük ...* 1995, C: 2, K: 6, s. 180-181.

mağlup edilmişti. Başkomutan Mustafa Kemal Paşa'nın nezareti altında gerçekleşmesi sebebiyle bu muharebeye Başkumandan Muharebesi adı verildi. 31 Ağustos 1922 itibarıyla ordu komutanlığına gelen raporlarda Yunan ordusunun asıl kuvvetlerinin imha edildiği anlaşıldı.¹²⁵ Yaşanan başarılı muharebeler sonrasında Başkomutan Mustafa Kemal Paşa Türk ordusunun hedefini belirleyen emrini verdi; "*Ordular! İlk hedefiniz Akdeniz'dir. İleri!...*"¹²⁶

Türk ordusu ileri hareketine devam ederek 1 Eylül 1922'de Uşak'ı, 2 Eylül'de Eskişehir'i, 3 Eylül'de Kütahya'yı Yunan ordusundan kurtarmaktayken 3. Süvari tümeni ile haberleşme sıkıntısı devam etmekteydi. İbrahim Bey, bu süre içinde yürüyüşüne devam ederek 4 Eylül 1922 tarihinde Kiraz'a kadar gelmişti. Ertesi gün öğle vakti Ödemiş'e girmiş ve burada bulunduğu sırada Tire'ye bir birlik göndermişti. İbrahim Bey'in bölgeye ulaşmasından evvel Yunan kuvvetleri 2 Eylül'de Ödemiş'ten, 4 Eylül'de de Tirenden çekilmişti. Böylece İbrahim Bey adı geçen yerlerde asayişi sağladı.¹²⁷

3. Süvari tümeni Pertek çayı civarında Yunan ve Türk birliklerinin muharebe içinde olduğunu öğrenince derhal muharebeye katılmak üzere harekete geçti ve yaptığı taarruzla Yunan birliğini Torbalı ovası sırtlarına çekilmeye mecbur bıraktı. Devam eden ilerleme sonucunda İbrahim Bey, Torbalı'ya girerek şehri Yunan işgalinden kurtardı. Torbalı'da bulunduğu vakit kuvvetli bir müfrezesini Gaziemir'de bulunan havaalanını tahrip etmek üzere görevlendirdi. Müfreme havaalanını tahrip ederken 3 Yunan uçağını da kullanılmaz hale getirdi. Bunun ardından tümen geceyi Torbalı'da geçirmek üzere düzen aldı.¹²⁸

9 Eylül 1922'de Türk ordusu Turgutlu ve Karşıyaka'ya girdi. Yüzbaşı Şerafettin hükümet konağına Türk bayrağını çekmek üzere harekete geçtiği vakit bir Rum'un attığı bomba ile yaralandı. Buna rağmen hükümet konağı direğine Türk bayrağını çekerek İzmir'in kurtuluşunu ilan etti.¹²⁹ 3. Süvari tümeni, bulunduğu Torbalı kesiminde Kuşburnu civarında Yunan birliği olduğunu keşif faaliyetiyle anladı ve harekete

¹²⁵ Selahattin Tansel, *Mondros'tan Mudanya'ya Kadar ...*1974, C. IV, s. 167-168.

¹²⁶ ATBD, B: 1634, 1976: 75.

¹²⁷ Mücahit Kayabaşı, *Çolak İbrahim Bey ...* 2022, s. 99.

¹²⁸ Mücahit Kayabaşı, *Çolak İbrahim Bey ...* 2022, s. 100.

¹²⁹ ATBD, B: 1436, 1968: 64.

geçti. 9 Eylül 1922'de Yunan kuvvetlerini bu bölgeden geriye atarken, ertesi gün ise Seydiköy kesimine kadar ilerledi.¹³⁰ İzmir'in Türk ordusunca alınmasından sonra Urla yarımadasında kalan Yunan kuvvetlerinin üzerine gidilmek üzere harekete geçildi. Bu görev için 5. Süvari Kolordusu görevlendirilirken 3. Süvari tümeni de bu kolordu emrine verildi. İbrahim Bey Urla'nın temizlenmesi kapsamında harekete geçerek Urla'ya yöneldiği vakit, iki Yunan birliğine rastladı. Müsademeye girerek Yunan birliğine 30 ölü verdirdi ve 42 esir aldı. Kaçabilen Yunan askerleri ise Sığircık'ta bekleyen yelkenli ile kurtulabildiler.¹³¹

5. Süvari Kolordusu gün gün ilerleyerek 15/16 Eylül 1922 itibarıyla Çeşme'nin de Yunan kuvvetleri tarafından boşaltılmasıyla bölgeye hâkim oldu. Böylece Yunan ordusu Anadolu'dan tamamen atıldı. İbrahim Bey, Büyük Taarruz'un bitmesinin ardından 12 Eylül 1922 tarihinde Albaylığa terfi etti. Askerlik mesleğine 14 Aralık 1923 tarihine kadar devam eden İbrahim Bey, kendi isteğiyle emekliliğe ayrıldı. 3. Süvari tümeni ise 15 Aralık 1922'de lağvedilerek mevcudu 1. Ordu emrine verildi.¹³²

Milli Mücadele yıllarında özellikle İngilizlerin politikası doğrultusunda hareket eden Yunan ordusu, Anadolu'da yüzyıllarca birlikte yaşayan Türk ve Rum halka ağır bedeller ödetmiştir. Anadolu coğrafyası sakinleri emperyal güçlerin Yunanlıları bölgeye getirmesiyle kendilerini savaşın ortasında bulmuştur. Bununla birlikte Anadolu işgali sırasında Yunan ordusunun % 30'unu yerli Rum halkı oluşturmuştur. Rumlar Yunanlılar ile aynı etnik unsur olmalarıyla Yunan ordusu saflarına katılmıştır. Ancak işgalin yaşandığı döneme dikkatle bakıldığında Rumların büyük bir ikilem içinde kaldıkları görülür. Her ne kadar Rumların Yunan askerleriyle birlikte bölgedeki Türk vatandaşlara ağır travmalar yaşattığı değişmez bir gerçek olsa da dönemin şartlarına empati kurularak bakılması gerektiği de yadsınamaz bir durumdur. Yunan ordusunun Batı Anadolu'yu işgali sırasında Rumları orduya çağırması ve aksini yapanların devlete isyan suçuyla yargılanacağını belirtmesiyle beraber, Türk hükümeti de Yunan ordusuna katılacak Rumları vatana ihanet ile yargılayacağını belirtmiştir. O dönem işgal bölgelerinde yaşayan

¹³⁰ Genelkurmay, *TİH Batı Cephesi Büyük ...* 1995, C: 2, K: 6, s. 184-185.

¹³¹ Genelkurmay, *TİH Batı Cephesi Büyük ...* 1995, C: 2, K: 6, s. 194-195.

¹³² Mücahit Kayabaşı, *Çolak İbrahim Bey ...* 2022, s. 103.

Rumların nasıl bir zor karar karşısında kaldıklarını göstermesi bakımından dikkate değerdir.¹³³

Çolak İbrahim Bey'in Mebusluk Yılları

Büyük Taarruzun Türk ordusunun zaferiyle bitmesinin ardından sıra barış yapılmasına gelmişti. 20 Kasım 1922'de Lozan'da başlayan görüşmeler sırasında Büyük Millet Meclisi'nde ise görüşmelere dair sert tartışmalar olmaktaydı. Anlaşma sürecini tehlikeye atmamak adına Mustafa Kemal Paşa seçimlere gidilmesine karar verdi.¹³⁴ 1923 yılında iki kademeli seçim usulüne göre yapılan seçimlerde İbrahim Bey, ikinci seçmenden 398 oy alarak Ertuğrul mebusu oldu. Meclisin ikinci dönemi olan bu dönemde İbrahim Bey'le birlikte Dr. Fikret Bey, Rasim Bey, Halil Bey, Ahmed İffet Bey Ertuğrul Sancağının diğer mebusları olmuştur.¹³⁵

Büyük Millet Meclisi'nin 11 Ağustos 1923 tarihinde açılmasıyla birlikte yapılan oturumda İbrahim Bey diğer tüm mebuslarla birlikte yemin ederek görevine başlamıştır.¹³⁶ Meclis çalışmaları kapsamında, 27 Eylül 1923 tarihinde, vatanın geçirdiği zor dönemlerde askerlik yapanların savaş sonrası sefil hale düştükleri ve bu gibi kimseler hakkında düzenleme yapılmasıyla ilgili, İbrahim Bey'in de aralarında olduğu bir grup milletvekili tarafından takrir hazırlanarak meclise sunulmuştu. Sunulan takrir meclisteki mebusların oylarıyla kabul edilirken,¹³⁷ İbrahim Bey'in askerlik mesleğinden gelmesi sebebiyle ordu mensuplarının durumlarının iyileştirilmesine verdiği önem dikkate değerdir. Takrir ile 1923 yılı sonuna kadar açıkta olan askerlere tam maaş ve ödenek verilmesi kabul edilmiştir.¹³⁸

23 Eylül 1923 tarihinde meclisin gizli oturumu sırasında, Meşrutiyetin ilanından şimdiye kadar Osmanlı topraklarında hizmet eden askerlerin ve ailelerin durumu görüşülmekteydi. Söz alan mebusların asker ve aileleri hakkında yaptıkları konuşmalardan durumun önemini yeterince

¹³³ Taner Bilgin, *Savaş Yıllarında Anadolu Rumlarının Yaşadığı İkilem (1919-1922)*, Vakanüvis- Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi, S. 1, No. 1, 2016, s. 47-55.

¹³⁴ Erdal Aydoğan – Tansu Barış Mahmutoğlu, *Mustafa Kemal Atatürk Döneminde Yapılan Seçimler ve Karakteristik Özellikleri, Tarihin Peşinde*, S. 10, 2013, s. 116.

¹³⁵ *İbrahim Çolak Bey'in Seçim Mazbatası*, TBMM Arşivi, Dönem 2, Sicil No: 498.

¹³⁶ TBMM ZC, C.1, D.2, İçt.1, 11.08.1923, s. 4-7.

¹³⁷ TBMM ZC, C.2, D.2, İçt.1, 27.09.1923, s. 345-346.

¹³⁸ TBMM ZC, C.2, D.2, İçt.1, 06.10.1923, s. 548.

değerlendirmeden yorum yaptıkları ortaya çıkmıştı. Bu durumu gören İbrahim Bey söz alarak;

“İki günden beri devam eden müzakereden bunların ahvali hususiyelerine vâkıf olmadığınızı anlıyorum. Bir zabıt kalmış, bir zabıt İstanbul’da kalmış. Bu zabıt nerede nasıl kalmış, ne için kalmış? Bu zabıt nasıl gelebilir, parası var mıdır, harcırah gönderilmiş midir, evine ailesine para bırakılmış mıdır veyahut bırakılabilir mi? Bunu düşünmüyoruz ve doğrudan doğruya ceffkalem kararımızı veriyoruz. Bu esbablara binaen bu maddenin diğer maddeler gibi encümene havalesini ve ondan sonra umumunun müzakeresini talep ederim”

demmişti. Bu konuşmasıyla askerlik mesleğini icra edenler hakkında yeterince değerlendirme yapılmadan yorumlar yapıldığını vurgulamış ve encümene havalesini önermişti.¹³⁹

18 Ekim 1923 tarihinde yapılan mecliste görüşmelerinde, terhis edilen yedek subaylara bütçe tahsisi ve ödenek ayrılması ile ilgili kanun maddesi bulunmaktaydı. Önerilen kanun maddesinde 15 Mayıs 1919 tarihinde İzmir’in işgalinden Sakarya savaşına kadar orduya katılanlara dört maaş, Sakarya Savaşı’ndan sonrakilere üç maaş verilir cümlesi geçmekteydi. İbrahim Bey kanun maddesine *“Kuvayı muntazamada hizmet ederek terhis edilmiş Milis zabitanına dört maaş ve tahsisat verilir”* cümlesinin eklenmesi hususunda öneride bulundu. Fakat mecliste bulunan mebuslarca *“Hayır, yağmadır bu”* şeklinde tepkiler oluşmuş ve İbrahim Bey’in önerisi reddedilmişti.¹⁴⁰

9 Ocak 1924 tarihinde mecliste İstiklal Savaşı’nda sakat kalanlara maaş ve ödenek tahsisi ile ilgili kanun görüşmeleri yapılmıştı. İbrahim Bey bu kanun maddesine olumlu oy kullanarak yasalaşmasına katkı sundu.¹⁴¹ İbrahim Bey askerlik mesleği sebebiyle mecliste görüşülen ve asker ve ailelerini ilgilendiren konulara müdahil olmuş, yapılan oylamalarda müspet oy kullanmıştır.

Askerlik mesleği yanında iyi bir girişimci olan İbrahim Bey, mecliste görüşülen iktisadi konulara da katkı sunmuştur. 11 Şubat 1924 tarihinde Ağnam Resmî ile ilgili görüşmeler sırasında İran develerinin yurt içindeki

¹³⁹TBMM GZC, C.4, D.2, 22.09.1923, s. 261-268.

¹⁴⁰TBMM ZC, C.2, D.2, İçt.1, 18.10.1923, s. 754-795.

¹⁴¹TBMM ZC, C.5, D.2, İçt.1, 09.01.1924, s. 38-39.

faaliyetlerinden vergi alınıp alınmamasıyla ilgili bir karışıklık ortaya çıkmıştı. İbrahim Bey konuyla ilgili söz alarak;

“Efendim, bunda fazla endişeye mahal yoktur. Meselâ İran’da bulunan İran malı kendi develeriyle bizim arazimize - meselâ Trabzon’a veya sair iskelelere - geldiği zaman bittabi bizim iskelelerde bizim olmayan bu hayvanlardan Sayım Resmi alamayız. Fakat mütekebil bir muamele koyduk. Yani eğer aynı surette bize mensup develer dahi Trabzon’dan İran’a ait emtia ve eşya götürdüklerinde İran dahi aynı suretle mütekebil şerait ile almayacaktır. Binaenaleyh bu gibi hususat ticaret mukaveleleri ile taayyün edecektir. Aynı zamanda bu develer transit eşyasını nakletmeyip de bize ait dâhilde istihlâk edilecek emtia nakledecek olurlarsa o zaman Sayım Resmi alınır. O kaydımız da vardır”

demiş ve konuya açıklık getirerek, İran develerinin ticari faaliyetler esnasında yurt içine girmesiyle vergi alınmayacağını, ancak yurt içindeki faaliyetlerinde verginin alınacağını belirtmiştir.¹⁴²

3 Mart 1924 tarihinde Türkiye Cumhuriyeti’nin yapısını tayin eden çok önemli kanunlar çıkarılmıştı. İbrahim Bey, Hilafetin kaldırılması ve Osmanlı Hanedanı’nın yurtdışına çıkarılmasıyla ilgili kanunu, başta Urfa mebusu Şeyh Saffet Efendi ve 53 mebusla birlikte hazırlayarak, askeri hayatı boyunca yapmış olduğu faaliyetler kadar önemli bir katkı sunmuştur. Şeriye ve Evkaf Vekâleti ile Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Vekâletinin kaldırılmasına yönelik kanunlar için de olumlu oy kullanmıştır. Yine Tevhid-i Tedrisat Kanunu’nu için müspet oy kullanarak kanunun yasalaşmasına katkıda bulunmuştur.¹⁴³

9 Nisan 1924 tarihindeki meclis oturumunda, ülke içinde üretilen üzüm ve incirlerin ihracatı sırasında lazım olan kasaların yapımında kullanılan kerestelerin ithal edilmesinin sebepleri konuşulmaktaydı. İbrahim Bey, Bozüyük Kereste Fabrikası’nın da sahibi olması sebebiyle konuyla ilgili ihtisası bulunmaktaydı. Konuyla ilgili söz alarak; *“Memlekette İzmir ihtiyacını temin edecek fabrika mevcut olmadığı gibi kereste tüccarları memleketin imarı için lâzım olan keresteyi yetiştirmekten şimdilik aciz olduklarından kabulünü teklif ederim”* demiş ve durumun şimdilik bir acizyet içerdiğini belirtmiştir.¹⁴⁴

¹⁴²TBMM ZC, C.5, D.2, İçt.1, 11.02.1924, s. 701-702.

¹⁴³ Mücahit Kayabaşı, *Çolak İbrahim Bey ...* 2022, s. 109.

¹⁴⁴TBMM ZC, C.8, D.2, İçt.2, 09.04.1924, s. 489.

1927 yılında yapılan seçimlerde İbrahim Bey yeniden Cumhuriyet Halk Fırkası tarafından Bilecik mebusu olarak gösterilmiştir. Seçimlerle ilgili Bilecik Gazetesi; “*Bilecik, Gölpazarı, Osmaneli, Bozüyük kazaları müntehabı sani intihabatı neticelenmiş ve halk müttefikan reylerini fırka namzetlerine vermişlerdir*” şeklinde haber yaparak okuyucusunu bilgilendirmiştir.¹⁴⁵ Seçimlerden önce ise Ertuğrul sancağı 1924 yılında yapılan düzenlemeyle kapsadığı bölge olarak küçültülmüş ve ismi Bilecik olarak değiştirilmiştir. Bu bakımdan milletvekili sayısı da düşürülerek İbrahim Bey’le birlikte Dr. Fikret Bey ve Rasim Bey Bilecik milletvekili olarak meclise girmiştir.¹⁴⁶

Büyük Millet Meclisi’nin II. dönemi 1 Kasım 1927 tarihli meclis oturumuyla başlamıştır. İbrahim Bey, bu dönemde de mecliste aktif bir rol oynamıştır. Müdafaa-i Milliye Encümenliğinde görev alan¹⁴⁷ İbrahim Bey, meclisteki kanun görüşmelerin de hazır bulunarak kanun kabul oylamalarında genellikle olumlu oy kullanmıştır. Meclis görüşmelerinde ise herhangi bir konuda söz almamıştır.

Meclisin IV. dönemi için 1931 yılında yapılan seçimlere gidilen süreç içerisinde çok partili hayata geçiş denemesi yapılmıştır. Bu kapsamda 1930 yılında Cumhuriyet Halk Fırkasından ayrılan 13 mebus, Serbest Cumhuriyet Fırkasını Fethi (Okyar) Bey’in önderliğinde kurmuştur. Fırkaya katılanlar arasında Bilecik mebusu Rasim Bey’de bulunmuştur.¹⁴⁸ Bilindiği üzere yeni kurulan fırka 1930 belediye seçimlerinde halktan rağbet görmüş, İzmir mitingi öncesinde yaşanan olaylar sebebiyle de Fethi Bey fırkayı feshetmiştir.¹⁴⁹ Yaşanan kısa süreli çok partili dönem sonrası 1931 yılı seçimleri ise yeniden tek parti olarak yapılacaktır.

Mustafa Kemal Paşa yurdun her tarafında yaptığı geziler ve edindiği izlenimler sonucunda, 3 Mart 1931 tarihinde seçimlerin yenilenmesini uygun görerek seçimlere gidilmesine karar verdi. Cumhuriyet Halk

¹⁴⁵ *Bilecik*, 09 Ağustos 1927, s. 3.

¹⁴⁶ Mücahit Kayabaşı, *Çolak İbrahim Bey ...* 2022, s. 115.

¹⁴⁷ TBMM ZC, C.1, D.3, İçt.1, 05.11.1927, s. 22.

¹⁴⁸ Ahmet Demirel, *Tek Partinin İktidarı Türkiye’de Seçimler ve Siyaset (1923-1946)*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2014, s. 89-90.

¹⁴⁹ Erdal Aydoğan - Tansu Barış Mahmutoğlu, *Mustafa Kemal Atatürk ...* 2013, s. 122-125.

Firkasının adayları, Mustafa Kemal Paşa'nın yayınladığı seçim beyannamesi ile belirlendi. Buna göre Bilecik mebusluğu için seçime girecek adaylar İbrahim Bey, Hayrettin Bey ve Salih Bey oldu.¹⁵⁰

Seçimlerde İbrahim Bey, Bilecik bölgesindeki 288 ikinci seçmenden 276'sının oyunu alırken, Bilecik bölgesinin diğer adayları da ikinci seçmenlerden aynı oyu alarak meclise girdi. İbrahim Bey'le birlikte aynı oyu alarak meclise giren Bilecik'in diğer mebusları ise Salih Bey ile Hayrettin Bey oldu.¹⁵¹ Meclisin IV. dönemi boyunca meclis çalışma hayatı olarak aktif olmaktan uzak bir görüntü çizen İbrahim Bey, 16 Kasım 1931 tarihinde Muamele Vergisi Kanunu ile ilgili meclise bir tahrir sundu. Kanun maddesine göre 1927-28 yılları arasında faaliyette bulunan sanayicilerin, Muamele Vergisi kapsamında olan borçlarının primlere karşılık tutulması ile ilgili bir düzenleme söz konusuydu. İbrahim Bey kanun maddesinin hazırlanması esnasında 1929-30 yıllarının sehven unutulduğunu belirtmesiyle birlikte bu durumun düzeltilmesini talep etti. Konuyla ilgili meclise sunduğu tahrir Bütçe Encümenliğine gönderildi. Encümenlik, konuyla ilgili bir düzenleme yaparak meclise gönderdi. Ancak yapılan düzenleme mecliste bulunan mebusların oylarıyla kabul edilmedi.¹⁵²

İbrahim Bey meclisin bu IV. dönemi boyunca başka herhangi bir konuda mecliste söz almazken muhtelif konularda yapılan kanun görüşmelerine iştirak ederek olumlu oyları ile kanunların kabulüne katkı sunmuştur.

5 Aralık 1934 tarihinde İsmet İnönü önderliğinde bir grup mebusun meclise sundukları önerge ile seçimlerin yenilenmesi kararı alınmıştır. Seçimlere gidilirken Teşkilat-ı Esasiye kanunu ile kadınlara seçme ve seçilme hakkı verilmiştir.¹⁵³ Yapılan seçimlerde 17 kadın mebus adayı meclise girmiştir.¹⁵⁴ Bununla birlikte 21 Haziran 1934'de kabul edilen Soyadı Kanunu, dönemin önemli gelişmelerinden biridir. Soyadı Kanunu

¹⁵⁰Bilecik, 23 Nisan 1931, s. 1-4.

¹⁵¹İbrahim Çolak Bey'in Seçim Mazbatası, TBMM Arşivi, Dönem 4, Sicil No: 498.

¹⁵²TBMM ZC, C.5, D.4, İkt.2, 26.12.1931, s. 117-118.

¹⁵³ Sevilay Özer, Kadınlara Seçme ve Seçilme Hakkı Verilmesinin Türk Kamuoyundaki Yankıları, Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, 2013, C. 29, S. 85, s. 147.

¹⁵⁴ İhsan Güneş, TPT TBMM V. Dönem (1935-1939), TBMM Vakfı Yayınları, 2001, C. 1, s. 44-47.

ile İbrahim Bey, “Çolak” olan lakabını soyadı olarak almıştır.¹⁵⁵ 1935 yılı seçimlerinde Cumhuriyet Halk Fırkası Bilecik için İbrahim Bey ile birlikte Salih Bozok ve Dr. General Besim Ömer’i aday göstermiştir.¹⁵⁶ Yapılan seçimlerde Bilecik için aday gösterilen isimlerin tümü 317 ikinci seçmenin 300’ünün oyunu kazanarak meclise girmiştir.¹⁵⁷

İbrahim Bey mebusluk hayatının son dönemi olacak olan, meclisin V. Dönemi boyunca meclis çalışmalarına çok az katılmıştır. 1936 yılında imzalanan Montrö Boğazlar Sözleşmesinin boğazlar ile ilgili kısımlarının mecliste onaylanma oturumları, kurum ve kuruluş bütçe görüşmeleri, Atatürk’ün cenaze masrafları için ödenek görüşmeleri gibi çeşitli konularda yapılan meclis oylamalarında olumlu oy kullanmıştır.¹⁵⁸

1 Kasım 1937 tarihinde İbrahim Çolak, Eskişehir milletvekili Osman Işın ve Muğla milletvekili Yunus Nadi hakkında dokunulmazlığın kaldırılması kararıyla ilgili Başvekâlet tezkeresi hazırlanarak meclise sunulmuştur.¹⁵⁹ Konu hakkındaki tezkere;

“Devlet ormanlarından izinsiz ağaç kesmekten suçlu eski Bozüyük - Karaburun ormanları müteahhidi ve halen Bilecik mebusu İbrahim Çolak hakkındaki duruşmanın yapılabilmesi için teşriî masuniyetinin kaldırılması Bursa Cumhuriyet müddeiumumiliğinden istenildiği Adliye vekillüğinden alınan 8 - X - 1937 tarihli ve Ceza iş. U. Md. 378/266 sayılı tezkerede bildirilmiş ve bu işe aid evrak bilece sunulmuştur.

Gereğinin yapılmasına ve sonunun bildirilmesine müsaadelerini rica ederim.”

Şeklinde sunularak Adliye ve Teşkilat-ı Esasiye encümenliğine gönderilmiştir. Konu hakkında inceleme yapılarak;

“İbrahim Çolak’a isnad olunan suçun teşkilâtı esasiye kanununun 12 ve 27 nci maddelerindeki cürümler dışında kaldığı anlaşılmış ve İhzari encümenin bu yoldaki kararı yerinde ve gerekli görülmüş olduğundan dahilî nizamnamenin 180 nci maddesinin ikinci fıkrası hükmüne tevfikan

¹⁵⁵Cantürk Gümüş - Erhan Kılıç, *Bozüyük Ormanlık Tarihi*, Ers Matbaası (Ogem Vak), Ankara, 2019, s. 71.

¹⁵⁶Akşam, 5 Şubat 1935, s. 7.

¹⁵⁷İbrahim Çolak Bey’in Seçim Mazbatası, TBMM Arşivi, Dönem 5, Sicil No: 498.

¹⁵⁸ Mücahit Kayabaşı, *Çolak İbrahim Bey ...* 2022, s. 121.

¹⁵⁹TBMM ZC, C.20, D.5, İçt.4, 01.11.1937, s. 2.

takib ve muhakemesinin devre sonuna bırakılmasına encümenimizce ittifakla karar verildi. Yüksek Reisliğe sunulur.”

Şeklinde kararını oluşturmuş ve meclise göndermiştir. Mecliste yapılan oylama sonucu encümenliğin görüşü kabul edilerek dokunulmazlıkların kaldırılması ertelenmiştir.¹⁶⁰

Mebusluk hayatının son dönemi itibarıyla bu şekilde bir suçlamayla karşılaşan İbrahim Bey, 1939 yılında yapılacak seçimlerde aday gösterilmeyecektir.

Çolak İbrahim Bey'in İş Hayatı

Çolak İbrahim Bey Bilecik mebusluğu yaptığı yıllarda aynı zamanda ticaretle de uğraşmıştır. Yapısı itibarıyla girişimci bir kişiliğe sahip olan İbrahim Bey, I. Dünya Harbi'nin hemen akabinde Bozüyük'e bir kereste fabrikası kurmuştur. Ancak bu deneyimi Yunanlıların bölgeyi işgali ile sekteye uğramıştır.¹⁶¹ Milli Mücadelenin kazanılmasından sonra Bozüyük'te Yunan ordusunun yıktığı fabrikaya ikame olacak şekilde İzmir'de bir un fabrikası talep etmiştir. Bu isteği karşılanamayınca Bozüyük'e ikinci bir kereste fabrikası kuracak ve asıl ticari faaliyeti bu fabrikayla başlayacaktır.

Girişimde bulunduğu iş kolları genel itibarıyla sanayi üzerine olsa da farklı dallarda da çalışmalar gerçekleştirmiştir. Türkiye ve Çekoslovakya arasındaki tütün ticaretine öncülük etmiştir. Bununla birlikte Orman Mütahhitleri ve Keresteciler Birliği üyeliği ve idare heyeti birinci reisliğini yürütmüştür. Ziraat Bankası İdare Meclisi il delegeleri arasında bulunmuştur. 1936 yılındaki Dil Kurultayına davetli üye olarak katılmıştır. Bunların yanında İbrahim Çolak, Beşiktaş Kulübü üyesidir. 1935 yılında kulübün kongresine katılmış ve “Haysiyet Divanı” reisliğine seçilmiştir.¹⁶²

İbrahim Bey Alpullu Şeker Fabrikası ortaklığında da bulunmuştur. Bu Şeker fabrikasının üretimi kısa zamanda ülke ihtiyacının neredeyse

¹⁶⁰TBMM ZC, C.22, D.5, İçt.4, 14.01.1938, s. 74.

¹⁶¹BCA, 21.12.1922, Fon Kod: 30.10.0.0, Yer No: 140.4.14-1.

¹⁶² Mücahit Kayabaşı, *Çolak İbrahim Bey ...* 2022, s. 123-124.

yarısını karşılar hale gelmiştir.¹⁶³ Bununla birlikte İbrahim Bey'in ülke sanayisine en önemli katkısı Bozüyük Kereste Fabrikasıyla olmuştur.

Bozüyük Kereste Fabrikası'nın ilk resmi adımı, 18 Ocak 1923 tarihinde hazırlanan bir anlaşmayla Çolak İbrahim Bey'in kerestecilik şirketi açma kararı ile atılmıştır. "Bozüyük Hususi Orman Şirketi" adıyla hazırlanan anlaşma kapsamında şirket, %55'lik kısmı Numan, Yörük Mehmed Emin, Halit, Hacı Mehmet, İslam, Ömer ve Mehmet ağalarla Ormancı Süleyman Bey'e ait iken geri kalan % 45'lik kısmı İbrahim Bey'e ait şekilde kurulmuştur.¹⁶⁴ Şirketin sermayesi ise 26 Ağustos 1924 yılında kurulan İş Bankası'ndan Mustafa Kemal Paşa'nın desteğiyle alınan ve bankanın kuruluş sermayesinin dahi üzerinde olan 1,4 milyon lira kredi ile oluşturulmuştur.

Çolak İbrahim Bey'in fabrika için Bozüyük'ü seçmesinin başlıca sebebi I. Dünya Harbi sonlarında askerlik mesleğinden ayrılmasıyla burada bir kereste fabrikası kurmuş olmasıdır.¹⁶⁵ Kereste fabrikasının bulunduğu yer ise İbrahim Bey'in anılarını anlattığı eserinde görülmektedir. İbrahim Bey anılarında; *"Ben de artık İstanbul'da fazla kalamazdım. Tevkif edilecek eşhas listesinde benim ismimin de yazılı olduğunu haber alınca doğru Bozüyük'teki ormanıma gittim"* diyerek Bozüyük'te bulunan yerine işaret etmiştir.¹⁶⁶ Bununla birlikte İbrahim Bey'in Bozüyük'te 1917 yılında bir kereste fabrikası kurduğuyla ilgili başka bir detay, emval-i metrukeden, yani özellikle Rumların Anadolu'dan ayrılmasıyla geride bıraktığı mallardan olan Tuzakoğlu Un Fabrikasını, Yunanlıların Bozüyük'ü işgali sırasında kendi kereste fabrikasını tahrip etmelerine karşılık istemesinde görülmektedir.¹⁶⁷ Bu taleple ilgili Başkumandanlık, İcra Vekilleri Heyeti ve Harbiye Vekâleti arasında yazışmalar yapılmış ancak bir sonuç alınamamıştır.¹⁶⁸

Bozüyük Kereste Fabrikası ilk olarak Bozüyük'e bağlı Muratdere Köyüne 10 km uzaklıktaki Gülalan yöresinde üretime başlamıştır. Ardından Bozüyük'e 1 km uzaklıkta bulunan tren yolunun hemen

¹⁶³Cumhuriyet, 28 Nisan 1935, s. 10.

¹⁶⁴ Cantürk Gümüş- Erhan Kılıç, *Bozüyük Ormanlık Tarihi...* 2019, s. 74-75.

¹⁶⁵İbrahim Çolak, *Tercüme-i Hal Kâğıdı*, TBMM Arşivi, Şahsi Dosya No: 498.

¹⁶⁶ İbrahim Çolak, *Milli Mücadele Esnasında ...* 1996, s. 21,23.

¹⁶⁷ BCA, 21.12.1922, Fon Kod: 30.10.0.0, Yer No: 140.4.14-1.

¹⁶⁸BCA, 21.12.1922, Fon Kod: 30.10.0.0, Yer No: 140.4.14-2-5.

bitişğine asıl fabrika tesisi kurulmuştur. Tesis için gerekli bazı makineler yurtdışından getirilerek dönemin şartlarına göre oldukça ileri teknolojiye sahip şekilde inşa edilmiştir. Öyle ki fabrika kendi elektriğini dahi üretmekte ve ihtiyaç fazlası elektriği ise Bozüyük'ün aydınlatılması için kullanmaktaydı. Fabrikanın kurulu olduğu alana, kesilen odunların getirilmesi için havai hat ve dekovil hattı kurulmuştur. Havai hattın 24,7 km olması oldukça önemlidir. Zira Cumhuriyet Gazetesi'nin 1930 yılında çıkan haberinde, Amerika'da bulunan ve o günlerde dünyanın en büyük kereste fabrikasının 26 km havai hat uzunluğuna sahip olduğu şeklindeki yazı Çolak İbrahim Bey'in kurduğu tesisin önemi ve büyüklüğünü göstermektedir.¹⁶⁹ Tesisin kuruluşunda olduğu gibi havai hat ve dekovil hattının kurulumu içinde devlet yardımı söz konusu olmuştur. İbrahim Bey fabrikaya kereste ulaşımını sağlayacak hatların kurulumu için kullanılacak kerestenin vergiden muaf tutulması için İcra Vekilleri Heyetine başvuru yapmıştır. Heyetçe değerlendirilen başvuruya istinaden vergi muafiyeti sağlanırken, kerestelerin belirtilen amaç doğrultusunda kullanılmadığının tespiti halinde iki kat vergilendirme yapılacağı kabul olunmuştur.¹⁷⁰

Mustafa Kemal Paşa da 20 Mayıs 1926 tarihinde Bozüyük'e gelerek fabrikanın açılışını yapmıştır. Çolak İbrahim Bey'le birlikte fabrikayı gezen ve çok beğenen Mustafa Kemal Paşa şu konuşmayı yapmıştır:

"Efendiler!

İbrahim Bey arkadaşımızın mazideki hayatının ne kadar vatanseverce ve kahramanca devreler ile dolu olduğunu bilmeyen yoktur.

Millî Mücadele'nin başlangıcında da ortak amacın sağlanması için çok eksik araçlarla, çok uygun olmayan şartlar içinde benimle beraber çırpındığını ve başarılı olduğunu tam bir övünçle anmalıyım. İstiklâl savaşlarının devamı süresince en bağlı bir asker olarak önemli atlı bölüklerimizin başında çalıştığını ve ilk kazançlara, bu dakikada bulunduğumuz çevrede geçen savaşlarda sahip olduğunu, düşmanı kahraman atıllarının önüne alarak Bursa ovalarında takip ettiğini, kılıçtan geçirdiğini tarih mutlaka yazacaktır.

¹⁶⁹ Mücahit Kayabaşı, *Çolak İbrahim Bey ...* 2022, s. 129-130.

¹⁷⁰BCA, 20.12.1925, Fon Kod: 30.18.1.1, Yer No: 16.79.10.

İbrahim, silahlı mücadelelerin kendini serbest bırakabileceği devreyi anlar anlamaz, kanun yapma ile ilgili bir göreve millet tarafından seçildi. Bu sırada memleket ve milletin en temel ihtiyaçlarını düşünmek ve onun sağlanmasına girişmek en yüksek görev olduğunda büyük bir geçiş hızı göstermiştir. Bunun sonucu olarak bu dakikada gözlerimizin önünde hayat, hareket, medeniyet, ümit belirtirken bu büyük eseri oluşturmuştur. Bu uğurda çok zorluklarla karşılaştığına şüphe edilemez. Bütün zorlukları yenmiş, çaresizliği içinde ümidini asla kesmemiş, millete faydalı olacağına tereddüt etmediği eseri üzerinde -savaşta düşman üzerine yürüdüğü gibi- korkusuzca yürümüştür. Kendisini özellikle tebrik ederim. Memleket ve millet için buna benzeyen faydalı kuruluşlar yapmak gereklidir. İbrahim Bey'in, memlekette çok olduğunu kabul ettiğim girişimciler için iyi bir örnek olarak kabul edilmesini dilerim.

Cumhuriyet Hükûmeti'nin; namuslu, vatansever, cumhuriyet sever adamlarının çalışmaya daima yardımcı ve destekçi alacağına şüphe edilmemelidir."

Bu konuşma karşısında onur duyan Çolak İbrahim Bey ise şu konuşmayı yapmıştır:

"Hakkımda ibraz buyurulan tevcihlere karşı arz şükran eylerim. Bu müessese zatı devletleri başta olmak üzere, Hükümet-i Cumhuriyetimizin ve en kutlu milli kurumumuz olan İş Bankası'nın büyük yardımlarıyla vücuda gelmiştir. Bunu siz bizzat vücuda getirmiş gibi iftihar edebilirsiniz. İbrazi buyurulan yardıma karşı şükranlarımı tekrar eylerim."¹⁷¹

Mustafa Kemal Paşa Bozüyük'e 10 Haziran 1930 tarihinde tekrar gelmiştir. Çolak İbrahim Bey'le birlikte, bugün müze haline dönüştürülen Çolak İbrahim Bey'in köşkünde bir müddet istirahat ettikten sonra fabrikayı gezmiştir. Ardından Çolak İbrahim Bey'in Gülalan tepelerine Mustafa Kemal Paşa adına yaptırdığı köşkte birlikte yemek yemiştir. Yemeğin ardından biraz gezdikten sonra Mustafa Kemal Paşa Bozüyük'ten ayrılmıştır.¹⁷²

1929 yılında yaşanan Büyük Buhran sonrası Bozüyük Kereste Fabrikası olumsuz bir gidişata sürüklenmiş ve 1930 yılında ortaklar arasındaki sözleşme feshedilmiştir. İbrahim Bey, mevcut fabrikayı

¹⁷¹Cantürk Gümü- Erhan Kılıç, Bozüyük Ormanlık Tarihi... 2019, s. 131.

¹⁷²Cumhuriyet, 11 Haziran 1930, s. 1-2.

işletmeye devam ederken, ayrılan ortaklar kendi aralarında birleşerek yine kerestecilik üzerine fabrika kurmuştur. Ancak bu fabrika beklenen başarıyı sağlayamayarak 1944 yılında faaliyetlerini sonlandırmıştır.¹⁷³ Bu süreç içerisinde İbrahim Bey'in fabrikası ise iki yangınla karşılaşmıştır. İlk yangın 16 Aralık 1932 tarihinde çıkmıştır. Ertesi gün yayınlanan Cumhuriyet Gazetesi, fabrika yangınıyla ilgili daha önce de talaşların tutuşmasıyla küçük bir yangın çıktığını, yangının büyümeden söndürülmesine rağmen herhangi bir önlem alınmadığını belirtmiştir. Ardından, bu defa çıkan yangının kontrol altına alınamadan büyüdüğünü ve makine dairesinin tamamen yanmasıyla birlikte 250 bin lira hasar oluştuğunu aktarmıştır.¹⁷⁴ Yangın haberini sayfalarına taşıyan Milliyet Gazetesi, yangının sigorta uzmanlarınca incelendiğini ancak bir kasıt bulunmadığının anlaşıldığını belirtmiştir.¹⁷⁵

Fabrikanın geçirdiği ikinci yangın ise 12 Mayıs 1933 tarihinde Cumhuriyet Gazetesi tarafından haber yapılarak okuyuculara aktarılmıştır. Gazetenin haberine göre ilk yangına bacada biriken talaşların kıvılcımla buluşması sebep olurken, bu yangına fabrika dışında, binalara yakın bir yerde talaşların istiflenmesi ve yağın yağmurla bu talaşların kızışarak yangına sebep olduğu anlatılmıştır. Yaşanan bu yangında ise 30 bin liralık bir hasar olduğu belirtilmiştir.¹⁷⁶

Bozüyük Kereste Fabrikası ve şirketi, Çolak İbrahim Bey'in 1944 yılında vefatı sonrası 1945 yılında çıkarılan özel ormanların devletleştirilmesi ile ilgili kanunla birlikte tamamıyla tasfiye edilmiştir.¹⁷⁷ Günümüzde fabrikanın bulunduğu bölgelerde hiçbir kalıntı kalmamıştır. Ancak "Albay İbrahim Bey Köşkü" ayakta kalarak, İbrahim Bey'in oğlu Ertuğrul Çolak tarafından Bozüyük Belediyesi'ne bağışlanmıştır. 2017 yılından itibaren de adı geçen köşk "Bozüyük Şehir Müzesi ve Arşivi" olarak kullanılmaktadır. Köşk, bir dönem bakımsız kalmış ve bu sebeple köşte bulunan değerli eşyalar talan edilmiştir.¹⁷⁸

---

¹⁷³ Cantürk Gümüş- Erhan Kılıç, *Bozüyük Ormanlık Tarihi...* 2019, s. 110.

¹⁷⁴ *Cumhuriyet*, 27 Aralık 1932, s. 1.

¹⁷⁵ *Milliyet*, 30 Aralık 1932, s. 4.

¹⁷⁶ *Cumhuriyet*, 12 Mayıs 1933, s. 4; *Cumhuriyet*, 3 Temmuz 1933, s. 4.

¹⁷⁷ Cantürk Gümüş- Erhan Kılıç, *Bozüyük Ormanlık Tarihi...* 2019, s. 164.

¹⁷⁸ *Bozüyük Şehir Müzesi ve Arşivi yetkilisi Emre Algın ile yapılan görüşmeden alınmıştır.* Bozüyük, 20.04.2022.

İbrahim Çolak, 24 Şubat 1944 yılında 63 yaşında vefat etmiş, cenazesi önce Zincirlikuyu mezarlığına defnedilmiştir. Daha sonra Mustafa Kemal Atatürk'ün yakın silah arkadaşlarının Kırmızı Şeritli İstiklal Madalyası sahibi olması sebebiyle naaşı Ankara Devlet Mezarlığı'na nakledilmiştir.¹⁷⁹

Sonuç

Çolak İbrahim Bey, Osmanlı Devletinin en zor süreçten geçtiği yıkılma döneminde yaşamış ve yaşanan birçok olaya şahitlik etmenin yanında çok önemli görevler de üstlenmiştir. Başta Mustafa Kemal Atatürk olmak üzere, dönemin önemli simalarıyla birlikte harp okulu yıllarını yaşamış, II. Meşrutiyet'e katkı sunmuş, I. Dünya Harbi'ne iştirak etmiş ve nihayetinde Türk Milli Mücadelesine katılmıştır.

İbrahim Bey bu mücadele dolu hayatında, Manastır'da bulunduğu sırada İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Manastır şubesi üyelerinin ortaya çıkmasını Hüseyin Sami Bey suikastıyla engellemiştir. Böylece II. Meşrutiyetin ilanına giden sürece önemli bir katkı sunmuştur. Ardından II. Abdülhamid'in Selanik'e gönderilmesi ve buradaki sürgün yılları sırasında muhafız bölüğünde bulunmuştur. I. Dünya Harbi sonrasında ise İstanbul'da İttihat ve Terakki Cemiyeti mensuplarına yapılan baskıyla beraber Anadolu'ya geçmeye ve Milli Mücadeleye katılmaya karar vermiştir. Anadolu'ya geçmesiyle birlikte Mustafa Kemal Atatürk'ten aldığı emir doğrultusunda II. Kuva-yı Seyyare Komutanı olarak TBMM'ye karşı çıkartılan ayaklanmaları bastırmakla uğraşmıştır.

İbrahim Bey'in II. Kuva-yı Seyyaresi Düzenli ordunun kuruluş aşamasında 3. Süvari Tümenine dönüştürülünce İbrahim Bey de Tümeniyle birlikte II. İnönü, Kütahya-Eskişehir, Sakarya ve Büyük Taarruz muharebelerine katılarak bağımsızlığa giden yolda önemli hizmetlerde bulunmuştur. Cumhuriyetin ilanından sonra 1923, 1927, 1931 ve 1935 yıllarında yapılan seçimlerde Cumhuriyet Halk Fırkasından Bilecik Mebusu seçilerek Büyük Millet Meclisi'nde görev yapmıştır. Mebusluğu döneminde aynı zamanda Türkiye'nin en önemli tesislerinden biri olan Bozüyük Kereste Fabrikası'nı kurmuş ve işletmiştir.

¹⁷⁹ Cantürk Gümüş- Erhan Kılıç, *Bozüyük Ormanlık Tarihi...* 2019, s. 72.

Mustafa Kemal Atatürk'ün yakın silah arkadaşları arasında yer alan ve kırmızı şeritli İstiklal Madalyası sahibi olan İbrahim Çolak, 24 Şubat 1944 tarihinde vefat etmiştir. Naaşı bugün Ankara Devlet Mezarlığında bulunmaktadır.

Kaynakça

Arşiv Kaynakları

- ATASE Arşivi, İSH. Kol. Kutu No: 592 Gömlek No: 61; Belge No: 1-2.
ATASE Arşivi İSH K: Kutu No: 588 Gömlek No: 60; Belge No: 1.
ATASE Arşivi, İSH. Kol. Kutu No: 723 Gömlek No: 14; Belge No: 2.
ATASE Arşivi, İSH. Kol. Kutu No: 723 Gömlek No: 14; Belge No: 4-5.
ATASE Arşivi, İSH. Kol. Kutu No: 723 Gömlek No: 14; Belge No: 6.
ATASE Arşivi, İSH. Kol. Kutu No: 1019 Gömlek No: 4; Belge No: 3.
ATASE Arşivi, İSH. Kol. Kutu No: 1019 Gömlek No: 4; Belge No: 4.
ATASE Arşivi, İSH. Kol. Kutu No: 1019 Gömlek No: 4; Belge No: 5.
ATASE Arşivi, İSH. Kol. Kutu No: 1019 Gömlek No: 4; Belge No: 6.
ATASE Arşivi, İSH. Kol. Kutu No: 1019 Gömlek No: 4; Belge No: 6-7.
ATASE Arşivi, İSH. Kol. Kutu No: 1019 Gömlek No: 4; Belge No: 7.
ATASE Arşivi, İSH. Kol. Kutu No: 1019 Gömlek No: 4; Belge No: 7-8.
ATASE Arşivi, İSH. Kol. Kutu No: 1019 Gömlek No: 4; Belge No: 8.
ATASE Arşivi, İSH. Kol. Kutu No: 1019 Gömlek No: 4; Belge No: 9.
ATASE Arşivi, İSH. Kol. Kutu No: 1019 Gömlek No: 4; Belge No: 10.
ATASE Arşivi, İSH. Kol. Kutu No: 1019 Gömlek No: 4; Belge No: 11.
ATASE Arşivi, İSH. Kol. Kutu No: 1428 Gömlek No: 2; Belge No: 20.
ATASE Arşivi, İSH. Kol. Kutu No: 1428 Gömlek No: 2; Belge No: 24.
ATASE Arşivi, İSH. Kol. Kutu No: 1198 Gömlek No: 101; Belge No: 1.
ATASE Arşivi, İSH. Kol. Kutu No: 1428 Gömlek No: 2; Belge No: 26.
ATBD, B: 2316, 1991: 92.
ATBD, B: 1209, 1965: 52.
ATBD, B: 1209, 1965: 52.
ATBD, B: 1375, 1967: 60.
ATBD, B: 1383, 1967: 61.
ATBD, B: 1634, 1976: 75.
ATBD, B: 1436, 1968: 64.
BCA, 21.12.1922, Fon Kod: 30.10.0.0, Yer No: 140.4.14-1.
BCA, 21.12.1922, Fon Kod: 30.10.0.0, Yer No: 140.4.14-1.
BCA, 21.12.1922, Fon Kod: 30.10.0.0, Yer No: 140.4.14-2-5.

- BCA, 20.12.1925, Fon Kod: 30.18.1.1, Yer No: 16.79.10.
 TBMM ZC, C.1, D.2, İÇT.1, 11.08.1923, s. 4-7.
 TBMM ZC, C.2, D.2, İÇT.1, 27.09.1923, s. 345-346.
 TBMM ZC, C.2, D.2, İÇT.1, 06.10.1923, s. 548.
 TBMM GZC, C.4, D.2, 22.09.1923, s. 261-268.
 TBMM ZC, C.2, D.2, İÇT.1, 18.10.1923, s. 754-795.
 TBMM ZC, C.5, D.2, İÇT.1, 09.01.1924, s. 38-39.
 TBMM ZC, C.5, D.2, İÇT.1, 11.02.1924, s. 701-702.
 TBMM ZC, C.8, D.2, İÇT.2, 09.04.1924, s. 489.
 TBMM ZC, C.1, D.3, İÇT.1, 05.11.1927, s. 22.
 TBMM ZC, C.5, D.4, İÇT.2, 26.12.1931, s. 117-118.
 TBMM ZC, C.20, D.5, İÇT.4, 01.11.1937, s. 2.
 TBMM ZC, C.22, D.5, İÇT.4, 14.01.1938, s. 74.
 İbrahim Çolak Bey'in Seçim Mazbatası, TBMM Arşivi, Dönem 4, Sicil No: 498.
 İbrahim Çolak, Tercüme-i Hal Kâğıdı, TBMM Arşivi, Şahsi Dosya No: 498.

Gazeteler

- Akşam, 5 Şubat 1935, s. 7.
 Bilecik, 09 Ağustos 1927, s. 3.
 Bilecik, 23 Nisan 1931, s. 1-4.
 Cumhuriyet, 28 Nisan 1935, s. 10.
 Cumhuriyet, 11 Haziran 1930, s. 1-2.
 Cumhuriyet, 27 Aralık 1932, s. 1.
 Cumhuriyet, 12 Mayıs 1933, s. 4;
 Cumhuriyet, 3 Temmuz 1933, s. 4.
 Milliyet, 30 Aralık 1932, s. 4.

Söyleşi

Bozüyük Şehir Müzesi ve Arşivi yetkilisi Emre Algın ile yapılan görüşmeden alınmıştır. Bozüyük, 20.04.2022.

Kitap ve Makaleler

- Akşin, S., *Kısa Türkiye Tarihi*, İstanbul: Türkiye İş bankası Kültür Yayınları, 2007.
 Apak, R., *İstiklal Savaşında Garp Cephesi Nasıl Kuruldu*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1990.
 Atatürk, M. K., *Nutuk 1920 - 1927* (Cilt 2), İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1969.
 Atilhan, C. R., *Bütün Açıklığıyla İnönü Savaşları ve Hakiki Kahramanları*, İstanbul: Yayıncılık Matbaası, 1968.

Aydoğan, E., & Mahmutoğlu, T. B., "Mustafa Kemal Atatürk Döneminde Yapılan Seçimler ve Karakteristik Özellikleri", *Tarihin Peşinde*, 2013, 113-142.

Bal, R., *Türk Kara Kuvvetlerinde Süvari Birlikleri (1920-1965)*, Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2006.

Bilgin, T., *Milli Mücadele Döneminde Bilecik*, Bilecik: Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, 2015.

Bilgin, T., Savaş Yıllarında Anadolu Rumlarının Yaşadığı İnkilem (1919-1922), *Vakanüvis- Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*(1), 2016, 37-91.

Budak, M., "Osmanlı Devleti'nin Paris Barış Konferansı'na Davet Edilmesi ve Muhtıralar Sunması ile İlgili Tartışmalar", *Tarih Dergisi*, 2020, 455-459.

Çolak, İ., *Milli Mücadele Esnasında Kuva-yı Seyyare Kumandanlığına Ait Hatıratım*, İstanbul: Emre Yayınları, 1996.

Demirel, A., *Tek Partinin İktidarı Türkiye'de Seçimler ve Siyaset (1923-1946)*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2014.

Esengin, K., *Milli Mücadelede İç Ayaklanmalar*, İstanbul: Ağrı Yayınları, 1975.

Ethem, Ç., *Çerkez Ethem'in Anıları*, İstanbul: Nokta Kitap, 2008.

Eyicil, A., Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti, *Türkler Ansiklopedisi*, 13, 2002.

Genelkurmay Başkanlığı, *Türk İstiklal Harbi Batı Cephesi Sakarya Meydan Muharebesi (23 Ağustos - 13 Eylül 1921) ve Sonraki Harekat (14 Eylül - 10 Ekim 1921)* (Cilt 2), Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1973.

Genelkurmay Başkanlığı, *Türk İstiklal Harbi Batı Cephesi Sakarya Meydan Muharebesinin Başlangıç Dönemindeki Olaylar ve Harekat (25 Temmuz - 22 Ağustos 1921)* (Cilt 2), Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1995.

Genelkurmay Başkanlığı, *Türk İstiklal Harbi Batı Cephesi Büyük taarruz (1-31 Temmuz 1922)* (Cilt 2), Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1995.

Genelkurmay Başkanlığı, *Türk İstiklal Harbi Batı Cephesi Birinci, İkinci İnönü, Aslıhanlar ve Dumlupınar Muharebeleri (9 Kasım 1920 - 15 Nisan 1921)* (Cilt II.), Ankara: Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, 1999.

Genelkurmay Harp Tarihi Başkanlığı, *Türk İstiklal Harbi Batı Cephesi Kütahya- Eskişehir Muharebeleri* (Cilt 2), Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1974.

Genelkurmay Harp Tarihi Başkanlığı, *Türk İstiklal Harbi, İstiklal Harbinde Ayaklanmalar (1919-1921)* (Cilt 6), Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1974.

Goloğlu, M., *Milli Mücadele Tarihi IV 1921-1922 Cumhuriyete Doğru*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2010.

Gümüş, C., & Kılıç, E., *Bozüyük Ormancılık Tarihi*, Ankara: Ers Matbaası (Ogem Vak), 2019.

Güneş, İ., *Türk Parlamento Tarihi TBMM V. Dönem (1935-1939)* (Cilt 1), Ankara: TBMM Vakfı Yayınları, 2001.

- İnönü, İ., *Hatıralar*, İstanbul: Bilgi Yayınları, 2006.
- İpekçi, M., *Dr. Nazım Bey'in Siyasi Yaşamı*, İstanbul: Yeditepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, 2006.
- Kara, B., "Savaş Hazırlayan Barış Konferansı: Londra Konferansı", *Akademik Bakış*, 3(5), 2009, 143-170.
- Karabekir, K., *İttihat ve Terakki Cemiyeti 1896-1909*, İstanbul: Emre Yayınları, 1995.
- Kayabaşı, M., *Çolak İbrahim Bey*, Bilecik: Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, 2022.
- Kılavuz, N., "Kahramanlıktan Vatan Hainliğine, Çerkez Ethem, Kuvve-i Seyyare'nin Teşkilî ve Tasfiyesi", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 21(1), 2011, 273-288.
- Kodaman, B., "II. Meşrutiyet Dönemi (1908-1914)", *Türkler Ansiklopedisi*, 2002.
- Köstüklü, N., *Milli Mücadele'de Denizli, Isparta ve Burdur Sancakları*, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 1999.
- Lewis, B., *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, (M. Kırıatlı, Çev.) Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1993.
- Orbay, R., *Cehennem Değirmeni Siyasi Hatıralarım 1 (Cilt I)*, İstanbul: Emre Yayınları, 1993.
- Orbay, R., *Cehennem Değirmeni Siyasi Hatıralarım 2 (Cilt II)*, İstanbul: Emre Yayınları, 1993.
- Özalp, K., *Milli Mücadele 1919-1922-I*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1998.
- Özer, S., "Kadınlara Seçme ve Seçilme Hakkı Verilmesinin Türk Kamuoyundaki Yankıları", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 29(85), 2013, 131-167.
- Özlü, H., "Harp Raporlarına Göre Birinci İnönü Muharebesi'nin Analizi", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 28(82), 2012, 25-52.
- Özüçetin, Y., "Milli Mücadele'de Bir Dönemeç: I. İnönü Muharebesi ve Bu Muharebenin Kıymeti", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 14(8), 2021, 258-262.
- Sarı, S., *Ahmet Rıza'nın Sosyolojik ve Dini Görüşleri*, Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2004..
- Süslü, A., & Balçioğlu, M., *Atatürk'ün Silah Arkadaşları Atatürk Araştırma Merkezi Şeref Üyeleri*, Ankara: Divan Yayıncılık, 1999.
- Tansel, S., *Mondros'tan Mudanya'ya Kadar*, Ankara: Başbakanlık Kültür Müsteşarlığı Cumhuriyetin 50. Yıldönümü Yayınları, 1974.
- Tavukçu, İ., *Milli Mücadele'de İnönü Muharebeleri*, Ankara: Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, 2019.

Vandemir, B., *Türk İstiklal Savaşı'nda Sakarya'dan Mudanya'ya*, Ankara: Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, 2006.

Yalçın, E. S., "Mustafa Kemal Paşa'nın İttihatçılığı", *Türkler Ansiklopedisi*, 13, 2002, 437-471.

Extended Abstract

The War of Independence, which is one of the important turning points in Turkish history, is actually the last stage of a never-ending war for the Anatolian geography. In the last century of the Ottoman Empire, the imperialist states had made the Ottoman lands into a continuous battlefield for their interests. Although there was a period relatively far from war during the reign of II. Abdulhamid, the fact that the internal confusion did not end made the state very tired. With the Second Constitutional Monarchy (23 July 1908), the imperialist powers charged the Ottoman Empire with all their might. The disposal of Tripoli was immediately followed by a new war. With the Balkan Wars, the Balkan lands, which had been the second homeland of the Turks for centuries, were almost completely lost. Not content oneself with this, the European states attracted the Ottoman Empire into the First World War as a fait accompli. With this great war, the Ottoman Empire would lose a lot of land and people, and only the Anatolian lands would keep in the hands of the state.

The administrative system applied by the Ottoman Empire for centuries was far from meeting the requirements of the age. The state tried to survive against the idea of nationalism for a long time. This attitude, wanted to be continued by those who grew up with the idea of nationality and declared the II. Constitutional Monarchy. In this context, although it was desired to achieve unity and solidarity with the ideas of Ottomanism and Islamism, eventually the nation, which was the main element of the state, would be consulted to Turkism ideology and homeland would be tried to be kept together. However, despite all efforts, the Ottoman Empire's rich lands in terms of underground resources were shared by the European states in the I. World War, and it was time for the Anatolian lands to be shared. The struggle that we call the War of Independence, briefly, occurred as the last link of this process.

It can be said that the preparation period for the War of Independence started with the occupation of Izmir by the Greek army on May 15, 1919. Immediately after the invasion, rallies of the local people were held and the defense national societies were established. So much so, that the first rally was held in Denizli just 4 hours after the occupation of Izmir. At the same time, rallies and protests were held in many parts of Anatolia. The Istanbul rallies were the most effective rallies among them. Afterwards, Kuva-yı Milliye units were established against the invasions, and the advance of the Greek army was partially prevented. However, due to the irregular and scattered structure of the Kuva-yı Milliye units, the offensive launched by the Greek army on 22 June 1920 could not be stopped. The Greek army reached as far as Balıkesir and Bursa located in the west of Anatolia, Uşak and Edirne were occupied. These situations, which forced the Kuva-yı Milliye units were built as militia forces to withdraw, made the establishment of a regular army inevitable.

The end of the 19th century and the beginning of the 20th century constitute one of the most important turning points in Turkish history. Çolak İbrahim Bey, who lived between 1879/81 - 1944, not only witnessed the important events of history, but also became one of the names that shaped the course of history, like many of his peers, with her duties he assumed and the activities.

After the military college years, he went to Manastır, where he would be of great help to the Committee of Union and Progress. When it was understood in Manastır that by the Police Inspector Hüseyin Sami Bey was about to decipher by listing the members of the Committee of Union and Progress who were in Manastır at that time, and sending them to Istanbul, the task of eliminating Hüseyin Sami Bey was given to Çolak İbrahim Bey. İbrahim Bey, who fulfilled his duty by organizing an assassination, prevented the members of the Committee of Union and Progress from appearing.

Çolak İbrahim Bey undertook another important task in the notice of the Constitutional Monarchy and the next exile of Sultan II. Abdülhamid to Thessaloniki. As a matter of fact, he was the guard of II. Abdulhamid during his exile in Thessaloniki. After participating in the battles in the Balkans with the Committee of Union and Progress during the Balkan Wars, he participated in the First World War and was promoted to the rank of major with his successful battles. On March 16, 1918, with the occupation of Istanbul, the process that will lead Çolak İbrahim Bey to the Anatolian struggle will begin.

When İbrahim Bey was in Istanbul, he organized an assassination against Damat Ferit with a few of his friends from the Karakol Society. The reason for this conspiracy of assassination is, of course, Damat Ferit's mismanagement of the country and the search for remedies for the salvation of the homeland. The assassination was planned before Damat Ferit went to the Paris Peace Conference. It came to light with a warning that went to the police station while the plan was in preparation before it was put into practice. After that, it could not be put into practise because there was no possibility of fulfillment.

With the occupation of Istanbul by the Entente forces and then increasing their pressure on the members of the Union and Progress, İbrahim Bey was greatly affected by this pressure. Çolak İbrahim Bey participated in the activities of the Karakol Society during his stay in Istanbul. In particular, he provided important services with the help he gave to the members of the society who were trying to escape from Istanbul. After the official occupation of Istanbul on March 16, 1920, he decided to move to Anatolia, like many supporters of the National

Struggle. He left Istanbul on April 8, 1920 and went to Anatolia to join the National Struggle.

İbrahim Bey contacted Mustafa Kemal Atatürk and after that interfered in the rebellion that broke out around Düzce firstly. Before this rebellion was concluded, the rebellion led by Çapanoğulları broke out in Yozgat. İbrahim Bey transferred from Düzce to Yozgat. At a time when the revolt here could not be suppressed yet, an uprising took place in the Düzce region again. İbrahim Bey managed to successfully protect Mudurnu from the rebels by going to the region. Moving to Ankara from here, İbrahim Bey was informed that there was an uprising in Yozgat when he reached Ankara. İbrahim Bey, who took action, tried to arrest the rebels in Yozgat for a long time. Ultimately, he contributed significantly to the suppression of the rebellions with his unit, which he commanded. On 17 August 1920, his unit was officially named II. Kuva-yı Seyyare. So, during the occupation and rebellion periods, which is one of the most complicated periods in the Turkish National Struggle History, he served his country with his Kuva-yı Seyyare.

In order to resist the Greek occupation, as part of the transition to the regular army, İbrahim Bey's Kuva-yı Seyyare was transformed into the 3rd Cavalry Division on 9 November 1920. Although he didn't participate in the first Battle of İnönü due to the second Yozgat rebellion, he came to the Western Front Line after the rebellion was taken under control. In the second İnönü, Kütahya - Eskişehir, Sakarya and the Great Offensive with his unit, he fought against the Greek forces village by village, town by town, within the scope of army orders. Before the Second İnönü Battles, İbrahim Bey was assigned to İnegöl with his division. But with the start of the battles, he had to withdraw from İnegöl. Later, with the progress of the battles in positive of the Turkish army, he succeeded in taking İnegöl. During the Kütahya-Eskişehir battles, in general, he withdrew from the region in a controlled manner together with the Turkish army and advanced to the rear positions. Meanwhile, in accordance with the orders he received, he undertook the task of protecting against the Greek army in order to provide the controlled withdrawal of the Turkish army. When it came to the Battle of Sakarya, he generally acted in accordance with the orders of his superiors. He was warned from time to time by his

superiors and asked to be more effective on the battlefield. Finally, he crossed to the east of the Sakarya River with the Turkish army and ended the battles. With the end of the Battle of Sakarya, the division began preparations for the Great Offensive, which would begin about a year later.

Before the Great Offensive, İbrahim Bey was promoted to the rank of Lieutenant Colonel. With the start of the offensive on August 26, 1922, İbrahim Bey took action in line with the army's orders. In this context, the 3rd Cavalry Division was commanded to advance from the south of Uşak. The division, which took action in this direction, had trouble communicating with the army during the Great Offensive. Continuing his progress without communication, İbrahim Bey took the region on September 4, 1922, after the Greek forces evacuated Ödemiş. Then he captured Torbalı on September 9 and Seferihisar on September 11. The Great Offensive ended with the victory of the Turkish army when the Greek army was completely thrown out in the Urla peninsula.

With the complete liberation of the country from occupation, Çolak İbrahim Bey will leave his military service and continue to serve his country in different fields. With the 1923 elections, he became Ertuğrul's deputy. Then, with the arrangement made in 1924, Ertuğrul sanjak was named Bilecik. Thus, he served as the Bilecik deputy in the 1927, 1931 and 1935 elections. Although Çolak İbrahim Bey was ineffective in bringing Bilecik's problems to the parliament's agenda during his deputyship, he contributed to the issues that concern the country in general in line with the policy of the Republican People's Party.

Another area where İbrahim Bey served his country was industry and trade. He has provided great service to his country with the Bozüyük Lumber Factory, which is one of the largest factories in Turkey, which he established in Bozüyük. The fact that, the factory he founded is a sawmill with the second largest aerial line length in the world reveals what a great job he has done. In addition to the fact that the factory produces its own electricity, it is significant that Bozüyük has been illuminated with surplus electricity. Of course, the support of Mustafa Kemal Atatürk has an important help in the establishment of such a large factory.

Çolak İbrahim Bey, the owner of the red ribbon, Medal of Independence and one of Mustafa Kemal Atatürk's brother in arms, passed away on February 24, 1944. His grave is in Ankara State Cemetery.

In this study, the biography of an Ottoman and National Struggle officer who lived at one of the most important turning points in Turkish history and could not find much place for himself in today's historical narrative is discussed. İbrahim Bey is not as well-known as the people who played a leading role in the course of history. However, as I mentioned in my work, it is obvious that he has undertaken very important duties for his country. In addition, the fact that Mustafa Kemal Atatürk supported İbrahim Bey until his death shows the importance of İbrahim Bey once again.

In this article, Çolak İbrahim Bey was tried to be introduced in the light of available sources and available archive documents. Thus, a person who had an important place in Bilecik history but remained behind the dusty pages of history was brought to light.

Araştırma Makalesi/ Research Article

Tarihi Bir Belge Işığında Türkiye-Afganistan İlişkileri: Binbaşı Hüseyin Bey'in Raporuna Göre Kâbil Elçisi Fahreddin Paşa'nın Faaliyetleri (1922-1923)*

Ferruh Kayalan*

(ORCID: 0000-0003-0544-0454)

Makale Gönderim Tarihi
14.11.2022

Makale Kabul Tarihi
18.12.2022

Atıf Bilgisi/Reference Information

Chicago: Kayalan, F., "Tarihi Bir Belge Işığında Türkiye-Afganistan İlişkileri: Binbaşı Hüseyin Bey'in Raporuna Göre Kâbil Elçisi Fahreddin Paşa'nın Faaliyetleri (1922-1923)", *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 7/Özel Sayı: Dr. Mahmut Kırkpınar'a Armağan: 1688-1730.

APA: Kayalan, F. (2022). Tarihi Bir Belge Işığında Türkiye-Afganistan İlişkileri: Binbaşı Hüseyin Bey'in Raporuna Göre Kâbil Elçisi Fahreddin Paşa'nın Faaliyetleri (1922-1923). *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 7 (Özel Sayı: Dr. Mahmut Kırkpınar'a Armağan), 1688-1730.

Öz

Mustafa Kemal Paşa, Milli Mücadele'nin en güç zamanlarında bile Afganistan'ın askeri eğitimi için buraya askeri heyetler gönderdi. Böylece iki devlet arasında sağlam ilişkiler kuruldu. Sağlanan bu iyi ilişkiler çerçevesinde karşılıklı olarak büyükelçilikler de atandı. Nitekim Türkiye 1922'de Fahreddin Paşa'yı Afganistan'a Kâbil elçisi olarak gönderdi. Kabil'de Fahreddin Paşa ile

---

* Bu makalenin özet kısmı 9-12 Ekim 2022 tarihleri arasında Erzincan'da gerçekleştirilen "Uluslararası Türk Dünyası Sempozyumu" nda bildiri olarak sunulmuştur.

* Dr. Öğr. Üyesi, Balıkesir Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye, ferruh_81@hotmail.com.

Assist. Prof. Dr., Balıkesir University, Faculty of Arts and Sciences, Department of History, Türkiye.

çalışacak bir heyet de teşkil edildi. Heyette bir asker olarak Binbaşı Hüseyin Bey de yer almıştır. Binbaşı Hüseyin Bey, Fahreddin Paşa'nın emrinde sekiz ay görev yaptı. Bu zaman zarfında Binbaşı Hüseyin Bey, duyduklarına, şahit olduklarına ve bu ikisi üzerinden kendisinde hasıl olan kanaatlerine dayanarak hem elçilik hakkında hem de Afganistan'ın siyasi, sosyal ve askeri yapısı hakkında bir rapor kaleme almıştır. Raporda verilen bilgiler nitel yöntemle ele alınmış ve literatürde yer alan bilgiler çerçevesinde raporda geçen konulara açıklık getirilmeye çalışılmıştır. Bu makaleden amaç bahsi geçen rapor çerçevesinde Emir Amanullah Han dönemi Türkiye-Afganistan ilişkileri, Afganistan'ın siyasi, sosyal ve askeri yapısı hakkında bir değerlendirme yaparak döneme ilişkin eksik bilgileri tamamlamaya çalışmaktır.

Anahtar Kelimeler: Afganistan, Mustafa Kemal Paşa, Amanullah Han, Binbaşı Hüseyin Bey, Saltanat.

Turkey-Afghanistan Relations in the Light of a Historical Document: The Activities of the Ambassador of Kabul Fahreddin Pasha According to the Report of Major Hussein Bey (1922-1923)

Abstract

Mustafa Kemal Pasha sent military delegations to Afghanistan for the military training of the country even in the most difficult times of the National Struggle. Thus, solid relations were established between the two states. Within the framework of these good relations, ambassadors were also appointed. As a matter of fact, Turkey appointed Fahreddin Pasha as its Ambassador to Kabul, Afghanistan in 1922. A delegation was also formed to work with Fahreddin Pasha in Kabul. As a soldier, Major Hüseyin Bey also took part in the delegation. Major Hüseyin Bey served under Fahreddin Pasha for eight months. During this time, Major Hüseyin Bey wrote a report about the embassy and the political, social and military structure of Afghanistan based on what he had heard, what he had witnessed and the opinions he had formed based on these two. The information given in the report was handled with a qualitative method and it was tried to clarify the issues in the document within the framework of the information in the literature. The aim of this article is to try to complete the missing information about the period by making an evaluation of Turkey-Afghanistan relations and the political, social and military structure of Afghanistan during the Amanullah period within the framework of the aforementioned report.

Keywords: Afghanistan, Mustafa Kemal Pasha, Amanullah, Major Hüseyin Bey, Reign.

Giriş

Türk-Afgan ilişkileri çok eski bir tarihi süreci kapsamaktadır. Orta Asya tarihi açısından değerlendirildiğinde burada kurulan devletlerden olan Gazneliler ve Selçuklular birer Türk devleti olarak Afganistan'da derin izler bırakmışlardır ¹.

Osmanlı Devleti döneminde de Osmanlı-Safevi ilişkileri bağlamında Afganistan ile siyasi ve askeri ilişkiler sürdürülmüştür ². Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde özellikle XIX. yüzyıl boyunca ortaya çıkan İngiliz-Rus mücadelesinde Rusların sıcak denizlere inme, İngilizlerin ise sömürgelerine giden yolların güvenliğini sağlama stratejileri hem Osmanlı Devleti'nin hem de Afganistan'ın siyasi ve askeri anlamda çalkantılı bir dönem yaşamalarına sebep olmuştur. Uzun mücadeleler sonucu her iki ülkede de ciddi kazanımlar elde eden İngilizler, XX. yüzyılın hemen başlarında hem Osmanlı hem de Afganistan için emperyalist bir tehdit olarak ortaya çıkmıştır ³.

Anadolu'da Mustafa Kemal Paşa'nın önderliğinde başlatılan Milli Mücadele ve aynı dönemde Afganistan'da Amanullah hareketi İngilizlere karşı verilen ortak bir mücadeledir. Bu bağlamda Mustafa Kemal Paşa'nın Milli Mücadele döneminde Afganistan politikası bahsi geçen mücadele açısından bir denge unsuru olarak görülmüştür. Zira Afganistan'a gönderilecek yardımlarla her iki devlet için ortak düşman olan İngilizlerin, hem Anadolu'da hem de Afganistan'da zor duruma sokulması amaçlanmıştır ⁴. Bu amaç doğrultusunda Mustafa Kemal Paşa, Milli Mücadelenin en güç zamanlarında bile Afganistan'ın askeri eğitimi için buraya heyetler göndermiştir. Böylece iki devlet arasında sağlam ilişkiler kurulmuştur ⁵. Sağlanan iyi ilişkiler çerçevesinde karşılıklı olarak elçiler de atanmıştır. Nitekim Türkiye, 1922'de Fahreddin Paşa'yı Afganistan'a Kâbil elçisi olarak göndermiştir. Bu

¹ Mehmet Saray, *Afganistan ve Türkler*, İstanbul, 1987, s. 20-27.

² Orhan Yazıcı, "Safevî Hanedanlığının Çöküşünde Afgan Aşiretlerinin Rolü", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Cilt 9, Sayı 47, Aralık (2016), s.32.

³ Ahmad Burget, *Yakınçağda Afganistan ve Osmanlı Devleti İlişkileri*, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara 2017, s. 217-218.

⁴ Zeki Sarıhan, *Kurtuluş Savaşımızda Türk-Afgan İlişkileri*, İstanbul, 2002, s.45.

⁵ Komisyon, *Geçmişten Günümüze Türk-Afgan İlişkileri*, Ankara, 2009, s.37-38.

ilişkiler Anadolu'nun düşman işgalinden kurtarılmasından sonra Emir Amanullah Han'ın kutlama mesajları ile daha da perçinleşmiştir ⁶.

Daha sonra 29 Ekim 1923'te Türkiye'nin Cumhuriyet rejimini benimsemesi sonrasında da Afgan Emir Amanullah Han'ın kutlama mesajlarının devam ettiği görülmektedir. Bu noktada konuyu Mustafa Kemal Paşa ve Emir Amanullah Han ilişkileri çerçevesinde Türkiye-Afganistan ilişkileri üzerine yapılan çalışmalar bağlamında ele aldığımızda; Mustafa Kemal Paşa ve Emir Amanullah Han arasındaki ilişkiler her iki devlet için özellikle de Afganistan'ın modernleşmesi açısından önemli olduğu görüşü yaygındır ⁷. Fakat Afganistan'ın toplumsal yapısı ve içinde bulunmuş olduğu geri kalmışlık değerlendirildiğinde modernleşme çabalarında Emir Amanullah Han'ın işinin pek de kolay olmadığı anlaşılmaktadır ⁸.

İşte bu çalışmada Afganistan hakkında 27 Haziran 1923'te Hariciye Vekâlet'ine gönderilen bir rapor ⁹ incelenmiştir. Bu rapor Afganistan Kâbil elçisi Fahreddin Paşa'nın maiyetinde bulunan Binbaşı Hüseyin Bey'in sekiz ay içerisinde Afganistan'a ait gözlemlerinden oluşmaktadır. Bu çalışmadan amaç bahsi geçen rapor çerçevesinde Emir Amanullah Han dönemi Türkiye-Afganistan ilişkileri, Afganistan'ın siyasi, sosyal, iktisadi ve kültürel yapısı hakkında bir değerlendirme yapmaktır. Bu değerlendirme ile bahsi geçen döneme ilişkin mevcut bilgiler tamamlanmaya çalışılmıştır.

Afganistan'ın Bağımsızlığını Kazanması

Afganistan, geçmişten günümüze sahip olduğu coğrafi konum nedeniyle Orta Asya jeopolitiğinde üstün bir konum elde etmek isteyen her güç için kontrol edilmesi gereken önemli bir bölge olmuştur.

⁶ Zeki Sarıhan, *Kurtuluş Savaşı Günlüğü IV*, Ankara, 1996, s.329; Bilal Şimşir, *Atatürk ve Yabancı Devlet Adamları C. 1*, Ankara, 1993, s. 117.

⁷ Mustafa Kemal Paşa ve Emir Amanullah Han arasındaki ilişkilerin Afganistan'ın modernleşmesi açısından önemli olduğu görüşü için bakınız: Yılmaz, A. "Amanullah Han'ın Islahatları ve Atatürk". *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2010, 21; Erdal, İ. "Afganistan'ın Modernleşme Süreci ve Dış Politikasında Türkiye'nin Etkisi (1920-1973)". *Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 4, (8), 2022; Hamşioğlu, O. *Afgan Modernleşmesi ve Türkiye (1880 - 1933)*, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara 2006.

⁸ Bilal N. Şimşir, *Atatürk ve Afganistan*, Ankara, 2002, s.211.

⁹ Bahsi geçen rapor Devlet Arşivlerinden edinilmiştir. Raporun künyesi BCA, 500, 8281, 55342-1 olup, gizlilik tarihi 12.11.2021 tarihinde kaldırılmıştır.

Nitekim Afganistan, yakın dönemlerde özellikle de XIX. ve XX. yüzyıllarda bu güçlerden İngiltere ve Rusya arasında bir hâkimiyet mücadelesi alanına dönüşmüştür. Afganistan, bahsi geçen devletler için onların bir arka bahçesi olarak tasavvur edilmiş ve bu suretle sürekli olarak bu devletler arasında meydana gelen nüfuz mücadelelerine maruz kalmıştır. Böylece Afganistan, kontrol edilen bir devlet veya bir bölge olarak milli birlik ve beraberliğini sağlayamamıştır¹⁰.

İngiltere ve Rusya tarafından uzun bir dönem boyunca kontrol edilen Afganistan, XX. Yüzyılın başlarında değişen dünya siyasetinin etkisi altına girmiştir. Avrupa’da Almanların, Uzakdoğu’da Japonların, ciddi birer güç olarak ortaya çıkmaları İngiltere ve Rusya’yı bir araya getirmiştir. Böylece 1907 yılında üzerinde mutabık kalınan bir anlaşma ile iki devlet uzun bir süredir devam eden güç savaşlarını sonlandırdılar. Adına “*Büyük Oyun*” da denilen bu nüfuz mücadelesini bitiren antlaşma sonucunda Afganistan İngiltere’nin etkisi altına girmiştir¹¹. Bu şekilde Birinci Dünya Savaşı’na giren Afganistan, Osmanlı Devleti’nin cihat ilan etmesine rağmen İngiltere’nin çıkarları doğrultusunda hareket ederek tarafsızlık politikasını benimsemiştir¹². Bu dönemde Afganistan’da emirlik tahtında Emir Habibullah Han vardı. Emir Habibullah Han’ın bu tarafsızlık siyaseti Nasrullah Han’ın da aralarında bulunduğu bazı Afgan ileri gelenleri tarafından eleştirilmiştir. Böylece bir itibar kaybı yaşayan Emir Habibullah Han durumu düzeltmek adına bazı girişimlerde bulunmasına rağmen 19 Şubat 1919’da Celalabat yakınlarında suikast sonucu hayatını kaybetmiştir¹³. Onun ölümünden sonra öteden beri kendi toplumsal desteklerini sağlamış iki anlayış aralarında bir mücadeleye girmişlerdir. Bunlar Nasrullah Han’ın başını çektiği muhafazakârlar grubu ile Amanullah’ın başını çektiği modernist milliyetçi grubu idi. Sonuçta bu

¹⁰ Göker Gürsoy, *Emanullah Han Döneminde Afganistan için Bir rol Model: Türkiye, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi*, Elazığ, 2011, s. 1.

¹¹ David Fromkin, *Barışa Son Veren Barış*, İstanbul, 1994, s. 19.

¹² Mehmet Köçer, *Emanullah Dönemi Afganistan*, Elazığ, 2009, s. 80.

¹³ Halil Bal, *Afganistan-Türkiye İlişkilerinin Başlıca Yönleri, Afganistan Üzerine Araştırmalar*, İstanbul, 2002, s. 248-249.

mücadeleyi Amanullah ve grubu kazanmış ve Emir Amanullah Han 28 Şubat 1919'da ülkesinin bağımsız bir devlet olduğunu ilan etmiştir ¹⁴.

Afganistan'ın bağımsızlık ilanı İngiltere tarafından kabul görmeyince Emir Amanullah Han, Afgan halkına ve özellikle de sınırda yaşayan Afgan aşiretlerine İngiliz karşıtı bir ferman yayınlayarak onları İngiltere'ye karşı bir savaşa sokmuştur. Böylece Afgan Ordusu 4 Mayıs 1919'da Hayber Geçidi'nde İngiliz kontrolündeki müstahkem mevkiileri ele geçirmiştir ¹⁵. Fakat İngilizler, topçu ateşleri ile kısa sürede Hindistan içlerine kadar ilerleyen Afgan ordusunu geriye çekilmek zorunda bırakmışlardır. Afgan ordusunu geri çekilmeye mecbur eden İngilizler, yeterince güçlü olmadıklarından Afganistan'ı işgale teşebbüs edememişlerdir ¹⁶. Bununla beraber Emir Amanullah Han'ın Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği (SSCB) ile diplomatik temasları, İngilizlerin Orta Asya'daki Türkler ve Afganlıların SSCB ile olası ittifakları sonucu Asya'daki egemenliğini kaybedeceği korkusu yüzünden İngilizler, Afgan savaşına son vermek zorunda kaldılar ¹⁷. Bir ay gibi kısa bir zamanda sonlandırılan bu savaşta, Emir Amanullah Han, ordu içindeki çekişmelere ve düzensizliğe vakıf olmuş, bununla beraber Emir, sınır boylarındaki aşiretlerin de yetersiz olduklarını müşahede etmiştir ¹⁸. Böylece İngiltere ve Afganistan arasında 1919 yılı itibariyle başlayan görüşmeler ve tartışmalar 1923 yılına gelindiğinde bir antlaşma ile neticelenmiş ve İngiltere Afganistan'ın bağımsızlığını tanımıştır ¹⁹.

Mustafa Kemal Paşa'nın Afganistan'a yardımı

Afganistan'da Emir Amanullah Han'ın tahta çıkışı ve akabinde meydana gelen olaylar bu şekilde devam ederken aynı dönemde Anadolu'da da Mustafa Kemal Paşa, ortak düşman İngiltere'ye karşı milli mücadelenin temellerini atıyordu. Nitekim Mustafa Kemal Paşa, 15 Mayıs 1919'da İzmir'in işgalinden dört gün sonra 19 Mayıs 1919'da Samsun'a çıkarak İngiltere ve müttefiklerine karşı Milli Mücadeleyi

¹⁴ Köçer, *a.g.e.*, s.81.

¹⁵ Orhan Yazıcı, *Modern Afganistan'ın Kuruluşu (1834-1922)*, Malatya, 2011, s.201.

¹⁶ Fromkin, *a.g.e.*, s. 420.

¹⁷ Köçer, *a.g.e.*, s. 102.

¹⁸ Yazıcı, *a.g.e.*, s. 203.

¹⁹ Bilâl N. Şimşir, *Atatürk ve...*, s. 32-33.

başlatırken, hemen hemen aynı tarihlerde Emir Amanullah Han da Afganistan'ın bağımsız olması gerektiğini ilan ederek 3 Mayıs 1919'da İngilizlere karşı bir mücadele içerisine girmiştir²⁰. Türkiye ile Afganistan arasında var olan uzaklığa rağmen İngilizlere karşı verilen ortak mücadele Mustafa Kemal Paşa'nın buraya olan ilgisini her zaman korumuştur. Nitekim Paşa, 29 Temmuz 1919'da Erzurum Kongresi'ndeki bir konuşmasında *"Afganistan ordusu da İngilizlerin milliyeti imha siyasetine karşı savaşıyor. İngilizlerin bel bağladıkları sınır kabilelerinin de Afganistan'a katıldığını ve bu yüzden İngiliz askerlerinin içeriye çekilmek zorunda olduğunu gazeteleri itiraf etmişlerdir"*²¹ diyerek Afganistan'da İngilizlere karşı verilen mücadeleye ilgisini göstermiştir.

Mustafa Kemal Paşa Afganistan'a olan bu özel ilgisini 18 Ağustos 1920'de buraya bir temsilci atayarak göstermiştir. Nitekim Mustafa Kemal Paşa Balkan ve Birinci Dünya Savaşı yıllarında Afganistan temsilcisi olarak Osmanlı ordusunda gönüllü asker olarak görev yapmış, Türkiye'yi tanıyan Afganlı bir subay olan Abdurrahman Samadani Bey'i temsilci olarak görevlendirmiştir. Mustafa Kemal Paşa, Afgan Emiri Amanullah Han'a ilk mektubunu ise bu temsilci ile aynı tarihte göndermiştir. Böylece Türk-Afgan ilişkileri başlamış ve karşılıklı mektuplaşmalarla da devam etmiştir²². Mustafa Kemal Paşa'ya gönderilen mektuplar hem Emir Amanullah Han tarafından hem de Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra Türkiye'den ayrılıp, Afganistan'a giden eski Dördüncü Ordu Komutanı ve Bahriye Nazırı İttihatçı Cemal Paşa tarafından kaleme alınmıştır. Afganistan'daki Türk nüfuzunun birer belgeleri olan bu mektuplarda daha çok askeri yardım talepleri gündeme gelmiştir. Bu anlamda Cemal Paşa'nın *"Kardeşim Mustafa Kemal Paşa'ya"* başlığıyla 14 Eylül 1920'de yazdığı mektup aşağıdadır.

"Bundan evvelki mektuplarında arz ettiğim veçhile elhamdülillah işte bugün Afganistan'a geçmeye muvaffak oldum. İlk merhalemiz Cehli Duhderan'da bir seneden beri Afganistan'da hizmet etmekte olan Osmanlı zabitanından Erkan-ı Harb Binbaşısı Ziya ve Rifat Beylere tesadüf ettim. Bu zatlar size iltihak etmek üzere memlekete gelirken

²⁰ Bülent Yaşar, *Atatürk Dönemi Türk-Afgan İlişkileri ve Afganistan'a Yapılan Yardımlar*, Basılmamış Yüksek Lisan tezi, Malatya, 2016, s. 37.

²¹ *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri I-III*, Ankara, 2006, s.2.

²² Bilal Şimşir, *Atatürk ve Yabancı Devlet...*, s. 5.

yanlarında size hitaben Afgan Emir'inin bir mektubu mahsusudur. O mektubunda emir hasretleri sizden Afganistan için bir Osmanlı zabitan heyeti gönderilmesini rica ediyor. Bu ricayı kabul etmenizi pek ziyade muvafık telakki ederim. En muktedir Erkan-ı Harbiye Ümeramızdan bir zatın riyaseti altında 25 zabitten mürekkep bir heyet gönderecek olursanız pek isabet edersiniz. Fikri acizaneme göre bu heyet vasıtasıyla Afganistan'da mükemmel bir ordu vücuda getirirsek müstakbelen buralarda icrasını tasmin ettiğin harekât için fevkalade bir vasıta elde etmiş oluruz. Heyetin maâşatı ve bütün masarifi emir tarafından tediyeye edileceği tabii ise de her türlü ihtimale karşı bunlara on bin altın kadar para da verirsiniz pek ala olur. Bundan evvelki mektuplarında pek çok izahat verdim. Afganistan ahvali hakkında Ziya Bey'den izahat alacağınız için bu mektubumu kısa keseceğim. Şarkta yapmak istediğim işlerde muvaffak olabilersen İngiliz dostlarımızın başına bela olacağıma ve sizin yükünüzü tahrif edebileceğine eminim. Her gün zuhur eden ahval istikbal için ümidini tezyid ediyor. Çalışmak sizden ve bizden muvaffakiyet Allahtan. Bütün arkadaşların gözlerini öperim. Bedri Bey ellerinizi öpüyor. Kemali hürmet ve iştiyak ile gözlerinizi öperim kardeşim ²³.

Cemal Paşa, bu mektubuna ek olarak 29 Eylül 1920'de Herat'tan ve 2 Temmuz 1920'de Bakü'den gönderdiği mektuplarında da Mustafa Kemal Paşa'dan askeri yardım dahil her türlü desteklerini talep etmiştir. Mustafa Kemal Paşa bu mektuplara 4 Ekim ve 27 Ekim 1920 tarihli mektuplarla cevap vermiştir. Mustafa Kemal Paşa cevaplarında Afganistan'da orduyu düzenlemenin ve ciddi milli teşkilat oluşturmanın lüzumunun kendisi tarafından da takdir edildiğini ve her türlü yardımın yapılmasını canı gönülden istediğini belirtmiştir. Fakat her taraftan düşman ile sarılan anavatanın müdafaasının her şeyden üstün olduğunu, Anadolu'ya geçen subayların ihtiyaca ancak yettiğini ifade ettikten sonra şimdilik subay gönderilmesi hakkındaki arzusunu yerine getiremeyeceğini ifade etmiştir ²⁴. Bununla birlikte Mustafa Kemal Paşa, yukarıda Cemal Paşa'ya gönderdiği olumsuz cevaba rağmen Milli Müdafaa Vekili Fevzi Paşa'ya 21 Aralık 1920'de verdiği yazılı bir talimat ile Afganistan'a yardım konusunda olumlu görüşünü belirtmiştir. O, bu

²³ BCA, 500, 8239, 53756-11-1-18. Bahsi geçen mektup Devlet Arşivlerinden edinilmiş olup, gizlilik tarihi 12.11.2021 tarihinde kaldırılmıştır.

²⁴ Mustafa Onar, *Atatürk'ün Kurtuluş Savaşı Yazışmaları II*, Ankara, 1995, s. 260-262; Köçer, a.g.e., s.213.

talimatta “Müdafaa ve Maliyemiz icabati ile mümkün olduğu takdirde Afgan ordusunu teşrik etmek için bir heyet ile zabitanın nizamını çok önemli ve elzem görmekteyim.”²⁵ diyerek Afganistan’a yardım kapılarını açmıştır. Mustafa Kemal Paşa bahsi geçen talimatta Türk subaylarının görevleri ile dikkat edilmesi gereken hususlar da belirtmiştir²⁶.

Türkiye’nin Afganistan’a askeri yardımları yukarıda anlatıldığı şekliyle devam ederken iki devlet arasında diplomatik ilişkiler bakımından önemli bir gelişme yaşandı. Bu gelişme 1 Mart 1921’de imzalanan Türkiye Afganistan Dostluk Antlaşması’dır. Ankara Hükümeti, toplam 10 maddenin imza altına alındığı bu antlaşmada Afganistan’a eğitim yardımı yapacağını ve bu kapsamda öğretmen ve subaylar göndermeyi taahhüt etmiştir²⁷.

Mustafa Kemal Paşa, imkânlar el verdiği sürece Cemal Paşa tarafından tanzim edilmeye çalışılan Afgan ordusuna yardımlar göndermeye çalışmıştır. Nitekim Cemal Paşa’nın 16 Kasım 1921’de yazdığı mektupta Mustafa Kemal Paşa’dan subay talebi gözükmektedir²⁸. Bundan sonra Cemal Paşa Afganistan ordusu için silah ve mühimmat tedariki için Almanya’ya gittikten sonra dönüşte Tiflis’te 23 Temmuz 1922’de iki yaveri ile birlikte iken Ermenilerin suikastı ile hayatını

²⁵ Atatürk’ün Milli Dış Politikası, Ankara, 1981, s. 218-219. Sarıhan, a.g.e., s. 112-113.

²⁶ Bu maddeler;

“1. Bu heyetin hiçbir şekilde katiyen siyasetle uğraşmayarak yalnız askeri görevini yerine getirmesi ve kendisini gerek Afgan, gerek Türkistan ve Buhara halkı ve askerlerine fevkalade sevdirmesi,

2. Giden subayların görünüşte Afgan Hükümetinin adamları olmuş gibi görünmekle beraber daima ve her durumda Türk Hükümetinin bütün emirlerine bağlı olacak ahlak ve dayanıklılığa sahip olmaları ve bunu bir dereceye kadar sağlamak için Afganistan hizmetinde buldukları müddette terfi ve başka konularda Türk ordusu kadrosunda bulundurulmaları,

3. Bu heyetle telli veya telsiz telgraf haberleşmesinin kurulmasına çalışılması,

4. Afganistan yetkilileri ve yöneticileri yabancı entrikalar sayesinde İslamiyet ve Türklüğün menfaatine aykırı bir surette hareket etmeye hazırlandıkları takdirde, bizim heyetimizin, mahalli Özbek ve Türkmen gruplarıyla ittifak ederek bu suretle hareketlerine mani olabilecek ve Türk çıkarlarına uygun bir Afgan partisini iktidara getirebilecek kadar kuvvetli bir mevki edinmesi.” Atatürk’ün Milli Dış Politikası, Ankara, 1981, s. 218-219. Sarıhan, a.g.e., s. 112-113.

²⁷Aptülahaht Akşin, Atatürk’ün Dış Politika ve Diplomasisi, Ankara 1991, s.193.

²⁸ Komisyon, a.g.e., 38.

kaybetmiştir ²⁹. Bununla birlikte Cemal Paşa'nın Afganistan ordusunda işler hale getirmek istediği Numune Alayı projesi Afgan Emiri Amanullah Han'ın Anadolu'da ve İran'da subayların darbe yaparak hükümdarları devirdikleri şeklindeki duyumları sebebiyle de sonlandırılmıştır. Kuşkusuz bu olay Ankara Hükümeti tarafından endişeyle karşılanmıştır. Fakat Mustafa Kemal Paşa Emir Amanullah Han'ın ortaya koyduğu bu çelişiklere rağmen vermiş olduğu sözleri yerine getirerek 1922 yılı yazında Afganistan'a bir grup subayı göndermiştir ³⁰.

Fahreddin Paşa'nın Kâbil elçisi Olarak Atanması ve Faaliyetleri

Mustafa Kemal Paşa, Kâbil Elçiliğine önce Malta sürgünlerinden olan Ali Münif Bey'i uygun görerek ona teklifte bulunmuştur. Fakat daha sonra başka bir Malta sürgünü olan ve Medine'yi İngilizlere karşı son raddede savunmasından dolayı kendisine Medine Müdafii de denilen Ömer Fahreddin Paşa bu iş için uygun görülmüştür ³¹.

Fahreddin Paşa, 12 Mart 1922'de göreve ilişkin itimatnamesini almış, 4 Nisan 1922'de Afganistan'a gitmek için yola çıkmıştır ³². Onun Afganistan'a giderken hangi talimatları aldığı konusunda bir bilgi yoktur. Fakat İngiliz kaynaklarına göre 21 Nisan 1922 tarihli Ankara Hükümeti'nin toplantısında Fahreddin Paşa'ya bir dizi talimatın verildiğine ilişkin bilgiler vardır. Bu bilgilere göre Hükümet, Fahreddin Paşa'dan Hint Hilafet Komitesi vasıtasıyla Gandhi'ye bir mektup göndermesini, yine aynı tarzda bir teşekkür mektubunun da Hindistan Müslümanları Derneği'ne göndermesini ve Afganistan'daki İngiliz gizli servisi hakkında bilgi toplamasını istemiştir ³³. Fahreddin Paşa bu kapsamda İngiliz İstihbarat Örgütü'nde çalışanların adlarını ve kimliklerini tespit etmek ile görevlendirilmiştir. Ayrıca Paşa, Afganistan'da hangi şahısların veya örgütlerin İngilizler lehinde faaliyet gösterdiklerini araştırıp ortaya çıkartmak ve Afgan ileri gelenlerinden kimlerin İngiliz politikasından yana olduklarını belirlemekle

²⁹ Zeki Sarıhan, *Kurtuluş Savaşı Günlüğü IV*, s.147, 503.

³⁰ Komisyon, *a.g.e.*, 39.

³¹ Yazıcı, *a.g.e.*, s.212.

³² Komisyon, *a.g.e.*, 46.

³³ Bilâl N. Şimşir, *İngiliz Belgelerinde Atatürk (1919-1938) IV*, Ankara,1984, s.242.

vazifelendirilmiştir³⁴. İngilizlerin, Fahreddin Paşa'nın Kabil'e elçi olarak atanmasının altında yatan sebebin onun Birinci Dünya Savaşı'nda Medine'yi İngilizlere karşı savunmasının Afganistan'ın da içinde olduğu Türkistan coğrafyasında bir propaganda aracı olarak kullanılacağı ve bu propaganda üzerinden Türklerin kendi egemenlikleri altında Türkistan'da bulunan Müslüman devletlerden müteşekkil bir blok oluşturacaklarına dair tezleri vardı³⁵.

Fahrettin Paşa, 4 Nisan 1922 'de Ataşemiliteri Yarbay Şerif Bey, elçilik kâtibi İdris Sabih Bey ve diğer elçilik çalışanları yanında olduğu halde İnebolu'dan Dalmaçya vapuru ile Batum'a hareket etmiş ve üç aylık bir yolculuktan sonra 25 Haziran 1922'de Kabil'e ulaşmıştır³⁶. Olağanüstü gösterilerle ve törenlerle karşılanan Fahreddin Paşa, 29 Haziran 1922'de Emir Amanullah Han'a güven mektubunu sunmuştur³⁷. Bu sırada Emir Amanullah Han ona "*Türkiye'yi doğunun kurtuluş anahtarı olarak gördüğünü*" ifade etmiştir³⁸. Bu şekilde karşılanan Fahreddin Paşa, Türkiye-Afganistan arasındaki diplomatik faaliyetlerine başlamıştır.

Fahreddin Paşa, 1922 yılında başladığı Afganistan Kabil elçiliği görevini 1926 yılına kadar sürdürmüştür. Bu dört yıllık süre içinde Türkiye ve Afganistan'daki gelişmeleri takip etmekle beraber Rusya'nın baskısına maruz kalan Türklerin durumunu da yakından takip etmiştir. Paşa, bu görevinde her ne kadar başarılı biri olsa da diplomatiklikten hoşlanmadığını dile getirmiştir. Nitekim 3 Mart 1923'te Fevzi Paşa'ya gönderdiği bir mektupta bu konudaki duygularını şöyle ifade etmiştir "*...Bu diplomatlık ve riya aleminde doğrusu bir zevk bulmadım. Hayatı sabıkai askeriyemi her zaman yadırgıyorum.*"³⁹

Afganistan Emiri Amanullah Han'ın Faaliyetleri ve Türkiye Siyaseti

Fahreddin Paşa, 4 Nisan 1922'de Afganistan'a gitmek üzere yola çıktığı sırada Anadolu'da Yunanlılara karşı Büyük Taarruz hazırlıkları

³⁴ Şimşir, *Atatürk ve...*, s.99

³⁵ Salâhi R. Sonyel, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika II*, Ankara, 1991, s.231.

³⁶ Sarıhan, *Kurtuluş Savaşı Günlüğü*, C3, Ankara, 1986, s.495.

³⁷ Şimşir, *Atatürk ve...*, s.105.

³⁸ Sarıhan, *Kurtuluş Savaşımızda Türk-Afgan...*, s. 222.

³⁹ Feridun Kandemir, *Peygamberimizin Gölgesinde Son Türkler (Medine Müdafaası)*, İstanbul, 1974, s.564.

başlamıştı. İşte böyle bir dönemde Afganistan'a gelen Fahreddin Paşa, Türkiye'deki gelişmeleri yakından takip ederken Emir Amanullah Han da her fırsatta bu savaşta Türkiye'nin yanında olduğunu ifade etmiştir. Beklenen olmuş, Yunanlılar İzmir'den tard edilerek Büyük Taarruz başarıya ulaşmıştır ⁴⁰. Bu zafer uluslararası alanda olduğu gibi Afganistan'da da büyük bir yankı yapmıştır. Türk zaferi, Afganistan'da sanki milli bir bayram gibi kutlanmıştır. Afganlılar Türk elçiliğine gelerek burada tebriklerini sunmuşlardır ⁴¹. Bununla beraber Kabil'de bulunan Hintli, Buharalı ve Türkistanlılar da Türk elçiliğine gelerek Fahreddin Paşa'ya memnuniyetlerini iletmışlerdir. Afganistan camileri Hindistan'da olduğu gibi 15 Eylül 1922 Cuma günü Türk zaferi için dua edenlerle dolup taşmıştır ⁴². Emir Amanullah Han Başkomutanlık Meydan Muharebesi Zaferi sonrası 10 Ekim 1922 akşamı Dilgüşa Kasr'ında büyük bir ziyafet verdi. Bu ziyafete hükümet üyeleri, Afgan ileri gelenleri, İtalya, İran, Rusya ve Buhara elçileri ve Afganistan'daki Türkler katılmış fakat İngiltere Büyükelçisi davete iştirak etmemiştir ⁴³.

Bu dönemde Bilal Şimşir'in tespit etmiş olduğu İngiliz Yüksek Komiserliğinin "*Türkiye 1922 Yıllık Raporu*" adlı raporunda Türkiye-Afganistan ilişkilerinde ilginç tespitler vardır. Bu tespitlere göre Afganistan 1922 yılı boyunca Türkiye'deki çıkarlarını Sultan Ahmet Han'a emanet etmiştir. İki ülke arasındaki diplomatik ilişkiler sadece karşılıklı nezaket söylemlerinden ibaret olarak kalmıştır. Afgan Emiri, Türk-Afgan Antlaşmasıyla Türkiye'nin manevi liderliğini tanımakla beraber İslam dünyasının en yüce başı olma bakımından İstanbul'daki kukla Halifenin muhtemel rakibi durumundadır. Bilal Şimşir bu bilgileri verdikten sonra kendi yorumunu da şu şekilde ifade etmiştir.

"Demek ki İngiliz Yüksek Komiserliği, Türkiye'de saltanatın kaldırılmasıyla gücünü yitirmiş olan Halife Abdülmecid Efendiye Afganistan Emiri'nin en güçlü rakip olduğunu düşünüyordu. Halifeliğin kaldırılmasından sonra muhtemel Halife adayları arasında da

⁴⁰ Cöhçe, a.g.e., s.129; Köçer, a.g.e., s.194.

⁴¹ Bilâl N. Şimşir, *Atatürk ile Yazışmalar (1920-1923) I*, Ankara, 1981, s.428.

⁴² Şimşir, *Atatürk ve...*, s.109.

⁴³ Şimşir, a.g.e., s.115.

Amanullah Han'ın adı geçecek, fakat bu spekülasyonlardan hiçbir sonuç çıkmayacaktı”⁴⁴.

Başkomutanlık Meydan Muharebesi Zaferi konusunda gösterdiği tutum ile Türk-Afganistan ilişkilerinde önemli bir rol oynayan Emir Amanullah Han, bu tutumunu Büyük Taarruz sonrasında ortaya çıkan Boğazlar meselesinde de sürdürmüştür. Nitekim Emir, boğazlarda olası bir İngiliz harekâtına karşı kendisinin de Hindistan sınırına yığıldığı yedi tümen ile karşılık vereceğini açıklayarak bu konuda kesin tavrını koymuştur⁴⁵. Emir Amanullah Han'ın bu tavrı Lozan Konferansı sürecinde de devam etmiştir. Emir, konferans görüşmelerinde Londra, Paris ve Roma'daki Afgan Büyükelçiliklerine talimat vererek onların yapılacak olan barış görüşmelerinde buldukları ülkelerin diplomatik temsilciliklerine Türkiye'ye karşı adil olunması gerektiğini bildirmelerini ve bu hususun Afganistan'ın da menfaatine uygun olduğu şeklinde uyarılarda bulunmalarını istemiştir⁴⁶.

Lozan Barış Antlaşması'nı müteakiben 29 Ekim 1923'te Cumhuriyetin ilanından sonra 2 Kasım 1923'te Ankara'daki Afgan elçisi Sultan Ahmet Han, Afganistan Emiri Amanullah Han adına bir kutlama mesajı yayınlamıştır. Kutlama mesajı Bilal Şimşir'in sadeleştirdiği şekilde aşağıdaki gibidir:

“Türkiye Cumhuriyeti'nin, soylu Türk milletinin zafer ve başarıları ile uygarlık eğilim ve yeteneklerinin bir sonucu olduğunu, Doğu'da da Batı'da da yankılar yapacağını, özellikle Türk milletine yürekten bağlı olan Afgan milletinin ruhunu da derinden etkileyeceğini söyledi. İlk defa Türkiye'de doğan bu cumhuriyet yıldızının yeryüzündeki bütün İslâm ülkelerini ışıklandıracağını belirtti. İlerleme ve yükselme yolunda Türkiye Cumhuriyeti'ne başınlar diledi. Tebriklerinin Türkiye Büyük Millet Meclisine ve Cumhurbaşkanı Gazi Mustafa Kemal Paşa'ya da arz edilmesini rica etti”⁴⁷.

Anlaşıldığı gibi Türkiye'de Cumhuriyetin ilanının Büyükelçi Sultan Ahmet Han tarafından *“Doğuya ışık saçacak bir yıldız”* olarak görülmüştür. Düşüncesini bu şekilde ifade eden Sultan Ahmet Han'ın

⁴⁴ Şimşir, *Atatürk ve...*, s.120.

⁴⁵ Çöhce, *a.g.e.*, s. 128.

⁴⁶ Bilâl N. Şimşir, *Lozan Telgrafları I*, Ankara, 1990, s. 247.

⁴⁷ Şimşir, *Atatürk ve...*, s.128.

görev süresi 1926 yılı başında sona ermiştir ⁴⁸. Bu arada Fahreddin Paşa'nın Kabil elçiliği görevi de aynı dönemde son bulmuştur. Fahreddin Paşa'nın yerine Nebil (Batı) Bey Kâbil elçisi olarak görevlendirilmiştir ⁴⁹.

Türkiye-Afganistan ilişkileri karşılıklı elçiliklerin değişimi devam ederken Afganistan'dan gelen raporlar bu ülkenin ordusu hakkında bilgiler vermiştir. Nitekim 28 Mart 1928'de gönderilen bir raporda Afganistan ordusunun kuruluşunu henüz tamamlamadığı, ordunun toplarının eski model olduğu, askere alma teşkilatlarının bulunmadığı, seferberlik konusunda hiçbir şeyin yapılmadığı, Afganistan'ın en büyük riskinin İngiliz Hindistan'ı sınırının Kâbil'i çok yakından tehdit edecek şekilde yer almış olduğu bilgisi verilmiştir ⁵⁰. Bu nedenle Afganistan Emiri Amanullah Han Türkiye'den yardım almaya devam etmiştir.

Emir Amanullah Han, eğitime önem vermiş ve bu amaçla çok sayıdaki Afgan gencini Türkiye'ye göndermiştir. Bahsi geçen eğitim seferberliği devam ederken Emir Amanullah Han da yurt dışı gezilerine çıkmıştır. Emir, gittiği memleketlerdeki ilerlemeleri bizzat yerinde görecektir ve mümkün olması halinde buralardan Afganistan'a bilim adamları getirecekti. Bu ümitte Emir, 1927-1928 yıllarında Orta Doğu ve Avrupa'yı kapsayan bir geziye çıkmıştır. Bu gezi kapsamında Emir Amanullah Han sırasıyla Mısır, Fransa, Belçika, İsviçre, Almanya, İngiltere ve Rusya'yı ziyaret etmiştir. Emir Amanullah Han, 1928 yılı mayıs ayı sonlarında ise Türkiye'ye gelmiştir ⁵¹. Bu ziyaretleri esnasında 25 Mayıs 1928'de Türkiye ile Afganistan arasında Dostluk ve İş Birliği Antlaşması imzalanmıştır ⁵². Bu antlaşmanın ilk somut sonucu Kâbil ve Ankara'daki diplomatik temsilciler Büyükelçilik statüsüne yükseltilmiştir⁵³. Emir Amanullah Han, Türkiye ziyaretlerinde burada Gazi Mustafa Kemal Paşa tarafından yapılan yeniliklerden fevkalade etkilenmiş ve onda kendi ülkesinde de bu türden yenilikleri yapma iradesi ortaya çıkmıştır. Emir Amanullah Han, bu konuda Gazi Mustafa

---

⁴⁸ Komisyon, *a.g.e.*, 53.

⁴⁹ Şimşir, B. N. "Cumhuriyetin İlk Çeyrek Yüzylında Türk Diplomatik Temsilcilikleri ve Temsilcileri (1920-1950)". *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi* 22, (2006), s.21.

⁵⁰ Komisyon, *a.g.e.*, 55.

⁵¹ Cöhce, *a.g.e.*, s.131; Komisyon, *a.g.e.*, 59.

⁵² *BCA*, 30.10.0.0. 257.731.5.

⁵³ Komisyon, *a.g.e.*, 67.

Kemal Paşa ile istişarelerde bulunmuştur. Yapılan bu istişarelerde Paşa, Emir Amanullah Han'ı yapacağı yenilikler konusunda desteklemiş, fakat bu yenilikleri gerçekleştirmek için henüz Afganistan'ın toplum olarak hazır olmadığını belirtmiş ve Emir Amanullah Han'ın işe ilk önce Afgan Ordusunu güçlendirmekle başlaması yönünde tavsiyelerde bulunmuştur. Fakat Emir, bu tavsiyelere dikkat etmemiş ve Afganistan'da hızlı bir reform süreci başlatmıştır. Afgan Ordusunun gelişiminin ihmal edildiği bu süreçte, otoritesini yeterince sağlayamayan Emir, bir isyanla karşı karşıya kalmıştır. Habibullah'ın liderliğini yaptığı bu isyan sonucunda Emir Amanullah Han, 17 Ocak 1929'da tahtından indirilmiştir. Kendisi ailesi ile birlikte Roma'ya yerleşmiştir⁵⁴.

Yukarıda verilen bilgilerde Türkiye-Afganistan ilişkilerinin tarihi süreci ve bu süreç içinde ilişkilerin ne seviyede gerçekleştiği verilmeye çalışılmıştır. Çalışmanın bundan sonraki bölümünde Türkiye-Afganistan ilişkileri bahsi geçen rapor ışığında görülmeye çalışılacaktır.

Binbaşı Hüseyin Bey'in Raporu ve Afganistan

Binbaşı Hüseyin Bey, Kâbil elçisi Fahreddin Paşa'nın emrinde sekiz ay görev yapmıştır. Bu zaman zarfında Binbaşı, elçiliğe dair bilgiler edinmiştir. Bununla beraber Binbaşı, duyduklarına, şahit olduklarına ve bu ikisi üzerinden kendisinde hâsıl olan kanaatlerine dayanarak⁵⁵ Afganistan hakkında siyasi, sosyal ve askeri duruma ilişkin bilgilerini 27 Haziran 1923'te Hariciye Vekâleti'ne bir rapor şeklinde göndermiştir. Bu rapor, toplam on bir sayfadan ibaret olup, ilk dört sayfası özet, son yedi sayfası ise raporun aslıdır. Raporun özeti muhtemelen vekâlet memuru tarafından yazılmıştır.

⁵⁴ Şimşir, *Atatürk ve...*, s.211-225; Komisyon, *a.g.e.*, 67.

⁵⁵ Burada bir konun altı çizilmelidir. Binbaşı Hüseyin Bey, Kabil'de Fahreddin Paşa'nın maiyetinde mesleği askerlik olan bir İstihkâm Binbaşısıdır. Binbaşının kendi ifadesinde "*Kabil Sefiri Fahrettin Paşa Hazretlerinin maiyetinde bulunduğum sekiz aylık bir müddet zarfında Heyet-i Sefarete dair malumat ile Afganistan hakkındaki mesmuat (duyulan), müşahadat (gözlem) ve kanaatime müsteniden siyasi, içtima-i ve askeri vaziyete dair malumat, melfufatım ber veçhi sened-i vesikadır.*" (BCA, 500, 8281, 55342-1-8.) görüldüğü gibi Binbaşı duyduklarına, şahit olduklarına ve bu ikisi üzerinden kendisinde hâsıl olan kanaatlerine dayanarak bu raporu hazırlamıştır.

Binbaşı Hüseyin Bey'in kendi el yazısı ile yazdığı yedi sayfalık rapor dört başlıktan oluşmuştur. Bu başlıklar, Yabancı Elçilikler ile olan ilişkiler, Afganistan'ın İctimai, Siyasi ve Askeri Vaziyeti, Suret-i Hareket ve Netice'dir. İç tenkide ilişkin yukarıda verilen bilgilerden sonra şimdi Binbaşının adı geçen başlıklar üzerinden elçiliğe ve Afganistan'a ait tespitleri aktarılmaya çalışılacaktır.

Binbaşı Hüseyin Bey, raporun ilk sayfasında Fahreddin Paşa'nın yönettiği elçilik hakkında bilgiler vermiştir. Anlaşıldığı kadarıyla Binbaşının da hazır bulunduğu bir sırada Ankara'dan bir askeri heyet gelmiştir. Bu heyet Afganistan'a Herat şehrinde giriş yapmıştır. Binbaşı Hüseyin Bey heyetin nasıl karşılandığına ilişkin bilgiler verdikten sonra bu karşılamaya ait atmosferden de bahsederek tespitlerini sıralamıştır. Binbaşı Hüseyin Bey, askeri heyetin, Afganistan'a gelir iken Afganlıların nasıl karşılama yapacağını bilmedikleri için büyük bir endişe içinde olduklarını kaydetmiştir. Bununla beraber Binbaşı, heyetin Herat'ta parlak bir resmikle karşılanmasının bahsi geçen endişeyi biraz olsun hafifletmiş olduğunu fakat birkaç gün sonra Afganlı Türklerin heyetle temasının açıktan bir şekilde kesildiğini ve konuşmalarda İngilizlerden hiç bahsedilmediği bilgisini vererek, bu durumun Afganlıların Türklerden uzak durduğunu ve Afganistan'da İngiliz siyasetinin hâkim olduğu hissini verdiğini belirtmiştir. Binbaşı Hüseyin Bey, bu tespitinde kendisine göre haklı da çıkmıştır. Zira Binbaşı, heyetin Kâbil'de çok basit bir şekilde karşılandığını ve heyetin ancak iki gün sonra Emir tarafından kabul edildiğinin bilgisini vermiştir. Binbaşı, bu kabulün, bir karşılama merasimi şeklinde gerçekleştiğini ve Emir'in bu merasim esnasında, Fahreddin Paşa'ya hitaben "*hilafette gözüm yoktur*" dediğini, buna karşılık bando başında bulunan Fahreddin Paşa'nın da "*hizmet vermeye geldik*" sözü ile Emire cevap verdiğini kaydetmiştir. Emir'in, Fahreddin Paşa'nın bu cevabı karşısında derin sessizliği Binbaşının dikkatinden kaçmamıştır ⁵⁶.

Binbaşı Hüseyin Bey, bu karşılama ve karşılama esnasındaki konuşmalardan Afganistan'ın Türkiye'ye karşı uygulayacağı siyasi yaklaşımın ne kadar sıkıntılı olacağını öngörmüş ve bu konuyu raporunda yorumlamıştır. Bu yorumda; Binbaşı Hüseyin Bey, hizmet

⁵⁶ BCA, 500, 8281, 55342-1-8.

için getirilen askeri heyet fikrinden Emir'in memnun olmadığını söylemiş ve bunda da haklı çıktığı anlaşılmıştır. Çünkü yine Binbaşının ifadesine göre getirilen askeri heyet Afganistan'da uzun bir süre göreve başlatılmamıştır. Bununla beraber Binbaşı Hüseyin Bey, Kâbil elçisi Fahreddin Paşa'nın askeri heyetin göreve başlama hususunda Emir üzerinde bir tahakküm kurduğunu ve onu rahatsız eden bir nüfuz politikasını da tatbik ettiğini belirtmiştir. Bu politikanın aylar sürdüğünü kaydeden Binbaşı, bahsi geçen politikanın artık muhataplarının nezdinde bir taciz boyutuna ulaştığı hissiyatını uyandırdığını ifade etmiştir. Binbaşı Hüseyin Bey, rahatsız edici bu politika sonucunda bir takım söylentilerin çıktığının haberini de aldığını kaydetmiştir. Binbaşı, kendisine ulaşan bu haberlerde Afganlıların *"Elçi Fahreddin Paşa bir askerdir fakat hiçbir vakit bir diplomat değil"*, *"Türkler Emire akıl öğretiyor"* gibi ifadeler kullandıklarını ayrıca Emir'in de *"Türkler beni çocuk mu zannediyorlar"* şeklinde bir tepki verdiğini kaydetmiştir⁵⁷.

Binbaşı Hüseyin Bey, bu ifadeleri söyledikten sonra Elçi Fahreddin Paşa'yı da eleştirel bir yaklaşımla raporuna devam etmiştir. Binbaşı Hüseyin Bey, Afganistan'da uzun bir süredir ticaretle uğraşan tüccar Türklerin, Afganlılar ile yürütülen bu tarz politikanın kötü neticeler vermekte olduğunu, devletin şeref ve haysiyeti için icra edilen politikada daha temkinli hareket edilmesi şeklindeki tavsiyelerinden bahsetmiştir. Bu tavsiyeleri benimseyen Binbaşı Hüseyin Bey, Elçi Fahreddin Paşa'nın yukarıda ifade edilen tavsiye niteliğindeki fikirleri kendisine hakaret saydığını ve takip ettiği siyasetle ne olursa olsun Türklere hizmet ettiği psikolojisinde olduğunu vurgulamıştır. Binbaşı, bu vurguyu yaptıktan sonra Fahreddin Paşa ile Emir arasında bir süre bir gerginliğin yaşandığını fakat nihayetinde iki askerin hizmete kabul edildiğini kaydetmiştir. İki askerin hizmete kabulünün Fahreddin Paşa tarafından büyük bir başarı olarak düşünüldüğünü ifade eden Binbaşı Hüseyin Bey, bu askerlerin daha sonradan büyük bir hakarete maruz kalmaları ve bunun sonucunda bir ay bile dayanamayarak görevlerinden ayrıldıkları zaman, Fahreddin Paşa'nın nasıl yanlış bir yol tuttuğunu anladığını da ifade etmiştir. Binbaşı Hüseyin Bey, bu Afgan muamelesinin dost ve düşmana karşı Türkiye için pek haysiyet kırıcı ve

⁵⁷ BCA, A.g.b.

çok çirkin bir görüntü verdiğini de kaydetmiştir. Binbaşı, Elçiliğin bu şekilde siyasi bir başarısızlığa uğradığını da tespit etmiştir. Diğer taraftan Binbaşı Hüseyin Bey, elçiliğin Afgan casuslarıyla çevrili olduğunu ve bu casuslar vasıtasıyla Afganlıların elçilikte cereyan eden olaylardan haberdar olduklarını da ifade etmiştir. Bununla beraber Binbaşı, Türk Elçiliğinin imajını bozacak diğer bir olayın da haberini vermiştir. Bu olay Elçilik Kâtibi Münir Bey ile bir diğer yetkili Türk Ateşemiliteri Şerif Bey arasında geçmiş ve Fahreddin Paşa'nın müdahalesiyle daha da büyümüştür⁵⁸.

Binbaşı Hüseyin Bey'e göre Elçilik Başkâtibi Münir Bey, Ateşemiliter Şerif Bey'den daha yüksek bir mevkide muameleye muhatap kılınmıştır. Bu durum ikisi arasında bir sürtüşmeye sebep olmuştur. Ateşemiliter Şerif Bey şahsının şeref ve haysiyetini muhafaza etmek istediğinden çekingen bir tutum takınmıştır. Bu durum pek çok dedikoduya neden olmuştur. Bununla beraber Fahreddin Paşa da Şerif Bey'e karşı şiddetli bir tutum sergilemiştir. Nitekim Fahreddin Paşa Şerif Bey'e hizmeti için asker vermemiştir. Bununla beraber Fahreddin Paşa'nın ona kadınların yanında hakaret etmek suretiyle başlayan haksız muameleleri ve onu resmi ziyaret ve ziyafetlere çağdırmamak gibi tutumu Şerif Bey'in gücenmesine neden olmuştur. Bütün bunlardan sonra Şerif Bey'in elçiliğin bilgisi dışında Afganistan'dan ayrılışı burada kötü bir izlenim bırakmıştır. Gayet tabi, bu durum yabancıların bile dikkatlerini çekerek elçilik için istenilmeyen bir görüntü meydana getirmiştir. Binbaşı Hüseyin Bey'e göre Fahreddin Paşa'nın bu eylemleri hem Şerif Bey'in kaybedilmesine hem de Kâbil'de ona tabi olan birkaç Türk'ü de olumsuz yönde etkilemesine sebep olmuştur⁵⁹.

Binbaşı Hüseyin Bey, elçilik hakkındaki tespitlerine Afganistan Emiri Amanullah Han'ın eğitmeni olan Miralay Mahmut Sami Bey ile Emir'e yakın olan Sabık İstanbul Polis Müdürü firari Bedri Bey'den de bahsederek devam etmiştir. Binbaşı Hüseyin Bey'in raporundan anlaşıldığı kadarıyla bahsi geçen Miralay Mahmut Sami Bey bir Osmanlı paşası olmakla beraber Birinci Dünya Savaşı sonunda Afganistan'a iltica edip, Emir Amanullah Han'ın eğitmeni olmuştur. Yine sabık İstanbul Polis Müdürü firari Bedri Bey de Türkiye'den Afganistan'a iltica

⁵⁸ BCA, a.g.b.

⁵⁹ BCA, 500, 8281, 55342-1-9.

etmiştir. Binbaşı, bu şahısları Emir'e nüfuz edebilen iki Türk olarak kaydetmekle beraber onların da Fahreddin Paşa tarafından gücendirilmiş olduğunu ifade ederek böylece bu iki şahsın nüfuzlarından istifade fırsatının da kalmadığının altını çizmiştir. Binbaşı Hüseyin Bey, Miralay Mahmut Sami Bey hakkında daha ayrıntılı bilgiler de vermiştir. Binbaşı, bu ayrıntılı bilgilere Afganistan'dan ayrılacağı gece, Mahmut Sami Bey'in Fahreddin Paşa'nın Celalabatt'a bulunmasından istifade edip, kendisine gelerek yaptıkları bir sohbet esnasında vakıf olmuştur. Binbaşı, bu sohbette Miralay Mahmut Sami Bey'in, gerek merhum Cemal Paşa zamanındaki Türklerin, gerekse şimdiki Türklerin, onu Emir Amanullah Han nezdinde elde ettiği konumdan uzaklaştırmak istediklerini ifade ettiğini, buna karşı Miralayın ise kendisini savunmak zorunda kaldığını söylediğini kaydetmiştir. Miralay Mahmut Sami Bey'in bu ifadesi Binbaşı nazarında bir itiraftır. Binbaşı Hüseyin Bey'e göre Mahmut Sami Bey, bu suretle Türkler aleyhinde çalıştığını zımnem itiraf etmiştir. Sohbetin devamında Mahmut Sami Bey, Türklere muhabbetle yardım ettiğini ama aynı zamanda Afganistan Emiri Amanullah Hanı da bir Türk muhibbi olarak yetiştirdiğini ve özellikle bu amaca yönelik Emir'e Türkçe bile öğrettiğini söylemiştir. Raporda sohbetin burada sonlandığı anlaşılıyorken, Binbaşı Hüseyin Bey, Mahmut Sami Bey'in tam bir İngiliz adamı olduğunu, İngilizlerden birçok ödeme aldığı konusunda söylentilerin olduğunu kaydetmiştir. Binbaşıya göre Mahmut Sami Bey'i Türkiye'nin adamı yapmak çok zordur. Fakat Binbaşı Hüseyin Bey, Mahmut Sami Bey'e iyi bir muamelede bulunulursa ve ona biraz da ödeme yapılırsa tekrar Türkiye tarafına çekmenin imkân dâhilinde olduğunu düşünmektedir. Binbaşı, eğer bu mümkün olursa en azından elçilik güçlendirilmiş olur diye de görüşünü ifade etmiştir. Binbaşı Hüseyin Bey, raporun bu bölümde kısa bir tespite de bulunmuştur. Ona göre elçilik resmi ve özel ilişkilerinde içte ve dışta hiç kimseyi memnun edememiş ve takip ettiği siyaset ile de Emir'in teveccühünü kazanamamıştır⁶⁰.

Yabancı Elçilikler ile olan ilişkiler

Binbaşı Hüseyin Bey, Ruslar ile olan ilişkilerin başlangıçta çok samimi olduğunu ifade etmiştir. Bu cümleden olmak üzere Binbaşı

⁶⁰ BCA, A.g.b.

Hüseyin Bey, Rusların Türklerin nüfuzundan istifade ederek Afganistan'a hâkim olacaklarını zannettiklerini, bununla beraber halkın Türklere olan muhabbetini kullanarak halkı kendi yanlarına çekmeye çalıştıklarını kaydetmiştir. Binbaşı Hüseyin Bey, yukarıda pek çok tespitle anlattığı, elçiliğin siyasi başarısızlıklarına rağmen Rusların yine de Türklere uzaklaşmadığını kaydetmiş, bir de zaten Rusların Afgan Hükümeti ile bağıni kaybettiğini ilave etmiştir. Binbaşı Hüseyin Bey, Rusların Afgan halkına yönelik ters fikirlerini (Bolşevikliği) telkin için Rus-Türk dostluğunun faydalı olduğunu düşündüklerini de kaydetmiştir. Fakat Binbaşı Hüseyin Bey, ilk dönemlerde bu şekilde olumlu bir havada devam eden Rus ilgisinin Fahreddin Paşa'nın Enverciler⁶¹ ile olan ilişkisinin ortaya çıkması nedeniyle var olan bu ilgiye olumsuz bir etki yaptığını ve meydana gelen bu olumsuz etkinin hiçbir suretle gizlenemediğini de kaydetmiştir. Binbaşı Hüseyin Bey, Fahreddin Paşa'nın İtalyan, İran Büyükelçileri ve özellikle de Fransız Büyükelçisi ile olan ilişkilerinin son derece samimi olduğunun bilgisini de vermiştir⁶².

Binbaşı Hüseyin Bey raporun bu kısmında özellikle İngilizler ile olan ilişkiler hakkında daha ayrıntılı bilgiler vermiştir. Binbaşı Hüseyin Bey, İngilizler ile hiçbir şekilde ilişki olmadığı bilgisini verdikten sonra İngilizlerin Fahreddin Paşa ile ilk temas için birçok fırsatı değerlendirdiklerini hatta Afgan Hariciye Nezareti'nin de bu ilk teması arzu ettiğini fakat özellikle Paşa'nın şahsi düşmanlığının buna engel olduğu duyumunu aldığını söylemiştir. Paşa, İngilizlerin bölgede sağlamış oldukları maddi hâkimiyet ile her yerde olduğu gibi burada da etkili olduklarını ve soğukkanlı bir şekilde çalışmalarını sürdürdüklerini ifade etmiştir. Binbaşı Hüseyin Bey, Afganlıların İngilizlere karşı tutumlarından da bahsederek Afganlılar içindeki muhalif kesimin genel olarak büyük memurların İngilizlerden nakit para aldıklarını iddia ettiklerini kaydetmiştir. Ayrıca Binbaşı Hüseyin Bey, yukarıda bahsi

⁶¹ Binbaşı Hüseyin Bey, raporunda "Enverciler" ifadesi ile neyi veya kimleri kastettiğine ilişkin herhangi bir bilgi vermemekle beraber muhtemelen kastettiği düşünce onların İttihat ve Terakki Partisi taraftarları olduklarıdır. Binbaşı Hüseyin Bey'in aynen ifadesi şu şekildedir: "Bizzat Paşanın Enverciler ile vaki olan teması bu ilişkiye pek büyük tesir yapmıştır. Olan bu tesir hiçbir suretle izale edilemiyor. Fransız temsilcisi ve bilhassa İtalyan ve İran sefirleri ile ilişkisi pek samimidir." BCA, 500, 8281, 55342-1-9.

⁶² BCA, a.g.b.

geçen Türkiye’den gönderilen askerlerin hizmete alınmaması konusunun da İngilizlerin muhalefetinden kaynaklandığını daha düşük memurların ağızlarından kaçırdıkları sözlerinden anladığını da kaydetmiştir. Binbaşı, Afganlılar ile girmiş olduğu diyaloglarda ve tartışmalarda edinmiş olduğu kanaatine göre İngilizlerin Afganlıları Türklerden uzaklaştırmak için verdikleri sözleri ve yaptıkları propagandaları aşağıda verilecek olan maddelerde özetlemiştir⁶³.

1. Emir’e hilafetin sözü veya onun halife olmak arzusu
2. Türk İnkılabının⁶⁴ Afganistan’da ve genel olarak doğuda yapmış olduğu olumlu etki nedeniyle Emir’in tahtının tehlikeye düşmesi
3. Yerli Türk ahalisinin Türkler vasıtasıyla uyandırılması ve bunun gelecek için büyük bir tehlike teşkil edeceği
4. Rus-Türk dostluğundan meydana gelen Bolşeviklik tehlikesi

Buhara’nın Afganistan’a İlhakı

Binbaşı Hüseyin Bey, vermiş olduğu maddelere ilişkin her bir maddeyi açıklayan uzun bir değerlendirme yapmıştır. Nitekim Binbaşı Hüseyin Bey, birinci madde kapsamında vermiş olduğu bilgi hakkında memleketin içine düştüğü yenilgi anlarında hilafetin veraset meselesi şeklini aldığı bilgisini verdikten sonra Afgan Emir’inin Türklerin içine düştüğü durumun ne kadar zor olduğunu fark ederek ve Türklerin zayıflığından yararlanarak hilafete göz dikmesinin doğru olabileceğini ifade etmiştir. Binbaşı Hüseyin Bey, bu meselenin Afganistan ve Hindistan gazetelerinde gerçekleşen tartışmalarda ve özellikle de Emir’in ilk mülakatında hilafet davasında olmadığını ima etmesinin bunu teyit ettiğini bilgisini de vermiştir⁶⁵.

Binbaşı Hüseyin Bey, ikinci maddeye ilişkin görüşünde Türk milli inkılabının⁶⁶ doğuda çok geniş bir şekilde anlaşıldığını ve özellikle Türkler arasında fevkalade iyi bir tesir bıraktığını ifade etmiştir. Binbaşı, dünyayı hayretler içinde bırakan son büyük zaferin⁶⁷ ise doğu

⁶³ BCA, 500, 8281, 55342–1–10.

⁶⁴ Binbaşı Hüseyin Bey, ilginç bir şekilde 1 Kasım 1922’de Saltanatın kaldırılması olayını tanımlarken “Türk İnkılabı ve Türk Milli İnkılabı” kavramlarını kullanmıştır. BCA, A.g.b. Metinde geçen “Türk İnkılabı ve Türk Milli İnkılabı” kavramlarının Osmanlı Türkçesi için bkz: Ek: 3.

⁶⁵ BCA, A.g.b.

⁶⁶ Saltanatın kaldırılması

⁶⁷ Başkumandanlık Meydan Muharebesi ile Yunanlıların Anadolu’dan atılması

toplumlarında Türklere karşı derin bir saygıyı uyandırdığı, Türk'ün kendinde bulunan iman ile her işin üstesinden gelir kanaatini ortaya çıkardığını ve Türk'ün eskide kalmış anlayışlara karşı mücadelesiyle özellikle istibdada ve saltanata karşı üstün gelerek yüksek amaçlara ulaşmada bir inkılap gerçekleştirdiğini ifade etmiştir. Binbaşı Hüseyin Bey işte bu sebeplerden dolayı Afganistan'ı şiddetli bir istibdat ile idare eden Emir'in Türklerden uzak durmasına neden olduğunu ifade etmiş, bu duruma teyit olarak da özellikle memurların elçiliğe mensup Türklerle temastan men edilmesini ve elçiliğin casuslarla takip edilmesini göstermiştir ⁶⁸.

Binbaşı Hüseyin Bey, üçüncü maddeye ilişkin olarak ise Afganistan'ın büyük bir kısmının Türk olduğunu ifade etmiş ve Türk bölgeleri hakkında bilgiler vermiştir. Binbaşı, bu bölgeleri Herat'tan başlayarak doğuya ve güneyden Gazne'ye kadar ve buradan da kuzeye Amu Derya'ya kadar adı geçen hattın kuzeyindeki kısımlar olarak tarif etmiştir. Binbaşı Hüseyin Bey burada yaşayan Türkleri Cengiz Türkleri ⁶⁹ olarak adlandırmış ve nüfuslarının 10.000 kişi olduğunu kaydetmiştir. Binbaşı, bu bilgileri verdikten sonra kendisini de kastederek Türklerin Afganistan'da ve işin başında bulunmasından yerli Türklerin düşüncelerini değiştirebileceğinden korkulduğu tespitini yapmıştır. Binbaşı, bu tespitlerine bir dayanak olarak Afganistan'da okullarda Türkçe dil derslerinin azaltıldığını, Türk öğretmenlerden uzak durulduğunu ve buradaki Türklere yapılan zulme bizzat şahit olduğu bilgilerini vererek Türklerden ne derecede korkulduğunu ifade etmiştir ⁷⁰.

Dördüncü maddeye ilişkin ise Binbaşı Hüseyin Bey, bir önceki maddede açıklandığı gibi Afgan halkının Türkleri çok sevdiğini ve özellikle son zaferden sonra Türklerin halk nazarında yüksek bir saygınlık kazandığını ifade etmiştir. Bununla birlikte Binbaşı, Türklere karşı duyulan bu saygı nedeniyle var olan Türk-Rus dostluğunun Ruslara bir mevki kazandırabileceğini ve onlara yönelik bir ilginin de oluşabileceği tespitinde bulunmuş, Rusların bu durumdan istifade ederek kendi arzalı fikirlerini (Bolşeviklik) Afganistan'da yayabileceklerini de ifade etmiştir. Binbaşı bu tespitine ilaveten,

⁶⁸ BCA, A.g.b.

⁶⁹ Çin Türkleri

⁷⁰ BCA, A.g.b.

muhtemelen İngilizlerin bu durumu bir propaganda aracına dönüştürdüklerini ve Afganlıları Türklerden uzaklaştırmayı amaçladıklarını da belirtmiştir⁷¹.

Beşinci madde hakkında Binbaşı Hüseyin Bey, Buhara'yı ele geçirmek amacının Afganlılarda oldukça kuvvetli bir fikir olduğunu ifade ettikten sonra bu fikrin şüphesiz İngilizler tarafından desteklendiğini kaydetmiştir. Binbaşı, tespitlerine devamla Türk düşmanlarının Türklerin büyük bir Türk İmparatorluğu kurmak peşinde koştuklarını her yerde yaydıklarını söyleyerek imkânı olmayan böyle boş bir fikir yüzünden Türkiye ile Afganistan'ın karşı karşıya gelebileceğini de ifade etmiştir. Bu bilgilerden sonra Binbaşı, Afganistan'ın kendi içindeki Türkleri kontrol etmek ve Afganistan dışındaki Türkleri ise tazyik etmekle Türkiye'den uzaklaşmasına neden olmaz mı? diye sorarak, bu şartlara göre Afganistan'ı Türk siyasetinin içerisinde bulundurmanın çok zor olacağını vurgulamıştır⁷².

Bu maddelere ilaveten Binbaşı Hüseyin Bey, bir de Türk-Afganistan ilişkilerinde Ankara'daki Afgan Elçisinin çok büyük bir etkisinin olduğunu işittiğini ve Elçinin verdiği raporların tamamen Türkiye aleyhinde olduğunu ve bu raporlarda Elçiye göre Türklerin çöküşünün sırf dinsizlikten ileri geldiğini rapor ettiğini kaydetmiştir⁷³.

Afganistan'ın Sosyal, Siyasi ve Askeri Durumu

Binbaşı Hüseyin Bey, Afganistan'ın devlet yapısına ilişkin değerlendirmelerini buranın toplumsal bir özelliği olan aşiret yapısından hareketle ortaya koymuştur. Zira ona göre henüz bir aşiret hayatı yaşayan Afganistan bu haliyle bilinen anlamda bir devlet hayatına yeni yeni adım atmaktadır. Bu anlamda Emir, memleketin ilerlemesi konusunda son derece istekli olup, eğitime çok önem vermektedir. Emir, taassuba karşı mücadele ettiğinden halk kendisini hiç sevmemektedir. Özellikle İngiliz taraftarlığı ile itham edilmektedir. Binbaşı Hüseyin Bey, bu durumda olan Emir'in öldürüleceği haberini pek çok defa işittiğini de kaydetmiştir. Bununla beraber Binbaşı, Afganistan'da fiyat artışlarının çok olduğunu, böylece Afganlıların çok fakir olduğu tespitini de yapmış, Afganistan'da eğitimin ve sanayinin

⁷¹ BCA, 500, 8281, 55342-1-11.

⁷² BCA, A.g.b.

⁷³ BCA, A.g.b.

çok geride olduğunu ifade ederek, eğitim konusunda okulların yeni açıldığını, bu kapsamda 70 kadar öğrencinin ordugâha götürüldüğünü ve ayrıca Kabil’de 100 küsur küçük öğrencinin de bu sene getirilen Fransız öğretmenlerin nezaretine bırakıldığını kaydetmiştir. Binbaşı, çok büyük bir taassuba rağmen açılmış bir kız okulundan bahisle öğrencilerinin Türk çarşaflarıyla⁷⁴ eğitime başlamasını Afganistan’da çağdaş devrin açıldığını hissettirdiğini ifade etmiş, ayrıca Herat ve diğer merkezlerde yeni açılan okullarda İngiliz eğitiminden geçmiş Hint öğretmenlerinin bozuk dilleri ile eğitim vermekte olduklarını da kaydetmiştir⁷⁵.

Binbaşı Hüseyin Bey, eğitim konusunda bu gözlemlerini ifade ettikten sonra Afganistan’a ait diğer birçok konuda gözlemlerini raporunda vermeye gayret etmiştir. Nitekim Binbaşı, Afganistan’ın ihtiyaçlarını karşılayacak resmi ve özel cemiyetlerden mahrum olduğunu ifade etmiş, bunula birlikte Kâbil’den bahisle burada mevcut fabrikalarda her şeyin üretildiğini fakat bu üretimin de Kabil’in ihtiyaçlarını tam olarak karşılayamadığını ve bu fabrikalardan sadece memurların ve askerlerin yararlandığını kaydetmiştir. Binbaşı Hüseyin Bey, raporuna yine Kabil hakkındaki gözlemlerine devam ederek, Kâbil’den başka hiçbir yerde ne doktor ve ne de hastane olmadığını ifade etmiştir. Ona göre Afganlıların görgü kuralları Araplarla aynıdır. Ahlaksızlığın türlü çeşidi vardır. Memurlar şapka giyer ve halk bu duruma son derece karşıdır. Böylece halk ile memur kesim arasında büyük bir uçurum olduğu hissedilmektedir. Binbaşı Hüseyin Bey, Ulema sınıfının durumundan da bahsederek bu sınıfın Emir Habibullah Han zamanında tasfiye edildiğinden yüksek rütbede âlimlerin olmadığını, Afganlıların hassas oldukları konuların namaz ve kadın olduğunu⁷⁶ namaz kılanın kusurlarının pek az görüldüğünü de ifade eden Binbaşı, bu noktada Afganlıların Türkleri namaz kılmadıkları için de tekfir ettiklerini kaydetmiştir. Ayrıca Binbaşı, Afganlılarda riyanın, yalanın ve yaltaklanmak fiillerinin en küçüğünde bile

---

⁷⁴ Binbaşı Hüseyin Bey, “Türk çarşaflarıyla” ifadesi hakkında herhangi bir açıklama getirmemiştir. Tahminen bu ifade ile anlatılmak istenen bu zamandaki Türk kadının giyim tarzıdır.

⁷⁵ BCA, A.g.b.

⁷⁶ BCA, A.g.b.

gözlemlenebileceğini ve onların paraya oldukça düşkün olduklarının da altını çizmiştir ⁷⁷.

Binbaşı Hüseyin Bey, Afganistan'ın en önemli ihraç ürünlerinin sabun ve yün olduğunu kaydetmiş olup, arazisinin dağlık olması nedeniyle ziraatın çok az olduğunu, yalnız Türkistan Afganı'nın fevkalade verimli olup, ahalsinin ziraatla ve deri ticaretiyle meşgul olduğunu kaydetmiştir. Binbaşı, Afganistan'da telgraf hattının olmadığını yalnız Peşaver'den Mezar-ı Şerif'e kadar bir telefon hattının olduğunu, bu hattın da İngilizlerin Afgan-Rus sınırından bilgi alabilmeleri için kurulduğu bilgisini vermiştir. Ayrıca Binbaşı, Afganistan'ın yol durumu hakkında bilgi vererek Peşaver'den Kabil'e kadar bir şose yolun mevcut olduğunu diğer yolların ise dağlık araziden geçtiği bilgisini vermiştir ⁷⁸.

Binbaşı Hüseyin Bey, yukarıdaki bilgileri verdikten sonra Afganistan'ın askeri gücü hakkında da önemli tespitlerde bulunmuştur. Binbaşı, İngilizlerin Hindistan'a karşı olan Afgan tehlikesini tamamen ortadan kaldırdıklarını ve onların sınır hattının ileri mevziini teşkil eden Hayber Geçidi gibi daha pek çok geçitleri ele geçirdiklerini ve bu geçitlere sahip Vezirler kabilesini tasfiye ettikleri bilgisini vermiştir. Binbaşı, yine önemli bir yer olan Süleyman Dağları'nın ele geçirilmesiyle de İngilizlerin artık, Hindistan'ın batı sınırlarını savunma açısından daha güçlü bir hale getirdiklerini kaydetmiş ve Afganistan'ın istifa ettiği en cesur kabilelerin bile İngilizlerin eline geçtiğini kaydetmiştir. Ayrıca bu döneme kadar Afganlılar, İngilizleri sınır hattında kabileler ile tehdit ederek kendi menfaatlerini temin ederlerken şimdi ise bu imkânları elden gitmiş ve Afganlıların savunması tamamen felç olmuştur diye bilgi veren Binbaşı Hüseyin Bey, geriye kalan ahalinin ise askeri güçlerinin sınırlı olduğunu vurgulamıştır. Binbaşı, bu şartlarda Afganlılar için en büyük tehlikenin Rusya olduğunu ifade etmekle beraber hiçbir askeri gücü olmayan Afganlıların yukarıda bahsi geçen sebeplerden dolayı muhtemel bir Rus tehdidi karşısında mecburen İngiliz siyasetini tercih edecekleri öngörüsünde bulunmuştur ⁷⁹.

⁷⁷ BCA, 500, 8281, 55342-1-12.

⁷⁸ BCA, A.g.b.

⁷⁹ BCA, A.g.b.

Binbaşı Hüseyin Bey, raporuna Türk-Afganistan ilişkileri hakkında bir değerlendirme yaparak devam etmiştir. Binbaşı, büyük zaferimizin Afganistan'da uzun bir zaman pek az bir ilgi ile haber olarak yayınlandığını ifade ederek, Hindistan'da olduğu gibi hiçbir tezahüratta bulunulmadığı bilgisini vermiş, Türk zaferi dolayısıyla Hindistan hükümetinin geç de olsa camilerde bir zafer duası okuttuğunu, Afgan Emirî'nin de bu seviyede bir kutlama yaptığını ve bir gece sarayda ziyafet vererek yetindiğini kaydetmiştir. Binbaşı vermiş olduğu bu bilgiden sonra, Afganistan hükümetinin Türk zaferini din kardeşi sıfatıyla sadece bu şekilde karşıladığını, bunun ise pek de bu işten memnun kalmadıkları anlamına geldiği hakkında kendi yorumunu yapmıştır. Binbaşı Hüseyin Bey, yorumlarına devam ederek konuyu Türkiye-Afganistan arasında akdedilen antlaşmaya getirmiş, bu antlaşmanın Türkiye'nin değil, Afganistan'ın menfaatlerine hizmet ettiğini savunmuştur. Konu hakkında görüşlerine devam eden Binbaşı, Türklerin bu antlaşmanın ortaya çıkardığı mağlubiyet altında ezildiğini, bu nedenle de Türk yetkililerin İngilizlerin Türklere karşı olumsuz bir politika üretmesi veya Türklere karşı muhtemel bir savaşa girmesi halinde Afganistan'ın desteğini sağlamak üzere antlaşma kapsamında bir güvence vermesini ve bu güvencenin ilgili antlaşmada imza altına alınmasını talep ettiklerini; fakat bu isteğin İngilizlerin menfaatlerine ters düştüğü için Afganlılar tarafından kabul edilmediğini ve Afganlıların bu imzayı atmadıklarını belirtmiştir. Binbaşı, Afganistan'da görev yapmış biri olarak buranın iç siyasetine vakıf olmuş Fahreddin Paşa'nın özellikle de Başkomutanlık Meydan Muharebesi Zaferinden sonra bu antlaşmayı imza etmemesi gerektiği hakkında görüşünü de ifade etmiştir.⁸⁰ Binbaşı Hüseyin Bey, bu fikirlerinin haklılığı konusunda da bazı açıklamalarda bulunmuş, Afganlıların aciz olduğunu, parası, kuvveti olmayan ve kendi sınırına dahi egemen olamayan ve özellikle İngiliz dostluğu ile ancak hayatını muhafaza eden bir memleket bizim için ne şekilde faydalı olabilir? diye sorduktan sonra bu antlaşma ile

⁸⁰ Bu antlaşmanın 1 Mart 1921 Türk-Afgan Dostluk Antlaşması olduğu düşünülmektedir. Fakat Binbaşının bu antlaşma ile ilgili olarak Fahreddin Paşa'yı eleştirmenin altındaki nedenin muhtemelen bahsi geçen antlaşma ile ilgili ek protokollerin imzası konusudur. Çünkü 30 Ağustos 1922 Başkomutanlık Meydan Muharebesi Zaferi'nden sonra Türkiye ile Afganistan arasında herhangi bir yeni antlaşma imzalanmadığını bilinmektedir.

İngiliz-Rus mücadelesinde doğal olarak Afganistan'ın maruz kalacağı bir Rus nüfuzuna karşı İngiliz tarafını tutmamız gerekeceğini ifade ederek, antlaşmanın bizim için ne kadar sakıncalı olduğunu belirtmiştir⁸¹.

Binbaşı Hüseyin Bey, muhtemelen yukarıda ifade ettiği fikirlerine bir destek olması için konuyu Afgan ordusuna getirmiş, Afganistan'da çağın gerektirdiği şekilde bir ordunun olmadığını ifade etmiştir. Bu anlamda Binbaşı Hüseyin Bey, Afgan ordusunu, verilen maaştan sadece kendi yeme içme ihtiyaçlarını karşılayan, giydikleri elbise itibariyle asker olarak görünen fakat aslında askeri talim ve terbiyeden yoksun bir insanlar topluluğu olarak tanımlamıştır. Ayrıca ordunun talimlerinin talimhane meydanlarında resmigeçit ve sokak aralarında gösterilerden ibaret olduğunu kaydeden Binbaşı, bu askerlerin de bütçe imkânsızlıkları nedeniyle terhis edildiği bilgisini vermiştir. Bu nedenle Binbaşı Hüseyin Bey, ordunun olması gereken askeri personelden mahrum kaldığını ve yalnız son teşkilatlanmada beş fırka (tümen) ve iki müstakil liva (tugay) tespit ettiğini kaydetmekle beraber bu teşkilatlanmanın da kâğıt üzerinde olduğunu söylemiştir. Binbaşı Hüseyin Bey, aldığı bilgiye göre orduda fırka başına iki bin asker düştüğünü, bu haliyle toplam kuvvetin 60.000'i bulmadığını tespit etmiş, bu askerlerin de İngiliz martini tüfeklerle donatılmış olduğunu diğer taraftan ordu da gayet ağır ve hareket kabiliyeti olmayan adi ateşli topların kalelerde ve çatılar altında arızalı bir halde bulduklarını kaydetmiştir. Ayrıca Binbaşı, bahsi geçen topların Kâbil fabrikasında yaptırıldığı bilgisini vermiştir. Binbaşı, Afganlılardan aldığı bilgiye göre İngilizler tarafından yapılan bu fabrikanın Hindistan'a giden yollar üzerinde bulunan önemli bir şehirde, Kâbil'de kurulmasının nedenin bu bölgede İngilizlerin zararlı bir askeri faaliyeti olduğunu da ifade etmiştir⁸².

Binbaşı Hüseyin Bey, önceden Türk ordusunda iken ihraç edilip, sonradan Afganistan'a iltica etmiş ve şimdi yüksek bir mevki sahibi olan Miralay Mahmut Sami Bey'den bahsederek, onun eğitimine terk edilmiş yüzlerce öğrenciye sahip bir harbiye okulunun olduğunu, bu okuldan yetişen subayların gayet intizamlı görüldüğünü fakat bunların çoğunun askeri stratejileri ve fikirleri kazanamadıklarını ifade etmiştir.

⁸¹ BCA, A.g.b.

⁸² BCA, 500, 8281, 55342-1-13.

Miralay Mahmut Sami Bey'in ahlaksız bir eğitmen olduğunu ifade eden Binbaşı, bu yüzden onun refakatinde yetişen subayların da özgüvenlerinin eksik olduğunu, bununla birlikte önceki Emir Habibullah Han döneminde askerliğe son derece önem verildiğini fakat şimdiki Emir'in orduya kesinlikle önem vermediğini, zaten Emir'in de askerliği hiç sevmediği yönünde duyular aldığını söyleyerek, gerçekten de ordunun düzenleme ve ıslahı için hiçbir teşebbüsün de yapılmadığını ifade etmiş, bahsi geçen duyularını da bu şekilde temellendirmiştir. Bu tespitlerine ilaveten Binbaşı, temelde İngiliz-Afgan ilişkileri nedeniyle Afganistan'ın askeri gelenekleri baskın olan bir devlet olmaktan da uzak kaldığı yorumunu yapmıştır⁸³.

Hareket Şekli

Binbaşı Hüseyin Bey, bu başlık altında Afganlılara yaklaşımda dikkat edilmesi gereken hususlardan bahsetmiştir. Binbaşı, Afganlıların gururlu olduğunu ve onların şeref ve haysiyetlerine dikkat ettiklerini, bu şekilde davranan her memurun vazifesinde kolaylıkla yükselebildiğini ifade etmiş, bununla birlikte çok cahil olduklarını, bundan dolayı da cahilliğin vermiş olduğu gurur ile doğruyu göremediklerini ve kendilerine yardım etmek isteyenleri de zor kabul ettikleri tespitini yapmıştır. Ayrıca Binbaşı, Afganlıların cebir ve tahakkümden son derece etkilendiklerini, bundan dolayı onlara yaklaşımda son derece ihtiyatlı davranmak gerektiğini belirtmiştir. Bununla birlikte Binbaşı, Afganlıların dindar ve muhafazakâr olanları çok sevdiklerini kaydetmiş, ayrıca Afganlıların muhataplarına karşı çok samimi davrandıklarını fakat bu samimiyetlerine aldanmamanın gerektiğini de vurgulamıştır. Bu tespitlerine ilaveten Afganlıların paraya son derece düşkün olduklarını söyleyen Binbaşı, bu konuda fedakârlıktan çekinilmemesi gerektiğini de ifade ederek maalesef elçiliğin bu konuya dikkat etmediğini de belirtmiştir⁸⁴.

Bütün bu tespitlerden sonra Binbaşı Hüseyin Bey, Afganistan'a memur ve subay götürüp bir yardımda bulunmak fikrinin doğru olmadığını kaydetmiştir. Binbaşı mevkilerinin Türkler tarafından alınacağını zanneden memurların Türklerin icra ettiği her işe engel

---

⁸³ BCA, A.g.b.

⁸⁴ BCA, A.g.b.

olduklarını ve böylece birçok Türk'ün bu tutumdan dolayı bir iş göremeden geri dönmek zorunda kaldıkları tespitini yapmıştır. Binbaşı, bu tespiti devamlı zaten İngiliz ve Rusların da Türklerin Afganistan'da bulunmasına razı olmayacaklarını buna binaen yapılacak en doğru hareketin Afganistan'dan Türkiye'ye öğrenci getirmek olduğunu tavsiye etmiştir⁸⁵.

Binbaşı Hüseyin Bey, raporunun “*Sonuç*” bölümünde yukarıda vermiş olduğu bilgilere istinaden Afganistan'ın Türkiye'ye karşı gayri müsait durumu karşısında elçiliğin tarz ve hareketleriyle zaten sağlam olmayan konumunun kötü bir şekilde sarsıldığı sonucuna varmıştır. Binbaşı, yapmış olduğu izahatlara göre Afganistan'ın şimdilik doğuda Türk siyasetine hizmet veya başlı başına bir etken olamayacağını ortaya çıktığını ifade ettikten sonra eğer dost olarak görülen Afganistan doğu siyasetinin kuvvetli bir şekilde temsil ediyorsa buranın Türkiye için Hindistan ve Türkistan politikaları açısından güzel bir merkez olabileceğini ifade etmiştir. Binbaşı, buna binaen Afganistan değil de buradaki yardım kuruluşları dikkate alınarak bu kuruluşlara en donanımlı Türk memurları tayin ederek Afganistan'da bulundurulacak olunursa büyük faydalar elde edileceğinden şüphe etmediğini kaydetmiştir⁸⁶.

Sonuç

Binbaşı Hüseyin Bey'in raporunu değerlendirdiğimizde; raporun Fahreddin Paşa'nın 12 Mart 1922'de Kâbil elçisi olup, 29 Haziran 1922'de Kabil'de Afganistan Emiri Amanullah Han'a güven mektubunu sunduktan sonra kaleme alındığı düşünülmektedir. Nitekim raporda Ankara'dan gönderilen askeri heyetin karşılanması esnasında Fahreddin Paşa ve Emir Amanullah Han arasında geçen diyaloglarda Emir Amanullah Han'ın Fahreddin Paşa'ya hitaben “*hilafette gözüm yoktur*” hitabı bu düşünceyi güçlendirmektedir. Zira bu dönemde 1 Kasım 1922'de Saltanatın kaldırılmasından sonra Halifelik kurumunun zayıfladığı ve Emir Amanullah Han'ın İngilizlerin teşviki ile bu makama talip olduğu yönünde çıkan dedikodular hâkimdi.⁸⁷ Böylece raporun Fahreddin Paşa'nın Kâbil'e geldikten yaklaşık beş ay sonra yazıldığını

⁸⁵ BCA, A.g.b.

⁸⁶ BCA, 500, 8281, 55342-1-14.

⁸⁷ Dedikodular için bakınız: Şimşir, Atatürk ve..., s.120.

söylemek yanlış olmasa gerekir. Zira raporun Binbaşı Hüseyin Bey tarafından Hariciye Vekâletine gönderildiği tarih 27 Haziran 1923 olup, onun görev süresi ise raporda belirtildiği gibi 8 aydır. Bütün bu veriler, bize raporun 1922 Kasım-1923 Haziran arası dönemde yaşanan olaylardan hareketle yazılmış olabileceğini düşündürmektedir.

Binbaşı Hüseyin Bey, raporun ilk sayfasından itibaren Fahreddin Paşa'yı eleştirel bir yaklaşım içinde olmuştur. Binbaşı, Elçi Fahreddin Paşa'nın Afgan Emiri Amanullah Han'a karşı sert bir tavırla yaklaştığını ve bu durumun da işleri daha da kötü hale getirdiğini dile getirmeye çalışmıştır. Binbaşı, bu konuda haklı olmakla beraber, Afganistan'daki nazik durum sebebiyle asker kökenli bir elçi olan Fahreddin Paşa'nın süreç içinde daha sonuç alıcı bir tutumu benimsemesine yol açtığını söyleyebiliriz. Nitekim Binbaşının da tespit ettiği gibi Afganistan'da güçlü bir İngiliz nüfuzu vardı. Bu İngiliz nüfuzu Türk yetkililerin işini zorlaştırmaktaydı. Raporda da bahsedildiği üzere Ankara'dan gelen iki askerin bile Afgan Emiri tarafından aylar sonra görevlendirildiği ve daha sonra bu iki askerin kendilerine karşı yapılan hakaretler sonucu görevlerinden ayrılmışlardır. Bu durum, asker kökenli olan ve görevi de yukarıda da ifade edildiği üzere bir nevi Afganistan'da İngiliz destekli oluşumları tespit edip İngilizlerin nüfuzunu kırmak olan Fahreddin Paşa'da gergin bir yapı husule getirmiştir diyebiliriz. Zira bu dönemde Afgan Emiri Amanullah Han'ın 1 Kasım 1922 tarihinde Saltanatın kaldırılmasından sonra İngilizlerin de teşviki ile zayıflayan Halifelik kurumuna yönelik kendisini alternatif olarak gördüğü dedikodularını Fahreddin Paşa'nın da duymaması mümkün değildi. Nitekim Ankara'dan gelen askeri heyeti takdim ederken Fahreddin Paşa ve Emir Amanullah Han arasında geçen diyalog da bunu teyit etmektedir.⁸⁸

Binbaşı Hüseyin Bey, Elçi Fahreddin Paşa'yı bir başka konu hakkında eleştiriye tabi tutarken çok ilginç bilgiler de vermiştir. Binbaşı, raporunda Emir Amanullah Han'a nüfuz etmiş iki firari Türk'ten de bahsetmiştir. Bunlar, Afganistan Emiri Amanullah Han'ın eğitimci olan Miralay Mahmut Sami Bey ile Emir'e yakınlık kazanmış olan sabık İstanbul Emniyet Müdürü firari Bedri Bey'dir. Bahsi geçen iki şahıs Birinci Dünya Savaşı sonunda Afganistan'a iltica edip burada

⁸⁸ Emir'in bu merasim esnasında, Fahreddin Paşa'ya hitaben "hilafette gözüm yoktur" dediğini... BCA, 500, 8281, 55342-1-8.

kalmışlardır. Binbaşı Hüseyin Bey, bu iki şahsın Fahreddin Paşa tarafından gücendirilmiş olduğunu ve bundan dolayı da bu şahıslardan istifade edilmesinin önünün kapandığını ifade etmiştir. Binbaşı, özellikle Miralay Sami Bey'in bir İngiliz adamı olduğunu ve İngilizlerden yüklü miktarda para aldığının bilgisini vermiştir.

Binbaşı Hüseyin Bey, Fahreddin Paşa yönetimindeki elçiliğin yabancı devlet elçilikleri olan ilişkilerine de değinmiştir. Burada iki devlete dikkat çekilmiştir. Bu devletler Rusya ve İngiltere'dir. Binbaşı Hüseyin Bey, Ruslarla ilişkilerin başlangıçta iyi olduğunu tespit etmekle beraber, Rusların ilk dönemlerde Türk-Rus dostluğunu Afganistan'da Bolşeviklik fikirlerini yaymada bir araç olarak kullanmaya çalıştıklarını ifade etmiştir. Onun bu tespiti, Afganlıların Türklere karşı olan muhabbetleri dikkate alındığında doğru bir tespit olarak değerlendirilebilir. Fakat Rusların bu siyaseti işlerliğini korusa da ilk dönemlerdeki ivmesini kaybetmiştir. Bunun da nedenini yine Binbaşı Hüseyin Bey ilginç bir bilgi vererek açıklamıştır. Binbaşı, Fahreddin Paşa'nın Envercilerle olan ilişkisinin ortaya çıkması nedeniyle Rusların artık elçilikle olan ilişkilerinde eskisi gibi olmadıklarını kaydetmiştir. Bu son tespit Fahreddin Paşa için araştırılmaya muhtaç bir konudur.

Binbaşı Hüseyin Bey, İngiliz-Afgan ilişkileri ve Fahreddin Paşa ve İngiliz ilişkileri hakkında da önemli bilgiler vermiştir. Görüldüğü kadarıyla Binbaşı Hüseyin Bey, Fahreddin Paşa'nın uyguladığı elçilik siyasetinden pek hoşnut değildir. Binbaşı, Fahreddin Paşa'nın İngilizlerle hiçbir ilişkiye girmediğini belirtmiş, bu durumu da onun İngilizlerle olan şahsi düşmanlığına bağlamıştır. Hâlbuki Fahreddin Paşa'nın Kâbil elçiliğine atandıktan sonra kendisine verilen görevlerin başında İngiliz faaliyetleri konusunda bilgi toplaması ve bu konuda hassas olunması hususu yer almıştır.⁸⁹ Buradan hareketle Binbaşı Hüseyin Bey'in Fahreddin Paşa'yı değerlendirirken ve eleştirirken bazı konuları eksik gördüğünü söylemek yanlış olmasa gerekir. Bunun dışında Binbaşının İngiliz-Afgan ilişkileri ve bu ilişkilerin Türkiye açısından meydana getirdiği olumsuzluklar konusundaki tespitleri gerçekçidir diyebiliriz. Zira Binbaşı Hüseyin Bey, Afganlıların İngilizlerden yüklü miktarda para aldıklarını bu sebepten onların İngiliz

⁸⁹ Bilâl N. Şimşir, *İngiliz Belgelerinde Atatürk (1919-1938) IV*, Ankara, 1984, s.242.

nüfuzu altına girdikleri düşüncesindedir. Bu düşüncesini de beş başlık altında detaylı bir şekilde açıklamıştır. Zaten Binbaşı Hüseyin Bey'in söz konusu raporunun önemi de bu tespitlerinden kaynaklanmaktadır.

Binbaşı Hüseyin Bey'in diğer ayrıntılı bir tespiti de Afganistan Ordusu hakkındaki görüşleridir. Binbaşı, Afgan Emiri Amanullah Han'ın ordu işlerini sevmediğini ve bundan dolayı da askerliğe önem vermediğini tespit etmiştir. Binbaşı, bu durumun İngilizlere olan bağımlılığı daha da artırdığını ve böylece git gide artan bir şekilde İngilizlerin Afganistan'da egemen olduklarını ifade etmiştir. Bu nedenle Binbaşı Hüseyin Bey raporunun sonuç bölümünde İngilizlerin nüfuzu altında olan bir Afganistan'ın Türkiye'nin bölgesel çıkarlarında kendisine dost olamayacağını altını çizmiştir. Ona göre yapılacak en iyi hareket Afganistan'da mevcut yardım kuruluşlarına en donanımlı Türk memurlarının yerleştirilip Afganistan merkez olmak üzere Türkiye'nin Hindistan ve Türkistan politikalarının buradan takip edilebilmesidir.

Binbaşı Hüseyin Bey'in bahse konu olan raporu, Kâbil elçisi Fahreddin Paşa'nın faaliyetleri çerçevesinde Türk-Afgan ilişkilerine gerçekçi bir bakış açısı getirmiştir diyebiliriz. Binbaşı Hüseyin Bey'in Fahreddin Paşa ve onun yönetimindeki elçilik hakkındaki eleştirileri kısmen haklı eleştirilerdir. Fakat rapor incelendiğinde ve dönemin şartları da göz önüne alındığında asker kökenli bir elçi diplomat olan Fahreddin Paşa'nın sonuç odaklı bir faaliyet gerçekleştirmek istediği anlaşılabilir. Nitekim Fahreddin Paşa'nın Kabil'e gittikten bir süre sonra rapordan da anladığımız üzere Afganistan'da baskın bir İngiliz nüfuzunun varlığını görmüş ve buna yönelik sert tedbirler alma yoluna girmiş olabileceğini söylemekte fayda vardır. Bu bakımdan rapordan Fahreddin Paşa'nın hem Emir Amanullah Han hem de İngilizler ile diplomatik düzeyde bir mücadeleye girdiğini söylemek yanlış olmasa gerekir.

Raporu kaleme alan Binbaşı Hüseyin Bey ise iyi bir gözlemci olarak Afganistan'ın iç durumunu siyasi, sosyal ve askeri alanlarda tetkik ederek Afganistan gerçeğini tüm açıklığı ile ortaya koymuştur diyebiliriz. Onun, Türk-Afgan ilişkileri hakkında yapmış olduğu tespitlerden hareketle ve daha sonra yaşanan tarihi süreç de dikkate alındığında, Binbaşının isabetli bir öngörü gücünün olduğunu söylemek

mümkündür. Nitekim Binbaşı, İngiliz nüfuzu altında bir ülke olarak Afganistan'ın uzun vadede Türkiye'nin bölgeye ilişkin politikalarında yararlı olamayacağını tespitini yapmıştır. Bu öngörüsü ile de haklı çıkmıştır diyebiliriz. Nitekim Türkiye, Emir Amanullah Han'ı defaatle ordusunun eksiklikleri konusunda uyarmasına rağmen, Emir Amanullah Han bu konuyu önemsememiş ve sonuçta bir darbe ile iktidarını kaybetmiştir.

Kaynakça

Arşiv Kaynakları

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA), Dışişleri Bakanlığı Türk Diplomatik Arşivi, BCA, Fon: 500, 8239, 53756-11-1-18.
 BCA, Fon: 500, 8281, 55342-1-8.
 BCA, FON: 500, 8281, 55342-1-9.
 BCA, FON: 500, 8281, 55342-1-10.
 BCA, FON: 500, 8281, 55342-1-11.
 BCA, FON: 500, 8281, 55342-1-12.
 BCA, FON: 500, 8281, 55342-1-13.
 BCA, FON: 500, 8281, 55342-1-14.
 BCA, FON: 30.10.0.0. 257.731.5.

Kitap ve Makaleler

Akşin, Aptülahat Atatürk'ün Dış Politika ve Diplomasisi, Ankara 1991.
 Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri I-III, Ankara 2006.
 Atatürk'ün Milli Dış Politikası, Ankara 1981.
 Bal, Halil, *Afganistan-Türkiye İlişkilerinin Başlıca Yönleri*, Afganistan Üzerine Araştırmalar, İstanbul 2002.
 Burget, Ahmad, *Yakınçağda Afganistan ve Osmanlı Devleti İlişkileri*, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara 2017.
 Erdal, İ. "Afganistan'ın Modernleşme Süreci ve Dış Politikasında Türkiye'nin Etkisi (1920-1973)". *Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 4, (8), 2022, 925-938.
 Fromkin, David, *Barışa Son Veren Barış*, İstanbul 1994.
 Gürsoy, Göker, *Emanullah Han Döneminde Afganistan için Bir rol Model: Türkiye*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Elazığ 2011.

Hamşioğlu, O. *Afgan Modernleşmesi ve Türkiye (1880 - 1933)*, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara 2006.

Kandemir, Feridun, *Peygamberimizin Gölgesinde Son Türkler (Medine Müdafası)*, İstanbul 1974.

Komisyon, *Geçmişten Günümüze Türk-Afgan İlişkileri*, Ankara 2009.

Köçer, Mehmet, *Emanullah Dönemi Afganistan*, Elazığ, 2009.

Onar, Mustafa, *Atatürk'ün Kurtuluş Savaşı Yazışmaları II*, Ankara 1995.

Saray, Mehmet, *Afganistan ve Türkler*, İstanbul 1987.

Sarihan, Zeki, *Kurtuluş Savaşı Günlüğü IV*, Ankara 1996.

Sarihan, Zeki, *Kurtuluş Savaşı Günlüğü*, C3, Ankara, 1986.

Sarihan, Zeki, *Kurtuluş Savaşımızda Türk-Afgan İlişkileri*, İstanbul 2002.

Sonyel, Salâhi R., *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika II*, Ankara, 1991.

Şimşir, B. N. "Cumhuriyetin İlk Çeyrek Yüzylında Türk Diplomatik Temsilcilikleri ve Temsilcileri (1920-1950)", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi* 22 (2006): 15-90.

Şimşir, Bilâl N., *Atatürk ile Yazışmalar I (1920-1923)*, Ankara 1981.

Şimşir, Bilal N., *Atatürk ve Afganistan*, Ankara 2002.

Şimşir, Bilal N., *Atatürk ve Yabancı Devlet Adamları C. 1*, Ankara 1993.

Şimşir, Bilâl N., *İngiliz Belgelerinde Atatürk (1919-1938) IV*, Ankara 1984.

Şimşir, Bilâl N., *Lozan Telgrafları I*, Ankara, 1990.

Yaşar, Bülent, *Atatürk Dönemi Türk-Afgan İlişkileri ve Afganistan'a Yapılan Yardımlar*, Basılmamış Yüksek Lisan tezi, Malatya 2016.

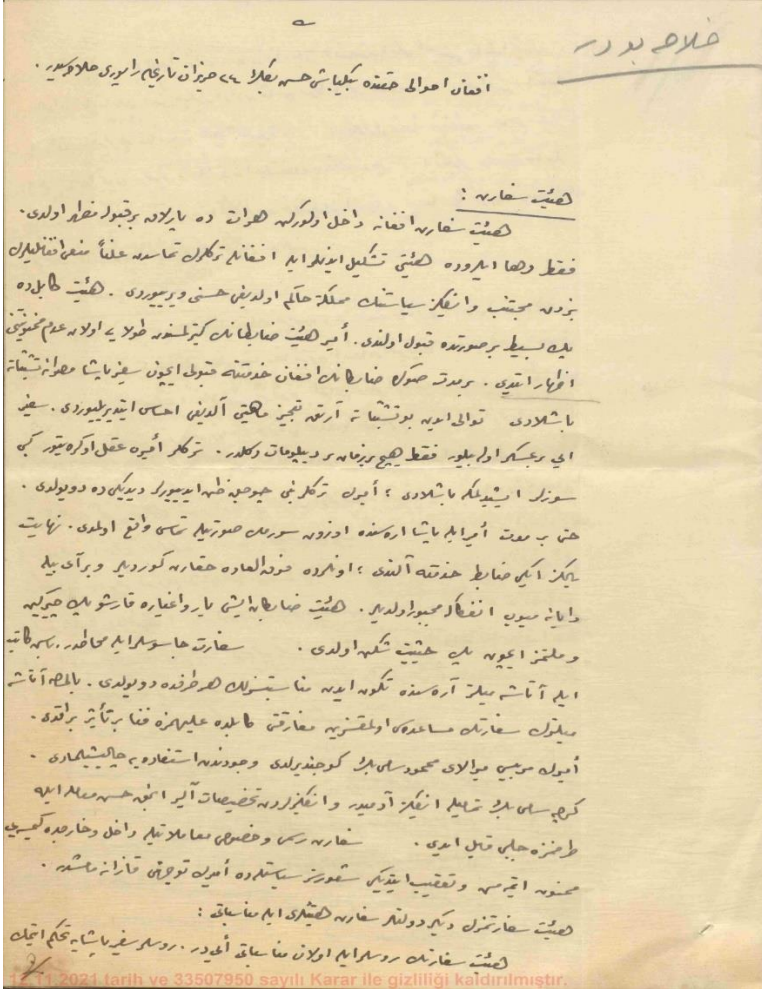
Yazıcı, Orhan, "Safevî Hanedanlığının Çöküşünde Afgan Aşiretlerinin Rolü", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Cilt 9, Sayı 47, Aralık 2016, s. 311-322.

Yazıcı, Orhan, *Modern Afganistan'ın Kuruluşu (1834-1922)*, Malatya 2011.

Yılmaz, A. (2010). "Amanullah Han'ın Islahatları ve Atatürk". *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi* , 2010 (21) , 155-165.

EKLER

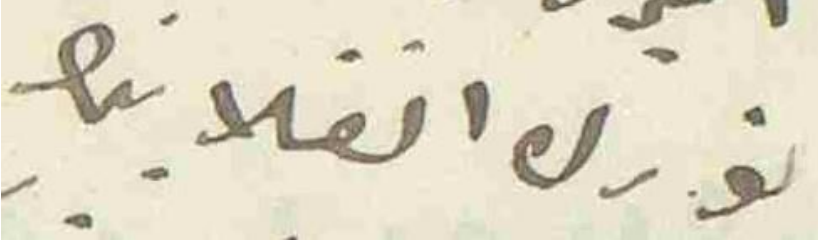
Ek 1: Binbaşı Hüseyin Bey'in Raporunun Dahiliye Vekaleti Memurunca Yapılan Özetin Birinci Sayfası

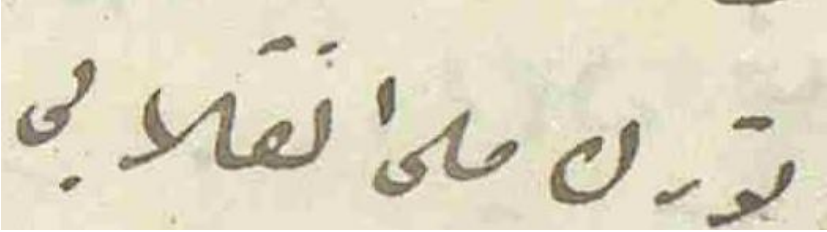
Kaynak: BCA, 500, 8281, 55342-1-3.

Ek 3: Binbaşı Hüseyin Bey'in 1 Kasım 1922'de Saltanatın kaldırılması olayını tanımlarken "Türk İnkılabı ve Türk Milli İnkılabı" kavramlarının kullandığı kısımlar

1

2

Kaynak: BCA, 500, 8281, 55342-1-10.

Çeviri 1: Türk İnkılabının.

Çeviri 2: Türk Milli İnkılabı.

Extended Abstract

Turkish-Afghan relations cover a very old historical process. When evaluated in terms of the history of Central Asia, the Ghaznavids and Seljuks, which were among the states established here, left deep traces in Afghanistan as Turkish states. During the Ottoman Empire, many political and military relations were maintained with Afghanistan in the context of Ottoman-Safavid relations. In the last periods of the Ottoman Empire, especially in the Anglo-Russian struggle that emerged during the XIXth century, the strategies of the Russians to descend to the warm seas and the British to ensure the security of the roads leading to their colonies caused both the Ottoman Empire and Afghanistan to experience a turbulent period in political and military terms. The British, who made serious gains in both countries as a result of long struggles, emerged as an imperialist threat to both the Ottoman Empire and Afghanistan at the very beginning of the XXth century.

The National Struggle launched under the leadership of Mustafa Kemal Pasha in Anatolia and the Amanullah movement in Afghanistan in the same period was a common struggle against the British. In this context, Mustafa Kemal's Afghanistan policy during the National Struggle was seen as an element of balance in terms of the aforementioned struggle. Because with the aid to be sent to Afghanistan, it was aimed to put the British in a difficult situation both in Anatolia and Afghanistan, as they were the common enemy of both states. In line with this purpose, Mustafa Kemal Pasha sent military delegations to Afghanistan for the military training of this country even in the most difficult times of the National Struggle.

Despite the distance between Turkey and Afghanistan, the fact that both countries believe in the same religion and partly speak the same language has always maintained Mustafa Kemal Pasha's interest in this country. Indeed, in a speech he made at the Erzurum Congress on 29 July 1919, he showed his special interest in Afghanistan by saying: *"The Afghanistan army is also fighting against the British policy of destroying nationality. The newspapers admit that the border tribes on which the British were counting on have also joined Afghanistan and that British troops have therefore had to be withdrawn"*.

Mustafa Kemal Pasha showed this special interest in Afghanistan by appointing a representative here on August 18, 1920. He considered that Abdurrahman Samadani Bey, an Afghan officer who had served as a volunteer soldier in the Ottoman army during the Balkan War and First World War and who knew Turkey was suitable for working as the representative of Afghanistan. Mustafa Kemal Pasha sent his first letter to the Afghan Emir Amanullah on the same date with this representative. Thus, Turkish-Afghan relations began in this way and continued with mutual correspondence.

The letters sent to Mustafa Kemal Pasha were written both by Amanullah and by Cemal Pasha, the former Fourth Army Commander and Minister of Navy, who left Turkey after the First World War and went to Afghanistan. In this letter, Cemal Pasha requested Mustafa Kemal Pasha to send a military delegation of 25 people headed by the most talented military officer under his command. In addition to this letter, Cemal Pasha requested all kinds of assistance, including military assistance, from Mustafa Kemal Pasha in his letters sent from Heratt on 29 September and Baku on 2 July 1920. Mustafa Kemal Pasha replied to these letters on October 4 and October 27, 1920. In his replies, Mustafa Kemal Pasha stated that the necessity of organizing the army and establishing a serious national organization in Afghanistan was also appreciated by him and that he sincerely wanted all kinds of assistance to be provided. However, he stated that the defence of the motherland, which was surrounded by enemies from all sides, was above all else, and that the military officers who went to Anatolia were barely sufficient for the need, and that his wish to send military officers could not be fulfilled for the time being. However, despite the negative answer he sent to Cemal Pasha above, Mustafa Kemal Pasha expressed his positive opinion about helping Afghanistan with a written instruction he gave to the Minister of National Defence Fevzi Pasha on December 21, 1920. In this instruction, he opened the doors of aid to Afghanistan by saying, *"I consider it very important and essential to organise a delegation and a police force in order to cooperate with the Afghan army if it is possible with the necessities of our Defence and Finance."* In the aforementioned instruction, Mustafa Kemal Pasha also specified the duties of Turkish military officers and the points to be taken into consideration.

As long as the means permitted, Mustafa Kemal Pasha tried to send aid to the Afghan army, which was being organised by Cemal Pasha. Indeed, Cemal Pasha's request for military officers from Mustafa Kemal Pasha in his letter written on 16 November 1921 could not be answered positively due to the fact that preparations for the Great Offensive were being made at that time and the Turkish army was also in need of military officers. After this, Cemal Pasha went to Germany to procure arms and ammunition for the Afghanistan army, and on his return, he was assassinated by Armenians in Tbilisi on 23 July 1922, along with two of his aides. In addition, the Sample Regiment project, which Cemal Pasha wanted to operationalize in the Afghanistan army, was terminated due to the Afghan Emir Amanullah's rumours that military officers in Turkey and Iran were overthrowing the rulers through coups. Undoubtedly, this incident was viewed with concern by the Turkish Government. However, Mustafa Kemal Pasha fulfilled his promises despite these contradictions put forward by Amanullah and sent a group of military officers to Afghanistan in the summer of 1922.

In addition to military assistance to Afghanistan, Mustafa Kemal Pasha sent an ambassador to Kabul to strengthen relations with this country. He considered that ÖmerFahredden Pasha, who was also called the Defender of Medina because of his last-ditch defence of Medina against the British, was suitable to work as the Ambassador of Afghanistan to Kabul. Fahreddin Pasha took action on 4 April 1922 as soon as he received his letter of credence for the mission on 12 March 1922. Fahreddin Pasha departed from Inebolu to Batumi on 4 April 1922 by the ferry Dalmaçya. He arrived in Kabul on 25 June 1922 after a three-month journey with his Military Attaché Lieutenant Colonel Şerif Bey, Embassy Clerk İdris Sabih Bey and other embassy staff. Fahreddin Pasha, who was welcomed with extraordinary demonstrations and ceremonies, presented his letter of credence to Amanullah on 29 June 1922. At this time, Amanullah told him *"That he saw Turkey as the key to the salvation of the east"*. Fahreddin Pasha, who was welcomed in this way, started his diplomatic activities between Turkey and Afghanistan. Until 1926, Fahreddin Pasha served as the Ambassador of Afghanistan to Kabul, which he started in 1922. During this four-year period, he closely followed the developments in

Anatolia and Afghanistan, as well as the situation of the Turks subjected to Russian pressure.

When Fahreddin Pasha left for Afghanistan on 4 April 1922, preparations for the Great Offensive against the Greeks had begun in Turkey. Fahreddin Pasha, who came to Afghanistan in such a period, closely followed the developments in Turkey, while Amanullah Khan expressed his support for Turkey in this war on all occasions. The expected happened, the Greeks were expelled from Izmir and the Great Offensive was successful. This victory had a great repercussion in Afghanistan as well as on the international arena. The Turkish victory was celebrated as if it were a national holiday in Afghanistan. Afghans came to the Turkish Embassy and presented their congratulations there. At the same time, Indians, Bukharans and Turkestan is in Kabul also congratulated the Turkish Embassy. As in India, the mosques of Afghanistan were filled with people praying for the Turkish victory on Friday 15 September 1922. Emir Amanullah gave a big banquet in Dilkusha Kasr on the evening of 10 October 1922 on the occasion of the Victory of the Commander-in-Chief. The banquet was attended by members of the government, Afghan dignitaries, ambassadors from Italy, Iran, Russia and Bukhara, and Turks from Afghanistan, but the British Embassy did not attend the invitation.

Emir Amanullah, who played an important role in Turkish-Afghan relations with his attitude towards the Commander-in-Chief's Victory, continued this attitude in the Straits issue that emerged after the Great Offensive. As a matter of fact, he declared that he would also respond to a possible British operation in the straits with the seven divisions he had massed on the Indian border. This attitude of Emir Amanullah continued during the Lausanne Conference. He instructed the Afghan Embassies in London, Paris and Rome during the conference negotiations. He ensured that they gave notes to the diplomatic missions of the countries they were in during the peace negotiations to be held, asking them to be fair to Turkey and telling that this issue was also in the interests of Afghanistan.

In Turkish-Afghan relations, a report written during Fahreddin Pasha's ambassadorship in Kabul is very important in terms of the

information it provides. This report belongs to Major Hüseyin Bey, who served in the retinue of Fahreddin Pasha in Kabul. During this time, Major Hüseyin Bey obtained information about the embassy. In addition to this, based on what he had heard, what he had witnessed and the opinions he had formed on the basis of these two, he sent his information on the political, social and military situation in Afghanistan to the Ministry of Foreign Affairs on 27 June 1923 in the form of a report. This report consists of a total of 11 pages, the first 4 pages of which are the abstract, and the last 7 pages are the original of the report. The abstract part of the report was probably written by the ministry, and in this part, it is seen that the ministry officer addresses the subject under 8 headings. These headings are the Relations of the Embassy with Other State Embassies, the Political Situation, the Social Situation, the Relations with Other States, the Relations with Turkey, the Army and Conclusion. In the section written in Major Hüseyin Bey's own handwriting, there are four headings in total: the Relations with Foreign Embassies, Afghanistan's Social, Political and Military Situation, the Movement Type and Conclusion. It is believed that the report was written after Fahreddin Pasha became Ambassador to Kabul on 12 March 1922 and presented his letter of credence to the Emir of Afghanistan, Amanullah Khan, in Kabul on 29 June 1922. Indeed, in the dialogues that took place in the report between Fahreddin Pasha and Amanullah during the reception of the military delegation sent from Ankara, Emir Amanullah's words "*I have no designs on the caliphate*" addressed to Fahreddin Pasha strengthens this idea. Because during this period, after the abolition of the Sultanate on 1 November 1922, the institution of the Caliphate was weakened and rumours were rife that Amanullah was aspiring to this office with the encouragement of the British. Thus, it should not be wrong to say that the report was written about five months after Fahreddin Pasha arrived in Kabul. Because the report was sent to the Ministry of Foreign Affairs by Major Hüseyin Bey on 27 June 1923, and his term of office was 8 months as stated in the report. All these data suggest that the report may have been written based on the events that took place between November 1922 and June 1923.

Major Hüseyin Bey's relevant report brought a realistic perspective to Turkish-Afghan relations within the framework of the activities of

the Kabul Ambassador Fahreddin Pasha. The author of the report, Major Hüseyin Bey, analyzed the internal situation of Afghanistan in political, social and military fields as a good observer, and revealed the reality of Afghanistan in all its aspects. His observations about Turkish-Afghan relations also show us that he has an accurate foresight when the historical process that took place later is taken into account. In fact, he showed us this aspect by determining that as a country under British authority, Afghanistan could not be useful in Turkey's policies regarding the region in the long run.

Araştırma Makalesi/Research Article

Somut Olmayan Kültürel Miras Öğemiz Meddahlık ve 5. 6. ve 7. Sınıf Sosyal Bilgiler Ders Kitaplarındaki Yeri

Mehmet Mustafa Kızık* – Recep Dünder** – Fatih Kurt***

(ORCID: 0000-0003-0661-0830 / 0000-0002-0029-1739 / 0000-0003-1975-6492)

Makale Gönderim Tarihi

03.05.2022

Makale Kabul Tarihi

17.12.2022

Atıf Bilgisi/Reference Information

Chicago: Kızık, M.M., Dünder, R., Kurt, F., “Somut Olmayan Kültürel Miras Öğemiz Meddahlık ve 5. 6. ve 7. Sınıf Sosyal Bilgiler Ders Kitaplarındaki Yeri”, *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 7/Özel Sayı: Dr. Mahmut Kırkpınar'a Armağan: 1731-1751.

APA: Kızık, M.M., Dünder, R., Kurt, F. (2022). Somut Olmayan Kültürel Miras Öğemiz Meddahlık ve 5. 6. ve 7. Sınıf Sosyal Bilgiler Ders Kitaplarındaki Yeri. *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 7 (Özel Sayı: Dr. Mahmut Kırkpınar'a Armağan), 1731-1751.

Öz

Sosyal Bilgiler dersi öğretim programı içerisinde birçok öğretim tekniğini barındıran bir derstir. Yapılandırmacı eğitim anlayışına göre de öğrencilerin bilgiyi deneyimleyerek öğrenmesi önemli görülmektedir. Bu nedenle içerisinde

---

* Doktora Öğrencisi, İnönü Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Türkiye, mehmetmustafa1991@hotmail.com.

PhD. Candidate, İnönü University, Institute of Educational Sciences, Türkiye.

** Prof. Dr., İnönü Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Sosyal Bilimler Ve Türkçe Eğitimi Bölümü, Türkiye, rdunder45@gmail.com.

Prof. Dr., İnönü University, Faculty of Education, Department of Social Sciences and Turkish Language Education, Türkiye.

*** Yüksek Lisans Öğrencisi, T.C. Milli Eğitim Bakanlığı, Gaziantep, Türkiye, fakurto@hotmail.com.

MA. Candidate, Republic of Türkiye Ministry of National Education, Türkiye.

birçok öğretim tekniği barındıran sosyal bilgiler dersindeki bazı kazanımlar Meddahlık geleneğine uygun olarak canlandırılabilir. Özellikle somut olmayan kültürel miras öğemiz olan Meddahlık geleneği 5. 6. ve 7. sınıfların sosyal bilgiler ders kitaplarında yer alan metin, hikâye, fıkra bölümleri ile canlandırılabilir ve öğrenciler küçük birer Meddah olarak bu konuların öğretiminde aktif rol alarak anlamlı öğrenmenin gerçekleşmesi sağlanabilir. Bu çalışmada doküman incelemesi yöntemi kullanılarak meddahlık geleneğine göre anlatım olarak uygun olan ve Sosyal Bilgiler ders kitapları içerisinde yer alan bölümler araştırmacı ve iki Sosyal Bilgiler eğitimi uzmanın görüşlerine göre tespit edilmiştir. Elde edilen bulgulara göre meddahlık geleneği ile ilgili canlandırmaların daha çok kültür ve miras öğrenme alanında olduğu ve Sosyal Bilgiler dersinin de bu geleneğin canlandırılması için uygun olduğu görülmüştür. Ayrıca meddahlık etkinliği ile yapılandırmacı eğitimin desteklenmesi amaçlanmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Meddahlık geleneği, Sosyal Bilgiler, Yapılandırmacı Eğitim, Ortaokul Öğrencisi, Sosyal Bilgiler Ders Kitapları

Intangible Cultural Heritage Element Showmanship and its Place in the Social Sciences Coursebooks of 5. 6. and 7th Grades

Abstract

Social studies is a course that includes many teaching techniques in the curriculum. According to the constructivist education approach, it is important for students to learn knowledge by experience. For this reason, some achievements in the social studies course, which includes many teaching techniques, can be revived in accordance with the tradition of meddah. In particular, the tradition of meddah, which is our intangible cultural heritage item, can be revived with the text, story and anecdote sections in the social studies textbooks of the 5th, 6th and 7th grades, and meaningful learning can be achieved by taking an active role in the teaching of these subjects as a small lecturer. In this study, by using the document analysis method, the sections that are suitable as narration according to the tradition of meddah and included in the social studies textbooks were determined according to the opinions of the researcher and two social studies education experts. According to the findings, it was seen that the animations related to the tradition of meddah were mostly in the field of culture and heritage learning and the social studies course was also suitable for the revival of this tradition. In addition, it is aimed to support constructivist education with the mediation activity.

Keywords: Meddah Tradition, Social Studies, Constructivist Education, Student.

Giriş

Sosyal Bilgiler dersi etkin vatandaş yetiştirmeyi amaçlayan bir derstir. Bu nedenle sosyal bilgiler öğretim programları etkin vatandaş yetiştirme hedefi göz önünde bulundurularak hazırlanır (Öztürk,2009). Sosyal Bilgiler dersi ayrıca öğrencilerde bilişsel, devinimsel ve duygusal yönde gelişmelere neden olur (Doğanay, 2009). Öğrencilerin eleştirel okuryazar bir birey olarak toplum yaşamına aktif katılımında da Sosyal Bilgiler dersi ve öğretim programları önemli yer tutar (Mindes,2014). 2018 yılında sosyal bilgiler dersi öğretim programı değişerek kültürel değerlere önem veren ve yapılandırmacı eğitim felsefesini temele alan bir anlayış ile güncellenmiştir (Öztürk ve Kafadar,2020). Değişen Sosyal Bilgiler öğretim programlarında içerik ve değer öğretimi ön plana çıkarken kazanımların öğrencilere hangi öğretim tekniği kullanılarak aktarılması ile ilgili bir bilgi bulunmamaktadır. Özellikle sosyal bilgiler öğretim programının multidisipliner bakış açısı ile hazırlandığı göz önünde bulundurulursa öğretim programları baz alınarak farklı öğretim teknikleri kullanılabilir (Evans,2011). Bu öğretim tekniklerinden biri de yaratıcı drama etkinlikleridir. Özellikle 5,6 ve 7. Sınıfların öğretim programları yaratıcı drama etkinliklerine uyum gösterir (Algan,2008). Yaratıcı drama ile etkinlik yapan öğrencilerin eleştirel düşünce başta olmak üzere birçok becerisi gelişme gösterir. Bu nedenle Sosyal Bilgiler eğitim programında kültürel miras öğelerimizden biri olan Meddahlık geleneğinin öğretim tekniği olarak programa entegre edilmesi önem arz etmektedir. Çünkü yaratıcı drama, yapılandırmacı eğitim ve 21. yüzyıl öğrenci becerileri göz önünde bulundurulduğunda somut olmayan kültürel miras öğesi Meddahlık çocuğun kendi kültürel unsurlarından kopmadan gelişmesine olanak sağlar (Ersoy ve Kaya,2009). Çünkü kültürel mirasın bu gibi etkinliklerle canlı tutulması önemlidir.

Kültürel miras toplumların ve devletlerin geçmişten günümüze kadar korunarak gelen somut ve soyut unsurların tümü olarak nitelendirilebilir. Literatürde yer alan tanımına göre ise kültürel miras insanların geçmişten bugüne kadar getirebildiği her türlü kültür öğesine verilen addır (Artun,2008). Somut olmayan kültürel miras ise cansız yapıtlardan ziyade insanlar da bir anlam ifade eden sözlü anlatımlar, temsiller ve geleneklerdir (Logan,2007). Somut olmayan kültürel miras öğeleri ülkelerin tarihlerinde önemli bir yer kaplar (Koroeber ve

Kluckhohn,1952). Bu nedenle somut olmayan kültürel miras öğelerinin korunması ve eğitim yolu ile çocuklara aktarılması o kadar önemlidir ki ulusların devamının bu yollarla devam edeceği söylenebilir (Kolaç,2009). Ayrıca eğitimin ana amaçlarından biri de bireylerin kültürel ve evrensel değerler hakkında bilgi sahibi olmasını sağlamaktır (Kale,2007). Bu kadar önemli görülen somut olmayan kültürel miras öğeleri bu sebeple Unesco tarafından koruma altına alınmaktadır. Unesco söz konusu somut olmayan kültürel miras öğelerini koruma altına alan sözleşmeyi ise 17 Ekim 2003 tarihinde toplanan UNESCO'nun 32. toplantısında kabul etmiştir. Söz konusu sözleşme, toplumların kültürel kimliklerinden biri olan, kuşaklara aktarılması istenen somut olmayan kültürel miras öğelerinin nasıl korunacağına yönelik teknik maddeler içermektedir (Oğuz,2009). Ayrıca sözleşme ile koruma altına alınan somut olmayan kültürel miras öğelerinin gelecek nesillere aktarılması onların geçmişleriyle olan bağlarını da devam ettirecektir. Ülkemiz bağlamında düşündüğümüzde ise somut olmayan ve Unesco tarafından koruma altına alınan toplamda 21 adet kültürel miras öğemiz vardır. Koruma altına alınan 21 öğe ise şöyledir; 1.Meddahlık geleneği, 2.Mevlevi sema törenleri, 3.Aşıklık geleneği, 4.Karagöz, 5.Nevruz bayramı, 6. Geleneksel sohbet toplantıları, 7.Alevi-Bektaşî ritüeli semah, 8. Kırkpınar yağlı güreş festivali, 9. Geleneksel tören keşkeği,10. Mesir macunu festivali, 11. Türk kahvesi ve geleneği,12. Ebru: Türk kâğıt süsleme sanatı,13. ince ekmek yapımı ve paylaşımı geleneği,14. Geleneksel çini sanatı,

15. Bahar bayramı Hidrellez,16. Dede Korkut-Korkut Ata mirası: kültürü, efsaneleri ve müziği,17. Geleneksel Türk okçuluğu,18. minyatür sanatı, 19. Geleneksel zekâ ve strateji oyunu: Mangala, 20.Hüsni Hat ve 21. Islık dilidir. Bu öğeler 2008 yılından başlayarak koruma altına alınmıştır. Koruma altına alınan bu öğeler içinde ise meddahlık geleneği Unesco tarafından 2008 yılında koruma altına alınan geniş tarihi bir geçmişi olan önemli bir sanattır. Meddahlık tek bir sanatçının işin içinde olduğu hikayeler anlatmaya dayalı olan bir tiyatro türüdür. Bu işi yapanlara Meddah denir. Meddah anlatmış olduğu hikayeler de olağanüstü olaylara değinmez. Meddah genellikle toplumun günlük yaşamında yer alan olaylara ve durumlara değinir.

Meddah hikayelerinde cinler, periler veya büyücüler yoktur (Tülücü,2005). Ayrıca Meddahlar hikayelerini düz bir şekilde anlatmaz

onları dinleyicilerinin zihninde canlandırır ve seyirci ile özdeşleştirmeye çalışır (Karacabey,1995). Meddahlık geleneği Osmanlı Devletinden beri süregelen bir gelenektir. Meddahlık örneklerine ilk olarak Fatih Sultan Mehmet Han döneminde rastlanmaktadır. Fatih döneminde sarayda Mustafa denilen bir Kıssahan (hikâye anlatıcısı) bulunmaktadır. Bu Kıssahan hikayeler anlatarak saray eşrafını eğlendirmek ile görevlidir. Ayrıca meddahlıkta ön plana çıkan konular, hikayeler, kısa metinler, köy hayatı, şehirlerimiz de meydana gelen günlük olaylar ve destanlardır. Meddah olayları elinde bir sopası ve mendili ile anlatır (Deveci,2009). Meddah Söze “Hak dostum hak isim isme semt semte benzer geçmiş zaman söylenir yalan gerçek dinlenir vakit geçer” sözü ile başlar. Hikayesini de sonlandırırken “Efendim bu bir hikayedir bir gazete kenarına kaydetmişler biz de görüp söyledik” diye bitirir. Sosyal Bilgiler eğitimi açısından düşünüldüğünde ise sosyal bilgiler dersi gelecek kuşaklara bir kültür aktarımı görevi üstlenir. Ayrıca Sosyal Bilgiler dersi toplumun yapısını, geleneklerini de ele aldığı için derste somut olmayan kültürel miras öğelerine de önem verilir (Sözer,2008).

İşte bu nedenle Meddahlığın öğrencilere kazandırılması ve derslerin bu temel üzerine inşa edilerek en azından derslerin bir bölümünün bu gibi çalışmalara ayrılması yapılandırmacı eğitim anlayışı açısından da önemlidir. Çünkü yapılandırmacı eğitimde öğrenci aktiftir. Ayrıca yapılandırmacı eğitimde yaparak ve yaşayarak öğrenme ön plana çıkmaktadır. Bu çalışmada ilköğretim Sosyal Bilgiler ders kitapları içerisinde yer alan Meddahlık geleneği ile anlatılabilecek hikayeler, metinler tespit edilmiştir. Bu sayede Sosyal Bilgiler dersi için yeni bir öğretim tekniği ortaya çıkmış olacaktır. Buradan hareketle sosyal bilgiler ders kitaplarında geçen güncel olaylar, hikayeler veya metinler öğrenciler yoluyla meddahlık geleneğine göre canlandırılarak derste kullanılması öğrencilerin başarı seviyesini ve derse olan ilgisini artırabilir. Öğrenciler Sosyal Bilgiler derslerinde küçük birer Meddah olabilirler (Bilgen,2020).

Araştırmada İzlenen Yöntem, Örneklemine Seçilmesi ve Canlandırılma Aşamaları

Araştırmada Nitel araştırma tekniği olan Doküman analizi kullanılmıştır. Doküman analizi hem basılı hem de elektronik (bilgisayar ortamı ve internet üzerinden iletilen) materyalleri gözden geçirmek

veya değerlendirmek için kullanılan sistematik bir prosedürdür¹. Sosyal bilimlerde dokümana dayalı araştırmalar, araştırma protokolüne sıkı sıkıya bağlı kalmayı gerektiren bilimsel bir yöntem olması bakımından tam bir güvenle benimsenebilecek yararlı ve yeterince kullanılmayan bir yaklaşımdır (Mogalakwe,2006). Aslında Doküman analizi, genellikle diğer araştırma yöntemlerinin bir tamamlayıcısı olarak işlevsellik kazansa da tek başına bir yöntem olarak da kullanılmaktadır (Bowen,2009). Araştırmada örneklem olarak ise 2021 yılında okutulan 5., 6. ve 7. sınıflar sosyal bilgiler ders kitapları seçilmiştir. Ölçüt örnekleme yöntemiyle seçilen bu ders kitaplarının seçiminde ölçüt olarak sadece yıl olarak 2021 yılında okutuluyor olması göz önünde tutulmuştur.

Ayrıca kitapta belirtilen bölümler şu basamaklara göre incelenmiştir:

Dokümanlara ulaşma: Bu aşamada Sosyal Bilgiler dersi öğretim programına ve 5.6. ve7. Sınıf Sosyal Bilgiler ders kitaplarına ulaşılmıştır. Sosyal Bilgiler dersi programı MEB resmî web sitesinden erişilmiştir. Sosyal Bilgiler ders kitaplarına ise EBA (Eğitim Bilişim Ağı) üzerinden erişilmiştir.

Orijinalliği kontrol etme: Öğretim programı Millî Eğitim Bakanlığı resmî web sitesi sayfasında yer almasından dolayı ders kitapları da EBA'da olmasından dolayı dokümanların orijinalliği bu şekilde test edilmiştir.

Dokümanları anlama: Araştırma dokümanlarının tek tek araştırma konusu ile ilişkilendirilmesi gerçekleştirilmiştir.

Veriden örneklem seçme: Bu çalışmada analiz yapılan metinlerde örnekleme yoluna gidilmeyip sosyal bilgiler öğretim programının tüm kazanımları tasnif edilmiştir. Ayrıca araştırmacı ve iki Sosyal Bilgiler eğitimi uzmanının görüşleri de alınarak sosyal bilgiler ders kitaplarında yer alan hangi bölümlerin meddahlık geleneği ile aktarılabilceği tespit edilmiştir. Araştırmacı ders kitaplarına eğitim bilişim ağı olan EBA üzerinden ulaşmış ve bilgisayarına indirmiştir. Ders kitaplarında seçilen

---

¹ Jack R. Farenkel and Norman E. Wallen, N, *How to Design and Evaluate Research in Education*, Boston, 2009, s. 532.

bu bölümlerin öğrencilere aktarımının Meddahlık geleneğine uygun olarak canlandırılmasının yapılabilmesi için şu aşamalar izlenecektir; ilk olarak Sosyal Bilgiler öğretmeni sınıfa Meddahlık geleneğinde kullanılan bir şapka, mendil ve değnek getirerek öğrenciler arasından istekli öğrenciyi seçecek ve bir hafta boyunca bu öğrenciyi meddahlık uygulaması yaptırılarak ders esnasında canlandırması istenecektir. Bu sayede öğrencinin canlandırma yapması ve yaparak yaşayarak öğrenmesi yapılandırmacı eğitim anlayışı ile bağdaşacaktır. Aşağıda 5.,6. ve 7. sınıf sosyal bilgiler ders kitaplarında yer alan ve bir ve daha fazla öğrenci tarafından Meddahlık geleneğine uygun olarak anlatılabilecek bölümler belirtilmiştir.

Resim-1. 5. Sınıf Sosyal Bilgiler Ders Kitabı 1. Ünite Birey ve Toplum Öğrenme Alanı Haklarımı ve Sorumluluklarımı Biliyorum Kazanımına ait hikâye bölümü

1.12

Aşağıdaki metni okuyarak yanındaki soruları cevaplayınız.

Küçük Çivi

Kocaman bir gemide küçük mü küçük bir çivi varmış. Bu çivi gemi tahtalarını birbirine bağlayan çivilerden biriymiş. Çivi her gün gemidekileri incelemiş, Tahtaların, çeliklerin, halatların büyük görevler yaptıklarını görmüş. Kendi kendine,

- Bu gemide herkes çok önemli işler yapıyor. Ama ben küçücüğüm. Bu gemide hiçbir işe yaramıyorum. Bari buradan çıkıp gideyim, demiş.

Diğer çiviler bu konuşmayı duymuşlar. Ona,

- Sakın yerinden ayrılma, demişler. Sen yerinden çıkarsan biz de düşeriz.

Çivilerin konuşmasını tahta ve çelik levhalar işitmiş,

“Siz ne diyorsunuz?” demişler. Yerinizden ayrılmayı asla düşünmeyin. Yoksa hepimiz birden düşeriz.

Bu konuşmaları gemide duymayan kalmamış. Bütün levhalar, tahtalar, çiviler, halatlar, lastikler hep bir ağızdan küçük çiviye seslenmişler,

- Sakın ha, yerinden ayrılma! Yoksa gemi paramparça olur. Hepimiz denizde kayboluruz.

İşte o zaman küçük çivi yaptığı görevin ne kadar önemli olduğunu anlamış. Bu kadar önemli bir görev yaptığı için çok mutlu olmuş. Gemidekilere yerinden ayrılmayacağına söz vermiş.

Nefise Atçakarlar, *Masallarla Değerler Eğitimi Bir Varmış Bir Yokmuş Masal Parkı*, s.109-110

1. Küçük çivinin görevi nedir?
2. Küçük çivi sorumluluğunu yerine getirmezse ne gibi sonuçlar ortaya çıkar?
3. Bu çivinin yerinde siz olsaydınız olayın sonunda nasıl hissederdiniz?

Resim-1 (MEB,2021 s.18)

Sosyal Bilgiler 5. sınıf ders kitabından alınan bu bölümde küçük çivi hikayesi ile öğrencilerde hak, sorumluluk kavramları öğretilmeye çalışılmaktadır. Meddahlık geleneği de kullanılarak sınıfta seçilen bir öğrenci ile bu metin zenginleştirilerek anlatılabilir ve öğrenciler de anlamlı bir öğrenme sağlanabilir.

Resim-2. 5. Sınıf Sosyal Bilgiler Ders Kitabı 2. Ünite Kültür ve Miras Öğrenme Alanı Anadolu ve Mezopotamya Uygarlıklarının İnsanlık Tarihine Katkılarını Fark Eder Kazanımına ait hikâye bölümü

Resim-2 (MEB,2021 s.42)

Resim -2 de Frig Kralı Midas'a ait bir hikâye yer almaktadır. Meddahlıkta da geçmiş zamana yönelik konulara verilir. Bu metinde seçilebilecek bir öğrenci ile sınıfta canlandırılabilir ve böylelikle hem canlandıran hem de dinleyenler tarafından anlamlı öğrenme gerçekleşebilir.

Resim-3 (MEB,2021 s.57)

Resim-3. 5. Sınıf Sosyal Bilgiler Ders Kitabı 2. Ünite Kültür ve Miras Öğrenme Alanı Günlük Yaşamdaki Kültürel Unsurların Tarihi Gelişimini Değerlendirir Kazanımına ait Fıkra Bölümü

Resim-3 'te Nasrettin Hoca ile ilgili bir fıkra konularak günlük yaşamdaki kültürel unsurların tarihi gelişimi kazanımını öğrencilerin öğrenmesi sağlanmaya çalışılmıştır. Bu fıkrada Meddahlık geleneğine uygun ve bu geleneğe göre canlandırma yapılarak anlatılabilecek bir fıkradır. Sınıfta seçilecek bir öğrenci ile konunun daha iyi öğrenilmesi için Meddahlık etkinliği yapılabilir.

Resim-4 (MEB,2021 s.51)

Resim-4. 6. Sınıf Sosyal Bilgiler Ders Kitabı 2. Ünite Kültür ve Miras Öğrenme Alanı Orta Asya’da Kurulan İlk Türk devletlerinin sosyal, siyasi ve coğrafi öğelerine ilişkin çıkarımda bulunur Kazanımına ilişkin Oğuz Kağan Destanının Bir Bölümü

Resim-4’te Asya Hun Devletine ait Oğuz Kağan destanının bir bölümü verilerek öğrencilerin ilk Türk devletlerindeki sosyal, siyasi ve ekonomik alanlarla ilgili çıkarımlarda bulunulması istenmiştir. Yine bu destan bölümü de meddahlık geleneğine uygun olarak canlandırılabilir ve sınıf için de anlamlı öğrenmenin gerçekleşmesi sağlanabilir.

Resim-5. (MEB,2021 s.55)

Resim-5. 6. Sınıf Sosyal Bilgiler Ders Kitabı 2. Ünite Kültür ve Miras Öğrenme Alanı Orta Asya’da Kurulan İlk Türk devletlerinin sosyal, siyasi ve coğrafi öğelerine ilişkin çıkarımda bulunur Kazanımına ilişkin Ergenekon Destanının Bir Bölümü

Resim-5’te Göktürklerle ait Ergenekon destanının bir bölümü verilerek öğrencilerin ilk Türk devletlerindeki sosyal, siyasi ve ekonomik alanlarla ilgili çıkarımlarda bulunulması istenmiştir. Yine bu destan bölümü de meddahlık geleneğine uygun olarak canlandırılabilir ve sınıf için de anlamlı öğrenmenin gerçekleşmesi sağlanabilir.

Gazneli Mahmut, üç ay gece, üç ay gündüz olan bir diyardan gelen tüccarı huzura kabul ediyor. Uzak kuzey ülkelerini dolaşmış bir tüccar Gazneli Mahmud'un huzuruna geldiğinde "O uzak diyarda üç ay gece, üç ay gündüz olur." deyince Sultan, tüccarın kendisini kandırıldığını zannederek öfkelenmiş. Tüccar söylediğinin doğruluğuna yemin edince Sultan da ona "Bana söylediğini müneccimbaşı da dinlesin, o inanmazsa sana en ağır cezayı veririm." dedi.

Sultan, müneccimbaşı Birüni'yi huzura çağırttı. Birüni, çok yer gezmişti ama uzak kuzey ülkelere gitmemiş, oradaki iklimi, gece ve gündüz durumunu o güne kadar kimseden dinlememişti. Tüccarın anlattığını dinleyince gözleri parladı, Allah'a şükretti.

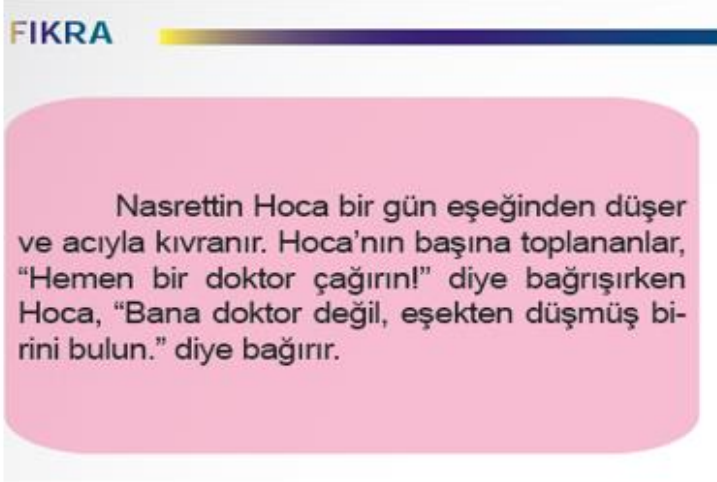
Birüni'nin tüccarı dinlerken sevindiğini görüp şaşırın Sultan "Ne diyorsun müneccimbaşı?" diye sordu. Ünlü bilgin önce bir elma istedi. Bu elmayı Sultan'a göstererek anlatmaya başladı "Efendim, dünyamız şu meyve gibi yuvarlak ve karşılıklı iki yönden hafifçe basıktır. Hesaplarına göre kendi ekseni etrafında 23 dakika 37 saniyelik bir eğimle döner. Bu durumda kutupların, belli dönemlerde uzun zaman güneşi görmemesi gerekir. O hâlde bu tüccarın anlattıkları doğrudur." Bunun üzerine Gazneli Mahmut ikna olmuş, tüccar da cezadan kurtulmuş ve birçok hediye ile mükâfatlandırılmıştır.

Refik ÖZDEK, "Türklerin Altın Kitabı", cilt 2 s.155 (Düzenlenmiştir.)

Resim-6 (MEB,2021 s.74)

Resim-6. 6. Sınıf Sosyal Bilgiler Ders Kitabı 2. Ünite Kültür ve Miras Öğrenme Alanı Türklerin İslamiyet'i Kabulleriyle birlikte meydana gelen siyasi, toplumsal ve kültürel değişimleri bilir Kazanımına ilişkin bir Hikâye Bölümü

Resim-6'da Türklerin İslamiyet'i kabulleriyle birlikte toplumsal, siyasal ve ekonomik değişimlere ilişkin öğrencilerin çıkarımda bulunması için Gazneliler döneminde geçen bu hikâye meddahlık geleneğine uygun olarak canlandırılabilir ve sınıf içinde anlamlı öğrenmenin gerçekleşmesi sağlanabilir.

Resim-7 (MEB,2021 s.15)

Resim-7. 7. Sınıf Sosyal Bilgiler Ders Kitabı 1. Ünite Birey ve Toplum öğrenme alanı iletişimi etkileyen tutum ve davranışı analiz eder Kazanımına ilişkin bir Fıkra Bölümü

Resim-7'de iletişimde en önemli unsur olan empati yeteneğinin öğrencilere kazandırılması için ders kitabın da Nasreddin Hoca fıkrasına yer verilmiştir. Bu fıkrada yine sınıftan seçilecek bir öğrenci ile meddahlık geleneğine uygun anlatımla sınıfta anlatılabilir ve öğrenciler de anlamlı öğrenmenin desteklenmesi için güzel bir etkinlik olabilir. Bu sayede öğrenciler derste eğlenerek öğrenmiş olur. Ayrıca yapılandırmacı eğitim anlayışında yaparak ve yaşayarak öğrenme önemli olduğu için öğrenciler bu sayede birer Meddah olarak yaparak yaşayarak öğrenmiş olur.

OKUMA PARÇASI

Görsel 2.11: Osmanlı Kadrgası

I. Murad'ın Kosova Savaşı öncesinde yaşadığı olayla ilgili anlattıklarını okuyalım:

“Savaştan bir gün önce Kosova’da şiddetli bir fırtına başladı. Ağaçlar devriliyor, toz duman birbirine karışıyordu. Çadırlardan dışarı çıkamaz olmuştuk. Buraya yüce dinimiz İslam’ı yaymak için gelmişim. Peygamberimizin gösterdiği yolda yürüyecek, buradakileri doğru yola davet edecektim ama önüme çıkan bir sürü engel vardı. Bunların en büyüğü ise dışarıda esip savuran, şu büyük fırtınaydı. Ellerimi semaya kaldırdım ve Allah’a şöyle yalvardım: Ya Rabbim! Bu fırtına, şu aciz Murad kulunun günahları yüzünden çıktıysa, masum askerlerimi değil, beni cezalandır. Onlar buraya kadar, sadece senin adını yüceltmek, İslam dinini duyurmak için geldiler. Bu fırtınayı onların üzerinden defet. Senin şanına yakışır bir zafer kazanmalarına yardım et Allah’ım. Ben hazırım, yüce Allah’ım! Önce beni gazi kıl, sonra da şehit mertebesine ulaştır. Sonra da Otağ’ı Hümayun’a dönüp bir savaş meclisi kurdum ve oradakilere şunları söyledim:

Beylerim, paşalarım, biz bir fikrin mücahitteriyiz. Buralara yağma ve zulüm yapmaya gelmedik. Tam tersine halkı zalim beylerin ellerinden kurtarmaya geldik. Biz buraya adalet getiriyoruz, refah ve saadet getiriyoruz. Anadolu’nun ve Rumeli’nin geniş topraklarında mutlu insanlar görmek dileriz.”

Görsel 2.12: I. Murad'ın Duası (Temelli)

Sevinç Kuşoğlu, Kuruluş Sultanları, ss. 107-108

Resim-8 (MEB,2021 s.43)

Resim-8. 7. Sınıf Sosyal Bilgiler Ders Kitabı 2. Ünite Kültür ve Miras öğrenme alanı Osmanlı Devleti’nin Fetih Siyaseti analiz eder Kazanımına ilişkin bir okuma parçası bölümü

Resim-8’de ise Osmanlı Devleti’nin fetih politikasına ilişkin bir okuma metni verilerek öğrencilerin Osmanlı Devleti’nin fetih siyaseti ile ilgili çıkarımda bulunulması istenilmektedir. Yine bu okuma metni de meddahlık geleneği anlatımı ile öğrencilere aktarılabilir. Öğrenciler hem yaratıcı drama yapar hem de yapılandırmacı öğrenme anlayışına göre anlamlı öğrenme sağlanabilir.

Sonuç ve Öneriler

Somut olmayan kültürel miras öğeleri milletlerin geleneklerinde yer tutan önemli unsurlardır. Bu geleneklerin yaşatılması ve genç kuşaklara

aktarılması önem arz etmektedir (Oğuz,2009). Çünkü kültürün devamı genç kuşakların bu geleneklere bağlılığı ile ilgilidir. Bu kültürel öğelerin aktarılmasında ise en önemli görev eğitime düşmektedir. Bu nedenle eğitimde yer alan derslerin ve programların bu yönde tasarlanması önemlidir (Pehlivan,2015).

Sosyal Bilgiler dersi de toplumun kültürü ile yakından ilgili olan ve milletlerin tarihi, sosyal yapısı ve kültürlerinin öğretilmesinde önemli bir işlev gören bir derstir. Bu sebeple bu derste etkinliklerin kültürel öğelerle ilişkilendirilerek yapılması önemlidir (Çengelci,2012). En önemli kültürel miras öğemiz olan Meddahlık hikâye anlatımına dayanan; içinde yapılandırmacı eğitimi ve yaratıcı dramayı da bulunduran önemli bir kültürel öğemizdir. Bu nedenle Sosyal Bilgiler ders kitaplarında yer alan okuma metinleri, fıkralar ve destanlar meddahlık geleneğine uygun bir şekilde öğrencilere aktarılabilir ve öğrenci sınıf ortamında bunu canlandırıp benimserse anlamlı öğrenmenin gerçekleşmesi sağlanabilir.

Bu nedenle bizi biz yapan somut olmayan kültürel miras öğelerinin sınıf ortamında yapılacak etkinliklerle canlandırılması derslerin verimini artıracığı gibi öğrenci motivasyonunu da artırabilir (Sağ,2018). Bu çalışmada da Sosyal Bilgiler ders kitapların da yer alan hikâye, fıkra, destan gibi bölümler belirlenmiş ve sınıf düzeylerinde en çok “Kültür ve Miras” öğrenme alanının da yer alan etkinliklerin meddahlık geleneğine uygun bir anlatımla sunulacağı tespit edilmiştir. Yapılan bu çalışmadan hareketle şu önerilerde bulunulabilir;

- Sosyal Bilgiler dersinde Meddahlık etkinliği yapıldıktan sonra öğrencilerin görüşünü alarak nitel desende ve nicel desende çalışmalar yapılabilir.
- Diğer somut olmayan kültürel miras öğeleri ile ilgili çalışmalar yapılabilir.

Kaynakça

- Açıl, Öznur-Güvenç, Hülya- Hayta, Ayşegül- Kılıç, Sezcan. *7. Sınıf Sosyal Bilgiler Ders Kitabı*. Ankara 2019.
- Algan, S. (2008). *İlköğretim 6. ve 7. sınıf sosyal bilgiler dersi öğretim programının ölçme ve değerlendirme ögesinin öğretmen görüşleri açısından incelenmesi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Adana 2008.
- Artun, Emre, *Halk kültürü araştırmaları halk kültürlerinin gelecek kuşaklara taşınması*, Kitabevi Yayınları 2008.
- Glenn, Bowen, "Document analysis as a qualitative research method", *Qualitative Research Journal*, 9/2(2009), s.27-40.
- Çengelci, Tuğba, "Sosyal bilgiler öğretim programında somut olmayan kültürel mirasın yeri", *Uludağ Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 25/1(2021), s.185-203.
- Deveci, Handan, "Sosyal bilgiler dersinde kültürden yararlanma: Öğretmen adaylarının kültür port-folyolarının incelenmesi", *Elektronik Sosyal Bilgiler Dergisi*, 28/8(2009), s.1-19.
- Doğanay, Ahmet, *Değerler eğitimi. C. Öztürk (Ed.), Sosyal bilgiler öğretimi demokratik vatandaşlık eğitimi*, Ankara 2009.
- Ersoy, Arife Figen, Kaya, Erdoğan, "Sosyal bilgiler dersi öğretim programının (2004) uygulama sürecine ilişkin öğrenci görüşleri", *Kastamonu Eğitim Dergisi*, 17/ 1(2009), s.71-86.
- Evans, Ronald, *The tragedy of American school reform: How curriculum politics and entrenched dilemmas have diverted us from democracy*. Palgra ve Macmillan 2011.
- Kale, Nesrin, "Nasıl bir değerler eğitimi?", R. Kaymakcan, S. Kenan, H. Hökelekli, Ş. Aslan ve M. Zengin (Ed.), *Değerler eğitimi uluslararası sempozyumu içinde İstanbul 2007*.
- Karacabey, Süreyya, "Gelenekselden Batı'ya Türk tiyatrosu". *Tiyatro Araştırmaları Dergisi*, 1/14(1995), s.1-10.
- Kolaç, Emine, "Somut olmayan kültürel mirası koruma, bilinç ve duyarlılık oluşturmada Türkçe eğitiminin önemi", *Milli Folklor*, 21 /82(2009), s.19-31.
- Alfred Louis, Kroeber, Kluckhohn, Clyde, *Culture: A critical review of concepts and definitions*, İngiltere 1952.
- Logan, William, *Closing Pandora's box: human rights conundrums in cultural heritage protection. In H. Silverman & D.F. Ruggles (Eds.), Cultural heritage and human rights*, New York 2007.
- Mindes, Gayle, *Social studies for young children: Preschool and primary curriculum anchor*. (2. edition), Maryland 2014.
- Mogalakwe, Monageng, "The use of documentary research methods in social research". *African Sociological Review*, 10/1(2006), s.221-230.

Öğuz, Öcal, "Somut olmayan kültürel miras ve kültürel ifade çeşitliliği". *Milli Folklor Dergisi*, 11/82(2009), s. 6-12.

Özkan, Julide- Öztürk, Suna- Evirgen, Ömer Faruk, 5. *Sınıf Sosyal Bilgiler Ders Kitabı*, Ankara 2021.

Öztürk, Cemil, Kafadar, Tuğba, "Evaluation of the 2018 social studies curriculum", *Trakya Eğitim Dergisi*, 10/1(2020), s.112-126.

Öztürk, Cemil, *Sosyal bilgiler:Toplumsal yaşama disiplinlerarası bir bakış. C. Öztürk (Edt.). Sosyal bilgiler öğretimi demokratik vatandaşlık eğitimi*, Ankara 2009.

Pehlivan, Alper, *Açık ve örgün eğitim sosyal bilgiler ders kitapları ve öğretim programında somut olmayan kültürel miras öğelerinin incelenmesi*, Yüksek Lisans Tezi, Eskişehir 2015.

Sağ, Çağrınur, *İlkokul sosyal bilgiler dersinde somut olmayan kültürel miras eğitimine yönelik etkinlik temelli bir eylem araştırması*, Yüksek Lisans Tezi, Bartın 2018.

Sözer, Erdal, *Sosyal bilgiler dersinin tanımı, kapsamı ve ilköğretim programındaki yeri. Ş. Yaşar, (Ed.), Hayat Bilgisi ve Sosyal Bilgiler Öğretimi içinde* Eskişehir 2008.

Tilgen, N. K. (t.y.). Kaybolan bir sanat dalı: Meddahlık. <http://hdl.handle.net/11498/12280> sayfasından erişilmiştir.

Tülücü, Süleyman, "Meddah, meddahlık ve meddah hikâyeleri üzerine bazı notlar", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Tetkikleri Dergisi*, 2/4(2005), s.1–14.

Yıldırım, Cengiz- Kaplan, Fatih- Kuru, Hayriye-Yılmaz, Mukaddes. 6. *Sınıf Sosyal Bilgiler Ders Kitabı*, Ankara 2019.

Extendend Abstract

Social studies course is a course that aims to raise active citizens. Therefore, social studies curricula are prepared with the aim of raising effective citizens (Öztürk, 2009). Social studies also cause cognitive, kinetic and emotional developments in students (Doğanay, 2009). Social studies course and curricula play an important role in the active participation of students in social life as critically literate individuals (Mindes, 2014). In 2018, the social studies course curriculum was changed and updated with an understanding that attaches importance to cultural values and is based on the constructivist education philosophy (Öztürk & Kafadar, 2020). While content and value teaching come to the fore in the changing social studies curricula, there is no information about which teaching technique is used to transfer the gains to the students. Especially considering that the social studies curriculum is prepared with a multidisciplinary perspective, different teaching techniques can be used based on the curriculum (Evans, 2011). One of these teaching techniques is creative drama activities. Especially the curricula of the 5th, 6th and 7th grades are compatible with creative drama activities (Algan,2008). Students who engage in activities with creative drama develop many skills, especially critical thinking. For this reason, it is important to integrate the tradition of meddah, which is one of our cultural heritage elements, into the curriculum as a teaching technique in the social studies education program. Because, considering creative drama, constructivist education and 21st century student skills, mediation, an intangible cultural heritage element, allows the child to develop without breaking away from his own cultural elements (Ersoy and Kaya, 2009). Because it is important to keep the cultural heritage alive with such events.

Cultural heritage is the name given to all kinds of cultural elements that people can bring from the past to the present (Artun, 2008). Intangible cultural heritage, on the other hand, is verbal expressions, representations and traditions that make sense to people rather than inanimate works (Logan, 2007). Intangible cultural heritage elements

occupy an important place in the history of countries (Koroeber and Kluckhohn, 1952). For this reason, intangible cultural heritage items are protected by UNESCO. When we think about it in the context of our country, we have a total of 21 cultural heritage items that are intangible and protected by UNESCO. The 21 items under protection are as follows; 1. meddah tradition, 2. Mevlevi whirling ceremonies, 3. minstrel tradition, 4. karagöz, 5. Nevruz holiday, 6. traditional conversation meetings, 7. Alevi-Bektashi ritual semah, 8. Kırkpınar oil wrestling festival, 9. traditional ceremony Kekkegi, 10. mesir paste festival, 11. Turkish coffee and tradition, 12. Ebru: Turkish paper decoration art, 13. fine bread making and sharing tradition, 14. traditional tile art, 15. spring festival hidrellez, 16. Dede Korkut-Korkut Ata legacy: culture, legends and music, 17. traditional Turkish archery, 18. miniature art, 19th traditional game of intelligence and strategy: mangala, 20. Hüsni-i Calligraphy and 21. whistled language.

Meddahism is an important art with a wide historical background, which was taken under protection by UNESCO in 2008. Meddahlık is a type of theater based on telling stories in which a single artist is involved. Those who do this work are called meddah. The stories told by Meddah do not refer to extraordinary events either. Meddah usually refers to the events and situations that take place in the daily life of the society. There are no jinn, fairies or sorcerers in Meddah stories (Tülücü, 2005). In addition, meddahs do not tell their stories straight, they enliven them in the minds of their listeners and try to identify them with the audience (Karacabey, 1995).

Meddah tradition is a tradition that has been going on since the Ottoman Empire. Meddah examples are first encountered during the reign of Fatih Sultan Mehmet Han. There was a storyteller (storyteller) called Mustafa in the palace during the Fatih period. This parable oversees entertaining the notables of the palace by telling stories. When considered in terms of social studies education, the social studies course undertakes the task of transferring culture to future generations. In addition, since the social studies course deals with the structure and traditions of the society, intangible cultural heritage items are also given

importance (Sözer, 2008). For this reason, it is also important in terms of constructivist education that students gain Meddahism and that the lessons are built on this basis and that at least some of the lessons are devoted to such studies. Because in constructivist education, the student is active and learning by doing and experiencing comes to the fore.

In this study, the stories and texts included in the field of meddah, which are also included in the primary school social studies textbooks, are to be identified and to introduce the students to the activities to be carried out in these ways in the future. As we know, the issues that come to the fore in meddah are stories, short texts, village life, daily events that occur in our cities, and epics. In addition, the meddah tells his story with a stick and handkerchief in his hand (Deveci, 2009).

The Method Followed in the Study, the Selection of the Sample and the Stages of Resuscitation

Document analysis, which is a qualitative research technique, was used in the research. Document analysis is a systematic procedure used to review or evaluate both print and electronic (computer media and internet transmitted) materials. Document-based research in the social sciences is a useful and underused approach that can be adopted with complete confidence, as it is a scientific method that requires strict adherence to the research protocol (Mogalakwe, 2006).

In fact, document analysis is often used as a stand-alone method, even though it becomes functional as a complement to other research methods (Bowen, 2009). As a sample in the research, social studies textbooks for the 5th, 6th and 7th grades taught in 2021 were selected. In the selection of these textbooks, which were selected by the criterion sampling method, the fact that they are only taught in 2021 as a criterion was taken into consideration. In addition, the sections mentioned in the book were examined according to the following steps:

Accessing the documents: At this stage, the social studies course curriculum has been reached. Social studies course program was accessed from the official website of the Ministry of National Education.

Checking the originality: Since the curriculum is on the official website of the Ministry of National Education, the originality of the documents was tested in this way.

Understanding the documents: The research documents were associated with the research topic one by one.

Selecting a sample from the data: In this study, no sampling was used in the analyzed texts, and all the achievements of the social studies curriculum were classified. In addition, by taking the opinions of the social studies education expert and the history education expert, it was determined which sections in the social studies textbooks could be transferred with the tradition of meddah. The researcher accessed the textbooks through EBA, an educational information network, and downloaded them to his computer. The order of the transfer of these selected sections in the textbooks to the students in accordance with the tradition of meddah will be as follows; First of all, the social studies teacher will bring to the class a hat, handkerchief and wand used in the tradition of meddah, and will select the willing student from among the students, and this student will be asked to be animated during the lesson by making the lecturer practice for a week.

In this way, the student's animating and learning by doing and experiencing will be compatible with the constructivist education approach. 5.,6 below. and 7th and 7th grade social studies textbooks that can be explained by one or more students in accordance with the tradition of meddah are specified.

Result And Suggestions

Intangible cultural heritage items are important elements in the traditions of nations. It is important to keep these traditions alive and transfer them to the younger generations. Because the continuation of the culture is related to the commitment of the younger generations to these traditions. The most important task in transferring these cultural elements falls on education. For this reason, it is important to design the courses and programs included in the education in this direction.

Social studies is a course that is closely related to the culture of the society and plays an important role in teaching the history, social structure and cultures of nations. For this reason, it is important to associate the activities with cultural elements in this course. Mediation, which is our most important cultural heritage item, is based on storytelling; It is an important cultural element that includes constructivist education and creative drama. For this reason, reading texts, anecdotes and epics in social studies textbooks can be transferred to students in accordance with the tradition of meddah, and meaningful learning can be achieved if the student revives and adopts this in the classroom environment.

- More anecdotes, epics and stories can be included in Social Studies course books.
- An elective course called Our Intangible Cultural Heritage Elements can be opened and this course can be taught with creative drama activities.

Araştırma Makalesi/Research Article

İmâdeddîn Zengî'nin Musul Valiliği Öncesi Hayatı ve Faaliyetleri

Emre Ömür*

(ORCID: 0000-0002-3771-108X)

Makale Gönderim Tarihi
11.10.2022

Makale Kabul Tarihi
06.12.2022

Atıf Bilgisi/Reference Information

Chicago: Ömür, E., "İmâdeddîn Zengî'nin Musul Valiliği Öncesi Hayatı ve Faaliyetleri", *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 7/Özel Sayı: Dr. Mahmut Kırkpınar'a Armağan: 1752-1787.

APA: Ömür, E. (2022). İmâdeddîn Zengî'nin Musul Valiliği Öncesi Hayatı ve Faaliyetleri. *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 7 (Özel Sayı: Dr. Mahmut Kırkpınar'a Armağan), 1752-1787.

Öz

Sultan Alparslan'ın en önemli gulâmlarından biri olan Kasımuğdevle Aksungur'un oğlu İmâdeddîn Zengî, Selçukluların Haçlılara karşı mücadelesinde simge isimlerdendir. Babasının öldürülmesinin ardından küçük yaşta yetim kalan Zengî bir süre etrafındaki Türkmenlerle birlikte Halep'te yaşamış, daha sonra Kürboğa'nın talebiyle Musul'a yerleşmiştir. Zengî Kürboğa'nın ardından Sungurca, Musa et-Türkmani, Çökürmüş, Çavlı, Mevdûd, Aksungur el-Porsukî ve Cüyüş Bey'in kontrolünde çeyrek asırdan fazla zaman geçirirken, bu dönem siyasî hayatının yarısından fazlasına tekabül etmektedir. İlk olarak Kürboğa himayesinde savaşmış olan Türkmen emîr, Çökürmüş idaresinde Haçlılarla karşı karşıya gelmiş, Mevdûd devrinde adını farklı coğrafyalarda duyurmuş ve Aksungur el-Porsukî kontrolünde idari göreve atanmıştır. Türk valilerin himayesinde büyümek Zengî'nin siyasî ve askerî kariyerini ciddi manada etkilerken, emîr onlardan edindiği tecrübe ve şöhreti hayatının geri kalanında

---

* Dr., Araştırmacı, Türkiye, emreomur@hotmail.com.
PhD., Independent Researcher, Türkiye.

ustaca kullanmıştır. Biz bu çalışmada, bugüne kadar İmâdeddîn Zengî hakkında yapılan çalışmalardan farklı olarak, Türkmen emîrin gençlik dönemini ilgili kaynaklardan aktarmaya çalıştık. Kronolojik sıra esas alınarak kaleme alınan makale, Zengî'nin çocukluk çağlarından başlayıp Musul yönetimine atandığı güne dek sürmektedir.

Anahtar Kelimeler: İmâdeddîn Zengî, Musul, Mevdûd, Kürboğa, Aksungur el-Porsukî.

The Life and Activities of 'Imâd al-Dîn Zengî Before the Governorship of Mosul

Abstract

'Imâd al-Dîn Zengî, son of asîm al-Dawla Asunkur, one of the most essential ghuâm of Sultan Alparslan, is one of the prominent names in the struggle of the Seljuks against the Crusaders. Orphaned at a young age after his father had been killed, Zengî lived in Aleppo for a while with the Turkomâns around him and then settled in Mosul at the request of Kerbogha. While Zengî spent more than a quarter of a century in Mosul under the administration of Sonqurcha, Musa al-Turkomânî, Jaqarmish, Chavli, Mawdûd, Asunkur al-Bursuî, and Juyush Beg, following Kerbogha, this period corresponds to more than half of his political life. The Turkomân amir first fought under the auspices of Kerbogha, faced the Crusaders under the rule of Jaqarmish, made his name known in different geographies during the Mawdûd era, and was appointed to an administrative task under the control of Asunkur al-Bursuî. While growing up under the auspices of Turkish governors seriously affected Zengî's political and military career, amir skillfully used the experience and fame he gained from them for the rest of his life. In this study, we tried to convey the youth period of the Turkomân amir from the relevant literature, unlike the studies on 'Imâd al-Dîn Zengî so far. The article, written in chronological order, starts from the childhood of Zengî and continues until the day he was appointed to the Mosul administration.

Keywords: 'Imâd al-Dîn Zengî, Mosul, Mawdûd, Kerbogha, Asunkur al-Bursuî.

Giriş

Türk tarihinin en önemli devletlerinden biri olan Selçuklular, tarihî olarak oldukça kısa addedilebilecek bir zaman diliminde Türkistan'dan Irak'a, Horasan'dan Filistin'e, Suriye'den Anadolu'ya kadar geniş bir coğrafyada söz sahibi olmayı başarmıştır. Sâ mânî, Gazneli ve Irak

özelinde Büveyhî devirlerinin ardından İslâm dünyasında liderliği üstlenen Oğuz Türkleri devamlı batıya doğru genişlerken, bu durum büyük ölçüde onların gayretleriyle vuku bulmuştur. Atsız Bey'in Filistin ve Suriye'de, Afşin ve Porsuk Bey'in Anadolu'da sürdürdüğü akınlar mezkûr bölgeleri Türkler açısından iskâna hazır hale getirirken, yaşananlar Hıristiyan dünyasını XI. yüzyılın sonlarında Haçlı seferi tertip ettirecek kadar endişelendirmiştir. Papa II. Urban'ın hususi çabalarıyla düzenlenen I. Haçlı seferiyle birlikte İstanbul'dan İznik'e, buradan Antakya ve Kudüs'e uzanan "kutsal" yolculuk iki dinin mensuplarını bir nevi mecburi komşuluğa iterken, yaşananlar İmâdeddîn Zengî gibi tarihî kimliklerin de palazlanması ve tarih sahnesine çıkması hususunda itici güç olmuştur.

Zengî'nin hikâyesi Selçukluların Türkmen kumandanları arasında çok önemli bir yere sahip olan babası Kâsımuddevle Aksungur'un Halep'e atanmasıyla başlarken, Musul'un yarı egemen bir şekilde yönetildiği sürece kadar devam etmiştir. Halep'te görevlendirilmesinin akabinde bölgenin en önemli güçlerinden biri haline gelen Aksungur, Selçuklu iç siyasetinde önemli roller üstlenmiştir. Onun yükselişi Melikşah saltanatında olanca hızıyla devam ederken, sultanın ölümüyle meydana gelenler Aksungur'un ortadan kaldırılmasıyla neticelenecek vakıaları da beraberinde getirdi. Babasının ölümü Zengî'nin oldukça küçük yaşta hayata atılmasına neden olurken, Halep'in yerel güçlerinden olan atabeyin yaşamını Musul'un Türk valileri değiştirdi. XI. yüzyılın sonlarında Kürboğa ile başlayıp XII. yüzyılın birinci çeyreğinde Aksungur el-Porsukî'ye kadar süren Zengî'nin idarî eğitim süreci, atabeyin ilerleyen dönemlerdeki başarılarının da temelini atacaktı.

Uzun boylu, esmer ve mavi gözlü olduğu ifade edilen¹ İmâdeddîn Zengî'nin Haçlılar karşısında yürüttüğü mücadeleler bugüne dek yapılan çeşitli çalışmaların konusu olurken, idarî eğitim süreci olarak adlandırdığımız dönemle alakalı büyük ölçüde muhtasar ifadeler kullanılmıştır. Oysa bu dönem İmâdeddîn Zengî kimliğinin şekillendiği, atabeyin askerî maharetlerinin geliştiği ve devrin siyasetinin mutlak manada benimsendiği döneme tekabül etmektedir. Zira Zengî çocukluk ve gençlik yıllarında Irak, el-Cezîre, Suriye ve Anadolu'da çeşitli siyasî

¹ Tülay Yürekli, "Atabeg İmâdeddîn Zengî'nin Şahsî Hayatı", *Nüsha*, Yıl 9, Sayı 28, 2009-I, s. 115.

faaliyetlere katılırken, ileride hâkimiyet tesis edeceği bir kısım bölgelerin yapısını da görmüş ve yakından tanımıştır. Biz de meselenin bu cihetini göz önüne alarak, Zengî'nin çocukluk ve gençliğini ilgili kaynaklardan aktarmaya çalıştık.

İmâdeddîn'in bu çağlarının daha iyi anlaşılması için Zengî'nin Zengî olmasında en önemli pay sahiplerinden biri olan Aksungur'un hayatıyla başlattığımız çalışma, kronolojik usulde ele alınmaktadır. Bu usulün benimsenmesinin nedeni, atabeyin siyasî hayatının tarih önünde nasıl değişip/geliştiğinin gösterilmek istenmesidir. Bu yönüyle çağdaş Türkmen emîrlerden farklı olarak çocukluk ve gençliği hakkında kısıtlı da olsa bilgi bulunan atabeyin hayatı, Selçuklu yönetiminde bulunan ve saray eşrafından olan bir gulâm oğlunun hayatının kademeli olarak nasıl bir seyir izlediğini göstermeyi de hedeflemektedir.

Kâsimuddevle Aksungur

Selçuklu tarihinin seçkin emîrlerinden olan Aksungur (اق سنقر), Sultan Alparslan'ın memlûklerindedir. İbnü'l-Adîm emîrin babasının adının İlturgan/İlturgal (الترغان / الترغال)² olduğunu ifade ederken, hem mezkûr kaynak hem de diğer bazı kaynaklarda aynı kişi için Abdullah ismi

² Turgan, hâkimiyeti süren ve büyük işlere karışan anlamlarına gelirken, büyük ölçüde Kıpçaklar tarafından kullanıldığı bilinmektedir. Ali Sevim, *Ünlü Selçuklu Komutanları Afşin, Atsız, Artuk ve Aksungur*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1990, s.72; Marwah Rıdha, *İmadeddin Zengi Hayatı ve Siyasi Faaliyetleri*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2014, s. 19.

de kullanılmaktadır³. Sâbyû (سَاب يو)⁴ boyundan olduğu söylenen İlturgan, ilk Selçuklulardan olsa gerektir.

Aksungur'un babası hakkındaki bilgiler yukarıda aktarılanlarla kısıtlıyken, emîrin kendisi hakkındaki veriler babasına nispetle çok daha fazladır. Devletin ortağı anlamına gelen Kâsimuddevle⁵ ve el-Hâcib unvanlarını taşıyan Türkmen emîr, Sultan Melikşah ile birlikte büyümüştür. Alparslan'ın hayatını kaybedip Melikşah'ın sultan olmasıyla kudreti iyice artan Aksungur, zaman içerisinde devletin ileri

³ Kemâlüddîn Ebû'l-Kâsım Ömer b. Ahmed b. Hibetillâh İbnü'l-Adîm, *Bugyetü't-Taleb fî Târîhi Haleb*, c. IV, Dârü'l- Fikr, Beyrut, 1988, s. 1954; *Biyografilerle Selçuklu Tarihi İbnü'l-Adîm Bugyetü't-Taleb fî Tarihi Haleb*, Çeviri, notlar ve açıklamalar: Ali Sevim, TTK Yayınları, Ankara, 1989, s. 62; Şemsüddîn Ebû'l-Muzaffer Yûsuf b. Kızıoğlu b. Abdullah Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-Zamân fî Târîhi'l-A'yân*, c. XIX, Dârü'l-Risâletü'l-Âlemiyye, Beyrut, 2013, s. 363; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân (Biographical Dictionary)*, Vol. I, Translated From The Arabic By: Mac Guckin De Slane, Oriental Translation Fund Of Great Britain And Ireland, London, 1843, s. 226. İsim konusundaki nispi karmaşaya makul bir açıklama getiren Ali Sevim, Allah'ın kulu anlamına gelen Abdullah adının sonradan Müslüman olan kişilere verildiğini beyan ederek, İlturgan'ın da bu kişilerden biri olma ihtimalini değerlendirmektedir. Sevim, *a.g.e.*, s. 72.

⁴ Zengîlerin hangi Türk boyundan olduğuna dair çeşitli araştırmalarda bulunan tarihçiler, Sabyu adından yola çıkarak değerlendirmelerde bulunmuşlardır. Meseleyi İlturgan adı üzerinden inceleyen Ali Sevim, Sabyu boyunun Kıpçaklara ait olmasının düşünölebileceğini, fakat ilgili kaynaklarda bu tarihe kadar böylesine bir Kıpçak boyunun bulunmadığını beyan etmektedir. Bu çıkmazı sonradan oluşan yeni boylar söylemiyle açan Sevim, Arap tarihçilerin ismi yanlış yazma ihtimallerini de bir olasılık olarak aktarmaktadır. Sevim, *a.g.e.*, s. 72; Halil İbrahim Gök, *Musul Atabeyliği Zengiler (Musul Kolu 1146-1233)*, TTK Yayınları, Ankara, 2013, s. 41; Abdülkadir Turan, *Nüreddin Mahmud Zengî ve Devri*, Basılmamış Doktora Tezi, Sakarya 2018, s. 54.

⁵ Arap tarihçi Süheyl Takkuş'un ifade ettiğine göre, emîrin devlet içerisindeki konumunu göstermesi açısından Kâsimuddevle (Devletin Ortağı) lakabı oldukça iyi bir göstergedir. Emîre bu lakabın verilmesini çeşitli cihetlerden değerlendiren tarihçi; Melikşah'ın Aksungur'a duyduğu muhabbet, Sabyu boyunun diğer Türk boylarına göre daha önemli bir konumda bulunması ve emîrin aldığı lakabı hak edecek hizmetler icra etmesini muhtemel gerekçeler olarak sunmaktadır. Muhammed Süheyl Takkuş, *Târîhü's-Selâcîk fî Bilâdü's-Şâm*, Dârü'n-Nefâis, Beyrut, 2020, s. 145.

gelenlerinden biri haline gelmiş, kendisine tüm işlerde danışılır ve itimat edilir olmuştur⁶.

Kâsimuddevle'nin tarihî kayıtlara yansıdığı ilk olay Mervânîlerin Selçuklular tarafından tarih sahnesinden silindiği seferdir. Bir zamanlar Abbâsî veziri olan Fahrüddeve b. Cehîr'in Melikşah ile görüşerek Mervânîler üzerine yürümek istediğini beyan etmesiyle başlayan olaylar silsilesi, sultanın onu bu hususta görevlendirerek Diyarbekir'e göndermesiyle devam etmiştir. Mücadelenin ilk safhasında Mervânî emîri Mansûr Türkmenler tarafından mağlup edilirken, Selçukluları karşısına alarak Mansûr'a yardım eden Musul'un Arap lideri Müslim b. Kureyş de kendisini hedef haline getirmiştir. Bu duruma oldukça öfkelenildiği anlaşılan Melikşah ordulara Musul'un da ele geçirilmesini emrederken, Aksungur mücadelenin bu safhasında yaşananlara dâhil olarak müşterek bir kuvvetin başında şehri ele geçirmiştir (H. 477/M. 1084)⁷. Bu durum Aksungur'un batıya yönelik faaliyetlerinin başlangıcına tekabül ederken, emîrin bir diğer seferi bizzat Melikşah ile birlikte gerçekleşmiştir.

Türkiye Selçuklu sultanı Kutalmışoğlu Süleymanşah'ın Halep önlerinde Tutuş tarafından öldürülmesine öfkelenen Melikşah, batıya bizzat sefer tertip etmek üzere hazırlıklara başladı. Maiyetinde

⁶ Şihâbüddîn Abdurrahmân b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Makdisî ed-Dimaşkî (Ebû Şâme), *Kitâbü'r-Ravzateyn fî Ahbârî'd-Devleteyn*, c. I, Müessetü'r-Risâle, Beyrut, 1997, s. 93-94; Cemâlüddîn Muhammed b. Sâlim b. Vâsıl, *Müferricü'l-Kürûb fî Ahbâri Benî Eyyûb*, c. I, Thk. Cemâleddin eş-Şeyyâl, Kahire, 1953, s. 11.

⁷ Ebû'l-Hasan İzzeddin Ali b. Muhammed b. Abdülkerim İbnü'l-Esir, *Et-Târih-ul-Bahîr fî'd-Devletü'l-Atabekiyye*, Dârü'l-Kütübî'l-Hadisat, Kahire, 1963, s. 5; Hâfız Şemsüddîn Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Osmân b. Kaymâz et-Türkmânî ez-Zehebî, *Târîhu'l-İslâm ve Vefeyâtü'l-Meşâhîr ve'l-A'lâm*, c. XLVIII, Thk. Ömer Abdusselam Tedmürî, Daru'l-Kitabî'l-Arabî, Beyrut, 1992, s. 19-20; Ebû Hafz Zeynüddîn Ömer b. el-Muzaffer b. Ömer el-Bekrî el-Kureşî el-Maarîrî (İbnü'l-Verdî), *Târîhu İbnü'l-Verdî*, c. I, el-Matbaa el-Haydariyya, Necef, 1969, s. 530-531; Ebû'l-Fidâ' el-Melikü'l-Müeyyed İmâdeddîn İsmâîl b. Alî b. Mahmûd el-Eyyûbî, *el-Muhtasar fî Ahbârî'l-Beşer*, c. II, Dârü'l-Kutubî'l-İlmiyye, Beyrut, 1997, s. 7; Şihabeddin b. Fazlullah el-Ömerî, *Mesâliku'l-Ebsâr (Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım)*, Çeviri ve Notlar: D. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul, 2014, s. 221; Ebû Şâme, *a.g.e.*, c. I, s. 94; İbn Vâsıl, *a.g.e.*, c. I, s. 11; Kafesoğlu, İbrahim, *Selçuklular ve Selçuklu Tarihi Üzerine Araştırmalar*, Ötügen Yayınları, İstanbul, 2019, s. 229.

Aksungur'un da olduğu önemli Türkmen emîrlerle yola koyulan Selçuklu sultanı sefer boyunca önemli fetihler gerçekleştirirken; Halep, Menbic, Hama ve Lazkiye gibi yerler bizzat Nizâmülmülk'ün devreye girmesiyle Türkmen emîr Aksungur'a tevcih edildi. Görünen o ki, Melikşah ile birlikte büyüyen ve kudretini günden güne arttıran Aksungur'un bu durumu vezirin gözünü korkutmuş, Selçuklu bürokrasisinde elde ettiği kudreti kimseyle paylaşmamak için emîrin merkezden uzaklaştırılması gerektiğini düşünen Nizâmülmülk, atamanın gerçekleşmesi için sultanı teşvik etmişti (H. 479/M. 1086-1087)⁸.

Aksungur'un batıya atanması talihinin değiştiğine işaret ederken, halk tarafından oldukça sevilen emîr, civar bölgelerde çeşitli askerî faaliyetlere girişmekte gecikmedi⁹. Türkmen emîrin Selçukluların görevlendirdiği sıradan bir vali gibi değil de başarılı bir lider gibi hareket etmesi Tutuş'un dikkatini çekerken, Fâtımîlerle mücadele etmek isteyen Suriye Selçuklu sultanı, Melikşah'a haber göndererek Aksungur'un kendisine yardıma gönderilmesini talep etti. Bu istek doğrultusunda gelişen ilişkiler ikilinin Trablus önlerinde bozduğu güne kadar olaysız şekilde devam ederken, ileride Aksungur'un ölümüne kadar uzanacak vakıalar silsilesi şehrin muhasarası esnasında başladı. Trablus'un Ammaroğullarından olan emîri Celâlülmülk kuşatmacılara Melikşah'a bağlı olduğu haberini gönderirken, Aksungur ve Urfa emîri Bozan bu durum karşısında Tutuş'u yalnız bırakarak memleketlerine dönmüşlerdi¹⁰. Görünen o ki, Halep'in Türkmen emîri yaptığı fetihlerle birlikte çoktan bölgesel bir güç olmuş; Trablus önlerinde yaptığıyla hiçbir surette Melikşah'ın hilafına hareket etmeyeceğini ispatlamıştı. Aksungur'un tavrına oldukça sinirlendiği anlaşılan Tutuş ise, gerek Trablus'un etkisi gerekse akabinde yaşadıklarının öfkesiyle bizzat

⁸ İbnü'l-Esir, *Atabekiyye*, s. 4; Ebû Şâme, *a.g.e.*, c. I, s. 96-97; İbn Vâsıl, *a.g.e.*, c. I, s. 17-18; Ebû'l-Fidâ', *a.g.e.*, c. II, s. 10-11; İbnü'l-Verdî, *a.g.e.*, c. II, s. 4; Takkuş, *Târihü's-Selâcık*, s. 146.

⁹ İbn Vâsıl, *a.g.e.*, c. I, s. 19.

¹⁰ İbn Vâsıl, *a.g.e.*, c.I, s. 22; Sibt İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, c. XIX, s. 432; Takkuş, *Târihü's-Selâcık*, s. 152-153; Sevim, *a.g.e.*, s. 78.

Bağdat'a giderek emîri Melikşah'a şikâyet etse de, sultan onun bu husustaki söylemlerine kulak asmadı¹¹.

Aksungur'un Suriye'deki faaliyetleri Melikşah'ın ölümüne dek sorunsuz bir seyir izlerken, sultanın Bağdat'ta hayatını kaybetmesi Türkmen emîrin kendisini bir anda taht mücadelesinin içerisinde bulmasına neden oldu. Öyle ki abisinin ölümünün ardından Selçuklu tahtının en büyük varisi olduğunu iddia eden Tutuş, iddiasını resmîyete bindirmekte gecikmezken; Aksungur, Bozan ve Yağısıyan'a haber göndererek emîrlerin buldukları şehirlerde kendi adına hutbe okutmalarına ön ayak oldu¹². Hutbenin ardından emîrlerle birlikte tahtın bir diğer varisi Berkyaruk üzerine yürüyen Suriye Selçukluları sultanı, sırasıyla Rahbe, Nusaybin ve Musul'u ele geçirdi¹³. Aksungur'un Tutuş'a itaati Azerbaycan'a kadar devam ederken, Berkyaruk'un sultana karşı koyacak kudrette olduğunu gören Türkmen emîr, yanında Bozan da olduğu halde Tutuş'u terk etti¹⁴. Bu şartlar altında Berkyaruk'a karşı koymanın mümkün olmadığını gören Tutuş ise ülkesine geri dönerken, Aksungur da Berkyaruk ile kalmayarak Halep'e avdet etti. Şüphesiz bu durum kısa süre önce terk edilen Tutuş'a ciddi bir meydan okumaydı.

Dımaşk'a döndükten sonra kendisini yüzüstü bırakan emîrlerden intikam almak maksadıyla hazırlıklar yapan Tutuş, özellikle Aksungur'u ortadan kaldırarak Suriye kuzeyinin en önemli şehirlerinden Halep'i ele geçirmek istiyordu. Dımaşk kuvvetlerinin girişimlerinden haberdar olan Aksungur ise, bir süre önce mücadelesinde destek olduğu Berkyaruk'tan

¹¹ Cemâlüddîn Ebû'l-Mehâsin Yûsuf b. Tağrîberdî el-Atâbekî, *en-Nücûmü'z-Zâhire fi Mülûki Mısır ve'l-Kâhire*, c. V, Dârü'l-Kütübî'l-Mısıriyye, Kâhire, 1932, s.133; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, c. XIX, s.434.

¹² Takkuş, *Târihü's-Selâcık*, s. 154.

¹³ Muhammed b. Ali Azîmî, *Târihu Haleb*, Thk. İbrahim Za'rûr, Dımaşk, 1984, s.356; Urfalı Mateos, *Urfalı Mateos Vekayi-Nâmesi (952/1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*, Türkçeye çev. Hrant D. Andreasyan, Notlar: Eduard Dulaurer, M. Halil Yınanç, 2. Baskı, TTK Yayınları, Ankara, 1987, s. 180-181; Hâfız Şemsüddîn Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Osmân b. Kaymâz et-Türkmânî ez-Zehebî, *Düvelü'l-İslâm*, c. II, Matba'at Dâiretü'l-Ma'ârifî'l-Osmâniyye, Haydârâbâd ed-Dekken, 1944, s. 10; Suheil Zakkar, *The Emirate of Aleppo*, Unpublished Doctoral Dissertation, London 1969, s. 243; İbnü'l-Esir, *Atabekiyye*, s. 12; Ebû Şâme, *a.g.e.*, c.I, s. 101; İbn Vâsil, *a.g.e.*, c.I, s. 22-24.

¹⁴ İbnü'l-Esir, *Atabekiyye*, s. 13; Ebû Şâme, *a.g.e.*, c. I, s.102; Urfalı Mateos, *a.g.e.*, s. 181; Ebû'l-Fidâ', *a.g.e.*, c. II, s.18-19; İbnü'l-Verdî, c. II, *a.g.e.*, s. 9.

yardım isterken, bu çağrısı kısa sürede yanıt buldu. Berkyaruk, Abakoğlu Yusuf ve Kürboğa'yı Halep'e desteğe gönderirken, Aksungur'un çağrısına yanıt veren Bozan da bu süreçte Türkmenlerin saflarına katıldı. Yağısıyan'ın Tutuş'un yanında yer aldığı muharebe Sebî'n nehri yakınlarında meydana gelirken, Aksungur, askerlerinin bir kısmının düşman saflarına firar etmesiyle mutlak bir mağlubiyet yaşadı. Aldığı mağlubiyet yetmezmiş gibi Tutuş'un askerleri tarafından esir alınan Türkmen emîr, derdest edilmiş bir halde sultanın huzuruna getirildi. Yanına getirilen emîre oldukça çarpıcı bir sual yönelten Tutuş, "galip geldiği takdirde kendisine nasıl muamele edeceğini" sorarken, aldığı "öldürürdüm!" cevabı üzerine Aksungur'u katletti (H. 9 Cemaziyülevvel 487/M. 27 Mayıs 1094)¹⁵. Aksungur'un ölümü sonrası Halep Tutuş'un eline geçerken, sultanın da kısa süre sonra Berkyaruk karşısında mağlup olarak hayatını kaybetmesi Suriye'deki dengeleri tümünden değiştirdi. Halep ve Dımaşk Tutuş'un oğulları Dukak ve Rıdvan arasında bölünürken, her iki kardeş de Büyük Selçuklular karşısında boyun eğmek zorunda kaldı. Tam da bu yaşananların akabinde Zengî'nin hikâyesi başlamış oluyordu.

İmâdeddîn Zengî'nin Çocukluk Dönemi

Aksungur hayatını kaybettiğinde Atabey Zengî (إتابك زنگي) den başka evladi bulunmuyordu. Babası öldüğünde Halep'te bulunduğu müşterek ifadelerle betimlenen Zengî'nin bu sırada kaç yaşında olduğu hususunda iki farklı rivayet bulunmaktadır. Ebû Şâme, İbnü'l-Esîr, Sıbt İbnü'l-Cevzî ve İbn Hallikân'a göre Aksungur hayatını kaybettiğinde on yaşında olan Zengî, Halep'te babasının Türkmenleriyle meskûn halde bulunurken, yanında kendisi gibi çocuk yaşta olan Ali Küçük vardı¹⁶. Bu rivayete göre

¹⁵ Ebû Abdillâh İzzüddîn Muhammed b. Alî b. İbrâhîm b. Şeddâd el-Ensârî el-Halebî, *el-A'lâku'l-Hatîre fî Zikri Ümerâ'i's-Şâm ve'l-Cezîre*, el-cüzü'l sâlis, nşr. Yahyâ Zekeriyyâ Abbâre, Menşûrât Vezaret es-Sekâfe, Dımaşk, 1991, s. 51; Kemâlüddîn Ebû'l-Kâsım Ömer b. Ahmed b. Hibetillâh İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb Min Târîhi Haleb*, c. II, el-Ma'hedü'l-Firansî bi Dımaşk lî'l-Dirâsetü'l-'Arabiyye, Dımaşk, 1951, s. 111-112; Azîmî, *a.g.e.*, s. 357; İbnü'l-Esir, *Atabekiyye*, s. 15; İbn Vâsıl, *a.g.e.*, c. I, s. 25-26; Ebû Şâme, *a.g.e.*, c. I, s. 102; Ebû'l-Fidâ', *a.g.e.*, s. 20; İbnü'l-Verdî, *a.g.e.*, c.II, s. 10; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, c. XIX, s. 456; Takkuş, *Târihü's-Selâcık*, s. 156-157; Sevim, *a.g.e.*, s. 82-83.

¹⁶ Ebû Şâme, *a.g.e.*, c. I, s.103; İbnü'l-Esir, *Atabekiyye*, s. 15; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, c. XX, s. 364; İbn Hallikân, *a.g.e.*, Vol. I, s. 541.

H. 477 (M. 1084/1085) yılında doğmuş olan Zengî, Aksungur'un Halep hâkimiyeti öncesi hayata gözlerini açmış olmalıydı. Diğer görüşün sahibi İbnü'l-Adîm'e göre ise, İmâdeddîn Zengî babasının Halep emîrliği esnasında H. 480 (M. 1087/1088)'de doğmuş, bebeklik ve çocukluk dönemlerini burada geçirmişti. Bu görüşte İmâdeddîn babası hayatını kaybettiğinde yedi yaşında olmalıydı¹⁷. İki farklı rivayetin hangisinin doğru olduğunu anlamanın belki de tek yolu Aksungur'un evlilik yılları üzerinden annesinin kim olduğunu tespit etmekten geçerken, kaynaklar ne yazık ki bu hususta net bir bilgi vermemektedirler¹⁸. Her halükârda, babası öldüğünde çocuk yaşta olan emîrin en büyük şansı, her ne kadar ölmüş de olsa Aksungur gibi bir babaya sahip olmaktı. Zira babası hayatını Berkyaruk'un sultanlığı uğrunda feda etmiş, üstelik Tutuş'un ölümünün ardından Halep'in başına geçen Rıdvan sultanlık davasına kalkışarak doğruya hareket etmemişti. Bu durum Berkyaruk ile hasımlık derdi olmayan bir emîrin boyunduruğu altında yaşayan Zengî'nin işini kolaylaştırırken, Aksungur'un yaptıklarını unutmayan sultan da Zengî'ye inayet ve ihtimamla bakılması gerektiğini Halep'e iletmişti¹⁹.

Birkaç yıl boyunca etrafındaki Türkmenlerin kontrolünde Halep'te hayatını idame ettiren Zengî'nin talihini tümünden değiştirerek onu Musul şehriyle tanıştıran vakıa Kürboğa'nın Musul'da hâkimiyet tesis etmesi oldu. Kısa süre önce bizzat Berkyaruk tarafından Aksungur'un saflarında yer alması için Halep'e gönderilen Kürboğa, kaybedilen muharebenin ardından esir alınarak Humus'ta hapsedilmişti. Tutuş'un öldüğü tarihe kadar hapiste kalan Kürboğa, sultanın ölümünün ardından Berkyaruk'un başlattığı girişimlerle salıverildi. Özgürlüğüne kavuşmasıyla doğrudan el-

¹⁷ İbnü'l-Adîm, *Bugyetü't-Taleb*, c. VIII, s. 3845; Coşkun Alptekin, *The Reign of Zangi (521-541/1127-1146)*, Atatürk Üniversitesi Yayınları, Erzurum, 1978, s. 21.

¹⁸ Aksungur'un eşlerinden biri Togaşahoğlu İdris'in dadısı, diğeri Melikşah'ın mürebbiyesi idi. Ancak Zengî'nin bu isimlerden hangisinden dünyaya geldiği tam olarak bilinmemektedir. İbnü'l-Kalânîs'de yer alan bir kayda göre, Melikşah'ın mürebbiyesi olan hatun, H. 481 (M. 1088/1088) yılında Aksungur tarafından kazara öldürülmüş, üstelik Aksungur bu duruma çok üzülmüştür. Ebû Ya'lâ er-Reîsülecel Meccürresâ el-Amîd Hamza b. Esed b. Alf b. Muhammed ed-Dimaşki et-Temîmî (İbnü'l-Kalânîsî), *Zeylû Târîhi Dimaşk*, Matbaatü'l-Abâü'l-Yesüüyyûn, Beyrut, 1908, s. 119; Yürekli, *a.g.m.*, s. 114.

¹⁹ Muhammed Süheyl Takkuş, *Târîhu Zengîyyîn fî Musul ve Bilâdi's-Şâm*, Dârü'n-Nefâis, Beyrut, 2010, s. 83.

Cezîre'ye hareket eden Kürboğa sırasıyla Harrân, Nusaybin ve Musul'u zapt etmeyi başardı (H. 489/M. 1096)²⁰.

Tesis ettiği otoritenin ardından Antakya'da Haçlılar karşısında ciddi bir mağlubiyet yaşayan Türk emîr, mağlup şekilde Musul'a dönünce yeniden ve daha ciddi bir ordu tesis etme işine girişti. Zira artık Suriye'de söz sahibi olmaya başlayan Haçlıların varlığı ve el-Cezîre coğrafyasının dinamizmi, Musul emîri açısından kudretli bir askerî yapının komutasını elinde bulundurmaya elzem hale getiriyordu. Bu doğrultuda hareket ederek civar bölgelerden kendisine katılanlara bolca ıktalar vermeye başlayan Kürboğa, kısa süre içerisinde Halep'teki Zengî'nin Türkmenlerinin de dikkatini çekmeyi başardı.

Günlerden bir gün Halep'ten de bir Türkmen grup emîrin yanına çıkageldi. Bu kişilerin birkaç yıl önce Tutuş'a karşı mücadele ettiği Aksungur'un Türkmenleri olduğunu anlayan Kürboğa, onlara Aksungur'un oğlu Atabey Zengî'nin durumunu sordu. Türkmenlerin anlattığına göre, Zengî hâlâ şehirde meskûn haldeydi. Kürboğa da Türkmenlere cevaben: *"O benim kardeşimin oğludur, ben ki insanlar arasında onunla ve onun terbiyesiyle iltisaklı ilk (öncü) kişiyim."* diyerek, Zengî'yi yanına getirmelerini emretti²¹. Kürboğa'nın bu istek ve tutumu karşısında Aksungur'un veliahdını Musul'a getiren askerler, ileride Haçlı Seferi tertip ettirecek kadar etkili işler yapacak Zengî'nin hayatını değiştirmiş oluyorlardı. Kürboğa oldukça sıcak şekilde karşıladığı küçük çocuğu himayesi altına aldığı yetmezmiş gibi, kendisine ve maiyetinde bulunanlara bolca ıktalar tahsis etti²².

İbn Vâsıl'a göre, Kürboğa'nın bu hamlesi iki tarafın da güçlenmesine sebep olurken, Zengî, zaman içerisinde babasının memlûklerini etrafına toplayarak aldığı ıktalarla da meşruiyetini tesis ediyordu. Bu duruma Zengî'nin penceresinden bakan müverrihin düşüncesi makul görünmekle birlikte, Kürboğa'nın hamlesinin nihai maksadını düşünmekte fayda olacağı kanaatindeyiz. Bu hususta değerlendirilmesi gereken en önemli tez, Kürboğa'nın kardeşlik söylemi üzerine inşa

²⁰ İbnü'l-Esir, *Atabekiyye*, s. 15; Ebû Şâme, *a.g.e.*, c. I, s.103-104; İbn Şeddâd, *a.g.e.*, s. 164; İbn Vâsıl, *a.g.e.*, c. I, s.27-28.

²¹ İbn Vâsıl, *a.g.e.*, c. I, s.28; İbnü'l-Esir, *Atabekiyye*, s. 16.

²² İbn Vâsıl, *a.g.e.*, c. I, s.28; İbnü'l-Esir, *Atabekiyye*, s. 16.

ettiğidir. Musul'un Türk valisi, Aksungur için “*kardeşim*” ibaresini kullanıyor, bu sayede Zengî'nin “*himayesini*” her halükârda üzerine alıyordu. Hatta meseleyi bir derece daha öteye taşıyan emîr, Zengî'nin yetiştirilmesi gibi önemli bir meselede söz sahibi ilk kimse olduğunu iddia ediyordu. Burada sorulması gereken en önemli soru şudur: Adı geçen ikilinin geçmişe dayanan ve böylesine iddialı bir söylemi destekleyebilecek herhangi bir bağı mevcut mudur?

Tespit edebildiğimiz kadarıyla, İslâm kaynaklarında bu ikilinin Halep'teki malum muharebe öncesi birbirlerini tanıdıklarına dair herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Halep'e Melikşah'ın batı seferiyle gelmiş olan Aksungur, Bağdat'taki Melikşah ziyareti hariç olmak üzere doğuya bir daha dönmemiş, Kürboğa ise Melikşah'ın batı seferi dâhil bölgeye herhangi bir şekilde gitmemişti. O halde kullanılan söylem ve eylemin bir nedeni olmalıydı.

İslâm tarihi üzerine yaptığı hususi çalışmalarıyla tanınan Sallâbî'ye göre Kürboğa, Aksungur ve ailesinin gerek halk nezdinde gerekse diğer Türkmen beyleri arasındaki şöhretinin başından beri farkında olup, Zengî'nin ikna edilip himaye altına alınması halinde pek çok askerin kendisine katılacağını bilmektedir²³. Yazarın görüşünün doğruluğu hem Kürboğa'nın yaşadığı birkaç savaşta Aksungur taifesinden aldığı destek hem de Zengîlere giden yolda ele alacağımız valilerin istisnasız tamamının Atabey Zengî'yi yanından ayırmamalarından açıkça anlaşılmaktadır.

Sallâbî'nin meseleyle alâkalı fikrini dayandırdığı askerî bakış açısı hakikat olmakla birlikte, bizce gözden kaçırılmaması gereken bir diğer husus; mahalli ve umumî meşruiyet meselesidir. Aksungur Halep'te çok uzun süre görev almamış olsa da, bölgenin idaresinde takip ettiği adil yönetim, halkın üzerindeki gereksiz vergi yükünü kaldırması, yollardaki haydutları temizleyerek ticareti güçlendirmesi, ziraat ve hayvancılığa ciddi destek vermesi ve nihayetinde şehrin bir süredir baş düşmanı konumundaki Tutuş'a karşı mücadelesi, onu insanların gözünde kahramanlaştırmıştır²⁴. Bu durum Aksungur adı ve nesliyle hareket eden

²³ Ali Muhammed Sallâbî, *Zengîler Dönemi*, çev. Turgut Akyüz, Ravza Yayınları, İstanbul, 2014, s. 43.

²⁴ Takkuş, *Târihü's-Selâcık*, s. 156-157; Sevim, *a.g.e.*, s. 82-83.

kimsenin bu bölgelerde meşruiyetini güçlendireceği gibi, merkezle çatışma içerisine girmedikten sonra mahalli idarenin varlığını tanıyan Selçuklu gibi bir yapı içerisinde oldukça makul bir sebeptir. O halde Aksungur üzerinden güçlendirilecek mahalli meşruiyet Kürboğa için oldukça tercih edilebilir durmaktadır. Üstelik Aksungur'un bölgedeki diğer emîrlerden bir farkı da, hali hazırda iktidarda olan Melikşah nesline duyduğu muhabbetir. Zira daha önce de ifade ettiğimiz gibi, Aksungur bu yüzden Tutuş'un saflarını terk ederek Berkayaruk tarafına geçmiş, bir şekilde onun sultan olmasında pay sahibi olmuştur. Bu vaziyeti en iyi bilenlerden biri olan ve bu uğurda esir düşen Kürboğa için, Aksungur'un nesli vâsıtasıyla Berkayaruk nezdinde itibarını güçlendirmek meselesi de yabana atılabilecek bir görüş olmasa gerektir.

Halep'ten Musul'a gelen İmâdeddîn Zengî bu süreçte gençliğe henüz yeni adım atmak üzere olan bir çocuktur. Etrafındaki Türkmenlerle birlikte Kürboğa'nın maiyetinde kalan emîr, muhtemelen hayatındaki ilk seferini Musul ordusuyla birlikte Amîd üzerine gerçekleştirdi. Buna göre, el-Cezîre'deki gücünü arttırmak isteyen Kürboğa, bu süre zarfında Amîd'de hâkimiyet tesis etmiş olan Türkmen bir lider üzerine harekete geçti. Musul ordusuna güç yetiremeyeceğini anlayan Amîd emîri vakit kaybetmeden Sökmen'den yardım isterken, bu durum ilk bakışta avantajlı gibi görünen Kürboğa'yı oldukça zor bir vaziyetin içerisine soktu. Sökmen destekli Amîd ordusu muharebeyi üstün götürürken, küçük Zengî, Türkmen süvarilerinin atları arasında muhafaza altına alındı. Bu sırada olacakların akibetinden korkan askerler birbirlerine Aksungur uğruna savaşmaları gerektiğini hatırlatarak savaşın seyrini değiştirirlerken, Kürboğa, maiyetine aldığı Zengî ve cengâver Türkmen süvarileri sayesinde ilk zaferini elde etmiş oluyordu²⁵.

İmâdeddîn Zengî'nin Kürboğa himayesindeki faaliyetleri Musul emîrinin Hoy şehrinde ölümüne dek devam etti. (H. 495/M. 1102)²⁶. Emîr hayatını kaybettiğinde on beş veyahut on sekiz yaşında olan Zengî,

²⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih (İslâm Tarihi)*, c. X, çev. Abdülkerim Özaydın, Bahar Yayınları, İstanbul, 1987, s. 316; İbnü'l-Esîr, *Atabekiyye*, s. 25-26; Abdülkerim Özaydın, "Büyük Selçuklu Emîri Kürboğa", *Tarih Dergisi*, Yıl 2000, c. 0, Sayı 36, s. 420; Fatma Kömüşlü, *Türkiye Selçukluları İle Zengîler Arasındaki Münasebetler*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2021, s. 33.

²⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, c. X, s. 278.

Musul'da yaşanacakları takip etmeye başladı. Kürboğa ölmeden evvel yerine yakın adamlarından Sungurca'yı aday göstermiş, maiyetindekilere Türkmen komutana itaat etmelerini emretmişti. Bu doğrultuda hareket ederek Musul'u zapt eden Sungurca, kısa süre sonra Hısn-ı Keyfâ'nın Türkmen emîri Musa tarafından öldürüldü. Şehirdeki karmaşadan istifade etmek niyetindeki Ceziret-i İbn Ömer emîri Çökürmüş ise, Musa ile giriştiği mücadeleyi kazanarak Musul'un yeni lideri oldu²⁷.

Melikşah'ın gulâmlarından olan Çökürmüş, uzun zamandır bölgede bulunan önemli Türkmen liderlerden biriydi. Kürboğa'nın ardından Musul şehrinin liderliğine yeni birinin gelmesi Zengî açısından belirsizliğe işaret etse de, korkulacak bir şey olmadığı kısa sürede anlaşıldı. Şehrin yeni emîri vakit kaybetmeden Zengî'yle irtibata geçerken, kendisine oldukça güzel muamelede bulundu. Zira kaynakların ifade ettiklerine bakılırsa, Suriye ve el-Cezîre siyasetine hâkim olan emîr, Aksungur'un konumunu gayet iyi biliyordu. Çökürmüş'ün kendisine evladı gibi muamele etmesini unutmayan Zengî ise, ileride Musul'da hâkimiyetini tesis ettiğinde emîrin oğlu Nâsirüddîn Kûrî'ye sahip çıkacak, kendisine bolca ikram ve ıktada bulunarak onu kızıyla evlendirecekti²⁸.

Çökürmüş'ün Musul hâkimiyeti beş yıla yakın bir zaman dilimini kapsarken, emîr bu süre zarfında oldukça ciddi mücadelelere girişti. Harrân'da Haçlıların mağlup edilerek Urfa kontu II. Baudouin ve Tell-Bâşir kontu Joscelin'in esir edilmesi, Urfa'nın M. 1104 ve M. 1105 yıllarında muhasarası, Artuklu emîrllerinden Yâkûtî'nin öldürülmesi, Melik Muhammed Tapar ile Musul önlerinde muharebe, Rıdvan öncülüğündeki Türkmen ittifakının dağıtılması şeklinde özetlenebilecek olan dönemde, Zengî'nin faaliyetleri hakkında ne yazık ki bilgi bulunmamaktadır. Çökürmüş'ün Zengî'ye muhabbeti ve Türkmenlerin Kürboğa dönemindeki başarıları göz önüne alındığında atebeyin zikredilen faaliyetlere dâhil olduğunu düşünmek olağan olacaktır.

²⁷ Ebû Şâme, *a.g.e.*, c. I, s. 104; Sibt İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, c. XX, s.364; Takkuş, *Târîhu Zengîyyîn*, s. 62-63.

²⁸ İbnü'l-Esir, *Atabekîyye*, s. 16; Ebû Şâme, *a.g.e.*, c. I, s.104; Sibt İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, c. XX, s. 364.

Atabey bu süreçte hiçbir surette Çökürmüş'ün itaatinden çıkmazken, öldüğü tarihe kadar emîrin yanında kalmıştır.

Çökürmüş iktidarı H. 500 (M. 1107) yılına kadar devam ederken, muhtelif sebeplerden dolayı Selçukluların yeni sultanı Muhammed Tapar ile anlaşmazlığa düşen emîr, Haçlılar üzerine sefer tertip etmekle görevlendirilen Çavlı Sagave ile muharebeye tutuştu. Çavlı'nın üzerine geldiğini öğrenerek Musul'dan çıkan Çökürmüş hasmını Erbil civarında karşılarken, yapılan mücadelenin neticesinde esir düştü ve kısa süre sonra öldürüldü²⁹. Ancak Çökürmüş'ün öldürülmesi Çavlı açısından sorunları çözmemişe benziyordu. Zira Musul'u Çavlı'ya vermek istemeyen eşraf, Türkiye Selçuklu sultanı I. Kılıçarslan'a bölgeye gelerek şehri himayesine alması hususunda çağrıda bulunmuşlardı. Yapılan davete icabet ederek bölgeye gelen I. Kılıçarslan'ın yaşananlara dahil bölgedeki istikrarsızlığı derinleştirirken, sultanın Habur önlerindeki muharebede mağlup olarak hayatını kaybetmesi dengelerin yeniden Çavlı lehine değişmesine neden oldu. Rakipsiz kalan Çavlı bir süre önce muhasarayı kaldırarak çekildiği Musul'u ele geçirirken, kısa sürede hâkimiyetini de tesis etti (M. Temmuz 1107)³⁰.

İmâdeddîn Zengî'nin Gençlik Dönemi

Çavlı'nın şehri ele geçirdiği sırada yirmili yaşlarda genç bir kumandan olan Zengî, Musul'da adeta bir gelenek halini almaya başlayan durumdan payını aldı. Emîr Çavlı tıpkı halefleri gibi hareket ederek Zengî'yi himayesine almış, kendisine hoşgörüyü muamele etmişti. Görünen o ki göreve kim gelirse gelsin Musul artık Zengî ve Türkmenlerinin yurdu haline gelmiş, İmâdeddîn tabiri caizse şehrin demirbaşlarından olmuştu. Ancak bu dönemin diğerlerinden farkı Çavlı'nın Sultan Muhammed Tapar'a isyanı olurken, merkezden üzerine gönderilen Altuntekinoglu Mevdûd'dan kaçan emîr Suriye coğrafyasına yönelmek zorunda kaldı.

²⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, c. X, s.339-341; İbnü'l-Kalânîsî, *a.g.e.*, s. 106; Takkuş, *Târîhu Zengîyyîn*, s. 66-67; Abdülkerim Özaydın, *Sultan Muhammed Tapar Devri Selçuklu Tarihi (498-511/1105-1118)*, TTK Yayınları, Ankara, 1990, s. 52-53.

³⁰ İbnü'l-Kalânîsî, *a.g.e.*, s. 158; Sibt İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, c. XIX, s.16; Takkuş, *Târîhu Zengîyyîn*, s. 67-69.

Çavlı isyanı Zengî için yeni bir dönüm noktasına da tekabül ediyordu. Zira daha önce Çökürmüş'ün isyanında son ana kadar emîrin maiyetinden ayrılmayan Türkmen lider, Çavlı'nın isyan etmesiyle yeniden iki güç arasında kalıyordu. Bu defa yaşının ve yaşadıklarının da etkisiyle çok fazla zorlanmadan karar veren İmâdeddîn Zengî, Çavlı'nın yanında kalmayarak Mevdûd saflarına katıldı. Zengî tercihini Selçuklu idaresinden yana kullanmıştı³¹. İmâdeddîn Zengî'nin yanına gelmesini oldukça müspet bir şekilde karşıladığı anlaşılan Mevdûd ise, bölgedeki saygınlığı günden güne artan bu delikanlıya ikramda bulunmayı ihmal etmedi. Kaynakların da belirttiği üzere, bu iştirak Musul ordusundaki Türkmen nüfusu arttırırken, tıpkı selefleri gibi Zengî'nin babasından gelen bölgesel kudretin farkında olan Mevdûd, Musul'daki valiliği boyunca Haçlılara karşı yürüttüğü askerî faaliyetlerde kendisinden defalarca istifade etti³².

Mevdûd'un Haçlılar üzerine ilk seferi Urfa üzerine olurken, Musul emîrine Necmeddin İlgazi ve Sökmen el-Kutbî gibi Türkmen emîrler yardıma geldi. Kaynakların ifadesiyle çok kalabalık olan Türkler şehri bir süre muhasara ederlerken, Zengî de Mevdûd'un askerleri arasında yer alıyordu³³. Haçlıların ekinleri tahrip edilse de şehrin bir türlü düşürülememesi Kudüs kralı I. Baudouin'in bölgeye gelişini teşvik ederken, olası bir baskından kurtularak Haçlıları tuzağa çekmek isteyen Türkler, Harrân taraflarına çekildiler. Türklerin ricatı kralın emriyle takip edilirken, kısa süre sonra iç bölgelerde yaşanabilecek tehlikeli durumdan çekinen Haçlılar geri dönmeye karar verdiler. Mevdûd düşmanlarını takip edip dönmek üzere olan askerlerden bir kısmını Fırat kıyılarında kılıçtan geçirse de, Kudüs kralı hayatını kurtarmayı başardı (H. Şevval 503/M. Mayıs 1110)³⁴.

³¹ İbnü'l-Esir, *Atabekiyye*, s. 17; Ebû Şâme, *a.g.e.*, c. I, s. 104-105; Sibt İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, c. XX, s. 364; Takkuş, *Târîhu Zengîyyîn*, s. 84; Ridha, *a.g.t.*, s. 26.

³² Ebû'l-Kâsım Alî b. el-Hasan b. Hibetillâh b. Abdillâh eş-Şâfî (İbn Asâkir), *Târîhu Medîneti Dımaşk*, c. XIX, Thk. Muhibbüddîn Ebû Saîd Ömer b. Garâme el-Amrevî, Dârü'l-Fıkr, Beyrut, 1995, s. 85; İbn Vâsıl, *a.g.e.*, c. I, s.27-28; Ebû Şâme, *a.g.e.*, c. I, s.105; Sibt İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, c. XX, s.364.

³³ Ebû Şâme, *a.g.e.*, c. I, s. 104.

³⁴ İbnü'l-Kalânîsî, *a.g.e.*, s. 169-170; İbnü'l-Esir, *Atabekiyye*, s. 17; Ebû Şâme, *a.g.e.*, c. I, s. 104; İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb*, c. II, s. 155; Birsnel Küçüksipahioğlu, "Mevdûd b.

Zengî'nin Mevdûd ile birlikte Haçlılara karşı yürüttüğü ikinci faaliyet M. 1111 yılında gerçekleşirken, hedef bu defa Suriye toprakları oldu. Suriyeli Müslümanların yardım talepleriyle başlatılan sefere çok sayıda yerel bey/emîr iştirak etti. Mevdûd öncülüğündeki müşterek ordu Urfa'nın kısa süreli muhasarasının ardından Joscelin'e ait olan Tell-Bâşir önlerine gelirken, burada kırk beş gün süren bir kuşatma işine girişildi. Joscelin'in hileleri ve Suriye'den gelen yardım talepleriyle yarıda kesilen muhasara Müslümanların Halep önlerine gelişiyle devam ederken, şehrin metbû Rıdvan yardımı gelen ordulara kapıları açmadı. Halep'in yağmalanmasından korkan emîrin Müslümanları yüzüstü bırakması bölünme emareleri gösteren ordunun büyük ölçüde dağılmasına neden oldu. Bu sırada Dımaşk'ın Türkmen emîri Tuğtekin Mevdûd'un yardımına gelince, geriye kalan emîrlere hep birlikte Ma'arratu'n-Nu'mân'a hareket ettiler. Burada da devam eden bölünme Mevdûd ve Tuğtekin'in tamamen yalnız kalmasına neden olurken, Zengî hariç olmak üzere Müslüman ordusunun tamamı dağıldı³⁵. Bağımsız bir lider gibi hareket etmekten çok Mevdûd'a mutlak itaatle hareket eden genç Zengî, Musul'a dönmek için Mevdûd'un tüm seferi bitirmesini beklemişti. İlgili kaynakların detaylı aktarımıyla Asi Nehri kıyılarında yaşanan muharebede Türkler Haçlılara karşı üstünlük sağlarken, Mevdûd ve Zengî kazanılan zaferin ardından Musul'a birlikte geri döndüler³⁶.

Suriye'deki seferin ertesi yılı Urfa üzerine akın tertip eden Mevdûd, içeriden bir grup Ermeni ile anlaşarak şehri ele geçirmeye çalıştı. İttifak edilen Ermeniler vâsıtasıyla burçtan sızma girişiminde bulunan Türkler son anda fark edilince başarısızlıkla neticelenen askerî faaliyet, buna rağmen Haçlılar arasında büyük korkuya neden oldu³⁷. İslâm

---

Altuntekin: Haçlılarla Mücadele Eden Bir Selçuklu Komutanı'', *TYB Akademi*, Yıl: 4 Sayı: 12, Eylül 2014, s. 40-41; Takkuş, *Târîhu Zengîyyîn*, s. 69-70.

³⁵ İbnü'l-Esir, *Atabekiyye*, s. 17-18.

³⁶ Üsâme İbn Münkız, *İbretler Kitabı (Kitab El-İ'tibar)*, çev. Yusuf Ziya Cömert, Ses Yayınları, İstanbul, 1992, s. 108-109; Albert of Aachen, *Historia Ierosolimitana: History of the Journey to Jerusalem*, Edited and Translated by Susan B. Edgington, Clarendon Press, Oxford, 2007, s. 817-819.

³⁷ Anonymous Syriac Chronicle, İng. çev. A. S. Tritton and H. A. R. Gibb, "The First and Second Crusades from an Anonymous Syriac Chronicle", *Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland*, No. 1 (Jan. 1933), pp. 83-84; Smbat Sparabet,

kaynaklarının zikredilen muharebeyle alâkalı sessiz kalmaları Türk ordusunda Zengî'nin var olup olmadığı konusunda belirsizliğe neden olsa da, yine aynı kaynaklarda umumi ifade biçiminde yer alan Zengî'nin Mevdûd tarafından tüm muharebelerde kullanıldığı ibaresi göz önüne alındığında, atabeyin burada da var olduğunu düşünmek makul olacaktır.

İmâdeddîn Zengî'nin Mevdûd döneminde iştirak ettiği ve muhtemelen Musul Atabeyliği öncesindeki en önemli seferi H. 507 (M. 1113)'de Taberîyye önlere yaşandı. Buna göre, Kudüs kralı I. Baudouin bir süredir Dimaşk civarlarında akınlar yaparken, bundan rahatsız olan Tuğtekin, Musul emîrine haber göndererek yardım talep etti. Dimaşk'tan gelen çağrıya yanıt vererek Suriye'ye doğru hareket eden Mevdûd, maiyetinde Zengî ve birkaç Türkmen emîrle birlikte yürüyüşe geçti. Selemiyye otlığında bir araya gelen iki lider Taberîyye gölü yakınlarındaki el-Kuhvâne'ye kadar ilerleyerek burada ordugâh kurunca, Kudüs kralı I. Baudouin Haçlı liderlerine haber göndererek onlardan yardım talep etti. Kralın yardım çağrısına karşılık vermek isteyen Haçlılar hazırlıklara başlarken, muharebe hiç de beklenmedik bir anda vuku buldu. Haçlıların tam manada toparlanamadığı bir anda Sinabra köprüsü üzerinde karşılaşan öncülerin mücadelesiyle başlayan muharebe Türkler tarafından kazanılırken, Haçlılar, tepelik bir alana çıkarak günler boyunca burada beklemek zorunda kaldılar³⁸. Düşman ordularının sıkıştırılmış olması Türklerin Kudüs'e kadar uzanan sahada rahatça akınlar yapmasına neden olurken, Zengî, hem mezkûr muharebede hem de devamında gelişen harekâtlarda oldukça başarılı işlere imza attı. İslâm tarihçilerinin eşi benzeri görülmemiş

Chronicle, İng. trc. Robert Bedrosian, Long Branch, New Jersey, 2005, s. 63; Mateos, *a.g.e.*, s. 246-247.

³⁸ Ebû Zeyd Veliyyüddîn Abdurrahmân b. Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Hasen el-Hadramî el-Mağribî et-Tûnisî (İbn Haldûn), *Kitâbü'l-İber Dîvânü'l-Mübtede ve'l-Haber fî Eyyâmî'l-Arab ve'l-Acem ve'l Berber ve Men-Âsarahüm min-Zevî's-Sultânî'l-Ekber*, c. V, Matbaatü Bûlâk, Kahire, 1865, s. 42; Fulcherius Carnotensis, *Kudüs Seferi*, çev. İlcan Bihter Barlas, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2009, s. 187; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fî't-Tarih*, c. X, s. 396; İbnü'l-Kalânîsî, *a.g.e.*, s. 185; Takkuş, *Târîhu Zengîyyîn*, s. 76-77.

kahramanlıklar olarak ilan ettiği faaliyetler neticesinde atabeye eş-Şâmî denmeye başlandı³⁹.

İlkbaharda başlayıp sonbahara dek süren muharebe süreci Mevdûd ordusunda gevşemelere neden olurken, askerlerin büyük kısmı emîrden müsaade alarak memleketlerine dönmeye başladılar. Haçlılar üzerine kurduğu hâkimiyeti yitirmek istemeyen Mevdûd ise, seferlerini bir dahaki sene devam ettirmek niyetiyle Dimaşk'ta kaldı. Şehirde kaldığı süre zarfında ordugâhından yalnızca Cuma namazlarını kılmak için çıktığı kaydedilen Türk lider, günlerden bir gün gittiği Cuma namazında üzerine saldıran birkaç Bâtını tarafından katledildi⁴⁰.

Yaşananlar esnasında Mevdûd'un yanında olduğu bilinen Zengî artık yirmili yaşların sonuna gelmiş, Taberiyye'de yaptıklarıyla askerleri arasında Şamlı olarak anılmaya başlanmış ve kahramanlığıyla Haçlılar tarafından da şaşkınlık ve hayranlıkla izlenen bir liderdi. Bu süreçte yaşananlar atebeyin şöhretini el-Cezîre'nin ötesine taşıırken, Zengî'nin kendi namıyla değil de Aksunguroğlu olarak bilindiği çocukluk döneminin de bitişine tekabül ediyordu. Zira Zengî eş-Şâmî artık ciddi bir Türkmen grubunun lideri, tahakkümü altında olduğu kişinin siyasî yaşamını bireysel olarak etkileyebilecek çapta bir emîr sayılırdı. Ancak gerek yetiştiği siyasî koşullar gerekse idarî öngörüsü sayesinde münferit bir harekete kalkışmak için uygun zaman olmadığını bilen Türkmen lider, yeniden Musul'a dönerek Selçuklu sultanın tayin ettiği valinin hizmetine girmeyi uygun gördü.

Atabeylik Öncesi Son Faaliyetler ve Musul

Mevdûd gibi önemli bir liderin ölümü Selçuklular açısından oldukça olumsuz bir gelişmeydi. Bir süredir Haçlılara karşı verilen başarılı mücadelenin akamete uğramaması gerektiğinin farkında olan Sultan Muhammed, Musul'a Irak'ın namılı emîrlilerinden Aksungur el-Porsukî'yi tayin ederken, kendisine vakit kaybetmeden Haçlılarla mücadele

³⁹ İbnü'l-Esir, *Atabekîyye*, s. 18-19; Takkuş, *Târîhu Zengîyyîn*, s. 84-85.

⁴⁰ İbn Asâkir, *a.g.e.*, c. XIX, s. 85; İbnü'l-Esir, *Atabekîyye*, s. 19; Ebû Şâme, *a.g.e.*, c. I, s. 106; Sibt İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, c. XX, s. 364.

etmesini emretti. Üstelik emîrin yanına oğlu Melik Mesud'u da veren sultan, Porsukî'yi kendisine atabey ilan ediyordu⁴¹.

Sultandan aldığı direktif doğrultusunda hareket ederek Musul'a giden Porsukî evvela civar emîrlerle iletişime geçti. Bu kişilerden biri de Zengî'ydî. Sultan, Porsukî Bağdat'tan ayrılmadan evvel bölgedeki emîrlere haber gönderip kendilerini Musul'un yeni liderine itaat etmeye davet ederken, emîre de Zengî'ye sahip çıkması gerektiğini söylemişti. Sultanın sözünü tutan Aksungur şehre gelir gelmez Zengî'yi yanına çağırtdı ve kendisine bolca ihsanda bulundu⁴². Oldukça sıcak geçtiği anlaşılan ilk görüşmenin ardından sultanın emrettiği sefere çıkmak için hazırlık yapmaya başlayan Musul ordusu, on beş bin kişilik olduğu ifade edilen bir kalabalıkla Urfa hedefiyle harekete geçti. Cezîret-i İbn Ömer'in teslim alınmasıyla başlayan harekât Mardin'in muhasarasıyla devam ederken, şehrin sahibi İlgazi, Aksungur'un yarattığı baskıdan kurtulabilmek maksadıyla oğlu Ayaz'ı bir grup askerle Musul emîrinin maiyetine verdi⁴³. Mardin'in akabinde Urfa önlerine hareket eden müttefik kuvvetler iki aylık kuşatmaya rağmen şehri ele geçiremedi. Bu sırada baş gösteren iaşe sıkıntısı Porsukî'yi Samsat ve Surûc taraflarına gitmeye zorlarken, adı geçen bölgeler Türkler tarafından yağmalandı. Olayla alâkalı bilgi veren kaynaklarda ifade edilene göre, Zengî özellikle son muharebelerde bolca yiğitlik ve şecaat sergiledi⁴⁴. Ancak Porsukî açısından muharebe seyrinin değişmesi İlgazi'nin oğlu Ayaz'ın tutuklanmasıyla başladı. Bu duruma öfkelenen İlgazi askerlerini toplayarak Porsukî'nin üzerine yürürken, Musul ordusu ciddi bir mağlubiyet yaşadı (M. 1114).⁴⁵

Porsukî'nin İlgazi'ye mağlup olup Melik Mesud'un esir düşmesine neden olması, emîrin Musul valiliğinden azledilmesiyle neticelendi. Ondan boşalan göreve Cüyüş Bey getirilirken, İlgazi'nin sultandan çekinerek serbest bıraktığı Melik Mesud bu defa da yeni emîrin yanına

⁴¹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, c. X, s. 399; İbn Haldûn, *a.g.e.*, c. V, s. 42.

⁴² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, c. X, s. 399; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, c. XX, s. 365.

⁴³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, c. X, s. 399; İbn Haldûn, *a.g.e.*, c. V, s. 42.

⁴⁴ İbnü'l-Esîr, *Atabekiyye*, s. 19-20; Ebû Şâme, *a.g.e.*, c. I, s.106; İbn Haldûn, *a.g.e.*, c. V, s. 42; Takkuş, *Târîhu Zengîyyîn*, s. 79-80.

⁴⁵ Tülay Metin, "Emîr Necmeddin İlgâzi Dönemi Artuklu-Haçlı Münasebetleri ve Afrin Zaferi (28 Haziran 1119)", *Bellefen*, 83 (298), 2019, s. 817-852.

gönderildi. İmâdeddîn Zengî bu süreçte Musul'da beklerken, Cüyüş Bey'in gelişiyle birlikte bu defa da onun himayesini kabul etti⁴⁶. Zengî açısından bu dönemin ilk faaliyeti Suriye'de yaşanırken, Selçuklu ordusunun lideri bu kez Musul valisi değil Hemedân emîri Porsukoğlu Porsuk oldu⁴⁷. Ciddi bir katılımı gerçekleştiren seferde Türkler Asi Nehri kıyılarında karşı karşıya geldikleri Haçlıları çekiliyormuş gibi yapıp kandırarak sırasıyla Humus ve Kefertâb'ı ele geçirirken, düşmanlarının ilerleyişini durduramayan Haçlılar çareyi kendi memleketlerine dönmekte bulmuşlardı. Buna rağmen yaşananları yakından takip eden Antakya Prinkepsi Roger, yavaş yavaş dağılmaya yüz tutan Türk ordusunu Tell-Dânis civarında ciddi bir bozguna uğrattı (M. 1115)⁴⁸. Suriye'de alınan mağlubiyetin ardından Musul valisi ve Türkmenler bir süre Irak meseleleriyle uğraşmak zorunda kalırken, Zengî de bu durumdan payını fazlasıyla alacaktı.

Selçuklular açısından sorunların başlangıcı Sultan Muhammed'in ölümüyle başladı. Sultanın hayatını kaybetmesiyle Büyük Selçukluların başına henüz çocuk yaştaki oğlu Mahmud getirilirken, bu duruma evvela Mahmud'un kardeşi Mesud ardından Tapar'ın kardeşi Sencer karşı çıktı. Babasının tahtına geçtikten sonra İsfahan'da oturan Sultan Mahmud'un Irak işlerini aksatması birkaç yıldır Musul'da bulunan Mesud'un iştahını kabartmıştı. Yanındakilerin de teşvikiyle Bağdat'a giden Melik Mesud, maiyetinde Cüyüş Bey ve Zengî olduğu halde şehre girerken, çok da zorlanmadan kontrolü ele geçirdi. Maksudı sultanlık olmadığı anlaşılan melik bir süre sonra Cüyüş Bey'in aracılığıyla İsfahan'a haber göndererek imtiyaz talebinde bulunurken, Mahmud onun isteğini önce kabul ardından isyan ettiği gerekçesiyle reddetti. Melik Mesud bu halde yaşananları daha ileri götürmeyerek gerisin geriye dönerken, birinci isyan hareketi uzun sürmeden sona ermiş oldu (M. 1118)⁴⁹.

Bağdat'ta yaşanan cılız isyan girişiminin akabinde Sultan Mahmud'un karşısına bu defa amcası Sencer çıkarken, ikilinin anlaşmazlığı Sâve

⁴⁶ Ebû Şâme, *a.g.e.*, c. I, s. 106; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, c. XX, s. 365.

⁴⁷ İbn Münkız, *a.g.e.*, s. 113.

⁴⁸ Walter The Chancellor, *Walter The Chancellor's The Antiochene Wars*, Translation and Commentary: Thomas S. Asbridge-Susan B. Edgington, Routledge Taylor&Francis Group, 2018, s. 97-106; Carnotensis, *a.g.e.*, s. 190; Urfalı Mateos, *a.g.e.*, s. 257.

⁴⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, c. X, s. 428-430; Takkuş, *Târîhu Zengîyyin*, s. 85.

civarındaki muharebeyle neticelendi. Muhammed Tapar'ın küçük oğlu Mahmud mağlup şekilde geri çekilmek zorunda kaldı. Bir süre sonra Vezir es-Sümeiremi'nin devreye girip Mahmud'un affedilmesiyle devam eden süreç, Muhammed Tapar nesli üzerinden Irak Selçuklularının tesisi anlamına geliyordu (H. 513/M. 1119)⁵⁰.

İmâdeddîn Zengî'nin Musul ahalisiyle birlikte katıldığı birinci isyan başarısızlıkla neticelenirken, sultanın aleyhine hareket etmenin netice getirmediğini de göstermiş oldu. Ancak bu girişimden iki yıl sonra Irak'ın sorunlu emîri Dübey's'in yeniden çeşitli faaliyetlerde bulunmaya başlaması, Irak'ın bir kez daha karışacağına en büyük alametiydi. Cüyüş Bey'e gizlice mektuplar göndermeye başlayan Hille emîri Dübey's, onu Melik Mesud'un yeniden isyan etmesi gerektiğine ikna etmeyi başarmıştı. Meliki destekleyeceğine dair vaatlerde bulunan Dübey's, babası Sadaka'nın öldürülmesinden beri en önemli rakibi olarak gördüğü Porsukî'nin de tutuklanmasını istiyordu. Bu durumdan haberdar olan Porsukî vakit kaybetmeden Sultan Mahmud'un yanına kaçarken, isyan girişiminden haberdar olan sultan ise kardeşi ve atabeyine haber göndererek onlara bu girişimden vazgeçmeleri gerektiğini söyledi. Tüm bunlar olup biterken hâlâ Cüyüş Bey'in yanında olan Zengî, sultanın uyarılarına kulak asmamaları üzerine mezkûr ikilinin yanına giderek onları akıbetlerinin hayır olmadığı konusunda uyardı ve yanlarından ayrıldı⁵¹.

Otuzlu yaşların ortasına gelmiş olan Türkmen lider kısa süre önce yaşananlardan ders çıkartmış, muhtemelen Aksungur el-Porsukî gibi önemli bir liderin karşı safa geçmesiyle de kardeşler arasındaki mücadeleye müdahil olmamaya karar vermişti. Uyarılara kulak asmadıkları gibi, Zengî ve Porsukî gibi iki önemli liderin yanlarından ayrılmasını da önemsemeyen isyancılar Sultan Mahmud'un karşısına çıkarken, yapılan muharebede ciddi bir hezimete uğramaktan

⁵⁰ Abdülkerim Özeydin, "Sencer", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. XXXVI, İstanbul 2009, s. 507-511; Alptekin, *a.g.e.*, s. 22-23.

⁵¹ Ebû Şâme, *a.g.e.*, c. I, s. 111; İbnü'l-Esir, *Atabekiyye*, s. 22; Takkuş, *Târîhu Zengîyyîn*, s. 85; Osman Gürbüz, "XII. Yüzyıl İslâm Dünyasında Örnek Bir Yönetici: İmâdeddin Zengî", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı: 38, Erzurum 2012, s. 53.

kurtulamadılar (H. 514/M. 1120)⁵². Muharebe Irak Selçuklularında iktidarın mutlak sahibini gösterdiği gibi, yaşananların öncesinde doğru safı tercih etmiş olan Porsukî ve Zengî'nin yükselmesine de neden olacaktı.

Sultan Mahmud, ihanetine rağmen hayatını bağışladığı Cüyüş Bey'i Musul'daki görevinden azlederken; Musul, Ceziret-i İbn Ömer, Sincar, Nusaybin ve civar bölgeleri yeniden Aksungur el-Porsukî'ye ikta ederek Zengî'yi muhafaza etmesini özellikle tembihledi. Sultanın emrine riayet ederek şehre gider gitmez Zengî'ye itimat ederek bolca ihsanda bulunan Porsukî, Türkmen emîrin mevkisini de yükseltti⁵³. Porsukî ve Zengî her ne kadar Haçlılarla mücadele için görevlendirilerek Musul'a gönderilseler de, Irak'ta suların bir türlü durulmaması ikilinin yüzlerini yeniden güneye dönmelerine neden olacaktı.

Kardeşiyle yaşadıklarından sonra Bağdat'a gelen Sultan Mahmud bir buçuk yıllık bir bekleyişin ardından ayrılmak üzere hazırlıklar yaparken, Halife el-Müsterşid, Dübeys'e güvenmediğini ve şehirde ona karşı Porsukî'nin yetkilendirilmesi gerektiğini ifade etti. Halifenin söylediklerini ciddiye alan sultan, Musul emîrini Bağdat'a davet ederken, onu Bağdat şahnesi yaparak olası mücadelede vekil tayin etti⁵⁴. Bu doğrultuda hareket eden Porsukî yanında Zengî de olduğu halde Bağdat'a gelirken, Dübeys'in bitmek bilmeyen tacizlerine son vermek üzere askerî hazırlıklara girişti. Hazırlıklarını tamamladıktan sonra Hille üzerine yürümek maksadıyla yola çıkan Porsukî, Beşir Nehri yakınlarına geldiğinde beklemediği bir mağlubiyet yaşadı. Havanın sıcaklığından atların telef olması, askerlerin Porsukî'nin saf değiştirmesini bozgun zannetmeleri veya emirlerden bazılarının Porsukî'ye suikast yapacağı söylentisiyle emîrin çekildiği iddialarıyla bezenen mağlubiyet, Dübeys'e ciddi bir şöret kazandırmıştı (M. 1122)⁵⁵.

⁵² Ebû'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fi Târîhi'l-Mülûk ve'l-Ümem*, c. XVII, Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut, 1995, s.186; İbnü'l-Esir, *Atabekiyye*, s. 22-23; Ebû Şâme, *a.g.e.*, c. I, s. 111; İbn Vâsil, *a.g.e.*, c. I, s. 29-30; Takkuş, *Târîhu Zengîyyîn*, s. 85; Alptekin, *a.g.e.*, s. 23.

⁵³ İbnü'l-Esir, *Atabekiyye*, s. 24; Ebû Şâme, *a.g.e.*, c. I, s. 112.

⁵⁴ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, c.X, s.473; Alptekin, *a.g.e.*, s. 23.

⁵⁵ İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, c. XVII, s. 205; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, c. X, s. 473-474.

Bağdatla yetinmek istemeyen Dübeys'in vakit kaybetmeden Mühelhil el-Kürdî komutasındaki bir orduyu Vâsıt üzerine göndermesi, Zengî'nin hayatındaki en büyük kırılmalardan birine tekabül ediyordu. Vâsıt'ta bulunan Türkler Dübeys'in öncülerini mağlup etmiş olsalar da, büyük bir orduya karşı koyacak güçleri yoktu. Bu durumun farkında bir şekilde Porsukî'den yardım isteyen Vâsıtlı Türklere maiyetindeki emirlerden Tuntaş (Altuntaş) ve Zengî ile yanıt veren Porsukî, her iki isme de şehri savunmalarını tembihledi. Üstelik Vâsıt şehri her ne kadar Porsukî adına da olsa Zengî'ye ıkta ediliyordu. İkilin Vâsıt'a varması dengeleri değiştirirken, Dübeys ordusu mağlup edildiği gibi Mühelhil de esir alındı⁵⁶. Zengî böylece otuz beş veyahut otuz sekiz yaşında Selçuklu kontrolündeki ilk toprağını edinmiş oldu. Üstelik Vâsıt'tan kısa süre sonra Basra'yı da kendi adına Zengî'ye ıkta eden Musul emîri, ondan şehirdeki bedevi akınlarını durdurmasını istedi. Zengî'nin bu görevi de başarıyla gerçekleştirip güneyde ciddi bir güç haline gelmeye başlaması Dübeys'i korkuturken, Arap emîr Vâsıt önlere yaşananların intikamını almak için doğrudan Bağdat'a gitmeye karar verdi⁵⁷.

Dübeys'in yaptığı hazırlıklardan haberdar olan el-Müstersid vakit kaybetmeden asker toplamaya başladı ve bu sırada Bağdat dışında bulunan Porsukî ve Zengî de desteğe çağrıldı. Halife bu defa meseleyi hiç olmadığı kadar ciddiye alıyordu. Onun çağrısına icabet ederek bölgeye hareket eden Porsukî Bağdat'tan çıkan halifeyi karşılarken, ikili birlikte en-Nîl'in nahiyelerinden el-Mübâreke mevkiine gittiler. İki taraf da ordularını tanzim ederken, İmâdeddîn Zengî yanındaki Vâsıt askerleriyle birlikte arka saflarda halifeye yakın bir yerde konumlandı. Dübeys'in ordusu on bin süvari on iki bin piyade, Porsukî ordusu ise sekiz bin süvari beş bin piyadeden müteşekkildi. H. 517 yılının Muharrem (M. Mart 1123) ayında yaşanan muharebede Dübeys mutlak şekilde mağlup edilirken, Zengî tıpkı Taberiyye'de olduğu gibi burada da ciddi kahramanlıklar göstererek muharebenin kızıştığı bir anda halifenin hayatını kurtardı⁵⁸.

⁵⁶ İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, c. XVII, s. 209; İbnü'l-Esir, *Atabekiyye*, s. 24.

⁵⁷ İbnü'l-Esir, *Atabekiyye*, s. 25; Ebû Şâme, *a.g.e.*, c. I, s. 113; İbn Vâsıl, *a.g.e.*, c. I, s.30; Takkuş, *Târîhu Zengîyyîn*, s. 85-86; Alptekin, *a.g.e.*, s. 24.

⁵⁸ İbnü'l-Esir, *Atabekiyye*, s. 25-26; İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, c. XVII, s. 210-217; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, c. XX, s.365; Ebû Şâme, *a.g.e.*, c. I, s. 113; İbn Vâsıl, *a.g.e.*, c. I, s. 30; Takkuş,

Bağdat-Musul müşterek kuvvetlerinin Haçlıları mağlup etmesi Muhammed Tapar'dan bu yana Irak'taki en büyük tehlikelerden birini ortadan kaldırırken, halifenin nispeten daha rahat hareket etmesine de neden oldu. Yaşananların ertesi yılı kendisine büyük yardımları dokunan Porsukî'yle anlaşamadığını öne süren el-Müstersid, emîri sultana şikâyet ederek şahnelikten azledilmesini istedi. Halifenin bu husustaki isteğini kırmayan sultan ise, Porsukî'yi şahnelik görevinden alarak emîri Musul'daki görevine iade etti⁵⁹. Bağdat'tan ayrılmak üzere hazırlıklarını tamamlayıp şehrine dönen Porsukî, tüm bu olan biten yaşanırken Basra'da bulunan Zengî'ye haber göndererek yanına gelmesini istedi. Ancak Porsukî'nin hesaba katmadığı şey, Zengî'nin artık çocuk olmadığı ve emîrliği bizzat tecrübe etmek istediği gerçeğiydi.

Aksungur'un talebini reddederek maiyetindeki Türkmenlerle konuşan Zengî, Musul'a her gün yeni bir emîrin atandığını, kendilerinin de bazen Musul bazen Irak bazen Cezîre bazen ise Şam olmak üzere atanan emîr nereye giderse peşlerinden sürüklendiğini, ancak artık doğrudan Sultan Mahmud'un eşrafından olmayı yeğlediğini ifade etti⁶⁰. Sözlerinden de anlaşılacağı üzere, Zengî'nin niyeti aşikârdı. Emîrliğe gerçekten terfi etmek isteyen Zengî, bunun yolunun sultanın yanında olmaktan geçtiğini biliyordu. Üstelik Vâsıt ve Basra'daki kısa süreli tecrübeleri, bunu pekâlâ yapabildiğini göstermişti. Bu sırada emîrin çocukluktan beri yanında olan Ali Küçük söz alarak bir Türkmen deyişi söyledi: *"İnsan kafasına taş koyacaksa, büyük dağın taşı olsun!"* Sözlerine devam eden Ali Küçük, *"Madem insanların hizmetinde olacağız, önce sultana hizmet etmeliyiz"* diyerek Zengî'nin görüşlerini tasdik ettiğini beyan etmiş oldu⁶¹. Görünen o ki, Zengî'nin henüz 10 yaşında küçük bir çocukken Musul'un Türk valileriyle çıktığı meşakkatli yolculuğu, kırk yaşına merdiven dayadığı bu günlerde kendi başına devam edecekti.

Târîhu Zengîyyîn, s. 86; Alptekin, *a.g.e.*, s. 24; Hüseyin Kayhan, *Irak Selçukluları*, Çizgi Kitabevi, Konya, 2001, s. 55-56.

⁵⁹ İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, c. XVII, s. 224; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, c. X, s. 491-492; Takkuş, *Târîhu Zengîyyîn*, s. 86; Alptekin, *a.g.e.*, s. 24.

⁶⁰ Ebû Şâme, *a.g.e.*, c. I, s. 113; İbn Vâsıl, *a.g.e.*, c. I, s. 30.

⁶¹ İbnü'l-Esîr, *Atabekiyye*, s. 27-28.

Türkmenlerle yaptığı görüşmenin ardından Basra'dan çıkan Zengî, İsfahan'da bulunan Sultan Mahmûd'un yanına gitti ve bir süre onun yanında kaldı. Başta gerekli alâkayı görmese de bir süre sonra sultanla oldukça iyi anlaşılan emîr, bizzat onun emriyle Selçukluların önemli Türkmen liderlerinden olan Gündoğdu'nun dul eşiyle evlendirildi. Hatun, sultanın emriyle maiyetindeki Türkmenlerle Zengî'ye katılırken, emîrin ordusu da güçlenmiş oldu. İsfahan'da kaldığı süre zarfında Zengî'nin kudreti gündün güne artarken, bu süreçte Irak'ın güneyinde birtakım olaylar vuku buluyordu. Emîrin yokluğundan istifade eden bedeviler Basra'ya yeniden akınlar tertip ederek şehri yağmalyorlardı. Bu durumdan haberdar olan sultan ise şehri doğrudan Zengî'nin kontrolüne vererek ondan sükûneti tesis etmesini istedi⁶².

Zengî açısından her şey müspet şekilde ilerlerken, Bağdat'ta halifeyle şehrin yeni şahnesi Barankuş arasında ortaya çıkan sorunlar, yaşanacak büyük savaşın habercisi oldu. Sultan Muhammed'in ölümünden bu yana siyaseten palazlanma derdinde olan halife münferit hareket etmeye başlamış, Porsukî'ye yaptığını Barankuş'a da yaparak Türkmen şahneyi istenmeyen adam ilan etmişti. Selçukluların tasarrufuyla atanan şahnelerin sırasıyla şehirden kovulması devlet ve halifelik arasındaki ilişkilerin gerilmesine neden olurken, Barankuş'un halife aleyhine sarf ettiği sözlerine itimat eden Sultan Mahmud Irak'a doğru hareket etti. Bu durumdan haberdar olan el-Müsterşid vakit kaybetmeden sultana haber göndererek bundan vazgeçmesini söylese de, iki taraf arasındaki gerginlik bir türlü yatışmadı. Muharebenin kaçınılmazlığı iki tarafı da hamle yapmaya mecbur bırakırken, halife, yakın adamlarından olan Afif'i Vâsıt'a göndererek buradaki Selçukluların kovulmasını emretti. Halifenin Afif hamlesine Zengî'yle karşılık veren Sultan Mahmud, Vâsıt'taki hâkimiyeti kaybetmezken, kendisi de kısa süre içinde Bağdat önlerine geldi. Şehrin içlerindeki halifeyle sultan arasındaki gerginlik bir süre devam ederken, iaşe sıkıntısı yaşamaya başlayan Selçukluların imdadına yine Zengî yetişti. Basra'dan gemilerle çıkarak Bağdat'a gelen Zengî, halifeyi sultanla uzlaşmaya mecbur ederken, Sultan Mahmud şehir ahalisini affettiğini ilan etti⁶³.

⁶² İbnü'l-Esir, *Atabekiyye*, s. 28; İbnü'l-Adîm, *Bugyetü't-Taleb*, c. VIII, s. 3845; Ebû Şâme, *a.g.e.*, c. I, s. 114; Takkuş, *Târîhu Zengîyyîn*, s. 86-87.

⁶³ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, c. X, s. 502-504.

İmâdeddîn Zengî'nin Vâsıt ve Basra'daki muktedir yönetimi ve nihayetinde sultan ve halifenin karşı karşıya geldiği olaylarda yaşananların seyrini değiştirmesi Türkmen lideri bir anda bölgenin en önemli kişilerinden biri haline getirdi. Bu durum Bağdat'a yeni şahne atamak niyetinde olan sultanın işini kolaylaştırırken, ümeranın da tamamı tarafından da tavsiye edilen Zengî Bağdat'ın yeni şahnesi oldu (H. 521/M. 1127)⁶⁴.

Irak'ta bunlar yaşandığı esnada Musul'da Zengî'nin kaderini etkileyecek bir olay daha meydana geldi. Görevine dönmesinin ardından Halep'i ele geçiren ve Suriye'de Haçlılara karşı çeşitli faaliyetlerde bulunan Aksungur el-Porsukî Musul'da öldürülmüş, yerine oğlu İzzüddîn Mesud geçmişti⁶⁵. Babasının görevini hakkıyla sürdürmek niyetinde olan Mesud eşrafa oldukça iyi davranırken, askerlerine de ihanda bulunmayı ihmal etmiyordu. Ancak bu durum uzun sürmedi. Zengî'nin şahnelik günlerinde hayatını kaybeden Mesud'un yerine kimin geçeceği tartışmaları yapılırken, Porsukî iktidarında Musul'un önemli devlet adamlarından olan Çavlı Bey, şehirdeki kontrolü ele geçirerek Mesud'un ufak yaştaki kardeşini göstermelik olarak göreve getirdi. Çavlı Bey açısından en büyük sorun sultanın onayını almaktı. Bu doğrultuda hareket eden emîr, Kadı Bahaüddîn eş-Şehrezûrî ve Emîr-i Hâcib Selahüddîn Muhammed Yağısıyânî'yi sultana gönderdi. İkili Musul'dan sözde onay niyetiyle çıkmış olsalar da, maksatlarının oldukça farklı olduğu kısa sürede anlaşıldı. Elçilerin her ikisi de Çavlı'ya karşı muhabbet beslemediği gibi kontrolün ona geçmesini istemiyorlardı. İlk iş olarak şehrin başına geçirmeyi istedikleri Zengî'yi ikna eden elçiler, ardından Vezir Enuşirvan'ın yanına giderek mübalağalı bir anlatımla İslâm dünyasının zorda olduğunu, Çavlı'nın bu duruma karşı koyabilecek güçte olmadığını ve bölgeye çok daha kudretli biri gelmesi gerektiğini ifade ettiler. Kendisine söylenenleri sultana ileten vezir planının uygulanmasına yardımcı olurken, maiyetinde bulunanlardan da Zengî'nin atanması yönünde tavsiye alınca, İmâdeddîn bölgenin

⁶⁴ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, c. X, s. 507; Ebû Şâme, *a.g.e.*, c. I, s. 114; İbn Vâsıl, *a.g.e.*, c. I, s. 31; Alptekin, *a.g.e.*, s. 27.

⁶⁵ Azimî, *a.g.e.*, s. 376; İbnü'l-Kalânîsî, *a.g.e.*, s. 214; İbnü'l-Esîr, *Atabekiyye*, s. 33; İbn Vâsıl, *a.g.e.*, c. I, s. 32; Ebû Şâme, *a.g.e.*, c. I, s.115; İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb*, c. II, s. 236.

tamamına vali tayin edildi (H. 521/M. 1127)⁶⁶. Böylece Zengî'nin Halep'te çocuk yaşta başlayan öyküsü, yıllarca verilen mücadelenin ardından yeniden Musul ile kesişmiş oldu. Şimdi Türkmen lider için çocukluk ve gençliğinden aşına olduğu coğrafyalarda, siyasî ve askerî hamleler yapmak zamanıydı.

Sonuç

İmâdeddîn Zengî'nin henüz çocuk yaşta Halep'te başlayan hayatı birkaç yıl boyunca burada devam etmiş, Kürboğa'nın onu Musul'a getirmesi atabeyin adının Musul ve Türk tarihine yazılmasına neden olmuştur. Kürboğa döneminde Amîd ile başlayan askerî mücadeleler Türkmen emîrin Azerbaycan'daki ölümüne dek sürerken, Çökürmüş'ün Musul'u zapt ederek Zengî'ye sahip çıkması ileride yaşanacakların alameti olmuştur. Çökürmüş devri Harrân Muharebesi gibi (M. 1104) önemli bir siyasî kırılmayı beraberinde getirmiş, gençliğe yeni adım atan Zengî Haçlılarla ilk kez Harrân önlerinde karşılaşarak kazanılan önemli zaferde pay sahibi olmuştur. Zaman içerisinde gelişen ve günden güne artan Çökürmüş'ün Zengî'ye muhabbeti atabeyin kendisine olan sadakatini arttırırken, bunun en güzel örnekleri Melik Muhammed ve Çavlı'nın Musul'a karşı hamlelerinde aşikâr olmuştur. Normal şartlarda Selçuklu'ya muhalefet etmeme hususuna özellikle dikkat ettiğini gördüğümüz Zengî, mezkûr muharebelerin her ikisinde de Çökürmüş'ü terk etmediği gibi emîrin ölümüne dek yanından ayrılmamıştır.

Çökürmüş'ün öldürülüp Çavlı'nın Selçuklu onayıyla Musul'u ele geçirmesiyle Türk valinin saflarına geçen Zengî, oldukça kısa süren bu dönemde adından pek fazla söz ettirememiştir. Atabey açısından askerî maharetlerini sergileyip ismini mutlak manada duyurması Altuntekinoglu Mevdûd'un Musul valiliğinde yaşanırken, el-Cezîre ve Suriye'de Haçlılara karşı yürütülen faaliyetler atabeye ciddi bir şöhret kazandırmıştır. Özellikle M. 1113'te Kudüs kralı I. Baudouin'e karşı Taberiyye önlerinde yapılan mücadelelerde kahramanlığıyla kendisini ispat eden atabey, hem Haçlılar hem de Suriye Müslümanları nezdinde büyük bir şöhrete kavuşmuştur. Bu tarihe kadar babasının sıradan bir

⁶⁶ Azîmî, *a.g.e.*, s. 377; İbnü'l-Esir, *Atabekiyye*, s. 33-35; İbn Vâsıl, *a.g.e.*, c. I, s. 32-34; Ebû Şâme, *a.g.e.*, c. I, s. 115-116; Takkuş, *Târîhu Zengîyyîn*, s. 87-88; Alptekin, *a.g.e.*, s. 27-28.

varisi görüntüsündeki Türkmen emîr, Taberiyye önlerinde babasının mirasını daha ileriye taşıyacağını oldukça net bir şekilde göstermiştir.

Mevdûd'un Dimaşk'ta Bâtıniler tarafından öldürülmesi Zengî'nin Musul öncesi kariyerine Bağdat'ın eski şahnelerinden Aksungur el-Porsukî'yle devam etmesine neden olurken, Selçuklu sultanı Muhammed Tapar bu dönem itibarıyla Musul şehrine farklı bir hüviyet kazandırmıştır. Şehrin başına getirdiği Porsukî'nin yanına oğlu Mesud'u da gönderen sultan, ikiliye Haçlılarla mücadele etmelerini emrederken, bu doğrultuda hareket eden Porsukî evvela şehrin ve bölgenin önemli isimlerinden biri haline gelen Zengî'ye bolca ikramda bulunmuştur. Zengîyle birlikte Urfa üzerine düzenlediği seferin akabinde İlgazi karşısında aldığı hezimet Porsukî'nin kariyerini deyim yerindeyse başlamadan bitirirken, şehrin başına vali olarak Cüyüş Bey getirilmiştir. Zengî için Musul öncesi siyasî kariyerinin son perdesi olan Irak maceraları tam da bu süreçte başlamıştır. Geçmişte Amîd'den Urfa'ya Harrân'dan Dimaşk'a uzanan seferleriyle Irak toprakları dışında faaliyetlerde bulunan emîr, bu defa doğrudan Selçuklu melik ve sultanlarının iç meselelerine müdahil olmak zorunda kalmıştır.

Melik Mesud'un Irak Selçuklu sultanı Mahmud'a yönelik iki isyanının ilkinde iştirak edip ikincisinde sultandan yana saf tutan Zengî, bu sayede ciddi bir paye kazanmış oldu. Zira Mesud'un sultan karşısında mağlup olması Cüyüş Bey'in azli ve Porsukî'nin yeniden Musul'a atanmasıyla neticelenirken, Zengî bir kez daha Porsukî'nin maiyetine giriyordu. Musul'da bir araya gelen ikili Haçlılar üzerine sefer tertip etmek niyetinde olsalar da, Hille emîri Dübeys'in Halife el-Müsterşid ile yaşadığı sorunlar onları Irak coğrafyasına geri dönmek zorunda bıraktı. Porsukî'nin Dübeys ile giriştiği mücadeleler esnasında ciddi başarılar gösteren ve bu sayede Vâsıt ve Basra'yı ıktā alan Zengî, hayatında ilk kez bir şehrin dolaysız yöneticisi oluyordu. Basra'da bedevi yağmacılara karşı gösterilen başarı sultan Mahmud'un halifeye yönelik Bağdat seferinde devam edince şahnelikle ödüllendirilen Zengî, Aksungur el-Porsukî'nin ölümüyle de Musul'un başına geçmiş oldu.

İmâdeddîn Zengî açısından çocukluk ve gençlik Kürboğa döneminde Musul ile tanışma, Çökürmüş ve Çavlı dönemlerinde kaynaşma, Mevdûd döneminde şöhretini sınırların ötesine taşıma, Aksungur el-Porsukî ve Cüyüş Bey iktidarlarında ise emîrliğe terfiden müteşekkildir. 10 yaşında

başlayan siyasî yaşamı boyunca istisnalar hariç fevri hareket etmeyen Türkmen emîr, Musul valiliği öncesinde Selçuklu sultanlarının otoritesine daima saygı göstermiştir. Alacağı ciddi kararlar öncesi maiyetindekileri bilgilendiren atabey, Porsukî'den ayrılarak Musul'a değil de İsfahan'a gitmek istediği süreçte yanındaki Türkmenleri fikrine ikna etmeye çalışmış, bunda başarılı olmuştur. Bu durum emîrin siyasî yaşamını müspet yönde etkilerken, mücadelesini Ali Küçük gibi çocuk yaştan beri yan yana olduğu ekiple sürdürmesi başarılarının sebeplerinden bir diğeridir. Zengî'nin emîrlik öncesinde alâkalı söylenecek olan son söz, siyasî hayatının geri kalanını Musul, el-Cezîre, Suriye ve Irak'ta sürdüreceği olan emîrin, çeyrek asır boyunca Musul valilerinin yetkisinde bir nevi bu dönemin stajını yapmış olduğu gerçeğidir.

Kaynakça

Albert of Aachen, *Historia Ierosolimitana: History of the Journey to Jerusalem*, Edited and Translated by Susan B. Edgington, Oxford 2007.

Alptekin, Coşkun, *The Reign of Zangi (521-541/1127-1146)*, Erzurum 1978.

Anonymous Syriac Chronicle, İng. Trans. A. S. Tritton and H. A. R. Gibb, "The First and Second Crusades from an Anonymous Syriac Chronicle", *Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland*, No. 1 (Jan. 1933), pp. 69-101.

Cemâlüddîn Ebû'l-Mehâsin Yûsuf b. Tağrîberdî el-Atâbekî, *en-Nücûmü'z-Zâhire fî Mülûki Mısır ve'l-Kâhire*, c. V, Kâhire 1932.

Cemâlüddîn Muhammed b. Sâlim b. Vâsıl, *Müferricü'l-Kürûb fî Ahbâri Benî Eyyûb*, c. I, Thk. Cemâleddin eş-Şeyyâl, Kahire 1953.

Ebû Abdillâh İzzüddîn Muhammed b. Alî b. İbrâhîm b. Şeddâd el-Ensârî el-Halebî, *el-A'lâku'l-Hatîre fî Zikri Ümerâ'i's-Şâm ve'l-Cezîre*, el-cüzü'l sâlis, Nşr. Yahyâ Zekeriyâ Abbâre, Dimaşk 1991.

Ebû Hafz Zeynüddîn Ömer b. el-Muzaffer b. Ömer el-Bekrî el-Kureşî el-Maarrî (İbnü'l-Verdî), *Târîhu İbnü'l-Verdî*, c. I-II, Necef 1969.

Ebû Ya'lâ er-Reisülecel Mecdürrüesâ el-Amîd Hamza b. Esed b. Alî b. Muhammed ed-Dimaşkî et-Temîmî (İbnü'l-Kalânîsî), *Zeylû Târîhi Dimaşk*, Beyrut 1908.

Ebû Zeyd Veliyyüddîn Abdurrahmân b. Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Hasen el-Hadramî el-Mağribî et-Tûnisî (İbn Haldûn), *Kitâbü'l-İber Dîvânü'l-Mübtete ve'l-Haber fî Eyyâmî'l-Arab ve'l-Acem ve'l-Berber ve Men-Âsarahüm min-Zevi's-Sultânî'l-Ekber*, c. V, Kahire 1865.

Ebû'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî Târîhi'l-Mülûk ve'l-Ümem*, c. XVII, Beyrut 1995.

Ebû'l-Fidâ' el-Melikü'l-Müeyyed İmâdeddîn İsmâîl b. Alî b. Mahmûd el-Eyyûbî, *el-Muhtasar fî Ahbârî'l-Beşer*, c. II, Beyrut 1997.

Ebû'l-Hasan İzzeddin Ali b. Muhammed b. Abdülkerim İbnü'l-Esir, *Et-Târih-ul-Bahîr fî'd-Devletü'l-Atabekiyye*, Kahire 1963.

Ebû'l-Kâsım Alî b. el-Hasan b. Hibetillâh b. Abdillâh eş-Şâfiî (İbn Asâkir), *Târîhu Medîneti Dimaşk*, c. XIX, Thk. Muhibbüddîn Ebû Saîd Ömer b. Garâme el-Amrevî, Beyrut 1995.

Fulcherius Carnotensis, *Kudüs Seferi*, çev. İlcan Bihter Barlas, İstanbul 2009.

Gök, İbrahim, *Musul Atabeyliği Zengiler (Musul Kolu 1146-1233)*, Ankara 2013.

Gürbüz, Osman, "XII. Yüzyıl İslâm Dünyasında Örnek Bir Yönetici: İmâdeddin Zengî", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı: 38, Erzurum 2012, s.51-66.

Hâfız Şemsüddîn Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Osmân b. Kaymâz et-Türkmânî ez-Zehabî, *Târîhu'l-İslâm ve Vefeyâtü'l-Meşâhîr ve'l-A'lâm*, c. XLVIII, Thk. Ömer Abdusselam Tedmürî, Beyrut 1992.

Hâfız Şemsüddîn Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Osmân b. Kaymâz et-Türkmânî ez-Zehabî, *Düvelü'l-İslâm*, c. II, Haydârâbâd ed-Dekken 1944.

İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân (Biographical Dictionary)*, Vol. I, Translated From The Arabic By: Mac Guckin De Slane, London 1843.

İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih (İslâm Tarihi)*, çev. Abdülkerim Özyayın, c. X, İstanbul 1987.

Kafesoğlu, İbrahim, *Selçuklular ve Selçuklu Tarihi Üzerine Araştırmalar*, İstanbul 2019.

Kayhan, Hüseyin, *Irak Selçukluları*, Konya 2001.

Kemâlüddîn Ebû'l-Kâsım Ömer b. Ahmed b. Hibetillâh İbnü'l-Adîm, *Bugyetü't-Taleb fî Târîhi Haleb*, c. IV-VIII, Beyrut 1988; *Biyografilerle Selçuklu Tarihi İbnü'l-Adîm Bugyetü't-Taleb fî Tarihi Haleb*, Çeviri, notlar ve açıklamalar: Ali Sevim, Ankara 1989.

Kemâlüddîn Ebû'l-Kâsım Ömer b. Ahmed b. Hibetillâh İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb Min Târîhi Haleb*, c. II, Dimaşk 1951.

Kömüşlü, Fatma, *Türkiye Selçukluları İle Zengîler Arasındaki Münasebetler*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2021.

Küçüksipahioğlu, Birsal, "Mevdûd b. Altuntekin: Haçlılarla Mücadele Eden Bir Selçuklu Komutanı", *TYB Akademi*, Yıl: 4 Sayı:12, Eylül 2014, s.37-50.

Metin, Tülay, "Emîr Necmeddin İlgâzi Dönemi Artuklu-Haçlı Münasebetleri ve Afrin Zaferi (28 Haziran 1119)", *Bellekten*, 83 /298 (2019), s.817-852.

Muhammed b. Ali Azîmî, *Târîhu Haleb*, Thk. İbrahim Za'rûr, Dimaşk 1984.

Özaydın, Abdülkerim, "Sencer", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. XXXVI, İstanbul 2009, s.507-511.

Özaydın, Abdülkerim, *Sultan Muhammed Tapar Devri Selçuklu Tarihi (498-511/1105-1118)*, Ankara, 1990.

Özaydın, Abdülkerim, "Büyük Selçuklu Emîri Kürboğa", *Tarih Dergisi*, Cilt 0/Sayı 36 (2000), s. 405-422.

Ridha, Marwah, *İmadeddîn Zengi Hayatı ve Siyasi Faaliyetleri*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2014.

Sallâbî, Ali Muhammed, *Zengîler Dönemi*, çev. Turgut Akyüz, İstanbul 2014.

Sevim, Ali, *Ünlü Selçuklu Komutanları Afsin, Atsız, Artuk ve Aksungur*, Ankara 1990.

Smbat Sparabet, *Chronicle*, İng. Trc. Robert Bedrosian, New Jersey 2005.

Şemsüddîn Ebû'l-Muzaffer Yûsuf b. Kızıoğlu b. Abdullah Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-Zamân fî Târîhi'l-A'yân*, c. XIX-XX, Beyrut 2013.

Şihabeddin b. Fazlullah el-Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr (Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım)*, Çeviri ve Notlar: D. Ahsen Batur, İstanbul 2014.

Şihâbüddîn Abdurrahmân b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Makdisî ed-Dimaşkî (Ebû Şâme), *Kitâbü'r-Ravzateyn fî Ahbârî'd-Devleteyn*, c. I, Beyrut 1997.

Takkuş, Muhammed Süheyl, *Târîhu Zengîyyîn fî Musul ve Bilâdi's-Şâm*, Beyrut 2010.

Takkuş, Muhammed Süheyl, *Târîhü's-Selâcık fî Bilâdü's-Şâm*, Beyrut 2020.

Turan, Abdülkadir, *Nüreddin Mahmud Zengî ve Devri*, Basılmamış Doktora Tezi, Sakarya 2018.

Urfalı Mateos, *Urfalı Mateos Vekayi-Nâmesi (952/1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*, Türkçeye çev. Hrant D. Andreasyan, Notlar: Eduard Dulaurer, M. Halil Yınanç, 2. Baskı, Ankara 1987.

Üsâme İbn Münkız, *İbretler Kitabı (Kitab El-İ'tibar)*, çev. Yusuf Ziya Cömert, İstanbul 1992.

Walter The Chancellor, *Walter The Chancellor's The Antiochene Wars*, Translation and Commentary: Thomas S. Asbridge-Susan B. Edgington, Routledge Taylor&Francis Group, 2018.

Yürekli, Tülay, "Atabeg İmâdeddîn Zengî'nin Şahsî Hayatı", *Nüsha*, Yıl 9/Sayı 28 (2009-I), s.113-122.

Zakkar, Suheil, *The Emirate of Aleppo*, Unpublished Doctoral Dissertation, London 1969.

Extended Abstract

The Seljuks period, one of the critical periods in Turkish history, has attracted the attention of researchers from various fields for many years. The dynasty, which pioneered the Turks' spread out to the west en masse, led them to live in a vast geography, mainly in Anatolia; at the same time, it somehow affected the historical geography of today's Iran, Iraq, Syria, Palestine, and Egypt.

As the first serious interaction of the Seljuks with the west began with the conquest of Baghdad by ʿUghrīl Beg (447/1055), the situation continued with the Battle of Manzikert, which was won in the reign of Alparslan. Even though some military activities were carried out in Anatolia and Syria during this period, divisions began to occur among the Turks following the death of Alparslan. The hegemony, which had started in Syria under Atsiz ibn Uwaq and accelerated with Tād̡j al-Dawla Tutush's support, one of the dynasty's members, also continued in Anatolia under the lead of Sulaymān ibn Qutalmīsh. While Malik-Shāh, the new sultan of the Great Seljuks, reacted positively to the administrative division of the dynasty, as long as the center was obeyed; the relative independence also sparked the rapid expansion of the lands.

The territorial expansion of the lands of the Seljuks day by day brought about some internal conflicts during the Malik-Shāh era, such as Tutush-Sulaymān Shāh. A significant division, however, was prevented because of the sultan's authority over his vassals. Malik-Shāh, who continued the administration of the state from Iṣfahān, set out for Aleppo after his brother Tutush had killed Sulaymān Shāh. What happened at that time was the beginning of the story of the work we wrote. As a result of the campaign, the Sultan, by appointing Kaṣīm al-Dawla Aḩsunḩur as the governor of Aleppo, changed the region's balance in his favor.

Aḩsunḩur, who had a successful tenure during his time in Aleppo, removed redundant taxes on the people and wiped out all the bandits around the city. As this situation strengthened trade and security in Aleppo, the people's loyalty to the amir increased evenly. Aḩsunḩur embellished his administrative successes with military successes in a short time and succeeded in standing up to Tutush as a regional power.

Although the reciprocal relations continued relatively unproblematic until the death of Malik-Shāh, the mortem of the sultan caused all the balances to shift in the Seljuks. After his brother's death, Tutush sent news to Ḳasīm al-Dawla Aḳsunḳur, Buzan, and Yaghi-Siyan and invited them to join his entourage to become the Sultan of the Great Seljuk. Acting with his allies against Malik-Shāh's son Barkyārūḳ, Sultan Tutush had to return to Damascus after Aḳsunḳur and Buzan had left him.

As Ḳasīm al-Dawla Aḳsunḳur stayed with Barkyārūḳ for a while, he eventually returned to Aleppo. On the other hand, Tutush immediately began military preparations because he believed the amir who abandoned him should be punished. Aḳsunḳur, aware of the sultan's attempt, requested help from the new leader of the Seljuks, Barkyārūḳ, in order to resist Tutush, and he also began to make his army ready. The battle between the two factions concluded in favor of Tutush, and the amir Aḳsunḳur lost his life, despite the reinforcing unit that he had taken from Barkyārūḳ.

'İmād al-Dīn Zengī continued to remain in Aleppo for a few years with the soldiers around him after the murder of his father. The move that changed Zengī's destiny at a young age came from a Seljuk amir. Kerbogha, one of his father's allies before time, demanded from the Turkomāns, who were in the entourage of Zengī, that he be brought to Mosul. On the other hand, at the invitation of Kerbogha, Zengī went along with the Turkomāns toward Mosul, one of the most important cities of al-Jazīrah, and was warmly welcomed there.

Zengī, who had his first military experience under the control of Kerbogha, began to get his name known in al-Jazīrah in time. After Kerbogha's death, the Turkomān amir held on to stay in Mosul, and following Jaḳarmish taking over the management of Mosul, he entered his service this time. In the reign of Jaḳarmish, Mosul achieved its first victory against the crusaders (497/1104-Battle of Harran). The Turkomān amir ruled the city for about five years and was unseated for several reasons by the Sultan of Seljuk Muḥammad Tapar.

When Chavli, the new leader of Mosul, took the helm of the administration, Zengī, a young man in his twenties, kept the tradition and obeyed the new amir together with the Turkomāns in his entourage. As Zengī was aware that obeying Chavli, whom the Sultan

had assigned, meant still following Muḥammad Tapar, he had no hesitation in this regard and continued to reside in Mosul. On the other hand, Chavli, who had acted very tolerantly toward Zengī, consigned fief (iqta') amply to the Turkomān amir.

Unlike his predecessors, Chavli's administration in Mosul lasted for a short time, and he rose in revolt against Sultan Muḥammad Tapar. Although this situation caused to Zengī being between two powers, he estimated where the events would lead and did not hesitate to choose the sultan's side. This time, Zengī took service with Mawdūd, whom Muḥammad Tapar sent in the place of Chavli, and obtained plenty of benefaction after the amir had captured Mosul.

ʿImād al-Dīn Zengī, who had previously been dealing with local issues, accomplished severe success in Syria during this period. While the first expedition of Mawdūd against the crusaders was in Edessa, Zengī was among the soldiers of Mosul during this expedition. The combat, which resulted in the city's siege for a while and the crusaders' massacre on the Euphrates' banks by the Turks, attested to what would happen in the Syrian lands in the near future.

The second activity, in which Zengī cooperation with Mawdūd, took place in 505/1111; the goal was this time Syrian territory. While some amir also took part in the campaign, which was performed by command of the Seljuk sultan, the first activities took place in front of Edessa and Tall Bāshir. After all, the armies that reached the city's front had to go farther north with the Damascus amir Tugh Tegīn because the Aleppo amir Riḍwān did not open the gates. Within that period, most of the army had disintegrated. The military activities continued for a time under these circumstances and ended on the banks of the Orontes River. On the other hand, Zengī, who remained with Mawdūd right to the end, got back to Mosul following the battle. Thus, as Mawdūd gained victory with the support of Zengī, the city of Mosul also earned a serious reputation in the Islāmic world.

The battle, in which Zengī was named as al-Shāmī by Islāmic sources, was one of the most critical stages in the amir's life before the Mosul administration. It took place near the Sea of Galilea in 506/1113. As Mawdūd and Zengī, who set forth with the demand for help from Damascus, defeated the King of Jerusalem, Baudouin I, the Crusaders

were completely defeated. Zengî took advantage of his enemies' defeat and organized raids arriving at Jerusalem's city wall. Although the Muslims defeated the crusaders, they could not ultimately drive them out of Syria. Mawdūd was aware of this situation and decided to dwell in Damascus in order to maintain his military activities. However, this was the end of the amir, and Mawdūd was killed while he was staying in Damascus.

'Imād al-Dīn Zengî obeyed Aḳsunḳur al-Bursuqî, who was appointed to Mosul after the death of Mawdūd and attended the Edessa campaign with him, which would cause the amir to be dismissed in a short time. Although Aḳsunḳur al-Bursuqî was victorious in front of Edessa, he conflicted with one of the prominent amirs of al-Jazīrah, Īlghāzī, and was defeated in the battle with him. While Sultan Muḥammad was furious at this situation, Juyush Beg was appointed as the new amir of Mosul.

The passing of Sultan Muḥammad marked the beginning of Mosul's serious issues. The amir of Mosul, who desired to be involved in the struggle for the throne, marched on Baghdad, which had been empty for a while. Prince Mas'ūd also accompanied him. As the revolt attempt, which Zengî also attended, was settled by the new leader of the Iraqī Seljuks Maḥmūd, the sultan's failure to punish the criminals caused the second revolt. 'Imād al-Dīn Zengî did not attend the second rebellion, which occurred with the attempt of the amir of Ḥilla Dubays b. Sadaqa, and was rewarded after the victory of Sultan Maḥmūd. The Turkomān leader went to the city along with al-Bursuqî, who was appointed to Mosul instead of the rebel Juyush Beg. These happenings were his last activities before becoming the Mosul amir.

'Imād al-Dīn Zengî conducted his military activities mainly in Iraq during Bursuqî's second term in Mosul and achieved profound success in the struggle against Dubays. Due to his achievements, the Turkomān amir, who first took Wāsiṭ and then Ahwaz as a fief, was soon appointed to Baghdad as Şahne by the sultan's order. Zengî was appointed to Mosul after the death of Bursuqî, who had returned to Mosul a while ago. Thus, the Turkomān amir took over the management of the city.

Araştırma Makalesi/Research Article

XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlı Devleti'nin Muhacirleri Devlet Çiftliklerine İskânı

Habibe Polat*

(ORCID: 0000-0003-3501-6515)

Makale Gönderim Tarihi

10.11.2022

Makale Kabul Tarihi

23.12.2022

Atıf Bilgisi/Reference Information

Chicago: Polat, H., "XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlı Devleti'nin Muhacirleri Devlet Çiftliklerine İskânı", *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 7/Özel Sayı: Dr. Mahmut Kırkpınar'a Armağan: 1788-1817.

APA: Polat, H. (2022). XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlı Devleti'nin Muhacirleri Devlet Çiftliklerine İskânı. *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 7 (Özel Sayı: Dr. Mahmut Kırkpınar'a Armağan), 1788-1817.

Öz

Ekonomisi büyük oranda tarıma dayalı olan Osmanlı Devleti için iktisadî işletmelerinden olan çiftlikler önemli bir yere sahiptir. Bunun yanı sıra çiftliklerin nitelikleri, XVII. yüzyıldan başlayarak dönüştürülmeye başlanmış ve Osmanlı'nın son dönemine kadar birbirinden farklı ünitelerden müteşekkil bir işletme şekline getirilmiştir. Anadolu'da tımar sistemi içinde çiftlikler genel bir durumu ifade ederken özellikle İstanbul ve büyük şehirlerde kurulan çiftlikler padişah ve ailesine ayrılan, Hazine-i Hassa İdaresine bağlı ve hassa çiftlikleri ihtiva eden büyük işletmeleri ifade etmektedir. Söz konusu işletmelerde tarım ve hayvancılığın geliştirilmesi için büyük harcamalar yapılmış fakat mekansal olarak büyük bir yeri işgal eden bu işletmeler beklenildiği gibi büyük kazançlar

---

* Dr. Öğr. Üyesi, Malatya Turgut Özal Üniversitesi, Sosyal ve Beşeri Bilimler Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye, habibe.polat@ozal.edu.tr.

Assist. Prof. Dr., Malatya Turgut Özal University, Faculty of Social Sciences and Humanities, Department of History, Türkiye.

getirmemiştir. Aynı zamanda Osmanlı topraklarına 1853-1856 Kırım Harbi ve 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi sonrasında göç eden büyük kitlelerin bir süre sonra Anadolu içinde yerleştirilecek yerlerin kalmaması ile bu işletmeler muhacir iskânı için önemli bir alternatif mekan haline gelmiştir.

Muhacir iskânı sürecinde planlı bir iskân doğrultusunda hareket eden Osmanlı Devleti'nin, devlet çiftliklerine muhacir yerleştirirken birçok opsiyonu bir anda düşündüğü söylenebilir. Bu çalışma, Osmanlı arşiv belgeleri kullanılarak muhacirlerin devlet çiftliklerine iskânı hakkında bir değerlendirme yapma fikrinden hareket etmektedir ve Osmanlı Devleti'nin muhacir iskânındaki mekansal organizasyonun izdüşümü hakkında bilgi vermeyi amaçlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: İskân, göç, muhacir, çiftlik, devlet çiftlikleri.

Settlement of Immigrants to the State Farms by Ottoman State in the Second Half of the 19th Century

Abstract

Farms, some kind of the economic enterprises, had an important place for the Ottoman Empire, whose economy was largely based on agriculture. In addition, the structures of the farms were began to be transformed starting from the 15th century and they were transformed into a business enterprises consisting of different units, until the last period of the Ottoman Empire. Farms; while expressing a general name within the scope of the Timar System in Anatolia, it refers to large enterprises affiliated to the Hazine-i Hassa Administration, which were allocated to the Sultan and his family, especially in Istanbul and big cities. Huge expenditures were made in these farms for the development of agriculture and livestock but these enterprises, which were established on large lands, did not bring big profits as expected. Due to the lack of sufficient places to settle in the Anatolia, these farms became an important alternative place for the resettlement of the large masses of immigrants, who migrated to the Ottoman lands after the Crimean War of 1853-1856 and the Ottoman-Russian War of 1877-1878.

It can be stated that the Ottoman Empire, which acted in the direction of a planned resettlement during the immigrant resettlement process, took into account many alternatives when placing immigrants on state farms. This study is based on the idea of making an assessment about the resettlement of immigrants to state farms using Ottoman archive documents and aims to give information about the projection of the location preference in the immigrant settlement of the Ottoman Empire.

Keywords: Settlement, immigration, immigrant, farm, state farms.

Giriş

Osmanlı terminolojisinde “çiftlik” kelimesi bir çift öküz ile sürülebilen araziyi ifade etmektedir.¹ Fakat daha geniş anlamı ile bu terimin tarımsal alandan daha fazla şeyi ifade ettiği mana özellikle XVIII. yüzyıl ile beraber belirgin hale gelmiştir. Zamanla “çiftlik” işletmesi küçük aile işletmelerinden daha ziyade mülk sahibinin yedinde bulunan ve mekansal olarak daha büyük bir alanı içine alan çiftlikler için kullanılmıştır.² Aynı dönemde çiftlik sayıları artarken mahiyeti de değişmiştir. Çiftlik sahiplerinin önemli bir kısmı taşrada servetleri ve güçleri ile nam salan “*ayan-ı vilayet*”ten kişilerdir. Bu yüzyılda toprak sahibine hiçbir suretle danışılmadan toprak alım-satımı hızlanmış, kanunnamelere riayet edilmemiş, arazi tahrirleri yapılmamıştır. Çiftlik sahiplerinden olan vali ve kadılar ise bir yandan devlet görevlerini yaparken diğer yandan emekli olunca ya da azledilince arazi sakini olarak çiftlikler edinmiştir.³

1858 Arazi Kanunnamesi’nde çiftlik için, “*Kanunen çiftlik her sene ziraat olunur ve hasılat verir. İki öküzlük yer bir çiftlik demektir ki en verimli yerden 70-80 dönüm ve orta verimli yerden 100 dönüm ve verimsiz yerden 130 dönüm kadar araziden ibarettir. Bir dönüm ise 1600 zirâ yerdir.*” denmiştir.⁴ Aynı kanunnamenin 52. Maddesinde daha geniş anlamıyla “*Araziyi ziraat etmek zımında inşa olunmuş bina, yetiştirilen*

¹ Halil İnalıcık, “Çiftlik”, *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi VIII*, (1993), s.313.

² Çağlar Keyder, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Büyük Ölçekli Ticari Tarım Var mıydı?”, *Osmanlı’da Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım*, (ed. Çağlar Keyder & Faruk Tabak), (1998), s. 1. Yine de Osmanlı yönetimi XVII. ve XVIII. Yüzyılların büyük büyük çiftlikleri ve ayanlarını düzene uymaları konusunda sürekli olarak denetim altında tutmuş onlara hiçbir zaman meşruiyet kazandırmamıştır. Özellikle malikane sahipleri ile zamanla ayan haline gelecek olan mültezimler arasındaki mücadele bunun önemli meseleleri arasında sayılabilir. Malikane mültezimleri tarafından çiftlik haline getirilmeye çalışılan *has köylerinin çiftlik yapılamayacağına dair ciddi yaptırımlar* olmasına rağmen bunun önüne geçilememiştir. Geniş bilgi için bkz. Mehmet Genç, *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, İstanbul 2017, s.108.

³ Yücel Özkaya, “Osmanlı İmparatorluğunda XVIII. Yüzyılda Göç Sorunu”, *Ankara Üniversitesi Tarih Araştırmaları Dergisi XIV-25*, (1981), s.179-180. XVIII. Yüzyıldaki çiftliklerin kar ortakları ile ilgili geniş bilgi için bkz. Özlem Başarır, “Osmanlı Hanedan Kadınlarının Çiftliklerinin Taşra Yönetim Organizasyonundaki Yeri Üzerine Bazı Bilgiler”, *ANKARAD*, 2/3, (2021) s.17-38.

⁴ Arazi Kanunnamesi 1858 (7 Ramazan 1274), Hrz. Orhan Çeker, İstanbul 1985, s.70.

hayvanlar, tohum vesair çiftlik aletleri ile muayyen bir arazi parçası” olarak ifade edilmiştir.⁵ Bundan sonra çiftliklerde statülerinden ziyade içyapıları itibariyle değişiklikler olmuştur. Osmanlı Devleti'nin XIX. yüzyıldaki iskân politikası ile birlikte şahıslara da büyük toprak parçaları verildiyse de bu toprak sahipleri devletin vesayeti altında bir statüye sahiplerdi. Söz konusu kanunnamede de bu durum açıkça ifade edilmiştir.⁶

İçyapıdaki değişikliklerle beraber çiftliklerdeki demografik çeşitlilik artmıştır. Bu çeşitliliğin büyük bölümünü özellikle XIX. yüzyıl ortalarından sonra Osmanlı topraklarına göç etmek zorunda kalan Kırım-Kafkas muhacirleri teşkil etmektedir. Pek tabii XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Osmanlı Devleti'nin ekonomik kaynaklar dengesinin, daha önceki dönemlerde olduğu gibi, ziraat üzerine olduğu söylenebilir. Toprak faktörü nisbî olarak bol olsa da bu toprağı işleyecek insan unsuru fazla değildi. İmparatorluk üzerinde yaşayan nüfus XVII. yüzyıldan sonra siyasî ve iktisadî sebeplerden ötürü azalmıştır. Köyler küçüldükçe “*halî ve harâp*” olan toprağın oranı artmıştı. Kısacası Osmanlı memleketinde nüfus yoğunluğu oldukça daralmıştı. Bunun yanında Osmanlı topraklarına aynı yüzyılda yapılan göçler ve Osmanlı'nın iskân politikası neticesinde bazı bölgelerde nüfus yoğunluğunu nispeten yükseltmiştir⁷ Yine aynı dönemde ekili toprakların oranı ülke topraklarına oranı oldukça azdı. Bunda nüfus yoğunluğunun az olmasının büyük bir payı vardır. Devletin geniş ve verimli topraklarının çok azında tarım yapılmaktaydı.⁸ Bunun yanı sıra Tanzimat sonrasında Osmanlı Devleti'nde tarım mülkleri edinme konusunda ciddi bir artış söz

⁵ Halil Cin, Osmanlı Toprak Düzeni ve Bu Düzenin Bozulması, Selçuk Üniversitesi Yayınları, Konya 1992, s.116.

⁶ Bkz Arazi Kanunnamesi, madde 130. “*Ahalisi mevcut olan bir karye çiftlik ittihâzıyla arazisi müstakillen bir şahsın uhdesine ihale olunamaz. Fakat yetmiş ikinci maddede beyân olunduğu vechile bir karyenin ahali-i müctemî'ası dağılıp da arazisi tapuya kesbi istihkâk eylediği hâlde müceddeden erbâb-ı ziraat getirilerek iskân ve uhdelerine başka başka arazi tefvîz olunarak ol karye hey'et-i asliyesine ircâ' edilmek mümkün olamaz ise ol karye çiftlik ittihâz olunmak üzere arazisi topdan bir veya iki-üç şahsın uhdesine ihale olunabilir.*”. Tanzimat Sonrası Arazi ve Tapu, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı No: 135, İstanbul 2014, s.128.

⁷ Tefvik Güran, 19. Yüzyılda Osmanlı Ekonomisi Üzerine Araştırmalar, İstanbul 2014, s.71-72.

⁸ Güran, a.g.e., s.71-72.

konusuydu. Özellikle Osmanlı hükümdarları, İstanbul'daki gayrimüslimler, bankerler ve İngiliz girişimciler büyük ölçüde tarım mülkleri edinmişti.⁹

Zamanla devlet çiftlikleri ile ilgili ciddî girişimlerde bulunulmuştur. Dönemin hükümdarı II. Abdülhamid'e göre; *"insanlığın zenginliğinin esasını teşkil eden ziraattır ve ziraat Osmanlı Devleti'nde ilk yeri işgal eder, çünkü bütün canlıları besleyen odur."*¹⁰ Söz konusu durum, tarım için büyük devlet çiftliklerinin teşkil edilmesi, bu çiftliklerde modern tarımı yapacak bireylerin yetiştirilmesi için ziraat okullarının açılması ve Ziraat Meclisinin oluşturulması fikrini beraberinde getirmiştir. 25 Haziran 1876'daki kararnamenin üçüncü maddesi gereğince İstanbul'da birer tarım ve veterinerlik okullarının açılması ve vilayet merkezlerinde de birer örnek çiftliğin oluşturulması gerektiği ifade edilmiştir.¹¹ Bu bağlamda 1 Ağustos 1881'de İstanbul dışında Edirne Hamidiye Ziraat Mektebi ve Numune Çiftliği kurulmuştur.¹² İlerleyen dönemlerde Çukurova çok sayıda gelişmiş tarım makinesine sahip özel bir çiftlik işletmesi haline getirilmiştir.¹³ Yine II. Abdülhamid döneminde Maliye Hazinesine aktarılan Emlâk-ı hümayun Hazine-i Hassa Nezareti'nin idaresine bırakılmıştır.¹⁴

Hazine-i Hassa tarafından sahip olunan emlâk-ı hümayûn çeşitli şekillerde tasarruf edilirdi. Memleketin genelindeki önemli bir kısmı ise içinde yaşayan ahali tarafından ya da çeşitli dönemlerde Osmanlı topraklarına göç etmek zorunda kalan ve hükümet tarafından sevk ve iskân edilen muhacirlerce işletilmiştir. Nitekim emlâk-ı hümayundan olan bu yerlere muhacirlerin iskân edilmesi, eğer yerleştirilecek yer bir çiftlik ise, içindeki yapılarda da ikamet edilmesi padişah tarafından uygun görülmüştür. Ayrıca bu yerler dahiline hem maaşlarının temin

⁹ Aysun Sarıbey Haykıran, "Aydın Vilayeti'nde Çiftlikler (1839-1918), Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yakınçağ Tarihi Bilim Dalı Doktora Tezi, İzmir 2013, s.112.

¹⁰ Ali Vehbi, *II. Abdülhamid, Siyasî Hatıratım*, İstanbul 1997, s.176.

¹¹ Ahmet Cevdet Paşa, *Düstur*, Birinci Tertip Üçüncü Cilt, s.473-474.

¹² Geniş bilgi için bkz. Sevtap Kadioğlu, "Osmanlı Döneminde Türkiye'de Ziraat Okulları Üzerine Notlar ve Tedrisat-ı Ziraat Nizamnamesi", *Kutadgubilig*, 8, (2005), s.239-257.

¹³ Donald Quataert, *Osmanlı İmparatorluğu 1700-1922*, (çev. Ayşe Berktaş), İstanbul 2005, s.199.

¹⁴ Arzu Terzi, *Hazine-i Hassa Nezareti*, Ankara 2000, s.90.

edilmesi hem de yerleştirilen yerlerdeki emlak-ı hümayunun veriminin arttırılması maksadıyla ziraat konusunda iyi olan ve çift çubuk sahibi muhacirlerin yerleştirilmesi hususunda Muhacirin Komisyonu ve Şehremâneti'ne emir verilmiştir.¹⁵

Devlet Çiftliklerine Muhacir İskânı

XVIII. ve XIX. yüzyıllarda değişen çiftlik algısı ile beraber çiftliklerdeki demografik dinamiklerde de değişimler olmuştur.¹⁶ Geniş araziler üzerinde kurulan çiftliklere bilhassa 1885'li yıllara kadar yerleşim oldukça düşüktü. Bu durum çiftlik mülkiyetlerindeki toprakların büyük bölümünün işlenmemesi, dolayısıyla vergi kaybı demektir. Çünkü çiftlik arazilerini tasarruf eden köylüler, öşür ve ağnam resmî gibi hububat ve hayvan vergilerini "çiftliklerin vakıf statüsü"nde olması sebebiyle başından beri hara yönetimine veriyorlardı. Bunun yanı sıra kira bedeli gibi ödedikleri resm-i zemin ve benzeri resmi işler çiftliğe aitti. Diğer taraftan çiftliklerin devamlılığı için çiftliğin kendi hesabına işlediği topraklar, hayvancılık ve diğer işler için insan iş gücüne ihtiyaç vardı. Bunun için çiftlik arazilerindeki yerleşik nüfusun arttırılması gerekiyordu.¹⁷

XIX. yüzyılın ortalarından itibaren Osmanlı topraklarına doğru olan kitlesel göçler, göçler neticesinde meydana gelen köy yerleşimlerinin yaygınlaşması, mera alanlarının azalması ve dolayısıyla hayvancılığın azalması, ormanlık alanların göçmen yerleşimlerine açılarak tahribatin önünün açılması gibi olumsuz etkenler yaşanmıştır.¹⁸ Bunun yanı sıra özellikle göçebe aşiretlerin boş arazilerin çoğu üzerinde geleneksel otlatma veya geçiş haklarına sahip olduğu söylenebilir. Kalıcı yeni köylere yerleşme, onları korumanın bir yoluydu. Zira muhacirlerin yerleşim seçenekleri azalmıştı. Geriye kalan marjinal araziler muhtemelen giderek daha fakir topraklara sahipti veya bir topluluk

¹⁵ Terzi, *a.g.e.*, s.99.

¹⁶ Geniş bilgi için bkz. İrfan Kokdaş, "Osmanlı Çiftliklerinde Tek Tip Bir Demografik Yapı Var mıydı? 19. Yüzyıl Teselya Çiftliklerinde Sosyo-Ekonomik Dinamikler ve Nüfus Yapıları", *Keçiçek*, 48, (2019), s.272.

¹⁷ Osman Köksal, "Osmanlı Dönüşüm Sürecinde Bir Devlet Teşebbüsü Olarak Çifteler Hâra-yı Hümayunu ve Türk Atçılığına Katkıları", *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 10/2, (2009), s.358.

¹⁸ Abdullah Saydam, *Kırım ve Kafkas Göçleri 1856-1876*, Ankara 1997, s.206.

olarak başka bir yere gitmek isteyen muhacir gruplarının bütün üyelerini barındıracak kadar büyük değildi. Toprağı geçimlerini sağlamak için yetersiz bulan bazı muhacir grupları, kırsal kesimde uygun yollar aramaya koyulmuştu.¹⁹

Bununla beraber devlet çiftlik işletmelerinde ziraat yapacak unsurların olmayışı Osmanlı Devleti'ni bu işletmelere muhacir iskân etmeye sevk etmiştir. Bu geniş ve verimli arazilerde ziraatın devamlılığını sağlamak için önlem olarak söz konusu arazilere muhacirlerin yerleştirilmesi belli zamanlarda yoğunluk kazanmıştır. Mesela 1856 Kırım Harbi 1862-1864 Rus-Çerkes Harbi ve 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi neticesinde Osmanlı topraklarına göç etmek zorunda olan muhacirlerin uygun yerlere iskân edilerek bu bölgelerde tarım ekonomisinin devamlılığının sağlanması amaçlanmıştır.

Osmanlı'nın gelen muhacirler için aldığı tedbirlerin başında onlar için boş arazileri tespit ederek uygun olanların tedarik edilmesi gelmektedir. Nitekim göçlerin başında Anadolu'da oldukça fazla miktarda boş ve verimli arazi mevcuttu. Fakat bilhassa 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi sonrasında yaşanan yoğun göçler ile Batı ve Orta Anadolu'da tarıma elverişli arazi kalmamış ve yeni iskân yerleri tespit edilmeye başlanmıştır.²⁰ Bu sebeple bilhassa II. Abdülhamid döneminde söz konusu çiftliklerin muhacir iskânına açılması meselesi bir çözüm olarak gündeme gelmiştir. Balkanlar ve Kafkaslardan gelen yoğun göçle biriken muhacirlerin önemli bir kısmı bu çiftliklere yerleştirilmeye başlanmıştır. Bilhassa tarım toplumu olan, at yetiştiriciliği ve savaşçı kimlikleri ile bilinen Çerkeslerin büyük bir kısmı bu gibi çiftliklere yerleştirilmiştir. Böylece hem sayıca fazla olan bir topluluğun iskân edileceği yer konusunda bir alternatif mekan söz konusu olmuş hem de büyük yatırımlarla inşa edilen fakat yeterli değeri görmeyen çiftliklerin tekrar üretime açılmasının önü açılmıştır. Nihayet devlete ait olan bu

¹⁹ Yücel Terzibaşoğlu, "Landlords, Refugees, and Nomads: Struggles For Land Around Late-Nineteenth-Century Ayrılık", *New Perspectives on Turkey*, Spring 2001, 24, p.71.

²⁰ Habibe POLAT, "Osmanlı Devleti'nin Halep ve Civarına Çerkesleri İskânı (1856-1914)", İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Doktora Tezi, Malatya 2019, s.178.

çiftliklerin önemli bir kısmı, maliyetlerinin yüksek olması sebebiyle hazineye yük olmaktan çıkarılıp tasarruf hakkı muhacirlere verilmiştir.²¹

XIX. yüzyılın başlarından itibaren başlayan ve yüzyıl ortaları itibari ile hız kazanan Kırım ve Kafkas muhacirlerinin Osmanlı topraklarına göç etmesinin bir neticesi olarak Osmanlı hükümeti birtakım önlemler almıştır. Önceden muhacir işleri ile dâhiliye, zaptiye ve belediye görevlileri ilgilenirken muhacir sayısının artması ile iskân yetki ve sorumluluk kavramları birbirine karışmıştır. Bu karışıklığın bertaraf edilmesi maksadıyla Osmanlı Devleti, Rumeli ve İstanbul sahillerinde bekleyen muhacirlerle sonradan gelecek olan muhacirlerin iskân çalışmalarının daha düzenli bir şekilde yapabilmek için 4 Nisan 1879 tarihinde bir talimatname hazırlamıştır. Talimatname aynı isimle ve içeriğinde herhangi bir değişiklik yapılmaksızın 1886-1887 senesinde yeniden yayınlandı. Talimatname beş bölüm ve otuz dört maddeden oluşmaktaydı.²² Talimatnamenin beşinci kısmı muhacirlere tahsis edilecek arazi ve çeşitli ihtiyaç malzemelerinin teminini içermekte ve dokuz maddeden meydana geliyordu.²³

²¹Ömer Şen, "Muhacir Ailelerine Yönelik İktisadî ve Sosyal Tedbirler", *Sosyo-Kültürel Değişim Sürecinde Türk Ailesi I*, Ankara 1992, s.321.

²²Ufuk Erdem, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Muhacir Komisyonları ve Faaliyetleri (1860-1923)*, Ankara 2018, s.46.

²³Buna göre,

Madde 25; muhacirlerin yığılma dolayısıyla iskân edilemediği hallerde karye ve kasaba ahalisinden belirli sayıda muhaciri misafir etmeleri istenecektir. Kasaba ve karyelerde boş vaziyette olan devlet arazileri ve terk edilmiş olan araziler muhacirlere verilecek ve buralarda ziraat yapmalarına imkan sağlanacaktır.

Madde 26, 30 ve 32; ziraat yapsalar dahi ilk yıl gerekli verimi elde edemeyecekleri hesap edilerek muhacirlerin bu sebepten sefaletе düşmelerinin önünü kesmek için mahallî memurlar, komisyon ve şubeler gerekli tedbirleri alacaktır. Zanaat ehli olan muhacirlerin de kalfa ve çırak olarak esnaf kişilerce istihdam edilmesi sağlanacaktır.

Madde 27; muhacirlere verilecek olan tarlalar ya da mirasçısı bulunmayan araziler ile vakıf arazilerinde talimatname gereğince ziraat yapılabilecektir. Eğer ki yeni baştan bir yerleşim yeri tahsis edilecekse bu yerin sulak ve ormanlık alanlara yakın olmasına dikkat edilecektir.

Madde 28; harap ve hanesiz olan karyelere muhacir yerleştirilirken onlar için tedarik edilen arazinin geçmiş kayıtları ve durumu ilgili birimlerce tahkik edilecektir. Verilecek arazinin miktarı bir hanenin nüfusuna göre yirmi dönümden elli dönüme kadar olacak. Söz konusu araziler tapu memurları aracılığıyla dağıtılacak, arazi taksimi Arazi Kanunnamesi'ne göre yapılacaktır.

Muhacirlerin iskân edildikleri yerlerdeki en büyük mesele şüphesiz arazi tedarikidir. Zira tahsis edilen arazi hem muhacirlerin barınacakları hem de ziraat yapacakları mekanı ifade etmekteydi. Tarım yapmak konusunda iyi oldukları bilinen ve yerleşik bir hayat yaşayan Çerkesler içinse bu durum ayrıca önem arz etmektedir.²⁴ Söz konusu muhacirler, İstanbul başta olmak üzere sırası ile sahil şehirleri ve nihayet Anadolu'nun iç kısımlarına yerleştirilecek mekanların yeterli olmaması sebebiyle Osmanlı bu defa yönünü Anadolu'nun güneyine çevirmek zorunda kalmıştır. Bu topraklara iskân edilen muhacirlerin önemli bir kısmı devlet haralarına yerleştirilmiştir. Daha önce de ifade ettiğimiz gibi buradaki amaç boş haraların yerleşime açılması ve bu verimli yerlerde ziraat yapacak olan Kırım ve Kafkas muhacirlerden gelir elde etmesidir. Bu sayede bir yandan muhacirler yaptıkları ziraatla hem kendi ihtiyaçlarını tedarik ederek devlete külfet olmayacak hem de bu mirî arazilerden devlete ek gelir sağlanacaktır. İskân sırasında muhacirler için ayrılan arazinin boş olup olmadığı önceden araştırılır, boş olan arazi devlete aitse taksim edilip muhacirlere dağıtıldı. Bu uygulamadaki amaç hem muhacirlerin daha geniş arazilerden yararlanmasını hem de devlete ait boş arazilerin tarıma açılmasını sağlamaktır.²⁵

Madde 31 ve 33; muhacirler ayrıca şehir veya kasaba yakınlarına da yerleştirilebilecektir. Şayet muhacirler kendileri için tayin olunan iskân yerlerine gitmek istemezlerse kendilerini idare edecek durumda olanlara işe verilmeyecektir. Buldukları kazalarda kendi imkanlarıyla çiftlik yapmak isteyenlere müsaade edilecektir. Geniş bilgi için bkz. Erdem, *a.g.e.*, s.50-51.

²⁴ Hem hayvan ihtiyacının karşılanması hem de ordunun talebi olan hayvanın temini amaçlanmıştır. Hara idaresinin en önemli vazifesi iyi nitelikte olan at ırklarını muhafaza etmek ve onların kusurlarını, yine kendi içlerinde en iyilerini seçerek ıslahını sağlamaktır. Diğer taraftan Osmanlı Devleti'nin hayvan ihtiyacının ziraî mahsullerin artışı, yolların yetersizliği, demiryolu ağının henüz gelişmemiş olması gibi sebeplerle artması yeni yöntemlere sevk etmiştir. Bu sebeple Osmanlı Devleti, memleketin belli yerlerine hara idaresini kurmayı uygun görmüştür. Zamanla bu araziler halî ve metruk bir hal aldığı için Osmanlı Devleti, muhacirlerin önemli bir kısmını bu arazilere çiftlik yapmaları maksadıyla yerleştirmiştir. Geniş bilgi için bkz. S. Erdem, *Osmanlı Devleti Döneminde Malatya Sultansuyu Çiftliği'nin Tarihi Gelişimi*, Ankara 2019. O. Köksal, "Osmanlı Dönüşüm Sürecinde Bir Devlet Teşebbüsü Olarak Çifteler Hâra-yı Hümayunu ve Türk Atçılığına Katlıkları", *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 10/2, (2009), ss.333-365.

²⁵ Erdal Taşbaş, *a.g.e.*, s.362.

Söz konusu duruma örnek olarak; uzun zamandır ziraat ve ağnamından istifade edilmeyen Mihaliç Çiftlikat-ı Hümayun arazisi üzerine üç yüz hanelik köylerin inşa edilmesi ve buralara Dobruca ve Deliorman gibi ziraat ve sanat ehli muhacirlerin yerleştirilmesi istenmiştir. Söz konusu muhacirlere borç senediyle öküz ve tarım aletlerinin verilmesi istenmiştir. Öşür alınan zahireden tohum verilmesi, elde edilen üründen alınacak olan öşrün 10'da 6'sının ziraate geri kalan 10'da 4'ünün de Hazine-i Hassa'ya verilmesi gerektiği ifade edilmiştir. Söz konusu çiftlikte olan fakat uzun süredir istifade edilmeyen koyunlar da satılmak suretiyle elde edilen 10.000 altın ile muhacirlerin hane inşasına ve muhacirler için çiftlik hayvanı satın alınmasına harcanması talep edilmiştir.²⁶

Muhacirlerin iskânına açılan araziler arasında olan çiftliklerde eğer ki barınacakları bir ev yok ise en kısa sürede bir hanenin inşa edilmesi gerektiği anlaşılmaktadır. Mesela Erbaa kazasına iskân edilen Kırım muhacirlerinden buradaki çiftliklere yerleştirilecek olanlardan uygun yerlere hane yapımı için mimar ve mühendis tayin edilmesi gerektiği ifade edilmiştir.²⁷ Buradan da anlaşılacağı üzere çiftliklere kontrollü ve planlı bir yerleşim söz konusu idi. Daha önceden Kırım muhacirlerinden bir kısmının Yürücek Çiftliğine yerleştirilmiş olanlar gibi Gelibolu Sancağı'ndaki Dükekin çiftliğine de Çerkes muhacirlerin iskân edilmesi gerektiği ifade edilmiştir. Çiftlikten hazinece istifade edilmediği maksadıyla muhacir iskânı için uygun olduğu düşünülmüştür. Yürücek Çiftliği birkaç seneden beri satılık olmasına rağmen satılmamış, satın almaya talip olanlar ise değerinde bir meblağ vermemiştir. Bu sebeple Tekfurdağı Sancağı dahilindeki Yürücek çiftliğine yüz yetmiş hane Nogay muhaciri iskân edilerek yüz on hane daha bu sayıya eklenerek Dükekin çiftliğine yerleştirilmesi uygun görülmüştür. İskân öncesi çiftliğin sınırları belirtilmiştir. Buna göre çiftlik, üç bin otuz beş dönüm tarladan ve üç yüz yetmiş dönüm çayır, dağ ve oviden, kırk dönüm meradan ve otuz bin dönüm ormandan müteşekkildir. Bunun yanı sıra mevcut demirbaşı olup olmadığına dair herhangi bir beyanda bulunulmamıştır. Yürücek çiftliğine yerleştirilen muhacirlere mevcut demirbaştan ayrı olarak zahire ve hayvan verilmiş aynı şekilde Dükekin çiftliğine yerleştirilenler

²⁶ BOA.Y.PRK.AZJ.4/18, 25 Zilhicce 1297 (28 Kasım 1880).

²⁷ BOA. A.İMKT.NZD.416-49. 5 Zilkade 1278/4 Mayıs 1862.

için de benzer uygulamanın yapılması gerektiği ifade edilmiştir.²⁸ Çiftlikat-ı Hümayunların geniş tarım arazileri yanında benzer şekilde geniş çayırıklara sahip olması sebebiyle buralara yerleştirilecek olan muhacirlerin hayvanlarını otlatacakları arazilerin de olması hayvancılığın gelişmesine de katkısı olmuştur. Emlâk-ı hümayun Çiftlikatı'ndan olan Çekmece-i Kebir'deki Bahşayış Çiftliğinin geniş çayır ve arazilerini bu gibi sebeplerle muhacirlere terk olunmuştur.²⁹

Devlet çiftliklerine muhacir yerleştirilmesi geniş arazileri ihtiva eden yerleri iskâna açmaktan başka anlamları da ifade etmektedir. Mesela yerli ahali ile olası çatışmaların önüne geçilmesi bunlardan biri olarak sayılabilir. 1800 ile 1914 yılları arasında Osmanlı nüfusu ikiye katlandı. Batı Anadolu'nun bazı bölgelerinde emek oranı şiddetli bir şekilde değişti. Müslüman nüfusun oranı bu göçlerin neticesinde hızla arttı. Mevcut toprakların dağılımı ve toplumlar arası ilişkiler üzerindeki bu değişikliğin etkisi çok önemliydi. Batı Anadolu'nun pek çok yerinde ve başka yerlerde, yerel Müslüman nüfus ile Çerkesler ve Giritliler arasında gerilim tırmanmaya başlamıştı.³⁰ Bu gerilimin önünü almak için birçok tedbir alındı. Bu tedbirlerden biri de neredeyse atıl durumda olan devlet çiftliklerine muhacirleri yerleştirerek çatışmanın önüne geçmekti. Bu şekilde Mihaliç Çiftlikat-ı Hümayununa bağlı Akçasığır ve Ekmekçi Çiftliklerine 90 hanesi mahalli hükümet tarafından, 110 hanesi de Anadolu İskân-ı Muhacirin Memuru Ahmet Hamdi Paşa tarafından yerleştirilmiştir. Söz konusu muhacirlere daha sonra gerekli olması halinde başka yerlere nakledilebileceği teminatı ve bu teminatın senet ile yazıya dökülmesi ile iskânları gerçekleştirilmiştir. Daha sonra muhacirlerden mahalli hükümet tarafından yerleştirilen 90 hane başka yerlere nakledilmişse de bunlar peyderpey tekrar çiftliğe yerleştirilmişlerdir.³¹

Malatya Sultansuyu Çiftliği'ne muhacir iskân edilmesi gündeme gelmiştir. Daha önce Malatya'ya yerleştirilmesi düşünülen muhacirler için vilayet merkezinde kendilerini uzun süre barındıracak bir yer olmadığı gerekçesiyle uzun süreli ikametlerine imkan olmadığı için

²⁸ BOA.İ.DH.463-30903 17 Rabiulahir 1277/2 Kasım 1860.

²⁹ BOA.MVL. 1024/36, 8 Şevval 1283 (11 Şubat 1867).

³⁰ Yücel Terzibaşoğlu, a.g.m., s. 69.

³¹ BOA.Y.MTV. 12/54, 1 Zilhicce 1300 (3 Ekim 1883).

muhacirlere verilmesi gerekli olan günlüklerin sarfına veya Sultansuyu Çiftliği'nde bir mevkiye yerleştirilmelerine müsaade verilmesi hususunda Mamuretülaziz Vilayeti bir telgrafla Maliye Nezareti'ne başvurmuştu. Bunun üzerine merkezden vilayete gönderilen meblağdan herhangi bir ödeme yapmanın mümkün olmadığını yanı sıra Sultansuyu Çiftliği idaresinin nasıl olacağı –tasarrufu askeriyeden hazineye yeni geçtiği için- henüz netleşmediğinden herhangi bir şey söylenemeyeceğinden muhacirlere bir ödeme yapılamayacağı Maliye Nezareti Mesarif Muhasebesi'nden bildirilmişti. Ancak merkezi idare ise Sultansuyu Çiftliği'nin idaresi konusunun henüz belirlenmemekle beraber umumi bütçenin muhacir masrafları kısmına iskân masrafları için ayrılacak meblağ vilayetin bütçesine dahil edileceği ve muhacirlerin iskân probleminin bir an evvel çözümlenmesi için gerekenin yapılacağı vilayet idaresine bildiriliyordu³². Mamuretülaziz Vilayeti'nde iskân edilmek üzere daha önceden sevk olunan 160 hane Dağıstan muhacirlerinin iskân masrafları olarak geçen seneki vilayet emvaline verilen 600 küsur bin kuruştan ödemek mümkün olmayacağından bu seneki vilayet emvalinden karşılanması için vilayet idaresinin yaptığı başvuruya cevap alınamamış ve bunların Sultansuyu Çiftliği'ndeki binalara iskânları masraf açısından daha uygun olacağına dair yeni bir başvuruda bulunmuşlar ancak buna da yanıt alamamışlardı. Tüm bunların neticesinde muhacirlerin sefaletleri artmış ve iskân işlerinin hızlandırılması vilayet tarafından bir telgrafla bildirilmişti. Ancak bu hususta Maliye Nezareti'nin geri adım atmadığı anlaşılmaktadır. Ne geçen seneki vilayet emvaline bir akçe katkısı ne de ilgili masrafın vilayetin bu seneki emvalinden karşılanmasının mümkün olmadığı ve Sultansuyu Çiftliği'nin de idari durumunun henüz netleşmemesi

³² 12 Cemaziyevvel 1327 (1 Haziran 1909) tarihli Maliye Nezareti'nden Dahiliye Nezareti'ne gönderilen tezkire ve 24 Cemaziyevvel 1327 (13 Haziran 1909) tarihli Dahiliye Nezareti'nden Mamuretülaziz Vilayeti'ne gönderilen tahrirat için BOA, DH.MKT 2842/28. Sultansuyu Çiftliği'nde bundan çok daha önceki tarihlerde de göçmenlerin yerleştirilmesi ve masraflarının karşılanması söz konusuydu. Mektubi Kalemi'nden Dahiliye Nezareti'ne gönderilen 6 Şaban 1316 (20 Aralık 1898) tarihli tahrirat için BOA, A.MKT.MHM 504/8.

nedeniyle hazine tarafından çiftlik bünyesinde iskân ettirilmeleri konusunda bir şey denilemeyeceği bildirilmektedir³³

1877 senesine kadar muhacirlere arazi kanunnamesinde belirtildiği gibi, verimli yerden 70, verimi orta düzeyde olan yerden 100 ve verimi düşük olan yerden 130 dönüm arazi verilerek muhacirler iskân edilmiştir. 1877-1900 seneleri arasında Anadolu'ya gelen muhacirlere iskân edilebilmeleri için sürekli arazi tedarik edilmesi gerekiyordu. Osmanlı topraklarına sürekli bir şekilde muhacirlerin gelmesi ile hazineye ait atıl araziler, vakıf toprakları, atıl durumdaki askerî bölgeler, *mirî çiftlik arazileri* tahsis edilmiştir.³⁴ Muhacirlerin büyük bölümü verimli fakat boş olan bu arazilere iskân edilmiş ve kısa sürede verim elde edilmiştir.³⁵ Bir kişi ya da kurumun tasarrufunda olan arazi ya da çiftlikler de muhacir iskânı için komisyon eliyle devlet tarafından satın alınıyordu. Satın alınan bu arazilerin durumları hakkında ön çalışma yapıldıktan sonra buralara ne şekilde ya da ne kadar muhacirin yerleştirileceği bildiriliyor ve ona göre iskân işleri yürütülüyordu.³⁶

Dahiliye Nezaretinden Defter-i Hakani Nezaretine gönderilen tezkirede, İzmit civarındaki Vezir Çiftliği, Kumla Çiftliği ve Uzunbey çiftliği dahilinde bulunan tarlalarının önemli bir kısmının senelerdir ekilmeyerek buralarda hayvan otlatıldığı Muhacir Komisyonunca tespit edilmiştir. Bunun yanında İzmit-Sapanca yolu üzerinde otuz bin dönüm verimli arazinin bulunduğu gerekçesiyle söz konusu boş arazilere

³³ 25 Cemaziyelevvel 1327 (14 Haziran 1909) tarihli Maliye Nezareti'nden Dahiliye Nezareti'ne gönderilen tezkire için BOA, DH.MKT 2874/28.

³⁴ Halil İncılık, *Devlet-i'Aliyye*, İstanbul 2009, s.329-332.

³⁵ XIX. yüzyılın ortalarına doğru Osmanlı topraklarına gelen ve burada uzun süre yaşayan Ubicini, muhacirlerin çiftliklere yerleştirilmesi sürecine de tanıklık etmiştir. İzmir'de bulunduğu sırada muhacirlerden oluşan küçük bir grubun İzmir'de tasarruf hakkı Emanuel Balltazzi isimli şahsa ait olan çiftliğe yerleştirildiğinden bahsetmektedir. Ubicini ayrıca muhacirlerin yerleştirildiği çiftlikte o yılki ürünün önceki senenin mahsulünden fazla olduğunu, ilerleyen zamanlarda daha da iyi olacağı fikrinde olduğundan bahseder. M. A. Ubicini, *Osmanlı'da Modernleşme Sancısı*, Çev. Cemal Aydın, İstanbul 1998, s.265.

³⁶ Taşbaş, *a.g.e.*, Ankara 2017, s.364.

muhacir iskân edilmesi için Defteri-i Hakani Nezaretinden bir memurun gönderilmesi gerektiği ifade edilmiştir.³⁷

Tasarruf hakkı bazı kişi ya da kurumlarda olan çiftlikler devlet tarafından satın alınıp buralara muhacir iskânı gerçekleştirilmiştir. Satın alınan yerlerin durumu gerekli araştırma ve çalışmalar yapıldıktan sonra söz konusu çiftliklere ne kadar muhacir yerleştirileceği komisyonca bildirilir ve iskân işleri başlatılırdı. Mesela Anadolu Ordu-yı Hümayunu Müşiri olan Osman Paşa'dan varislerine intikal eden Amik Ovası'ndaki çiftlik ve araziler 570.000 kuruş karşılığında göçmen iskânı için devlet tarafından satın alınmıştır. Söz konusu arazinin bedeli Halep Vilayeti arazi hasılatından karşılanmıştır.³⁸ Berat Sancağında yer alan Mujake köyü ve Avlonya'daki Emlâk-ı hümayun Çiftlik arazisine tek seferde üç yüz seksen hane muhacir iskân edilmiştir.³⁹ Benzer şekilde Küçükçekmece, Çorlu tarafında ve Edirne vilayetindeki Emlâk-ı hümayun'a ait olan çiftliklere tek seferde sekiz bin hane ve otuz bin nüfusa yakın muhacir iskân edilmiştir. Bu muhacirlerin tohumluk ve yemlik gibi ihtiyaçları belli bir süreliğine Emlâk-ı Hümayınca karşılanmıştır. Bunun yanı sıra cami, okul gibi sosyal ihtiyaçların giderilmesi padişah izniyle Emlâk-ı Hümayun'dan karşılanmıştır.⁴⁰ Karahisar-ı Sahib Sancağı'nda bulunan Çifteler Çiftliğine iskân edilmiş olan kırk hanelik Çerkes muhacirin köylerinde bir cami, bir muallimhane ve bir dershane inşa edilmesi⁴¹ ve Konya Vilayeti'nden gönderilen tezkirede Antalya'nın İstanos Nahiyesi'ne bağlı Ballica Çiftliği'ne yerleştirilen Çerkes muhacirler için bir cami inşa edilmesi talep edilmiştir.⁴² Ayrıca Mihaliç Çiftlikat-ı Hümayuna iskân edilen muhacirler için inşa edilecek olan on altı hanenin masrafları Hazine-i Hassa Nezareti'nin veznesinden ödenmiştir.⁴³

³⁷ BOA.DH.MKT. 1578/66, 13 Kanun-ı evvel 1304 (25 Aralık 1888). BOA.DH.MKT. 1602-113, 25 Şubat 1304 (9 Aralık 1889).

³⁸ BOA.DH.MKT.2424/11, 10 Recep 1318 (3 Kasım 1900).

³⁹ BOA.ŞD. 2087/28, 28 Zilhicce 1290 (18 Şubat 1874).

⁴⁰ BOA.Y.PRK.HH. 24/55, 26 Zilhicce 1308 (2 Ağustos 1891).

⁴¹ BOA.C.MF. 167/8349, 29 Şaban 1259 (24 Eylül 1843).

⁴² BOA.DH.MKT.274/62, 21 Safer 1312 (24 Ağustos 1894).

⁴³ BOA.ML.EEM. 299/4, 17 Recep 1316 (1 Aralık 1898), BOA.ML.EEM. 302/121, 17 Ramazan 1316 (29 Ocak 1899).

Muhacirlerden devlet çiftliklerine yerleştirilenlere tanınan vergi muafiyeti başından itibaren kısa tutulmuştur. Bunun sebebi ise çiftliklere yerleştirilenlerin genel olarak boş arazilere iskân edilen muhacirlerden daha kısa sürede üretime geçiyor olmalarıdır. Maliye Nezareti'nden Muhacir Komisyonu'na gönderilen iradede Gelibolu Sancağı'nda bulunan Dukakin Çiftliği'nde bir seneden beri satılık olan haranın büyük bölümünün işletilmemesinden dolayı muhacirlerin iskânına ayrılması gerektiği ifade edilmiştir. Çiftliğe iskân olanların üç sene öşür ve beş sene vergiden muaf olacakları da belirtilmiştir.⁴⁴ Öşür ve vergi muafiyeti meselesinde süre ile ilgili kesin tavır 4 Mayıs 1864'te ortaya konmuştur. Abdülaziz tarafından onaylanan *Arz Tezkere'sine* göre; Osmanlı topraklarına gelen muhacirler bir müddet vergi, aşar ve tekâliften muaf tutulacaklardır. Fakat aşar vergisi diğer vergiler gibi şahsî olmayıp bir cemaat, iskânî icra ve ziraat için kendilerine arazi verildikten ve ziraat için gerekli durumlar sağlandıktan sonra kendilerinden vergi alınmaya başlanır. Muhacirlerden şimdiye kadar gelip yerleşmiş ve ziraata başlamış olanlardan istenilen derecede söz sahibi olanların yeni gelen muhacirlere yapılan harcamalara, yerli ahali gibi katkıda bulunmaları gerekir. Bu suretle üç seneden beri yerleşik hayata geçenlerin, sonradan gelen ve henüz nihai iskânları tamamlanmayanlara yardımcı olmak üzere öşürlerini vermeleri kararlaştırılmıştır.⁴⁵ Vergi muafiyetinin kısa tutulmasına rağmen⁴⁶ çiftliklere yerleştirilen muhacirlerin söz konusu yerlerde ikamet etmesi ise süresiz olarak tayin edilmiştir. Buna göre devlet çiftliklerine yerleştirilen muhacirler yerleştirilmelerinin üzerinden yüz sene geçse dahi bu topraklardan çıkarılmayacaktır. Çiftliklere yerleştirilmelerde istikrarın sağlanması anlamında bazı tedbirler de alınmıştır. Çiftliklere neredeyse ömür boyu yerleşme hakkında sahip olan muhacirlerin bu ayrıcalığı kötüye kullanmaması için de tedbirler alınmıştır. Buna göre; muhacirlere verilen bu çiftliklerden herhangi bir şekilde arazi bedeli alınmayacaktır. Verilen bu araziler için Emlâk-ı hümayun'da senet

⁴⁴ BOA.A.)MKT.MHM. 760/117, 11 Zilhicce 1277 (20 Haziran 1861).

⁴⁵ Saydam, *a.g.e.*, s. 168.

⁴⁶ BOA.Y.PRK.HH. 24/55, 26 Zilhicce 1308 (2 Ağustos 1891). Maliye Nezaretinden gönderilen tezkirede, Dersaadet'te Yapağıcı Çiftliğine iskân edilen Çerkes muhacirlerin vergi muafiyeti süreleri bittiği için kendilerine ne kadar vergi isabet ettiğinin bildirilmesi gerektiği ifade edilmiştir. BOA. A.) MKT.MHM. 304/80, 28 Muharrem 1281 (3 Temmuz 1864).

düzenlenmiştir. Senetlerde öşrün Hazine-i Hassa'ya ödenmesi, hiçbir şekilde satılmaması sadece tasarruf hakkının kendilerine verildiği ifade edilmiştir. Yine bu araziler miras olarak bırakılamazdı. Arazi kanunnamesine uygun olarak Hazine-i Hassa'ya intikal ederdi.⁴⁷

Muhacir göçlerinin nerdeyse azalmaya başladığı dönemde dahi Anadolu'nun güneyine muhacir yerleştirilmeleri yoğunluk kazanmıştır. Bilhassa Halep'te II. Abdülhamid'in çiftliklerinin sayısının fazla olması⁴⁸ sebebiyle yine benzer sebeplerle buradaki çiftliklere Çerkes muhacirler iskân edilmiştir. Zira II. Abdülhamid'in gayrimenkullerinin önemli bir kısmını çiftlikler teşkil etmektedir.⁴⁹ Mesela Halep'deki Hamra Hara-yı Hümayununa 1465 Çerkes nüfus iskân edilmiştir.⁵⁰ Aynı şekilde iskân için Halep'e gelen bu Çerkes nüfusun önceden Hamra Hara-yı Hümayunu'na iskânları kararlaştırılmışsa da Maliye Nezareti idaresinde bulunan ve hiç kimsenin gelip yerleşmediği, bu haliyle de kimseye faydası olmayan çiftlikler olduğu için muhacirlerin bu çiftliklere yerleştirilmesinin daha uygun olduğu ifade edilmiştir.⁵¹ Yine Halep'in Menbic bölgesine 93 Harbi'nden bir sene sonra Cebel-i İsa devlet çiftliklerine Çerkes muhacirler iskân edilmiş, bunlara daha sonra yeni Çerkes gruplar da katılmıştır.⁵² Osmanlı Devleti çiftliklere yerleştirdiği muhacirlerin sayıları fazla olduğu için ve çoğu zaman bu muhacirler toplu olarak iskân edildikleri için sayılar hakkında istatistik bilgilere ihtiyaç duyulmuştur. Mesela Suriye Vilayeti'nde yer alan Bisân devlet çiftliklerine ait Cebbûl ve Akka çiftliklerine yerleştirilen Çerkes ve Tatar muhacirinin kadın ve erkek toplamda 307 nüfus ve 83 haneden oluşan cetvel, memurlar tarafından kaydedilmiştir.⁵³

⁴⁷ BOA.Y.PRK.HH. 24/55, 26 Zilhicce 1308 (2 Ağustos 1891).

⁴⁸ Geniş bilgi için bkz. Hasan Karaköse, "Sultan II. Abdülhamid'in Halep'deki Çiftlikleri", *Ortaoğ'u'da Osmanlı Dönemi Kültür İzleri Uluslararası Bilgi Şöleni Bildirileri 1*, 23-27 Ekim 2000, Hatay/28 Ekim 2000 İskenderun, s.257-266.

⁴⁹ Sadece varislerinin dava ettiği on bir bin gayrimenkulden bahsedilmektedir. Yine bunların önemli bir kısmı çiftliklerden oluşmaktadır. Geniş bilgi için bkz. Vasfi Şenözen, *Osmanoğulları'nın Varlıkları ve II. Abdülhamid'in Emlaki*, (yayına hazırlayan: Sado Dadyan), İstanbul 2013, s.161-164.

⁵⁰ BOA.İ.HUS.136/23, 14 Şevval 1323/12 Aralık 1905.

⁵¹ BOA.İ.HUS.136/1323, 14 Şevval 1323/12 Aralık 1905.

⁵² BOA.HH.THR.446/75-5,6, 27 Za 1306/25 Temmuz 1889.

⁵³ BOA, HH.THR.465/19, 15 Eylül 1303/27 Eylül 1887.

Sonuç

XIX. yüzyıl Osmanlı tarım işletmeciliği içerisinde mekansal olarak önemli bir yeri teşkil eden devlet çiftliklerine muhacir yerleşimi, Osmanlı'nın muhaciri iskân politikasında özellikle göçlerin yoğunluk kazandığı aynı zamanda Osmanlı topraklarında söz konusu muhacirleri yerleştirmek konusunda sıkıntı yaşadığı dönemde alternatif bir mekan olmak özelliğini taşımaktadır. Tarım işletmeciliği ve hayvancılık anlamında büyük beklentiler ile meydana gelen devlet çiftlikleri birçok sebeple beklenileni karşılamamıştır. Büyük toprak parçalarından oluşan ve yüksek sermayelerle inşa edilen bu çiftlikler daha sonra Osmanlı Devleti tarafından muhacirler için planladıkları yerleşkeler olmuştur.

Osmanlı topraklarına belli dönemlerde büyük kitleler halinde göç eden muhacirlerin iskânı konusunda Osmanlı merkez ve taşra yönetimi bir iskân politikası izlemiştir. Bu politika gereği boş olan toprakların tarım ve hayvancılığa açılması, ihtiyaç hasıl olması durumunda yeni yerleşim alanlarının oluşturulması, yerli ahali ve muhacirler arasında asayişin sağlanması gibi etkenleri göz önünde bulundurarak muhacirleri uygun yerlere yerleştirmiştir. Bu bağlamda “devlet çiftlikleri”ne muhacir iskânı özellikle göçlerin son dönemlerinde önemli bir alternatif mekan olmuştur. Devlet çiftliklerine muhacir iskânı ile tarım ve hayvancılık alanlarında verimin artması amaçlanmış, özellikle bu alanlarda mahir olan toplulukların yerleştirilmesi, onlara vergi muafiyeti getirilmesi ve tasarruf haklarına sahip olmaları gibi kolaylıklarla kısa zamanda toplumsal adaptasyonunun sağlanmasına katkıda bulunulmuştur.

Söz konusu çiftliklere muhacir iskânı ile hem büyük kitlelerin yerleşimi için mekan sıkıntısı kısmen bertaraf edilmiş hem de büyük yatırımlar ile inşa edilen fakat beklenen verimin elde edilmediği bu topraklarda üretimin devamlılığı söz konusu olmuştur.

Genişletilmiş Özet

Geniş ve dar anlamıyla birbirinden farklı iki kavramı ifade eden “çiftlik” terimi bilhassa geniş anlamı ile Osmanlı terminolojisinde küçük tarım işletmelerinden fazlasını ifade etmektedir. Osmanlı ekonomisi ve ordusu açısından önemli bir uygulama olan tımar sisteminin zamanla

değişip dönüşmesi sürecinde çiftlikler önemli bir konumda olmuştur. Bilhassa XVIII. yüzyıla gelindiğinde geniş anlamı içine alan büyük tarım işletmeleri manasındaki “çiftlikler” daha da yaygın hale gelmiştir. Zamanla sayıları artan çiftliklerin mahiyeti de değişmiştir. Bu değişim beraberinde yeni kanunların kabul edilmesini de zorunlu hale getirmiştir. 1858 Arazi Kanunnamesi'nde açıkça ifade edildiği gibi, çiftlik her sene ekilip biçilen iki öküzün sürebileceği bir yerdir ki bu da çok verimli yerden 70-80 dönümlük, orta verimli yerden 100 dönümlük ve az verimli yerden 130 dönümlük bir alana karşılık gelmektedir. Aynı kanunnamenin 52. maddesinde “çiftlik” geniş anlamıyla, arazide ziraat yapmak için inşa edilen bina, yetiştirilen hayvan, tohum ve çiftlik aletlerinden meydana gelen toprak parçası olarak tanımlanmıştır.

XIX. yüzyıla gelindiğinde ise çiftliklerin statülerinin dışında içyapılarında da değişiklikler olmuştur. İskân politikasının bir gereği olarak şahıslara büyük toprak parçalarında tasarruf hakkı verilmiştir. Özellikle II. Abdülhamid döneminde bir devlet teşebbüsü olarak inşa edilen devlet çiftliklerinin Osmanlı tarım ekonomisine büyük bir ivme kazandıracağı düşünülmüştür. Bu maksatla emlak-ı hümayun olarak tescillenen işletmeler Hazîne-i Hassa Nezareti'ne devredilmiştir. Fakat büyük beklentilerle ve yatırımlarla inşa edilen söz konusu çiftliklerden işletmeleri tasarruf edecek kişilerin bulunmaması sebebiyle istenilen verim elde edilememiştir. Söz konusu yüzyılda toprak unsuru fazla olsa da toprağı işleyecek kişinin yetersizliği büyük yatırımlarla geniş araziler üzerine kurulan bu çiftliklerin önemli bir kısmının boş kalmasına sebep olmuştur.

Sultan II. Abdülhamid döneminde toprağın işlenmesinin devamlılığının sağlanması amacıyla birçok tedbir alınmıştır. Buna, Ziraat Mektepleri ve Numune Çiftlikleri örnek olarak gösterilebilir. Bunun yanı sıra emlak-ı hümayun, Maliye Nezareti'ne aktarılmış ve idaresi Hazine-i Hassa Nezareti'ne bırakılmıştır. Bu haliyle çeşitli şekillerde tasarruf edilen toprakların bir kısmı yerli ahali tarafından tasarruf edilirken bir kısmı da çeşitli zamanlarda Osmanlı topraklarına göç etmek zorunda kalan muhacirler tarafından işlenmiştir. Buna örnek olarak, 1853-1856 Kırım Harbi, 1863 Rus-Çerkes Harbi ve 93 Harbi neticesinde yaşanan muhacir göçleri gösterilebilir. Osmanlı topraklarına doğru gerçekleşen Kırım-Kafkas ve Balkan göçleri sonrasında uygun yerlere

yerleştirilemeyen büyük insan kitleleri artmaya başlamıştır. Kitle göçlerinin başlarında öngörüldüğü düzeyde nüfus Osmanlı topraklarına göç etmiş ve Osmanlı merkez ve taşra yönetimi bunları kontrollü olarak uygun yerlere iskân etmiştir. Fakat ilerleyen zamanlarda muhacirlerin iskânı için hem gelen insan sayısının artık tahmin edilenin üzerinde olması hem de Osmanlı toprakları içinde iskâna uygun yerlerin sınırlı hale gelmesi devlet çiftliklerini muhacir iskânı için alternatif bir mekan haline getirmiştir.

Emlâk-ı hümayun'dan olan çiftliklere yerleştirilme söz konusu olduğunda buralara ikamet edilmesi uygun görülmüştür. Bu maksatla özellikle ziraat konusunda iyi olan muhacirlerin yerleştirilmesi hususunda Muhacir Komisyonu ve Şehremâneti'ye bilgi verilmiştir. Devlet çiftliklerine yerleştirilen muhacirler için uygun köyler seçilmiş özellikle hayvancılık ve tarım konusunda iyi oldukları bilinen Çerkezlerin tarım ekonomisine katkı sağlayacağı düşünölmüştür. Yerleşim yerlerinde yaşamlarını idame edecekleri hane, çiftlik yapacakları arazi ve edevat, çocukların eğitimlerini devam ettirecekleri okul ve ibadetlerini yapmaları için caminin olmasına özen gösterilmiştir. Söz konusu unsurların olmaması durumunda ise bunların tedarik edilmesi gerektiği bildirilmiştir. Böylece çiftliklere yerleştirilen ahalinin kısa zamanda günlük hayatlarına devam etmeleri sağlanmıştır.

Yeni durum ile beraber devlet çiftliklerindeki demografik yapıdaki dinamiklerde de değişmeler meydana gelmiştir. Bu demografik yapıdaki en büyük değişmelerden biri, muhacirlerin iskânına devlet çiftliklerinin açılmasıdır. Büyük kitlelerin peyderpey Osmanlı topraklarına ulaşmasıyla birlikte muhacirler için iskân edilecek yerlerin bulunması konusunda sorun yaşanmaya başlanmış ve bu aşamada devlet çiftlikleri birer alternatif mekan olarak kullanılmaya başlanmıştır. Daha öncesinden toprağın işlememesinden dolayı ciddi bir vergi kaybı söz konusu olmuştur. XIX. yüzyılın ortaları ile beraber Osmanlı topraklarına gelen yoğun kitlesel göçler, göçler neticesinde yerleşim yeri konusunda sıkıntıların yaşanması, yerli ahalinin toprağı işlememesi, göçer için yeni yerleşim yerlerinin açılması dolayısıyla mera alanlarının azalması ve hayvancılığın bu durumdan olumsuz etkilenmesi, ormanların göçmen yerleşimlerine açılması ve diğere taraftan devlet çiftliklerinde ziraat yapacak insan unsurunun olmayışı gibi olguların bir

araya gelmesi ile Osmanlı Devleti yeni opsiyonlar geliştirmek durumunda kalmıştır. Bu kontekst ile muhacirler devlet çiftliklerine yerleştirilerek kısmen de olsa bu olumsuzlukların bertaraf edilmesi amaçlanmıştır.

Muhacirlerin iskânına açılan çiftliklerde şayet barınacakları bir ev yoksa en kısa sürede hane inşa edilecekti. Bunun yanında cami, okul gibi eğitim ve ibadet için kullanılacak bina olmayan köylere de söz konusu yapılar inşa edilecekti. Bu işler için mimar ve mühendisler tayin edilecekti. Buradan anlaşıldığı üzere devlet çiftliklerine planlı ve kontrollü bir yerleşim söz konusuydu. Devlet çiftliklerine muhacir yerleştirilmesi, yalnızca geniş arazileri iskâna açmaktan fazlaca anlamlar ifade etmektedir. Mesela yerli ahali ile olası çatışmaların önüne geçilmesi bunlardan biri olarak sayılabilir.

1877 senesine kadar, arazi kanunnamesinde belirtildiği gibi, çok verimli yerden 70, verimi orta düzeyde olan yerden 100 ve verimi düşük olan yerden 130 dönüm arazi verilerek muhacirler iskân edilmiştir. 1877-1900 seneleri arasında Anadolu'ya gelen muhacirlere iskân edilebilmeleri için sürekli olarak arazi tedarik edilmesi gerekiyordu. Osmanlı topraklarına bu şekilde gelen muhacirlere, hazineye ait atıl araziler, vakıf toprakları, atıl durumdaki askerî bölgeler, mirî çiftlik arazileri tahsis edilmiştir. Muhacirlerin büyük bölümü verimli fakat boş olan bu arazilere iskân edilmiş ve kısa sürede verim elde edilmiştir. Bir kişi ya da kurumun tasarrufunda olan arazi ya da çiftlikler de muhacir iskânı için komisyon eliyle devlet tarafından satın alınıyordu. Satın alınan bu arazilerin durumları hakkında ön çalışma yapıldıktan sonra buralara ne şekilde ya da ne kadar muhacirin yerleştirileceği bildiriliyor ve ona göre iskân işleri yürütülüyordu.

93 Harbi sonrasında öngörülemez biçimde artan muhacir göçlerinden sonra Osmanlı Devleti topraklarına gelen göçmenleri yerleştirmek konusunda ciddi sıkıntı yaşanmıştı. Yerli ahalinin huzur ve güvenliğine herhangi bir zarar gelmemesi ve aynı zamanda göçmelerin uygun yerlere en kısa sürede yerleştirilmesi temel sorunlardandı. Bu arada başta İstanbul olmak üzere Osmanlı topraklarının iç kesimlerinde muhacirleri iskân edecek uygun araziler kalmamıştı. Bu yüzden Anadolu'nun güneyine iskânlar gerçekleştirilmiş ve bunun yanında yeni bir yerleşim yeri olarak devlet çiftlikleri muhacir iskânına açılmıştı.

Tasarruf hakkı bazı kişi ya da kurumlarda olan çiftlikler devlet tarafından satın alınıp buralara muhacir iskânı gerçekleştirilmiştir. Satın alınan yerlerin durumu gerekli araştırma ve çalışmalar yapıldıktan sonra çiftliklere ne kadar muhacir yerleştirileceği komisyon tarafından bildirilir ve iskân işleri başlatılırdı. Devlet çiftliklerine yerleştirilen muhacirlere tanınan vergi muafiyetinin süresi başından itibaren kısa tutulmuştur. Öşür ve vergi muafiyeti meselesinde süre ile ilgili kesin tavrı 4 Mayıs 1864'te ortaya konmuştur. Sultan Abdülaziz tarafından onaylanan Arz Tezkere'sine göre; Osmanlı topraklarına gelen muhacirler bir müddet vergi, aşar ve tekâliften muaf tutulacaklardır. Fakat aşar vergisi diğer vergiler gibi şahsî olmayıp bir cemaat, iskânı icra ve ziraat için kendilerine arazi verildikten ve ziraat için gerekli durumlar sağlandıktan sonra kendilerinden vergi alınmaya başlanır. Osmanlı topraklarına daha önce gelip yerleştirilmiş ve ziraata başlamış muhacirlerden, istenilen derecede söz sahibi olanların yeni gelen muhacirlere yapılan harcamalara, yerli ahali gibi katkıda bulunmaları gerekirdi. Bu suretle üç seneden beri yerleşik hayata geçenlerin, sonradan gelen ve henüz nihai iskânları tamamlanmayanlara yardımcı olmak üzere öşürlerini vermeleri kararlaştırılmıştı. Muhacirlerin bu uygulama ile yeni gelenlerin işlerini kolaylaştırdığı söylenebilir.

Vergi muafiyetinin kısa tutulmasına rağmen çiftliklere yerleştirilen muhacirlerin söz konusu yerlerde ikamet etmesi ise süresiz olarak tayin edilmiştir. Burada yine üretimin devamlığının ve iskân işi tamamlanan muhacirlerin yerleşik hayata çabuk geçmesini sağlamak ve tekrar onlar için yeni iskân yerleri arayışına girmemek gibi hususların göz önüne alındığı söylenebilir. Buna göre devlet çiftliklerine yerleştirilen muhacirler yerleştirilmelerinin üzerinden yüz sene geçse dahi bu topraklardan çıkarılmayacaktı. Çiftliklere yerleştirilmelerde istikrarın sağlanması anlamında bazı tedbirler de alınmıştır. Çiftliklere neredeyse ömür boyu yerleşme hakkında sahip olan muhacirlerin bu ayrıcalığı kötüye kullanmaması için de bir takım tedbirler alınmıştır. Buna göre; muhacirlere verilen bu çiftliklerden herhangi bir şekilde arazi bedeli alınmayacaktır. Verilen bu araziler için Emlâk-ı hümayun'da senet düzenlenmiştir. Senetlerde öşrün Hazine-i Hassa'ya ödenmesi, hiçbir şekilde satılmaması ve yalnızca tasarruf hakkının kendilerine verildiği ifade edilmiştir. Yine bu araziler miras olarak bırakılmazdı. Arazi kanunnamesine uygun olarak Hazine-i Hassa'ya intikal ederdi.

Kafkas muhacir göçlerinin azalmaya başladığı XX. Yüzyılın ilk yıllarında dahi Anadolu'nun güneyine muhacir yerleştirilmeleri yoğunluk şeklinde yaşanmıştır. Bilhassa Halep'te Sultan II. Abdülhamid'in çiftliklerinin sayısının fazla olması sebebiyle yine benzer sebeplerle buradaki çiftliklere Çerkez muhacirler iskân edilmiştir. Bunun yanı sıra özellikle 93 Harbinden sonra Halep ve civarına çok sayıda Çerkez göçmenin geçerli sebeplerle iskân edildiği bilinmektedir. Bu sebepler arasında demiryolu güvenliğinin savaşçı bir toplum olan Çerkezler eliyle güvenliğini sağlamak, aynı dönemde düzensiz göçer aşiretlerin devlete karşı isyan girişimlerini yine Çerkezler aracılığı ile bertaraf etmek, özellikle Halep coğrafyasının önemli bir yerini işgal eden devlet çiftliklerinden üretimin devamlılığını temin etmek gibi unsurlar sayılabilir. Aynı şekilde Sultan II. Abdülhamid'in gayrimenkullerinin önemli bir kısmını çiftlikler teşkil etmektedir. Özellikle bir tarım toplumu olan, at yetiştiriciliği ve savaşçı kimlikleri ile bilinen Çerkezlerin bu işletmelere yerleştirilmesine özen gösterilmiştir. Sonuç olarak, büyük yatırım ve düşüncelerle inşa edilen çiftliklerin tekrar üretime açılması için ciddi bir adım atılmıştır. Böylece devlete ait olan bu çiftliklerin önemli bir kısmı hazineye yük olmaktan çıkarılıp tasarruf hakkı muhacirlere verilmiştir. En nihayetinde muhacirler yaptıkları ziraatla hem kendi işlerini sağlayacak hem devlete yük olmayacak hem de mirî arazilerden devlete ek gelir elde edilmiş olacaktır.

Devlet çiftliklerinin fikir itibarıyla ziraat ve hayvancılığı içine alan büyük işletmeler olduğu hesaba katılırsa Osmanlı Devleti'nin buralardan büyük gelirler elde etmeyi beklemesi doğaldır. Bu haliyle aslında iki taraflı bir kriz halinin iskân politikası üzerinden çözümlendiğini söylemek yanlış olmayacaktır. İskân politikası ile sayesinde muhacirler kısa zamanda tüketici grup olmaktan çıkıp üretici birer topluluk haline gelecek bir yandan da büyük yatırımlar ile inşa edilen fakat yerli ahali tarafından rağbet görmeyen bu işletmelerin birer üretim organizasyonu olarak devamlılığı sağlanmış olacaktır.

Kaynakça

Arşiv Kaynakları

BOA, DH.MKT,2842/28.
 BOA, A.MKT.MHM 504/8.
 BOA, DH.MKT, 2874/28.
 BOA.C.MF. 167/8349.
 BOA.İ.DH.463/30903.
 BOA.A.)MKT.MHM. 760/117.
 BOA. A.)MKT.NZD.416/49.
 BOA. A.) MKT.MHM. 304/80.
 BOA.MVL. 1024/36.
 BOA.ŞD. 2087/28.
 BOA.Y.PRK.AZJ.4/18.
 BOA.Y.MTV. 12/54.
 BOA, HH.THR.465/19.
 BOA.DH.MKT. 1578/66.
 BOA.DH.MKT. 1602/113.
 BOA.HH.THR.446/75.
 BOA.Y.PRK.HH. 24/55.
 BOA.DH.MKT.274/62.
 BOA.ML.EEM. 299/4.
 BOA.ML.EEM. 302/121.
 BOA.DH.MKT.2424/11.
 BOA.İ.HUS.136/23.
 BOA.İ.HUS.136/1323.

Kitap ve Makaleler

Ahmet Cevdet Paşa, *Düstur, Birinci Tertip Üçüncü Cilt*, Ankara.
 Arazi Kanunnamesi 1858 (7 Ramazan 1274), Hız. Orhan Çeker, İstanbul, 1985.
 Başarır, Özlem, “Osmanlı Hanedan Çiftliklerinin Taşra Yönetim Organizasyonundaki Yeri Üzerine Bazı Bilgiler”, *Ankara Anadolu ve Rumeli Araştırmaları Dergisi*, 2/17, (2021), s.17-38.
 Cin, Halil, *Osmanlı Toprak Düzeni ve Bu Düzenin Bozulması*, *Selçuk Üniversitesi Yayınları*, Konya 1992,
 Erdem, Sevim, *Osmanlı Devleti Döneminde Malatya Sultansuyu Çiftliği'nin Tarihi Gelişimi*, *Manas Yayınları*, Ankara 2019.
 Erdem, Ufuk, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Muhacir Komisyonları ve Faaliyetleri (1860-1923)*, *Türk Tarih Kurumu*, Ankara 2018.

Güran, Tefik, *19. Yüzyılda Osmanlı Ekonomisi Üzerine Araştırmalar*, İstanbul 2014.

İnalçık, Halil, "Çiftlik", *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi VIII*, İstanbul 1993.

İnalçık, Halil, *Devlet-i'Aliyye*, İstanbul 2009.

Kadioğlu, Sevtap, *Osmanlı Döneminde Türkiye'de Ziraat Okulları Üzerine Notlar ve Tedrisat-ı Ziraat Nizamnamesi*, İstanbul 2005.

Karaköse, Hasan, "Sultan II. Abdülhamid'in Halep'deki Çiftlikleri", *Ortadoğu'da Osmanlı Dönemi Kültür İzleri Uluslararası Bilgi Şöleni Bildirileri-I*, Ankara 2000.

Keyder, Çağlar, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Büyük Ölçekli Ticari Tarım Var mıydı?", *Osmanlı'da Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım*, (ed. Çağlar Keyder & Faruk Tabak), İstanbul 1998.

Kokdaş, İrfan, "Osmanlı Çiftliklerinde Tek Tip Bir Demografik Yapı Var mıydı? 19. Yüzyıl Teselya Çiftliklerinde Sosyo-Ekonomik Dinamikler ve Nüfus Yapıları", *Keçiçek*, 48, (2019), s.271-303.

Köksal, Osman "Osmanlı Dönüşüm Sürecinde Bir Devlet Teşebbüsü Olarak Çifteler Hâra-yı Hümayunu ve Türk Atçılığına Katkıları", *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 10/2, (2009), s. 333-365.

Ouataerd, Donald, *Osmanlı İmparatorluğu 1700-1922*, (çev. Ayşe Berktaş), İstanbul 2005.

Özkaya, Yücel "Osmanlı İmparatorluğunda XVIII. Yüzyılda Göç Sorunu", *Ankara Üniversitesi Tarih Araştırmaları Dergisi*, 14/25, (1981), s.171-203.

Polat, Habibe, *Osmanlı Devleti'nin Halep ve Civarına Çerkesleri İskânı (1856-1914)*, İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Doktora Tezi, Malatya 2019.

Sarıbey Haykıran, Aysun, *Aydın Vilayeti'nde Çiftlikler (1839-1918)*, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yakınçağ Tarihi Bilim Dalı Doktora Tezi, İzmir 2013.

Saydam, Abdullah, *Kırım ve Kafkas Göçleri 1856-1876*, Ankara 1997.

Şen, Ömer, "Muhacir Ailelerine Yönelik İktisadî ve Sosyal Tedbirler", *Sosyo-Kültürel Değişim Sürecinde Türk Ailesi I*, Ankara 1992.

Şenözen, Vasfi, *Osmanoğulları'nın Varlıkları ve II. Abdülhamid'in Emlaki*, (Yayına Hazırlayan: Sado Dadyan), İstanbul 2013.

Taşbaş, Erdal, *Halifenin Gölgesine Sığınanlar*, Ankara 2017.

Terzi, Arzu, *Hazine-i Hassa Nezareti*, Ankara 2000.

Terzioğlu, Yücel, "Landlords, Refugees, and Nomads: Struggles For Land Around Late-Nineteenth-Century Ayvalık", *New Perspectives on Turkey*, Spring, 24, (2001), pp.51-82.

Ubcini, M.A., *Osmanlı'da Modernleşme Sancısı*, Çev. Cemal Aydın, İstanbul 1998.

Vehbi, Ali, II. Abdülhamid, *Siyasî Hatıratım*, İstanbul 1997.

Extended Abstract

The term “*farm*”, which expresses two different concepts in its broad and narrow sense, with its broad meaning means more than a small agricultural enterprise in Ottoman terminology. Farms had an important position in the process of changing and transforming the Timar System, which is an important practice for the economic system Ottoman Empire and its army. Especially in the 18th century, “*farms*” became more common throughout the country. The structure of the farms has also changed while their number increased over time. This change made also it necessary to adopt new laws. As it is clearly stated in the “*Land Code of 1858*”, the farm is a place where two oxen are plowed each year. The definition in question corresponds to an area of 70-80 acres in highly fertile ground, 100 acres in medium-fertile ground and 130 decares in less productive ground.

In the 52nd article of the same law, “*farm*” is defined, as its broad meaning, as the piece of land that consists of a building, animal being raised, seeds and farm implements built for agriculture on the land. By the 19th century, there were also changes in the internal structures of the farms. As a requirement of the settlement policy, individuals were given the right to dispose of large pieces of land. It had been estimated that the state farms would give a great impetus to the Ottoman agricultural economy, which were built as a state enterprise during the reign of Abdülhamid II. For this purpose, the farms registered as “*emlâk-ı hümayun*” were transferred to the Ministry of “*Hazîne-i Hassa*”. However, the estimated and desired profit could not be achieved due to the lack of entrepreneur to make investments to the businesses from the farms in question, which were built with great expectations and investments. Although there are enough large lands, the inadequacy of the people to cultivate the land has caused a significant part of these farms to be empty. During the reign of Abdülhamid II, many measures were taken to ensure the continuity of the cultivation of the land. Agricultural Schools and Sample Farms can be given as examples of these measures. In addition, “*emlâk-ı hümayun*” was transferred to the Ministry of Finance and its administration was left to the Ministry of “*Hazîne-i Hassa*”. In this state, some of the lands were operated by the local people, while some of them were cultivated by the immigrants

who had to come to the Ottoman lands at various times. Examples of this are the migrations that took place as a result of the Crimean War of 1853-1856, the Russia-Circassia War of 1863 and the War of 93. After the Crimean-Caucasian and Balkan migrations to the Ottoman lands, large masses of people who could not be settled in suitable places began to increase. The predictions made at the beginning of the mass migrations came true, and the Ottoman central and provincial administrations settled them in suitable places in a controlled manner. However, it was seen that the number of people who came in the later years was higher than originally expected and because there were insufficient places suitable for resettlement in the Ottoman lands, it made state farms an alternative place for the resettlement of immigrants.

When it comes to settling in the farms from Emlâk-ı hümayun, it was deemed appropriate to reside there. For this purpose, "*Immigration Commission*" and the "*Şehremanet*" had been informed about the placement of immigrants who had knowledge and experience in agriculture. Suitable villages were chosen for the immigrants settled in state farms, and it was envisaged that the Circassians, who were known to be good in animal husbandry and agriculture, would contribute to the agricultural economy. In the regions where the immigrants were settled, care was taken to have houses for shelter, the land and equipment needed to establish a farm, a school for children and a mosque for worship.

In the absence of such structures and elements, it has been stated that they should be procured by the official institutions. In this way, the migrants placed on the farms were enabled to continue their daily lives in a short time.

Along with the new situation, changes have occurred in the demographic structure of state farms. One of the biggest changes in this demographic structure is the opening of state farms for the settlement of immigrants. With the large masses reaching the Ottoman lands gradually, problems began to be experienced in finding places to be resettled for the immigrants, and at this stage, state farms began to be used as an alternative place. There had been serious tax loss due to the fact that the land was not cultivated before. In the middle of the 19th

century, because the mass migrations to the Ottoman lands, problems in terms of settlement as a result of migrations, the local people's inability to cultivate the land, the decrease in pasture areas due to the opening of new settlements for immigrants and the negative effects of animal husbandry, the opening of forests to immigrant settlements; The Ottoman Empire had to develop new options with the combination of facts such as the lack of trained human resources to make agriculture in state farms. With this context, it is aimed to eliminate these problems, if not completely, by placing immigrants on state farms.

If there were not a shelter to live in on the farms opened to the settlement of the immigrants, would be built as soon as possible. In addition, buildings were to be built in the villages where there were no structures to be used for education and worship, such as mosques and schools. Architects and engineers were to be appointed for these works. As can be understood from this, there was a planned and controlled settlement on state farms. Settling immigrants on state farms means more than just opening up large lands. For example, "preventing possible conflicts with the local population" was one of the situations that needed to be considered and planned for. Until 1877, as stated in the land code, immigrants were settled by giving 70 decares of land from very fertile places, 100 decares from medium yielding places, and 130 decares from low-yielding places.

Between the years 1877-1900, the immigrants coming to Anatolia had to be continuously supplied with land so that they could be resettled. Inactive lands belonging to the Treasury, Vakıf lands, military zones not in use, and Mirî farm lands were allocated to the immigrants who came to the Ottoman lands in this way. Most of the immigrants were settled in these fertile but empty lands and yield was obtained in a short time. Land or farms in the possession of a person or institution were also purchased by the state through commissions for the resettlement of immigrants. After a preliminary study was made about the conditions of these purchased lands, it was reported how or how many immigrants would be settled there, and resettlement works were carried out accordingly. After the unpredictably increased immigration because of the 93 War, serious difficulties were experienced in resettling the immigrants who arrived to the Ottoman Empire. It was

one of the main problems that the peace and security of the local people should not be harmed and that the immigrants should be placed in suitable places as soon as possible. In the meantime, there were no suitable lands to settle the immigrants in the inner parts of the Ottoman lands, especially in Istanbul. For this reason, resettlement was carried out in the south of Anatolia, and besides this, state farms were opened to immigrant resettlement as a new settlement.

The farms that were owned by some individuals or institutions were purchased by the state and immigrants were resettled there. After the necessary research and studies were done on the purchased places, the commission was announcing that how many immigrants were to be placed in the farms and the resettlement works were started. The duration of the tax exemption granted to immigrants placed on state farms was kept short from the beginning. The definite point of view regarding the time period in the issue of Öşür and tax exemption was finalized on May 4, 1864. According to the "Arz Tezkeresi", approved by Sultan Abdulaziz, the immigrants who came to the Ottoman lands were to be exempted from tax, Öşür and other taxes for a while. However, the Öşür is not personal like other taxes, a congregation begin to be taxed after they were given land for resettlement and agriculture and the necessary conditions for agriculture are provided. Among the immigrants who came and settled in the Ottoman lands and started agriculture, those who had a say in the desired level should have contributed to the expenditures made for the newly arrived immigrants, just like the local people. In this way, it was decided that those who had been settled for three years were give their Öşür to help those who came later and whose final settlement was not yet completed. It can be stated that the previous immigrants facilitated the work of the newcomers with this practice.

Despite the fact that the tax exemption was kept short, the immigrants settled in the farms were determined to reside in the places in question indefinitely. The aim of this practice was to ensure the continuity of production and the rapid transition of immigrants, whose settlement work was completed, to settled life and not to search for new places of residence for them again. According to this, immigrants settled in state farms were not to be removed from these lands even if

a hundred years have passed since their resettlement. Some measures had also been taken to ensure stability in resettlement on farms. Some measures had also been taken to ensure that the immigrants, who have the right to settle on farms for almost a lifetime, do not abuse that privileges. According to this; no land value was to be taken from these farms given to immigrants. A deed was being issued in Emlâk-ı hümayun for these lands given. In the promissory notes, it was stated that the Öşür was to be paid to the Hazine-i Hassa, cannot be sold in any way, and only the right of savings was given to them. In addition to this, these lands could not be inherited. It was transferred to the Hazine-i Hassa in accordance with the Land Code.

Even in the first years of the 20th century, when the migration of Caucasian immigrants began to decline, the settlement of immigrants in the south of Anatolia was intense. Due to the large number of Abdulhamid II's farms in Aleppo, Circassian immigrants were settled on the farms here for similar reasons. In addition, it is known that many Circassian immigrants were resettled in Aleppo and its surroundings, especially after the 93 War for some acceptable reasons. Among these reasons, it can be stated that to ensure the security of the railway by the Circassians, to eliminate the rebellion attempts of irregular nomadic tribes against the state and to ensure the continuity of production, especially from state farms occupying an important place in the geography of Aleppo. Likewise, farms constitute an important part of Abdülhamid II's real estate. Special attention was paid to the placement of Circassians, who are an agricultural society and known for their horse breeding and warrior identities, to these farms. As a result, a serious step had been taken to reopen the farms, which were built with great investment and thought. Thus, a significant part of these state-owned farms was no longer a burden to the treasury and the right of disposal was given to the immigrants. Ultimately, with their agricultural activities, the immigrants would provide their own food, would not be a burden to the state, and additional income would be obtained from the Mirî lands.

Considering that state farms are large enterprises that include agriculture and animal husbandry, it is natural for the Ottoman Empire to expect to earn large incomes from these investments. Thus, it would

not be wrong to say that a bilateral crisis was resolved through the settlement policy. Thanks to the resettlement policy, the immigrants would soon cease to be a consumer group and become a producer community, on the other hand, the continuity of these enterprises, which were built with large investments but were not in demand by the local people, would be ensured as a production organization.

Araştırma Makalesi/Research Article

İmparatorluğun Ayak Sesleri:

III. Pepin (714-24 Eylül 768)

Barış Saday*

(ORCID: 0000-0001-5106-3659)

Makale Gönderim Tarihi
03.08.2022

Makale Kabul Tarihi
18.10.2022

Atıf Bilgisi/Reference Information

Chicago: Saday, B., "İmparatorluğun Ayak Sesleri: III. Pepin (714-24 Eylül 768)", *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 7/Özel Sayı: Dr. Mahmut Kırkpınar'a Armağan: 1818-1840.

APA: Saday, B. (2022). İmparatorluğun Ayak Sesleri: III. Pepin (714-24 Eylül 768). *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 7 (Özel Sayı: Dr. Mahmut Kırkpınar'a Armağan), 1818-1840.

Öz

Roma İmparatorluğu'nun, kavimler göçü sonrası dağılması sonrasında Avrupa'da bir kaos ve kargaşa dönemi başlamıştır. Avrupa topraklarında Marovenj ve Karolenj hanedanlıklarına kadar bahsedilen kargaşa süreci devam etmiştir. Şiddet, bu dönemde bütün Avrupa'da belirgin bir şekilde kendisini göstermiştir. Marovenj hanedanlığı ile devlet yönetim sistemi yeniden tesis edilmeye çalışılmış ancak kısa aralıklarla bu başarısızdır. Charles Martel'in kurucusu olduğu Karolenj hanedanlığı ile birlikte Batı ve Orta Avrupa'da yeniden devlet yönetim sistemi, hukuk, ekonomi ve dini konularda toparlanma süreci yaşanmıştır. Charles (Charlemagne) dönemi ile bu hanedanlık en güçlü ve sistemli dönemine ulaşmıştır. Ancak Charles dönemindeki başarıyı getiren ve krallığın bir imparatorluğa dönüşmesini hazırlayan III. Pepin (Kısa Pepin)

* Arş. Gör. Dr., Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye, baris.saday@hbv.edu.tr.

PhD., Res. Assist., Ankara Hacı Bayram Veli University, Faculty of Letters, Department of History, Türkiye.

dönemidir. Onun başlatmış olduğu genişleme politikası, Papalık ile ittifak ve devlet yönetim sistemini tesis etme politikaları Charles dönemindeki başarıların gerçekleşmesini sağlamıştır. Ayrıca Papalık ile olan yakınlaşma hem Katolik Kilisesinin gelişmesine ve genişlemesine hem de Avrupa'da güç dengesinin Karolenj hanedanlığına geçmesini kolaylaştırmıştır. Bu çalışma, III. Pepin'in hayatı ve askeri – diplomatik faaliyetlerini eldeki veriler ışığında değerlendirmeyi amaçlamaktadır. Bu araştırma yazısı, Türkiye'deki Ortaçağ Avrupa çalışmalarına katkı sağlamayı hedeflemektedir.

Anahtar Kelimeler: Pepin, Karolenj, Papalık, Kilise, Ortaçağ Avrupa Tarihi.

Footsteps of the Empire: Pepin III (714-24 September 768)

Abstract

In the aftermath of the collapse of the Roman Empire due to the migration of tribes, a period of chaos and turmoil began in Europe. This period of turmoil continued in the European lands until the reign of Merovingian and Carolingian dynasties. This period is apparently marked with violence in the entire Europe. State administration system was tried to be reconstructed with Merovingian dynasty, and yet this was achieved in short intervals. With Carolingian dynasty, which was founded by Charles Martel, a recovery period was experienced in state administration, legal, economic and religious systems in Western and Central Europe. This dynasty enjoyed its most powerful and systematic period during the reign of Charlemagne. It is, however, the period of Pepin III (Pepin the Short) that brought success in the reign of Charlemagne and prepared the kingdom to transform into an empire. Expansion policy initiated by Pepin III, alliance with the Papacy and policies of building a state administration system paved the way for the achievements in the period of Charlemagne. Besides, convergence with the Papacy facilitated both the development and expansion of Catholic Church and the transition of power in Europe to the Carolingian dynasty. This study aims to evaluate the life and military and diplomatic activities of Pepin III in the light of available data. This research paper intends to contribute to the Medieval Europe studies in Turkey.

Keywords: Pepin, Carolingian, Papacy, Church, Medieval European History.

Giriş

Batı Roma İmparatorluğu'nun yıkılması ve yeni siyasi güçlerin ortaya çıkmasıyla birlikte Batı Kilisesi devlete entegre olmak zorunda kalmıştır.

Bu entegrasyonu sayesinde Roma Kilisesi, Batı Medeniyeti içindeki kendisinden başka hiçbir dinin veya dini görüşün varlığını sürdürmesine izin vermemiştir. Roma Kilisesi, zamanla edinmiş olduğu güçle, devlete entegrasyonundan ayrılarak kendi iradesini herkese kabul ettirme politikasına geçmiştir. Roma'nın düşüşünden sonra, Avrupa topraklarına kontrolsüz bir biçimde yerleşen yeni güçler arasında bir hegemonya mücadelesi başlamıştır. Bu hegemonya mücadelesi sebebiyle Avrupa topraklarındaki "*Pax Romana*" tamamen yok olmuştur. Roma Kilisesi, bu mücadelenin hem bir tarafı hem de teşvik edici rolü üstlenen bir yaklaşımda idi. Özellikle Kilise, Ortaçağ dünyasının karmaşık ve biraz kaotik sistemleri altında yaşayan insanların yaşamlarını şekillendirmedeki önde gelen güçlerden birisi konumundadır.¹ Bu etkisinden ötürü, Batı Dünyasındaki yeni güç merkezlerinin oluşumunda önemli bir noktadadır. Roma Katolik Kilisesi ve onun baş yöneticisi olan Papa, Avrupa'nın Ruhani liderliğini elinde tutmakta idi. Papalık ve Papalar, yalnızca ruhani ve ahlaki liderler olmasının yanı sıra zamanla siyasi ve hegemonya anlamında güç kazanmıştır. Papalar, Frank Krallarının yardımıyla sahip olmak istedikleri güç ve prestije ulaşacaktır. Ancak Papalık, Doğu İmparatorluğu'nun kısıtlamalarından kurtulabildiklerinde ve Batılı yöneticilerle bağlarını ortaya koyabildiklerinde böyle bir güç ve kontrol merkezi haline gelebilmişlerdir. Batılı yöneticiler de bu irade ittifakından ve ardından kaynakların bir araya getirilmesinden eşzamanlı olarak faydalanmıştır. Bu birlik, Charles (Charlemagne)'ın Kutsal Roma İmparatoru olarak taç giymesi ile resmileşmiştir. Bununla birlikte, Charles'ın babası Pepin, Papa tarafından Eski Ahit'in ritüelistik yollarında Kilise'nin koruyucusu ve subayı olarak taçlandırılmıştır. Onun, Papalık Devleti olacak araziye yaptığı "bağış" da Kilise ve Franklar arasındaki geçici ittifakı pekiştirmiştir.

Ortaçağ toplumu, Roma İmparatorluğu'nun çöküşü ve takibinde "*Pax Romana*"nın ortadan kalkmasıyla nispeten etkili bir kargaşa ortamında doğup gelişmeye başlamıştır. Toplum, merkezileşmiş monarşik yapılardan uzak, sınıfsal tabakalaşmayı ortaya çıkaran bir evrim geçirmiştir. Ancak şimdi ilerleme gücün yeniden merkezileşmesine ve

¹ Moss, H. St. L. B., *The Birth of the Middle Ages 395-814*, Oxford University Press, Londra, 1963, s. i

gevşek veya savaşıan faktörlerin sağlamlaştırılmasına yol açtı.² Fransa, Charles Martel'den başlayarak bu eğilime öncülük etmiştir. VIII. yüzyıla birlikte o, çevresindeki çeşitli feodal bölgeleri kendi hegemonyası altına almaya başlamıştır. Kral Martel, babasının aksi yönde bir siyaset izleyerek Avusturya³ iktidarı vasıtasıyla Neustrian muhaliflerini baskılamıştır. Ayrıca o, Akitanyalılara kendi iktidarını kabul ettirmiştir. Bir dizi başarılı seferin ardından doğu sınırlarını genişletmiştir. Kral Martel, 732 yılında Arap kuvvetlerini Poitiers alanında bozguna uğratmıştır.⁴

Ele geçirilen bölgeler güçlendirilmiş ve güvenliği sağlanmıştır. Charles, kuzeyden, doğudan veya güneyden gelen tehditleri karşılamak için elit süvari birlikler kurmuştur. O, ele geçirmiş olduğu bölgeleri kendi güdümündeki feodal yapılara dağıtmış ve bu sayede hegemonyasındaki toprakları yeniden düzenlemiştir.⁵ Ayrıca, elit süvari birliğini desteklemek için de toprak reformu yapılmıştır. Marovenjiyan hanedanlığı ve onun yöneticileri, uzun bir süredir kaos ve siyasi entrikaların yaşandığı krallık “*kukla krallar*” pozisyonundadırlar. Charles Martel, bu gölge kralları kendi yararına kullanmış ve yavaş yavaş diğer topraklarda nüfuz sahibi olmaya başlamıştır. Kukla krallık konumunda Marovenjiyan hanedanlığına son vermiştir.⁶ Kralın oğulları Pepin ve Carlomann, kendi iktidarı dönemlerinde politika olarak benzer faaliyetleri sürdürmüşlerdir.

Batı ve Doğu kiliseleri arasında temelleri dördüncü yüzyıla kadar uzanan bir uzaklaşma ve bölünme bulunmaktadır. VIII. yüzyıla değin çeşitli anlaşmazlıklar ve farklılaşmalar olsa da iki kilise büyük ölçüde aynı ve birleşik bir yapıdadır. Roma Dünyası'nın çökmesi ile beraber Batı ve Doğu Kiliseleri farklı şekillerde gelişmiştir. Özellikle Doğu Roma

---

² Moss, H. St. L. B., *a.g.e.*, s. i.

³ Avusturya veya Austrasia, Merovenj Hanedanlığı'nın kuzeydoğu topraklarını oluşturan ve günümüzdeki Fransa, Almanya, Belçika, Lüksemburg ve Hollanda ülkelerinin topraklarına verilen isimdir. Bazı Avusturya krallarının Reims, Trier ve Köln arasında hüküm sürmesine rağmen, Metz bu hanedanlığa başkentlik yapmıştır.

⁴ Moss, H. St. L. B., *a.g.e.*, s. 200.

⁵ McKitterick, Rosamond, *The Frankish Kingdoms Under the Carolingians, 751-987*, Longman Group Limited, New York, 1983, s. 32.

⁶ Deanesly, Margaret, *A History of Early Medieval Europe*, Methuen & Co Ltd, Londra, 1969, s. 282.

İmparatorluğu'ndaki siyasi hakimiyette dramatik bir dalgalanma olmamasından dolayı farklılaşmalar olsa da Batı Kilisesi belli bir süre her zaman destek için Doğu'ya bakmıştır. Ancak Batı Kilisesi hem zamanla gücünü artırmış hem de Batı dünyasında gelişen yeni medeniyetin içerisinde kendisine önemli bir konum elde etmiştir. İtalya'nın altıncı yüzyılda Justinianus tarafından yeniden fethinden sonra iki kol arasında ciddi bir çekişme başlamıştır. Aslında Pepin ve Charlemagne olmadan da kopuş olacağı kaçınılmaz görünse de son kırılma, sekizinci ve dokuzuncu yüzyıllarda bu iki dinamik karakter üzerinden Franklar arasında yapılan ittifaktan önce gerçekleşmemiştir. Batı Avrupa Kilisesi güç kazanıyor olsa da, Frank Krallığı, Pepin ve Carlomann'ın reformlarından önce hâlâ büyük oranda düzensizlik içinde idi.⁷ Batı Avrupa'nın, topraklarındaki iç savaşların neden olduğu kafa karışıklığı ve düzensizlik hali, Kilise'nin gelişine yansımıştır. Kilise, ruhani olarak bir ayrışma evresine hem de siyasi anlaşmazlıklarda konum almış ve faaliyetlerde bulunmuştur.⁸

III. Pepin

Karolenj hanedanı, Merovenj aristokrasisi içerisinde son derece güçlü bir konumdadır. Ayrıca onlar, uzun süredir geleneksel krallık anlayışı mücadelesinde iktidara gelmişlerdir. III. Pepin'in taç giyerek "Kral" ilan edilmesine kadar iktidar mücadelesi serüveni sonucu, Karolenjler, silahlı ve kendisine bağlı güçler oluşturmalarının yanı sıra halefi olduğu iktidarı kendilerine bağlamıştır.⁹ Karmaşaların ve yeni güçlerin meydana geldiği bir ortam içerisinde 714 yılında Pepin doğmuştur. Bir Katolik Hıristiyan olarak vaftiz edilen Pepin, Charles Martel ve Chrotrudis'in oğlu idi. Charles Martel'in büyük çocuğu olan Pepin'in, Carloman (722-) ve Hiltrud isimli kardeşleri vardır. Ayrıca Nobel, "Pepin III and the Donation of Pepin" isimli eserinde Chartel Martel ile Bavyeralı Swanahild ile evliliklerinde ve Grifo isminde bir

⁷ Miller, David Harry, "The Roman Revolution of the Eighth Century: a Study of the Ideological Background of the Papal Separation from Byzantium and Alliance with the Franks", *Mediaeval Studies*, S. 36, Pontifical Institute of Mediaeval Studies, Toronto, 1974, s. 79-133.

⁸ Moss, H. St. L. B., *a.g.e.*, s. 201.

⁹ Bloch, Marc, *Feodal Toplum*, çev. Mehmet Ali Kılıçbay, Savaş Yayınları, Ankara, 1983, s. 199.

çocuklarının olduğundan bahsetmektedir.¹⁰ Pepin, ilk eğitimini Saint-Denis'te almıştır. Bu eğitim süreci, 735 yılında Pepin'in Lombardiya'ya gönderilmesine kadar devam etmiştir.¹¹ Karolenj Hanedan veliatti Pepin, Ortaçağ Avrupa'sında bilgiye ulaşma konusu düşünüldüğü takdirde iyi bir eğitim süreci geçirmiştir.

Post-Modernist yaklaşımlarının yaygınlaşması neticesinde, tarihçiler Ortaçağ Avrupası'nı kurgusal ve edebi bir romantizmle sunmaya çalışmışlardır. Aydınlanmayı getiren birikimde önemli tecrübelerin edinildiği Ortaçağ Avrupası, kendi iç dinamiklerinden ayrılmadan ve zamansal bütünlüğü bozmadan ele alınmalıdır. Çünkü Ortaçağ, edebi bir romantizmle yaklaşıldığı takdirde bilimsel gerçekliklerden uzaklaşır. Gerçek ile Kurgu, birleşimi bilimsel argümanları sorgular bir yaklaşım ortaya konulmaktadır. Özetle yukarıda bahsini ettiğimiz üzere Ortaçağ Batı dünyasında bilgiye ulaşmak -ki bu bilgi tartışmalı- farklı sebeplerde oldukça zordur.

Karolenj döneminde, Avrupa'nın "Pax Romana"sı kısmen sağlanmıştır. Jacques Le Goof, kaos ortamının azalması/sonlanması neticesini "*Karolenj Rönesansı*" olarak belirtmektedir.¹² Rönesans Avrupa'sı, insana özgür düşünme ve ifade edebilme gibi yetisini yeniden keşfettirmiştir. Karolenj dönemi, Ortaçağ'da yeni yükselişi getirmiş olmasına rağmen, bu oldukça kısıtlı coğrafya içerisinde, kapalı ve korumacı düşünce temelli yükseliştir. Bu *Rönesans*, Rönesans'ın insana kattığı değerlerden uzaktır.

Pepin, Chartel Martel tarafından yakın ilişki içinde bulunduğu Kral Liutprand'ın sarayına gönderilmiştir.¹³ Chartel Martel'in, Pepin'i hem Kral Liutprand'ın sarayına yollaması ve akabinde onu "*Liutprand'ın evlatlık oğlu*"¹⁴ yaptırması Avrupa hakimiyetini almak için bir hazırlıktır.

¹⁰ Noble, Thomas. "Pepin III and the Donation of Pepin", *In Dictionary of the Middle Ages*, c. 5, ed. Joseph Reese Strayer, Scribner, New York, 1987. s. 501. Bernhard, Hieronymus ve Remedius adında üç üvey kardeşten de bahsedilir.

¹¹ Noble, Thomas, a.g.m., s. 501.

¹² Goff, Jacques Le, *Ortaçağ'da Entellektüeller*, çev. Mehmet Ali Kılıçbay, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 1994, s. 23-27.

¹³ Miller, David Harry, "The Motivation of Pepin's Italian Policy, 754-768", *Studies in Medieval Culture*, S. 4, 1973, s. 46. Bu, Merovenj dönemindeki zayıf ilişkilerden bir geri dönüş olmuş ve sorunların çoğu hala Bavyera'ya odaklanmıştır.

¹⁴ Miller, David Harry, a.g.m., s. 46.

Günümüz Fransa ve Almanya topraklarındaki haklarına yaklaşmasına hizmet etmek arzusunu desteklemiştir. Pepin, 749 yılında uzak akrabası olan Laonlu Bertrada ile evlenmiştir. Bu evlilik sayesinde Pepin, Moselle bölgesinde geniş mülkler elde etmiştir. Bu evlilikten üç çocuk sahibi olan Pepin'in, en büyük oğlu 747 yılında doğan Charles (Charlemagne)'tır. 751 yılında Carlomann isminde oğlu olan Pepin'in, Gisela isminde kızı vardır.¹⁵ Moss, Pepin'i hırslara sahip olan ancak ihtiyatı da elden bırakmayan bir karakter olarak betimlemiştir. Bu betimlemesini temellendirirken "onun Akitanya'yı ele geçirmedeki başarısını" ölçüt almaktadır. Ona göre yapılan sefer ölçülü, başarılı ve kalıcı sonuçlar doğurmuştur. Ek olarak, siyaset ve devlet bürokrasisi gibi konularda babasından önde olduğunu belirtmiştir. Pepin, Akitanya meselesini Kilise'nin imtiyazlar elde etmesine de hizmet eden uzlaşma süreci ile yürütmüş ve Akitanyalılar arasında sadık bir kitle yaratmaya özen göstermiştir.¹⁶ Chartel Martel'in 741 yılında ölümü sonrası Karolenj ailesinin hakimiyetindeki topraklar Pepin ve Carlomann arasında bölünmüştür.¹⁷ Carlomann Austrasia, Thuringia ve Alemannia'yı, Pepin ise Neustria, Provence ve Burgundy'yi almıştır. 614 yılından sonra ilk kez kapitülerle¹⁸ Karolenj hakimiyeti ilan edilmiştir. Ayrıca iki kardeş seksen yıl sonra bu durum için sinod toplantısı çağrısında bulunmuşlardır. Ayrıca kendilerine "Frankların dukleri ve prensleri" adının kullanıldığı diplomatik belgeler hazırlatarak bunları kullanmışlardır. Ancak ilk zamanlarda Karolenj ailesi, Merovenj Krallığı'na hizmet eden devlet görevlileri konumunda kalmışlardır. Çünkü Akitanya, Bavyere, Saksonya ve Swabia'daki isyanlar Karolenj ailesinin gücünü meşgul etmektedir. Ayrıca bahsi geçen bölgelerde yaşayan halkta meşru hakimiyet sahibi olarak Merovenj Hanedanlığı ile Krallığını görmektedir. Hakimiyet mücadelesinden önce bu bölgelerin kontrol altına alınması gerekmektedir. Aksi takdirde büyük isyanların çıkması kaçınılmazdır. Ek olarak, Grifo'nun tutumu, entrikaları ve faaliyetleri de buna engel teşkil

---

Noble, Thomas, a.g.m., s. 502.

¹⁶ Moss, H. St. L. B., *a.g.e.*, s. 200.

¹⁷ Genç, Özlem, "Küçük Frank Yıllıkları I: Aziz Amand Yıllığı", *Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 7(1), 2016, s. 629; 300

¹⁸ Merovingian hanedanı altında bir kraliyet emri.

etmiştir. Bu sebeplerden ötürü, 743 yılında Merovenj III. Childeric taç giymiştir.¹⁹

Karolenj ailesinin iki erkek kardeşi, ilk etapta birlikte hareket ederek güçlü bir yapı ortaya koymuşlardır. Yine de Pepin, ikisi arasında daha fazla güce aç ve kurnaz olduğunu kanıtlamıştır. İktidara geldikten altı yıl sonra Carlomann, bir keşiş olmak ve Pepin ile birlikte hükümdarlıkları sırasında başlattıkları dini reformları ilerletmek için Monte Cassino'ya çekilerek emekli olmuştur.²⁰ Bu, 749-750 yılları arasındaki huzur ortamına son vermiştir.²¹ Henri Pirenne, “Hz. Muhammed ve *Chargemagne*” eserinde Carlomann’ın, bütün yetkileri iki oğluna devretmiş olduğu belirtmektedir. Ancak, onlarla gücü paylaşmak istemeyen Pepin, harekete geçerek Carlomann hakimiyetindeki bütün toprakları ele geçirmiştir.²² 750’lı yıllarda Pepin, “*Kukla*” krallar olarak bilinen Merovenj hakimiyetine son vermek ve bütün bölgelere hükmetmek arzusu için harekete geçmiştir. Kral III. Childeric hakimiyetini yıkmak ve Kral olmak için Kilise’yi ustaca kullanmıştır. Pepin öncelikle, ilk eğitimi almış olduğu Saint-Denis’teki Manastır reisi Fulrad ile Würzburg Piskoposu Burchard’ı, Papa Zacharias'a yollamıştır.²³ Elçilere, Papa'ya “*Francia'daki kraliyet gücüne sahip olmayan krallara ilişkin*” sorular sormaları talimatı vermiştir. Papa Zacharias, Pepin’in beklentileri karşılayan bir yaklaşımla böyle bir durumun ilahi düzene aykırı olduğunu belirtmiş ve Pepin’in kral yapılması kararını vermiştir.²⁴ Böylece 751 Kasım'ında meclis, Pepin'i kral olarak seçmiştir. Kilise, kendine verilen ruhani mirası vasıtayla Pepin

¹⁹ Bkz. Noble, Thomas, a.g.m., s. 500-503.

²⁰ Vit. S. Zachariae. (Vit. XCIII. Anastasius, tom. I) Einhardi Vit. Carol. Mag. Cap. II.: “Intercum quibus de causis, tamen videtur quod amore conversationis contemplativae succensus. ...”; Fredeg. Chron. Cont. Cxvi. Chron. Moissiae.: “Divine amore et desiderio caelestis patriae compunctus sponte regnum reliquit.”; 294-295

²¹ Pirenne, Henri, *Hz. Muhammed ve Charlemagne*, çev. Mehmet Ali Kılıçbay, İmge Kitabevi Yayınları, 2006, s. 243.

²² Noble, Thomas, a.g.m., s. 502

²³ Ed., Thatcher, Oliver J., McNeal, Edgar Holmes, *A Source Book for Medieval History*, New York, 1905, s. 37; Pirenne, Henri, *Hz. Muhammed ve Charlemagne*, çev. M. A. Kılıçbay, İmge Yayınları, Ankara, 2006, s. 235 vd.

²⁴ Ed., Thatcher, Oliver J., McNeal, Edgar Holmes, *a.g.e.*, s. 502; Perry, Walter Copland, *The Frank, From Their First Appearance in History to The Death of King Pepin*, London, 1857, s. 308-309.

ve Krallığını, Eski Ahit Krallar geleneğine bağlamış/tasdiklemiştir.²⁵ Papa'nın onayı ile Frankların kralı olan Pepin, Soissons şehrinde başpiskopos ve Aziz Boniface'in eliyle kutsal yağ ile mesh edilmiş ve sonra tahta çıkarılmıştır. Merovenj Hanedanlığının son lideri III. Childerich ise bütün yetkilerini, mülklerini ve ayrıcalıklarını kaybederek manastıra kapatılmıştır.²⁶

Papalık tarafından kral ilan edilen III. Pepin, kendi idaresinin tasdiki ve krallığında kullanılması için 751 tarihinde gümüş para bastırılmıştır. Almanya'da bulunan "Deutsche Bundesbank"ın yayınlamış olduğu madeni para ve banknot katalogunda bahsini ettiğimiz tarihlendirmeye uyan madeni para bulunmaktadır.²⁷ Ortaçağlarda para, sadece ekonomik bir meta olmanın yanı sıra sembolik anlamlar da taşımaktadır. Bu anlamlar arasında belki de en önemlisi iktidar sahibinin kimliği hakkında bilgiler içermesi gösterilecektir. Bu cümleden hareketle, iktidarın sembolik anlamı düşünüldüğü vakit yeni kralın bu tarz bir faaliyette bulunması oldukça olasıdır. İktidar sahibi siyasal, ekonomik ve düşünsel anlamda bahsini ettiğimiz paranın hem fiziki hem de zihinsel anlamının daha da kıymetli olacağı kanaatindeyiz.

Kilise ve Papa, kraliyet unvanının güçsüz Merovenj unvanı sahibinden, saray nazırı Pepin'e devredilmesine izin vererek Karolenj ailesiyle olan ittifakını pekiştirmiştir.²⁸ Olaylar, "Annales Laureshamenses" isimli eserde kısa şekilde anlatılmaktadır.²⁹ Merovenjler ile Kilise arasındaki var olan gevşek ilişkiyi tamamen ortadan kaldıran ve Pepin'in gücünü sağlamlaştıran neticeler çıkarması

²⁵ "Pippinus gratia Dei Rex Francorum" ed. S. Baluzius, *Capitularia Regum Francorum*, c. I, Paris, 1770, s. 185; Perry, Walter Copland, *a.g.e.*, s. 311; Annal. Lauriss. Minor., MG., SS., I., s. 116; Genç, Özlem, a.g.m., s. 630; Genç, Özlem, *Charlemagne ve Karolenj Rönesansı*, Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2012, s. 4; Hollister, C. Warren, Leedom, Joe W., Meyer, Marc A., Spear, David S., *Medieval Europe: A Short Sourcebook*, New York, 2002, s. 98; Davis, R. H. C., *A History of Medieval Europe: from Constantine to Saint Louis*, London-New York, 1988, s. 126.

²⁶ Ed., Thatcher, Oliver J., McNeal, Edgar Holmes, *a.g.e.*, s. 37-38; Hollister, C. Warren, Leedom, Joe W., Meyer, Marc A., Spear, David S., *a.g.e.*, s. 98

²⁷ <https://www.bundesbank.de/en/bundesbank/art-and-numismatics/coin-and-banknote-collection/recent-acquisitions/carolingian-empire-pepin-the-short-king-of-the-franks-751-768-616290>, kayıt numarası, Id. 57133.

²⁸ Perry, Walter Copland, *a.g.e.*, s. 307.

²⁹ Bkz. Annal. Lauriss. Minor., MG., SS., I.

sebebiyle bu süreç son derece önemli bir harekettir. Lombard kralı Aistulf (krallığı Monte Cassino'nun bulunduğu bölge) tarafından teşvik edilen Carlomann kardeşine karşı faaliyetlere girişmiştir. Aistulf ile Papa kavga halinde iken Pepin'in 751'de kral olması Pepin ile Roma arasındaki ittifakın bariz bir göstergesi konumundadır. Bu durumla başa çıkmak için Aistulf, Pepin ve Papalık arasındaki ittifakı bozmak için Carlomann ile görüşmelere başlamış ve bir ittifak kurmaya çalışmıştır.³⁰ Bu durum, Avrupa'da gerilimi yükseltmiştir. Batı Kilise'si, varlığını devam ettirebilmek için bu hegemonya mücadelesinde taraf olmak zorunda olduğunun bilincindedir.³¹

753 yılında, yeni papa II. Stephen kendini ve topraklarını Lombard kralı tarafından tehdit altında bulmuştur. Bu yüzden destek için en erişilebilir hükümdar olan Pepin'e yaklaşmak zorunda idi. Teknik olarak Papa II. Stephen bir Bizans tebaasıydı ve Roma toprakları Bizans İmparatoru V. Konstantin'e aitti. Ancak Konstantin, Stephen'a hiçbir şekilde yardım edememiştir. Çünkü Bizans İmparatorluğu topraklarında yaşanan ikonoklazm nedeniyle Papa ve Batı Kilisesi bir kafir olarak kabul edilmekte idi. Kilise yönetimi, Papa'nın, Aistulf ve Lombard'lar ile pazarlık etmesi tekilinde bulunmuşlardır. Ayrıca, kurumsallaşma sürecinde olan Papalık Devleti'nin, Frank krallığı dışında yardım isteyeceği çok da seçeneği yoktur.³² Pepin, kısa sürede "*Patricius Romanorum*" unvanı alarak Roma Katolik Kilisesinin koruyucusu konumuna gelmiştir.³³ O, Papalığa askeri anlamda da desteğini göstermek için ordusuyla birlikte Alpleri geçerek Lombardlara ve Aistulf'a karşı tavrını açıkça ortaya koymuştur. Pepin, Papalık topraklarını Aistulf'tan almak için askeri politiklardan önce gönüllü bir sürecin olmasını istemektedir. Topraklar için bir ödeme yapmayı teklif etmiş ancak kabul edilmemiştir. Barış içinde sorunun çözülmemeyeceği anlaşılınca Pepin, kuvvetleri ile 753 baharında Pavia'yı işgal etmiştir.

³⁰ Miller, David Harry, a.g.m., s. 46.

³¹ Miller, David Harry, a.g.m., s. 46

³² Miller, David Harry, a.g.m., s. 46. İlginç olan şu ki, Lombardlara karşı çıkmak kolay bir karar olamaz. Martel'den beri Lombardlar ve Franklar görece barış içinde yaşıyorlardı ve Kral Liutprand sembolik olarak Pepin'i bile evlat edinmişti. Bu, Frank Kralı'nın, imparatorluk inşa etmeye başlayan herkes için gerekli görünen acımasız bir yanını gösteriyor.

³³ Ed. Oliver J., Thatcher, Edgar Holmes, McNeal, a.g.e., s 38.

Karolenj güçleri karşısında Aistulf'un kuvvetleri 755 yılına kadar kayıplar vererek zayıflamışlardır. Bu zayıflama sonucu Aistulf anlaşma talebinde bulunmuş ve çatışmalar sona ermiştir.³⁴ Ancak Kral Pepin yapılan anlaşma sonrası bölgeden ayrılmasıyla Aistulf, Papalığa vermesi gereken toprakları vermeyi reddetmiştir. Ayrıca o, birlikleri ile Roma topraklarını işgale başlamıştır. Papa II. Stephen ve Katolik Kilisesinin koruyucusu Kral Pepin, kuvvetleri ile birlikte 756 yılında tekrar Lombardları ağır bir yenilgiye uğratmıştır. Sadece askeri anlamda değil, ekonomik anlamda da Lombardları ve Aistulf'u zayıflatmıştır. Kral Pepin, askeri zaferin nihai sonuçlar çıkarması için Lombardlara ağır bir anlaşma imzalatmıştır. Anlaşma gereği, Aistulf ve Lombardlar, Papalık toprakları üzerinde hak iddia etmeyecekler ve askeri faaliyetleri durduracaklardır. Toprakların kontrolü ise Papa'ya bırakılacaktır. Ayrıca, Lombardlar hazinelerinin üçte biri ile Merovenj hanedanlığı döneminde ödenen yıllık haracı, Krala verecektir.³⁵

Papalık devletinin siyasi bir güç olarak Batı Avrupa güç dengesinde ortaya çıkışını sağlayan bu anlaşma ve hükümleri "Pepin Bağışı" denilen bir olguyu meydana getirmiştir. Kabaca, "Pepin Bağışı", İtalya ve Roma'nın topraklarının Papaların yönetime verilmesidir.³⁶ Kralın izlemiş olduğu politikalar ve yapmış olduğu anlaşma sebebiyle bu isimlendirme yapılmıştır. Batı Avrupa'da Papalık, ruhani yapıdaki bir kurum iken bu bağıştan sonra siyasi kurum haline evrilmiştir. Kral Pepin açısında ise, bu bağış, kendi iktidarı konusunda ruhani lider ile yakınlaşmayı mümkün kılmıştır.

³⁴Ed., Thatcher, Oliver J., McNeal, *a.g.e.*, s. 46. "Ravenna, Pentpolis, Narni ve Cecano ve onların topraklarına giren her şey papaya iade edildi. Aistulf 30.000 solidi ödedi, kırk rehineyi Pepin'e verdi ve Frank efendiliğini asla terk etmeyeceğine yemin etti."; Davis, R. H. C., *a.g.e.*, s. 126-127.

³⁵ Ed., Thatcher, Oliver J., McNeal, Edgar Holmes, *a.g.e.*, s. 46; Genç, Özlem, *a.g.m.*, s. 630; Thorndike, Lynn, *The History of Medieval Europe*, Boston-New York-Chicago, 1917, s. 197.

³⁶ Thorndike, Lynn, *a.g.e.*, s. 197-198; Deanesly, M., *A History of The Medieval Church, 590-1500*, Methuen&Co. Ltd, London, 1954, s. 55; Ullmann, Walter, *A Short History of the Papacy in the Middle Ages*, Methuen&Co. Ltd, London, 1974, ss. 74-78; Bokenkotter, Thomas, *A Concise History of the Catholic Church*, Image Books Doubleday, New York, 1990, s. 96; Corbett, J. A., *The Papacy: A Brief History*, D. Van Nostrand Company, New Jersey, 1956, ss. 20-25.

Pepin, izlemiş olunan politikaların ilk sonucuna 754 yılında Papa II. Stephen tarafından Frankların Kralı olarak taç giymesi ile ulaşmıştır. Ayrıca Pepin, bu ittifak ve tören sayesinde artık Kilise ve onun etkisini yönetme/yönlendirme gücüne ulaşmıştır.

İkinci Pavia barışından sonra Pepin, alınan Lombard topraklarındaki çeşitli şehirlere seyahat etmiştir. Kralın bu seyahati sırasında Saint-Denis Başrahibi Fulrad da ona eşlik etmiştir. Ayrıca şehirlerin itaatlerini göstermesi sebebiyle şehir anahtarları Kral'a sunulmuştur. Saint-Denis Başrahibi Fulrad'ın Kral'ın yanında olması, Papa'ya teslimiyet işareti olarak yorumlamıştır. Kralın politik faaliyetleri, dinsel-hukuki bir metin haline dönüştürülmüştür. Bunun en önemli amacı, halka hegemonyanın yeni sahiplerinin kim olduğunun duyurulmasıdır. Bu resmi vesikayı, Kral Pepin yanında bulunan Fulrad hazırlamıştır. Bu noktadan hareketle, bazı çağdaşlar ve bilim insanları, Kral'ın seyahati sırasında Saint-Denis Başrahibi Fulrad olmasını Papa'ya teslimiyet işareti olarak yorumlamıştır.³⁷

Anlaşma sonucunda, resmi olarak Papa'ya, Ravenna'ya ait topraklar, hatta iç bölgeleriyle Forli gibi şehirler ile Romagna, Spoleto ve Benevento Dükalığı'ndaki³⁸ Lombardlardan alınan topraklar ve Pentapolis³⁹ verilmiştir.⁴⁰ Narni ve Ceccano eski papalık bölgeleriydi.⁴¹ Anlaşmanın metni günümüze ulaşmadığından, Papa'ya verilen hibenin kesin sınırları ancak yaklaşık olarak tahmin edilebilir. Sınırların bir önceki İmparatorluk-Lombard anlaşmasındakilerle aynı olması mümkündür.

Bu bölgelerin ziyaret edilmesi ve hakimiyet sembolü olan şehrin anahtarlarının toplanması ve yazılı anlaşmayı Papalığa teslim etme

³⁷ Bu nedenle, "Pepin Bağışı" terimi, Quierzy'nin Sözüne veya varsa Pavia'nın Birinci Barışının yazılı belgesine değil, 756 tarihli ikinci belgeye atıfta bulunmak için kullanılmalıdır.

³⁸ Bizce; bu bölgelerin Papalık yönetimine verilmesi neticesinde IX. yüzyılın ikinci yarısı sonrası ile özellikle X. Yüzyıllarda yukarıda bahsi geçen bölgelerdeki yerel idare zamanla, Papalık ve Papa seçimlerinde etkili ve baskın haneler konumuna gelmiştir.

³⁹ Pentapolis, beş şehirden oluşan coğrafi ve/veya kurumsal bir gruptur. Burada ifade edilen şehirler: Rimini, Pesaro, Fano, Senigallia ve Ancona'dır.

⁴⁰ Perry, Walter Copland, *a.g.e.*, s. 313

⁴¹ Noble, Thomas F.X., *The Republic of St. Peter: The Birth of the Papal State, 680-825*, Philadelphia, University of Pennsylvania Press, 1984, s. 93.

görevi Fulrad verilmiştir.⁴² Bu toprakların sahibi Papa olunca siyasal bir hükümdar haline evrimleşmiştir.⁴³ Yeni Papalık mülkü, İtalya'da Tiren'den Adriyatik'e kadar çapraz olarak uzanmaktadır. Bu geniş ve dağlık topraklar üzerinde, mülk sahibi olan Ortaçağ Papaları, hakim iktidar olmaktan çok uzak ve siyasal yapılanma sürecinin başlarında idiler. Bu yeni süreçte, mülkler üzerinde etkili bir egemenlik kurulamamıştır. Pepin'in oğlu Charlemagne'nin, 774'te Roma'yı ziyaret etmesi Papaların egemenliklerini bir destek olmadan sağlayamadığını göstermesi açısından önemlidir ki bu ziyaret sayesinde "*Pepin Bağışı*" tekrardan teyit edilmiştir. Daha sonraki bazı kronikler, yanlış bir şekilde, Toskana, Emilia, Venedik ve Korsika gibi bölgelerin de "*Pepin Bağışı*" içinde olduğunu belirtmişlerdir.

"*Pepin Bağışı*" olarak isimlendirilen bu toprak bağışı hukuki olarak yanlışlık içermektedir. Çünkü Papaların hak iddiasında bulunduğu topraklar Doğu Roma İmparatorluğu'na aittir. Papalık, Kralın hediyesi ile kendilerini Doğu Roma'dan tamamen koparacak süreci başlatmıştır. Bu toprak hediyesi, Doğu Roma İmparatorluğunda olumsuz karşılanmıştır. Bu sebepten ötürü, İmparatorluk elçilik heyeti göndermiş ve Kral Pepin'e itirazlarını belirtmiştir. Pepin, elçilik heyetine dinsel argümanlar üzerine oturtulmuş bir cevap vermiştir. O, İmparatora cevaben ruhen kendisinin kurtuluşu ve Batı Kilisesi menşeli Aziz Peter sevgisi adına bu bağışta bulunduğunu belirtmiştir.⁴⁴ Çünkü akabinde, Papa II. Stephen, Pepin'e taç giydirerek, Frankların tartışmasız kralı olduğunu ilan etmiştir. Özetle, Kral Pepin'in temel düşüncesi kendi iktidarını kurmada, yaygınlaştırmada ve gelişmesinde yardım edecek bütün seçenekleri kullanma isteğindedir. Ortaçağ dünyası, din üzerinden kendisini kurguladığı için Kral'ın bu tarz siyasetler izlemesi oldukça doğaldır. Ortaçağ dünyası, Antik Roma sonrası kendi dinamiklerini meydana getirirken "*İnsan*" kavramını dışarı almış ve "*Tanrı/Din*" kavramını merkeze almıştır. Bu kurgu, Aydınlanma Çağı'na kadar devam etmiştir.

⁴² Partner, Peter, *The Lands of St. Peter: The Papal State in the Middle Ages and The Early Renaissance*, University of California Press, 1972, s. 20-22.

⁴³ Konstantin'in Bağışı: IV. yüzyıl imparatoru Büyük Konstantin'in sözde Roma ve Roma İmparatorluğu'nun batı kısmı üzerindeki yetkiyi Papa'ya devrettiği sahte bir Roma imparatorluk kararname.

⁴⁴ Ed., Thatcher, Oliver J., McNeal, Edgar Holmes, *a.g.e.*, s. 46.

Aydınlanma Çağı ile birlikte bu döngü kırılmış ve farklı kurgulanışlar kendisini göstermiştir.

Karolenj Hanedanının asıl kurucu Pepin'in, taç giyme töreni de önemle dikkate alınması gerekmektedir. Papa elinden taç giymesi, Tanrı'nın dünyevi önderi olduğunu gösteren en önemli mizansendir. İncil'deki kralların tarzı özellikle önemlidir. Pepin, krallığı kutsal (ve dış güçler tarafından dokunulmaz) bir yapıya dönüştürmüş ve Papalar ile Franklar arasında güçlü bir ittifak oluşturmuştur. Belirgin bir şekilde, Papalığın aksine kendilerini seçilmiş olarak tasvir etmeye başlayanlar Karolenj ailesinin kendileri idi. Pepin'in, 751⁴⁵ ve 754 yıllarında kutsanması ve krallığa yükselmesiyle hemen hemen aynı anda, Pepin'e Papalık mektupları gönderilmiştir ki, bu mektuplarda onunla, Musa ile Davut ve Frank kralları arasında karşılaştırmalar yapılmaya başlandığı görülecektir.⁴⁶ *"Bu işlev, Tanrı'nın rahmetinin Papanın atadığı yöneticide olduğunu gösterdi"*⁴⁷ - bu tarz dini ve batıl inanç uygulamaları, Ortaçağ dünyasında son derece yaygın bir meşruiyet aracıdır. II. Stephen daha sonra Pepin'e *"Patricius Romanorum"* unvanını verdiğinde, bu iki Batılı gücün ittifaklarının sağlanmasına vesile olmuştur. Bu durumun, Roma Kilisesi'nin kopuşuna neden olmuştur denilmesi çok da şaşırtıcı bir iddia olmayacaktır.⁴⁸ Artık Papalık Kurumu ve Papalar, Doğu Roma İmparatorluğu'ndan ve Lombard'lardan tamamen kopmuştur. Papaların, bu konuda destek almak için tek güvendikleri güç Frank krallığıdır. Papalık, ortaya çıkan Avrupa güç yapısının bünyesinde bu seçkin kurumlardan birisini oluşturmuştur. Bu nedenle, dönemin en önemli gelişmelerinden biri olarak papalığın Doğu Roma İmparatorluğu'nun siyasi gölgesinden kademeli olarak çıkması tabii bir durumdur.⁴⁹ 754'teki ikinci taç giyme töreni mevcut durumu

⁴⁵ Genç, Özlem, a.g.m., s. 630.

⁴⁶ Yitzhak Hen, *The Uses of the Past in the Early Middle Ages*, ed. Matthew Innes, Cambridge University Press, New York, 2000, s. 123-124.

⁴⁷ Fichtenau, Heinrich, *The Carolingian Empire*, çev. Peter Munz, Blackwell, Oxford, 1957, s. 18.

⁴⁸ "Ravenna imparatorluk Eksarhlığı'nın Bizans imparatorlarının temsilcileri olarak taşımaya alışık oldukları doğu-roma unvanının [Pepin] 'e verilmesi", Miller, David Harry, "The Roman Revolution of the Eighth Century: a Study of the Ideological Background of the Papal Separation from Byzantium and Alliance with the Franks", *Mediaeval Studies*, S. 36, Pontifical Institute of Mediaeval Studies, Toronto, 1974, s. 79.

⁴⁹ Miller, David Harry, a.g.m., s. 79; s. 98.

geliştirmiştir ki; Pepin'e bir ortaçağ yöneticisinin o ana dek ulaşamadığı yeni güçler kazanmasına zemin hazırlamıştır. Pepin, Frank krallığının Kilisesi içinde hüküm sürmesini sağlamak için yeni gücünü hemen kullanmıştır. O, dini işleri düzenlemiş ve kendi sözüne sinod kararları gibi kesinlik kazandırmıştır.⁵⁰

Cermen topraklarının çoğu Pepin yönetiminde boyunduruk altına alınmıştır. Agresif politikalar sayesinde, Frank krallığı hızla Avrupa'nın tek krallığı haline gelmiştir. Pepin ve Papa II. Stephen artık hem zamansal hem de ruhani yöneticiler olduklarından neredeyse eşit statü elde etmişlerdir. Eski Ahit karşılaştırmaları ve propagandasının ruhuna uygun olarak, Franklar kendilerini bir zamanlar ilk Hıristiyanlara zulmetmiş olan dinsiz Roma'yı fetheden Tanrı'nın seçilmiş insanları olarak görmektedirler.⁵¹ Papa I. Paulus (757-67)'un, Papalık koltuğuna oturması ile Frank-Papalık ittifakının ebedi olmasını açıkça amaçlamış olsalar da, ittifakın her iki taraftaki kadro değişiklikleri ile yenilenmesi gerekeceği anlaşılmıştır.⁵²

Siyasi çıkarlar sebebiyle, Pepin ve Papa ayrılmaz bir şekilde birbirine bağlıydılar. Papa, yalnızca Pepin ile devam eden ittifakı sayesinde elde ettiği gücü kullanırken, Pepin, papalığın desteği sayesinde Frankları boyunduruğu altında yönetebilmiştir. Kral, bu gücü, topraklarını kontrol altında tutmak ve ancak bir dizi gasp ve darbelerle elde edilen yönetimini meşrulaştırmak için kullanmıştır. Patricius unvanı ile Kral, Batı'nın ahlaki başı olan Papa tarafından yönetilen Kilise Subayı (Hizmetkarı) olarak kabul görmüştür. Kral Pepin, politikaları neticesinde, Cermen ve İtalyan topraklarını egemenliği altına almasıyla, Roma'nın düşüşünden beri görülmemiş bir imparatorluk meydana getirmiştir. Papa bir kral olmadığı ve toprakları sadece Pepin'in yardımıyla tuttuğu için, bu yeni Batı İmparatorluğu'nun yöneticisi Pepin'dir. Doğu dünyası ile kopuşlar Papalığı, Roma merkezli bir yapı haline getirmiştir. Papaların, varlıklarını sürmeleri için ihtiyaçları vardır. Papalık tarafından Pepin'in kutsanması bir tür "kraliyet ataması" olarak kabul görmüştür.⁵³ Bu bilgilerden hareketle, Pepin gerçekte bir Kutsal Roma imparatorudur.

⁵⁰ Miller, David Harry, a.g.m., s. 79; Perry, Walter Copland, a.g.e., s. 319-320.

⁵¹ Yitzhak Hen, a.g.e., s. 235; Perry, Walter Copland, a.g.e., s. 316.

⁵² Yitzhak Hen, a.g.e., s. 124; Genç, Özlem, a.g.m., s. 6

⁵³ Yitzhak Hen, a.g.e., s. 138.

Elde etmiş olduğu yeni güçleri Papa ve Pepin, etkili bir yoğunlukta kullanmışlardır. Ancak hem Karolenj Hanedanlığı hem de Papalık Kurumu yeni edinilen güçleri efektif kullanma kabiliyetinden yoksundur. Yeni oluşan statüye cevap verecek karşılıklı kurumların olmadığı görülecektir. Papa, yalnızca Roma'da değil, aynı zamanda dinsel anlamda en yüksek otorite haline gelmişken, her ikisi de imparatorluğun bir parçasını oluşturmaktadır.

Merovenj çağı, Avrupa topraklarında askeri sistem sorunlarının yaşandığı bir zamansal periyottur. Karolenjler iktidarı döneminde ise Charles Martel, III.Pepin ve Şarlman dönemlerinde etkin bir askeri evrime gidilmiştir. Bu askeri dönüşüm sonucu çıkan yeni askeri sistem, Avrupa savaş alanlarında uzunca süre egemen olmuştur. Özellikle yeni askeri sistem, kaliteli ve efektif uzun askeri eğitimi merkezine almaktadır. Karolenjler, bu sayede son derece kuvvetli, dayanıklı, hareketli ve deneyimli bir askeri kuvvete kavuşmuşlardır. Marc Bloch, *"Feodal Toplum"* isimli kitabında, ilk Karolenjler döneminde atasözü halini alan *"Büluğ çağındaki bir erkek çocuktan bir süvari yapabilirsin; sonra asla"*⁵⁴ aktarmaktadır. Bu özdeyiş, Charles Martel, III. Pepin ve Şarlman dönemlerindeki askeri reformun etkinliğini göstermektedir.

Kral III. Pepin, 755 yılında ordu ve devlet ileri gelenleriyle yaptığı yıllık toplantısını mart ayından, mayıs ayına kaydırmıştır. Marc Bloch, *"Feodal Toplum"*da bu kararı uzun bir periyotla gelişen askeri sistemin evriminin son noktası olarak belirtmektedir.⁵⁵ Özellikle süvari birlikleri üzerine inşa edilen Karolenj sistemi için en temel ihtiyaçların ilk sırasında saman tedariki gelmektedir. Bu sebepten ötürü III. Pepin, ilk saman biçme ayı olan mayıs ayında savaş meclisini toplama kararı almıştır. Bu durum, yeni bir savaş takviminin evrilmesini Avrupa'da sağlamıştır.

Kral, yeni sistemin ve evrilmenin eski kurumlarla mümkün olamayacağını bilmektedir. O, sadece askeri alanlarda siyasi, ekonomik, haberleşme, ulaşım ve güvenlik sistemlerinin gelişmesi için yeni uygulamalar ve kurumlar getirmiştir. 810 tarihli fermanında, *"Her şef astlarının imparatorluk emirlerine giderek daha kalpten uymalarını"*

---

⁵⁴ Bloch, Marc, *a.g.e.*, s. 194.

⁵⁵ Bloch, Marc, *a.g.e.*, s. 194.

sağlamak amacıyla onlar üzerinde fiili zorlama uygulasin” ifadesi, Karolenj iktidar anlayışını ve evrimini göstermektedir.⁵⁶ Ortaçağ Avrupa’sını şekillendiren en temel unsur olan “Feodal Sistem” bu evrim neticesinde ortaya çıkmış ve gelişmiştir. Bu değişim, yeni kurumları, farklı sosyal tabakalaşmayı ve yeni kutsal/aidiyetleri getirmiştir. Marc Bloch, “Merkezi yönetimin bu durumda karşılaştığı başlıca güçlük, bireylere ulaşarak, onlardan hizmet istemek ve üzerlerinde gereken yaptırımlar uygulamaktır. Bu durumda, hükümet, amaçları doğrultusunda, zaten güçlü bir biçimde varolan kişisel bağımlılık ilişkileri ağını kullanmak fikri ortaya çıktı. Hiyerarşinin her derecesinde, senyör «adamı» yerine sorumlu olacak ve onu görevini yapmaya zorlayacaktı”⁵⁷ ifadesini kullanmaktadır.

Frank Krallığı’nın yayılcı politikası yeni kazanılmış unvanlarla devam etmiştir. Papalıkta ise Lombard tehlikesi yeniden canlanma süreci yaşamaktadır.⁵⁸ Kuzey İtalya’da egemenlik mücadelesi veren Karolenj Kralı Pepin, 755 yılında Frank kuvvetlerle birlikte İtalya üzerine sefere çıkmıştır. Sefer sonucunda Pepin, Lombardları ağır bir yenilgiye uğratmıştır. Aynı yıl, Lombardlarla yakın temas halinde olan Pepin’in kardeşi Carloman ölmüştür. Bu ölüm sayesinde Pepin, kardeşi etrafında birleşecek karşı yapının meydana gelmesi ihtimalinden de kurtulmuştur. 757 yılında Papa Hadrian isteği üzerine Pepin, iki yıl sonra İtalya’yı işgal ederek tamamen egemenliği altına almıştır. Pavia düşmüş, Aistulf’un halefi olan Desiderius, ailesiyle birlikte esaret altına alınmıştır. Bu askeri faaliyet sonucunda Lombard krallığı bağımsızlığını kaybetmiştir. Askeri politikalarını artıran Pepin, 758 yılında kuvvetleri ile birlikte Saksonya topraklarına inmiştir. Pepin, 760 yılından itibaren Akitanya dükü Waifar’a karşı mücadeleye girişmiştir.⁵⁹ Bu tarihin akabinde 761 yılında Pepin, oğlu Charles (Charlemagne) ile birlikte Wasconia’ya gelmiş ve Clermont’u ateşe vermiştir. 761 ile 768 yılları arasında gerçekleşen Akitanya fethi bölge toprakları için yıkıcı bir biçimde tamamlanmıştır.

⁵⁶ Bloch, Marc, *a.g.e.*, s. 199.

⁵⁷ Bloch, Marc, *a.g.e.*, s. 199.

⁵⁸ Moss, H. St. L. B., *a.g.e.*, s. 219.

⁵⁹ Fredaegarius, *Chronicon quod dicitur Fredegarii continuatio*, ed. R. Krusch, ch. 126, 129, s. 187-189; Annales Laurissenses, s. 142-144; Lewis, Archibald Ross, *The Development of Southern French and Catalan Society, 718-1050*, University of Texas Press, 1965, s. 10.

Karolenj kuvvetleri 761 ile 768 arasındaki sekiz yıllık bir süre zarfında Akitanya fethini gerçekleştirmiştir. Gaskonya'ya, Karolenj kuvvetleri tarafından 769'a kadar girilmemiştir. Ayrıca 778 yılında gerçekleşen ve Saragossa'ya karşı yapılan sefer sırasında yine Gaskonya'ya girilememiştir.⁶⁰ Oğulları Charles ve Carloman ile Wasconia üzerine harekete geçen Kral Pepin, 763 yılında Wasconları yenilgiye uğratmıştır. Askeri faaliyetlerin yanı sıra Pepin, 763 yılında Worms'ta ve 765 yılında da Attigny'de çok sayıda meclis toplamış ve kararlar almıştır. Kutsal Roma İmparatoru olarak iktidarı tamamen sağlamlaştıracak ve oğlu Charles (Charlemagne)'a güçlü bir imparatorluk bırakacaktır. Charles tahta çıktığında, Kutsal Roma İmparatorluğu haline gelecek olan yapının temellerinin çoğu sağlam bir şekilde yerine oturmuştur. Askeri seferleri ve siyasi faaliyetlerinden sonra Kral Pepin, 24 Eylül 768 yılında ölmüş ve oğlu Charles, İmparator olması için 9 Ekim'de kutsanmıştır. Pepin, Papa I. Paul tarafından "*savunucu*" ilan edilmiş ve Charles da Roma'nın İmparatoru olarak kutsanmıştır. Gerçekte, Papa, Charles'ı Pepin'de olduğu gibi, sadece İmparator olarak seçmemiş; Charles'ı Roma'nın hem kralı hem de koruyucusu olarak kutsamıştır. O, hızlı bir hareketle Roma'nın imparatoru olmuştur.⁶¹ Bu rolü kabul ederek babasının bağışını meşrulaştırmıştır. Ayrıca o, bunu 6 Nisan 774 Paskalya'yı izleyen çarşamba günü belgeler hazırlatmış ve bu resmi evrakı Papa'ya sunmuştur.⁶² Kutsal Roma İmparatoru, babasının yasal unvanı dışında her şeydeki rolünü üstlenmemiştir.

Sonuç

Pepin, modern dünyanın pek çok tarihçisi tarafından büyük ölçüde küçümsenmiştir. O, kendi zamanında büyük bir hükümdar ve Kilise reformcusu olarak ünlenmiştir. Şöhreti ve bir imparatorluk için belirlediği temelin tamamı, oğlunun başarılarıyla gölgelenmiştir. Ancak, III. Pepin, bir imparatorluk yaratmış, onun kralı olarak kutsanmış, "*Patricius Romanorum*" olarak atanmış ve papalığa toprak bağışlayarak

⁶⁰ Lewis, Archibald Ross, *a.g.e.*, s. 18; Thorndike, Lynn, *a.g.e.*, s. 198; Perry, Walter Copland, *a.g.e.*, s. 338.

⁶¹ Ullmann, Walter, *The Growth of Papal Government in the Middle Ages; a Study in the Ideological Relation of Clerical to Lay Power*, 3. ed., Methuen & Co Ltd, Londra, 1970, s. 151.

⁶² Ullmann, Walter, *a.g.e.*, s. 90.

Kilise'nin var olmasını sağlamıştır. Onun çalışmaları sayesinde, Ortaçağ toplumu Charles (Charlemagne) döneminde gelişmeyi başarmış ve papalık hesaba katılması gereken bir güç haline gelmiştir. Ayrıca babası döneminde başlayan reformları devam ettirmiş ve sonucunda yeni askeri sistemin ortaya çıkmasını sağlarken feodal toplumun temellerinin atılmasına vesile olmuştur. Pepin'in savunması olmasaydı, Kilise Lombard'ların gücü altına girecek ve Doğu İmparatorluğu ile birleşik olarak kalacaktı. Pepin'e, Papalık tarafından taç giydirilmeseydi, o Cermen topraklarını asla birleştiremez ve kendinden sonra iktidara gelen oğlu Charles, komuta etmek için daha az kuvvet ve hakimiyet sahasına sahip olacaktı. O, kısa boylu olmasına rağmen (bu yüzden ona "*Kısa Pepin*" lakabı verilmiştir) Karolenj dönemi Avrupa tarihinde son derece önemlidir. Bu sebeple onu İmparator olarak tanımlanmak yanlış olmayacaktır.

Kaynakça

- Annales Laurissenses*, Minor., MG., SS., I.
- Bloch, Marc, *Feodal Toplum*, çev. Mehmet Ali Kılıçbay, Savaş Yayınları, Ankara, 1983.
- Bokenkotter, Thomas, *A Concise History of the Catholic Church*, Image Books Doubleday, New York, 1990.
- Corbett, J. A., *The Papacy: A Brief History*, D. Van Nostrand Company, New Jersey, 1956.
- Davis, R. H. C., *A History of Medieval Europe: from Constantine to Saint Louis*, London-New York, 1988.
- Deanesly, Margaret, *A History of Early Medieval Europe*, Methuen & Co Ltd, Londra, 1969.
- Deanesly, Margaret, *A History of The Medieval Church, 590-1500*, Methuen&Co. Ltd, London, 1954.
- Ed. S. Baluzius, *Capitularia Regum Francorum*, c. I, Paris, 1770.
- Einhard, *Vita Carolus Magni*, Cap. II
- Fredaegarius, *Chronicon quod dicitur Fredegarii continuatio*, ed. R. Krusch, ch. 126, 129.
- Genç, Özlem, *Charlemagne ve Karolenj Rönesansı*, Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2012.

Genç, Özlem, “Küçük Frank Yıllıkları I: Aziz Amand Yılığ”, *Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 7(1), 2016.

Goff, Jacques Le, *Ortaçağda Entellektüeller*, çev. Mehmet Ali Kılıçbay, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 1994.

Heinrich, Fichtenau, *The Carolingian Empire*, çev. Peter Munz, Blackwell, Oxford, 1957.

Hollister, C. Warren, Leedom, Joe W., Meyer, Marc A., Spear, David S., *Medieval Europe: A Short Sourcebook*, New York, 2002.

<https://www.bundesbank.de/en/bundesbank/art-and-numismatics/coin-and-banknote-collection/recent-acquisitions/carolingian-empire-pepin-the-short-king-of-the-franks-751-768-616290>, kayıt numarası, Id. 57133.

Lewis, Arcihald Ross, *The Development of Southern French and Catalan Society, 718-1050*, University of Texas Press, 1965.

McKitterick, Rosamond, *The Frankish Kingdoms Under the Carolingians, 751-987*, Longman Group Limited, New York, 1983.

Miller, David Harry, “The Roman Revolution of the Eighth Century: a Study of the Ideological Background of the Papal Separation from Byzantium and Alliance with the Franks”, *Mediaeval Studies*, S. 36, Pontifical Institute of Mediaeval Studies, Toronto, 1974.

Miller, David Harry. “The Motivation of Pepin’s Italian Policy, 754-768”, *In Studies in Medieval Culture*, c. 4, Western Michigan University, Michigan, 1973.

Moss, H. St. L. B., *The Birth of the Middle Ages 395-814*, Oxford University Press, Londra, 1963.

Noble, Thomas F.X., *The Republic of St. Peter: The Birth of the Papal State, 680-825*, Philadelphia, University of Pennsylvania Press, 1984.

Noble, Thomas F.X., “Pepin III and the Donation of Pepin”, *In Dictionary of the Middle Ages*, c. 5, ed. Joseph Reese Strayer, Scribner, New York, 1987.

Partner, Peter, *The Lands of St. Peter: The Papal State in the Middle Ages and The Early Renaissance*, University of California Press, 1972.

Perry, Walter Copland, *The Frank, From Their First Appearance in History to The Death of King Pepin*, London, 1857.

Pirenne, Henri, *H. Muhammed ve Charlemagne*, çev. M. A. Kılıçbay, İmge Yayınları, Ankara, 2006.

Thatcher, Edgar Holmes, McNeal, *A Source Book for Medieval History*, Ed. Oliver J., New York, 1905.

Thorndike, Lynn, *The History of Medieval Europe*, Boston-New York-Chicago, 1917.

Ullmann, Walter, *The Growth of Papal Government in the Middle Ages; a Study in the Ideological Relation of Clerical to Lay Power*, 3. ed., Methuen & Co Ltd, Londra, 1970.

Ullmann, Walter, *A Short History of the Papacy in the Middle Ages*, Methuen&Co. Ltd, London, 1974.

Vita S. Zachariae., (Vit. Xciii. Anastasius, tom. i)

Yitzhak Hen, *The Uses of the Past in the Early Middle Ages*, ed. Matthew Innes, Cambridge University Press, New York, 2000.

Extended Abstract

In the aftermath of the Migration of Tribes in 375, state system collapsed in the Roman Empire, especially in Western and Central European lands, and it went through a period of collapse. This period of collapse led to the surge in violence and turmoil in Europe. Recovery of state system in French and German lands between the 5th and 8th centuries began with the Merovingian dynasty. And yet, turmoil continued in this period, and the appearance of unity could not be achieved in Europe. By settling down in Europe during these centuries, German tribes gained privileges in Frank sovereignty. As a result of military activities of the Merovingian dynasty, however, many German tribes came under the rule of Franks. And yet, stability could not be achieved during the reign of Merovingian dynasty, and the kingdom was divided and united several times. During the last period of this dynasty, the administration survived under the control of the Court. Mayors would become founders of the Carolingian dynasty, which will be established later on. This period of turmoil continued in the European lands until the reign of Merovingian and Carolingian dynasties. This period is apparently marked with violence in the entire Europe. State administration system was tried to be reconstructed with Merovingian dynasty, and yet this was achieved in short intervals. With Carolingian dynasty, which was founded by Charles Martel, a recovery period was experienced in state administration, legal, economic and religious systems in Western and Central Europe. Born in 715, Pepin III was the son of Charles Martel and Routrude. Having received religious education from St. Denis monks, Pepin took over the role of Mayor of the Palace of Neustria from his father in 741. Thanks to this role, he actually ruled the Frank kingdom. He held a council in Soissons to reorganise Catholic Church hierarchy in France. Since his brother Carloman retired to a monastery in 747, he also became the Mayor of the Palace of Austrasia. Pepin, who came to the throne in 751, became the first ruler of the Carolingian dynasty. He made religious and financial reforms in his kingdom. Pepin, the founder of the Carolingian dynasty, had close collaboration with the Papacy. He led military expeditions against the Lombards, Muslim Arabs in Southern France, and against the Aquitanians. This dynasty enjoyed its most powerful and systematic period during the reign of Charlemagne. It is, however, the period of

Pepin III (Pepin the Short) that brought success in the reign of Charlemagne and prepared the kingdom to transform into an empire. Expansion policy initiated by Pepin III, alliance with the Papacy and policies of building a state administration system paved the way for the achievements in the period of Charlemagne. Besides, convergence with the Papacy facilitated both the development and expansion of Catholic Church and the transition of power in Europe to the Carolingian dynasty. Pepin used his new power to begin to rule within the Church of the Frankish kingdom. He organized religious affairs and his word was as precise as the synods. The Frankish kingdom was quickly becoming the sole kingdom of Europe, and Italy was conquered with the help of the Papacy, with most of the Germanic lands subjugated under Pepin. Pepin and Pope Stephen now enjoyed nearly equal status as both temporal and spiritual rulers. In short, it was Pepin who created an empire and united it with the Church, consecrated as king, being appointed as "*Patricius Romanorum*" and "*granting*" land to the papacy. Thanks to his work, medieval society was able to flourish under Charlemagne, and the papacy became a force to be reckoned with.

Araştırma Makalesi/Research Article

19. Yüzyıl Bir Rus Entelektüel Çiftin Gözünden Fergana Bölgesi Yemek Kültürü

Hatice Sarıcı Hocayev*

(ORCID: 0000-0001-5724-3239)

Makale Gönderim Tarihi
05.11.2022

Makale Kabul Tarihi
15.12.2022

Atıf Bilgisi/Reference Information

Chicago: Sarıcı Hocayev, H., "19. Yüzyıl Bir Rus Entelektüel Çiftin Gözünden Fergana Bölgesi Yemek Kültürü", *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 7/Özel Sayı: Dr. Mahmut Kırkpınar'a Armağan: 1841-1883.

APA: Sarıcı Hocayev, H. (2022). 19. Yüzyıl Bir Rus Entelektüel Çiftin Gözünden Fergana Bölgesi Yemek Kültürü. *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 7 (Özel Sayı: Dr. Mahmut Kırkpınar'a Armağan), 1841-1883.

Öz

Rus bir çift olan Vladimir Petroviç Nalivkin ve Maria Nalivkina 1876-1918 tarihleri arasında Türkistan'da yaşamıştır. V. P. Nalivkin 1876 yılında askerlik hayatından ayrılmış ve Fergana'nın Namangan ilçesinde başkan yardımcılığına atanmıştır. 1878 yılında buradaki memuriyetini bırakan V. P. Nalivkin, karısı ve ailesi ile birlikte önce Kıpçak köyü olan Radvan'a daha sonra ise Nanay köyüne yerleşmiştir. Nanay köyünde altı veya sekiz yıl yaşayan Nalivkinler bölgenin dilini, yaşam tarzını, tarihini öğrenmişlerdir. Nalivkinler şarkiyatçı eğitimi almalarına rağmen Fergana bölgesinde yaşadıkları dönemde kendilerini farklı alanlarda geliştirerek çok çeşitli eserler yazmışlardır. Nalivkinlerin 1886 yılında Kazan'da yayınladıkları "Oçerk Bıta Jenşını Osdlago Tuzemnago Naseleniya Ferganı" adlı eser de bunlardan biridir. Bu eser ile Nalivkinler birçok

* Yüksek Lisans Öğrencisi, Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Yeniçağ Tarihi Bilim Dalı, Türkiye, hsaricihocayev@gmail.com.

MA Candidate, Sakarya University, Institute of Social Sciences, Main Discipline of History, Discipline of the History of Modern Age, Türkiye.

başarı elde etmişlerdir. M. Nalivkina bölgede yaşadığı yıllar boyunca yerli halkın içinde yabancı bir erkeğin edinemeyeceği tecrübe ve bilgiler edinmiştir. O yerli kadınlar hakkında edindiği bu kültürel bilgiler ile kocasıyla birlikte yazdığı bu esere büyük katkılar sağlamıştır. Onun sağladığı bu katkılar ile bölgenin yemek kültürü hakkında bilgi sahibi olunmuştur. Nalivkinlerin eserine Rus İmparatorluk Coğrafya Derneği tarafından altın madalya verilmiştir. Nalivkinlerin bu eseri yine birçok oryantalistin takdirini ve övgüsünü almıştır. Eserin ilk eleştiri yazısını yazan Akademi üyesi Nikolay İvanoviç Veselovsky, M. Nalivkina'yı döneminin "ilk Rus kadın etnografi" olarak adlandırmıştır.

Anahtar Kelimeler: Maria Nalivkina, Vladimir Petroviç Nalivkin, Türkistan, Fergana.

Food Culture of Fergana Region Through the Eyes of a 19th Century Russian Intellectual Couple

Abstract

Vladimir Petrovich Nalivkin and Maria Nalivkina, a Russian couple lived in Turkestan between 1876-1918. V. P. Nalivkin left his military service in 1876 and was assigned vice president in the Namangan district of Fergana. Nalivkin, who left his civil service here in 1878, settled first in the Kipchak village of Radvan and then in the village of Nanay with his wife and family. Living in Nanay village for six or eight years, the Nalivkins learned the language, lifestyle and history of the region. Although the Nalivkins received an oriental education, they developed themselves in different fields and wrote a wide variety of works during the period they lived in the Fergana region. The work titled "Oçerk Bita Jenşini Osdlago Tuzemnago Naseleniya Ferganı" published in Kazan in 1886 by the Nalivkins is also one of them. With this work, the Nalivkins won through many successes. During the years Nalivkina lived in the region, she got experience and knowledge among the local people that a foreign man could not get. This cultural knowledge she obtained about local women contributed greatly to this work she wrote with her husband. With these contributions she provided, information about the food culture of the region was obtained. The work of the Nalivkins was awarded a gold medal by the Russian Imperial Geographical Society. This work of the Nalivkins again received the appreciation and praise of many orientalists. Academy member Nikolay Ivanovich Veselovsky, who wrote the first critical review of the work, called M. Nalivkina the "first Russian female ethnographer" of her period.

Keywords: Maria Nalivkina, Vladimir Petroviç Nalivkin, Turkestan, Fergana.

Giriş

Vladimir Petroviç Nalivkin ve Maria Nalivkina 1876 yılında Nanay köyüne yerleşmişler ve burada 1882 yılına kadar köy sakinlerinden bir aileymiş gibi yaşamışlardır. Nalivkinler bu köyde edindikleri bilgiler ve deneyimler sonucu “Oçerk Bıta Jenşını Osdlogo Tuzemnago Naseleniya Ferganı” isimli eseri yazmışlardır. Bu eser dönemin önde gelen tarihçi ve oryantalistleri tarafından övgüler almıştır. Ünlü tarihçi V. V. Barthold XX. yüzyıl çalışmaları içinde Özbeklerin hayatını inceleyen bir eser olarak Nalivkinlerin kitabının ilk sırada olduğunu belirtmiştir. Ünlü oryantalistler N. I. Veselovsky¹, V. R. Rosen ve K. G. Zaleman ise Nalivkinlerin yerli Özbek ve Tacik dillerini okullarda öğrenilemeyecek kadar iyi konuşmalarından çok etkilenmiştir. N. I. Veselovsky ayrıca M. Nalivkina’nın bir kadın olarak yerli kadının hayatının bilinmezliklerini açığa çıkardığını belirtmiştir. Ünlü Macar oryantalist Arminius Vambery, V. P. Nalivkin ile mektuplaşmış, yazdıkları bu eserin doğu çalışmalarında bir ilk olduğunu ve eserin ne denli önemli olduğuna dikkat çekmiştir.²

Nalivkinlerin eserinin bu kadar değerli olması ve övgüler almasının haklı sebepleri vardır. Nalivkin ailesi Nanay köyünde geçirdikleri sürede yerli halkın dil ve yaşam tarzlarını öğrenmiş, buradaki insanlardan biriymiş gibi yaşamışlardır. Nalivkinler yaşadıkları Nanay köyünde “yaylak” ve “kışlak” hayatı sürmüşler; kışları Özbekler gibi yerleşik hayat sürerken, yazları Kırgızlar gibi yaylaklara göçmüşlerdir.³ Köydeki insanlardan farklı hiçbir hayat sürmemişler; evleri, kıyafetleri ve dilleri onlarla aynı olmuştur. Bu sebep ile köy halkı tarafından Rus bir çift olarak asla bir yabancı muamelesi görmemişlerdir. Nalivkin eşi Nalivkina’nın tam bir köy hayatı yaşadığını, yerli kadınlar gibi paranji

---

¹ Veselovsky, Maria Vladimirovna'yı "ilk Rus kadın etnografi" olduğunu söylemiştir ve onu Nalivkin'in bir arkadaşı ve asistanı olarak değil, aynı zamanda Vladimir Petroviç'in tam teşekküllü ortak bir yazarı olduğunu da kabul etmiştir. Ayrıntılı bilgi için bakınız: T. V. Kutjukova, “Oçerk Bıta Zhenshchiny Osedlogo Tuzemnago Naseleniya Ferganı, V. P. I. M. V. Nalivkinikh, Neopublikovannyye Retsenzii”, Vostochnyy Arkhiv, (2016). s. 62.

²Natalya Lukashova, “Ethnographic Study of the Life and Culture of the Population of Fergana Valley in the Late XIX-Early XX Century in the Works of Russian Researchers”, *EPRA International Journal of Multidisciplinary Research (IJMR) - Peer Reviewed Journal*, 6/9, (2020), s. 399.

³ Hayvancılıkla uğraşan Türkler için “yaylak” ve “kışlak” tanımı ve önemi için bakınız: Prof. Dr. Bahaeddin Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş 1*, Ankara, 1991, s. 1, 3, 23.

(ferace) giydiğini, ekmek pişirdiğini, inek ve develeri sağdığını, çamaşır yıkadığını ve onardığını, hayvan gübresinden yakacak⁴ yaptığını, yazın arkadaşlarıyla birlikte çayır için dağlara gittiğini söylemiştir. Maria bütün bunları yaparken iki çocuğa sahiptir ve ailelerinin mali durumu da üstelik iyi değildir.⁵ Nalivkin'in eşi hakkında anlattıklarından onun tam bir köylü kadın gibi yaşam sürdürdüğünü ve kendine yerli halktan arkadaşlar edindiğini öğrenmekteyiz. Bu sayede Nalivkina bize daha önce hiçbir seyyah ve oryantalistin açmadığı kapıları açmıştır. Bir kadın olarak, yerli kadınların hayatlarının her alanına serbestçe girmiş, onlarla birlikte sosyalleşmiş ve onların yaşantılarını çok yakından gözlemlemiştir.

Nalivkinlerin eserinin değerini ortaya çıkaran M. Nalivkina'nın eşsiz deneyimleri olmuştur. Fergana bölgesinde bir kadının doğumundan ölümüne kadar olan hayatını bir bütün olarak tüm yönleriyle ele alan eser okuyucusuna ve araştırmacılara günlük yaşama dair bilgiler sunmaktadır. Makalede ele alınan konu eserin 3. Bölüm "Evler ve Mutfak Eşyaları" ve 5. Bölüm "Meslekler ve Yiyecek" ana başlıkları çerçevesinde ele alınsa da eser bir bütün olarak değerlendirildiği zaman yiyecekler ve beslenme hakkında geniş bilgiler vermektedir. Yerli ve göçebe halkın beslenme alışkanlıklarından, günlük öğünlere, zengin ve yoksul insanların beslenmesinden, misafirlerin ağırılanmasına, bayram sofralarından kutlama sofralarına ve yerli halkın içecek alışkanlıklarına, evcil ve sokak hayvanlarının beslenmesine dair eserde geniş bilgiler bulunmaktadır. Nalivkinler Fergana bölgesi yemek ve yemek kültürü hakkında ayrıntılı bilgiler verirken halkın tarlalarında yetiştirdiği tahıllardan, sanayi bitkilerinden ve bahçelerinde yetiştirdikleri sebze ve meyvelerden de bahsetmektedirler. Onlar

⁴ Nalivkinlerin Fergana bölgesinde yaşadıkları tarihlerde Orta Asya ülkelerini incelemek için yola çıkan Gabriel Bonvalot ziyaret ettiği göçebelerin "kisyak" ateşinde yemek pişirdiklerinden bahsetmektedir. Nalivkin ve Bonvalot'un bahsettikleri yakacak Anadolu'da "tezek" olarak bilinmektedir. Kisyak için bakınız: Gabriel Bonvalot, *Orta Asya'ya Seyahat – Moskova'dan Türkistan'a-*, (çev. M. Reşat Uzmen), İstanbul, 2015, s. 19.

⁵Türkistan'da yerli kadınların günlük işleri için bakınız: Elif Doğan, *İngilizce Seyahatnamelere Göre 19. Yüzyılda Türkistan'da Kadın*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2019, s. 25-28. Seda Yılmaz Vurgun, "XVIII. Yüzyılın İlk Yarısından XX. Yüzyılın İlk Yarısına Kadar Türkistan'da Kadın", *Türk Dünyası Araştırmaları*, 124 (2015), s. 190, 191. Vladimir Petroviç Nalivkin & Maria Nalivkina, *Muslim Women of the Fergana Valley*, Indiana, 2016, s. 6, 7.

bölgede tüketilen geleneksel yemeklerin tariflerini, bölge halkının iştahını ve sofrada adabını hakkında bilgileri de okuyucusu ile paylaşmıştır. Nalivkinlerin altı yıl boyunca yaşayarak öğrendiği bu bilgiler geleneksel Özbek ve Kırgız mutfak kültürüne ışık tutması ile birlikte 19. yüzyıl Fergana bölgesi halkının tarım uğraşlarını, hayvancılık faaliyetlerini, yemek kültürünü ve alışkanlıklarını, mutfak geleneklerini yansıtmaya açısından çok değerlidir.

Yetiştirilen Tarım Ürünleri

Fergana bölgesinin iklimi nedeniyle halkın yetiştirdiği bütün ürünlerin verimli olması yapılan sulamaya bağlıdır. Su ihtiyacı bölgede eski dönemlerde inşa edilen ve o dönemlerden itibaren kullanılan su arkları ile sağlanmaktadır. Bölgeye seyahat eden diğer seyyahlar da bu su kanallarından “arık” olarak bahsetmişlerdir.⁶ Yapay olarak sağlanan bu sulama sistemi sayesinde büyük ve küçük araziler ekilebilir hale gelmekte ve ürün almak için verimli olabilmektedir.⁷ Nalivkinler Fergana bölgesinde şubat ayı sonu ve mart ayı başında tarım çalışmalarının başladığını söylemişlerdir. Bölgeye seyahat eden başka bir seyyah ise bahar ve yaz aylarında ekim yapıldığını, baharda ekilen tohumlara “bogari” ve yazın ekilen tohumlara “teremay” dendiğini yazmıştır.⁸ Nalivkinler ilkbaharın sebze dönemi olduğunu, bu mevsimde bazı çimenlerin büyümeye başladığını ve badem ve kayısı ağaçlarının çiçek açtığını anlatmıştır. Mayıs ayında ise havanın ısınmasıyla dağlardaki karlar erir ve eriyen karlar nehirlerin akışını çok güçlü hale getirir. Bu ayda dutlar, kayısılar ve arpalar olgunlaşır. Buğdaylar, üzüm ve mısırlar ise haziran ayında olgunlaşmaya başlar. Sonbahar mevsimi ekim sonlarında başlamakta, bu mevsim ılık ve kuru geçmektedir. Ekim ayı sonlarında süpürge darısı, pamuk ve pirinç olgunlaşmaktadır.⁹ Bölgede dağlara yaklaştıkça deniz seviyesi üzerine çıkılır, yaz mevsiminin süresi ve yıllık sıcaklık ortalaması azalmaya başlar. Bu yerlerde süpürge darısı,

---

⁶ Ark, arıklar kazma yoluyla hazırlanan su kanallarıdır. Vladimir Petroviç Nalivkin & Maria Nalivkina, *Oçerk Bıta Jenşini Osdılagı Tuzemnağo Naceleniya Ferganı*, Kazan, 1886, s. 1; Bonvalot, a.g.e., s.27; Eugene Schuyler, *Türkistan Batı Türkistan, Hokand, Buhara ve Kulca Seyahat Notları*, (çev. Figen Çetin & Halil Çetin), İstanbul, 2007, s. 287.

⁷ Nalivkin & Nalivkina, a.g.e., s. 1, 2.

⁸ Schuyler, a.g.e., s.286.

⁹ Nalivkin & Nalivkina, a.g.e., s. 6, 7.

pirinç, kavun, üzüm, nar ve pamuk 4000 fitte¹⁰ olgunlaşır. Keten ve akdari düşük ekonomik kâr getirmesi nedeniyle bölgede ekilmezler. Rus çiftin yaşadığı Nanay köyünden Ungar'ın dağ eteğine giden yol Karavan Vadisi'ne uzanır. Bu vadide ekilmemiş alanların yanı sıra buğday, akdari ve keten tarlaları bulunur.¹¹ Bölgeye seyahat eden ve farklı birçok şehri gezen Schuyler de bölgenin temel tarım ürünlerini buğday, darı, arpa, kaba yonca, pamuk ve pirinç olduğunu söylemiştir.¹²

Tahıllar ve Endüstri Ürünleri

Sınırları çitlerle çevrili büyük alanlara sahip olmayan Fergana bölgesinde işlenmiş ekili alanlar bulunmaktadır. Bu ekili alanlarda buğday, tahıl, kaba yonca (alfalfa), pamuk ve pancar yetiştirilmektedir. Vadinin orta bölümlerinde duvarlarla çevrili ekili alanlarında ise tütün de ekilmektedir.¹³

Nalivkinlerin yaşadığı Nanay köyünden yaklaşık 12 verstlik¹⁴ bir doğal sınır olan Karamaşat'ta ekilmiş topraklar bulunmaktadır. Bu ekili arazilerde arpa ve tomurcuklanan buğday, çiçek açan keten, bir arşından¹⁵ uzun mısır ve filizlenmiş akdari görülmektedir. Aynı bölgede bir yerde Nalivkinler dört adamın mısır ekip biçtiklerini ve Nanay'a daha yakın yerde insanların su arkından gelen suyu keten ve mısırlara yönlendirdiklerini anlatmaktadırlar.¹⁶

Tarımda günlük işçiler yalnızca şehir dışı mahallelerden ve şehirlerden getirilmekte, asla kışlaklardan getirilmemektedirler. Bu günlük işçiler *çarikar* (ortakçı) veya *koşçı*¹⁷ olarak isimlendirilir. Çiftçilik, sulama ve ekinlerin bakımından, harman ve son hasattan, çiftlik

¹⁰ 4000 fit= 1219,2 m.

¹¹ Nalivkin & Nalivkina, a.g.e., s. 7, 8.

¹² Schuyler, a.g.e., s. 390, 391.

¹³ Nalivkin & Nalivkina, a.g.e., s. 2.

¹⁴ verst: bir Rus uzunluk ölçü birimidir. 1 verst=1,0668 kilometre ve 3500 feete karşılık gelmektedir.

¹⁵ arşın: Rus ölçüsü= 28 inç veya 71 cm. 1 arşın 0,68 metre, 1 metre 1,5 arşın yapmaktadır.

¹⁶ Nalivkin & Nalivkina, a.g.e., s. 10.

¹⁷ koşçı: işe alınan çiftlik işçisi. Ortakçı Türklerin tarlalarını eski dönemlerden beri sürdürdükleri Türk olmayan ziraatçilerdir. Nalivkinler ortakçıların Türk olup olmadıklarına dair bilgileri eserlerinde vermemişlerdir. Ortakçı için bakınız: Prof. Dr. Bahaeddin Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş 2*, Ankara, 1991, s. 3.

hayvanlarının bakımından *çarikar* sorumludur. Şehirlerin yakınındaki özel işçiler kavun, sorgum, mısır ve pamuk ekmekle ilgilenirler. Kışlaklarda bu işler karşılıklı yardım usulü olan *haşşar*¹⁸ ile yapılmaktadır. Her iki durumda da yapılan işin masrafı mal sahibi tarafından karşılanmakta veya mal sahibi ile *çarikar* arasında paylaşılmaktadır.¹⁹

Bölgeye seyahatte bulunan Vambery kadınların hayvanların sütünü sağdıklarını, ev işlerini yaptıklarını, kilim ve halı dokuduklarını söylemiştir. O ayrıca altı ve yedi yaşından itibaren kız çocuklarının keçe yapmayı öğrendiklerini de yazmıştır.²⁰ Kadınların tarım işlerinde çalışması belki de yaptıkları bu işler nedeniyle yok denecek kadar az olmuştur. Nalivkinler kadınların çocuklarıyla birlikte sadece kavun ve pamuk kozalarının toplanmasına katıldıklarını anlatırlar. Ekin biçildikten sonra demetlere girmeyen ve tarlada kalan başaklar, fakir köylülerin hakkı olarak görülmekte ve onların bunları toplamasına izin verilmektedir. Bu fakir köylülere *başakçı* denilmektedir.²¹ Nalivkinler fakir ailelerin kadınlarının hasattan sonra tarlada kalan ürün saplarını (*başak*) topladıklarını, bazı bölgelerde ise kadınların mercimek, *maş* (*maş fasulyesi*) ve *yasmık* (bir tür yassı kırmızı mercimek) hasadı yaptıkları anlatmışlardır.²²

Fergana bölgesinin ekilebilir arazilerinin su kaynaklarına sahip olmadığı için sıkıntı çektiğini belirtmiştik. Bu sebeple sulama yapılmazsa elde edilen mahsul de yetersiz olmaktadır. Namangan bölgesinde yaşayan yerli bir ev halkı 1000 desyatin²³ araziye sahip olsa da bu arazi yetersiz sulamadan dolayı *nadasa* bırakılmak zorundadır. Bu yüzden yıllık alınan mahsul de az olmaktadır.²⁴ Schuyler bölgenin nadas yöntemi hakkında Nalivkinlerin vermediği bilgileri ayrıntılı olarak vermiştir. O

¹⁸ *haşşar*: imece. İmece usulü iş yapma Türklerin eski devirlerinden beri tarım işlerini yardımlaşma ile yapmasıdır. Bakınız: Ögel, a.g.e., s. 62.

¹⁹ Nalivkin & Nalivkina, a.g.e., s. 20.

²⁰ Arminius Vambery, *Bir Sahte Dervişin Orta Asya Gezisi*, (çev. Abdurrahman Samipaşazâde Abdülhalim), 7. Baskı, İstanbul, 2019, s. 77, 78.

²¹ Ögel, a.g.e., 30, 31.

²² Nalivkin & Nalivkina, a.g.e., s. 118.

²³ ½ desyatin=0.55 hektar.

²⁴ Nalivkin & Nalivkina, a.g.e., s. 21, 22.

*Pud bir Rus ölçüsüdür ve 16kg veya 40 pounda eşittir. Bu yüzden 50 pud her desyatinde yaklaşık olarak hektar başı 800kg eder.

toprağın bir yıllığına nadasa bırakıldıktan sonra kış mevsiminde kış buğdayı ve arpa ekildiğini, ikinci sene bu toprağın sürüldüğünü, ikinci hasat ürünleri olarak yulaf, susam, mercimek, havuç veya haşhaş ekildiğini, üçüncü yılın yaz mahsulü olarak bu toprağa çeltik, süpürgelik, pamuk, keten veya sebze ekildiği bilgisini vermiştir. Schuyler bölgenin endüstri ürünleri olan susam, haşhaş, keten ve kenevirin ekildiğini, bu bitkilerin tohumlarından yağ elde edildiği bilgisini vermiştir.²⁵ Nalivkinler 1876 ile 1881 tarihleri arasında yeni vergi sistemine göre Namangan'da kişi başına yarım desyatın toprak verildiğini belirtmiştir.

Bu toprak ürünlerinden alınan vergiler aşağıdaki tabloda gösterilmiştir.

Mahsul	Bir desyatınanin hasatından (pudda)*	PUD (= 16,38KG) BAŞINA FİYAT	
		Ruble	Kopek
Buğday	50,5	-	55
Arpa	62,5	-	36
Pirinç	105,5	-	46
Süpürge darısı	138,5	-	33
Pamuk	58,5	-	90
Keten (tohum)	28,5	-	65
Akdarı	41	-	27
Kaba yonca	300	-	12

Namangan ilçesi resmi verilerine göre her yıl buradaki ürünlerin hasat edilen miktarları aşağıdaki tabloda verilmiştir.

Mahsul	Pud
Buğday	Yaklaşık 1.666.400
Pirinç (kabuksuz)	662.400
Jugara (sorgum) ve darı	1.333.560

²⁵ Schuyler, a.g.e., 288, 292.

Nalivkinler bu ürünlerin üretim yerinde yendiğini ve Namangan'ın nüfusunu yüz bin olarak tahmin ederek kişi başına tüketilen tahıl miktarını da vermişlerdir.

Nalivkinlerin verilerine göre kişi başına tüketilen tahıl rakamları aşağıdaki tabloda gösterilmiştir.

Mahsul	Kişi başına tüketilen pud*
Buğday	16,6
Pirinç	6,6
Jugara (Sorgum), vb.	13,3

Nalivkinler yerli halkın beslenmesinin her yerde eşit olmadığını, çok fakir insanların var olduğunu ve onların yukarıdaki verilere göre bir beslenmeye sahip olmadıklarını belirtmiştir. Namangan bölgesinde Yengi-Kurgan kışlağında yaşayan üç kişilik bir aile (karı, koca ve küçük bir oğlan çocuğu) günlük 5 veya 6 pud buğday tüketir ve üç aylık buğday tüketimleri 180 veya 216 pud (81 ile 98 kg)dur.²⁶

Sebzeler ve Meyveler

Fergana vadisinin merkezinde ekili küçük toprak parçaları bulunmaktadır. Bu alanlar yarım arşın ile iki arşın²⁷ yükseklikte bir duvar ile korunmaktadır. Duvarlarla çevrili bu alanlarda ipek böcekçiliği için yetiştirilen dut ağaçları vardır. Dut ağaçlarından başka kavak ve diğer ağaçlar da bulunur. Bu alanlarda kavun, karpuz gibi meyveler ve havuç, soğan gibi sebzeler de yetiştirilmektedir. Ayrıca sık olmayan üzüm bağları da bu alanlar içinde bulunmaktadır. Bu bölgede çitle çevrili olmayan arazi yoktur ve arsaların sınırlarına ağaçlar dikilerek sınırlar konulmuştur. Sınırlara dikilen bu ağaçların başlıcaları dut ağaçları, kavaklar, söğütler ve Rus zeytin ağaçlarıdır. Bu ekili arazilerde ekilen tarım ürünlerinin yerini neredeyse tamamen sebzeler, kaba yonca ve üzüm bağları almıştır. Burada her yerde bahçeler vardır ve bu bahçelerde üzüm bağları, nar, elma, şeftali, erik, kiraz, ceviz ağaçları,

*16,6 pud= (256 kilogram), 6,6 pud= (105 kilogram), 13,3 pud= (213 kilogram).

²⁶ Nalivkin & Nalivkina, a.g.e., s. 131.

²⁷ 1 arşın= 1 arşın 0,68 metre, 1 metre 1,5 arşın yapmaktadır.

dutlar ve karaağaçlar yetiştirilmektedir. Çoğu yerin gölgelendirilmesi için ise karaağaç ve ceviz ağaçları tercih edilmiştir.²⁸

Nalivkinler kışlağa gidilirken Hokand şehrinde ince kavak ağaçları, yaşlı geniş yeşil dallı ve meyve dolu şeftali ağacı, onun yanında sırayla yan yana bir kayısı ağacı ve olgun meyveleri olan portakal ağacının bulunduğu yazmışlardır. Ağaçları çevreleyen çitin yakınında atlarıyla durarak en yakın ağacın meyve dolu bir dalını çekerek bu meyvelerden almak istediklerini ve fazla olgunlaşmış meyvelerin yere düştüklerini anlatırlar.²⁹ Nevkent kışlağında zaman zaman 7 fit³⁰ uzunluktaki kemerlerle birbirine bağlanmış üzüm bağları görülmektedir. Kasabaya yaklaşıldıkça burada üzüm bağları daha sık görülmeye başlamaktadır. Nalivkinler burada bir Sart'ın küçük bir tarlayı sürdürdüğünü, buradaki buğdayı biçtiğini, oraya havuç ekeceğini ve ekilecek havucun ekim ayı ortasında olgunlaşacağını belirtmişlerdir.³¹

Nalivkinler Fergana bölgesinde hali vakti yerinde olan kişilerin bir bahçesi olduğunu ve zengin olan kişilerin birden fazla bahçesinin olabileceğini söylemişlerdir. Bölgeye seyahatte bulunan Bonvalot'ta eserinde Taşkent'te yaşayan halkın hepsinin tarımla uğraştıklarını ve onların hepsinin evlerinin yanında bahçelerinin olduklarını yazmıştır.³² Nalivkinler eğer bir aile şehir merkezinde yaşamıyorsa, genellikle ailenin bahçesinin evinin yanında bulunduğunu söyler. Eğer aile şehir merkezinde yaşıyorsa ailenin bahçesi şehrin herhangi bir yerine yakın olabilir. Bu iki durumdan hangisi olursa olsun bahçenin alanı nadiren bir desyatinden büyüktür ve bu bahçede hem meyve hem de sebze ekilmektedir. Bu bahçelerin duvarları sıkıştırılmış topraktan yapılmıştır ve bu duvar boyunca bir veya iki sıra dut, kavak, kiraz, erik ve elma gibi meyve veren ağaçlar bulunmaktadır³³. Bahçenin iç alanının çoğuna üzüm ekilmiştir ve nar çalıları uzak alanlara yayılmıştır. Bahçenin kalan alanına her yıl kavun, balkabağı, karpuz, havuç, soğan ve bazen birkaç

²⁸ Nalivkin & Nalivkina, a.g.e., s.2.

²⁹ Nalivkin & Nalivkina, a.g.e., s. 7.

³⁰ 7 fit=2.13m.

³¹ Nalivkin & Nalivkina, a.g.e., s. 13.

³² Bonvalot, a.g.e., s. 33.

³³ Nalivkin & Nalivkina, a.g.e., s. 87.

sıra mısır ekilmiştir. Meyve ağaçları genellikle bağın kenarları boyunca düzensiz, sebze sıraları veya bahçeden geçen arkin yanına dikilmiştir.³⁴

Bölgeye seyahat eden diğer seyyahlar da bölgenin sebze ve meyveleri hakkında bilgiler vermiştir. Vambery eserinde bölgenin meyvelerinin Rusya'ya satıldığını yazmıştır.³⁵ Schuyler ise eserinde bölgede Rusların patates, lahana ve diğer sebzeleri yetiştirdiklerini, bölgede üzümün bol miktarda olduğunu, tüm vadide şeftali, kiraz, elma, kayısı ve erik ağaçlarının bulunduğunu, Hokand şehrin'de kuru meyvelerin az miktarda olsa satıldığı, karpuz, kavun, kışmış ve meyve kurularının Rusya'ya satıldığı bilgisini vermiştir.³⁶ Schuyler bölgeye seyahat eden kişiler arasında kışmışten bahseden ve bilgi veren ilk kişidir. O karpuz, kavun ve kışmış kurularının Rusya'ya satıldığını, ayvanın reçel, marmelat ve hoşaf yapımında kullanıldığını söylemiştir.³⁷ Bölgede ayva ve ayvadan yapılan yiyecekler hakkında bilgileri yalnızca Schuyler vermiştir.

Nalivkinler kışlaklarda nadir olarak bahçeler bulunmasına rağmen çoğu ev bir *hayata*³⁸ sahip olduğunu söylemişlerdir. Bu hayat bir sebze bahçesi gibi kullanılmaktadır ve bazen kavun, bal kabağı, mısır ve kaba yonca ekilmektedir. Hem sebze bahçesinde hem de hayatta bir veya iki sıra dut ağacı vardır. Dut ağaçları genellikle ipek böceklerini beslemek için dikilmiştir.³⁹

Mergilan, Hokand ve Namangan bölgelerinde büyük kavun tarlaları vardır. Yerli halk ve onların aileleri mayıs ayında, kavunlar şekillenmeye başladığı zaman kavun tarlalarında kendi yaptıkları kulübelerde yaşamaya gelmektedirler.⁴⁰ Çust şehrinin dağ ve eteklerinde bulunan kışlaklarda meyveleri için yetiştirilen dut ağaçları vardır. Nalivkinler bölgedeki dut ağaçları hakkında ayrıntılı bilgiler vermezken Schuyler eserin bölgede dört önemli dut çeşidi olduğunu ve bunların "hassak",

---

³⁴ Nalivkin & Nalivkina, a.g.e., s. 87.

³⁵ Vambery, a.g.e., s. 140, 141.

³⁶ Schuyler, a.g.e., s. 212, 294, 295

³⁷ Schuyler, a.g.e., s. 295.

³⁸ Hayat: tarım veya bahçecilik için kullanılan küçük arazi parçası. Bu terim hem Anadolu köylerinde hem de Azerbaycan'da günümüzde halen kullanılmaktadır.

³⁹ Nalivkin & Nalivkina, a.g.e., s. 88.

⁴⁰ Nalivkin & Nalivkina, a.g.e., s. 88.

“şah-dut”, “belkî” ve “harezmi” oldukları bilgisini vermiştir.⁴¹ Nalivkinler bölgede yetiştirilen dutların temel olarak pekmez, *şirna* veya *şinni*⁴² ve dut içerikli bir çeşit un olan *tut-malkan* (tolgon)⁴³ üretiminde kullanıldıklarını yazmışlardır.⁴⁴

Hayvansal Ürünler

Bölgede hem yerli halkın hem de göçebe halkın yemeği çok sevdiği besin ettir. Göçebe halk beslediği hayvan sürülerinden et ihtiyacını karşılarken, yerli halk eti satın almaktadır. Fergana bölgesinde hayvanlar hayvan pazarlarında; at ve koyun pazarında, et ise çarşıda kasap dükkânlarında satılmaktadır. Hayvan pazarlarında satış yapılırken dini uygulama olarak yerli halk en az iki şahit ile alışverişi yapmak zorundadır. Satışta fiyatı belirleyen ve anlaşmayı getiren komisyoncu gibi davranan bu şahitlerin sayısı dörde kadar çıkabilmektedir ve alışverişi sonuca bağlayabilirler.⁴⁵ Bu sadece bir koç sürüsünün, çok miktarda kumaşın, bir arsanın, bir evin vb. satışı durumunda değil ayrıca bir veya birden fazla atın, ineğin, buzağının, koçun veya keçinin satışı sırasında bile olabilmektedir. Bu gibi kişiler özellikle at ve koyun pazarlarında yüzlerindeki yırtıcı ve aç bakışlarıyla hemen fark edilmektedirler.

Arpanın olgunlaşmasından tarım sezonunun sonuna kadar ve mayıs ortasından kasım ayına kadar et normal pazar fiyatlarıyla satılmaktadır. Et genellikle parayla değil de tahıl ile satın alınmaktadır. Kasap genellikle ete piyasa fiyatının altında değer vermektedir. Ayrıca kasap alıcının krediyle et veya yağ satın aldığı durumlarda et fiyatını daha da düşürmektedir. Kışlaklarda nadiren bir kasap olduğu için kişilerle yapılan

⁴¹ Schuyler, a.g.e., s. 193.

⁴² şirna/şinni: Özbekçe üzüm pekmezi.

⁴³ tolgon: Eserde bu yemek hakkında başka bir bilgi verilmemiştir. Zeki Velidi Togan'ın “Hatıralar” adlı eserinde fakara yemeği olarak bahsedilen bu yemek “talqan” olarak geçer. Ayrıntılı bilgi için bakınız: Zeki Velidi Togan, Hatıralar, Ankara, 2020, s.324. Bahaeddin Ögel ise bu tatlıdan “talkan” olarak bahsetmekte bunun kavrulmuş buğday veya arpa unu ile yapılan, içine bal ve pekmez katılan bir tatlı olduğunu yazmıştır. Ayrıntılı bilgi için bakınız: Ögel, a.g.e., s. 446; Prof. Dr. Bahaeddin Ögel, *Türk Kültür Tarihi* 4, s. 363, 403.

⁴⁴ Nalivkin & Nalivkina, a.g.e., s. 13.

⁴⁵ Nalivkin & Nalivkina, a.g.e., s. 37, 38.

bu ticaret büyük bir sermayeye olanak sağlamamaktadır. Bir kasap yalnızca yaz ayında çok para kazanabilmektedir.⁴⁶

Fergana bölgesinde yerliler tarafından en çok değer verilen hayvansal ürün et değil yağdır. Kesilen hayvanın yağı halk için herhangi bir iyi yemeğin temel öğelerinden biridir. Örneğin bir pilavda et bir beslenme öğesi değildir.⁴⁷ Ete karşı bu tutum nedeniyle yerli kesim hayvancılıkta yağlı hayvanlar tercih edilmektedir. Yerel kuyruklu koyun bu ihtiyacı en iyi karşılayan hayvandır ve iyi beslenen bir koyun et kadar yağ da verebilir.⁴⁸

Koyuna yağından dolayı fazla bir talep olduğu için Fergana bölgesi bu koyun talebini tek başına karşılayamamıştır. Bu, Evliya-ata, Tokmak, Verniy ve hatta Batı Sibiry Kırgız'ın göçebe nüfuslarıyla oldukça geniş ticaret ilişkilerinin gelişmesine neden olmuştur. Ana hayvancılık yolları, Namangan'ın dağları boyunca uzanmakta ve her yıl en az elli bin kişi bu dağlardan geçmektedir.⁴⁹ Uzun zaman önce başlayan bu ticaret takas ile yapılmıştır ve 19. yüzyılda da bu şekilde devam etmiştir. Fergana, koç karşılığında yerel pamuklu ve yarı ipek kumaşlar, bazı kuru meyveler, yerel ayakkabılar, yastıklı battaniyeler ve bıçaklar ihraç etmiştir. Fergana'ya sürülen koçların üçte birinden veya dörtte birinden fazlası, Semireçe (Yedisu bölgesi) veya Batı Sibiry'dan parayla satın alınmamıştır.⁵⁰

Bölgede temel olarak tüketilen ve en çok sevilen et koyun ile at etidir. Yemeklerin birçoğunda bu iki et kullanılmaktadır. Koyun etinin parçalarından yapılan *kavurma*, koyun eti ve karaciğerden yapıldığı sosis *hasip* ve at etinden yapılan sosis *qazi* ise sadece zengin evlerde yapıp tüketilmektedir.⁵¹ Bölgedeki kadınlar bazen yakındaki bir mezarı ziyaret ederken de bir koç veya keçi kesmektedirler.⁵²

---

⁴⁶ Nalivkin & Nalivkina, a.g.e., s. 27.

⁴⁷ Nalivkin & Nalivkina, a.g.e., s. 34.

⁴⁸ Nalivkin & Nalivkina, a.g.e., s. 35.

⁴⁹ Nalivkin & Nalivkina, a.g.e., s. 35.

⁵⁰ Eserde uygun koşullar altında bu işlemin yerli tüccara yıllık en az yüzde 50 kâr bıraktığı, bir kişi tarafından getirilen koç sayısının elli ile dört bin baş arasında değiştiği belirtilmiştir.

⁵¹ Nalivkin & Nalivkina, a.g.e., s. 125.

⁵² Nalivkin & Nalivkina, a.g.e., s. 154.

Bölgeye gelen seyyahlardan Schuyler gözlemlerinde Taşkent'te siğir etinin az, koyun etinin ucuz ve bol olduğunu, av etinin bol ve balık etinin az olduğunu söylemiştir. Schuyler verdiği bu bilgiler içinde avlanan hayvanlar ve hangi tür balıkların yendiği hakkında bir bilgi vermemiştir. O ayrıca eserinde bölge pazarlarından birinde ördek, yaban kazı, evcil kümes hayvanları ve yumurtanın satıldığını söylemiştir ki bu bilgiler Nalivkinlerin eserinde yer almamaktadır.⁵³

Fergana halkının hastalık tedavilerinde tükettikleri hayvansal ürün yumurtadır. Halk boğmaca hastalığına (yerli halk bu hastalığı *ko'k yutal-mavi öksürük* olarak Sart dilinde isimlendirmiştir) yakalanan kişiyi yumurta ile beslemektedirler fakat eserde hangi hayvan yumurtasının tercih edildiği belirtilmemiştir.⁵⁴ Schuyler de eserinde bölge doktorlarının ilaçlarını bitkisel malzemeler, hayvansal maddeler ve mineralleri kullanarak yaptıklarını yazmış, Türkistan bölgesinde kullanılan yerli ve yabancı kaynaklı ilaçlar hakkında ayrıntılı bilgiler vermiştir.⁵⁵

Nalivkinler Fergana bölgesinde hayvansal ürünlerden temizlik ve kozmetik amaçlı da faydalandığından bahsetmişlerdir ve bu bilgi sadece onların eserinde yer almaktadır. Kadınlar saç bakımlarını yapmak için sadece Fergana bölgesinde değil tüm Türkistan'da sabun yerine hayvansal ürünler kullanmaktadırlar. Bu hayvansal ürünler *katıktır** (ekşi süt ile ekşi kaynamış süt). Eğer kışın katık bulunmazsa onun yerine lor tercih edilmektedir. Lor, su ve çiğ yumurta ile karıştırılıp kullanılmaktadır. Bu ürünlerden başka boğa ve ineklerin safralarının saçını güçlendiren ve uzatan en iyi ürünler oldukları düşünülmekte ve bu sebeple kullanılmaktadır.⁵⁶

Hayvansal ürünler yukarıda anlatılan kullanımlarının yanı sıra tandır yapımında da kullanılmaktadır. Tandır genellikle ekmek pişirmek için istifade edilen geleneksel bir Türk fırınıdır. Tabakçılardan satın alınan at

⁵³ Schuyler, a.g.e., s.78, 126, 392, 393.

⁵⁴ Nalivkin & Nalivkina, a.g.e., s. 72.

⁵⁵ Schuyler, a.g.e., 146, 147.

*Katık Türk mutfak kültüründe yemeğe koyulan yoğurt için kullanılmakta, Azerbaycan'da ise yoğurt anlamına gelmektedir. (yn)

⁵⁶ Nalivkin & Nalivkina, a.g.e., s. 92.

veya sığır kılları kil ile karıştırılmakta ve bu karışım bir hamur haline getirilerek tandır yapılmaktadır.⁵⁷

Dışarıda Satılan Yiyecekler ve İçecekler

19. yüzyıl Fergana bölgesinde insanların alışveriş yaptıkları ve iç ticarete çoğu malın alınıp satıldığı mekânlar çarşı, pazar, çayhaneler (günümüzde kahvehaneler), küçük dükkânlar ve kervansaraylardır.⁵⁸ Nalivkinlerin verdikleri bilgilerden Fergana bölgesindeki çarşı sokaklarının şehrin diğer sokaklarından daha geniş olduğunu öğrenmekteyiz. Bu sokakların her iki tarafında küçük dükkânlar sıralanmıştır. Bu dükkânların ortasında kasaplar ve bakkallar bulunmaktadır. Kasaplar et, bakkallar kavun, havuç, biber, soğan, yağ, pirinç ve tütün satarlar. Çarşıda bulunan açık hava mağazalarında helva ve şerbet satılmaktadır.⁵⁹ Çarşı dükkânlarında ayrıca pirinç, keten yağı, sabun, *nosvov* (çiğnenen tütün) ve kavun da satılmaktadır.⁶⁰

Kışlak köy çarşıları doğal olarak şehirlerden çok daha küçüktür; bu çarşılarda en çok satılan ticari mallar ekmek ve diğer tarımsal ürünlerdir. Diğer malların bulunması çok sınırlıdır ve çoğu, özgün ustalık becerisi de dâhil olmak üzere, çarşıda hiç bulunmaz. Çarşı Hokand ve Margilan hariç, diğer şehirlerde pazar günleri haftada bir kez kurulur. Haftanın diğer altı günü et ve sebze dükkânları ve çayhane gibi yalnızca birkaç dükkân sadece şehirlerde açıktır.⁶¹ Çarşıda satılan yiyecek fiyatları küçük dükkânlarda satılan yiyecek fiyatlarından daha düşüktür. Bu sebeple halk pazarın kurulduğu günler çarşıdan alışveriş yapmayı tercih etmektedir.⁶² Çarşıda hem erkek hem de kadın satıcılar görülmektedir. Çarşıda görülen kadın satıcılar genellikle fakir kadınlardır. Eserde böyle bir kadın satıcıya örnek yıpranmış *feracesini*⁶³ giyen yaşlı bir kadın olarak yer verilmiştir ve o duvarın dibinde çömelerek ekmeklerini satmaktadır. Ekmekler geniş yassı bir sepette dizlerinin üzerindedir. Benzer bir sepette genç bir adam “sıcak” diye

⁵⁷ Nalivkin & Nalivkina, a.g.e., s. 85.

⁵⁸ Nalivkin & Nalivkina, a.g.e., s. 33, 34.

⁵⁹ Nalivkin & Nalivkina, a.g.e., s. 4.

⁶⁰ Nalivkin & Nalivkina, a.g.e., s. 30, 31.

⁶¹ Nalivkin & Nalivkina, a.g.e., s. 6.

⁶² Nalivkin & Nalivkina, a.g.e., s. 112, 113.

⁶³ Ferace: kadınların giydiği tesettür elbise.

bağırarak ekmeklerini gezerek satmaktadır. Dağların yakınında bulunan Namangan bölgesinin bazı kışlakları (Nanay, Ko'kyer, Qizil-yozi, Axtam), en yakın çarşıların çok uzak olduğu yerlerdir. Bu yüzden evde ekmek pişirmek için tandırlar yapılmakta ve yoksul ailelerde kadınlar bazen bu işi yapan erkeklere yardım etmektedirler.⁶⁴ Pazarda bir haftada ürettiği kumaşı satan bir adam 1 ruble net kâr ettiği ve bu para ile *kappondan* (ekmek pazarı) bir parça et, yağ, birkaç kilo pirinç, mercimek, un, havuç, soğan ve odun aldığı eserde belirtilmektedir. Adamın satın alacağı bu ürünler onun ailesinin (bir koca, bir kadın ve iki çocuk) bir haftalık yiyecek teminini zar zor karşılayacağı da eserde vurgulanmıştır.⁶⁵

Bölgeye gelen seyyahlardan Vambery eserinde Taşkent çarşı ve pazarlarından bahsetmiş, pazarın Çarşamba ve Pazar günü kurulduğunu yazmıştır. O Taşkent ve Hocent şehirlerinin çarşılarının büyük olduğundan da bahsetmiştir. Pazarda bulunan seyyar satıcılar kömür ateşinde şiş kebabı, yassı köfte satmaktadırlar. Burada çayhane, fırıncı tezgâhı ve onun yanında çocuklara kaşık dolusu kar gibi bir şey ve şekerli şerbet satan bir adamdan bahsetmiştir.⁶⁶ Schuyler ise Hocent ve Hokand çarşılarından söz etmiş, Hokand pazarının Orta Asya'da bulunan en iyi Pazar olduğunu anlatmıştır. Hokand pazarı caddeleri geniş ve birçok dükkâna sahiptir. Bu Pazar yeri Perşembe ve Pazar günleri çalışmakta ve çarşı akşam saat 7'de kapatılmaktadır.⁶⁷ Bu seyyahların verdikleri bilgilerden şehirlerde alış veriş yapılan sabit çarşıların bulunduğunu, bu çarşılarda çeşitli dükkân ve seyyar satıcıların olduklarını, çarşıda haftanın belirlenmiş günlerinde ise pazarın kurulduğunu öğrenmekteyiz.

Nalivkinler en yakın şehir ve kasabalarda günlük işlerin keten ve susam yağı yapmak ve seyrek olarak da balıkçılık olduğu bilgisini vermişlerdir.⁶⁸ Bölgeye gelen diğer seyyahlar da bölgede pamuk, keten, kavun, karpuz, kuncuk (susam), haşhaş, kenevir tohumlarından yağ elde edildiği bilgisini vermişlerdir. Schuyler ayrıca bezir yağının susam

⁶⁴ Nalivkin & Nalivkina, a.g.e., s. 118, 119.

⁶⁵ Nalivkin & Nalivkina, a.g.e., s. 122.

⁶⁶ Vambery, a.g.e., s. 172, 173, 225. Adamın sattığı tatlı, günümüzde "kar helvası" olarak bilinen ve üzerine pekmez veya başka bir şekerli şurup dökülerek yenilen bir tatlıdır. (yn)

⁶⁷ Schuyler, a.g.e., 292, 314, 343, 347

⁶⁸ Nalivkin & Nalivkina, a.g.e., s. 26.

yağından sonra en yaygın yağ çeşidi olduğunu yazmıştır.⁶⁹ Fakat bu seyyahlar bahsettikleri yağların çarşı ve pazarlarda satıldığı veya hangi yemeklerde kullanıldığı hakkında bir bilgi vermemişlerdir. Nalivkinler ise susam yağının çarşıda yapılan ve satılan meyveli börek ve turtalarda kullanıldığını ve eserlerinde susam yağının kokusunun hoş olmadığı belirtilmişlerdir.⁷⁰ Nalivkinlerin bahsettikleri meyveli börek ve turtalar hakkında ise diğer seyyahlar bir bilgi vermemişlerdir.

Nalivkinler balık tutmak için gerekli olan kurtlar ve buğday, helva, şeker ve *sakıç* (çam sakızı) gibi çok çeşitli mallar *satukçı* denilen seyyar satıcılar tarafından satıldığını yazmışlardır.⁷¹ Bölgeye gelen diğer seyyahlardan biri olan Bonvalot'ta eserinde kadınların *çakçak* adı verilen bir reçine çiğnediklerinden bahsetmiştir. Fakat bu reçinenin nerede satıldığına dair bir bilgi vermemiştir.⁷² Schuyler ise seyyar satıcıların kavun, ekmek, şiş kebab ve yassı köfte sattıklarını söylemiştir.⁷³

Nalivkinler çarşıda yiyeceklerin yanında ilaçların da satıldığını söylemişlerdir. Bu ilaçlardan en popüler ve ilginç olan ilaç *mumiyo*dur.⁷⁴ *Mumiyo* kesikler, gerilmiş uzuvlar, kırık kemikler ve diğer birçok hastalık durumunda kullanılmaktadır. Bir bezelye tanesi *mumiyo* için yaklaşık 20 kopek ödenmektedir.⁷⁵ Bu ilaçtan başka kadınlar istenmeyen hamileliklerini sonlandırmak için bakır veya demir sülfat çözeltisi, şap, bazik asit füksin ve Rus votkasını da çarşıdan satın almaktadırlar. Bu tür ilaçlar gibi farklı ilaçları da erkekler farklı hastalıklar için çarşıdan almaktadırlar.⁷⁶ Yerli doktorların kullandıkları çeşitli ilaçlar ise şöyledir; her türlü yerli ve yabancı bitkilerin çiçekleri ve kökleri, şap, demir sülfat, kurutulmuş yılan ve kertenkeleler, pişmiş ve kurutulmuş sebze ve

---

⁶⁹ Bonvalot, a.g.e., s. 179; Schuyler, a.g.e., 179, 180

⁷⁰ Nalivkin & Nalivkina, a.g.e., s.4.

⁷¹ Nalivkin & Nalivkina, a.g.e., s. 30.

⁷² Bonvalot, a.g.e., s. 48.

⁷³ Schuyler, a.g.e., s.137, 172, 173.

⁷⁴ *mumiyo*: Bazı dağlardaki doğal sızıntılardan kaynaklanan katranlı, mineral yüklü maddedir, Ayurvedik tıpta shilajit olarak da bilinir. Kitabın 78. Sayfasında bu ilacın ya bazı yerli bitkilerin suyundan ya da insan yağından Çin'de (veya Tibet'te) iki yolla hazırlandığından bahsedilmektedir.

⁷⁵ Nalivkin & Nalivkina, a.g.e., s. 71, 72.

⁷⁶ Nalivkin & Nalivkina, a.g.e., s. 148.

meyveler, misket limonu, sülfürik asit, cıva, balmumu ve Semireçe'den getirilen bal.⁷⁷

Nalivkinler çarşının popüler mekânlarından birinin çayhane olduğunu yazmışlardır. Eserde yapılan bir mekân tasvirine göre; çarşıya bakan bir çayhanede, iyi giyimli Sart erkekleri çayhanenin bir köşesinde yarım bir daire şeklinde oturmakta, onların aralarında da bir *beççe*⁷⁸ çay içmekte ve *çilim* tenekeden yapılmış yerel nargile tütürmektedir.⁷⁹ Çayhanelerden biri de çarşının köşesinde bulunmaktadır. Bu çayhanede iyi giyinmiş genç tüccarlar bir halının üzerine oturmuştur. Önlerinde içinde düz ekmek, fıstık ve kuru üzüm olan bir tepsi vardır. Bir beççe bakır bir *çayduş*'tan (demlik) bir bardağa çay dökmekte ve birbiri ardına müşterilere ikram etmektedir.⁸⁰

Bölgeye gelen diğer seyyahlardan Schuyler ise çayhanelerin çay ve kıymız haricinde bir şey satmadığını, çayhaneye geldiği bir vakit para vererek kesme şeker, kişmiş, sıcak ve yuvarlak çörek ve kayısı aldığını yazmıştır. Hatta çayhaneye gelindiği zaman lokantalardan köfte alınıp yenilebileceğini, çayhaneye gelenlerin ayrıca yanlarında ekmek ve kuru üzümünü getirildiklerini de belirtmiştir.⁸¹ Onun çayhane hakkında anlattığı bu gözlemler Nalivkinlerden farklılık göstermekte, Nalivkinler sadece çayhanelerdeki beççelere odaklanmışlar gibi görünmektedir.

Nalivkinler eserlerinde Padshaat (Padysha-Ata) nehrinin hemen yanında insanların çeşitli ürünleri sattığından da bahsedilmektedir. Burada bir harman yerinden geçerken Nalivkinler saman, üzüm ve kavun dolu bir at arabası görmüşlerdir. Çömelen iki adam tahılı yerli ahşap terazi ile tartmaktadırlar. Burada ilginç olan bu işlemi yaparken bu insanların ağırlık yerine üzüm kullanmalarıdır. Nalivkinler üzümün

⁷⁷ Nalivkin & Nalivkina, a.g.e., s. 71, 72.

⁷⁸ beççe: Dans eden erkek çocuk. Ayrıntılı bilgi için bakınız: Dilara Bayrak, "XIX. Yüzyıl'da Bazı Batılı Seyyahların Gözüyle Batı Türkistan'da Türk Kadını", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 39/ 67 (2020) , s.289-304. Daniil Melentev "Ethnography and Eroticism in Russian Turkestan", *State, Religion and Church*, 7 /2, (2020), s.48-75.

⁷⁹ Nalivkin & Nalivkina, a.g.e., s. 4.

⁸⁰ Nalivkin & Nalivkina, a.g.e., s. 121, 122.

⁸¹ Schuyler, a.g.e., 173, 177.

yaşadıkları Nanay'da buğdayın kilosu ile aynı fiyata satıldığını da belirtmişlerdir.⁸²

Evde Pişirilen Yemekler

Nalivkinlerin verdiği bilgilere göre Fergana insanları yedikleri yiyecekleri sıcak ve soğuk olarak iki gruba ayırmaktadır. Sıcak yiyecekler koyun eti, şeker, tereyağı, yağ, siyah çay, pekmez, pilav, çorba, sütlü pirinç lapası ve kış aylarında ekmektir. Soğuk yiyecekler ise yazın ekmek, dana eti, süt, ekşi süt ve ekşi süt ile yapılan bütün etsiz yemeklerdir. Sadece ilaç olarak tüketilen meyve kompostosu da soğuk yiyecek olarak kabul edilmektedir. Yerli halk sıcak ve soğuk olarak ayırdıkları bu yiyecekleri hamile bir kadının bebeğinin cinsiyetini öğrenmek için de kullanmaktadırlar. Örneğin hamile bir kadın sıcak yiyeceklerden birini isterse bir oğlu, soğuk yiyeceklerden birini isterse ise bir kızı olacaktır.⁸³

Nalivkinlerin Fergana bölgesi ile verdikleri bilgilerden yerli halkın ekonomik durumlarına göre beslendiklerini de öğrenmekteyiz. Zengin ve varlıklı aileler et ve pilav ağırlıklı yiyecekler yerken fakir ve yoksul aileler tahıl çeşitleri ve ekmek yemektedirler. Halkın ortak olarak tükettiği besin maddesi ekmektir. Bölgede yetiştirilen tarımsal ürünlerin çeşitliliğine bakarak da halkın tahıl ürünleri, sebze ve meyvelerle beslendiklerini öğrenmekteyiz. İnsanların ekonomik durumlarının bu tür yiyecekleri tüketmede belirleyici unsur olacağını belirtmeliyiz. Ekonomik tutumun beslenme alışkanlıklarını etkilemesi sebebiyle insanların günlük tükettikleri besinler ve yiyeceklerle misafirlere ikram ettikleri besin ve yiyecekler arasında farklılıklar göze çarpmaktadır.

Bölgeye gelen seyyahların evlerde yenilen yiyecekler hakkında verdikleri bilgiler oldukça azdır. Bonvalot sadece geçtiği bir kışlakta 3 erkeğin suyun içinde kurutulmuş et pişirdiğini yazmıştır. Schuyler ise bölgedeki Rus kolonilerinde patates, lahana ve sebzelerin hepsinden bol miktarda olduğunu, av etinin bol, balık etinin az olduğunu, şarap, bira ve üzümün bulunduğunu yazmıştır. O ayrıca hizmetkârına koyun etinden pizola, çeşitli şekillerde yumurta, don yağı ile karaciğer pişirmeyi öğrettiğinden de bahsetmiştir.⁸⁴ Bu seyyahlar ev yemekleri

⁸² Nalivkin & Nalivkina, a.g.e., s. 28, 29.

⁸³ Nalivkin & Nalivkina, a.g.e., s. 169, 170.

⁸⁴ Bonvalot, a.g.e., 19; Schuyler, a.g.e., 78, 471.

hakkında Nalivkinler kadar ayrıntılı bilgi vermemişlerdir. Bu konuda şüphesiz ki onların yerli halk ile olan yakın ilişkileri ve bölgede yaşadıkları uzun yıllar önemli etkenler olmuştur.

Ev Halkının Yediği Yiyecekler

Nalivkinler şehirlerde sabahları çay içilip ekmeğin yenildiğini, yoksul ailelerin ise çayı genellikle şifalı bitkilerden yaptıklarını anlatmışlardır. Kışlaklarda sabahları bir çeşit yulaf ezmesi yapılmakta bazen de dün gecedan kalan yemekler tüketilmektedir. Gündüz, öğlen saatlerinde ekmeğin veya sabah yemeklerinden kalanlar yenilmektedir. Şehirlerde özellikle kış günlerinde bu saatlerde *horde* (pirinç lapası), *maş-guruç* (pirinç ve maş fasulyesi) veya farklı bir yulaf ezmesi yapılmaktadır. Akşamları gün batımına yakın, kışın bundan biraz daha geç saatlerde *şavla*⁸⁵ veya başka bir etli güveç, hatta pilav hazırlanır. Yoksul ailelerin akşam değişmeyen yemeği *go'ja*⁸⁶, *atala*⁸⁷ ve benzeri yemeklerdir.⁸⁸ Aile birlikte yemek yediği zamanlarda bütün aile bireyleri aynı kaptan pilav yemekte fakat çocuklara pilav ayrı tabaklarda servis edilmektedir. Aile üyeleri diğer yiyecekleri ise ayrı tabaklarda ve farklı zamanlarda yemekteyler. Bütün aile birlikte yemek yiyorsa, ev sahibesi ilk yemeği ya ailenin en büyük üyesine ya da kocasına servis etmelidir. Kendisi ise yemeğini en son almaktadır.⁸⁹

Yerli halkın zengin olanlarının tercih ettiği en temel besin şişman ve yağlı hayvan etidir. Evde yapılan yemeklerde ve özellikle pilavlarda hayvanın yağı kullanılmaktadır. Et ise yemeğin bir süs ögesi gibidir. Fakir ve orta sınıf çiftçilik yapan aileler böyle bir et yemeğini ekonomik nedenlerden dolayı asla karşılayamazlar.⁹⁰

Zengin ailelerin tercih ettiği yağlı hayvanlar en yüksek yağı içeren çiftlik hayvanları ve özellikle de yerli kuyruklu koyunlardır. Bu

⁸⁵ şavla; pirinç, yağ, havuç, soğan ve koyun eti ile yapılan pirinç lapası; sulandırılmış pilav.

⁸⁶ go'ja: tahıl ve yoğurt ile yapılan çorba veya lapa.

⁸⁷ atala: un ile yapılan lapa.

⁸⁸ Nalivkin & Nalivkina, a.g.e., s. 129, 130.

⁸⁹ Orta Asya'da zengin ailelerin her gün et yediği daha erken dönemlerde de süregelen bir tutum olmuştur. Ayrıntılı bilgi için bakınız: Mahinur Yorulmaz, *XV. Yüzyıl Orta Asya Türk Topuluklarında Sosyal-Kültürel ve İktisadi Hayat*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2003. s.75, 76. Nalivkin & Nalivkina, a.g.e., s. 129, 130.

⁹⁰ Nalivkin & Nalivkina, a.g.e., s. 32, 33.

hayvanlardan birkaç halk yemeği yapılır. Bu yemeklerden biri küçük parçalara bölünmüş koyun etlerinin bir kaptaki kızartıldığı *kavurma*dir.⁹¹ Ekmek hariç tüm yiyecekler tek bir kazanda pişirilmektedir. Pişirme işleminde kullanılan yakacaklar yabancı otlar, pamuk bitkisi sapları ve her yıl budanan asmalardan oluşmaktadır.⁹² Yerli zengin, orta ve fakir ailelerin ortak tükettiği yiyecek olan ekmeğin hamuru büyük bir kil tekneye yoğurulmaktadır. Hamurun mayalanması ve kabarması için üzeri *surpa* denilen beyaz keçi derisi ile kapatılmakta ve 2 ile 4 saat içinde hamur kabarmaktadır. Mayalanmış ekmeğin hamuru daire, düz ve çeşitli şekillerde özel bir fırın olan *tandırda* pişirilmektedir.⁹³

Zengin aileler erişte, turta hamuru ve benzer şeyleri de evde hazırlamaktadırlar. Fakir ailelerde tahıl, pirinç, akdarı ve süpürge darısı gibi tahıllar evde ahşap bir havanda dövülmektedir.⁹⁴ Yerli halkın en sevdiği ulusal yemek pilavdır. Pilavı ekonomik durumu iyi olan aileler tüketebilmekte ve fakir aileler pilavı çok sık yiyememektedirler. Pilav genellikle Ramazan ve Kurban bayramı arifesinde akrabalar ve tanıdıklar arasında karşılıklı verilen bir hediye olarak da eserde karşımıza çıkmaktadır.⁹⁵

Pilav kentli olmayanlar arasında haftada bir gün Perşembe günü pişirilmektedir. Halk tarafından pilav çok çeşitli şekillerde yapılmaktadır. Eserde pilavın en yaygın yapılan tarifi şu şekilde verilmiştir; doğranmış koyun eti parçaları kazanda pişirildikten sonra bir kâseye koyulur, havuç ve soğan bu etler ile bol yağda kavrulur. Bütün bu malzemeler pirinçle karıştırılıp bir kazanda kaynatılır. Pişen pilav bir tabağa koyulur ve üzerine et parçaları yerleştirilir. Yemeği yiyecek kişiler etleri elleriyle veya bıçakla parçalara bölerler.⁹⁶

Sıvı bir pilav olan *şavla* ise yağ, havuç, soğan ve küçük parçalara doğranmış koyun eti ile pişirilen bir pirinç lapasıdır. Koyun eti ile hazırlanan *şorva* ise koyundan başka herhangi başka bir et de kullanılarak yapılabilir. Şorva et, biber, soğan, havuç, şalgam veya

⁹¹ Nalivkin & Nalivkina, a.g.e., s. 32, 33.

⁹² Nalivkin & Nalivkina, a.g.e., s. 34.

⁹³ Nalivkin & Nalivkina, a.g.e., s. 84, 85.

⁹⁴ Nalivkin & Nalivkina, a.g.e., s. 86.

⁹⁵ Nalivkin & Nalivkina, a.g.e., s. 123.

⁹⁶ Nalivkin & Nalivkina, a.g.e., s. 123.

balkabağı, bazen de ekşi süt veya yoğurt ile yapılır. *Külçetoy* ise küçük parçalara doğranmış et, pirinç, soğan ve ekşi süttten yapılan başka bir çorba çeşididir. *Mastava* ince doğranmış et, pirinç, soğan ve ekşi süt parçalarından yapılan bir çorbadır. Bir köfte çeşidi olan *çuçvara* ise soğan ve az miktarda etten yapılmaktadır. *Kavurma* koyun eti parçalarının yağda kızartılmasıyla yapılmaktadır. Koyun etinden yapılan yemekler, koyun eti ve karaciğerinden yapılan sosisler, at etinden yapılan sosis olan *qazi* sadece zengin evlerde yapılmaktadır.⁹⁷

Tahıl ürünlerinden yapılan yiyecekler ise şunlardır; *şir-guruç*, süt içerikli bir pirinç lapasıdır. *Go'ja* jugaradan (sorgum-bir tür baklagil) veya darıdan az da olsa mısır ve arpadan da yapılan sıvı bir ezmedir ve biraz ekşi sütle yenilmektedir. *Go'ja* özellikle kışlaklardaki halkın temel besinidir. Aynı zamanda bu yemeği zengin aileler ve fakir halkta tüketmektedir. Nalivkinler her gün *go'ja* pişiren bir yönetici ailesini tanıdıklarından bahsetmektedirler. Bu ailenin nadiren *mastaya*, *şavla*, balkabağı turtaları veya *samsa* (içi yeşillikle doldurulmuş ve tandırda pişirilen küçük turta) yediklerini de belirtmişlerdir.⁹⁸ Bu bilgilerden *go'ja* yemeğinin zengin veya fakir fark etmeksizin halk tarafından tüketilen ortak bir yemek olduğunu söyleyebiliriz.

Undan yapılan erişte olan *un-aş* suda kaynatılır ve içine başka bir şey eklenmez. *Horde* yine suda kaynatılan pirinçten yapılan bir pirinç lapasıdır ve içine başka bir besin ilave edilmez. *Maş-guruç* ise şalgam, havuç, soğan, biber, ekşi süt veya et ile suda kaynatılmış pirinç (*guruç*) ve mercimek (maş- maş fasulyesi) ile yapılan bir lapadır. *Atala*, un içerikli jöle görünümlü bir ezmedir, un yağda kavrulur ve sulandırılarak pişirilir. *Şir-kadu* süt ve balkabağından yapılan pilavlı bir ezmedir.⁹⁹

Yukarıda anlatılan yiyecekler halkın yediği temel yemeklerdir. Halkın yaygın olarak tükettiği ve toplanarak pişirilmesini bir etkinliğe dönüştürdüğü yemek ise *sumalaktır*.¹⁰⁰ Genellikle bu yemek kadınların

⁹⁷ Nalivkin & Nalivkina, a.g.e., s. 124, 125.

⁹⁸ Nalivkin & Nalivkina, a.g.e., s. 124, 125.

⁹⁹ Nalivkin & Nalivkina, a.g.e., s. 124, 125.

¹⁰⁰ Gümüöz Özbek kadınları bu yemeğin yapılışını sadece yaşlı kadınların bildiklerini, yemeği 1 gün boyunca karıştırarak yaptıklarını ve yemeğin püf noktasını genç kız ve kadınlara asla söylemeyip, bir sır olarak sakladıklarını, her ailenin yaşlı kadın üyesinin zamanı gelince bu bilgiyi diğer aile üyesi kadına aktardığını söylemektedirler. (yn)

toplandığı, gelin aradığı veya sevgilileriyle buluşmak için kullandıkları bir etkinliktir. *Sumalak* malttan yani çimlendirilmiş arpadan yapılan ve sulandırmış jöle benzeri bir yemektir. Bu yemek buğdayın yapay olarak filizlendirilmesiyle, un ve malt kullanılarak her zaman ilkbahar mevsimi başlarında pişirilmektedir. Sumalak yapımı için çoğunlukla genç kızlar ve kadınlar davet edilir ve onların çoğu gelirken biraz malt ve un getirirler. Yaşlı kadınlar gece boyunca *sumalak* pişirilen kazanın üzerinde dualar okurken genç kızlar ve kadınlar pilav, kuru üzüm, fındık ve diğer yiyecekleri yerler. *Sumalak* pişirilirken yabancı bir erkek gelirse toplanan kızlar ve kadınlar ondan kaçmazlar. Sabah *sumalak* pişirmeye gelen herkes *sumalak* yer ve *sumalağın* bir kısmını kâse ile evlerine götürürler.¹⁰¹ Nalivkinler bu yemeğin yapılış kökenini de şöyle açıklamışlardır; ekmeçlik buğdaylar kışın depolanmak için *o'ra* denilen toprakta açılan çukurlara konulmaktadır. Buğday buradan çıkarıldığı zaman çimlenmiştir. Çimlenen buğdaydan un yapmayı deneyen halk onun tatlı bir tada dönüştüğünü görmüş ve ona su ekleyip yiyince yemeği çok beğenmişlerdir. Sonra komşularını bu yemeği yemek için davet etmişlerdir. Çünkü ilkbahar dönemi insanların bu bölgede en aç oldukları zaman olarak belirtilmiştir. Böylece *sumalak* yapımı bir geleneğe dönüşmüştür.¹⁰²

Yerli nüfusun yaz aylarındaki beslenmesi ise ekmeç ve kayısı ile ekmeç ve kavundur.¹⁰³ Yaz aylarında şehirli halkın ve kışlaklarda bulunan insanların temel gıdaları ekmeç, meyve ve ekşi süttür. Yemeklerde et miktarı sadece ekilebilir alanların olduğu kışlaklarda biraz artmaktadır. Buğdayın olgunlaştığı zamandan sonbahara kadar köylüler tahılları kasaplarla et ve yağ karşılığında takas ederler.¹⁰⁴ Kış mevsiminde yoksul aileler arasında kadın ve çocuklar için yiyecek temin etmek zordur ve onların durumları kötüleşmektedir. Kışlaklarda fakir erkekler *cura* adı verilen gruplar oluştururlar. *Curaların* her birinde on ile on beş kişi kalmaktadır ve her bir kişi 3 ile 7 rubleye kadar para verir. Her gün evinde buluşacakları grup üyesi *curabaşı* seçilir. Bu kişi grubun parasını kullanarak et, pirinç, sebze ve yakıt alır. Grubun yeterli parası olursa kış için bir beççe de tutarlar, ayrıca çay, kuru üzüm ve antep fıstığı da satın

¹⁰¹ Nalivkin & Nalivkina, a.g.e., s. 124, 125.

¹⁰² Nalivkin & Nalivkina, a.g.e., s. 124, 125.

¹⁰³ Nalivkin & Nalivkina, a.g.e., s. 124, 125.

¹⁰⁴ Nalivkin & Nalivkina, a.g.e., s. 126, 127.

alırlar. Bazen zengin genç erkekler de curaya katılır. Grupta aççı ya bütün kış için seçilmekte ya da yemek sırayla pişirilmektedir. Akşamları bir araya gelen bu erkekler pilav hazırlanırken *çak-çak* (çene çalmak) yaparak, boş konuşarak ve birbirleriyle şakalaşarak vakit geçirirler. Şarkı söylerler ve beççe dans eder. Bazen erkekler burada gece yarısından sonraya kadar kalırlar. Evli erkekler evlerine dönerler ve bekâr erkekler geceyi burada geçirirler. Böyle bir gruba katılan evli bir erkek evine ve ailesine olan ilgisini kaybetmektedir. Bu erkekler evde yemek yemedikleri için ailelerinin ne yediğini umursamamaya başlar. Curaya katılmayan erkekler sadece sufiler ve zenginlerdir.¹⁰⁵ Çünkü bu kişilerin evleri bir cura gibi birçok kişi tarafından ziyaret edilmekte ve kendi evinde sosyalleşebilmektedir.

Bu arada medresede kalan talebelerin yiyeceklerinden de biraz söz etmeliyiz. Eserde medreselerdeki yiyeceklerin çok kötü ve yetersiz olduğu belirtilir. Öğrencilerin yediği yiyecekler çay, ekme, kuru ve çiğ meyve, çok nadiren de pilav veya başka bir yemektir. Pilav harici yemek haftada bir kez, bir *hücrede*¹⁰⁶, çok küçük bir tencerede hazırlanır.¹⁰⁷ Yerli halkın yediği yemekler bayramlarda, Ramazan bayramı ve oruç dönemi ile Kurban bayramında çeşitlendirilmektedir. Halk arasında oruç akşam namazından sonra bir tutam tuz ile açılır. İftarda ayran içilmesi âdettir, sırayla ekme ve meyve yenir. Daha sonra yukarıda tarifleriyle birlikte geçen yemeklerden biri servis edilmektedir.¹⁰⁸

Schuyler ise bölge halkının yediği yemeklerden bazılarını tarifleri ile birlikte eserinde vermiştir. Fakat açık olarak bunların kimler tarafından nerede yenildikleri hakkında bir bilgi vermemiştir. Onun anlattığı ilk yemek *pilav*dır. O koyun eti ve pirinçten yapılan pilavın hazırlanışının çok kolay olduğunu, bir miktar kuyruk yağının tencerede erildiğini, kotun eti parçalarının bu yağda kavrulduğunu, yıkanıp temizlenen pirincin tencerede kaynatılıp, içine genellikle küçük havuç parçalarının atıldığını söyler. Bu Nalivkinlerin anlattığı geleneksel Özbek pilavıdır. Schuyler bu pilavın büyük bir ziyafette yapıldığı zaman koyun eti yerine tavuk etiyle pişirildiğini anlatmıştır. Bu bilgiyi ondan başka veren başka bir seyyah

¹⁰⁵ Nalivkin & Nalivkina, a.g.e., s. 128.

¹⁰⁶ Hücre: medrese veya kervansaraylarda küçük oda.

¹⁰⁷ Nalivkin & Nalivkina, a.g.e., s. 65.

¹⁰⁸ Nalivkin & Nalivkina, a.g.e., s. 128.

olmamıştır. Onun verdiği ikinci yemek *kavardaktır*. Bu yemek yağda ekmek parçalarıyla kavru lan koyun kıkırdağından oluşur. Onun tarifini verdiği üçüncü yemek *kavaptır* (kebab). Kavap şişte kızartılan küçük etler ve koyun eti ile havuç karışımından yapılır. Tarifini verdiği son yemek *çuş-varadır*. Bu yemek pilmen ve soğan ile bol biberli koyun etinin hamur içine kapatılması ve bunun kaynatılması ile yapılan mantıdır.¹⁰⁹ Nalivkinler Schuyler'in anlattığı *kavardak*, *kavap* ve *çuş-vara* hakkında bir bilgi vermemişlerdir.

Misafirlere İkrâm Edilen Yiyecekler

Nalivkinler eserinde Fergana misafir kültürü ile ilgili ayrıntılı bilgiler verilmiştir. Şüphesiz ki bu bilgileri Maria Nalivkina yerli kadınlar ile arasında yakın bir ilişki kurduğu için eserde verebilmiştir. Kadınlar misafirliğe gittikleri zaman önce paranjilerini (feracelerini) çıkarırlar ve ev sahibesine sarılırlar. Karşılıklı olarak birbirlerinin sağlıklarını sorarlar ve birbirlerine iyi dileklerde bulunarak, birbirlerini öperler. Selam olarak birbirlerini öpmek karşı cinsler arasında yapılmaz. Karşılama ritüelinden sonra misafirler odanın ön köşesinde kendileri için serilmiş yorganların üzerine otururlar. Önlerine bir *desturhan* (sofra bezi) serilir. Bunun üzerinde ekmekler, antep fıstığı, kuru üzüm, Rusya'dan getirilen kalitesiz şekerlemeler, meyveli şekerler, *helva*, yaz aylarında meyve ve her zaman çay bulunur.¹¹⁰

Zengin evlerde ve küçük bir tabakta ikram edilen çay şeker sız içilmektedir. Zengin aileler çay servisinde ekmek, kuru üzüm, fıstık, küçük tabaklarda şekerler, dilimlenmiş meyveler, şeker, helva, diğer tatlı yiyecekler ve yazın da özellikle meyveler tatlı yerine servis edilmektedir. Nalivkinler bu anlatımlarında ev sahibesinin misafiri sofraya davet ettiklerini yazmışlardır. Yemeğe ilk misafir başlamalı ve yaygın görgü kuralı olarak ekmeğin ilk küçük parçasını o almalıdır. İlk ekmek parçasını aldıktan sonra o, çay içilebilmekte ve meyve yiyebilmektedir.¹¹¹

Nalivkinlerin eserde farklı bir anlatımlarına göre ise kadınlardan birinin ekmeği parçalara bölerek bir tepsiye veya desturhana bıraktığını belirtmiştir. En önemli misafir önce bir parça ekmek almakta, diğerleri

---

¹⁰⁹ Schuyler, a.g.e., s 122, 123.

¹¹⁰ Nalivkin & Nalivkina, a.g.e., s. 162.

¹¹¹ Nalivkin & Nalivkina, a.g.e., s. 162.

onu takip etmekte ve son olarak ev sahibesi misafirler tarafından sofraya davet edilmektedir.¹¹²

Pilav bölgenin en önemli temel yemeğidir ve gündüz sadece misafirler için hazırlanır.¹¹³ Bir misafir için pilav hazırlandığı zaman ev sahibesi pilavın hazırlanışını kontrol eder. Aynı özen misafir için hazırlanan etli börek ve mantı için de ev sahibesi tarafından gösterilmektedir. Ev sahibesi bu kontrolleri yapmak için misafirin yanından ayrıldığı zaman ondan sıkılmamasını da istemektedir.¹¹⁴ Pilavını yiyen ve yine çayını içen misafirler evlerine gidecekleri zaman ev sahibesi onları uğurlar ve yeniden görüşmelerini diler. Misafirlerin yeniden gelme ihtimali olduğu için sofrada kalan tatlılar ev sahibesi tarafından özenle toplanır ve küçük bir demir sandıkta kilitlenir.

Bölgeye gelen seyyahlarda sadece Schuyler bölgenin misafirperverliği ve şölen yiyecekleri hakkında bilgiler vermiştir. O Nalivkinlerin *desturhan* olarak anlattıkları masa örtüsünden *dastarhan* olarak bahsetmiştir. Ona göre bu örtü misafirperverliğin bir parçasıdır ve misafir gelince ev sahibi tarafından hemen misafirin önüne bu serilir. Misafire sade şekerli badem, şamfıstığı, değişik tatlarda kekler ve ince yufka ekmeğinin her zaman sunulduğundan bahseder. Onun kek olarak bahsettiği şeylerin bir açıklaması ise yapılmamıştır. Bazen bu sofrada birkaç nadir tatlı çeşidi bulunabilir. Bunlar şerbet içine atılmış bademler, gül reçeli ve yazarın balın içine doğranmış dediği havuç tatlılarıdır.¹¹⁵

Fergana bölgesinde misafir ağırlama çocuk doğumlarında da görülmektedir. Eğer ilk doğan bir erkek çocuk ise varlıklı aileler büyük bir kutlama düzenleyebilirler. Bir kız doğduğunda ise kutlama daha küçük olabilir. Bu küçük ziyafette bir koç kesilir ve pilav hazırlanır. Misafir olarak birkaç kadın ve erkek akraba ile birkaç arkadaş davet edilir. Bu kutlama bazen evde bazen de kabristanda verilmektedir. Yemeğin masrafları ise baba tarafından değil de babanın yakın olduğu

¹¹² Nalivkin & Nalivkina, a.g.e., s. 162.

¹¹³ Nalivkin & Nalivkina, a.g.e., s. 129, 130.

¹¹⁴ Nalivkin & Nalivkina, a.g.e., s. 163, 164.

¹¹⁵ Schuyler, a.g.e., s. 118.

küçük erkek kardeşlerden biri tarafından (doğan çocuğun bir amcası) finanse edilmektedir.¹¹⁶

Bölgeye gelen Vambery eserinde katıldığı bir şenlikten bahsetmiş ve şenlikte pişirilen yemeğin tarifini vermiştir. Onun verdiği bilgiye göre bir zembil pirinç, parçalanmış 3 koyun, büyük bir tencere dolusu içyağı ve küçük bir çuval havuç doldurularak, iyice kaynatılıp birbirine karışması için orta ateşte pişirilmiştir. O bu yemeğin pilav olduğunu ve pilavın yanında çay içildiğini söylemiştir.¹¹⁷ Schuyler ise sünnet şöleninden bahsetmiş, bunu “sünnet toyu” olarak anlatmıştır. Sünnet toyu çok masraflı olduğu için birkaç çocuğun aynı anda sünnet yaptırıldığı, böylece toyun masraflarının aralarında bölüşüldüğünden bahsetmiştir. Misafirlere ise genellikle pilav, bütün kızartılmış bir koyun ve lezzetli olan şeylerden ikram edildiğini yazmış fakat yiyecekler hakkında ayrıntı vermemiştir.¹¹⁸

Kışlaklarda çocuklara okuma yazma öğreten öğretmen ve *domla/damolla* (mektep öğretmeni) bulunmaktadır. Bunlar öğrencilerinden her yıl buğday, yiyecek hediyeleri ve az miktarda para alırlar. Kadın öğretmenler (atin) kız öğrencilere eğitim verir ve onlar erkek öğretmenlerin aldığı buğdayın yarısını alırlar. Ramazan ayında her Perşembe günü öğrenciler öğretmenlerine para, ekme ve pirinç verirler.¹¹⁹

İçecekler

Çay bölgenin en yaygın içeceği. Şehirlerde sabahları ekmele çay içilir ve yoksul ailelerde çay genellikle şifalı bitkilerle yapılmaktadır.¹²⁰ Fakat Nalivkinler yoksul ailelerin çay yapımında kullandıkları bu şifalı otları belirtmemişlerdir. Çayı yapmanın iki yolu vardır. Birincisi suyu çaydanlıkta kaynatmak ve çayı yapmaktır. İkincisi Rusya’da olduğu gibi

¹¹⁶ Nalivkin & Nalivkina, a.g.e., s. 171, 172.

¹¹⁷ Vambery, a.g.e., s. 192.

¹¹⁸ Schuyler, a.g.e., s.138, 139.

¹¹⁹ Nalivkin & Nalivkina, a.g.e., s. 57.

¹²⁰ Nalivkin & Nalivkina, a.g.e., s. 120.

su kazanlarda süt, tereyağı, tuz ve karabiberle kaynatılır. İkinci yolla yapılan çaya *şir-çay* denir.¹²¹

Ev halkı evlerinde süt mayalar, mayalamadıkları sütü ise farelerden korumak için orta boy kulplu *xurmaça* isimli kaplarla tavana asarlar. Bu bilgilerden insanların mayalamadıkları sütü içmek için sakladıklarını söyleyebiliriz. Ayrıca sütü olmayan bir anne bebeğini 4 veya 5 aylık olduktan sonra inek sütü ile besleyebilir.¹²² İnsanlar sularını saklamak için sürahi ve *ko'za* kullanırlar. Bu kaplarda ayrıca pekmez veya diğer sıvılar; sıvı yağ ve katı yağda muhafaza edilebilir.¹²³ Yerli halkın ayrıca meyve kompostosunu da soğuk içecek olarak ilaç gibi tükettiklerini yukarıda belirtmiştik. Bu meyve kompostosu da bölgede yetişen meyvelerden yapılıyor olabilir. Yukarıdaki bölümde yerli halkın ramazan ayında ayran içme âdeti olduğunu da belirtmiştik.

Alkollü içecekler olan votka, üzüm şarabı, darıdan yapılan bir çeşit bira ve mayalı bir içecek olan *boza* dini açıdan sakıncalı olduğu ifade edilmiştir. Dinin bunları sakıncalı bulmasına rağmen halk açıkça bu içecekleri tüketmektedir. Halkın yıldan yıla bu içecekleri artarak tüketmesi Rusların sarhoşluğu getirdiğine dair söylentileri ortaya çıkarmıştır. Fakat Nalivkinler bu görüşe itiraz etmişlerdir. Birinci olarak bo'zanın yerel bir içecek olduğunu belirtirler ve göçebe nüfus tarafından çok fazla tüketildiğini kimsenin inkâr edemeyeceğini söylerler. İkinci olarak Fergana'da bulunan yerli Yahudilerin meyve votkası ve üzüm şarabını gizli olarak hazırladıklarını yazmışlardır. Rus yönetiminin bu üretimi durdurmak için çalışma yaptıklarını da belirtirler. Üçüncü olarak, Âlim Han ve Madali Han'ın, Hokand Hanlığı yerli tarih kitaplarında anlatılan sarhoşlar olduklarını söylerler. Son olarak da Babür'ün yazdığı ünlü eseri Babürname'nin hemen her sayfasında içki içen ünlü padişahları anlattığını belirtirler.¹²⁴

Bölgeye gelen seyyahlardan Schuyler ise halkın en çok su ve yeşil çay içtiğinden söz etmektedir. Çayın iki çeşit olduğu Nalivkinler gibi onun tarafından da anlatılmaktadır. Çay kaynayan suda çay yapraklarının

¹²¹ Nalivkin & Nalivkina, a.g.e., s. 126. Bahsedilen çay Zeki Velidi Togan'ın "Hatıralar" adlı eserinde yapılışı ile geçmektedir. Ayrıntılı bilgi için bakınız; Togan, a.g.e., s. 324.

¹²² Nalivkin & Nalivkina, a.g.e., s. 174, 175.

¹²³ Nalivkin & Nalivkina, a.g.e., s. 86.

¹²⁴ Nalivkin & Nalivkina, a.g.e., s. 126, 130.

pişirilmesidir. Şirin çay ise kaynayan veya eritilen kuyruk yağıyla koyulaştırılmış yeşil çaydır. Schuyler'in çaydan yeşil çay olarak bahsetmesi ilginçtir ki bu Nalivkinler tarafından yapılmamıştır. O ayrıca *bozadan* bahsetmiş ve bozanın tahıl tanelerinden yapıldığını söylemiştir. Schuyler ilginç olarak halkın meyveli içecekleri bilmediğini anlatmıştır. *Kımızın* ise kısrak sütünden Kırgızlar tarafından yapıldığı bilgisini vermiştir ki Nalivkinler eserlerinde kımızdan hiç bahsetmemişlerdir.¹²⁵ Vambery ise çayın çaycı dükkânlarında içildiğinden bahsetmiş, bölgede tüketilen içecekler hakkında başka bir bilgi vermemiştir.¹²⁶ Bonvalot ise Kırgızların Sartlar için *kımız* ve *boza* yaptıklarını ve bunları Pazar kurulan günlerde pazarda sattıkları bilgisini vermiştir. O Kırgızların bozayı ise arpa ile pirinçten yaptıklarını anlatmıştır.¹²⁷

Halkın Yemek Tutumu ve Yiyecek Tüketimi

Fergana yerli halkının erkek nüfusunun iştahı kadınlardan daha fazladır. Kışlakta yaşayan kadınların iştahı, şehirdeki kadınlardan daha fazladır. Zengin insanlar ise fakirlerden daha iştahlıdır çünkü fakirler daha az yemeğe alışmışlardır. Genç kızlar ve kadınlar arasında çok az yiyecek yemek bir cilve belirtisidir. Böyle kız ve kadınlara bir serçe gibi yedikleri söylenir. Erkekler arasında en fazla yemek yiyen kişiler *arabakeşler* (at arabası sürücüleri), sürekli seyahat etmeyi gerektiren ticaretle uğraşan zengin tüccarlar ve ağır işlerde çalışan herkeştir. En az iştaha sahip kişiler medresede uzun zaman geçiren erkeklerdir. Medresede çok fazla yiyecek imkânı olmadığı için bu kişiler az yemek yerler. Arabakeşler sürekli hareket halinde oldukları ve kendi aralarında gruplar oluşturdukları için evde yediklerinden daha fazla yemeye alışmışlardır.¹²⁸ Bölgede yaşayan Kırgızlarda Kırgız kadınları erkeklerden daha çok yemek yerler. Kırgız kadınlarının sadece murdar ve haram olan şeyleri yemedikleri belirtilmiştir.

Yerli halkın çocukları tam olarak konuşmaya başladıkları zaman ebeveynleri onlara yavaş yavaş temel dini kuralları ve nezaket kurallarını öğretmeye başlarlar. Her zengin ailede altı ile yedi yaşındaki çocuk misafirleri karşılamaya ve selamlamaya başlar. Bu çocuklar onlarla resmi

¹²⁵ Schuyler, a.g.e., s. 123, 124.

¹²⁶ Vambery, a.g.e., s. 169.

¹²⁷ Bonvalot, a.g.e., s. 34.

¹²⁸ Nalivkin & Nalivkina, a.g.e., s. 129, 130.

“siz” olarak konuşur ve misafirlere ikram edilen yemeklere dokunmaz. Yoksul ailelerin¹²⁹ çocukları annelerinden dilenmeyi, kandırmayı ve çalmayı öğrenir. Böyle çocuklar sadece yabancıları kandırıp onlardan bir şeyler alırlar. Yoksul ve zengin ailelerde çocukların ortak özellikleri aile üyelerinden nadiren yemek istemeleridir.¹³⁰ Nalivkinler çocukların sıkı bir disiplinle eğitildiklerini ve acıktıklarında yemek istemeyi öğrenmediklerini anlatırlar. Bu duruma örnek olarak da evlerine aldıkları bir Sart kızın ilk önce onlardan hiçbir şey istemediğini, ancak rahatlayıp evin kurallarına alışınca ev sahiplerinin gözlerine bakmaya başladığını söylerler. Nalivkinler kızın bu yoğun bakışlarından onun yiyecek bir şeyler istediğini ve ona yiyecek verdikleri zaman onun geri çevirmeyeceğini anlamışlardır. Çiftimiz genç kızın yemek istemeyi öğrenene kadar evde yiyecek çaldığını ve acıktığını söylemeyi öğrenmesinin zaman aldığını da belirtirler. Nalivkinler ayrıca kızın acıktığını söylemeye cesaret ettiği ve doyacak kadar yemeği öğrendikten sonra hırsızlık yapmayı bıraktığını yazarlar.¹³¹

Fergana bölgesindeki nüfusun az bir kısmı zengin ailelerden oluşur ve onlar haftada birkaç kez pilav yiyebilir. Böyle zengin insanlar bol miktarda et tüketir. Yedikleri yağ, pirinç, un, çay ve hatta kuru meyve miktarı da fazladır. Kışlakta yaşayan ortalama varlıklı yedi kişilik bir ailenin tükettiği günlük yiyecek miktarı şöyledir; kişi başına iki veya üç ekme yemektedirler. Sabah yemeği olarak un-aş hazırlamak için 3 ile 4 kilo un, 6 ile 7 bardak katık (ekşi süt) ve go'ja hazırlamak için 6 ile 7 pound sorgum, 6 ile 7 bardak katık kullanılmaktadır. Akşam yemeği için aynı malzeme ile go'ja yapılır. Akşam yemeği için veya maş-guruç için yaklaşık 3 ile 4 pound pirinç, 1 ile 2 pound mercimek (maş fasulyesi), birkaç bardak katık ve 1 ile 2 pound ince kıyılmış et gerekmektedir. Aynı aile pilav hazırlamak için yaklaşık 6 ile 7 kilo pirinç, yarım ile 3 kilo yağ ve yağ miktarınca et kullanılmaktadır.¹³²

¹²⁹ Yoksul aile kriteri eserde bir parça ekme ve bir kâse yulaf lapasına dahi sahip olmayan bireyler olarak belirtilmiştir.

¹³⁰ Nalivkin & Nalivkina, a.g.e., s. 182, 183.

¹³¹ Nalivkin & Nalivkina, a.g.e., s. 182, 183.

¹³² Nalivkin & Nalivkina, a.g.e., s. 131.

Ekmek daha çok tarlada veya diğer ağır işlerde çalışan erkekler tarafından çok miktarda tüketilmektedir. Bir ekmeğin ağırlığı yaklaşık 1 ile 1,5 pound kadardır.¹³³

Hayvan Besinleri

Fergana bölgesinde yerli ve göçebe halkın et ve süt ürünlerini tükettiğinden bahsetmiştik. Etinden ve sütünden faydalanan bu hayvanlar koyun, keçi, inek, at ve deve dir.¹³⁴ Bölgede en çok ekilen tarım ürünü de kaba yonca diğer adıyla alfalfadır. Bu yonca yaş ve kuruyken büyükbaş hayvanların beslenmesinde kullanılmaktadır. Göçebe halkın yaşam tarzı yaylak ve kışlak olarak şekillenmektedir ve bu göçler hayvanlarına taze otlar bulmak için yapılmaktadır. Yine yukarıda ki bölümlerde Nalivkin'in karısı Maria'nın kadınlarla birlikte yazın çayır yapmak için dağlara gittiğini belirtmiştik. Şüphesiz burada toplanan çayırlar da ahır hayvanlarının beslenmesi için kullanılacaktır.

Bölgedeki hayvan yemleri hakkında Schuyler ayrıntılı bilgiler vermiştir. Onun verdiği bilgilere göre pamuk tohumları hayvanlara verilen artıkların hacminin arttırılması için kullanılmaktadır. Süpürgelik tohum olan jugaranın sapları sığırlara, yaprakları ise koyunlara verilmektedir.¹³⁵

Nalivkinler Fergana bölgesinde ipek böceği yetiştirmek ve beslemek her yaştan kadının en sevdiği meslek olduğunu belirtmişlerdir. Bu iş zor olmasına ve emek istemesine rağmen, işte başarılı olunursa çok kâr getirdiği için bu iş tercih edilmektedir. Kadınlar ipek böceklerini beslemek için dut ağaçlarının yapraklarını hayvanlarına yedirirler. Eğer yeterli dut ağaçları yoksa ve hayvanları çoksa başka kişilerden dut dalları satın alırlar. İpek böceklerinden elde ettikleri ipeği çeşitli giyim

¹³³ Nalivkin & Nalivkina, a.g.e., s. 131, 132.

¹³⁴ 2012 yılında bir araştırmada Özbekistan'da yetiştirilen hayvanlar Nalivkinlerin eserlerinde anlattığı hayvanlarla bir asırdan fazla bir süredir aynıdır. Nalivkinler eserlerini 1886 yılında yazmışlardır ve yapılan araştırma 2012 yılında yayınlanmıştır. Ayrıntılı bilgi için bakınız: Yakup Erdal Ertürk, & Orhan Yılmaz, "Bağımsız Türk Cumhuriyetlerinde Hayvancılığın SSCB'nin Dağılmasından Sonraki Değişimi", *International Animal Science Congress Of Turkish And Relatives Communities Bildiri Kitabı*, 1, (2012), s.70-78.

¹³⁵ Schuyler, a.g.e., s. 179, 180, 289.

ürünlerinin yapımında kullanırlar.¹³⁶ Schuyler ise ipek böceği yetiştirenlerin zengin ve hali vakti yerinde kişilerin yaptığı bir iş olarak görülmemesi gerektiğini söylemiştir. O bu işin kadınların evlerinin avlularında yaptıkları bir uğraş olduğu için bunu inceleme ve anlama imkânının zor olduğunu belirtmiştir.¹³⁷

Bölgede yaşayan köpekler ister evcil ister sokak köpeği olsun bu hayvanların yiyecek bulmak için kendi başlarına çabalamaları gerekmektedir. Çünkü bir Sartın evcil bir köpeği varsa ona kemik vereceği zaman kemiğin üzerinde hiç et bırakmaz ve kemiğin iliğini bile yedikten sonra kuru kemiği hayvanına verir. Köpekler ise bu kemikler küçükse parçalayıp yiyebilir. Köpeklere evlerdeki yemek artıklarının ise hiçbir zaman verilmediğini çünkü Sartların pilav veya başka bir yiyecek yedikten sonra kaplarını sağ ellerinin işaret parmaklarıyla bazen de dilleriyle yaladıkları eserde anlatılmıştır. Nalivkinler bir sokak köpeğine süt verdikleri için Sartlar tarafından azarlanmıştır. Halk bu kadar pahalı bir yiyeceğin bir köpeğe verilmesinin günah olduğunu söylemiş ve ayrıca köpeklerin gözlerinin süt içerlerse rahatsızlanacağını da sözlerine eklemişlerdir.

Rus çiftimiz, son söyledikleri şeyin bir yalan olduğunu, bunun sadece insanların köpeklere süt vermesini engellemek için uydurulduğunu düşündüklerini belirtmişlerdir. Bölgede bulunan köpekler kimse tarafından beslenmediği için onlar meyve, mısır başakları ve hatta insan dışkısı ile beslenmeyi öğrenmişlerdir. Köpeklerin yediği meyveler ağaçlardan yere düşen kayısılar ve dutlardır. Yerli halk mısır tarlalarını hem domuzlardan hem de sebzelerini yiyen köpeklerden korumak zorunda kalmışlardır.¹³⁸

Bölgeye seyahat edenlerden sadece Schuyler evcil hayvanlardan bahsetmiştir. Onun anlattığı bilgilerde Sartların evlerinde bir köpek beslemelerine rağmen onları asla beslemedikleri ve kendi başlarına yiyecek aramaları için serbest bıraktıkları vardır. Bu sebeple bölgenin köpekleri sıska, kuru yapılı ve her zaman açtır. Köpeklerin sahipleri tarafından asla sevilmediği, çünkü Müslüman düşüncesine göre temiz

¹³⁶ Nalivkin & Nalivkina, a.g.e., s. 24, 25, 26, 87, 88, 114, 115.

¹³⁷ Schuyler, a.g.e., s. 192.

¹³⁸ Nalivkin & Nalivkina, a.g.e., s. 132, 133.

kabul edilmedikleri söylenmiştir. Schuyler köpeklerin aksine bölgede kedilerin sevildiğini, özellikle Buhara cinsi kedinin çevrede çok sık görüldüğünden bahsetmiştir. O köpek ve kedilerden başka evcil hayvan küçük kuşların özellikle bıldırcınların fazla olduğunu, zengin kişilerin ellerinde ve boyunlarında bir takım küçük kuşlar taşıdıklarını anlatmıştır.¹³⁹ Nalivkinler ve bölgeye gelen diğer seyyahların hiç biri bu hayvanlar hakkında bilgi vermemiştir.

Sonuç

Maria Nalivkina ve Vladimir Petroviç Nalivkin yaklaşık yarım asır Türkistan coğrafyasında yaşamış bir Rus çifttir. Oryantalist eğitimi almamış olmalarına rağmen Fergana bölgesinde yerli halkın içinde onlardan birileriymiş gibi yaşayarak Özbekçeyi (Sartça) mükemmel derecede öğrenmişlerdir. Yerli halk ile geçirdikleri zaman boyunca onları yakından gözlemlemişler ve bu gözlemleri sonucu birçok akademisyen tarihçi ve oryantalistin takdirlerini kazanmışlardır.

Nalivkinler yazmış oldukları “Oçerk Bıta Jenşını Osdlago Tuzemnago Naceleniya Ferganı” isimli eserle Fergana bölgesinin sosyal ve kültürel yapısına dair önemli bilgiler vermişlerdir. Eserde Fergana bölgesinin yemek kültürü de bunlardan biridir. Fergana vadisi ekili tarım alanlarına ve çitlerle çevrili bahçelere sahiptir. Her türlü tarım ürününün yetiştirilebilmesi içinse sulamaya ihtiyaç duyulmaktadır. Tarım alanlarını ekip ve biçme işleri ilkbahar ve sonbahar aylarında yapılmaktadır. Tarım ürünleri tahıllar ve endüstri bitkileri buğday, arpa, yulaf, akdarı, keten, pirinç, süpürge darısı, kaba yonca (alfalfa), jugara (sorgum), mısır, pirinç ve pamuktur. Nalivkinler susam yağının dışarıda satılan yiyecek yapımında kullanıldığından bahsetseler de bu bitkinin bölgede yetiştirilmesi veya ticaret yapılarak mı alındığı hakkında bilgi vermemişlerdir. Bölgede yetiştirilen meyveler dut, kavun, karpuz, üzüm, nar, elma, şeftali, kiraz, erik, kayısı, portakal ve cevizdir. Sebzeler ise havuç, soğan, pancar ve balkabağıdır. Eserde bölgede yetiştirilen ve yiyeceklerde kullanılan yeşilliklerin isimlerinden bahsedilmemiştir.

Yerli halkın tükettiği hayvansal ürünlerin başında koyun eti ve yağı gelmektedir. Halkın tükettiği diğer hayvanlar koç, keçi, at, inek ve devedir. Zengin ve varlıklı ailelerin en çok tercih ettiği et koyun ve at

¹³⁹ Schuyler, a.g.e., s. 128.

etidir fakat fakir ve yoksul aileler eti çok nadir yemekteirler. Eserde az da olsa balıkçılık yapıldığı belirtilse de bunun hakkında ayrıntılı bilgi verilmemiştir. Bölgede tüketilen hayvansal ürünler süt, ekşi süt, yoğurt, ayran, lor ve yumurtadır. İlginç olarak Nalivkinler ne yerli ne de göçebelerin kıımız yaptığıından veya içtiğinden bahsetmemişlerdir. Hayvansal ürünler kadınlar tarafından sadece Fergana'da değil tüm Türkistan bölgesinde saç bakım ürünleri olarak da kullanılmaktadır.

Bölgede halkın alış veriş yaptığı yerler çarşı, pazar, çayhaneler, kervansaraylar, çarşıda bulunan dükkânlar ve seyyar satıcılarıdır. Bu gibi yerlerde ekmek, meyveli börek, turta, et, yağ, havuç, biber, soğan, pirinç, tütün, keten yağı, üzüm, kavun, kuru meyveler, fıstık, çay ve ilaçlar satılmaktadır. Yerli halkın beslenmesi ekonomik durumuna göre şekillenmiştir. Zengin ve varlıklı aileler et ve pilav tüketirken yoksul ve fakir aileler ekmek ve tahıl lapası gibi yiyecekler tüketmektedirler. Ev halkının yediği yiyecekler ile misafirlere ikram edilen yiyecekler ve yerli şehirli halkın yediği yiyecekler ile göçebelerin yediği yiyecekler ve günlük öğünleri farklılık göstermektedir. Şehirde yaşayan insanlar horde, maş-guruç, yulaf ezmesi, şavla, pilav, erişte ve turta ile beslenmektedirler. Fakir halk ise go'ja ve atala benzeri yemekleri tüketebilmektedir. En çok tüketilen yiyecek pilavdır ve farklı şekillerde yapılmaktadır. Ayrıca şo'rya, külçetoy, mastava, kavurma, çuçvara, koyun ciğeri ve etinden yapılan sosis hasip ve at etinden yapılan sosis qazi hayvansal ürünler içeren yiyeceklerdir. Tahıl ürünleri kullanılarak yapılan yiyecekler ise şir-guruç, go'ja, mastaya, şavla, samsa, balkabağı turtası, un-aş, horde, maş-guruç, atala ve şir-kadudur. Bölge kadın ve genç kızlarının toplanarak pişirdikleri ve yedikleri yemek sumalaktır. Özel kutlama ve bayramlarda aileler ekonomik durumlarına göre bu yemekleri tüketmektedirler. Misafirlere ikram edilen yiyecekler ise ekmek, pilav, mantı, etli börek, şekerlemeler, ucuz Rus şekerleri, meyveli şekerler, helva, meyveler, fıstık ve çaydır. Bölgede tüketilen içecekler ise su, çay, ayran, süt, boza, üzüm pekmezi, meyve kompostoları, meyve votkası, bira ve üzüm şarabıdır. Halkın içecek tüketimi yine ailelerin ekonomik durumlarıyla ilişkilidir. Örneğın varlıklı aileler çay ve şir-çay içerken, yoksul aileler çayı çeşitli bitkilerden yapmaktadırlar. Zengin halkın iştahı ve yiyecek miktarı fazla olurken fakir halkın ve medrese öğrencilerinin iştahı ve yiyecek miktarı az olmaktadır. Zengin ve fakir ailelerin çocuklarının ortak özellikleri, çocuklara aileleri tarafından acıktıklarında

yemek istemeyi öğretmemeleridir. Ayrıca çocuklar misafir sofralarına ve yemeklerine de asla dokunmamaktadırlar.

Bölgede beslenen çeşitli hayvanlar arpa, yulaf, kaba yonca gibi tarım ürünleriyle beslenmektedir. Yazın beslenen hayvanlar dışarıda otlatılmakta, bu hayvanların kışın yemeleri için sahipleri yazın çayır biçmektedir. Bölgede yetiştirilen ipek böcekleri dut yaprakları ile beslenmektedir. Evcil veya sokak köpekleri sahipleri tarafından ilgiyle beslenmemekte ve onlara ancak yemeklerden kalan kuru kemikler verilmektedir. İlginç olarak Fergana bölgesindeki köpekler sebze, meyve ve insan dışkı ile beslenmeyi öğrenmişlerdir.

Nalivkinler ile bölgeye çağdaş zamanda gelen seyyahlar ise eserlerinde bazen Nalivkinler ile benzer doğrulukta bilgiler vermiş, bazen de onların hiçbir bilgi vermediği konularda açıklamalar yapmışlardır. Bölgenin yemek kültürü hakkında Arminius Vambery geleneksel pilav tarifi verilmiş ve bölgenin çarşı ve pazarı hakkında az bir bilgi verilmiştir. Bölgeye seyahat eden Gabriel Bonvalot ise Vambery'e göre bölgenin yemek kültürü hakkında daha geniş bilgiler vermiştir. Bu bilgiler içinde tarımda bölge pazarında satılan yiyecek ve içecekler, geleneksel pilav, kadınların çiğnediği çakçak ve bölgede yağ elde edilen tohumlardır. Bölgenin yemek kültürü hakkında en geniş bilgiyi veren kişi ise Eugene Schuyler olmuştur. O bölgenin genel yemekleri, misafir yemekleri, geleneksel yemekleri ve tarifleri, içecekleri ve ilaçları hakkında bilgiler vermiştir. Schuyler ayrıca bölgenin çarşı ve pazarları, bölgenin seyyar satıcıları, çayhaneleri, yağ elde edilen tohumları, hayvan yemleri, yarım ürünleri, sebze ve meyveleri hakkında bilgiler vermiştir.

Kaynakça

Bayrak, Dilara, "XIX. Yüzyıl'da Bazı Batılı Seyyahların Gözüyle Batı Türkistan'da Türk Kadını", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, S. 39/ 67 (2020) , s.289-304.

Bonvalot, Gabriel, *Orta Asya'ya Seyahat –Moskova'dan Türkistan'a-* (Fransızcadan Çeviren M. Reşat Uzmen), İstanbul, 2015.

Doğan, Elif, *İngilizce Seyahatnamelere Göre 19. Yüzyılda Türkistan'da Kadın*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2019.

Ertürk, Yakup Erdal & Yılmaz, Orhan, “Bağımsız Türk Cumhuriyetlerinde Hayvancılığın SSCB’nin Dağılmasından Sonraki Değişimi”, *International Animal Science Congress Of Turkish And Relatives Communities Bildiri Kitabı*, 1, (2012), s.70-78.

Kutyukova T, V, “Oherk Byta Zhenshchiny Osedlogo Tuzemnogo Naseleniya Fergany, V. P. I. M. V. Nalivkinykh, Neopublikovannyye Retsenzii”, *Vostochnyy Arkhiv* No 1 /33, (2016), s.62-66.

Lukashova, Natalia, “Ethnographic Study of Life and Culture of The Population of Fergana Valley in the Late XIX-Early XX Century in The Works of Russian Researchers”, *EPRA International Journal of Multidisciplinary Research (IJMR) - Peer Reviewed Journal*, 6 /9, (2020), s.399-404.

Melentev, Daniil “Ethnography and Eroticism in Russian Turkestan”, *State, Religion and Church*, 7 /2, (2020), s.48-75.

Nalivkin, Vladimir Petroviç & Nalivkina Maria, *Muslim Women of the Fergana Valley*. (M. Kamp & M. Markova, English Translation.). Indiana 2016.

Nalivkin, Vladimir Petroviç, & Nalivkina Maria, *Oçerk Bıta Jenşını Osdlogo Tuzemnago Naceleniya Ferganı*, Kazan 1886.

Ögel, Bahaeddin, *Türk Kültür Tarihine Giriş* 1, 2, 2, 4, Ankara, 1991.

Schuyler, Eugene, *Türkistan Batı Türkistan, Hokand, Buhara ve Kulca Seyahat Notları*, (çev. Figen Çetin & Halil Çetin), İstanbul, 2007.

Togan, Zeki Veli, *Hatıralar*, Ankara 2020.

Vambery, Arminius, *Bir Sahte Dervişin Orta Asya Gezisi*, (çev. Abdurrahman Samipaşazâde Abdülhalim), 7 Baskı, İstanbul, 2019.

Vurgun, Seda Yılmaz, “XVIII. Yüzyılın İlk Yarısından XX. Yüzyılın İlk Yarısına Kadar Türkistan’da Kadın”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, 214, (2015), s.187-200.

Yorulmaz, Mahinur, *XV. Yüzyıl Orta Asya Türk Topluluklarında Sosyal-Kültürel ve İktisadi Hayat*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2003.

Extended Abstract

Vladimir Petrovich Nalivkin and his wife Maria Nalivkina are a Russian couple who lived in Turkestan between 1875-1918. The Nalivkin family first came to Radvan, a Kipchak village, in 1878, and then settled in the village of Nanay. According to different sources, they lived in this village for six or eight years. During their time in Nanay village, the Nalivkins learned the culture, lifestyle, history and Uzbek (Sart) of the region. The work named "Oçerk Bita Jenşını Osdlago Tuzemnago Naseleniya Ferganı", which the couple Nalivkin wrote together and published in the city of Kazan in 1886, brought them many successes. Especially the cultural knowledge that Maria gained among the women of the region made significant contributions to the work. Maria was named "the first Russian female ethnographer" of her time by Academy member Nikolay Ivanovich Veselovsky, who wrote the first critical review of the work. The work of the Nalivkins was awarded a gold medal by the Russian Imperial Geographical Society.

The work of the Nalivkins; It has received praise by well-known orientalist N. I. Veselovsky, V. R. Rosen, K. G. Zaleman and Arminius Vambery, and historian V. V. Barthold. In particular, Maria's taking a place in the social lives of local women and giving detailed information about every aspect of their lives form the basis of the praise made for the work. The work, which deals with all aspects of a woman's life from birth to death in the Fergana region as a whole, was the first comprehensive work in this field.

The subject examined in the article is discussed within the framework of the main titles of the 3rd Chapter "Houses and Kitchenware" and the 5th Chapter "Professions and Food". In addition, when the work is evaluated as a whole, it also gives extensive information about food and nutrition. Nalivkins in the work; they gave extensive information about the eating habits of native and nomadic people, daily meals, nutrition of rich and poor people, hosting guests, feast day and celebration tables, beverage habits of local people, feeding of domestic and stray animals. Among the detailed information given by the Nalivkins about the food of the Fergana region, there are also information such as cereals produced by the people, industrial

plants, vegetables and fruits, recipes in the region, public appetite and table manners.

Due to the climate of the Fergana region, irrigation was needed for the agricultural products grown here to be productive. The need for water was provided by the water arcs built in the region in old times and used since old times. In the Fergana region, agricultural work begins in late February and early March in the spring season. Spring is the season of vegetables. In this season, some grasses start to grow, almond and apricot trees bloom. In May, mulberries, apricots and barley ripen. Wheat, grapes and corn begin to ripen in June. The autumn season starts at the end of October and sorghum, cotton and rice mature in this period. The closer you get to the mountains in the region, the higher you go above sea level. In these places, sorghum, rice, melons, grapes, pomegranates and cotton ripen at 4000 feet. Wheat, grain, alfalfa, cotton and beet are grown on cultivated fields in the Fergana region. Tobacco is also cultivated in the cultivated areas surrounded by walls in the middle parts of the valley. Barley, wheat, flax, corn and millet are seen in the cultivated areas in Karamasat, which is 12 versts from the village of Nanay, where the Nalivkins live. Daily workers in agriculture are brought only from suburban neighborhoods and cities. These daily workers are called chorikor (sharecropper) or qo'shchi. The chorikor (sharecropper) is responsible for farming, irrigation and care of crops, threshing and final harvest, care of livestock. Private workers near the cities care about plant melons, sorghum, corn and cotton. In the winter quarters, these works are done with hashshar, which is a mutual aid method. Women do not work much in agricultural work. Together with their children, they only participate in the picking of melons and cotton bolls.

In the center of the Fergana valley, there are small pieces of cultivated land. In these walled areas, there are mulberry trees grown for silkworm breeding. Fruits such as melons and watermelons and vegetables such as carrots and onions are also grown in these areas. There are also vineyards in these areas, although not frequently. In this region, borders were set by planting mainly mulberry trees, poplars, willows and Russian olive trees between the plots. There are gardens

everywhere, and vineyards, pomegranates, apples, peaches, plums, cherries, walnuts, mulberries and elm trees are grown in these gardens.

The Nalivkins wrote that in the city of Kokand they saw slender poplar trees, an old peach tree with large green branches and full of fruit, next to it an apricot tree and an orange tree with ripe fruits. Also in Nevkent, there are vineyards connected by arches. It is seen that well-off people in the Fergana region have a garden, while rich people have more than one garden. Both fruits and vegetables are cultivated in these gardens. These include mulberry, poplar, cherry, plum, and apple trees, as well as melons, pumpkins, watermelons, carrots, onions, and sometimes several rows of corn planted each year. Gardens are rarely found in the winter quarters; but most houses have a life. This life is used as a vegetable garden and sometimes melons, pumpkins, corn and alfalfa are planted.

Meat is the food that both local people and nomadic people love to eat in the region. The local people meet their meat needs from the herds of the nomadic people. In the Fergana region, animals are sold in animal markets. The most valued animal product by the locals in the region is animal fat. The fat of the cutout animal is a staple of any good meal for the public. Since the Fergana region could not meet the demand for sheep fat on its own, Evliya-ata developed extensive trade relations with the nomadic populations of Tokmak, Verniy and even West Siberian Kyrgyz. This trade, which started a long time ago and was made by barter, continued in the same way in the 19th century. Fergana exported local cotton and semi-silk fabrics, some dried fruits, local shoes, padded blankets and knives in exchange for rams.

The most popular meat consumed in the region is sheep and horse meat and the dishes made from them. Roasted mutton meat, hasip sausage made from mutton and liver, and qazi sausage made from horse meat are only made and consumed in wealthy homes. Animal products consumed in the region are milk, sour milk, yogurt, ayran and curd. The animal product consumed by the people of Fergana in the treatment of diseases is eggs. People feed the person who has whooping cough with eggs. In the Fergana region, animal products are also used for cleaning and cosmetic purposes. Not only in the Fergana region, but throughout Turkestan, women used animal products

instead of soap for hair care. In addition to the usage areas described above, animal products are also used in tandir production. Horse or bovine hairs purchased from tanners are mixed with clay, and this mixture is made into a paste to make tandoori.

The places where people in the Fergana region shopped in the 19th century and where most goods were bought and sold in domestic trade; bazaars, markets, teahouses, small shops and caravanserais. There are shops in the bazaars in the Fergana region, butchers and grocers in these shops. Meat in butchers; melons, carrots, peppers, onions, oil, rice and tobacco are sold in grocery stores. Winter quarters village bazaars are naturally much smaller than those in the city; the most sold commercial goods in these bazaars are bread and other agricultural products. The prices of food sold in the bazaar are lower than the prices of food sold in small shops. For this reason, people prefer to shop at the bazaar on the days when the market is established.

The daily work done in the nearest cities and towns is to make flax and sesame oil. It is also seen that fishing is done infrequently. Sesame oil is used in fruit tarts and pies, which are made and sold in the market. A wide variety of goods such as worms, wheat and halvah, sugar and gum (pine gum) necessary for fishing are sold by the satukchi (peddler). Along with food, medicines are also sold in the bazaar. One of these drugs is the popular drug mumiyo. Mumiyo; it is used in case of cuts, stretched limbs, broken bones and many other diseases. One of the popular places of the bazaar is the teahouse. Men who are in good condition come to the teahouses. People called bachcha serve in this place where tea is drunk and local hookah made from tin is smoked.

Fergana people divide the food they eat into two groups as hot and cold. Hot foods mutton, sugar, butter, oil, black tea, molasses, rice, soup, rice porridge with milk; also in winter, it is bread. Cold foods are all meatless dishes made with bread, beef, milk, sour milk and sour milk in summer. In the Fergana region, rich and wealthy families eat meat and rice-based foods, while poor and pauper families eat a variety of cereals and bread. The common food item consumed by the people is bread. In cities, tea is drunk and bread is eaten in the morning, while poor families usually make tea from medicinal plants. A kind of oatmeal is made in the mornings in the winter quarters, and sometimes the

leftovers from the night are consumed. Bread or leftovers from morning meals are eaten at noon during the day. In cities, especially on winter days, xo'rda, mosh-guruch or a different type of oatmeal is made at these times. In the evening, close to sunset, a little later in winter, shavla or another meat stew or even pilaf is prepared. The unchanging meals of poor families in the evening are go'ja, atala and similar dishes.

The most basic food preferred by the rich of the local people is fat and fatty animal meat. Animal fat is used in home-made meals and especially in pilafs. The fatty animals favored by wealthy families are farm animals with the highest fat content and especially native tailed sheep. One of these dishes is roasting, in which mutton cut into small pieces is fried in a bowl. Rich families also make un-osh, pie dough, and the like at home. In poor families, grains such as rice, millet and sorghum are pounded at home in a wooden mortar. The favorite national dish of the locals is pilaf. While families with good economic status can consume pilaf, poor families cannot eat it very often. Meaty foods consumed in the region are shavla, sho'rva, kulchatoi, mastava and chuchvara. Foods made from grain products are shir-guruch, go'ja, mastava, shavla, pumpkin turnovers and samsa. Foods made from flour are un-osh flour-food and jelly-like atala. There are also xo'rda made of rice, mosh-guruch and shir-kadu made of vegetables.

Sumalak is the dish that the public consumes widely and turns its cooking into an activity. Usually, this meal is an event where women gather, seek a bride, or use it to meet their lovers. The nutrition of the local population in summer is bread - apricot and bread - melon. In the summer, the basic foods of the urban people and the people in the winter quarters are bread, fruit and sour milk. In the winter quarters at winter poor males form groups called jo'ra. Ten to fifteen people stay in each of the jo'ras, and each person gives money from 3 to 7 rubles. The person chosen as the cura head of the group uses this money to buy meat, rice, vegetables and fuel. If the group has enough money, they also hire a bachcha for the winter; they also buy tea, raisins and pistachios. The only men who do not participate in the cura are the Sufis and the rich.

In the work, detailed information about the guest culture of Fergana is given. When the women go to the guests, after the welcoming ritual,

the guests sit on the quilts laid out for them in the front corner of the room. A desturhan (table cloth) is laid in front of them. On top of this, there are poor quality candies brought from Russia, breads, pistachios, raisins, fruit candies, halvah, fruit in summer and always tea. Tea served in rich houses and on a small plate is drunk without sugar. Rich families serve bread, raisins, peanuts, candies in small plates, sliced fruit, candy, halvah, and other sweet treats at the tea service. In summer, especially fruits are served instead of dessert. When rice is prepared for a guest, the landlady controls the preparation of the rice. The same care is shown for the meat pie and manti prepared for the guests. While the guests who eat their rice and drink their tea go home, the landlady bid them farewell and wishes them to meet again. In the Fergana region, guest hospitality is also seen in child births. If the firstborn is a boy, wealthy families can organize a big celebration. When a girl is born, however, the celebration may be smaller. In this small feast, a ram is cut and pilaf is prepared.

Tea is the most common beverage of the region. In cities, tea is drunk with bread in the morning, and in poor families, tea is usually made with herbs. It is also drunk in the region shir-choy. Alcoholic beverages such as vodka, grape wine, a kind of beer made from millet, and bo'za, a fermented beverage, are consumed in the region even though they are religiously objectionable. It is not mentioned in the work that the natives and nomads also make or drink kumiss.

The appetite of the male population of the Fergana indigenous people is greater than that of the females. The appetite of women living in winter quarters is higher than women in the city. Rich people have more appetite than the poor; because the poor are used to eating less. Eating less is seen as a sign of coquetry among young girls and women. The common feature of children in poor and rich families is that they rarely ask family members for food. Children in the region are trained with strict discipline and learn not to want to eat when they are hungry. In the work, it is stated that children who are educated in this way steal food from their homes.

In the Fergana region, local and nomadic people commonly consumed meat and dairy products. These animals, from which meat and dairy products are obtained, are sheep, goats, cows, horses and

camels. Nomadic people take their herds to summer pastures and winter quarters and graze them, while local people feed their animals with the alfalfa they plant. In the Fergana region, silkworm breeding is also carried out and mostly women are engaged in this business. Indigenous women used mulberry leaves to feed silkworms. All dogs living in the area, whether domestic or stray dogs, have to struggle on their own to find food. Because no dog is given leftover food at home, and there is usually no leftover food at home. Dogs not fed by humans have interestingly learned to feed on fruit, ears of corn, and even human feces.

Araştırma Makalesi/Research Article

Cumhuriyetten Günümüze Gümüşhane Şehri

Kemal Saylan*

(ORCID: 0000-0001-6493-7001)

Makale Gönderim Tarihi

18.11.2022

Makale Kabul Tarihi

27.11.2022

Atıf Bilgisi/Reference Information

Chicago: Saylan, K., "Cumhuriyetten Günümüze Gümüşhane Şehri", *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 7/Özel Sayı: Dr. Mahmut Kırkpınar'a Armağan: 1884-1920.

APA: Saylan, K. (2022). Cumhuriyetten Günümüze Gümüşhane Şehri. *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 7 (Özel Sayı: Dr. Mahmut Kırkpınar'a Armağan), 1884-1920.

Öz

16. yüzyılda Süleymaniye olarak bilinen bölgede kurulan Gümüşhane, 20. yüzyılda Harşit Irmağı kenarında gelişmiş ve I. Dünya Savaşı, Milli Mücadele döneminde yaşanan askeri, sosyal-ekonomik olaylardan etkilenecek farklı bir karaktere bürünmüştür. Bu nedenle Gümüşhane şehir tarihini iki farklı zamana ve mekana ayırmak mümkündür. Bu özellikleri nedeniyle Gümüşhane Anadolu'daki ender şehirlerden biridir.

Osmanlı döneminde gümüş ve altın madenlerinin çıkarıldığı ve ipek yolunun geçiş güzergahında olması nedeniyle Gümüşhane ticaretin canlı olduğu bir şehir olmuştur. Bu dönem boyunca şehirde yaşayan Müslümanlar, Ermeniler ve Rumlar Osmanlı medeniyetinin en güzel örneklerinden birini oluşturmuştur. Ancak, 20. yüzyıldan itibaren madenlerin ve ipek yolunun önemini kaybetmesi, yaşanan siyasi-sosyal kırılmalar gayrimüslim nüfusun şehirden ayrılmasını

---

* Doç. Dr., Ordu Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Türkiye, kemalsaylan52@gmail.com.

Assoc. Prof. Dr., Ordu University, Faculty of Arts and Sciences, Department of History, Türkiye.

beraberinde getirmiştir. Böylece şehir, Harşit Irmağı boyunda sadece Müslümanların yerleşik bulunduğu bir yapıya bürünmüştür.

Cumhuriyet dönemine başka bir mekan ve karakterde başlayan şehir, günümüzde ekonomisi daha çok tarıma dayananan, madencilik faaliyetlerinin artmaya başladığı, bölgedeki pestil-köme üretiminin merkezinde bulunduğu bir görünüm arz etmektedir. Bununla birlikte kale, kule, harabe, köprü, konak gibi yapılarıyla tarihi açıdan, orman, yayla, mağara ve gölleriyle turizm yönünden gelecek vadeden şehirlerden biri konumundadır.

Anahtar Kelimeler: Gümüşhane, Cumhuriyet, Şehir, Maden, Harşit.

The City of Gümüşhane from the Republic to the Present

Abstract

Gumushane, which was established in the region known as Sulaymaniyah in the 16th century, developed by the Harşit River in the 20th century. The city was influenced by the military and social-economic events that took place during the First World War and the National Struggle and took on a different character. For this reason, it is possible to divide the history of Gümüşhane into two different times and places. Because of these features, Gümüşhane is one of the rare cities in Anatolia.

Gümüşhane became a city where trade was lively, since silver and gold mines were mined during the Ottoman period, and it was on the transit route of the silk road. During this period, Muslims, Armenians, and Greeks living in the city formed one of the best examples of Ottoman civilization. However, since the 20th century, the loss of importance of the mines and the silk road, the political-social ruptures experienced, caused the non-Muslim population to leave the city. Thus, the city took on a structure where only Muslims were settled along the Harşit River.

She started the Republican period in a different place and character. Gümüşhane's today economy is mostly based on agriculture, mining activities, and dried fruit roll-up and churchkhela production. However, it is one of the promising cities in terms of history with its castles, towers, ruins, bridges and mansions, and in terms of tourism with its forests, plateaus, caves and lakes.

Keywords: Gümüşhane, Republic, City, Mine, Harşit.

Giriş

Şehirler içinde var oldukları dünya hakkında bizlere bilgi verir. Şehirleşme olgusunun başladığı ilk çağlardan günümüze şehirlerin karakterini belirleyen iki unsur vardır. Bunlardan biri insan ve diğeri mekandır. İnsanlar, yerleşim için seçtiği mekanlara karakterini yüklerken onu anlayış ve algılayışıyla inşa ederler.¹ Bu konuda Mumford'un "Her nesil, inşa ettiği binalara biyografisini yazar" ifadesi insanların şehirlere yükledikleri anlamı yansıtması açısından dikkate değerdir.²

Gümüşhane, karakter ve mekan itibarıyla Anadolu'daki ender şehirlerden biridir. 16. yüzyılda bugün Süleymaniye mahallesi olarak bilinen bölgede kurulan şehir, 19. yüzyılın sonlarından itibaren Harşit Irmağı kenarına taşınmaya başlamıştır. I. Dünya Savaşı ve Milli Mücadele döneminde yaşanan askeri, sosyal ve ekonomik olaylardan etkilenerek farklı bir karaktere bürünmüştür. Bu nedenle Gümüşhane şehir tarihini iki farklı zamana ve mekana ayırmak mümkündür.³

Gümüşhane, kuruluşundan itibaren 20. yüzyıla kadar gümüş ve altın madenlerinin çıkarıldığı ve ipek yolunun geçiş güzergahında olması nedeniyle ticaretin canlı olduğu bir şehir olmuştur. Osmanlı döneminde bir sanayi şehri olan Gümüşhane'de asırlar boyunca Müslümanlar, Ermeniler ve Rumlar Osmanlı medeniyetinin en güzel örneklerinden birini yaşatmışlardır. Ancak 20. yüzyıldan itibaren ekonomik değerlerin önemini kaybetmesi ve bu dönemde yaşanan siyasi-sosyal kırılmalar şehirdeki Gayrimüslim nüfusun şehirden ayrılmasını beraberinde getirmiştir. Böylece şehir, Harşit Irmağı boyunca sadece Müslümanların yerleşik bulunduğu bir yapıya bürünmüştür.

¹ Sevil Sargin-Şule Demir, "İnsan Mekan İlişkisi Ölçeğinde Kent Kimliği ve Gümüşhane Örneği", *The Journal of International Scientific Researches*, S. 3 (4), (2018), s. 221.

² Yunus Uğur, "Şehir Tarihi ve Türkiye'de Şehir Tarihçiliği: Yaklaşımlar, Konular ve Kaynaklar", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, C. III, S. 6, (2005), s. 10.

³ Ayrıntılı bilgi için bkz. Kemal Saylan, "Süleymaniye-Daltaban Arasında Gümüşhane'nin Şehirleşme Süreci", *Geçmişten Günümüze Şehir ve Çocuk*, C. I, Canik Belediyesi Yayınları, Samsun 2015, s. 67-74; Kemal Saylan, "I. Dünya Savaşı Sırasında Yukarı Harşit Vadisinde Rusların Yaptıkları Tahribatlar", *Harşit Vadisi (Tarih-Coğrafya-Kültür)*, Dokap Bölge İdaresi Başkanlığı Yayınları, Giresun 2017, s. 160-161; Kemal Saylan, *Gümüşhane-İdari, Sosyal ve Ekonomik Tarih*, Gümüşhane Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2014.

Şehir, günümüzde ekonomisi daha çok tarıma dayanmakla birlikte madencilik faaliyetlerinin tekrar artmaya başladığı, bölgedeki pestil-köme üretiminin merkezi bulunduğu bir görünüm arz etmektedir. Bununla birlikte tarihi kale, kule, harabe, köprü, konak gibi tarihi yapılarıyla tarihi açıdan orman, yayla, mağara ve gölleriyle turizm açısından da gelecek vadeden şehirlerden biri konumundadır.

2000'li yıllardan sonra merkezi yönetimin her şehre bir üniversite açılması yönündeki kararı üzerine 2008 yılında şehirde üniversite açılması ve tarihi ipek yolunun kollarından biri olan Erzurum-Trabzon yolunun tekrar canlandırılmaya çalışılması Gümüşhane'ye artı değer katmaktadır. Bu nedenle Gümüşhane'yi günümüzde tüneller ve öğrenci şehri olarak nitelendirilmek yanlış olmasa gerektir.⁴

Bu çalışma; Gümüşhane şehrinin cumhuriyetin ilk yıllarından itibaren günümüze kadar fiziki, sosyal ve ekonomik açıdan gelişim sürecini ortaya koymayı hedeflemektedir. Çalışma temelde beş bölümden oluşmaktadır. İlk bölümde şehrin fiziki gelişimi, ikinci bölümde sosyal ve ekonomik gelişim, üçüncü bölümde şehirde yapılan imar planlamaları, dördüncü bölümde yürütülen bazı beledi faaliyetler, beşinci bölümde ise şehrin günümüzdeki durumu üzerinde durulacaktır.

Şehrin Fiziki Gelişimi

19. yüzyılın sonlarından itibaren bölgedeki madenlerin ekonomik değerini yitirmesi, transit yolun Harşit vadisine kayması ve askeri-mülki binaların vadi boyunda inşa edilmesi gibi nedenler şehir merkezinin Harşit vadisine kaymasını beraberinde getirmiştir. Böylece şehir merkezinin önemi giderek azalmış ve şehir Harşit vadisinde yeniden şekillenmeye başlamıştır. Ancak bu geçiş zaman almış ve tedrici olmuştur.

Gümüşhane'de şehir merkezinin Harşit vadisine kayması sürecini belirleyen merkezi otorite olmuştur. Yeni şehrin şekillenmesinde tanzimat dönemindeki batı tarzı şehir anlayışının izleri vardır. 19. yüzyıla kadar şehrin merkezinde yer alan caminin yerini bu dönemde hükümet binaları almıştır. Bu dönemdeki şehir yapısını belirleyen hususlardan biri

⁴ Sargın-Demir, *a.g.m.*, s. 221.

de meydan ve çarşı anlayışıdır. Gümüşhane de yeni mekanında gelişirken bu hususiyetler göz önünde bulundurulmuştur.

Öncelikle, başta hükümet binası olmak üzere önce askeri ve mülki binaların Harşit vadisine taşınması ile bu dairelerde çalışan memurlar ve halk buraya yerleşmeye başlamıştır. Dönemin yerel yöneticileri ise bu geçişi mümkün olduğunca yönetmeye çalışmışlardır. Örneğin 20. yüzyıl başlarında Abdülkadir Bey, her iki tarafın taleplerini karşılayabilmek için bugünkü meteoroloji binasının olduğu yere (Burası Eski Şehir ile Daltaban arasında yer almaktadır) bir ilkokul binası yaptırmıştır. Yapımına daha önce başlanan Hükümet Konağı'nın yapımı ise biraz gecikmiştir. 15 Eylül 1922 tarihinde tamamlanan bina, kubbeli ve 26 odalı olarak hizmete girmiştir.⁵ 1925-1930 yılları arasında hükümet binasının biraz aşağısında kalan araziye insanların ibadetlerini yerine getirebilmeleri için Selçuklu mimarisine uygun kerpiçten bir cami inşa edilmiştir. Caminin bahçesi mezarlık alanı olarak ayrılmıştır. Bugün cami Kemaliye adıyla anılmaktadır.⁶ Resmi dairelerde görev yapan memurların barınma ihtiyaçlarını karşılamak için dönemin belediye başkanı Karidbeyoğlu Osman Bey (Ataç), alt katları dükkan, üst katları kiralık evler yaptırmıştır.⁷ Sıra evler olarak bilinen bu evler kerpiçten çatıları hartama denilen arduaz renkli sakız ağacından tahlalarla kaplı olarak inşa edilmiştir.⁸ Bölgedeki nüfusun artmasıyla insanların ihtiyaçlarını karşılayabilmeleri için sıra evlerinin doğusundaki ilk sokağın başına ve karşısına yeni dükkanlar eklenmiştir. Şehrin asayişini sağlamak için kemer köprü'nün bitişiğinde polis karakolu yapılmıştır. Daha sonra

⁵ Ancak bu bina onradan ihtiyacı karşılayamadığı için bazı devlet daireleri bina dışında kaldı. Bina 1970'li yıllarda yıkılarak yerine bugünkü hükümet konağı yapıldı. San, *Vadideki Gümüşhane*, s. 35.

⁶ Cihan, *a.g.t.*, s. 23; San, *Vadideki Gümüşhane*, s. 34; O zaman kahevanelerde ve gazinolarda kadınların çalıştırılması teşvik ediliyordu. Otelini uzun yıllar Hikmet Hamım adında birisi çalıştırmıştır. San, *Vadideki Gümüşhane*, s. 39.

⁷ O zaman kahevanelerde ve gazinolarda kadınların çalıştırılması teşvik ediliyordu. Otelini uzun yıllar Hikmet Hamım adında birisi çalıştırmıştır. San, *Vadideki Gümüşhane*, s. 39.

⁸ San, *Vadideki Gümüşhane*, s. 116-118.

yataklı bir doğum ve çocuk bakımevi inşa ettirilmiştir.¹³ 1942 senesinde yine aynı bölgede 25 yataklı Gümüşhane Memleket Hastanesi'ni yaptırılmıştır. Hastanenin bir katı geçici olarak Gümüşhane'de bulunan askeri birliklere tahsis edilmiş ve burada seyyar askeri hastane kurulmuştur.¹⁴ 1953 senesinde buraya verem mücadele dispenseri yapılmıştır.¹⁵ Halkın bölgede yerleşmeye başlamasıyla da bugün Hasanbey Mahallesi olarak bilinen Latifli Sempti ortaya çıkmıştır.¹⁶

1934 senesinde şehirde Devlet Demir Yolları tarafından hükümet binasının aşağısından geçen Erzurum-Trabzon yolu üzerinde Bayburt ve Ağrı illerindekilerle aynı tipte bir Transit Oteli inşa edilmiştir.¹⁷ Yine bu tarihlerde Transit Oteli'nin tam karşısında Kemaliye Cami'ne çıkan yolun başında büyük bir bina yapılmıştır. Bu bina 1939-1954 yılları arasında 172. Piyade Alay Komutanlığı'nın karagahı olarak kullanılmıştır. Bu binanın yanına daha sonra alt katı dükkan, üst kadı kahvehane ve otel olarak kullanılan bir bina daha eklenmiştir. 24 Şubat 1933 senesinde hükümet binasının yukarısında bulunan düzlüğe Halkevi inşa edilmiştir. İnşaatin parasının büyük kısmı halktan toplanmış, bir kısmı da memur maaşlarından kesinti yapılarak karşılanmıştır.¹⁸ Böylece yeni kurulan şehirde küçük bir çarşı ortaya çıkmıştır. 1950 senesine gelindiğinde bu çarşıda biri belediyeye ait olan 2 fırın, 3 kasap, 3 aşçı, 3 terzi, 2 kunduracı, 1 fotoğrafçı, 1 çilingir, 2 saatçi, 2 sıbacı, 2 berber, 1 kitap ve gazete satıcısı, 1 eczane, 8 kahvehane, 3 mağaza ve 19 bakkal dükkanı vardır.¹⁹

¹³ Cihan, *a.g.t.*, s. 29.

¹⁴ BCA, No: 490.1/510.2047.2, s. 25.

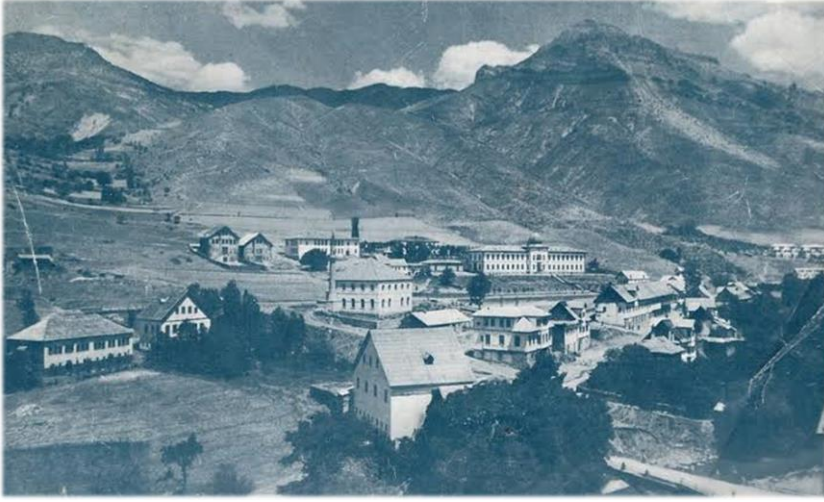
¹⁵ Cihan, *a.g.t.*, s. 29.

¹⁶ Zaman- Doğanay, *a.g.m.*, s. 257.

¹⁷ 26 Eylül 1949 senesinde ise bu otelde ilk elektrik kullanılmaya başlanmıştır. Bu tarihten sonra da bütün şehirde elektrik kullanımı yaygınlaşmıştır. San, *Vadideki Gümüşhane*, s. 53.

¹⁸ San, *Vadideki Gümüşhane*, s. 48.

¹⁹ San, *Vadideki Gümüşhane*, s. 40.

Fotoğraf 2: Cumhuriyetin İlk Yıllarında Gümüşhane Şehrinden Bir Görünüm

Resmi binaların büyük bölümü hükümet binasının etrafında şekillendikten sonra şehir doğu ve batı yönünde gelişmeye devam etmiştir. Şehrin genişlemesi arazinin de müsait olması nedeniyle öncelikle doğu yönünde gerçekleşmiştir. Kadirbeyoğlu Ali Fuat Bey, belediye başkanlığı döneminde şehrin doğusundaki kendi arsaları üzerine alt katları dükkan, üst katları kiralık ev olarak bir sıra bina ve Fuadiye adıyla güzel bir otel yaptırmıştır.²⁰ Harşit Irmağı'nın kenarında kumluk halinde bulunan bu yer 1944 senesinde Mareşal Fevzi Çakmak, 172. Alay'ı burada teftiş ettiği için Mareşal Düzlüğü olarak bilinmekteydi. Burası 172. Alay'ın ot ve saman deposu olarak kullanılmaktaydı.²¹ Ali Fuat Beyin burada yaptırdığı binalar sayesinde burada küçük bir çarşı oluştu. Bu çarşıda önceleri Ali Fuat Beyin yazıhanesinin yanı sıra 1 fırın, 1 kahvehane ve 1 dükkan bulunuyordu.²²

²⁰ Sakarya Savaşı sırasında 15. Kolordu Komutanı Kazım Karabekir Paşa Gümüşhane'ye geldiğinde yanında savaş yetimi olan asker elbisesi giymiş çocukları birlikte bu otelin önünde inmiş ve burada çocuklara kendi bestelediği marşı öğretmişti. Yine 1944 senesinde Genelkurmay Başkanı olan Mareşal Fevzi Çakmak bir gece Fuadiye Otelinde kalmıştır. *San, Vadideki Gümüşhane*, s. 41.

²¹ *San, Vadideki Gümüşhane*, s. 54.

²² *San, Vadideki Gümüşhane*, s. 41; Ancak bu çarşı 15 şubat 1962 senesinde çıkan bir yangın nedeniyle yıkılmıştır. Cihan, *a.g.t.*, s. 22.

Daha sonraki yıllarda bölgeye postane, bayındırlık müdürlüğü, özel idare müdürlüğü, Sümerbank satış mağazası, Ziraat Bankası gibi resmi binalar yapıldı. Böylece burası büyüyerek Alibey Mahallesi olarak anılmaya başlandı.²³ Ali Fuat Bey, ayrıca bugünkü vali konağının yerinde birbirinin aynısı olan iki köşk yaptırmıştı. Bu köşklardan biri Vali Ahmet Durmuş Bey zamanında vali konağı yapılmak üzere İl Özel İdaresi'ne satıldı. 1987 senesinde bu köşkün yerine yenisi yapılmıştır.²⁴ Daha sonraki yıllarda şehirde yeni resmi ve şahıslara ait binaların inşa edilmesiyle yeni semtler ve mahalleler ortaya çıkmıştır. Ancak arazinin müsait olmaması nedeniyle ticarethaneler ana cadde üzerinde yoğunlaşmıştır.²⁵

Sabri Özcan San, "Vadideki Gümüşhane" adlı kitabında Cumhuriyetin ilk yıllarında Gümüşhane'nin görünümü ve gelişimi hakkında şunları söylemektedir:

"Şimdiki İmam Hatip Lisesi binasının olduğu yerde Yoncalık adı verilen çayır vardı. Bugünkü belediye binasının yerinde Müftüoğullarına ait toprak damlı bina ve birbirine bitişik üç bina bulunuyordu. Bu binaların olduğu yere Haşit Irmağ'ının yatak değiştirmesinden oluşan bir yer olduğu için Kumlar deniyordu. Burası güzel bir bahçe haline getirilmişti. Bugünkü belediyeden Ziraat Bankası'nın hizasına kadar uzanıyordu. Belediyenin tam karşısından Kemaliye Camisi'ne doğru çıkan yolu Ruslar yapmışlardı. Bu yolun en sonundaki tepeye Yumrutaşları denirdi. Bu tepede tek bir tane ev vardı. Caminin yanındaki derenin batısında Latifli bahçeleri başlıyordu. Bu bahçeye Büyük Bahçe denirdi. Bu bahçelerden Daltaban Köprüsü'ne kadar üç katlı, bol pencereli, hartama çatılı beyaz Gümüşhane konakları serpilmişti. Bugünkü Karşıyaka mahallesine Kasarhana denirdi. Bugünkü okullar sitesinin doğusunda Harşit'in kıyısından Eskibağlar mahallesine doğru Kadirbey mahallesi uzanıyordu. Kıbrıs çarşısından okullar sitesine kadar uzanan boş arazide halkın deppoy (depo) dediği bir tek resmi bina vardı. Burası Doğuya giden askerlerin konaklama yeri olarak kullanılıyordu."²⁶

²³ San, *Vadideki Gümüşhane*, s. 41.

²⁴ San, *Vadideki Gümüşhane*, s. 41.

²⁵ Zaman-Doğanay, *a.g.m.*, s. 257.

²⁶ San, *Vadideki Gümüşhane*, s. 34.

Şehrin Sosyal ve Ekonomik Gelişimi

1895 Ermeni Olayları ve I. Dünya Savaşı döneminde yaşanan olayların şehirdeki Müslümanlar ile Gayrimüslimleri karşı karşıya getirdiğini yukarıda ifade etmiştik. Bu olayların akabinde Rusların bölgeden çekilmeleri ve Milli Mücadele'nin başarıya ulaşmasıyla şehri önce Ermeniler terk etmişlerdir. 1924 senesinde imzalanan Lozan Antlaşması'ndan sonra da Rumlar şehirden ayrılmışlardır. Böylece Gümüşhane'de kayda değer bir Gayrimüslim nüfus kalmamıştır.²⁷ Bu tarihten sonra şehirde yaşayanların tamamı Müslümanlardan oluşmuştur. Cumhuriyetin ilk dönemlerindeki nüfus kayıtlarına bakıldığında Gümüşhane'nin nüfusunun 1927 tarihinde 3.125 olduğu görülmektedir.²⁸ Bu sayı; 1935'te 3.161'e, 1945'te 3.894'e, 1955'te 4.189'a, 1965'te 8.092'ye, 1975'te 11.166'ya, 1985'te 22.067'ye, 1997'de 27.161'e yükselmiştir.²⁹ Günümüzde şehrin nüfusu 41.000 civarındadır.³⁰ Nüfus verilerine bakıldığında şehrin nüfus artış hızının çok yavaş olduğu anlaşılmaktadır. Ancak bazı dönemlerde artış çok hızlı gerçekleşmiştir. Örneğin 1980 senesinde şehrin nüfusu 12.735 iken 1985 senesinde bu sayı hemen hemen iki kat artarak 22.067'ye çıkmıştır.³¹

Bu nüfus artışının en önemli sebeplerinden birini bölgede yeni fabrikaların açılması oluşturmuştur. 1981 ve 1982 senelerinde şehirde Gümüşsu, Gümüşkale ve Güdesan adlarıyla 3 fabrikanın açılması şehir merkezinin nüfusunda önemli ölçüde artış sağlamıştır.³² Bununla birlikte şehirdeki nüfus artış oranı genelde Türkiye ortalamasının çok altında kalmıştır.

Cumhuriyetin ilk dönemlerinde şehir halkının büyük bir bölümü geçimini daha çok tarım işleriyle uğraşarak sağlamaktaydı. Şehrin kültür arazisinden mahrum olması dolayısıyla daha çok büyük ehemmiyet arzetmeyen meyvecilik ve ilkel mahiyetteki ormancılıkla meşgul

²⁷ Üçüncü, *a.g.e.*, s. 283.

²⁸ *İller Bankası Belediyeler Yıllığı*, Cilt II, Ankara 1949, s. 155.

²⁹ *Cumhuriyet'in 75. Yılında Gümüşhane*, Gümüşhane 1999, s. 106.

³⁰ <https://www.gumushane.bel.tr/gumushane-rehberi/nufus/> (02.11.2022).

³¹ *Cumhuriyet'in 75. Yılında Gümüşhane*, Gümüşhane 1999, s. 106.

³² Osman Yılmaz, "Gümüşhane'nin Sanayi Faaliyetleri ve Potansiyeli", *Geçmişte ve Günümüzde Gümüşhane*, Ankara 1991, s. 287.

oluyorlardı. Halkın bir bölümü de şehirde esnafılık yapmaktaydı. Bu dönemde şehirde büyük sanayi kolları olmadığından kunduracılık, kalaycılık, bakırcılık, çilingircilik, elektirikçilik, kaynakçılık gibi küçük imalat dükkanları vardı.³³ Şehirdeki bu durum 1968 senesine kadar devam etmiştir. 1968 senesinden itibaren Gümüşhane'nin kalkınmada birinci derecede öncelikli iller kapsamına alınması şehir ekonomisinde kısmi bir canlılık ve çeşitliliği beraberinde getirmiştir. Ancak bu teşviklere rağmen 1980 senesine kadar Gümüşhane'de önemli sayılabilecek yatırım yapılmamıştır. Bu nedenle nüfusun büyük bölümü geçimini tarımdan sağlamaya devam ettirmek zorunda kalmıştır. Şehirdeki tarım arazisinin sınırlı olması ve mevcut arazilerin miras hukuku yoluyla giderek parçalanması halkın geçim sıkıntısı yaşamasına neden olmuştur. Artan nüfusa iş alanı sağlayacak ekonomik yatırımların da istenilen oranda gerçekleşmemesi halkın İstanbul, Ankara, Bursa, İzmir, Trabzon gibi büyük şehirlere göç etmesini beraberinde getirmiştir.³⁴

Şehirde 1980'lerden sonra Gümüşsu, Gümüşkale ve Güdesan gibi fabrikaların açılması göç olayını bir süreliğine tersine çevirmiştir. 1989'dan itibaren Gümüşhane'deki sanayileşme hareketi daha da hızlanmıştır. Bu tarihten sonra şehirde Gümüşkale Kireç fabrikası, Gümüşsu Konsantre Meyve Suyu ve Kuşburnu Poşet Çayı Fabrikası, Köyteks Konfeksiyon Fabrikası, Gedesan Un Fabrikası, Gümüşhane Çimento Fabrikası gibi fabrikalar açılmıştır.³⁵ Yeni bir geçim kapısı aralayan halk bu fabrikalarda çalışarak geçimlerini temin etmeye başlamıştır. Ancak bu işletmelerden bir kısmı istenilen ekonomik katkıyı sağlayamadıkları için kısa süre sonra kapanmıştır. Son yıllarda açılan Koza Altın İşletmeleri'ne bağlı Mastra Altın Madeni ve Doğan Holding'e bağlı Gümüştaş Madencilik gibi işletmeler şehirdeki istihdama ve ekonomiye ziyadesiyle katkı sağlamaktadır.³⁶ Bunun haricinde Gümüşhane Üniversitesi'nin de arge çalışmalarına destek vermesiyle

³³ BCA, No: 118-750-3.

³⁴ Yılmaz, *a.g.b.*, s. 287-289.

³⁵ Yılmaz, *a.g.b.*, s. 290-295.

³⁶ <http://kozaaltin.com.tr/operasyonlar-ve-projeler/mastra-altin-madeni/> (27.05.2020); <https://www.milliyet.com.tr/ekonomi/gumushane-ye-dev-madencilik-yatirimi-1381215> (27.05.2020).

son yıllarda pestil-köme işletmeleri şehirdeki önemli ticaret kollarından birini oluşturmaya başlamıştır.³⁷

Cumhuriyetin ilk yıllarında ülke genelinde halkın sosyal yaşantısını şekillendiren en önemli kuruluşlardan biri hiç kuşkusuz Halkevleri'dir. 1933 tarihinde açılan Gümüşhane Halkevi de faaliyette bulunduğu dönemlerde Gümüşhane halkının sosyal yaşantısına önemli katkı sağlamıştır. Başlangıçta dil ve edebiyat-tarih, köycüler, Temsil, neşriyat ve kütüphane, ictimai yardım, güzel sanatlar olmak üzere 6 şubeyle hizmet vermeye başlayan Gümüşhane Halkevi bir yıl sonra spor şubesini de açarak şube sayısını 7'ye çıkarmıştır.³⁸ Gümüşhane Halkevi faaliyet gösterdiği dönemde şehirde çok sayıda müsamereler ve balolar düzenlemiştir. Böylece halkın sosyalleşmesi sağlanmaya çalışılmıştır.³⁹ Ancak Halkevinin kapatılmasından sonra 2000'li yıllara kadar şehirde sosyal anlamda bir durağanlık söz konusu olmuştur. 2008 senesinde Gümüşhane Üniversitesi'nin kurulması ve hızla gelişmesi şehrin sosyal yaşantısına yeniden canlılık getirmiştir. Gümüşhane Üniversitesi, Türkiye'nin farklı şehirlerinden gelen 19.000'e yaklaşan öğrencisiyle şehrin sosyal ve ekonomik hayatını derinden etkilemiştir.⁴⁰ Üniversitedeki öğrenci sayısının artmasıyla birlikte şehirde öğrencilerin sosyal ihtiyaçlarını karşılayabilmeleri için kafeteryalar başta olmak üzere çeşitli işletmeler açılmış, yeni parklar ve piknik alanları yapılmıştır. Ayrıca uzun süre faaliyet göstermeyen sinema ve tiyatro yeniden açılmış, konser gibi sosyal ve kültürel aktivitelerin sayısı artmıştır.

Şehirde Yapılan İmar Planları

Cumhuriyetin ilanıyla birlikte tüm ülkede olduğu gibi Gümüşhane'de de şehir imar planlaması çalışmaları başlamıştır. Ancak bu döneme ait imar planlarına dair yeterli bilgi yoktur. Şehrin detaylı ilk imar planı 1967 senesine aittir. Bu planda şehrin gelişim alanının yaklaşık 11 km² olması öngörülmüştür. Ancak 1967-77 yılları arasında şehirleşme hızının çok

³⁷ <https://www.aa.com.tr/tr/ekonomi/turkiyenin-pestil-ve-komesi-gumushaneden/891710> (27.05.2020); <http://www.gumushane.gov.tr/turkiyede-uretilen-pestil-ve-komenin-3-kati-gumushanede-uretiliyor> (27.05.2020).

³⁸ Gümüşhane Gazetesi, (13 Şubat 1933); BCA, No: 490.1/1229.90.4.

³⁹ Sabri Özcan San, Vadideki Gümüşhane, s. 48.

⁴⁰ <http://oidb.gumushane.edu.tr/media/uploads/oidb/files/2018-2019-egitim-ogretim-yl-kaytl-oldugu-ile-gore-ogrenci-saylar.pdf> (10.06.2022).

fazla olması nedeniyle yeşil alanlar imara açılmıştır. Bu imar planında yapılan revizyonlarla bahçelerin arasından yollar geçirilmiş, bahçeler parsellenmiş ve vadinin içinde 5-6 katlı yüksek beton bloklar inşa edilmeye başlanmıştır. 1981 yılında şehirdeki yeni yapılaşma ve gelişme alanları göz önüne alınarak yeni bir imar planına ihtiyaç duyulmuştur. Bu plana da 1985 yılında ilave ve revizyonlar yapılmıştır. Bir sonraki imar planı 1988 yılında hazırlanmıştır. Bu planda şehrin gelişim alanı 1,5 km² çıkarılmıştır. Planla, vadi içerisinde yeni sahalar yerleşim alanına dönüştürülmüştür. Böylece şehir Bağlarbaşı Mahallesi'den Mescitli köyüne kadar yaklaşık 15 km. lik bir hatta yayılmıştır.⁴¹ 1981 ve 1988 yıllarının ardından 1997 senesinde de bir şehir planı hazırlanmıştır. Ancak bu plana da daha sonraki tarihlerde eklemeler ve revizyonlar yapılmıştır.⁴² Şehirle ilgili yapılan son imar planları 2007, 2014 ve 2018 tarihlerine aittir. 2007 yılında yapılan imar planıyla 1,09 km² bir alan yerleşime açılmıştır. Ancak şehir imar planları arasında en büyük imar planı 2014 yılına ait olanıdır. Bu planda daha çok dağlık kesimler imara dahil edilmiştir. Plan doğrultusunda şehir güneybatı yönünde (Torul yönüne doğru) gelişme göstermiştir. Planla birlikte 12,31 km² lik bir alan yeni yerleşime açılmıştır. 2018 tarihli planında ise 0,3 km² bir alan daha imara açılarak şehrin toplam alanı 4,70 km² ulaşmıştır.⁴³

Yapılan imar planları gereğince 1960'lı yıllara kadar şehirdeki evler daha çok 3 katlı ve ahşaptan yapılmaktaydı. Ancak bu tarihten sonra ahşap evlerin yerini çatıları teneke ve çinko kaplı dik olan kargir binalar almaya başlamıştır.⁴⁴ Şehrin il merkezi haline getirildiği yıllarda 2-3 katlı olan konaklar, 1967 senesinden itibaren 4-5 katlı betonarme binalara dönüştürülmeye başlamıştır. 1976-77 yıllarından sonra vadinin içinde 5-6 katlı yüksek beton bloklar inşa edilmiştir. 2007, 2014 ve 2018 tarihli imar planları ise vadi boyuna en az 10-14 katlı blokların yapımına izin vermiştir.

⁴¹ Zaman-Doğanay, *a.g.m.*, s. 258-259.

⁴² *Gümüşhane Belediyesi İmar Müdürü*, Recep Özdenler (5.06.2020).

⁴³ *Gümüşhane Belediyesi İmar Müdürlüğü Verileri* (Not: Temin edilen bu NCZ uzantılı imar planları ArcGIS programında dönüştürülerek kullanılmıştır. Hesaplamalar yapılırken de coğrafi anlamda şehrin sınırlarının belirlenmesinde yerleşme yoğunluğu dikkate alınmıştır.)

⁴⁴ Cihan, *a.g.t.*, s. 23-24.

Şehirde Yürütülen Bazı Beledi Faaliyetler

Cumhuriyetin ilk yıllarında da Osmanlı döneminde olduğu gibi Gümüşhane Belediyesi'nin maddi olanakları yine çok kısıtlıdır. 1923-1926 tarihleri arasında belediyenin Sorda mahallesinde I. Dünya Savaşı'ndan kalma Askeri Ulaşım Merkezi'nde küçük ve ilkel çapta bir tamirhane ve yirmi kadar kamyon bulunmaktaydı.⁴⁵ 1932 senesinde şehre 1 kilometre mesafede 5.000 liraya mezbahane yaptırılmıştı. Etler rabaralra buraya naktelidmekte ve burada senede 1.500 baş hayvan kesilmekteydi. Bu tarihlerde ayrıca belediyenin yangın söndürme vasıtası olarak bir tulumba ile kova, kürek, kazma, balta gibi el vasıtaları bulunmaktaydı.⁴⁶

Belediyenin imkanlarının kısıtlı olması nedeniyle şehirdeki beledi faaliyetlerin bir bölümü merkezi otoritenin yardımlarıyla gerçekleştirilmiştir. Özellikle şehir için gerekli olan büyük yatırımların gerçekleştirilmesinde iller bankası, il özel idaresi ve valiliğin büyük destekleri olmuştur. Cumhuriyetin ilk döneminde de belediyenin imkanlarının çok kısıtlı olduğu görülmektedir. Nitekim 1948'de belediyenin toplam geliri 98.193 lira olup bu gelirin % 94'ü belediyede çalışanların maaş ve ücretlerine gitmektedir.⁴⁷

Şehirdeki iller bankası, il özel idaresi ve valilik işbirliğinin yansımalarını günümüzde de görmek mümkündür. Günümüzde de şehirdeki önemli bazı hizmetler devletin merkezi kurumları yardımıyla yürütülmektedir. Harşit Irmağı'nın ıslahı ve kanalizasyon hattının döşenmesi çalışmaları bu durumun en özel örneklerini oluşturmaktadır. 1923 senesinden günümüze kadar şehir açısından önem arz eden bazı beledi faaliyetler şunlardır:

Pazaryeri Yapımı: 1946-1950 yılları arasında belediye başkanlığı yapan Sami ZARBUN döneminde şehirde halkın sebze ve meyve

⁴⁵ San, *Vadideki Gümüşhane*, s. 112.

⁴⁶ *İller Bankası Belediyeler Yıllığı*, Cilt II, Ankara 1949, s. 158-159.

⁴⁷ Bu tarihte Gümüşhane Belediyesi'nin memurluk kadrosunda 4 kişi, hizmetli kadrosunda ise 14 kişi bulunmaktadır. Bunların 4'ü memur 3'ü hizmetli olmak üzere 7'si idare ve muhasebe dairesinde, 1'i hizmetli statüsüyle yapı ve yollar dairesinde, 2'si hizmetli statüsüyle sağlık dairesinde, 5'i hizmetli statüsüyle temizlik bölümünde, 3'ü de yine hizmetli statüsüyle diğer hizmetlerde görev yapmaktadır. *İller Bankası Belediyeler Yıllığı*, Cilt II, Ankara 1949, s. 156.

ihtiyaçlarını daha ucuz ve taze olarak karşılayabilmeleri için pazar yeri açılmasına karar verilmiştir. Böylece şehirde Salı günleri “Halk Pazarı” açılmaya başlanmıştır.⁴⁸ Köylülerin bahçelerinde yetiştirdikleri ürünleri de satabildikleri bu Salı pazarı zaman zaman farklı yerlerde açılrsa da günümüze kadar devam etmiştir. Günümüzde halkın pazar ihtiyaçlarını rahatça görebilmeleri için daha modern bir Pazar yerine ihtiyaç duyulmuştur. Bunun için 2015 senesinde Kıbrıs Çarşısı’nda bir pazaryeri yapımına başlanmıştır. Toplamda 12.650 m² lik bir alana inşa edilecek olan pazar yerinin 5 katlı olması ve içerisinde 115 araçlık bir otopark yer alması planlanmaktadır. Belirli günlerde pazarcıların ve köylülerin tezgahlarını açabilecekleri 2.950 m² lik kapalı 700 metrekaarelik açık pazar alanı, her gün açık bulunacak olan 846 m² lik 14 adet dükkanı ve her türlü ihtiyaca cevap verebilecek 790 m² lik bir adet çok amaçlı salonun bulunacağı proje günümüzde bitmek üzeredir.⁴⁹

Elektriğin Getirilmesi: Şehre elektrik getirilmesiyle ilgili ilk girişimler 1929 senesinde valilik tarafından yapılmıştır. 28 Haziran 1929’da Nafia Vekâleti’ne bir yazıyla başvuru yapan Gümüşhane Valiliği mühendis talep etmiş ancak bu girişim olumsuz neticelenmiştir. Konu 1939’da tekrar gündeme gelmiş konu hakkında çalışmalarını yürütmek üzere Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanlığı’na bağlı Elektrik Etüt Dairesi görevlendirilmiştir. Bu tarihte 817 ev, 26 resmi daire ve 620 ticarethanenin bulunduğu Gümüşhane merkezinde kurulacak elektrik tesisatı ile ilgili fizibilite çalışmalarını yürüten Elektrik Etüt Dairesi ilk aşamada Hasanbey, Demirkapı ve İnönü mahallelerini içine alan bir dağıtım şebekesi oluşturmak için çalışmalar başlamıştır. Öncelikle bu mahallelere verilecek elektriğin su kuvvetinden teminine karar verilmiştir. Yapılan planlamaya göre Gümüşhane’nin içinden akan Harşit Irmağı üzerindeki Halkat Köprüsü civarında bir regülatör kurulacak ve buradan alınacak suyun akım istikametine göre ırmağın sol tarafını takip ederek takriben 1.500 metrelik isale kanalı ile akitilacaktı. Plana göre buradan elde edilecek elektriği kilovat saat maliyeti ise 17 kuruş olacaktır.⁵⁰ Planlamalar bu şekilde yapıldıktan sonra elektrik tesisatını kurmak ve işletmek üzere bir şirket kurulması için çalışmalara başlandı.

⁴⁸ San, *Vadideki Gümüşhane*, s. 103.

⁴⁹ <https://www.gumushane.bel.tr/2/haber/detay/171/modern-pazaryeri-projesi-start-alıyor/> (04.06.2020).

⁵⁰ BCA, No: 290.0.0/19.71.1.

Çalışmalar sonucunda 30 Kasım 1941’de vali, belediye başkanı ve devrin önde gelenlerinin katılımıyla 75 bin lira sermayeli Gümüşhane Elektrik Türk Anonim Şirketi kuruldu.⁵¹ Ancak kanal inşaatının tamamlanması oldukça zaman aldı. Uzun süren çalışmalar sonucunda kanal inşaatı tamamlanarak 26 Eylül 1949 tarihinde santralin açılışı gerçekleştirildi.⁵² Eskibağlar Mahallesi’nden kanal vasıtasıyla getirilen Haşit Irmanığı’nın suyu, İnönü Mahallesi’nde kurulan santraldeki Devlet Demir Yolları’ndan temin edilen 35 beygir gücündeki iki hidroelektrik santrali türbinine bağlandı. Böylece bu türbinden üretilen elektrik şehre verilmeye başlandı.⁵³ 1954 senesinde ise 1580 Sayılı Belediye Kanunu’na dayanarak ESO (Elektrik, su, otobüs) işletmesi kuruldu.⁵⁴ Zaman içinde abonelerin artması nedeniyle şehrin elektrik santrali yetersiz kalınca Erzurum Belediyesi’nden 245 bin liraya 315 beygir gücünde bir dizel elektrojen gurubu getirilerek 1962 senesinde faaliyete geçirildi.⁵⁵ 2009 senesinden itibaren elektrik dağıtım işlerinin özelleştirilmeye başlanmasıyla birlikte Gümüşhane’deki elektrik dağıtımları da Aksa Elektrik AŞ’nin sahibi olduğu Çoruh Elektrik Dağıtım AŞ tarafından verilmeye başlanmıştır.⁵⁶ Günümüzde şehrin elektrik dağıtım işleri hala Çoruh Elektrik ve Dağıtım AŞ tarafından gerçekleştirilmektedir.

İçmesuyu’nun Getirilmesi: Sağlıklı içme suyu meselesi uzun yıllar şehrin en büyük sorunlarından biri olmuştur. Bu meseleyle ilgili ciddi çalışmalar 1950’lerden sonra yapılmaya başlanmıştır. 1950 senesinde İller Bankası’ndan sağlanan destekle Eskibağlar Mahallesi’nin Gözeler mevkinde bulunan kaynaktan şehre su getirilmiştir.⁵⁷ 1973 ve 1992 senesindeki ilaveler ve son olarak 1994 tarihinde onaylanan ve 2001 senesinde tamamlanan proje ile Harşit Irmağı kenarındaki mevcut keson kuyulardan karşılanmaya başlanmıştır. 2008 senesinden sonra yapılan çalışmalarla şehrin su ihtiyacı Akçakale’deki ve Belediye Blokları

---

⁵¹ BCA, No: 290.0.0/19.71.1.

⁵² BCA, No: 290.0.0/19.71.1.

⁵³ Cihan, *a.g.t.*, s. 25.

⁵⁴ *Demokrat Gümüşhane*, (23 Eylül 1954).

⁵⁵ Cihan, *a.g.t.*, s. 25; *İnkılabın Sesi*, (7 Nisan 1961); *Demokrat Gümüşhane*, (23 Temmuz 1960); *Demokrat Gümüşhane*, (7 Ağustos 1961).

⁵⁶ Ela Uluatam, “Türkiye’de Elektrik Piyasasında Özelleştirme Süreci”, *Ekonomik Forum Dergisi*, (Mart 2011), s. 60.

⁵⁷ Cihan, *a.g.t.*, s. 26.

karşısındaki depolardan karşılanmaya başlanmıştır. Projeye göre toplam boru uzunluğu 110 km ve depo hacmi 5.350 m³ olan içme suyu 4 adet iletim hattıyla şehre dağıtılmıştır.⁵⁸ Ancak şehrin hızla gelişmesi ve nüfusunun artmasıyla içme suyu hatlarının yetersiz kalması üzerine 2015 senesinde yeniden bir çalışma başlatılmıştır. Olucak ve Yağlıdere köyü sınırları içerisinde bulunan Deveboynu mevkiindeki kaynak suyu, Gümüşhane Belediyesi ve İl Özel İdaresi'ni ortaklığı ile 43 km lik isale hattının ardından şehre kazandırılması için çalışmalar yürütülmüştür.⁵⁹ Ayrıca şehrin içme suyu sorununun kesin olarak çözümü için Bahçecik Barajı yapılmasına karar verilmiştir. Yapım çalışmalarının devam ettiği barajın tamamlanmasıyla şehrin 35 senelik içme suyu sorununun çözülmesi planlanmaktadır.⁶⁰

Kanalizasyon Hattı Döşenmesi: Şehirde ilk olarak kanalizasyon tesisi 1962 yılında İller Bankası tarafından yapılmıştır. Daha sonra 1974 ve 1982 senelerindeki ilavelerle bazı sokak ve caddelere 200, 300 ve 400 mm'lik beton borularla hatlar döşenmiştir. Bu hatlar çeşitli yerlerden Harşit Irmağı'na deşarj edilmiştir. 2000'li yıllarda yapılan düzenlemelerle yaklaşık 43 km'lik şebeke ve toplayıcı hatları, 4.563 adet muayene bacası ile 2.650 adet parsel bacası ve 1.415 m parsel bağlantısı ve 1700 m'lik yağmursuyu kanalı hizmete geçirilmiştir. Ayrıca bu tarihlerde geçmiş yıllara ait kanalizasyon hatları % 90 oranında yenilenmiştir.⁶¹

2015 senesinde kanalizasyon hatlarının ve borularının yenilenmesi için İller Bankası tarafından yeni bir proje hazırlanmıştır. Hazırlanan proje daha sonra birtakım revizelerle Harşit Irmağı Islah Projesi'ne dahil edilmiştir. Yapımı devam eden ve yaklaşık 13.650 m. uzunluğunda olması düşünülen projeye göre en büyüğü 300'lük borulardan oluşan mevcut kanalizasyon hattının 800'lük olan borulardan oluşması ve bu

⁵⁸ Selim Serkan Nas-Adem Bayram, "İçme Suyu Ve Kanalizasyon Yönünden Gümüşhane Altyapı Sorunları", 5. *Kentsel Altyapı Ulusal Sempozyumu (1-2 Kasım 2007) Kongre Sempozyum Bildiriler Kitabı*, Ankara 2007, s. 79-80.

⁵⁹ <https://www.gumushane.bel.tr/2/haber/detay/188/belediyenin-cilgin-projesi/> (04.06.2020).

⁶⁰ <https://www.haberturk.com/gumushane-haberleri/70830568-bahcecik-barajinda-calismalar-suruyorgumushaneyeye-icme-suyu-saglayacak-olan-barajda-2020> (04.06.2020).

⁶¹ Nas-Bayram, *a.g.b.*, s. 81.

boruların Harşit Irmağı'nın her iki yakasına da döşenmesi planlanmaktadır.⁶²

Harşit Irmağı'nın Islah Edilmesi: Şehir merkezini derin bir vadiyle ikiye bölen Harşit Irmağı ile ilgili ıslah çalışmalarına ilk olarak 1923-1926 tarihleri arasındaki başlanmıştır. Bu dönemde Harşit Irmağı üzerindeki bahçeleri tahrisattan kurtaracak bentler yaptırılmıştır.⁶³ Bu tarihten 1960 senesine kadar Harşit Irmağı'nın ıslahı ile ilgili önemli bir çalışma yapılmamıştır. 1960-1962 yılları arasında Gümüşhane belediye başkanlığı ve valilik görevlerinde bulunan Mustafa Karaer döneminde uzun süre ıslah edilmediği için şehrin en önemli sorunlarından biri haline gelen Harşit Irmağı yeniden ıslah edilmeye çalışılmıştır.⁶⁴ Harşit Irmağı'nın ıslahı ile ilgili son çalışmalar ise 2014 senesinde başlamıştır. Devlet Su İşleri ve Gümüşhane Belediye ortaklığında bir proje hazırlanmıştır. Projenin Bağlarbaşı Mahallesi'ndeki Sema Doğan Parkı'ndan başlayarak Rehabilitasyon Merkezi'ne kadar olan bölümde gerçekleştirilmesi düşünülmektedir. Bunun çalışmalar için yaklaşık 35 milyon lira ihale bedeli belirlenmiştir. Çalışmalar kapsamında şehrin ihtiyaçları doğrultusunda Harşit Irmağı'nın kenarlarına beton duvar yapılması ve dere yatağı tabanının betonla kaplanması planlanmaktadır.⁶⁵ Irmağın ıslah çalışmaları günümüzde hala devam etmektedir.

Gençlik Merkezi ve Spor Kompleksi Yapımı: Karaer mahallesinde bulunan, günümüzde Eski Atatürk Stadı olarak bilinen ve bütün Gümüşhanelilerin bir zamanlar spor yaptığı boş arazi üzerinde Gençlik ve Spor Bakanlığı tarafından 2015 senesinde Gümüşhane Gençlik Merkezi ve Spor Kompleksi yapılmasına karar verilmiştir.⁶⁶ Toplamda

⁶² <https://www.hurriyet.com.tr/gumushane-belediyesinin-iki-projesi-onaylandi-37024676> (10.06.2020); <https://www.gumushane.bel.tr/2/haber/detay/183/harsit-kanalizasyon-atiklarindan-temizlenecek/> (10.06.2020); <https://www.gumushane.bel.tr/2/haber/detay/293/kanalizasyon-projesi-suruyor/> (10.06.2020).

⁶³ San, *Vadideki Gümüşhane*, s. 116-118.

⁶⁴ Demokrat Gümüşhane, (19 Mart 1960).

⁶⁵ <https://www.milliyet.com.tr/yerel-haberler/gumushane/harsit-islak-projesi-devam-ediyor-10038296> (08.06.2020).

⁶⁶ <http://www.gumushane.gov.tr/genclik-parki-projesi-temel-atma-toreni> (28.02.2022).

7.000 m²'lik alana inşa edilmesi planlanan kompleksin 2,076 m²'lik bölümünün tesis, 5.000 m²'lik alanın ise yeşil alan olarak yapılması planlanmıştır. Daha sonra projeye Gümüşhane Belediyesi de dahil olmuştur. 6 milyon liraya mal olacak projenin yapılan protokol ile 4 milyon lirasının Gümüşhane Belediye Başkanlığı tarafından karşılanması yönünde anlaşmaya varılmıştır.⁶⁷ Böylece belediye tarafından kompleksin altına otopark ve üstüne park düzenlemesi yapılması için çalışmalar başlatılmıştır. 19 Mayıs 2015 tarihinde Milli Savunma Bakanı Sayın İsmet Yılmaz'ın katılımıyla kompleksin temeli atılmış ve 2020 senesine gelindiğinde % 80'i tamamlanmıştır. Bu aşamadan sonra Kocaeli Büyükşehir Belediyesi'nin iş birliğinde projeye yaklaşık 2 milyon lira bedelle kompleksten Karşıyaka Tabiat Parkı'na ulaşım sağlanması için teleferik yapımı ile peyzaj ve sosyal alanlar dahil edilmiştir.⁶⁸ Ancak henüz projenin bu bölümü tamamlanamamıştır.

Belediye Hizmet Binası Yapımı: Mevcut Belediye Hizmet Binası'nın artık ihtiyacı karşılayamaması üzerine aynı yerde daha modern ve ihtiyacı karşılayabilecek bir bina yapılmasına karar verilmiştir. Binayla ilgili proje hazırlanarak yeni hizmet binasının 9.500 m² inşaat alanından ve 8 kattan oluşmasına karar verilmiştir. Bina içerisinde 9 adet dubleks işyeri, çok amaçlı toplantı salonları, konferans salonu, nikah salonu, sivil toplum örgütleri için ofisler, bilgisayar eğitim salonu, siyasi partiler için grup salonları, belediye meclis salonu, yemekhane, bay-bayan mescit, kapalı otopark, 3 adet asansör ve bir adet araç asansörü yapılması düşünülmüştür.⁶⁹ Bu plan ve proje üzerine başlanan çalışmalar aralıksız devam ederek yeni Hizmet Binası kısa sürede tamamlanmış ve belediye hizmet birimleri ve personeli 11 Kasım 2013 tarihi itibarıyla yeni hizmet binasına taşınmıştır.⁷⁰

⁶⁷ <http://www.radikal.com.tr/gumushane-haber/gumushane-ye-genclik-merkezi-yapimi-1324116/> (04.03.2022).

⁶⁸ <https://www.gumushane.bel.tr/2/projeler/10/genclik-parki-projemiz/> (25.02.2022).

⁶⁹

https://www.gumushane.gen.tr/index.php?ind=news&op=news_show_single&ide=12784 (07.03.2022).

⁷⁰ <https://www.gundogumu.com/gumushane-belediyesi-yeni-hizmet-binasina-tasindi/> (07.03.2022).

Günümüzde Şehrin Durumu

Günümüzde şehir Harşit Vadisi boyunca lineer (doğrusal) bir hat üzerinde yerleşmiştir. 15 km uzunluğunda bir alana yayılmış olan şehirdeki mahalleler daha çok Harşit Irmağı'nın yön değişikliğine bağlı olarak kurulmuş ve şekil almıştır.⁷¹ Vadinin genişlediği yerlerde yoğunluk artmış, vadinin daraldığı alanlarda ise yoğunluk azalmıştır. Şehrin ana merkezi vadinin en geniş olduğu yerde gelişmiştir.⁷² Şehir merkezinin sınırlarını belirleyen en önemli etken içinden akan Harşit Irmağı'dır. Ayrıca şehir merkezini çevreleyen tepeler de sınırları belirleyen önemli unsurlar arasındadır.⁷³ Günümüzde şehirde 20 mahalle bulunmaktadır.⁷⁴ Bu mahalleler şunlardır:

Sıra No	Mahalle Adı	Sıra No	Mahalle Adı
1	Hasanbey Mahallesi	11	Akçakale Mahallesi
2	Bağlarbaşı Mahallesi	12	Fatih Mahallesi
3	İnönü Mahallesi	13	Gaziler Mahallesi
4	Karşıyaka Mahallesi	14	Esentepe Mahallesi
5	Karaer Mahallesi	15	Ekinciler Mahallesi
6	Osman Mahallesi	16	Hacıemin Mahallesi
7	Oltanbey Mahallesi	17	Canca Mahallesi
8	Yeni Mahalle	18	Eskibağlar Mahallesi
9	Özcan Mahallesi	19	Süleymaniye Mahallesi
10	Çamlıca Mahallesi	20	Mezire Mahallesi

Tablo 1: Günümüzde Gümüşhane'nin Mahalleleri

Tabloda belirtilen Hasanbey, Çamlıca, Karaer, İnönü, Yeni Mahalle, Karşıyaka ve Özcan mahalleleri şehrin merkezini; Bağlarbaşı, Osman, Oltanbey, Akçakale, Fatih, Gaziler, Esentepe, Ekinciler, Hacıemin, Canca, Eskibağlar, Süleymaniye ve Mezire mahalleleri topografik yapı gereği şehrin kenar mahallelerini oluşturmaktadır. Şehrin ana merkezini

⁷¹ Sargin-Demir, *a.g.m.*, s. 223.

⁷² Kutlutan, *a.g.b.*, s. 57.

⁷³ Sargin-Demir, *a.g.m.*, s. 232.

⁷⁴ Zaman-Doğanay, *a.g.m.*, s. 258-259.

oluşturan Hasanbey, Çamlıca, Karaer, İnönü ve Yeni Mahalle, Harşit Irmağı'nın sağ yakasında, Özcan ve Karşiyaka mahalleleri de ırmağın sol yakasında yer almaktadır. Bu mahallelerin buldukları alanlar yerleşme açısından gerek topogrik gerekse jeolojik bakımdan uygun olduğundan şehir bu alanlarda yayılmıştır.

Şehrin ilk kuruluş alanı olması ve yerleşime daha müsait olması hasebiyle resmi binaların büyük bir bölümü Hasanbey, Çamlıca ve Karaer mahallelerinde yer almaktadır. Hasanbey ve Karaer mahallelerinin sınırları içinde bulunan ve Harşit Irmağı'nın sağ kıyısında akarsuya paralel olarak doğu-batı doğrultusunda uzanan Cumhuriyet ve Atatürk caddeleri şehrin ticaret merkezini oluşturmaktadır. Resmi bina ve ticarethanelerin yoğun olarak yer aldığı bu caddelerdeki binalar ortalama 8 kat ve bitişik düzende inşa edilmiştir. Bu binalar geleneksel mimari ve yapı tarzından uzak beton yığınları şeklindedir.⁷⁵ Büyük iş merkezlerinin bulunmadığı şehirde, ticari faaliyetler bu caddelerin üzerinde bulunan işyerlerinde gerçekleşmektedir. Bu caddelere paralel geçen arka sokaklarda toptancılar ve pazar yerleri bulunmaktadır. Şehrin yamaçlara yayılan üst mahallelerinde ise daha çok halkın ikamet ettiği konutlar, okullar, bazı resmi binalar yer almaktadır. Buralardaki yerleşim, dağların yamaçlarına doğru ulaşılabilen yüksekliğe kadar devam etmektedir. Mahallelere ulaşım, eğitim yönünde ve eğitime dik sokaklar veya merdivenler ile sağlanmaktadır.⁷⁶ Bu mahallelerdeki binalar, cumhuriyetin ilk yıllarında 2-3 katlı iken son yıllarda 8-14 kat arasında inşa edilmeye başlanmıştır. Özellikle TOKİ ve Belediye öncülüğünde ya da müteahhitler tarafından site tarzında yapılan binaların çok katlı yapılmasının temel sebebi yerleşim için yeterince arazi olmaması ve ekonomik kaygılardır.

Şehrin kenar mahallelerine bakıldığında bunların bir kısmının Harşit Irmağı'nı takip eden Trabzon-Erzurum transit yolu boyunca uzandığı, bir kısmının da belediye sınırlarının genişlemesiyle birlikte merkeze yakın köylerin mahalle statüsüne dönüştürülmesiyle ortaya çıktığı görülmektedir. Kenar mahallelerden bazıları son yıllarda çok hızlı büyüyerek şehir merkezinin yoğunluğunu dağıtmaya başlamışlardır. Örneğin Bağlarbaşı Mahallesi Gümüşhane Üniversitesi'nin açılması hızlı

⁷⁵ Sargin-Demir, *a.g.m.*, s. 232.

⁷⁶ Kutlutan, *a.g.b.*, s. 58.

bir şekilde gelişmiştir. Burada öğrencilerin ve halkın konaklama ihtiyacını karşılamayabilmek amacıyla çok sayıda konut inşa edilmiştir. Böylece üniversite çevresinde ayrı bir merkez ortaya çıkmıştır.

Harşit Irmağı kenarında kurulmuş olan mahalleler daha çok ırmağın akışı ve arazinin yapısına göre şekillenmiştir. Belirli aralıklarla kurulan mahallelerin her birinde anayol kenarında sıralanan ticari iş yerleri mevcuttur. Mahallelerde halkın temel ihtiyaçlarını karşılayabileceği fırın, kahvehane ve dükkanlar bulunmaktadır. Bununla birlikte bu mahallelerdeki binaların çoğunluğunu aile konutları oluşturmaktadır ve evler bahçeler içinde yer almaktadır.⁷⁷ Özellikle Süleymaniye ve Eskibağlar gibi şehrin eski mahallelerindeki evler kısmen de olsa Osmanlı mimarisi ve geleneksel Türk mimarisinin izlerini taşımaktadır. İki ve üç katlı, avlulu ve bahçe içinde yer alan bu evler geniş ailelerin yaşayabileceği şekilde tasarlanmıştır.⁷⁸ Ancak günümüzde bu konaklar çok katlı ve plansız yapılanma sonucu yok olmaya yüz tutmaktadır.

Belediye sınırlarının genişlemesiyle birlikte merkeze yakın köylerin mahalle statüsüne dönüştürülmesiyle ortaya çıkan mahallelerde daha çok konutlar köy tipi bahçeli evlerden oluşan konutlar bulunmaktadır.

Fotoğraf 3: Gümüşhane Şehrinin Geliştiği Alan⁷⁹

⁷⁷ Zaman-Doğanay, *a.g.m.*, s. 246-247.

⁷⁸ Sargın-Demir, *a.g.m.*, s. 232.

⁷⁹

<https://earth.google.com/web/@40.44015195,39.49363161,1369.39902485a,4390.11470825d,35y,-8.23671458h,52.49892559t,0r> Google Eart (30.04.2020).

Günümüzde hükümet binası içinde yer alan resmi daireler hariç (Valilik, Milli Eğitim Müdürlüğü, Turizm Müdürlüğü vb) diğer kamu hizmet binaları şehrin çeşitli alanlarına dağılmış durumdadır. Örneğin belediye, polisevi, PTT, bankalar gibi kuruluşlar ve oteller Hasanbey Mahallesiinde bulunmaktadır. Hastane, jandarma, üniversite, kredi ve yurtlar kurumu, devlet su işleri, kara yolları gibi kamu kuruluşları ise şehrin Trabzon-Erzurum karayolunun her iki yanında yayılmış vaziyettedir.⁸⁰

Fotoğraf 4: Gümüşhane'nin Canca Kalesi'nden Günümüzdeki Görünümü

Son yıllarda ülke genelinde olduğu gibi Gümüşhane'de de Toplu Konut İdaresi (TOKİ) tarafından önemli çalışmalar yürütülmektedir. TOKİ tarafından Gümüşhane'de şimdiye kadar 4'ü idare konut uygulaması, 5'i altpayı veya sosyal donatı, 1'i de afet konutu olmak üzere toplam 12 proje gerçekleştirilmiştir. TOKİ'nin Gümüşhane şehir merkezinde yürüttüğü projeler ve bu projelerin tamamlanma oranları şöyledir:

⁸⁰ Zaman-Doğanay, *a.g.m.*, s. 263.

Sıra No	Proje Adı	Proje Tipi	Proje Durumu	Konut Sayısı	Seviye
1	Bağlarbaşı Mahallesi Konut Projesi	İdare Konut Uygulaması	Tamamlandı	192	% 100
2	Merkez Konut Projesi	İdare Konut Uygulaması	Tamamlandı	250	% 100
3	Yenimahalle Yoksul Konutu ve Sosyal Tesisleri	İdare Konut Uygulaması	İnşaat Aşamasında	198	% 98
4	Çamlıca Mahallesi Konut, Ticaret Merkezi ve Cami İnşaatları ve Altyapı/Çevre Düzenleme Projesi	İdare Konut Uygulaması	İnşaat Aşamasında	528	% 97
5	Hasanbey Mahallesi Konut Projesi (Belediye Ortaklığıyla)	İdare Konut Uygulaması	Tamamlandı	840	% 100
6	Bağlarbaşı Mahallesi Konut Projesi (Belediye Ortaklığıyla)	İdare Konut Uygulaması	İnşaat Aşamasında	238	
7	Özcan Mahallesi Konut ve Altyapı/Çevre Düzenlemesi İnşaatı Projesi	Afet Konutu	Tamamlandı	116	% 100
8	Merkez Sosyal Donatı (İlk Öğretim Okulu, çarşı, cami) Projesi	Altyapı/Sosyal Donatı	Tamamlandı		% 100

9	Özürlü Bakım Evi ve Rehabilitasyon Merkezi Projesi	Altyapı/Sosyal Donatı	Tamamlandı		% 100
10	Merkez Spor Salonu Projesi	Altyapı/Sosyal Donatı	Tamamlandı		% 100
11	32 Derslikli İlköğretim Okulu Projesi	Altyapı/Sosyal Donatı	Tamamlandı		% 100
12	200 Yataklı Devlet Hastanesi İnşaatı ve Altyapı/Çevre Düzenleme Projesi	Altyapı/Sosyal Donatı	Tamamlandı		% 100

Tablo 2: TOKİ'nin Gümüşhane Şehir Merkezinde Yürüttüğü Projeler Ve Durumları⁸¹

Tabloda da görüldüğü gibi bu projeler kapsamında Gümüşhane'de toplam 2.362 adet konut inşa edilmiştir. Ayrıca bu projelerle Özürlü Bakım Evi ve Rehabilitasyon Merkezi, Spor Salonu, ilköğretim okulları ve 200 Yataklı Devlet Hastanesi gibi şehrin ihtiyacı olan altyapı ve sosyal ihtiyaçları karşılanmaya çalışılmıştır. Günümüzde büyük oranda tamamlanan bu projeler bir taraftan şehrin planlı bir şekilde büyümesine katkı sağlarken diğer taraftan alt yapısı olan ve yaşanabilir yeni yerleşimler oluşturulmasına katkı sağlamaktadır.

Son yıllarda Gümüşhane Belediyesi ve TOKİ'nin katkılarıyla birtakım kentsel dönüşüm projeleri hazırlamaktadır. Bu projelerle kentsel dönüşüm kapsamında özellikle Çamlıca, Hasanbey ve İnönü mahallelerindeki gecekondular tabir edilen tapusuz konutlar yıkılarak yerlerine çok katlı site tarzında modern konutların inşa edilmesi amaçlanmaktadır.⁸²

⁸¹ <https://www.toki.gov.tr/illere-gore-projeler> (11.06.2020).

⁸² <https://www.gumushane.bel.tr/2/haber/detay/317/belediyeden-konut-atagi/> (07.06.2020); <https://www.gumushane.bel.tr/2/haber/detay/417/sehir-merkezindeki-ahirlar-kaldiriliyor/> (07.06.2020); <https://www.gumushane.bel.tr/2/haber/detay/417/sehir-merkezindeki-ahirlar->

Bütün bunlara rağmen günümüzde şehir merkezinde halkın sosyal faaliyetlerini gerçekleştirebilecekleri alanlar kısıtlıdır. Şehir halkı piknik ve doğa gezilerini daha çok kent ormanı ve karşıyaka tabiat parkı gibi mesir alanlarında gerçekleştirmeye çalışmaktadır. Son yıllarda Harşit Irmağı kenarında yer alan Sema Doğan Parkı yenilendikten sonra halkın önemli bir yaşam alanı haline gelmiştir. Buraların haricinde son dönemlerde Gümüşhane Belediyesi tarafından şehirde halkın spor yapabileceği spor salonları ve çocukların oynayacağı çocuk parkları ve Harşit Irmağı kenarında yürüyüş yolları yapılmaya başlanmıştır. Ancak bu alanlar halkın talebine cevap vermekten çok uzaktır. Bu nedenle halk, özellikle doğa yürüyüşleri ve piknik yapmak için çevre ilçelerdeki Artabel ve Limni vb göller ile Tomara ve Çağlayandibi vb. şelalelerin yer aldığı tabiat parklarına gitmeyi ya da Erzurum ve Trabzon gibi büyük şehirlerde alışveriş yapmayı tercih etmektedir.⁸³

Sonuç

Gümüşhane, 16. yüzyılda bölgedeki madenlerin işletilmeye başlamasıyla kurulmuş bir şehirdir. Şehir bölgedeki madenlerin yoğun olarak işletildiği ve İpekyolu ticaretinin aktif olduğu dönemde büyüyüp gelişmiştir. Madenlerin ekonomik değerini yitirmesi ve İpekyolu'nun ticari önemini kaybetmesi üzerine küçülmüştür.

Şehrin kuruluş hikayesi şöyledir: 16. yüzyıldan itibaren bölgedeki madenlerin verimliliğinin anlaşılması ve işlenmeye başlanmasıyla birlikte maden işçileri ve aileleri Canca Köyü ve çevresinde yerleşmeye başlamıştır. Zamanla nüfusun artması üzerine bölgede küçük bir yerleşim birimi ortaya çıkmıştır. Bu yerleşim biriminin merkezine bir cami inşa edilmiş ve burası zamanla gelişerek bir kasaba hüviyetine bürünmüştür. Bölgedeki madenlerin ekonomik değerinin artması, tarihi ipek yolunun bir kolunun buradan geçmesi şehrin gelişmesini ve Osmanlı idari teşkilatında sancak merkezi haline gelmesini sağlamıştır. Başlangıçta Rum Eyaleti ve Erzurum Beylerbeyliği'ne bağlı olan sancak,

---

kaldırılıyor/ (07.06.2020);

<https://www.gumushane.bel.tr/2/haber/detay/513/gumushane-tokiyi-bekliyor/> (07.06.2020); <https://www.gumushane.bel.tr/2/haber/detay/783/toki-basvurulari-18-ekimde-basliyor/> (07.06.2020).

⁸³ Gümüşhane İli 2016 Yılı Çevre Durum Raporu, Gümüşhane 2017, s. 71-78.

19. yüzyıldan itibaren Trabzon Vilayetine bağlanmış ve Osmanlı Devleti yıkılıncaya kadar bu vilayete bağlı kalmıştır.

Şehir, en parlak dönemini (gümüş çağını) tarihi ipek yolunun aktif olarak kullanıldığı ve madenlerin yoğun olarak işletildiği 17. ve 18. yüzyıllarda yaşamıştır. Gümüşhane bu dönemde bölgedeki madenlerin idare edildiği ve Osmanlı sikkelerinin basıldığı bir sanayi şehri konumuna yükseltmiştir. Stratejik bir bölgede bulunması ve İpekyolu güzergahında yer alması şehri kısa sürede cazibe merkezi haline getirmiştir. Özellikle madenlerde çalışmak üzere ülkenin birçok yerinden Müslüman ve Gayrimüslim halk şehre gelerek yerleşmiş ve böylece şehir, iki farklı dinin ve üç farklı milletin uzun süre bir arada ve kardeşçe yaşadığı bir şehir olmuştur. İyi komşuluk ilişkileri kurarak uzun süre bir arada yaşayan Gümüşhane halkı kilise ve camilerini de yan yana inşa etmekten imtina etmemişlerdir. Bu açıdan şehri Osmanlı barışı ve hoşgörüsünün en belirgin yaşandığı yerlerden biri olarak ifade etmek doğru olur.

Ancak 19. yüzyılda Avrupa'da ve Osmanlı Devleti'nde meydana gelen gelişmeler Gümüşhane şehrini olumsuz etkilemiştir. Bu gelişmeler şehrin sosyal ve ekonomik anlamda zayıflamasına neden olmuştur. Tarihi ipek yolunun ve bölgedeki maden ocaklarının ekonomik değerini kaybetmesi şehirdeki nüfusun göç etmesini beraberinde getirmiştir. Fransız İhtilali sonucunda ortaya çıkan ırka dayalı millet anlayışı şehirdeki Ermeni ve Rumların isyan etmelerine neden olmuştur. Avrupalı devletlerin nifak ve kışkırtmaları sonucu şehirdeki Ermeni ve Rumlar, şehri bölgede kurmayı planladıkları devletlerinin sınırlarına dahil etmek için faaliyetler yürütmüşlerdir. Bu faaliyetler sonucunda 1895 tarihinde şehirde Trabzon Ermeni olaylarının bir devam niteliğindeki Ermeni Olayları yaşanmıştır. 1916 senesinde ise Rusların şehri işgal etmeleriyle arkalarına Rus desteğini alan Ermeni çeteleri şehirdeki Müslüman halka zulm ederek onları bölgeden kaçırmaya çalışmışlardır. Bu tarihlerde Rumlar da şehri, kurmayı hedefledikleri Pontus Rum Devleti sınırları içine dahil etmenin çabası içine girmişlerdir. Bu olaylar, şehirdeki hoşgörü ve birlikteliğin yerini ayrılık ve güvensizliğin almasına neden olmuştur.

Türk halkının I. Dünya Savaşı sonunda başlattığı Milli Mücadele'nin başarıya ulaşmasıyla önce Ermeniler şehirden ayrılmışlardır. Yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti'nin Yunanistan ile imzaladığı Nüfus

Mübadelesi Anlaşmasıyla da şehirdeki Rum nüfusun tamamı Yunanistan'a göç etmiştir. Böylece şehir etnik ve sosyal anlamda yeni bir kimlik ve karaktere bürünmüştür. Bununla birlikte geçmite yaşanan kötü olaylar Gümüşhane halkının birlik ve beraberliğini artırmış, komşuluk ilişkilerini geliştirmiştir. Günümüzde Gümüşhane halkı tarihten getirdiği mirasla misafirperverliği, güler yüzlülüğü, çalışkanlığı, sıcak kanlılığı ve dürüstlüğüyle tanınmaktadır. Bu da şehirde yaşayanların kendilerini güvende ve huzur içinde hissetmelerini sağlamaktadır.

Bu süreçte şehir fiziki olarak da bir değişim ve dönüşüm yaşamıştır. Musalla Deresi vadisinde kurulup gelişen şehir, Harşit ırmağı vadisine kayarak yeni bir mekana yerleşmiştir. Böylece şehir, Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin idari yapısında yeni mekanı, kimliği ve karakteriyle gelişmeye başlamıştır.

Ancak coğrafyanın zorluğu, yeni kurulmuş olan Türkiye Cumhuriyeti'nin yaşadığı ekonomik sıkıntılar şehrin uzun süre gelişmesini engellemiştir. Şehirdeki iş imkanlarının kısıtlı olması nedeniyle ailesini geçindirmekte zorlanan birçok kişi Trabzon, Ordu, Ankara, Bursa, İzmit, İstanbul ve İzmir gibi şehirlere göç etmek zorunda kalmışlardır. Devlet ise bu durumun önüne geçebilmek için belli dönemlerde şehri teşvik programlarına dahil etmiştir. Bu uygulamalar sonucunda 1980'lerden sonra şehirde bazı fabrikaların açılmıştır. Bu sefer de şehir hızlı, plansız ve altyapı olmadan büyümüştür. İlçelerden ve çevre köylerden şehre gelen insanların barınma ihtiyaçlarını karşılayabilmek için gece kondular inşa etmeleri şehirde birtakım altyapı sorunlarını beraberinde getirmiştir.

Son yıllarda şehri daha yaşanabilir hale getirebilmek için resmi kurumlar öncülüğünde birtakım kentsel dönüşüm projeleri yürütülmektedir. Bu projelerde başta TOKİ ve Gümüşhane Belediyesi olmak üzere Gümüşhane Üniversitesi, İl Özel İdaresi, Devlet Su İşleri, Çevre ve Şehircilik Müdürlüğü gibi kurumlar yer almaktadırlar. Projelerle şehirdeki altyapı sorunlarının çözülmesi ve gecekondulaşmanın önüne geçilmesi hedeflenmektedir. Ancak şehrin zor bir coğrafyada yer alması, imkanlarının kısıtlı olması, bazı ekonomik ve siyasi kaygılar bu çalışmalardan istenilen verimin alınmasının önüne geçmektedir.

Kaynaklar

Arşiv Kaynakları

T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi

BCA, No: 490.1/1229.90.4.

BCA, No: 490.1/510.2047.

BCA, No: 118-750-3.

BCA, No: 290.0.0/19.71.1.

T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi

BOA, A. MKT. MHM, No: 312/53.

BOA, A. MKT. NZD, No: 394/70.

BOA, A. MKT. UM, No: 530/61.

BOA, A. MKT. UM, No: 527/32.

BOA, A. MKT. UM, No: 549/89.

BOA, BEO, No: 11/803.

BOA, DH. EUM. KLU, No: 10/50.

BOA, DH. İ. UM, No: E-111/75.

BOA, DH. MKT, No: 1708/128.

BOA, DH. MKT, No: 1130/74.

BOA, DH. MKT, No: 1954/44.

BOA, DH. MKT, No: 1963/22.

BOA, İ. MMS, No: 117/5018.

BOA, İ. MMS, No: 76/3380.

BOA, NFS. d, No: 01123.

BOA, NFS. d, No: 1117.

BOA, SD, No: 1861 13 21.

BOA, ŞD, No: 1842/12.

Salnameler

Trabzon Vilayet Salnameleri (TVS)

TVS 1322, TVS 1876, TVS 1880, TVS 1892, TVS 1903.

Millet Meclisi Zabıt Cerideleri (MMZC)

MMZC, C. I, s. 4.

Gümüşhane Şeriyeye Sicilleri (GŞS)

GŞS, No: 3.

Gazeteler ve Dergiler

Demokrat Gümüşhane, (23 Temmuz 1960).

Demokrat Gümüşhane, (7 Ağustos 1961).

Demokrat Gümüşhane, (19 Mart 1960).

Demokrat Gümüşhane, (23 Eylül 1954).

Gümüşeli Gazetesi, (13 Şubat 1933).

İnkılabın Sesi, (7 Nisan 1961).

Servet-i Fünûn Mecmuası,

Kölnische Zeitung, (21 Ocak 1896).

Kitap ve Makaleler

Ahmet Halil, "Vilâyet Mektupları: Gümüşhane Elmaları ve Elmacılık", *Meslek Gazetesi*, (23 Haziran 1925), S. 28, s. 10-11.

Ahmet Şerif, *Anadolu'da Tanin*, C. I, Hazırlayan: Mehmed Çetin Börekçi, Ankara 1999, s. 320-321.

Akbulut, Uğur, "1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşında Gümüşhane ve Çevresi", *Gümüşhane Tarihi*, Gümüşhane 2016, s. 37-46.

Akdemir, Hakan, *2032 Nolu Trabzon Şeriye Sicili'nin Transkripsiyonu ve Tahlili*, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Samsun 2008.

Alkan, Necmettin, "Avrupalı Seyyahların Tasvirlerinde Gümüşhane ve Çevresi", *History Studies*, C. II/1, (2010), s. 82- 97.

Aydın, Dünder, *Erzurum Beylerbeyliği ve Teşkilatı Kuruluş ve Gelişme Devri (1535-1566)*, Ankara 1998.

Barkley, H. C., *A Ride through Asia Minor and Armenia*, London 1891.

Bostan, Hanefi, *XV-XVI. Asırlarda Trabzon Sancağı'nda Sosyal ve İktisadi Hayat*, Ankara 2002.

Bülbül, Mustafa, *2039/225 Numaralı Trabzon Şer'iyye Sicilinin (Vr. 71-123) Transkribi ve Değerlendirilmesi*, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Samsun, 2007.

Cihan, Gülsen, *Gümüşhane Merkez Kazası Monoğrafyası*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Coğrafya Bölümü, Yayınlanmamış Mezuniyet Tezi, İstanbul 1964.

Cumhuriyet'in 75. Yılında Gümüşhane, Gümüşhane 1999.

Çelik, Recep, "Gümüşhane Sancağı: Askeri, İktisadi ve İdari Durum Üzerine Bazı Tespitler (1914-1918)", *History Studies*, C. 7/3, (September 2015), s. 23-37.

Deyrolle, T., *1869'da Trabzon'dan Erzurum'a*, Çeviren: Reşad Ekrem Koçu, İstanbul ?.

Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Tam Metin Seyahatname*, C. I-II, İstanbul 1993.

Fowler, G., *Three Years in Persia; with Travelling Adventures in Koordistan*, C. I, London 1841.

Genç, Mehmet, "Mukâtaa", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. XXXI, İstanbul 2006, s. 129-132.

- Gümüşhane Belediyesi İmar Müdürlüğü Verileri* (25.05.2020).
Gümüşhane Belediyesi İmar Müdürü, Recep Özdener (5.06.2020).
Gümüşhane İli 2016 Yılı Çevre Durum Raporu, Gümüşhane 2017.
 Hacıfettahoğlu, İsmail, *Birinci Dünya Harbinde Gümüşhane ve Sadi Selçuk'un Hatıratı*, Ankara 2017.
 Hamilton, W. J., *Researches in Asia Minor, Pontus, and Armenia; With Some Account of Their Antiquities and Geology*, Volume: I, London 1842.
 Hatemi, Nilüfer, *Mareşal Fevzi Çakmak ve Günlükleri*, C. I, İstanbul 2010.
İller Bankası Belediyeler Yıllığı, Cilt II, Ankara 1949.
 İpek, Nedim, "Osmanlı'dan Cumhuriyete Gümüşhane'de Göç", *History Studies*, C. XI, S. 2, (2019), s. 681-700.
 Kaleli, Hüseyin, *XIX. Yüzyılda Trabzon'da Ulaştırma Ekonomisi*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İktisat Anabilim Dalı İktisat Tarihi Bilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 1998.
 Karabekir, Kazım, *Doğu'nun Kurtuluşu, Erzincan ve Erzurum'un Kurtuluşu, Sarıkamış, Kars ve Ötesi*, Yayına Hazırlayan: Enver Konukçu, Erzurum 1990.
 Karabekir, Kazım, *İstiklal Harbimiz*, İstanbul 1988.
 Kırzioğlu, Fahrettin, "Osmanlı "Tapu-Tahrir" ve "Mühimme" Defterlerinde Gümüşhane Bölgesi Türk Boy/Oymak Hatıraları ve Madenler Üzerine Hükümlerden Örnekler", *Geçmişte ve Günümüzde Gümüşhane (13-17 Haziran 1990)*, Ankara 1991, s. 69-77.
 Kinneir, J., *Journey through Asia Minor, Armenia, and Koordistan, in the Years 1813 and 1814*, London 1818.
 Köse, Osman, "XIX. Yüzyılda Gümüşhane Madenleri", *Trabzon ve Çevresi Uluslararası Tarih-Dil-Edebiyat Sempozyumu (3-5 Mayıs 2001)*, C. I, Trabzon 2001, s. 289-312.
 Kurt, Ali, "Gümüşhane Elmaları ve Ahmet Halil", *Sanat ve Düşünce Dergisi Herfene*, S. 7, (2011), s. 29.
 Kutlutan, Rıdvan, "Geçmişten Bugüne Gümüşhane ve Geleceğe Ait Düşünceler", *Geçmişte ve Günümüzde Gümüşhane (13-17 Haziran 1990)*, Ankara 1991, s. 55-67.
 Monier, P., "Journal du voyage du P. Monier, d'Erzeron à Trebizonde", *Nouveaux Memoires des Missions De la Compagnie de Jesus, Dans le Levant*, C. III, Paris 1723.
 Monteith, W., *Kars and Erzeroum with the Campaigns of Prince Paskiewich in 1828-1829*, Londra 1856.
 Nas, Selim Serkan – Bayram, Adem, "İçme Suyu Ve Kanalizasyon Yönünden Gümüşhane Altyapı Sorunları", *5. Kentsel Altyapı Ulusal Sempozyumu (1-2 Kasım 2007) Kongre Sempozyum Bildiriler Kitabı*, Ankara 2007, s. 77-86.
 Nazır, Bayram, "Gümüşhane'de 1895 Ermeni Olayları", *Sakarya Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Dergisi*, C. XI, S. 1 (Haziran 2009), s. 131-147.

Özel, Sabahattin, *Milli Mücadelede Trabzon*, Ankara 1991.

Pamuk Bilgehan, "XVII. Asırda Gümüşhane (Canca) Maden Mukataasına Dair Bazı Bilgiler" *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S. 30, (2006), s. 167-184.

Pamuk, Bilgehan, "Osmanlılar Zamanında Gümüşhane Hakkında Bazı Bilgiler (15-17. Yüzyıllar)", *Gümüşhane Tarihi*, Gümüşhane 2016, s. 129-153.

Pamuk, Bilgehan, "XVII. Asırda Gümüşhane (Canca) Maden Mukataasına Dair Bazı Bilgiler", *Karadeniz Tarihi Sempozyumu*, C. I, Trabzon 2005, s. 234.

Sahillioğlu, Halil, "Darphâne", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. VIII, İstanbul 1993, s. 502-505.

San, Sabri Özcan, "Gümüşhane Müstakil Sancağı'ndaki Mahalleler Aileler ve Efsaneler Hikayeler", *Geçmişte ve Günümüzde Gümüşhane (13-17 Haziran 1990)*, Ankara 1991, s. 119-140.

San, Sabri Özcan, *Rusların Gümüşhane İlini İşgali*, İstanbul 1993.

San, Sabri Özcan, *Vadideki Gümüşhane*, Gümüşhane 2014.

Sargın, Sevil – Demir, Şule, "İnsan Mekan İlişkisi Ölçeğinde Kent Kimliği ve Gümüşhane Örneği", *The Journal of International Scientific Researches*, S. 3 (4), (2018), s. 221-239.

Saylan, Kemal, "I. Dünya Savaşı Sırasında Yukarı Harşit Vadisinde Rusların Yaptıkları Tahribatlar", *Harşit Vadisi (Tarih-Coğrafya-Kültür)*, Dokap Bölge İdaresi Başkanlığı Yayınları, Giresun 2017, s. 159-167.

Saylan, Kemal, "XIX. Yüzyılda Gümüşhane'de Yaşanan Gayrimüslim Göçleri", *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, S.20, (2016), s. 275-292.

Saylan, Kemal, *Gümüşhane-İdari, Sosyal ve Ekonomik Tarih*, İstanbul 2014.

Saylan, Kemal, *Seyyahların Gözüyle Gümüşhane (Osmanlı Dönemi)*, Gümüşhane 2016.

Smith, E.- Dwight, H. G. O., *Researches of the Rev. E. Smith and H. G. O. Dwight in Armenia Including A Journey Thorough Asia Minor*, C. I-II, New York 1833.

Southgate, H., *Narrative of a Tour Through Armenia, Kurdistan, Persia and Mesopotamia*, C. I, New York 1840.

Süleymaniye Mahallesi Eski Muhtarı (Ali Gürcan Erkan) (28.04.2020).

Tozlu, Selahattin, *XIX. Yüzyılda Gümüşhane*, Erzurum 1998.

Tuncel, Metin, "Türkiye de Yer Değiştiren Şehirler Hakkında Bir İlk Not", *İstanbul Üniversitesi Coğrafya Enstitüsü Dergisi*, S. 20-21, (1977), s. 119-128.

Uğur, Yunus, "Şehir Tarihi ve Türkiye'de Şehir Tarihçiliği: Yaklaşımlar, Konular ve Kaynaklar", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, C. III, S. 6, (2005), s. 9-26.

Uluatam, Ela, "Türkiye'de Elektrik Piyasasında Özelleştirme Süreci", *Ekonomik Forum Dergisi*, (Mart 2011), s. 56-63.

Uschakoff F., *Geschichte der Feldzüge in der Asiatischen Türke-i, Während der Jahre 1828 und 1829, Leipzig 1838.*

Üçüncü, Uğur, *Milli Mücadele Yıllarında Gümüşhane*, Trabzon 2018.

Wagner, M., *Travels in Persia, Georgia and Koordistan; with Sketches of the Cossacks and the Caucasus*, C. II, London 1856.

Yılmaz, Osman, "Gümüşhane'nin Sanayi Faaliyetleri ve Potansiyeli", *Geçmişte ve Günümüzde Gümüşhane (13-17 Haziran 1990)*, Ankara 1991, s. 287-305.

Zaman, Mehmet – Doğanay, Serkan, "Şehir Coğrafyası Açısından Bir İnceleme: Gümüşhane" *Doğu Coğrafya Dergisi*, S. 3, (2000), s. 245-185.

İnternet Kaynakları

<https://www.aa.com.tr/tr/ekonomi/turkiyenin-pestil-ve-komesi-gumushaneden/891710> (27.05.2020).

<https://www.gumushane.bel.tr/2/haber/detay/171/modern-pazaryeri-projesi-start-aliyor/> (04.06.2020).

<https://www.gumushane.bel.tr/2/haber/detay/188/belediyenin-cilgin-projesi/> (04.06.2020).

<https://www.gumushane.bel.tr/2/haber/detay/317/belediyeden-konut-atagi/> (07.06.2020).

<https://www.gumushane.bel.tr/2/haber/detay/417/sehir-merkezindeki-ahirlar-kaldiriliyor/> (07.06.2020).

<https://www.gumushane.bel.tr/2/haber/detay/417/sehir-merkezindeki-ahirlar-kaldiriliyor/> (07.06.2020).

<https://www.gumushane.bel.tr/2/haber/detay/513/gumushane-tokiyi-bekliyor/> (07.06.2020).

<https://www.gumushane.bel.tr/2/haber/detay/783/toki-basvurulari-18-ekimde-basliyor/> (07.06.2020).

<https://www.gumushane.bel.tr/gumushane-rehberi/nufus/> (07.06.2020).

<https://www.haberturk.com/gumushane-haberleri/70830568-bahcecik-barajinda-calismalar-suruyorgumushaneye-icme-suyu-saglayacak-olan-barajda-2020> (04.06.2020).

<https://www.hurriyet.com.tr/gumushane-belediyesinin-iki-projesi-onaylandi-37024676> (10.06.2020).

<https://www.gumushane.bel.tr/2/haber/detay/183/harsit-kanalizasyon-atiklarindan-temizlenecek/> (10.06.2020).

<https://www.gumushane.bel.tr/2/haber/detay/293/kanalizasyon-projesi-suruyor/> (10.06.2020).

<https://www.kulturportali.gov.tr/turkiye/gumushane/fotograflar> (11.01.2020).

- <https://www.milliyet.com.tr/ekonomi/gumushane-ye-dev-madencilik-yatirimi-1381215> (27.05.2020).
- <https://www.milliyet.com.tr/yerel-haberler/gumushane/harsit-islak-projesi-devam-ediyor-10038296> (08.06.2020).
- <https://www.toki.gov.tr/illere-gore-projeler> (11.06.2020).
- <http://kozaaltin.com.tr/operasyonlar-ve-projeler/mastra-altin-madeni/> (27.05.2020).
- <http://oidb.gumushane.edu.tr/media/uploads/oidb/files/2018-2019-egitim-ogretim-yl-kaytl-oldugu-ile-gore-ogrenci-saylar.pdf> (11.06.2020).
- <http://www.gumushane.gov.tr/turkiyede-uretilen-pestil-ve-komenin-3-kati-gumushanede-uretiliyor> (27.05.2020).
- <https://earth.google.com/web/@40.44015195,39.49363161,1369.39902485a,4390.11470825d,35y,-8.23671458h,52.49892559t,0r> Google Eart (30.04.2020).
- <https://www.gumushane.bel.tr/gumushane-rehberi/nufus/> (02.11.2022).
- <https://www.gundogumu.com/gumushane-belediyesi-yeni-hizmet-binasina-tasindi/> (07.03.2022).
- <http://www.gumushane.gov.tr/genclik-parki-projesi-temel-atma-toreni> (28.02.2022).
- <http://www.radikal.com.tr/gumushane-haber/gumushaneyeye-genclik-merkezi-yapimi-1324116/> (04.03.2022).
- <https://www.gumushane.bel.tr/2/projeler/10/genclik-parki-projemiz/> (25.02.2022).
- https://www.gumushane.gen.tr/index.php?ind=news&op=news_show_singl&ide=12784 (07.03.2022).
- <http://oidb.gumushane.edu.tr/media/uploads/oidb/files/2018-2019-egitim-ogretim-yl-kaytl-oldugu-ile-gore-ogrenci-saylar.pdf> (10.06.2022).

Extended Abstract

Cities give us information about the world in which they exist. There are two elements that determine the character of cities since the first ages when the phenomenon of urbanization began. One of them is people and the other is place. While people impose their character on the places they choose for settlement, they build it with their understanding and perception. In this regard, Mumford's statement "Each generation writes its biography on the buildings they build" is noteworthy in terms of reflecting the meaning people ascribe to cities.

Gumushane is one of the rare cities in Anatolia in terms of character and location. The city, which was founded in the 16th century in the area known today as the Süleymaniye district, began to move to the edge of the Harşit River from the end of the 19th century. It took on a different character by being influenced by the military, social and economic events that took place during the First World War and the National Struggle. For this reason, it is possible to divide the city history of Gumushane into two different times and places.

Gumushane has been a city where silver and gold mines were mined and trade was lively since it was on the transit route of the silk road until the 20th century. In Gumushane, which was an industrial city during the Ottoman period, Muslims, Armenians and Greeks have kept one of the most beautiful examples of Ottoman civilization alive for centuries. However, since the end of the 19th century, the reasons such as the loss of the economic value of the mines in the region, the construction of the transit road in the Harşit valley and the construction of military-property buildings along the valley brought the shift of the city center to the Harşit valley. After the military and civil buildings, especially the government building, were moved to the Harşit valley, the civil servants and people working in these offices started to settle here. Thus, the importance of the city center gradually decreased and the city began to take shape in the Harşit valley. However, this transition took time and was gradual.

It was the central authority that determined the development process of the city center in Gumushane in the Harşit valley. The mosque, which was in the center of the city until the 19th century, was replaced by government buildings in this period. Local administrators of

the period tried to manage this transition as much as possible. For this reason, it is possible to say that there are traces of the western style city understanding of the Tanzimat period in the shaping of the new city.

The population of the city, which was 3,125 in the early years of the Republic, is around 41,000 today. In the first periods of the republic, most of the people of the city made their living mostly from agriculture. The fact that the city was deprived of cultural land brought with it the preoccupation of the people with fruit growing and forestry of a primitive nature, which is not of great importance. During this period, small manufacturing shops such as shoemaking, tinsmithing, coppersmithing, locksmithing, electricity and welding continued to exist in the city, since there were no large industrial branches in the city. This situation continued until 1968. Since 1968, Gümüşhane has been included in the list of provinces with first degree development, which brought a partial vitality and diversity in the city's economy. However, despite these incentives, no significant investments were made in Gumushane until 1980. For this reason, most of the population had to continue to earn their living from agriculture. The limited agricultural land in the city and the gradual fragmentation of the existing lands through inheritance law caused the people to experience financial difficulties. The fact that the economic investments that will provide a job area for the increasing population did not materialize at the desired rate brought about the migration of the people to big cities such as Istanbul, Ankara, Bursa, İzmir, Trabzon.

With the proclamation of the Republic, urban development planning studies started in Gumushane as well as in the whole country. However, there is not enough information about the development plans of this period. The first detailed zoning plan of the city belongs to 1967. In this plan, it is predicted that the development area of the city will be approximately 11 km². However, today the city, which is developing in the southwest direction, is spread over an area of more than 15 km².

In the first years of the Republic, some of the municipal activities in the city were carried out with the help of the central authority, due to the limited possibilities of the Municipality. The provincial bank, the special provincial administration and the governor's office provided

great support, especially in the realization of the large investments required for the city.

Today, there are 20 districts in the city. Districts established on the banks of the Harşit River are mostly shaped according to the flow of the river and the structure of the land. In recent years, it has been preparing some urban transformation projects with the contributions of Gumushane Municipality and TOKİ. With these projects, the houses called slums in the city are demolished within the scope of urban transformation and multi-storey modern houses are built in their place. Despite all this, the areas where the people can perform their social activities are limited in the city center today. The people of the city try to carry out their picnics and nature trips in recreational areas such as the urban forest and the Karşıka nature park.

In recent years, some urban transformation projects have been carried out under the leadership of official institutions in order to make the city more livable. Institutions such as TOKİ and Gumushane Municipality, Gumushane University, Special Provincial Administration, State Hydraulic Works, Environment and Urbanization Directorate lead these projects. The projects aim to solve the infrastructure problems in the city and to prevent squatting. However, the city's location in a difficult geography, limited opportunities, and some economic and political concerns prevent the desired efficiency from these studies.

The main objective of this study is to reveal the physical, social and economic development process of the city of Gumushane from the first years of the republic to the present day.

Araştırma Makalesi/Research Article

19. Yüzyılda Mardin ve Çevresinde Salgın Hastalıklar

Arzu Şahin*

(ORCID: 0000-0003-4854-0076)

Makale Gönderim Tarihi

26.07.2022

Makale Kabul Tarihi

21.12.2022

Atıf Bilgisi/Reference Information

Chicago: Şahin, A., "19. Yüzyılda Mardin ve Çevresinde Salgın Hastalıklar", *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 7/Özel Sayı: Dr. Mahmut Kırkpınar'a Armağan: 1921-1949.

APA: Şahin, A. (2022). 19. Yüzyılda Mardin ve Çevresinde Salgın Hastalıklar. *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 7 (Özel Sayı: Dr. Mahmut Kırkpınar'a Armağan), 1921-1949.

Öz

Anadolu'nun güneydoğusunda yer alan Mardin, *Mardin-Midyat* eşliğinin güney yamaçları üzerinde bulunmaktadır. Coğrafi konumu itibariyle, tarih boyunca birçok medeniyetin geçiş güzergâhında yer almıştır. Mardin, Osmanlı'nın 1515 yılında gerçekleştirdiği Çaldıran Zaferi neticesinde, devletin hâkimiyeti altına girmiş ve Diyarbakır Eyaleti'ne bağlı bir sancak merkezi olarak idari teşkilattaki yerini almıştır.

Kısa süre içerisinde geniş coğrafyalara yayılan salgın hastalıklar, toplu ölümlere ve ciddi sağlık sorunlarına sebebiyet vermektedir. Tarihte yaşanan kıtlık, kuraklık, sel felaketi, çekirge istilası gibi tabii afetlerin yanında *veba (taun)*, *kolera*, *sıtma*, *frengi*, *çiçek* vb. daha birçok salgın hastalıklar büyük tahribatlara yol açmıştır. Bu tahribatlar da toplumları iktisadi, sosyal ve kültürel açıdan etkilemiştir.

---

* Dr. Öğr. Üyesi, Fırat Üniversitesi, İnsani ve Sosyal Bilimler Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye, arzusahin@firat.edu.tr.

Assist. Prof. Dr., Fırat University, Faculty of Humanities and Social Sciences, Department of History, Türkiye.

Mikro düzeyde ele alacağımız Mardin, veba ve kolera başta olmak üzere çeşitli salgın hastalıklardan etkilenen yerler arasındadır. Bu çalışmada 19. yüzyıl boyunca Mardin ve çevresinde görülen hastalıklar, bu hastalıklara karşı alınan tedbirler, uygulanan tedaviler, karantina uygulaması, tahaffuzhanelerin (karantina yeri) tahsis edilmesi gibi hususlar ele alınacaktır. Mardin ve çevresinde salgınlardan kaynaklı kültürel, sosyal ve ekonomik değişimler üzerinde de durulması amaçlanmaktadır.

Araştırmamıza esas teşkil edecek kaynakların başında Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi'ndeki belgeler gelmektedir. Bunun yanı sıra çalışmamız, döneminde kaleme alınan eserler ile araştırma ve inceleme kaynaklarla da desteklenecektir.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Devleti, Mardin, Salgın Hastalıklar, Kolera, Veba.

Epidemic Diseases in and Around The City of Mardin in the 19th Century

Abstract

Located in the Southeastern Anatolian Region, the city of Mardin resides on the southern slopes of the *Mardin-Midyat* border. Thanks to its geographical location, the city has been on the transit route of many civilizations throughout history. As a result of the victory of the Ottoman State in the Battle of Chaldiran in 1515, the city of Mardin came under the rule of the state and took its place in the administration organization as a Sanjak Center affiliated to the Province of Diyarbakır.

Epidemics that spread to large geographical regions in short periods cause mass deaths and serious health problems. In addition to natural disasters such as famine, drought, flood, locust attacks, etc. many epidemic diseases such as *plague*, *cholera*, *malaria*, *syphilis*, and similar diseases cause great destruction. These destructions also affect societies economically, socially, and culturally.

The city of Mardin, which will be investigated in this study at a micro level, is among the places affected by various epidemic diseases, especially plague and cholera. In this study, the diseases observed in and around the city of Mardin in the 19th century, the measures taken against these diseases, the treatment methods, the quarantine implementations, the allocations of quarantine stations will be evaluated. In the current study, it is also aimed to focus on the cultural, social, and economic changes caused by the epidemics in and around the city of Mardin.

The documents in the Presidential Ottoman Archive are the primary sources that will form the basis of our study. Furthermore, our study will be supported by the previous studies conducted during the period in question in addition to the research and investigation resources.

Keywords: Ottoman State, Mardin, Epidemic Diseases, Cholera, Plague.

Giriş

İnsanlık tarihi kadar eskiye dayanan salgın hastalıklar¹, tarih boyunca var olmuş ve var olmaya devam etmektedir. Kısa sürede geniş coğrafyalarda yayılma imkânı bulan ve tabiatın kendi iç dinamiklerinden kaynaklanan salgın hastalıkların kitlesel ölümlere yol açtığı bilinmektedir.

Tarihi dönemler içerisinde görülen kıtlık, kuraklık, çekirge istilası, deprem, sel felaketi gibi tabii afetler² ile birlikte birçok salgın hastalık ortaya çıkmış ve toplumları sosyal, kültürel, ekonomik, psikolojik vs. yönden etkisi altına almıştır. Yaşanan bu felaketler, insan nüfusunu azalttığı gibi çeşitli göç hareketine ve ticari faaliyetlerin durma

---

¹ Salgın hastalıklarla ilgili çalışmalar için bkz. Daniel Panzac, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Veba (1700-1850)*, çev. Serap Yılmaz, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1997; Gülden Sarıyıldız, "XIX. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğunda Kolera Salgını", *Tarih Boyunca Anadolu'da Doğal Afetler ve Deprem Semineri (22-26 Mayıs 2000) Bildiriler*, İstanbul, 2001, s. 309-319; Nuran Yıldırım, "İstanbul'un Kolera İle Tanışması: 1831 Salgını", *Toplumsal Tarih*, S. 316, Nisan, 2020, s. 62-66; Nuran Yıldırım, *İstanbul'un Sağlık Tarihi*, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2010; Orhan Kılıç, *İnsanlığın Ölümle İmtihanı Mikrop, Salgın ve Toplum*, İstanbul, 2021; Yıldırım, Nuran, "Osmanlı Coğrafyasında Karantina Uygulamalarına İsyancılar: Karantina İstemezük", *Toplumsal Tarih Dergisi*, S. 150, İstanbul, 2006, s. 18-27. Orhan Kılıç, "Orta ve Yeniçağlarda Salgın Hastalıklar, Göç ve İskân", *Geçmişten Günümüze Göç II*, ed. Prof. Dr. Osman Köse, Samsun, 2017, s. 1237-1247. Orhan Kılıç, "Tarihte Küresel Salgın Hastalıklar ve Toplum Hayatına Etkileri", *Küresel Salgının Anatomisi İnsan Ve Toplumun Geleceği*, Editörler: Prof. Dr. Muzaffer Şeker, Prof. Dr. Ali Özer, Dr. Cem Korkut, TÜBA, Ankara, 2020, s. 15-53.

² İbrahim Yılmazçelik, "XVIII. Ve XIX. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nde (Anadolu'da) Meydana Gelen Tabii Afetler", *XIV. Türk Tarih Kongresi, 9-13 Eylül 2002 Ankara*, II. Cilt, I. Kısım, Ankara, 2005, s. 665-693. Ayrıca konuyla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Ünal Taşkın, "Osmanlı Devleti'nin Son Yıllarında Palu'da Tabii Afetler (1858-1910)", *Fırat Üniversitesi Harput Araştırmaları Dergisi*, c. V, S. 2, Elazığ, 2018, s. 73-81; Sabri Mengirkaon, *19. Yüzyılda Diyarbekir'de Kıtlık*, Mardin Artuklu Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Mardin, 2021.

noktasına gelmesine de sebep olmuştur. Nitekim Çekirge istilası ve yağış yetersizliğinden kaynaklanan kuraklıklar kıtlık dönemlerinin yaşanmasına zemin hazırlamıştır. Bu kıtlık dönemlerinden en önemlisi kuraklığa bağlı olarak Suriye ve Irak'ın kuzey tarafları ile Anadolu'nun güneydoğusunda yaşanan kıtlıktır. 1757-1758 senesinde Diyarbakır, Urfa ve Musul çevresinde görülen kıtlık nedeniyle halk yerini yurdunu terk etmek zorunda kalmıştır³. Aynı zamanda açlık ve yokluk salgın hastalıkları beraberinde getirmiştir.

Aynı şekilde 1827 ve 1828 yıllarında yaşanan çekirge istilasında, özellikle hasat zamanlarında çekirgelerin çöl tarafından sürüler halinde gelerek ekili arazileri, bağ ve bahçeleri talan etmesi, kıtlıkla karşı karşıya kalan halkın Diyarbakır tarafına doğru göç etmesine sebep olmuştur⁴. Bir diğer örnek, Dicle Nehri'nin taşmasıyla yaşanan sel felaketinin, Bağdat'ta meskûn olan ahalinin 3/1'ini yok etmesi, bir kısmını ise veba hastalığından kırıp geçirmesi teşkil eder⁵. 1802 senesinde bu bölgede yaşanan veba salgınında, sadece Bağdat şehrinde günde 60-70 kişinin hastalık sebebiyle vefat ettiği ve bu konuda Bağdat Valisi Süleyman Paşa'nın çaresiz kaldığı ifade edilmektedir⁶. Yine 1830 senesinde görülen veba salgınında, Bağdat ve çevresindeki halkın perişan bir vaziyette olduğu, iktisadi faaliyetlerin durduğu bilinen bir gerçektir⁷.

Yüzyıllardır insanlığı dehşete düşüren veba salgınları, 19. yüzyılda etkisini yavaş yavaş kaybederken, yerini koleraya bırakmıştır. Hindistan'dan dünyaya yayılan kolera'nın Osmanlı topraklarına sirayet etmesiyle birlikte; 1817, 1829, 1852, 1863, 1881 ve 1899 gibi zaman aralıklarında kolera salgınları yaşanmış ve toplu ölümler meydana gelmiştir⁸. Hastalığın kısa sürede yayılmasında; hastalıklı kişilerle

³ Panzac, *a.g.e.*, s. 10-11.

⁴ Abdüsselam Efendi'nin Mardin Tarihi, haz. Hüseyin Haşimi Güneş, İstanbul, 2007, s. 113.

⁵ Abdüsselam Efendi'nin Mardin Tarihi, s. 116.

⁶ Ahmed Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, c. 4, İstanbul, 1994, s. 1836-1837.

⁷ Yılmazçelik, "XVIII. Ve XIX. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nde (Anadolu'da) Meydana Gelen Tabii Afetler", s. 683.

⁸ Gülden Sarıyıldız, "Karantina", *DİA*, c. 24, İstanbul, 2001, s. 463. Osmanlı topraklarında ilk defa 1822 senesinde görülen kolera salgın hastalığı, Basra Körfezi'nden Bağdat yoluyla Anadolu'ya sirayet etmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz.

temasta olmak, hastaların eşyalarını kullanmak ve kalabalık ortamlarda bulunmak en önde gelen sebepler arasında yer almaktaydı. Bununla birlikte tüccar kafileleri, kervanlar, ulaklar, göçebeler ve yolcular gibi sürekli olarak gidip gelenlerin bulunması, hastalığın yayılmasını kolaylaştırmaktaydı⁹. Özellikle kervanlar geçtikleri yerlerde konaklamak suretiyle ahali ile yakın temasta bulunarak, hastalıkların hızla yayılmasına sebep olmaktadır.

Mardin ve Çevresinde Salgın Hastalıklar

Veba (Taun)

Osmanlı kaynaklarında *illet-i veba*, *taun*, *illet-i müdhıse* olarak da adlandırılan veba, *yersinia pestis*¹⁰ adı verilen bir bakteri türünün sebep olduğu bir enfeksiyon hastalığıdır. Kasık, koltuk altı ve boyunda *hıyarcık* denilen ağrı ve şişlerle kendini gösteren hastalık¹¹, esas itibariyle fareler başta olmak üzere kemirgenlerden pireler aracılığıyla insanlara bulaşmaktaydı.

Mevsim değişikliklerinin veba salgını üzerinde etkisinin olduğu bilinmektedir. Sıcaklık ve nem artışı, vebanın ortaya çıkması ve yayılmasına uygun bir ortam sağlamaktaydı¹². Nitekim hastalık, sıcaklıkların yükselmeye başladığı bahar ve yaz aylarında artarken, kış aylarında düşme eğilimi göstermekte idi.

19. yüzyıl boyunca çeşitli aralıklarla veba salgınları yaşandığı, ancak etkisini giderek kaybettiği bilinmektedir. Bu dönemde en önemli salgınlar, 1812-1819 ve 1835-1838 senelerinde yaşanmıştır¹³. Hastalığın Mardin ve çevresine sirayet etmesi, Irak coğrafyasında

---

Sarıyıldız, "XIX. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğunda Kolera Salgını", s. 310; Mesut Ayar, *Osmanlı Devletinde Kolera İstanbul Örneği (1892-1895)*, İstanbul, 2007, s. 22-23.

⁹ Ayrıntılı bilgi için bkz. Panzac, *a.g.e.*, s. 96-99.

¹⁰ 1894'te Fransız bilim insanı Dr. Alexandre Yersin tarafından bulunan bir basildir. Nühket Varlık, *Akdeniz Dünyasında ve Osmanlılarda Veba 1347-1600*, çev. Hazal Yalın, İstanbul, 2017, s. 63.

¹¹ Hıyarcıklı veba; baş, kol ve bacaklarda ağrı ile kendini gösterir. Kasık, koltuk altı ve boyundaki bezler şişer. Veba basili kana geçtiğinde kalp zayıflar ve hastanın durumu kötüleşir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Meclis-i Umur-ı Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye, *Veba*, İstanbul, 1326, s. 1; Varlık, *a.g.e.*, s. 24.

¹² Panzac, *a.g.e.*, s. 43.

¹³ Nühket Varlık, "Tâun", *DiA*, c. 40, İstanbul, 2011, s. 176.

görülen salgınla doğru orantılıdır. Zira bu bölgede görülen herhangi bir salgın hastalık, kolaylıkla Mardin ve çevresinde yayılma imkânı bulmaktaydı. 1821 senesinde Basra'da başlayan veba, kısa sürede Bağdat, İran, Musul, Mardin, Halep, Hama ve Humus'a kadar ilerleme kaydetmiştir. Ağustos 1822 tarihinde bir ay içinde sadece Mardin'de 500 kadar kişinin vefat ettiği ifade edilmektedir¹⁴. Özellikle Mardin şehrinin, Bağdat'a giden kervan yolu üzerinde bulunması, salgının bu çevrede yayılmasını kolaylaştırmaktaydı.

İnsanların kitleler halinde ölümüne sebep olan her afet; belirli oranda nüfus, iş gücü ve vergi gelirlerinin azalması anlamına gelmekteydi. Nitekim salgın hastalık dönemlerinde hastalıktan kaçıp kurtulmak amacıyla göçlerin yaşandığı görülmektedir¹⁵. Bu göç dalgasına engel olmak amacıyla devlet tarafından, salgından etkilenen ve kaçma eğiliminde olan ahalinin ödemekle mükellef olduğu bir kısım vergi yükümlülüklerinde belirli bir süre muafiyet uygulandığı tespit edilmektedir.

Osmanlı Devleti'nin birçok şehrinde¹⁶ olduğu gibi Mardin ve çevresinde de yaşanan kıtlık, salgın hastalık gibi tabii afetler, bölgede bir nüfus hareketliliğinin yaşanmasına sebep olmuştur. Bu iç göç neticesinde bazı köylerin, tamamen boşaldığı ifade edilmektedir¹⁷. 1762 senesinde Diyarbakır Eyaleti'nde yaşanan ve 50 bin kişinin ölümüne sebep olan veba salgınının Mardin'e sirayet ettiği ve halkın

¹⁴ Abdüsselam Efendi'nin *Mardin Tarihi*, s. 106.

¹⁵ Orhan Kılıç, "Salgın Hastalıkların Osmanlı Vergi Düzenine Etkisi", *Üçüncü İktisat Tarihi Kongresi Bildirileri 1*, İzmir 25-27 Nisan 2019, İzmir, 2019, s. 374-375.

¹⁶ Salgın hastalık sebebiyle birçok Osmanlı şehrinde ahalinin yerleşim bölgelerini terk etmek zorunda kaldıkları hususuna dair ayrıntılı bilgi için bkz. Kılıç, "Orta ve Yeniçağlarda Salgın Hastalıklar, Göç ve İskân", s. 1242-1243; Ercüment Topuz, "XIX. Yüzyılda Antep (Ayıntab) Örneği Üzerinden İlet-i Kolera ile Mücadele", *Tarihten Günümüze Ayıntab – Gaziantep*, Ankara, 2018, s. 240-241; Hasan Ali Cengiz, "XIX. Yüzyıla Kadar Edirne'de Görülen Salgın Hastalıklar", *Vakanüvis - Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, S. 2, Güz 2020, s. 518; Engin Çetin, "1812-1814 Veba Salgınının Üsküdar'a Tesirleri", *Uluslararası Üsküdar Sempozyumu X 19-20-21 Ekim 2018 Bildiriler*, ed. Dr. Coşkun Yılmaz, İstanbul, 2019, s. 197-198; Mehmet Yaşar Ertaş – Fatma Yıldız, "19. Yüzyılda Anadolu'da Sıtmanın Görüldüğü Yerler ve Alınan Önlemler", *Tarihsel Süreçte Anadolu'da Sıtma*, Ankara, 2017, s. 223-245.

¹⁷ Mehmet Yavuz Erler, *Osmanlı Devleti'nde Kuraklık ve Kıtlık Olayları (1800-1880)*, İstanbul, 2010, s. 95-97.

can korkusuyla yerini yurdunu terk etmek zorunda kaldığı bilinmektedir¹⁸. Yine 1799-1800 senelerinde Diyarbakır, 1801-1802'de Bağdat çevresinde yaşanan salgınlar neticesinde şehir nüfusu azaldığı gibi iktisadi faaliyetler de durma noktasına gelmiştir¹⁹.

Bu dönemde Mardin ve çevresinden toplanması gereken bazı vergi gelirleri, Musul ve Bağdat gibi kalelerin tamir masraflarında kullanılmaktaydı. Ancak salgın hastalıkla mücadele söz konusu olduğunda *salyane* nevi vergilerden ödeme yükünün bir süreliğine kaldırıldığı veya ileri bir tarihe ertelendiği anlaşılmaktadır. Mesela 27 Aralık 1787 (17 Rebi'ü'l-evvel 1202) tarihli bir kaimede; Bağdat Kalesi masraflarında kullanılmak üzere Mardin Mukataası'ndan talep edilen irsaliye malının “*bu bela gidinceye dek*” alınmadığı bildirilmekteydi. Ayrıca Diyarbakır Valisi Ebubekir Paşa tarafından talep edilen *imdâd-ı seferiyye*²⁰ akçesinden Mardin payına düşen 4 bin kuruşun ödenmesi de geciktirilmiştir²¹.

Salgın hastalık sebebiyle vergi muafiyetinin uygulandığına dair örnekleri çoğaltmak mümkündür. 16 Ağustos 1800 M. (25 Rebi'ü'l-ahir 1215 H.) tarihli arzuhalde; Musul Kalesi'nin tamir masrafı olarak belirlenen 344.608 kuruş meblağın toplanması gerektiği halde Mardin, Musul, Cezire ve İmadiye'de *illet-i tâun* ve *vebadan* dolayı ahalinin çok zor şartlar altında olduğu bildirilerek, bu meblağdan affedilmelerini talep etmişlerdir²².

¹⁸ İbrahim Yılmazçelik, “XIX. Yüzyılda Diyarbakır Eyaletinde Yönetim-Halk Münasebetleri”, *Bayram Kodaman'a Armağan*, Samsun, 1993, s. 373.

¹⁹ İbrahim Yılmazçelik, “XVIII. Ve XIX. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nde (Anadolu'da) Meydana Gelen Tabii Afetler”, s. 682-683. Abdulgani Efendi (Abdulgani Fahri Bulduk), 1798 senesinde yaşanan veba salgınının Mardin'i kırıp geçirdiği bilgisini vermektedir. Bkz. Abdulgani Efendi, *Mardin Tarihi*, haz. Burhan Zengin, Ankara, 1999, s. 191-192.

²⁰ Sefer zamanlarında savaş masraflarının karşılanması amacıyla halktan alınan örfi nitelikli vergilerdir. Bkz. Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, c. II, İstanbul, 1993, s. 63; Mehmet Ali Ünal, *Osmanlı Tarih Sözlüğü*, İstanbul, 2011, s. 347.

²¹ Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), *Hatt-ı Hümayûn (HAT)*, 24 / 1227-B. 27 Aralık 1787 / 17 Rebi'ü'l-evvel 1202 tarihli kaime.

²² “*Defter-i mezkûr mucebince kal'a-yı mezkûre tamirinin takdim olunan mesârifatı üç yüz kırk dört bin altı yüz sekiz guruş meblağ olub bu kadar mebâliği cümlesinin tedbir ve tedarikine ne mesned-i âlilerinde ve ne ahali ve sekenede imkân ve takdir-i devlet-i aliyyeleri muavenetine muhtaç olduğu zahir ve ayan ise dahî devlet-i aliyyenin iş bu*

Aynı şekilde Bağdat Valisi Davud Paşa tarafından yazılan 2 Temmuz 1829 (29 Zî'l-hicce 1244) tarihli tahriratta; Mardin ve Musul civarında kıtlık hadisesi, çekirge istilası ve veba hastalığının zuhur etmesi sebebiyle halkın perişan bir vaziyette olduğu, esnaf ve tüccardan bir akçe salyanenin dahi toplanmasının mümkün olamadığı bildirilmiştir. Aynı zamanda şark ordusunda kullanılmak üzere kendisinden istenilen 6 bin kese *bedeliye akçesini* vermeye muktedir olmadıkları beyan edilerek, bu konuda kendilerinin affedilmesi talep edilmekteydi²³. Öyle ki bu sene içinde görülen kıtlık ile birlikte yaşanan veba salgını, ahaliyi perişan bir vaziyete getirmiş ve halkın göç etmesine sebep olmuştur. Bu örnekten de anlaşılacağı üzere, yaşanan kıtlık hadisesi neticesinde halkın yetersiz beslenmesi ve gereken temizlik şartlarının sağlanmaması gibi sağlıksız şartlar, bağışıklık sisteminin düşmesine sebep olduğundan hastalıkların daha kolaylıkla yayılmasına elverişli bir ortam hazırlamaktaydı²⁴.

Bu dönemde yaşanan salgınla ilgili olarak Abdüsselam Efendi²⁵, 1827 senesinde görülen salgının öncekilerin aksine Erzurum'dan başlayarak; Diyarbakır, Mardin, Musul ve Bağdat güzergâhında ilerleme kaydettiği ve Musul üzerinden Mardin'e doğru gelenlerin yolda hiçbir kimseyle karşılaşmadıkları bilgisini vermektedir. Aynı zamanda ertesi yıl Mardin Voyvodası Mehmed Said Ağa'nın yanına bir kısım askeri kuvveti almak suretiyle Nusaybin'e gittiği sırada, burada meskûn köy ahalisinin hastalığa yakalanma korkusuyla dağlara kaçtığını ve halkın ambarlarda saklı tuttuğu hububatın, voyvoda tarafından el konulduğunu ifade etmektedir²⁶.

---

gaileri vaktinde bu misillü tekâlif menafi-i sadakat olduğuna kat-ı nazar bu aralıklarda takdirü'llahi teala ..." BOA, AE. SSLM. III, 337 /19476. 16 Ağustos 1800 / 25 Rebi'ü'l-ahir 1215 tarihli arzuhal.

²³ *"Eyalet-i mezkûrenin bi'l-cümle bağat ve mahsûlatına afet-i istila ve mecmu' hasilat ve hayvanatı kaffe-i sekene ve reaya kaht-u gala olmuştur ki ekseri terk-i diyar ve etraf ve eknâfa perakende itdiklerine ilave bu sene-i mübarekede Mardin ve Musul ve Erbil'de illet-i müvehhîşe taun ve veba arızasıyla yevmi iki bin nüfusdan ziyade sedd-i nihada nevâhi ve kurra ahalişi telef ve heba olmuştur"*. BOA, HAT, 810 / 37214. (2 Temmuz 1829 (29 Zî'l-hicce 1244) tarihli tahrirat)

²⁴ Orhan Kılıç, *İnsanlığın Ölümlü İmtihanı Mikrop, Salgın ve Toplum*, s. 20.

²⁵ 1789-1843 yılları arasında yaşayan Abdüsselam bin Ömer El Mardini'nin, *Ümmü'l-İber* adında Araçça kaleme aldığı eserin bir kısmı Mardin tarihine ayrılmıştır.

²⁶ *Abdüsselam Efendi'nin Mardin Tarihi*, s. 112-113.

Salgın hastalık dönemi sona erdiğinde devlet tarafından alınması geciktirilen bu vergilerin birikmiş haliyle yeniden tahsil edilmesi yoluna gidilmekteydi. Ancak bu durum halkın tepkisine yol açtığı gibi, yeniden bir huzursuzluk yaşanmasına sebep olmaktaydı. Mesela 17 Temmuz 1865 (22 Safer 1282) tarihinde Mardin Sancağı'ndan talep edilen 6134 kise meblağın tahsil edilmesi gerektiği halde bu bakayanın ödenmediği ve ahalinin bu duruma karşı çıktıkları anlaşılmaktadır²⁷.

Kolera

Kolera, 1883 senesinde Koch tarafından ilk defa izole edilerek tanımlanan *Vibrio cholera* adı verilen bir bakterinin sebep olduğu öldürücü bir enfeksiyon hastalığıdır. Hastalık, mikrobun bağırsaklara yerleşmesi neticesinde özellikle akut kusma ve şiddetli ishal ile kendini göstermekte idi²⁸.

Koleranın menşesi, Hindistan'da *Aşağı Bengal* adı verilen delta üzerinde bulunan Ganj Nehri ile Brahmaputra Nehri arasındaki araziye dayanır²⁹. Ganj Nehri, Hintlilerce kutsal sayıldığından her sene buraya gelerek ayinlerini icra etmeleri, hastalığın yeniden ortaya çıkarak yayılmasına ve bir pandemi³⁰ halini almasına sebep olmaktaydı.

Kolera vibriyonları adı verilen mikropların su içinde yaşamaya elverişli bir ortam bulmaları, hastalığın sular vasıtasıyla bulaşmasına imkân tanımaktaydı. Özellikle lağım karışan nehir sularının kullanılması,

²⁷ BOA, A. MKT. MHM, 338 / 59. (17 Temmuz 1865 / 22 Safer 1282) "Mardin malından itası lazım gelen 6134 kisenin tahsili ve irsali ol havalıye birkaç seneden berü müstevli olan afetden ve muahharan zuhura gelen gâlâdan nâşi ekser ahalinin öteye berüye gitmelerinden ve kazaların inzibatsızlığından vukua gelmiş bir keyfiyet olduğu ve bu hal tesviye virgülerinde muhalefet ve adem-i itaatlerinden" kaynaklandığı ifade edilmiştir.

²⁸ Ayrıntılı bilgi için bkz. Mesut Ayar, *a.g.e.*, s. 4.

²⁹ Besim Ömer - Akil Muhtar, *Kolera Hastalığında İttihâzı Lazım Gelen Tedâbir Etibbâya Rehber*, İstanbul, 1328, s. 7.

³⁰ Salgın hastalıklar kıtalararası yayıldığında pandemi halini almaktaydı. Bkz. Orhan Kılıç, *Eskiçağdan Yakınçağa Genel Hatlarıyla Dünyada ve Osmanlı Devleti'nde Salgın Hastalıklar*, Fırat Üniversitesi Ortadoğu Araştırmaları Merkezi Yayınları, Elâzığ, 2004, s. 11.

hastalığın intikalinde önemli bir faktördü³¹. Aynı zamanda suyu azalan nehirlerin bir kısmının bataklık haline dönüşmesi de hastalıklar açısından elverişli bir ortam hazırlamaktaydı. Mesela yağış yetersizliğine bağlı olarak Fırat ve Dicle nehirlerinin bir kısmında bataklık alanlarının oluşması üzerine, bu alanların salgın hastalıklara sebebiyet verdiği gerekçesiyle kurutulması yönünde girişimler söz konusudur³².

19. yüzyıl, Osmanlı topraklarında kolera başta olmak üzere salgın hastalıkların sıklıkla yaşandığı bir dönem olmuştur. Bu dönemde kolera salgını, Osmanlı'nın birçok vilayetinde olduğu gibi Diyarbakır ve Bağdat gibi merkezden uzak vilayetlerde de kendini göstermiştir. Mesela Bağdat Vilayeti'nde, 1851 senesi Temmuzundan Marta kadar 9 ay, 1852 senesi Ekiminden 1853 Nisanına kadar 7 ay, 1855 senesi Kasımından 1857 Ocak ayına kadar 15 ay boyunca ve 1857-1859, 1860-1862, 1865-1867 tarihlerinde iki seneyi aşkın bir süre olmak üzere kolera istilaları yaşanmıştır³³. Bununla birlikte 1869 Ekim ayı itibarıyla yeniden başlayan salgın, 3 sene 2 ay boyunca aralıksız devam ederek toplu ölümlere sebep olmuştur. Yaşanan bu son salgından sonra 1889 senesine kadar geçen sürede bu bölgede kolera vakasına rastlanmamıştır³⁴.

Bu kolera istilaları, Hindistan menşeli olup, Basra Körfezi vasıtasıyla Osmanlı topraklarına sirayet etmiştir³⁵. Aşağıdaki harita koleranın

³¹ Besim Ömer - Akil Muhtar, *Kolera Hastalığında İttihâzı Lazım Gelen Tedâbir Etibbâya Rehber*, s. 12-13.

³² Irak bölgesinde hüküm süren koleranın, Fırat Nehri'nin bataklıklarından kaynaklandığı düşüncesiyle bu alanların kurutulması gündeme gelmiş ve masrafları karşılanmıştır. BOA, *DH. MKT, 1666 / 78, 1657 / 14*. 14 Ekim 1889 / 18 Safer 1307 tarihli mazbata.

³³ *Bel_Osm_K.00050*, s. 29. Kolera, Bağdat ve Basra vilayetlerinde istila mıntıkları teşkil ettikten sonra Musul ve Diyarbakır vilayetlerine geçerek, 1866 senesinde büyük tahribata sebep olmuştur.

³⁴ *Bel_Osm_K.00050*, s. 29.

³⁵ 1889 senesinde yeniden ortaya çıkan kolera yine Basra Körfezi kanalıyla her tarafa yayılmıştır. Salgın hastalıkların Irak coğrafyasına kolaylıkla sokulması, Hindistan'la olan bağlantısı sayesinde gerçekleşmekteydi. Bu bağlantıyı Basra Körfezi sağladığı gibi salgın hastalıkların yayılmasına da sebep olmaktadır. Nitekim Hindistan'da zuhur eden herhangi bir salgın hastalık, kısa sürede Basra Körfezi'nden Basra'ya ulaşıp, buradan

dünya üzerinde yayıldığı coğrafyayı göstermektedir. Buna göre kuzey-güney yönünde kıtalararası yayılan salgın hastalık pandemi halini almıştır.

Harita 1: 19. yüzyılda koleranın dünya coğrafyasında yayılması³⁶

İncelenen dönemde sağlık hizmetlerinin yürütülmesi ve salgın hastalıklarla mücadele edilmesi hususunda merkezle yazışmaların devam ettiği ve genel olarak salgının boyutu, alınması gereken tedbirler ve o mahalde görevlendirilecek sıhhiye heyetleri konusunda bilgi alışverişinde bulunulduğu görülmektedir. Özellikle salgın hastalık söz konusu olduğunda vilayetlerde görevlendirilen tabiplerin görevli oldukları mahallin sıhhi durumunu tespit ederek, Karantina Meclisi'ne yazılı olarak bildirmeleri istenilmekteydi³⁷. İlk görevi, hastalıklı olan mahallin çevreyle bağlantısını kesmek olan sıhhiye heyetleri içerisinde Osmanlı uyruklu gayrimüslim hekimler de yer almaktaydı.

---

her tarafa yayılmaktaydı. Basra mevki, Irak coğrafyasına sokulacak istilada en işlek bir kapı vazifesi görmekteydi. Ayrıntılı bilgi için bkz. *Bel_Osm_K.00050*, s. 30-31.

³⁶ Besim Ömer - Akil Muhtar, *Kolera Hastalığında İttihâzı Lazım Gelen Tedâbir Etibbâya Rehber*, s. 240.

³⁷ Gülden Sarıyıldız, "Karantina Meclisi'nin Kuruluşu ve Faaliyetleri", *Belleten*, c. 58, S. 222, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1994, s. 350.

19. yüzyılın ilk yarısında Mardin ve çevresinde karantina usulünün uygulandığını ve gidip gelen yolculardan harç alınması yönünde bazı girişimlerin olduğunu söylemek mümkündür³⁸.

1890 senesi yaz aylarında kolera, Mardin ve çevresinde hüküm sürmekteydi³⁹. Nitekim hastalık, ilk önce Cizre Kazası'na bağlı bir köyde görülünce, durum dâhiliye ve sıhhiye nezaretlerine arz edilmiştir. Bunun üzerine o sırada Halep'te bulunan karantina⁴⁰ tabibi Kurado Efendi'nin Diyarbakır Vilayeti'nde incelemelerde bulunmak üzere görevlendirildiği anlaşılmaktadır. Karantina tabibinin bölgede yaptığı inceleme sonucunda koleraya yakalanan kişi sayısı ile hangi mevkilerde muhafaza kordonlarının oluşturulması gerektiği bildirilmiştir. Buna göre, Musul, Bitlis, Halep, Urfa cihetleriyle, Diyarbakır Sancağı dâhilinde bulunan Derik, Silvan, Yenişehir ile Diyarbakır'a iki saat mesafede yer alan Karaköprü mevkilerinde ve Mardin Sancağı'nın icap eden noktalarında birer muhafızın görevlendirilmesi ve Cizre ile Nusaybin arasında karantina kordonu oluşturulmasına karar verilmiştir⁴¹. Bu şekilde tahaffuz tedbirlerinin uygulanmasına itina gösterildiği⁴² ve denetlemenin yapıldığı görülmektedir.

Karantina kordonu teşkil edilen mevkilerde, hastalık şüphesi taşıyanların muhafaza altına alınarak izlenmesi, kolera'nın yayılmasına engel teşkil ettiği halde, bu bölgede kaçak suretiyle gidip gelenlerin eksik olmaması hastalığın çevreye yayılmasına imkân tanımaktaydı. Zira Cizre'de görülen kolera, alınan tedbirlere rağmen Mardin ve çevresine kolaylıkla sirayet etmiştir.

³⁸ BOA, A. MKT. MHM. 358 / 17. 12 Haziran 1866 / 28 Muharrem 1283.

³⁹ Cizre Kazası'nda 1890 yazında görülen kolera ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Bilal Altan, "XIX. Yüzyıl Sonlarında Cizre'de Kolera Salgını ve Yol Açtığı Tahribat", *Mukaddime*, 10 (1), 2019, s. 37-52. 1890 senesi bahar aylarında Musul'da görülen kolera birkaç ay içinde Mardin, Cizre ve Erbil çevresine sirayet etmiştir.

⁴⁰ Karantina, salgın hastalık olan bir yerden gelen yolcularda hastalığın olup olmadığı anlaşılacak üzere şehir halkından ayrı olarak bir müddet nezaret altında bulundurulmak anlamına gelir. Pakalın, *a.g.e.*, s. 199. Karantina ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Sarıyıldız, "Karantina", s. 463-465; İsmail Yaşayanlar, "Osmanlı Döneminde Uygulanan Deniz Karantinasına İlişkin Bazı Bilgiler", *Âb-ı Hayat'ı Aramak Gönül Tekin'e Armağan*, Yay. Haz. Ozan Kolbaş – Orçun Üçer, İstanbul, 2018, s. 737-761.

⁴¹ BOA, Y. PRK. TKM. 18 / 15. (7 Temmuz 1890 M. 19 Zî'l-kade 1307 H.)

⁴² BOA, DH. MKT. 1744 / 74. (22 Temmuz 1890 / 4 Zî'l-hicce 1307)

18 Temmuz 1890 (30 Zî'l-kade 1307) tarihli Sıhhiye Nezaretine hitaben yazılan tezkirede; koleranın Mardin Kasabası'na bulaştığından bahisle, Mardin ve çevresinde kordonlar tesis edildiği bildirilmekteydi. Özellikle Mardin, Cizre ve Nusaybin'den kolera hastalık mikrobunu taşıyıp, bu kordonlardan kaçak suretiyle geçenlerin olduğu ifade edilerek, hastalığın Diyarbakır'a bulaşmasını engellemek amacıyla bu kordonlarda alınan tedbirlerin sıkılaştırıldığı ve Diyarbakır sur çevresine 10 kadar askeri kuvvetin yerleştirildiği bilgisine yer verilmiştir. Aynı zamanda Mardin dâhilindeki kordonlarda görevlendirilmek üzere üç tabip ile eczacının sevk edilmesi gerektiği halde henüz bu sevk gerçekleşmediğinin haber alınması üzerine yeniden bir tezkere gönderilmiştir⁴³. Özellikle Diyarbakır şehrinde mevcut olan bu surların salgının yayılmasında bir kalkan görevi görerek, sağlık şartlarını muhafaza ettiği bilinmektedir⁴⁴. Hastalığın yayılmasına engel olmak amacıyla kale kapıları kapatıldığı gibi, bölgeye belirli bir askeri kuvvetin yerleştirilmesi de önem arz etmekteydi.

Hastalık görülen mahallerde görevli olan idarecilerin hastalığın seyri konusunda bilgi vermek zorunda bulunmaları ve sıhhi tedbirlerin alınması hususunda birinci derecede yetkili olmaları hasebiyle, herhangi bir görev ihmali veya görevi kötüye kullanma söz konusu olduğunda görevden el çektirildikleri görülmektedir. Mesela Diyarbakır Vilayeti'ne bağlı Nusaybin Kazası'nda kolera hastalığı sebebiyle 200'e yakın kişinin vefat ettiği bilinmesine rağmen, kaza kaymakamı tarafından herhangi bir malumat verilmediği anlaşıldığından kaymakam görevden alınmıştır. Aynı zamanda o bölgede "kolera illet-i

⁴³ BOA, DH. MKT. 1743 / 77. (18 Temmuz 1890 / 30 Zî'l-kade 1307) "Mardin dâhilindeki kordonlar için Diyarbekir Vilâyeti'nce lazım gösterilen üç tabip ile eczacının süratle sevk ve izamı zımında icâb iden memuriyet-i asâkiriyye evâmîr-i şer'iyye itası lüzumu yekdiğerini müteakiben yazılan çend kit'a tezâkir-i acizanemle arz ve izbar kılınmıştır. Zükûr etibba ve eczacıların henüz gönderilmemesinden ve illetin nefsi-i Mardin kasabasında sirayet eylesmesinden dolayı vilâyat-ı müşarûn-ileyhadan dahi alınan telgrafnamede keyfiyet idilmiş ve maslahat fevkalade haiz-i ehemmiyet bulunmak o cihetle işar-ı sabık mahsusı vechile hemen icâb etibbâsına müsaade şayan olunmak babında ..." BOA, DH. MKT. 1743 / 48. 17 Temmuz 1890 / 29 Zî'l-kade 1307 tarihli belgede; Mardin'de ayın 2'sinde koleraya yakalanan 5 kişiden 2'sinin vefat ettiği, aynı tarihte Cizre'de 5, Erbil'de 6 vakanın olduğu bildirilmiştir.

⁴⁴ İbrahim Yılmazçelik, XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır (1790-1840), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1995, s. 246.

müdhîşe ve sariyesinin müstevli olması” yani koleranın bir salgın halini alması nedeniyle bu göreve ehil birinin tayin edilmesi gerektiğine işaret edilmektedir⁴⁵.

Bu dönemde Mardin’deki kolera vakaları hakkında bazı sayısal verilere ulaşılmıştır. 1 Ağustos 1890 tarihli Diyarbakır Vilayeti’nden alınan telgrafnameye göre, Mardin’de kolera yakalanan 19 kişiden 11’inin vefat ettiği anlaşılmaktadır⁴⁶. Özellikle Temmuzun 5’inde görülen 6 kolera vakasından 3’ünün⁴⁷, 21’inde 3 vakadan hepsinin⁴⁸, 26-27 Temmuz arasında 9 vakadan 5’inin vefat ettiği ifade edilmiştir. Nusaybin Kazası’nda ise aynı tarihlerde (28 Haziran - 21 Temmuz arasında) kolera yakalanan 191 kişiden 37’sinin vefat ettiği bilgisine yer verilmiştir⁴⁹. Aynı zamanda Cizre’de 14 Haziran - 30 Temmuz tarihleri arasında, Mardin’de ise ağustosa kadar koleranın devam ettiği ve bundan sonra herhangi bir vakaya rastlanılmadığı bildirilmektedir. Ayrıca karantina müddetinin 5 güne indirilmesi gerektiğinden bahisle, bu hususun etıbbaya iletilmesine karar verilmiştir⁵⁰.

Bu dönemde Erbil’de 6 kişinin kolera yakalandığı ve 13 kişinin ise vefat ettiği bilgisine bakılırsa; vefat sayısının *musab* yani hastalık teşhis

⁴⁵ BOA, DH. MKT. 1749 / 97. 11 Ağustos 1890 / 24 Zî’l-hicce 1307.

⁴⁶ Mardin’de kolera vakaları ile ilgili olarak *musâb* (hastalığa yakalanan), vefiyat (vefat eden) ve *şifayab* (hastalıktan kurtulan) sayıları verilmiştir. 14 Temmuz 1307’de 8 musâb, 5 vefiyat, 3 şifayab; 15 Temmuz’da 1 musâb, 1 vefiyat; 16 Temmuz’da 2 musâb, 2 vefiyat; 17 Temmuz’da ise 8 musâb, 3 vefiyat olduğu bildirilmiştir. BOA, Y. PRK. DH. 3 / 80. 1 Ağustos 1890 M. (14 Zî’l-hicce 1307 H.)

⁴⁷ BOA, DH. MKT. 1744 / 62. 21 Temmuz 1890 / 3 Zî’l-hicce 1307.

⁴⁸ BOA, DH. MKT. 1748 / 15. 5 Ağustos 1890 / 18 Zî’l-hicce 1307.

⁴⁹ Musul Vilayeti’nden alınan telgrafnamede; 26 Temmuz’da Mardin’de 5 musâb, 3 vefat ve Cizre’de 3 musâb, 2 vefat; ayın 27’sinde Mardin’de 4 musâb 2 vefat görüldüğü ve aynı gün Cizre’de vaka olmadığından bahisle, Diyarbakır ve Akra kasabasında 22-24 Temmuz arasında 8 vefatın olduğu bildirilmiştir. Bu verilerle birlikte bir başka belgede 25-28 Temmuz arasında Cizre’de 48 musâb, 56 vefat görüldüğü bilgisine yer verilmiştir. BOA, DH. MKT. 1749 / 103. BOA, DH. MKT. 1742 / 1. 11 Temmuz 1890 / 29 Haziran 1306. (Rumi tarih verilmiştir)

⁵⁰ BOA, DH. MKT. 1759 / 107. 10 Eylül 1890 / 25 Muharrem 1308. Ayrıca 13 Ağustos 1890 / 26 Zî’l-hicce 1307 tarihli bir başka belgede; Dicle Nehri kenarındaki kordon hattı üzerinde bulunan 25 haneli Pur-ı Süfla adlı köyde koleranın hüküm sürdüğü, kolera tutulan 25 kişiden 11’inin vefat ettiği ve kordon sayesinde civar köylerde bulaşık olmadığı bildirilmiştir. 29 Temmuz’da Cizre’de görülen 3 vakadan 1’inin vefat ettiği, Mardin’de ise herhangi bir vakanın olmadığı ifade edilmiştir.

edilen kişi sayısından fazla olması, hastalık mikrobu taşıyarak firar edenlerin ve karantinadan kaçanların olduğunu göstermektedir. Bununla birlikte tabipler ve eczacıların zamanında görev yerine ulaşmaması gibi sebepler de hastalığın çevreye hızla yayılmasında önemli bir faktör olarak karşımıza çıkmaktadır.

1894 senesinde Diyarbakır Vilayeti'nde görülen koleranın Musul tarafına yayılmasına engel olmak amacıyla *tahaffuzhaneler*⁵¹ tesis edildiği görülmektedir⁵². Bunlardan biri de geçici olarak Mardin yolunda yapılmıştır. Diyarbakır Vilayeti'nden gönderilen 6 Ağustos 1895 (25 Temmuz 1311) tarihli telgrafnamede; Diyarbakır'da muayene edilen 5 hastada koleranın müşahade olunduğu ve "*illet-i mezkûrenin hükümferma olduğu*" Halep ve Urfa üzerinden Siverek, Silvan ve Derik kazalarıyla merkez vilayete ulaştığı bildirilmekteydi. Hastalığın daha fazla yayılmasına engel olmak amacıyla Mardin ve Maden sancakları ile Bitlis⁵³ Vilayeti'nin çeşitli mevkilerinde *tahaffuzhane* adı verilen karantina yerleri tesis edilmiştir⁵⁴. Genel olarak şehir dışındaki mevkilerde geçici karantina yerlerinin teşkil edildiğini ve hastalık ortadan kalktığında karantina ve kordon uygulamasına son verildiğini söylemek mümkündür.

⁵¹ Tahaffuz; Arapça sakınmak, korunmak anlamına gelmektedir. Tahaffuzhane ise salgın hastalık ortaya çıktığında karantinaya alınması gereken hastaların belirli bir süre gözetim altında tutularak barındırıldıkları yerlere denilmektedir. Bkz. Pakalın, *a.g.e.*, c. III, s. 373; Ünal, *a.g.e.*, s. 658.

⁵² Ayar, *a.g.e.*, 140-141. Konuyla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Oktay Bozan, "Diyarbakır Vilayeti'nde 1894-1895 Kolerla Salgını ve Etkileri", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, S. 218, İstanbul, 2015, s. 227.

⁵³ Bitlis'te görülen salgınla ilgili olarak bkz. Şeyhmus Bingöl, "Bitlis'te Salgın Hastalıklar Ve Kolerla (XIX. Yüzyılın Sonu-XX. Yüzyılın Başları)" *Tarihi ve Kültürel Yönleriyle Bitlis*, c. II, Editörler: Prof. Dr. Mehmet İnbaşı - Prof. Dr. Mehmet Demirtaş, Ankara, 2019, s. 489-497.

⁵⁴ "*Mardin ve Maden sancaklarıyla Bitlis Vilayeti'nin mevâki-i lazimelerinde karantina vaz'ı ve keyfiyet lazım gelenlere tebliğ olunduğu gibi merkez vilayetde de bir sıhiye komisyonu teşkîli emr-i tahaffuza ve tanzîfata her zamanda ziyade itina idilmiştir şu halde Siverek, Halep ve Hısn-ı Mansur'a karşı tesis idilen tahaffuzhanelere lüzum kalmadığına ve anların ref'iyle tahaffuzhanelerin Mardin ve Maden sancaklarıyla Diyarbakır arasında ve men idilecek tahaffuzhaneler müsârefatına hasr olunmak üzere mukaddema istirham olunan tahaffuzhanelerin süratle itası ...*" BOA, DH. MKT. 411 / 40.

Bu tahaffuzhanelerin işleyişi ve kordon uygulamasında birtakım suistimallerin yaşandığına tesadüf edilmektedir. Mesela Bağdat ve çevresinde 1866 senesinde koleradan eser kalmadığı halde, haksız kazanç elde etmek maksadında olan birtakım kişiler tarafından *“haricden gelenlere karantina icra idilmek üzere mugâyir-i usûl bir takım kordonlar ittihaz olunarak”* karantina ve kordon uygulamasının suistimal edildiği ve ellerinde mürur tezkeresi olanlardan 1’er, olmayanlardan 2’şer kuruş alınarak salıverildiği bildirilmiştir⁵⁵. Ayrıca nizama aykırı olan bu usulsüzlüğün, Diyarbakır valisinin hizmetinde bulunan bir tabip tarafından tayin edildiğine işaret edilmiştir. Zira bulaşıcı bir hastalığı ihbar etmeyen Osmanlı tebaası bir tabibin ihraç edilerek cezalandırılacağı bilinmektedir⁵⁶. Mardin ve çevresinde salgın hastalıktan vefat edenler arasında bazen yanlış teşhis edilenlerin olduğuna dair bilgiler mevcuttur. Mesela 15 Haziran 1866 (1 Safer 1283) tarihinde Cizre Kazası’nda hastalık sebebiyle yaşanan kayıpların tifodan değil koleradan kaynaklandığı anlaşılmıştır⁵⁷.

Salgın hastalık dönemlerinde Mardin ve çevresinde yaşayan gayrimüslimlerin de ödemekle yükümlü oldukları vergilerde bazı muafiyetlerin uygulandığı tespit edilmektedir. Mesela 23 Temmuz 1900 tarihli telgrafnameye istinaden, Mardin patriği tarafından Dâhiliye Nezareti’ne gönderilen arzuhalde; Diyarbakır Vilayeti’ne bağlı Mardin Sancağı’nda, gayrimüslim cemaatler arasında yer alan Ermeni Katolik murahhası ile Süryani Kadim ve Süryani Katoliklerin patrik vekili ve murahhaslarının içinde buldukları vaziyet izah edilmiştir. Buna

⁵⁵ *“Bağdad ve havalisinde kolera illeti kâmilen mündefi olub fakat dâhilinde bir takım karantina ve kordonlar ittihaz olunmuş ve bunlardan sıhhat-i umûmiyeye bir güne faide olmadıktan başka birtakım cahil ve akçe almak arzusunda bulunan kimseler vasıtasıyla icra itdirilmekte bulunmuş olduğundan bu hal beyne’l-ahâli karantinaların itiyadına sekte virmekte idüğü yani birtakım kârbanlar Diyarbekir’den ahali ile ihtilât iderek serbestçe mürur eyledikten sonra zabtiyeler ellerinde değnekler herkesi darb iderek hanlara getirüb yolcuları tahaffuzhaneye nakl ve ufak bir oda derûnunda vaz ile yedinde yol tezkeresi olanlardan bir olmayanlardan ikişer kuruş alub bıraktıkları ve bu tedâbir dahî Diyarbekir valisinin hizmetinde bulunan cahil bir tabibin irae itdiği usul olduğu tafsil ve işar kılınmış ve bu ise bi’l-vücûh mugâyir-i nizâm ve muceb-i asafanem olarak men-i lazime-i halden bulunmuş olmağın icâb iden tenbîhatın icrası zimmında iş bu mazbatanın bir suretinin ...”* gönderilmesi istenilmiştir. BOA, A. MKT. MHM, 354 /14. 9 Nisan 1866 / 28 Mart 1282 tarihli mazbata.

⁵⁶ Sarıyıldız, “Karantina Meclisi’nin Kuruluşu Ve Faaliyetleri”, s. 352.

⁵⁷ BOA, A. MKT. MHM, 358 / 35.

göre, birkaç seneden beri art arda devam eden kıtlık, kolera ve çekirge gibi felaketler sebebiyle ziraat ve ticaretin durduğu ifade edilerek, vergilerini ödemeye muktedir olmadıkları gibi yardıma muhtaç bir hale geldiklerini, bu vergilerden affedilmelerini veya ödemenin ileri bir tarihe ertelenmesini istirham etmişlerdir⁵⁸.

Diğer Salgın Hastalıklar

Mardin ve çevresinde veba ve koleranın haricinde bazı salgın hastalıklar görülmekte idi. Bunlar arasında *sıtma*, *humma*, *çiçek*, *tifo* vs. gibi hastalıklar yer almaktaydı. Sıtmanın, iklim ve çevre koşullarının uygun olduğu ortamlarda ortaya çıkarak salgın halini aldığı bilinmektedir. Evliya Çelebi, Nusaybin'in sıcak ve ağır havasının, hastalığa uygun şartlara zemin hazırladığını ifade etmektedir⁵⁹.

Mardin Sancağı'ndan hastalık görülen mahallerde incelemelerde bulunmak üzere zaman zaman tabiplerin görevlendirildiği anlaşılmaktadır. Mesela 1889 senesinde Mardin'den Siirt'e bağlı Aval Nahiyesi'ne gönderilen tabibin verdiği raporda; 20 haneden oluşan Sacid Köyü'nde devam eden hastalığın *humma*, *tifo*, *ishal* ve *mide iltihabı* olduğu ifade edilerek, bu hastalıklara tutulan 55 neferden 25'inin vefat ettiği, 8 kişinin hastalığı devam etmekle birlikte, geri kalanının sağlığına kavuştuğu; aynı zamanda civardaki başka bir köyde hastalanan 40 neferden 6'sının vefat ettiği bilgisine yer verilmiştir⁶⁰. Aynı şekilde 1 Temmuz 1890 (13 Zi'l-kade 1307) tarihli Diyarbakır Vilayeti'nden alınan telgrafnamede; Cizre'ye gönderilen Tabip Kolağası Mustafa Efendi tarafından yapılan muayenede, genel olarak salgın hastalıktan eser kalmamakla birlikte bazı şahıslarda *humma* ve *sıtma* hastalığının mevcut olduğu bildirilmiştir⁶¹.

⁵⁸ BOA, DH. TMIK. M, 126 / 29. 23 Temmuz 1900 / 25 Rebi'ü'l-ahir 1318.

⁵⁹ Mehmet Yaşar Ertaş – Kağan Eğnim, "Evliya Çelebi Seyahatnamesi'nde Hastalıklar", *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 10, Denizli, 2011, s. 99.

⁶⁰ BOA, DH. MKT. 1601 / 64. 5 Mart 1889 / 3 Receb 1306.

⁶¹ BOA, DH. MKT. 1738 / 16. 1 Temmuz 1890 / 13 Zi'l-kade 1307. "Cizre'ye memuren gönderilen Tabib Kolağası Mustafa Efendi'nin icra eylediği muayenede ael-i sariyeden şimdiki halde bir güne eser olmayub bazı eşhâsda mevcut bulunan hastalığın *humma-yı saibe* ve *sıtma* ve saireden ibaret idüğü bildirildiğine ve keyfiyet nizâm-ı celilelerine de işar olunduğuna dair Diyarbekir Vilâyet-i seniyyesinden çekilen telgrafname leffen savb-ı âli-i asafanelerine irsâl kılınmış olmağla ..."

Bu dönemde vilayet merkezinden alınan bir habere göre; Diyarbakır Vilayeti'ne bağlı üç sancakta çiçek hastalığının zuhur etmesi sebebiyle, birer daimi ve seyyar aşı memurlarının görevlendirilmesi ve Cizre Kazası'na da bir tabibin tayin edilmesi gerektiği bildirilmekteydi⁶². Bu hastalıkların haricinde Mardin'de kuduz vakaları tespit edilmekle⁶³ birlikte, bu hastalığın salgın halini aldığına dair herhangi bir veriye ulaşılmamıştır.

Salgın Hastalıklara Karşı Alınan Tedbirler

Salgın hastalıklardan korunmak için çeşitli tedbirlerin alındığı görülmektedir. Bu tedbirlerin başında hastalığın yayılmasına zemin hazırlayan sebeplerin ortadan kaldırılması gelmekteydi. Veba, kemirgenler vasıtasıyla yayıldığından, bu tür hayvanların girebilecekleri yerlerin titizlikle dezenfekte edilmesi gerekmekteydi. Özellikle tren, gemi gibi araçlarla çok uzak yerlere kadar ulaşabilen bu hayvanların kontrol altına alınması elzemdi.

Bununla birlikte veba mikrobu; çamaşır, yatak takımları, keçe gibi günlük kullanılan eşyalarda kolayca saklanabildiğinden, bulaşık bir yerden gelen yolculara ait eşyaların etüv makinesinden geçirilmek suretiyle temizlenmesi gerekmekteydi. Bu dezenfeksiyon işlemi ile birlikte, hasta ile temastan kaçınmak, gerekli hijyen tedbirlerini almak önem arz etmekteydi⁶⁴.

Osmanlı memleketlerine sirayet eden salgın hastalıklardan korunmak için devlet tarafından alınan başlıca tedbir, *karantina*

⁶² BOA, DH. MKT. 1678 / 50. 2 Aralık 1889 / 8 Rebi'ül-ahir 1307. "Anadolu'nun bazı mahallerinde çiçek hastalığı zuhûr eylediği ihbar olunması üzerine sevk idilen isti'lâma cevaben bu kere Diyarbakır Vilâyeti'nden alınan telgrafnamenin sureti leffen savb-ı saadetlerine müsteban olacağı üzere bazı mahallerde mezkûr hastalık zuhur itmiş ise de telefat vuku bulmaksızın mündefi olduğundan maada mahallerde tabib ve cerrah ve aşıcı bulunmadığından bahisle vilâyeti teşkil iden üç sancak için birer daimi ve seyyar aşı memurlarının ve Cizre Kazası için bir tabibin lüzum-ı tayin ve izâmı ..."

⁶³ Diyarbakır valisi tarafından Dâhiliye Nezâreti'ne yazılan telgrafnamede; on dört gün evvel Mardin'de kuduz bir köpeğin ısırması neticesinde yaralanan İlyas adındaki çocuğun, fukaradan olması sebebiyle tedavisi için Der-saadete gönderilmesi talep edilmiştir. BOA, DH. MKT. 438 / 25. 6 Ekim 1895 / 16 Rebi'ül-ahir 1895.

⁶⁴ Walter Wyman, "The Black Plague", *The North American Review*, c. CLXIV, 1897, s. 449; Walter Wyman, *The Bubonic Plague*, Washington, 1900, s. 16.

*uygulaması*⁶⁵ ve bunun yaygın hale getirilmesi idi. Bu amaçla çeşitli zamanlarda yayınlanan fermanlarda, hastalık vuku bulmadan evvel gerekli tedbirlerin alınmasına dikkat çekilmiş ve karantinanın önemi vurgulanmıştır. 4 Ağustos 1838 (13 Cemaziye'l-evvel 1254) tarihli Sivas Müşiri Vezir Hafız Paşa'ya gönderilen fermanında; veba illetinden korunmak için karantina usulünün yaygınlaştırılması gerektiğine işaret edilerek, hastalığa yakalananların yerinde tespiti ve jurnallere bildirilmesi hususunda o yerin vali, mütesellim ve voyvoda gibi idarecilerinin tam yetkili oldukları bildirilmekteydi. Aynı zamanda hastalıklı kişilerin ortalıkta dolaşmasına müsaade edilmemesi ve mürur tezkeresi olarak seyahatine izin verilenlerin de gidecekleri yerlerde veba hastalığının olup olmadığını kontrol etmeleri emredilmekteydi⁶⁶. Bununla birlikte hastalık son bulduğunda bu karantina ve kordon uygulamasına anında müdahale edilerek son verilmediği aksine bir müddet daha devam edildiği anlaşılmaktadır. Mesela 2 Ekim 1890 tarihli bir telgrafnamede; otuz beş günden beri Mardin Sancağı'nda illetten eser kalmadığı halde bu kordonların kaldırılmadığı bilgisi verilerek, gereğinin yapılmasına işaret edilmekteydi⁶⁷.

Ayrıca salgın hastalık haberi alınır alınmaz civar vilayetlere bilgi verilmekte ve gerekli tedbirlerin alınması yönünde talimatlarla birlikte özellikle temizliğin önemine işaret edilmekteydi. 5 Nisan 1900 (4 Zil-hicce 1317) tarihli Musul Vilayeti'nden gönderilen telgrafnamede; İran mahallinde "*tâun illeti zuhur ettiğinden*" bahisle civarında bulunan mahallerden Mardin, Cizre, Nusaybin ve Derik kazalarınca "*taharet ve nezâfete her vakitden ziyade*" dikkat edilmesi hususu üzerinde durularak, temizlik şartlarının sağlanması için uyarılarda bulunulmuştur⁶⁸. Devlet tarafından bu uyarıların sıklıkla yapılmasının

⁶⁵ Osmanlı Devleti'nde ilk karantina uygulamasının 1831 senesinde Sultan II. Mahmud döneminde gerçekleştirildiği bilinmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Sarıyıldız, "Karantina", s. 463. Ayrıca karantina uygulaması ile ilgili olarak bkz. İsmail Yaşayanlar, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Doğu Karadeniz Sınırında Emraz-ı Sâriye İle Mücadele: Batum Ve Hopa Karantinahaneleri", *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, c. 14, S. 28, Trabzon, 2020, s. 401-412.

⁶⁶ MŞS. Nr. 253, s. 77, b. 224. 4 Ağustos 1838 / 13 Cemaziye'l-evvel 1254 tarihli ferman.

⁶⁷ BOA, DH. MKT. 1766 / 82. 2 Ekim 1890 / 17 Safer 1308.

⁶⁸ BOA, DH. MKT. 2328 / 133. 5 Nisan 1900 / 4 Zil-hicce 1317 tarihli telgrafname.

temel amacı, karantina kurallarının harfiyen uygulanması suretiyle salgın hastalıkların kontrol altına alınmak istenmesiydi⁶⁹.

Aynı şekilde kolera salgınının yayılmasını önlemek amacıyla sıhhiye memurlarına bazı talimatlar verildiği görülmektedir. Bu talimatlar arasında;

- Kolera salgını olan mahallerde görevlendirilen sıhhiye heyetleri tarafından, hastalığa yakalanan kişilerin gerek hanelerinde ve gerekse başka bir mahalde kordon altına alınmak suretiyle tecrit edilmesi ve tedavi altına alınması,

- Hastalık bulaşan haneler ile civar meskenlerin kireç⁷⁰ gibi maddeler ile dezenfekte edilmesi,

- Kolera zuhur eden kasaba ve köyler ile aşiretlerin bulunduğu mahallerde, mahalli hükümetler ile aşiret reisleri marifetiyle dezenfeksiyon işlemi yapılması ve özellikle içme sularının muayene edilmesi,

- Suların kaynatılmak suretiyle içilmesinin ahaliye tavsiye edilmesi,

- Etibbanın her gün düzenli olarak heyet-i sıhhiye riyasetine konu hakkında telgrafla malumat vermeleri,

- Hastalık için gerekli olan ilaçların temini ve mahalli hükümetler tarafından tedarik edilmesi,

- Salgın hastalık sebebiyle vefat edenlerin kontrollü bir şekilde defnedilmesi,

- Bulaşık bir yerden gelerek karantinaya alınanların, tahaffuzhane memurları tarafından kayıt altına alınması,

- Kolera vakaları hakkında jurnaller tarafından günü gününe istatistik cetvellerinin tutulması yer almaktaydı⁷¹.

Ayrıca ahaliye kuyu sularının içilmemesi, nehir kenarlarında çamaşır yıkanmaması ve özellikle kişisel temizliğe dikkat edilmesi önerilmekteydi.

Karantina tedbirlerinin uygulanmasında devletin içinde bulunduğu mali sıkıntılar başta olmak üzere bazı zorluklarla karşılaşıldığı

⁶⁹ Sarıyıldız, "Karantina Meclisi'nin Kuruluşu Ve Faaliyetleri", s. 352.

⁷⁰ Kireç, kolera mikroplarını imha eden kimyevi maddeler arasında bulunmaktadır. Bkz. *Bel_Osm_000050*, s. 17-18.

⁷¹ *Bel_Osm_000050*, s. 23-24.

bilinmektedir. Zira 1841 senesinde karantinalarda gereğinden fazla istihdam yapılması yasaklanırken, gereksiz karantinalar kaldırılmış ve memur maaşları da azaltılmıştır⁷². Yaşanan bu sıkıntıların, Mardin ve çevresine de yansıdığı aşikârdır. Nitekim Mardin’de görevli sıhhiye memurlarının 250 kuruş civarındaki düşük düzeyde maaşlarının mal sandıklarından ödendiği anlaşılmaktadır⁷³. 11 Kasım 1882 tarihinde Mardin Sancağı’nda görevli karantina memurları, zabtiye vs. için ayrılan kalemin toplam masrafı 88540,5 kuruş idi⁷⁴.

Salgın hastalıklarla mücadelede geleneksel yöntemlerle bazı ilaçların yapıldığı ve genelde halk inanışlarına dayalı tedavi usullerinin uygulandığı görülmektedir. Evliya Çelebi, bu hastalıklar hakkında bilgi vererek geleneksel tedavi usullerine değinmiştir⁷⁵. 1812-1813 senesinde salgın döneminde İstanbul’da bulunan Raczynski, o güne kadar hastalığı tedavi edecek bir ilacın bulunamadığını ancak *kinin* adı verilen bir madde ile güherçileli kâfurun birçok kişiye ilaç olarak verildiğini kaydetmektedir⁷⁶. Hükümet tarafından tedarik edilmek suretiyle ilgili yerlere gönderilen bu maddenin, sıtma hastalığının teşhis ve tedavisinde de kullanıldığı bilinmektedir⁷⁷.

Sonuç

19. yüzyılda Osmanlı’nın birçok vilayet ve sancaklarında olduğu gibi Mardin ve çevresi de salgın hastalıklardan oldukça etkilenen yerler arasında idi. *Veiba, kolera* başta olmak üzere çeşitli zaman aralıklarında

⁷² Sarıyıldız, “Karantina Meclisi’nin Kuruluşu Ve Faaliyetleri”, s. 362.

⁷³ BOA, DH. MKT. 1748 / 63.

⁷⁴ BOA, ML. MSF.d. 19356. 11 Kasım 1882 / 29 Zil’-hicce 1299 tarihli masraf defteri. Bu kalemden memurin, 31746,5 kuruş, asker-i zabtiye 47549 kuruş ve diğer masraflar için 9245 kuruş ayrılmıştır. Aynı zamanda Siirt Sancağı için 45995, Sivas Sancağı için 132391, Aziziye Sancağı için 52520 kuruş masraf hesaplanmıştır.

⁷⁵ Ayrıntılı bilgi için bkz. Mehmet Yaşar Ertaş – Kağan Eğnim, *a.g.m.*, s. 83-108.

⁷⁶ Edward Raczynski’nin *Türkiye Seyahati Günlüğü*, çev. Sabire Arık, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2019, s. 19.

⁷⁷ Kinin adı verilen maddenin sıtma ilacı olarak kullanılması hakkında bkz. Nursal Kumaş, “Osmanlı Devleti Döneminde Sıtma Hastalığını Önlemeye Yönelik Hükümetin Aldığı Tedbirler (1860-1922)”, *Tarihsel Süreçte Anadolu’da Sıtma*, Editörler: Şükran Köse, Çağrı Büke, Fevzi Çakmak, Eren Akçiçek, Ankara, 2017, s. 263-265; Sıtma ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Orhan Kılıç, “Eskiçağdan Yakınçağa Sıtma Ve Tarihe Etkileri”, *Tarihsel Süreçte Anadolu’da Sıtma*, Editörler: Şükran Köse, Çağrı Büke, Fevzi Çakmak, Eren Akçiçek, Ankara, 2017, s. 117-159.

yaşanan salgın hastalıklar, kitlesel ölümlere yol açtığı gibi nüfus hareketliliğinin yaşanmasına ve iktisadi buhranlara sebep olmuştur. Aynı zamanda hastalığa yakalanma korkusu içinde olan insanların, psikolojik açıdan da etki altında bulduklarını söylemek mümkündür. Zira salgın hastalık görüldüğünde halkın can korkusuyla göç etmek durumunda kalması, bu durumun bir tezahürüdür.

Salgın hastalıklarla mücadelede Osmanlı Devleti'nin yegâne takip ettiği yol, genel sağlığın muhafaza edilmesi yönünde atılan adımlardan oluşmaktaydı. Özellikle hastalık görülen mahallerde kordonlar teşkil etmek ve karantina usulünü yaygın hale getirmek suretiyle, hastalığın hızla yayılmasına engel olmak, hastaların teşhis ve tedavisi için tabip ve ekipman sevki, *tahaffuzhane* adıyla anılan karantina yerleri tesis etmek üzere gerekli olan meblağın tedariki vs. gibi tedbirlerden ibaretti. Ancak gerekli olan bu tedbirlerin alınmasına ve genel sağlığın korunmasına yönelik çalışılmasına rağmen hastalığın önü alınamamış ve hastalık çevreye hızla yayılmıştır. Özellikle karantina altına girmekten kaçanların bulunması, hastalığın çevreye sirayet etmesinde önemli bir faktördü. Bununla birlikte Mardin'in Bağdat'a giden kervan yolu üzerinde bulunması ve bu güzergâh üzerinde sürekli olarak gidip gelenlerin eksik olmaması gibi sebepler, bu bölgede salgın hastalığın kolayca yayılmasına imkân tanımaktaydı.

Bir yörede veya şehirde salgın hastalık söz konusu olduğunda devlet tarafından bir kısım vergilerde o yöre veya şehir için muafiyet uygulandığı görülmektedir. İncelenen dönemde Mardin ve çevresi de bu tür uygulamalara örnek olarak verilebilir. Nitekim Müslümanlar ile gayrimüslimlerin ödemekle mükellef oldukları bazı vergilerin ileri bir tarihe ertelenmek suretiyle tahsil edildiği tespit edilmiştir. Genel olarak devlet, salgın hastalıkları kontrol altına almak amacıyla ahaliyi bilinçlendirmeye ve özellikle salgın dönemlerinde temizlik şartlarına her zamankinden daha fazla özen gösterilmesi gerektiğine işaret etmiştir.

Kaynakça**Arşiv Kaynakları****Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)**

a. Ali Emiri Tasnifi (AE.)

aa. Selim III (SSLM. III.)

Dosya No/Gömlek No: 337/19476

b. Sadaret Mektubî Mühimme Kalemî (A.MKT. MHM.)

Dosya No/Gömlek No: 338/59, 354/14, 358/17, 358/35.

c. Dâhiliye Nezareti Mektubî Kalemî (DH. MKT.)

Dosya No/Gömlek No: 411/40, 438/25, 1601/64, 1657/14, 1666/78, 1678/50, 1738/16, 1743/48, 1743/77, 1744/62, 1744/74, 1748/15, 1748/63, 1749/97, 1749/103, 1750/34, 1759/107, 1766/82, 2328/133.

d. Dâhiliye Nezareti Tesri-i Muamelât ve Islahat Komisyonu Evrakı Muamelat (DH. TMIK. M.)

Dosya No/Gömlek No: 126 / 29.

e. Hatt-ı Hümayun Tasnifi (HAT)

Dosya No/Gömlek No: 24/1227-B, 810/37214.

f. Maliye Nezareti Masarifat Defterleri (ML. MSF.d)

No: 19356

g. Yıldız Perakende Evrakı Tahrirat-ı Ecnebiye ve Mabeyn Mütercimliği (Y. PRK. TKM.)

Dosya No/Gömlek No: 3/80, 18/15.

h. Mardin Şeriyeye Sicili (MŞS)

No: 253.

Kitap ve Makaleler Abdulganî Efendi, *Mardin Tarihi*, haz. Burhan Zengin, Ankara, 1999.Abdüsselam Efendinin *Mardin Tarihi*, haz. Hüseyin Haşimi Güneş, İstanbul, 2007.Ahmed Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, c. 4, İstanbul, 1994.Altan, Bilal, "XIX. Yüzyıl Sonlarında Cizre'de Kolera Salgını ve Yol Açtığı Tahribat", *Mukaddime*, 10 (1), 2019, s. 37-52.Ayar, Mesut, *Osmanlı Devletinde Kolera Salgını İstanbul Örneği (1892-1895)*, İstanbul, 2007.

Bingül, Şeyhmus, “Bitlis’te Salgın Hastalıklar ve Kolera (XIX. Yüzyılın Sonu-XX. Yüzyılın Başları)” *Tarihi ve Kültürel Yönleriyle Bitlis*, c. II, Editörler: Prof. Dr. Mehmet İnbaşı- Prof. Dr. Mehmet Demirtaş, Ankara, 2019, s. 489-497.

Bozan, Oktay, “Diyarbakır Vilayeti’nde 1894-1895 Kolera Salgını ve Etkileri”, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, S. 218, İstanbul, 2015, s. 219-240.

Cengiz, Hasan Ali, “XIX. Yüzyıla Kadar Edirne’de Görülen Salgın Hastalıklar”, *Vakanüvis- Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, S. 2, Güz 2020, s. 511-529.

Çetin, Engin, “1812-1814 Veba Salgınının Üsküdar’a Tesirleri”, *Uluslararası Üsküdar Sempozyumu X 19-20-21 Ekim 2018 Bildiriler*, ed. Dr. Coşkun Yılmaz, İstanbul, 2019, s. 191-215.

Devellioğlu, Ferit, *Osmanlıca – Türkçe Ansiklopedik Lugat*, Ankara, 2000.

Edward Raczyński’nin Türkiye Seyahati Günlüğü, çev. Sabire Arık, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2019.

Erler, Mehmet Yavuz, *Osmanlı Devleti’nde Kuraklık ve Kitlık Olayları (1800-1880)*, İstanbul, 2010.

Ertaş, Mehmet Yaşar - Fatma Yıldız, “19 Yüzyılda Anadolu’da Sıtmanın Görüldüğü Yerler ve Alınan Önlemler”, *Tarihsel Süreçte Anadolu’da Sıtma*, Ankara, 2017, s. 223-245.

Ertaş, Mehmet Yaşar – Kağan Eğnim, “Evliya Çelebi Seyahatnamesi’nde Hastalıklar”, *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 10, Denizli, 2011, s. 83-108.

İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı, (Belediye Osmanlıca Kitaplar Koleksiyonu) *TB_0417/07* (Meclis-i Umur-ı Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye, Veba, İstanbul, 1326).

İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı, (Belediye Osmanlıca Kitaplar Koleksiyonu) *Bel_Osm_000050*.

İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı, *Bel_Osm_K.00030*, (Dr. Besim Ömer- Dr. Akil Muhtar, *Kolera Hastalığında İttihâzı Lazım Gelen Tedâbir Etibbâya Rehber*, İstanbul, 1328).

KILIÇ, Orhan, “Eskiçağdan Yakınçağa Sıtma ve Tarihe Etkileri”, *Tarihsel Süreçte Anadolu’da Sıtma*, Editörler: Şükran Köse, Çağrı Büke, Fevzi Çakmak, Eren Akçiçek, Ankara, 2017, s. 117-159.

Kılıç, Orhan, “Orta ve Yeniçağlarda Salgın Hastalıklar, Göç ve İskân”, *Geçmişten Günümüze Göç II*, ed. Prof. Dr. Osman Köse, Samsun, 2017, s. 1237-1247.

Kılıç, Orhan, “Salgın Hastalıkların Osmanlı Vergi Düzenine Etkisi”, *Üçüncü İktisat Tarihi Kongresi Bildirileri 1, İzmir 25-27 Nisan 2019*, İzmir, 2019, s. 371-384.

Kılıç, Orhan, “Tarihte Küresel Salgın Hastalıklar ve Toplum Hayatına Etkileri”, *Küresel Salgının Anatomisi İnsan ve Toplumun Geleceği*, Editörler:

Prof. Dr. Muzaffer Şeker, Prof. Dr. Ali Özer, Dr. Cem Korkut, TÜBA, Ankara, 2020, s. 15-53.

Kılıç, Orhan, *Eskiçağdan Yakınçağa Genel Hatlarıyla Dünyada ve Osmanlı Devleti'nde Salgın Hastalıklar*, Fırat Üniversitesi Ortadoğu Araştırmaları Merkezi Yayınları, Elâziğ, 2004.

Kılıç, Orhan, *İnsanlığın Ölümle İmtihanı Mikrop, Salgın ve Toplum*, İstanbul, 2021.

Kumaş, Nursal, "Osmanlı Devleti Döneminde Sıtma Hastalığını Önlemeye Yönelik Hükümetin Aldığı Tedbirler (1860-1922)", *Tarihsel Süreçte Anadolu'da Sıtma*, Editörler: Şükran Köse, Çağrı Büke, Fevzi Çakmak, Eren Akççek, Ankara, 2017, s. 259-282.

Mengirkaon, Sabri, *19. Yüzyılda Diyarbekir'de Kıtık*, Mardin Artuklu Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Mardin, 2021.

Pakalın, Mehmet Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, c. I-III, İstanbul, 1993.

Panzac, Daniel, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Veba (1700-1850)*, çev. Serap Yılmaz, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1997.

Sarıyıldız, Gülden, "Karantina Meclisi'nin Kuruluşu ve Faaliyetleri", *Belleten*, c. 58, S. 222, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1994, s. 329-376.

Sarıyıldız, Gülden, "Karantina", *DİA*, c. 24, İstanbul, 2001, s. 463-465.

Sarıyıldız, Gülden, "XIX. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğunda Kolera Salgını", *Tarih Boyunca Anadolu'da Doğal Afetler ve Deprem Semineri (22-26 Mayıs 2000) Bildiriler*, İstanbul 2001, s. 309-319.

Taşkın, Ünal, "Osmanlı Devleti'nin Son Yıllarında Palu'da Tabii Afetler (1858-1910)", *Fırat Üniversitesi Harput Araştırmaları Dergisi*, c. V, S. 2, Elâziğ, 2018, s. 73-81.

Topuz, Ercüment, "XIX. Yüzyılda Antep (Ayıntab) Örneği Üzerinden İlet-i Kolera ile Mücadele", *Tarihten Günümüze Ayıntab – Gaziantep*, Ankara, 2018, s. 229-247.

Ünal, Mehmet Ali, *Osmanlı Tarih Sözlüğü*, İstanbul, 2011.

Varlık, Nükhet, "Tâun", *DİA*, c. 40, İstanbul, 2011, s. 175-177.

Varlık, Nükhet, *Akdeniz Dünyasında ve Osmanlılarda Veba 1347-1600*, çev. Hazal Yalın, İstanbul, 2017.

Wyman, Walter, "The Black Plague", *The North American Review*, c. CLXIV, 1897, s. 441-452.

Wyman, Walter, *The Bubonic Plague*, Washington, 1900.

Yaşayanlar, İsmail, "Osmanlı Döneminde Uygulanan Deniz Karantinasına İlişkin Bazı Bilgiler", *Âb-ı Hayat'ı Aramak Gönül Tekin'e Armağan*, Yay. Haz. Ozan Kolbaş – Orçun Üçer, İstanbul, 2018, s. 737-761.

Yaşayanlar, İsmail, “Osmanlı İmparatorluğu’nun Doğu Karadeniz Sınırında Emraz-ı Sâriye İle Mücadele: Batum Ve Hopa Karantinahaneleri”, *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, c. 14, S. 28, Trabzon, 2020, s. 401-412.

Yıldırım, Nuran, “İstanbul’un Kolera ile Tanışması: 1831 Salgını”, *Toplumsal Tarih*, S. 316, Nisan, 2020, s. 62-66.

Yıldırım, Nuran, “Osmanlı Coğrafyasında Karantina Uygulamalarına İsyanlar: Karantina İstemezük”, *Toplumsal Tarih Dergisi*, S. 150, İstanbul, 2006, s. 18-27.

Yıldırım, Nuran, *İstanbul’un Sağlık Tarihi*, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2010.

Yılmazçelik, İbrahim, “XIX. Yüzyılda Diyarbakır Eyaletinde Yönetim-Halk Münasebetleri”, *Bayram Kodaman’a Armağan*, Samsun, 1993, s. 381-396.

Yılmazçelik, İbrahim, “XVIII. Ve XIX. Yüzyılda Osmanlı Devleti’nde (Anadolu’da) Meydana Gelen Tabii Afetler”, *XIV. Türk Tarih Kongresi, 9-13 Eylül 2002 Ankara*, II. Cilt, I. Kısım, Ankara, 2005, s. 665-693.

Yılmazçelik, İbrahim, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır (1790-1840)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1995.

Extended Abstract

Located in the Southeastern Anatolian Region, the city of Mardin resides on the southern slopes of the *Mardin-Midyat* border. Thanks to its geographical location, the city has been on the transit route of many civilizations throughout history. As a result of the victory of the Ottoman State in the Battle of Chaldiran in 1515, the city of Mardin came under the rule of the state and took its place in the administration organization as a Sanjak Center affiliated to the Province of Diyarbakır.

Epidemics that spread to large geographical regions in short periods cause mass deaths and serious health problems. In addition to natural disasters such as famine, drought, flood, locust attacks, etc. many epidemic diseases such as *plague, cholera, malaria, syphilis*, and similar diseases cause great destruction. These destructions also affect societies economically, socially, and culturally.

The city of Mardin, which will be investigated in this study at a micro level, is among the places affected by various epidemic diseases, especially plague and cholera. In this study, the diseases observed in and around the city of Mardin in the 19th century, the measures taken against these diseases, the treatment methods, the quarantine implementations, the allocations of quarantine stations will be evaluated. In the current study, it is also aimed to focus on the cultural, social, and economic changes caused by the epidemics in and around the city of Mardin.

The documents in the Presidential Ottoman Archive are the primary sources that will form the basis of our study. Furthermore, our study will be supported by the previous studies conducted during the period in question in addition to the research and investigation resources.

In the 19th century, as in many provinces and sanjaks of the Ottoman Empire, Mardin and its surroundings were among the places that were highly affected by epidemic diseases.

Epidemics, especially plague, cholera experienced in various time periods caused mass deaths as well as population mobility and economic depression periods. At the same time, it is possible to say

that people who are afraid of getting the disease are under psychological influence. Because when an epidemic is seen, the fact that people have to migrate for fear of their lives is an indicator of this.

The only way the Ottoman Empire followed in the fight against epidemic diseases consisted of steps taken to preserve general health. It consisted of measures such as preventing the spread of the disease, especially by forming cordons in places where the disease was observed and making the quarantine procedure widespread, sending doctors and equipment for the diagnosis and treatment of patients, supplying the necessary amount to build quarantine places called *tahaffuzhane*, etc. In the fight against epidemics, it is seen that some medicines are made with traditional methods and treatment methods based on folk beliefs are generally applied.

However, despite taking these necessary precautions and trying to protect general health, the disease could not be prevented and the disease spread rapidly to the environment. Especially the presence of those who escaped from quarantine was an important factor in the spread of the disease to the environment.

However, the fact that Mardin was on the caravan routes leading to Baghdad and that there was no shortage of people who came and went on this route, caused the epidemic to spread rapidly.

In the case of epidemics, it is seen that exemption from some taxes is applied by the state. Mardin and its surroundings can be given as examples of such practices. As a matter of fact, it has been determined that some taxes that Muslims and non-Muslims are obliged to pay are collected by deferring to a future date.

It is seen that some instructions were given to the medical officers in order to prevent the cholera epidemic. These can be summarized as:

Isolation and receiving treatment guided by the sanitary committees assigned in areas with cholera epidemic, by cordoning off the infected people, either in their homes or in another place.

Disinfecting infected households and surrounding dwellings with substances such as lime.

In the towns and villages where cholera was observed and in the neighborhoods where the tribes are located, it was necessary to carry out disinfection by the local governments and tribal chiefs, and especially the drinking water should be examined and the water should be boiled and consumed by boiling.

In general, the state pointed out that more attention should be paid to raising the awareness of the people and especially to the cleaning conditions in order to control epidemics, and took steps in this direction.

Araştırma Makalesi/Research Article

Arşiv Belgelerine Göre Adıyaman'da Vatan Cephesi

Bilal Tunç*

(ORCID: 0000-0001-5361-8494)

Makale Gönderim Tarihi

06.10.2022

Makale Kabul Tarihi

24.10.2022

Atıf Bilgisi/Reference Information

Chicago: Tunç, B., "Arşiv Belgelerine Göre Adıyaman'da Vatan Cephesi", *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 7/Özel Sayı: Dr. Mahmut Kırkpınar'a Armağan: 1950-1972.

APA: Tunç, B. (2022). Arşiv Belgelerine Göre Adıyaman'da Vatan Cephesi. *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 7 (Özel Sayı: Dr. Mahmut Kırkpınar'a Armağan), 1950-1972.

Öz

Demokrat Parti (DP), Türk siyasi tarihinde on yıl boyunca iktidarda kalmış ve derin izler bırakmış bir siyasi partidir. 1946'dan 1960'a kadar varlık sürdüren ve 1950'ye kadar dört yıl boyunca muhalefette kalan DP, 1950'den 1957'ye kadar yapılan bütün yerel ve genel seçimleri kazanarak iktidarını devam ettirmiştir. Yapılan bütün seçimleri kazanmasına rağmen 1957'den itibaren güç kaybeden DP, Başbakan Adnan Menderes'in girişimleriyle partiye yeniden güçlendirmek amacıyla Vatan Cephesi adıyla bir yapı oluşturmuştur. Vatan Cephesi'nin oluşturulmasından sonra ülke genelinde Adnan Menderes'e ve DP Genel Başkanlığına gönderilen telgraflarla bu cepheye çok sayıda diğer partilerden istifa ederek katılan kişiler olmuştur. Bu durum, her ne kadar DP'yi güçlendirmiş olsa da; iktidar ve muhalefet partileri arasında büyük sorunların oluşmasına ortam hazırlamıştır.

---

* Doç. Dr., Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye, btunc@agri.edu.tr.

Assoc. Prof. Dr., Ağrı İbrahim Çeçen University, Faculty of Arts and Sciences, Department of History, Türkiye.

Ülke genelinde olduğu gibi, Güneydoğu Anadolu Bölgesinin 1954 yılında il yapılan yerlerinden birisi olan Adıyaman'da Cumhuriyet Halk Partisi (CHP) başta olmak üzere diğer siyasi partilerden çok sayıda kişi, bu oluşuma katılmıştır. "Arşiv Belgelerine Göre Adıyaman'da Vatan Cephesi" adlı bu çalışmayla bahsi geçen vilâyette bu cepheye kaç kişinin ve hangi nedenlerle katıldığının ortaya çıkarılması amaçlanmıştır. Bu yöntemle elde edilen sayısal veriler ışığında Adıyaman genelinde cepheye nasıl bir ilgi olduğunun açığa çıkarılması hedeflenmiştir. Başta Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı'ndan alınan belgeler olmak üzere telif eserlerden istifade edilerek hazırlanan bu makalede, doküman analiz tekniği kullanılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Adnan Menderes, Cumhuriyet Halk Partisi, Demokrat Parti, Telgraf, Vatan Cephesi.

Homeland Front in Adıyaman According to Archive Documents

Abstract

The Democrat Party (DP) was remained in power for ten years in Turkish political history and has been a political party that left a serious impact. DP, which existed from 1946 to 1960 and remained in opposition for four years until 1950, continued its power by winning all local and general elections held from 1950 to 1957. Despite winning all the elections, DP started to lose power as of 1957. Thereupon, DP, with the initiatives of Prime Minister Adnan Menderes, formed a structure called Homeland Front in order to strengthen the party again. After the formation of the Homeland Front, there were many people who resigned from other parties and joined this front with telegrams sent to Adnan Menderes and the DP General Presidency throughout the country. Although this situation strengthened the party; but also created an environment for major problems between the ruling and opposition parties.

As is the case across the country, many people from Adıyaman, one of the places in the Southeastern Anatolia Region, which was made a province in 1954, resigned from other political parties, especially the Republican People's Party (CHP), and joined this front. With this study named " According to Archive Documents Homeland Front in Adıyaman ", it was aimed to reveal how many people joined this front in the aforementioned province and for what reasons. With the numerical data obtained in this way, it was aimed to reveal how the participation to this front was throughout Adıyaman. In this article, which was prepared by making use of copyrighted works, especially

documents obtained from the Presidency of State Archives, document analysis technique was used.

Keywords: Adnan Menderes, Republican People's Party, Democrat Party, Telegram, Homeland Front.

Giriş

1946 ile 1960 yılları arasında varlık sürdüren ve 1950 ile 1960 arasında on yıl boyunca iktidarda kalan DP, Türk siyasal yaşamında ciddi izler bırakan bir siyasi parti olmuştur¹. 1946 ile 1950 yılları arasında dört yıl boyunca CHP iktidarında muhalefette bulunan DP, 14 Mayıs 1950 seçimleriyle iktidara gelmiştir². 1950 seçimlerinden sonra yapılan 1954 ve 1957 seçimlerini de kazanan DP, on yıl boyunca iktidarda kalabilen siyasi partilerinden birisi olmuştur³. Ancak seçimleri kazanıp iktidara gelebilmesine rağmen, 1957'den itibaren DP'nin ciddi anlamda güç kaybetmeye başladığı ve arkasındaki halk desteğinin azaldığı bilinen bir gerçektir. DP, zayıflamaya başladığı dönemde Vatan Cephesi'ni oluşturmuş ve bu yolla hem üye sayısını arttırılması hem de siyasi açıdan partinin yeniden güçlendirilmesi hedeflemiştir.

DP'nin yeniden güçlenmeye başladığı bu süreçte, muhalif partilerin 1957 seçimlerinde güçlenmeleri ve "güç birliğine" yönelmeleri, Orta Doğu'daki gelişmeler ve Sovyet tehdidi DP'de iktidarın kaybedilebileceği düşüncesini doğurmuştur. Ekonominin 1950'li yılların ilk yarısına nazaran kötüye gitmesi, toplumsal hoşnutsuzluğu arttırdığı gibi, muhalefetin de iktidara yönelik eleştirilerini arttırmasına yol açmıştır. DP, bu gelişmeler karşısında muhalefeti ve kendisine karşı ortaya çıkan tepkileri azaltma yoluna gitmiştir. Takip edilen bu politika,

---

¹ Mustafa Albayrak, *Demokrat Parti'nin Muhalefet Yılları (1946-1950)*, Mersin 2020 s. 96; Enis Şahin ve Bilal Tunç, "Demokrat Parti'nin Kuruluş Süreci ve DP – CHP Siyasî Mücadelesi (1945-1947)", *Sosyal ve Kültürel Araştırmalar Dergisi*, 1/2 (2015), s. 65.

² Bernard Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, 5. Baskı, (Çev. Metin Kıratlı), Ankara 1993, s. 302-310; Tefvik Çavdar, *Türk Demokrasi Tarihi (1839-1950)*, 3. Baskı, Ankara 2004, s.453-545.

³Sina Akşin, *Kısa Türkiye Tarihi*, İstanbul 2007, s.280-287.

iktidar ve muhalefet ilişkilerini sertleştirmiş; siyasal ve toplumsal cepheleşmeyi ortaya çıkarmıştır⁴.

Yukarıda izah edildiği üzere, muhalefet partilerinin işbirliği çabaları sürerken, Başbakan Adnan Menderes, 12 Ekim 1958'de Manisa'da yaptığı bir konuşma ile halkı muhalefete karşı oluşturulan Vatan Cephesi'ne katılmaya davet etmiştir. Vatan Cephesi, Adnan Menderes'in mevcut iktidarını ve gücünü kuvvetlendirmesi için ciddi bir sivil örgütlenme teşebbüsüdür. Bu bağlamda, birinci aşamada ülke genelinde Vatan Cephesi'ne bağlı ocak ve ilçe teşkilatları kurulmuştur. Dönemin önemli iletişim araçlarından birisi olan radyolar, haber bülteninden sonra yeni kurulan "Vatan Cephesi" örgütlerinin haberlerini vermişler ve cepheye katılanların isimlerini teker teker ilan etmişlerdir⁵. Vatan Cephesi, bir anlamda, muhalefetin olası bir teşebbüs girişimine karşın DP'nin yığınsal bir savunma olanağı gibi görülmüştür.

Vatan Cephesi ile ilgili arşivlerdeki belgelerden bu siyasi yapının oluşumundan itibaren Adıyaman genelinde başta CHP ve müfeseh durumundaki Hürriyet Partisi (HP)'den çok sayıda kişinin Vatan Cephesi'ne iltihakla DP'ye geçtikleri anlaşılmaktadır. Bu kapsamda, Adıyaman merkez ve bağlı ilçelerden 1957 seçimlerinden 1 Ocak 1961'e kadar diğer partilerden DP'ye geçenlerin sayısı 9.000'dir⁶. 1957 yılı itibarıyla Merkez, Besni, Çelikhan, Gerger ve Kahta olmak üzere beş adet ilçeye sahip olan Adıyaman'da⁷ Vatan Cephesi'ne en fazla Merkez ve Besni ilçelerinden katılımlar olmuştur. Bu kapsamda, Adıyaman'da söz konusu 9.000 kişinin Vatan Cephesi'ne iltihak ettiğine dair sayısal veriler, birinci ve ikinci bölüm içerisinde değerlendirilmiştir. Birinci bölümde Vatan Cephesi'nin ilanı olan 1958'in ekim ayından 1959'un şubatına kadar olan süreç ele alınmışken; ikinci bölümde ise 1959 yılı mart ayından 1960'ın mayısına kadar olan süreçte bu cepheye katılımların nasıl olduğu belgeleriyle ortaya konulmuştur. Son olarak,

⁴ Hakkı Uyar, *Türk Siyasal Yaşamında Cepheleşmelere Bir Örnek: Vatan Cephesi*, İstanbul 2012, s. 37.

⁵ Bilal Tunç, "Arşiv Belgelerine Göre Bilecik'te Vatan Cephesi", *Tarih Okulu Dergisi*, 11/33 (2018), s. 556.

⁶ BCA, Fon Kodu: 10.9.0.0, Yer No: 217.674.4.

⁷ Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü, *23 Ekim 1955 Genel Nüfus Sayımı*, Ankara 1961, s. 3.

bu çalışmayla Vatan Cephesi ile ilgili olarak araştırma yapan ve yerel tarih konusunda uzmanlaşmaya çalışan kişilere bilimsel bir katkı sağlanmaya çalışılmıştır.

I. Vatan Cephesi'nin Oluşumundan 1959 Yılına Ortalarına Kadar Adıyaman'da Vatan Cephesinin Durumu

Cumhurbaşkanlığı Cumhuriyet Arşivinden elde edilen belgelerden, Başbakan Adnan Menderes'in kurulduğunu bildirdiği Vatan Cephesi'nin oluşumuyla birlikte Adıyaman'dan çok sayıda kişinin Vatan Cephesi'ne bağlı ocaklara geçtiği anlaşılmaktadır. 1958 yılı itibarıyla DP'nin Adıyaman İl Başkanı olan Kasım Öztürk'ün de bunda ciddi bir etkisinin olduğu anlaşılmaktadır. Bu tarihlerde Adıyaman'da Belediye Başkanı ve Vali Hakkı Baysal'ın denetiminde olup; burada ayrıca bir belediye başkanlığı bulunmamaktadır⁸. Dolayısıyla da DP İl Başkanı Kasım Öztürk ve Belediye Başkanı Hakkı Baysal'ın yönetiminde Adıyaman'da Vatan Cephesi Ocaklarına ciddi katılımların olduğu sayısal verilerle ortaya çıkmaktadır.

Dönem itibarıyla Vatan Cephesi'ne katılanlar Başbakan Adnan Menderes'e telgraf ve mektup göndererek ya bağlı oldukları partilerden istifa ederek ya da herhangi bir partiye bağlı olmaksızın Vatan Cephesi'ne bağlı ocaklara dolayısıyla da DP'ye katıldıklarını bildirmişlerdir⁹. Belgelere göre; Adıyaman'da Vatan Cephesi'ne katılımın ilk tarihi, 17 Ekim 1958'dir. Adıyaman Barosu'na kayıtlı olan Avukat Sabri Özbek, Adnan Menderes'e göndermiş olduğu telgrafında DP'den istifa ederek Vatan Cephesi'ne geçtiğini ve bundan sonraki süreçte bu ocakta siyasi faaliyetlerini yürüteceğini belirtmiştir¹⁰. Böylece Vatan Cephesi faaliyetlerine başladıktan sonra Adıyaman'dan buraya katılan ilk kişi, Avukat Sabri Özbek olmuştur.

Vatan Cephesi'ne bağlı ocaklara dönemin siyasi partilerinden CHP, Cumhuriyetçi Milliyetçi Köylü Partisi (CMKP) ve HP'den ayrılarak katılan kişiler olmuştur. Bu kapsamda, Adıyaman Merkez Vatan Ocağı'na CHP'nin 1957 Milletvekili seçimleri için Adıyaman milletvekili

⁸ BCA, Fon Kodu: 10.9.0.0, Yer No: 217.674.4.

⁹ Bilal Tunç, " Bursa'da Vatan Cephesi", *Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, 9/2 (2016), s.140-141.

¹⁰ BCA, Fon Kodu: 10.9.0.0, Yer No: 213.660.1/421.

adayı olan Nazım Bayıllıoğlu, 23 Ekim 1958'de göndermiş olduğu telgrafıyla CHP'den istifa ederek bu yapıya dâhil olduğunu bildirmiştir¹¹. Aşağıdaki verilerden de görülebileceği üzere Vatan Cephesi'ne Nazım Bayıllıoğlu gibi çok sayıda kişi CHP'den istifa ederek Vatan Cephesi ocaklarına dahil olmuştur. Bu da, iktidar partisi DP ile ana muhalefet partisi CHP arasında ciddi sorunların yaşanmasına ortam hazırlamıştır.

Vatan Cephesi ocaklarına bazı tarihlerde diğer siyasi partilere ait ocakların bütün üyeleriyle birlikte katıldığı anlaşılmaktadır¹². Bu bağlamda, Merkez ilçesine bağlı olan CHP Kuyucak Köyü Ocağı bütününü DP'ye katılmıştır. CHP Kuyucak Köyü Ocağı Başkanı Mehmet Çelik, 14 Kasım 1958'de Başbakan Adnan Menderes'e göndermiş olduğu telgrafıyla ocağın bütün üyelerinin CHP'den istifa ederek DP'ye dolayısıyla da Vatan Cephesi'ne bağlı ocaklara katıldıklarını beyan etmişlerdir¹³. Böylece Adıyaman'da Vatan Cephesi üyelerinin sayıları da gittikçe artmaya başlamıştır.

Ülke genelinde olduğu gibi Adıyaman'da da HP'li çok sayıda kişi partisinden istifa etmiş ve DP'ye geçmiştir. Bu bağlamda, Merkez ilçesine bağlı Akpınar HP Ocağı, bütün üyeleriyle partilerinden istifa ederek DP'ye iltihak etmişlerdir. Bu durumu belirtmek amacıyla Ocak Başkanı Hasan Ünal, 14 Kasım 1958'de göndermiş olduğu telgrafıyla 2.000 üyesiyle birlikte partilerinden istifa ederek Vatan Cephesi'ne üyesi olmuşlardır¹⁴. Bu istifalar, Adıyaman'da DP'li üye sayısını arttırmakla birlikte DP ile CHP arasında da ciddi sorunların yaşanmasına ortam hazırlamıştır.

14 Kasım 1958'de Akpınar bucağı gibi Merkez ilçesine bağlı olan Kızılcapınar CHP Ocağı da bütün üyeleriyle birlikte Vatan Cephesi'ne katılmışlardır. Bu bağlamda, bahsi geçen tarihte Kızılcapınar CHP Ocak Başkanı Şeyhe Ersever, Adnan Menderes'e göndermiş olduğu telgrafında şunları ifade etmiştir: *"CHP'den istifa ederek ocak idare heyetimle birlikte DP saflarına katıldığımızı candan bildirir hürmetlerimi*

¹¹ BCA, Fon Kodu: 10.9.0.0, Yer No: 213.660.1/565.

¹² Bilal Tunç, "Kocaeli'nde Vatan Cephesi", *Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 8/2 (2015), s.741.

¹³ BCA, Fon Kodu: 10.9.0.0, Yer No: 213.660.1/300.

¹⁴ BCA, Fon Kodu: 10.9.0.0, Yer No: 213.660.1/299.

*arz ederim*¹⁵". Şeyhe Ersever'in bu telgrafından çok açık bir biçimde anlaşılacağı üzere, Vatan Cephesi'ne katılanlar doğrudan DP'ye katılmış olduklarını ifade etmişlerdir¹⁶. Kasım ayı içerisinde Adıyaman'dan Vatan Cephesi'ne giden son telgraf 24 Kasım 1958 tarihlidir. Bu tarihte Merkez ilçeye bağlı Elif Köyü CHP Ocak Başkanı Mahmut Ekici ve CHP İl İdare Kurulu Üyesi Ali Delaş, Adnan Menderes'e göndermiş oldukları imzalı telgraflarıyla CHP'den istifa ederek DP'ye üyelik yapmış olduklarını beyan etmişlerdir.

Cumhurbaşkanlığı Cumhuriyet Arşivi belgelerine göre 1958 yılının son ayında Adıyaman'da Vatan Cephesi'ne bağlı ocaklara iki büyük katılımın olduğu anlaşılmaktadır. Bunlardan ilki 15 Aralık 1958 ve ikincisi de 28 Aralık 1958'dir. 15 Aralık 1958'de DP Adıyaman İl Başkanı Kasım Öztürk, Adnan Menderes'e göndermiş olduğu telgrafında HP Adıyaman İl Teşkilatı üyelerinden çok sayıda kişinin DP'ye geçtiğini bildirmiştir. Buna göre HP Adıyaman İl Başkanlığı tarafından 1957 seçimlerinde milletvekili adayı olarak gösterilen Zeki Adıyaman¹⁷, İl İdare Kurulu Üyeleri Hacı Karadağ, Mahir Üstün, Hacı Köroğlu, Haysiyet Divanı Üyesi Mahmut Baybay, Merkez İlçe Başkanı Abuzer Özsayın, Merkeze bağlı tüm bucak başkanları ve 42 kişi HP'den istifa ederek DP Adıyaman İl Başkanlığı'na üyelik yapmışlardır¹⁸. Bu veriler, HP'nin Adıyaman'da varlığının büyük ölçüde bitmesi anlamına gelmektedir.

Yukarıda da izah edildiği üzere Adıyaman genelinde HP, gittikçe zayıflamıştır. Esasında HP, 24 Kasım 1958'de CHP'ye katılmış ve CHP'ye katılmak istemeyen partililer de; tepki olarak DP'ye katılmışlardır. Bu da, doğal olarak ülke genelinde olduğu gibi Adıyaman'da da DP üyelerinin sayısının artmasına ortam hazırlamıştır. Aşağıda tarihsel sıra halinde sunulan Adnan Menderes'e gönderilen telgraflardan bazılarının HP'liler tarafından gönderilmiş olması, bunun çok önemli bir kanıtı niteliğindedir.

¹⁵ BCA, Fon Kodu: 10.9.0.0, Yer No: 213.660.1/301.

¹⁶ Dilşen İnce Erdoğan, "Güç Birliği Karşısında Adnan Menderes'in Siyasi Manevrası: Vatan Cephesi (Manisa Örneğinde)", *Belgi Dergisi*, 19/1, (2000), s.1917.

¹⁷ Zeki Adıyaman, Adıyaman'ın il olması için uğraş veren kişilerden birisidir. (Daha fazla bilgi için bkz. Mehmet Gündüz, "Adıyaman Kazasının Vilayet Olması ve Bu Süreçte Yaşanan Gelişmeler", *İdeal Kent Dergisi*, 18/10 (2019), s.1233.

¹⁸ BCA, Fon Kodu: 10.9.0.0, Yer No: 213.660.1/298.

Vatan Cephesi'ne katılımlar sadece CHP ya da HP'den olmamıştır. Bazı durumlarda doğrudan DP'liler tarafından da buraya geçişler olmuştur. Bunun yapılması için, DP'ye bağlı köy ya da bucak ocakları, ismini değiştirerek Vatan Cephesi adını almışlardır¹⁹. Bu durumun benzeri Adıyaman'da da yaşanmıştır. Örneğin Hacı Canpolat tarafından gönderilen telgrafta söz konusu durum, şu şekilde izah edilmiştir: *"Bugün Eskisaray mahallesinde yapılan DP ocağının ismi delegelerin arzusuyla Vatan Cephesi olarak kabul edilmiştir. Bütün delegeler bağlılıklarını bildirir ve ellerinizden öper"*²⁰. Böylece Adıyaman Merkez ilçesine bağlı olan Eskisaray Mahallesi DP Ocağı, bütün delegelerin vermiş olduğu karar doğrultusunda Vatan Cephesi olmuştur. Buna benzer başka örneklerin de olduğu, Adıyaman'dan Adnan Menderes'e gönderilen telgraflardan anlaşılmaktadır.

Vatan Cephesi 1958 yılının son aylarında kurulduğu için; cepheyle ilgili katılımlar bu tarihlerde başlamış ve 1959 yılında yoğunluk kazanmıştır²¹. Aynı durum Adıyaman vilayeti için de geçerlidir. Zira 1958'de Adıyaman'dan Başbakan Adnan Menderes'e 8 adet telgraf gönderilmişken; bunların sayısı 1959'da yaklaşık beş kat artarak 37 olmuştur. Aynı şekilde DP iktidarı 27 Mayıs 1960'ta sona erdiğinden; 1960 yılında da telgraf sayısı azdır. Dolayısıyla aşağıdaki bölümde görülebileceği üzere, Vatan Cephesi'ne katılımlar en fazla 1959 yılında olmuştur.

1959'da Adıyaman'dan DP'ye geçildiğine dair Adnan Menderes'e gönderilen ilk telgraf 5 Ocak 1959 tarihlidir. Bu telgrafa göre, CHP Tut İlçe Teşkilatının bütün üyeleriyle birlikte Vatan Cephesine geçtikleri anlaşılmaktadır²². Bu bağlamda, CHP Tut Nahiyesi Bucak Başkanı Hasan Balcı ve İdare Heyeti Üyelerden Ali Orhan, Ali Kutlu ve Mehmet Yılmaz tarafından gönderilen telgrafta durum şu şekilde izah edilmiştir: *"Bugüne kadar mensubu bulunduğumuz CHP'nin tutumuna bundan böyle bağlı kalmamamıza imkan görmediğimizden nahiyemiz teşkilatı*

¹⁹ Bilal Tunç, "Eskişehir'de Vatan Cephesi", *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 52 (2017), s.198-212.

²⁰ BCA, Fon Kodu: 10.9.0.0, Yer No: 213.660.1/555.

²¹ Mehmet Biçici, "Gaziantep'te Vatan Cephesi", *Tarih Okulu Dergisi*, 13/ XLIV (2020), s. 162-165.

²² BCA, Fon Kodu: 10.9.0.0, Yer No: 213.660.1/555.

yek vücut olarak 1.400 seçmenle birlikte istifa etmiş bulunuyoruz. DP'ye kayıtlı Vatan Cephesine katılmış olduğumuzu saygıyla arz ederiz²³". Aynı gün gönderilen diğer telgraftan da, Çiftlik köyünde CHP'ye bağlı 87 kişi partilerinden istifa ederek DP'ye kayıtlı Vatan Cephesine iltihak etmişlerdir²⁴. Bu katılımımla birlikte DP, Tut ilçesinde çok daha güçlü bir duruma gelmiştir. Ayrıca, bu telgraftan anlaşılacağı üzere Vatan Cephesine katılanlar doğrudan DP'ye de üyelik yapmış oluyorlardı.

Vatan Cephesi'nin Adıyaman'da güçlü olmasında Tut nahiyesi ve bağlı köylerden DP'ye kayıtlı Vatan Cephesi'ne geçmelerinin önemli bir katkısı olmuştur. Zira Tut nahiyeye merkezi CHP Teşkilatının bir bütün halinde DP'ye katılması gibi, buraya bağlı bazı CHP ocak teşkilatı bulunan köyler de Vatan Cephesi'ne iltihak etmişlerdir. Bunlardan birisi, 6 Ocak 1959'da Tut'a bağlı Enişdere köyünden 91 kişinin Vatan Cephesi'ne dâhil olmasıdır²⁵. Yukarıda belirtildiği üzere Tut ilçesinden bu şekilde CHP'den kitleler halinde istifa edenlerin DP'ye katılması, Adıyaman'da DP'li üyelerin daha fazla artmasına ortam hazırlamıştır.

Yukarıda da belirtildiği üzere, HP'nin 24 Kasım 1958'de CHP'ye katılmasından sonra²⁶ ana muhalefet partisine katılmak istemeyen bazı partililer, çeşitli nedenlerle başta DP olmak üzere başka partilere geçmişlerdir. Bu arada Adıyaman'dan gönderilen telgraflardan CHP'li ve HP'li eski üyelerden bazılarının birlikte Vatan Cephesine katılımımla DP'ye geçtikleri anlaşılmaktadır. Örneğin 16 Ocak 1959'da Merkez ilçeye bağlı Kuyucak köyünden CHP Ocak Başkanı Hasan Akın başta olmak üzere 12 kişi Vatan Cephesi'ne iltihak etmiştir²⁷. 1958 yılı Kasım ayı içerisinde de Kuyucak köyünden DP'ye geçenler olmuştu. Bu son katılımımlarla birlikte bu köyde CHP'nin üye sayısının giderek azaldığı ve güçsüz bir duruma geldiği şeklinde düşünülebilir.

²³ BCA, Fon Kodu: 10.9.0.0, Yer No: 213.660.1/80.

²⁴ BCA, Fon Kodu: 10.9.0.0, Yer No: 213.660.1/81.

²⁵ BCA, Fon Kodu: 10.9.0.0, Yer No: 213.660.1/123.

²⁶ Diren Çakmak, "Türk Siyasal Yaşamında Bir Muhalefet Partisi Örneği: Hürriyet Partisi (1955-1958)", *Akademik Bakış Dergisi*, 2 /3 (2008), s.156.

²⁷ BCA, Fon Kodu: 10.9.0.0, Yer No: 213.660.1/359.

Vatan Cephesine yeni katılımların olmasında Adnan Menderes'in konuşmalarının da etkili olduğu bilinen bir gerçektir²⁸. Zira Menderes, konuyu birçok defa konuşmalarıyla gündeme getirmiş ve bu yolla çok sayıda kişinin bu yapıya katılımını sağlamıştır. Örneğin 17 Ocak 1959'da Merkez ilçesine bağlı Musalla Mahallesi Ocak Başkanı Vakkas Leblebici, Adnan Menderes'e gönderdiği telgrafında 50 kişilik Leblebici ailesinin CHP'den istifa ederek Vatan Cephesi'ne iltihakla DP'ye geçtiği bildirilmiştir²⁹. Büyük ailelerin bu şekilde partilerinden istifa ederek DP'ye geçmeleri, DP'nin güçlenmesini sağladığı gibi DP ile diğer partileri arasındaki sorunları daha da artmasına sebep olduğu şeklinde yorumlanabilir.

1959 yılı içerisinde HP'den DP'ye ciddi katılımlar olmuş ve HP'nin kapatılmasıyla CHP'ye geçmek istemeyen çok sayıda partili Vatan Cephesi'ne katılımı DP'ye iltihak etmiştir. Bu bağlamda, 24 Ocak 1959'da HP Besni İlçe Başkanı Hasan Basri Tamir bütün ilçe teşkilatıyla DP'ye geçmiştir³⁰. Bu katılımlardan hemen sonra Besni ilçesinde Vatan Cephesi'ne yeniden geçişler olmuştur. Ancak bu defa istifa edilen parti HP değil; CHP'dir. Bu çerçevede, 6 Şubat 1959'da Besni ilçesine bağlı Yeni Besni mahallesinden CHP'ye kayıtlı olan Mustafa Cam isimli kişi yedi kişilik ailesiyle DP'ye üye olmuşlardır³¹. Söz konusu katılımlardan dört gün sonra da Merkez ilçesi Eski Saray mahallesinden CHP'ye kayıtlı Ali Küçük ve Hacı Küçük isimli şahıslar Adnan Menderes'e göndermiş oldukları telgraflarıyla Vatan Cephesi'ne iltihak ettiklerini beyan etmişlerdir³². Bu katılımlar, 1959 yılının başlarından itibaren Vatan Cephesi'ne iltihakla DP'ye geçişlerin fazla olduğunu ve DP'nin Adıyaman genelinde üye sayısını giderek arttırdığını göstermektedir.

Vatan Cephesi Ocaklarının kurulmasıyla 1959 yılı içerisinde bu yeni oluşuma katılım çok yoğun olmuştur. Vatan Cephesi'ne katılımı daha da arttırmak için gazetenin yanında radyo da kullanılmıştır. Ayrıca katılımı hızlandırmak haftalık broşürler de dağıtılmıştır. 1959 yılında Vatan Cephesi Ocakları'nın ülke genelindeki sayısı 134'tür. Bu ocaklara

²⁸ M. Serhan Yücel, *Demokrat Parti*, İstanbul 2001, s.137.

²⁹ BCA, Fon Kodu: 10.9.0.0, Yer No: 213.660.1/379.

³⁰ BCA, Fon Kodu: 10.9.0.0, Yer No: 213.660.1/201.

³¹ BCA, Fon Kodu: 10.9.0.0, Yer No: 213.660.1/44.

³² BCA, Fon Kodu: 10.9.0.0, Yer No: 213.660.1/163.

katılım daha çok köylerden olmuştur³³. Bu durumun, Adıyaman'da da etkisini gösterdiği ve DP'ye yeni katılımların olmasına ortam hazırladığını açık bir biçimde ortaya koymaktadır.

Başbakan Adnan Menderes'e gönderilen telgraflardan CHP'li bazı parti köy ocaklarının birlikte istifa ettiği ve Vatan Cephesi'ne dâhil oldukları anlaşılmaktadır³⁴. Buna örnek olarak Adıyaman Merkez ilçesine bağlı Zurna ve Kuştepe köyleri verilebilir. 27 Şubat 1959'da CHP Zurna Köyü Ocak Başkanı Nezif Kuştepe ve CHP Tüzük Köyü Ocak Başkanı Ahmet Kuştepe, ortak olarak gönderdikleri aynı telgrafta kendilerinin ocak üyeleriyle birlikte DP'ye iltihak ettiklerini söylemişlerdir³⁵. Farklı köylerden aynı aileden oldukları anlaşılan kişilerin kitleler halinde Vatan Cephesine iltihakı, Adıyaman'da farklı partilerden DP'yi desteklediğini ve bu partiye dâhil olduğunu göstermektedir.

Adıyaman'da Vatan Cephesi'ne HP'nin parti ilçe, bucak ve ocak başkanlarının katılması gibi söz konusu partinin milletvekili adayları da DP'ye iltihak etmişlerdir³⁶. Örneğin 27 Şubat 1959'da HP'nin Adıyaman Milletvekili Adayı Av. Arif Emre, Başbakana göndermiş olduğu telgrafıyla Vatan Cephesi'ne iltihakla DP'ye katılmıştır. Telgraftan Arif Emre'nin HP'nin politikalarını uygun bulmadığını ve CHP'ye katılmasını kendisine siyaseten yakıştırmadığından DP'ye dâhil olduğu anlaşılmaktadır³⁷. Bu durum, HP'nin kendisini feshederek başka partiye katılımının bazı partililer tarafından son derece olumsuz karşılandığını göstermektedir.

Vatan Cephesi ile ilgili olarak DP Genel Başkanlığına gönderilen bazı telgraflardan herhangi bir siyasi partiye üye olmayan bazı bucakların kendisine bağlı bütün köyleriyle DP'ye geçtikleri ortaya çıkmaktadır. Bu bağlamda, Besni ilçesine bağlı Akpınar bucağı, 1 Mart 1959'da 53 köyü

³³ Uğur Dervişoğlu, *Demokrat Parti Basın Rejimi Ve Hürriyet Gazetesi ile Akşam Gazetesinin Karşılaştırılmalı İncelenmesi (1957-1960)*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kırklareli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2021), s.87.

³⁴ Fatih Özçelik, "Türk Siyasi Hayatında Vatan Cephesi Uygulamaları: Çanakkale İli Örneği", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, 36, (2017), s.57-84.

³⁵ BCA, Fon Kodu: 10.9.0.0, Yer No: 213.660.1/518.

³⁶ Yiğitberk Bıçakçı, "Cumhuriyet Halk Partisi", *Türkiye'de Siyasi Partiler*, (Der. Mehmet Kabasakal), İstanbul 2013, s.29.

³⁷ BCA, Fon Kodu: 10.9.0.0, Yer No: 213.660.1/497.

ile birlikte Vatan Cephesi'ne dâhil olmuştur. Köyler adına müteşebbis heyetinden Hakkı Şahin ve altı kişilik imzayla durum DP Genel Başkanlığına bildirilmiştir³⁸.

II. 1959 İle 1960 Yılları Arasında Adıyaman'da Vatan Cephesi'nin Durumu

2 Mart 1959'da Adnan Menderes ve DP Genel Başkanlığına üst üste gönderilen üç telgrafla HP'den kitleler halinde istifa eden kişiler, iktidar partisine dahil olduklarını beyan etmişlerdir. Bu çerçevede, ilk telgrafta Çalgan nahiyesinden Mahmut Doğan ve Mehmet Aslan, telgraflarıyla 75 kişilik seçmenleriyle Vatan Cephesi'ne geçtiklerini yazmışlardır³⁹. Aynı şekilde aynı gün Gölbaşı ilçesine bağlı Gölveren nahiyesinden 30 kişi DP'ye iltihak etmiştir⁴⁰. Son olarak aynı nahiyenin Gölveren köyünden 60 kişi HP'den istifa ederek Vatan Cephesi üyesi olmuştur⁴¹. Böylece DP'nin hem Merkez hem de Gölbaşı ilçesindeki üye sayılarında görece artışlar olmuştur.

8 Mayıs 1959 tarihli 11 telgraftan Vatan Cephesi'ne Adıyaman genelinde yeni katılımlar olmuştur. Birinci telgrafla Besni ilçesine bağlı Hüsamlı köyünden Baki Kablam ve 43 arkadaşı DP'ye geçmişlerdir⁴². İkinci telgrafla aynı ilçeye bağlı Hamzıyan köyünden Hacı Kurt ve beraberindeki 18 kişi CHP'den ayrılarak Vatan Cephesi'ne dâhil olmuştur⁴³. Üçüncü telgrafla aynı ilçenin Meydan mahallesinden Sadık Pınarbaşı CHP'den istifayla DP'ye iltihak etmiştir⁴⁴. 8 Mayıs tarihli diğer telgraftan ise Besni ilçesine bağlı Çorak köyünden Süleyman Durmuş ve beraberindeki 57 kişinin bağlı oldukları CHP'den ayrılarak DP'ye katıldıkları anlaşılmaktadır⁴⁵. Aynı tarihli bir diğer telgrafla Besni'ye bağlı Yeni Besni mahallesinden Mehmet Karayılmaz, Vatan Cephesi'ne

³⁸ BCA, Fon Kodu: 10.9.0.0, Yer No: 213.660.1/6.

³⁹ BCA, Fon Kodu: 10.9.0.0, Yer No: 213.660.1/52.

⁴⁰ BCA, Fon Kodu: 10.9.0.0, Yer No: 213.660.1/11.

⁴¹ BCA, Fon Kodu: 10.9.0.0, Yer No: 213.660.1/01.

⁴² BCA, Fon Kodu: 10.9.0.0, Yer No: 213.660.1/60.

⁴³ BCA, Fon Kodu: 10.9.0.0, Yer No: 213.660.1/58.

⁴⁴ BCA, Fon Kodu: 10.9.0.0, Yer No: 213.660.1/53.

⁴⁵ BCA, Fon Kodu: 10.9.0.0, Yer No: 213.660.1/52.

dâhil olan bir diğer kişi olmuştur⁴⁶. Diğer telgraflardan sırasıyla Yeni Besni mahallesinden Abdurrahman Bulut dâhil 28 kişi⁴⁷; aynı mahalleden Süleyman Ören dâhil üç kişi⁴⁸; aynı mahalleden 11 kişi⁴⁹; Hamza mahallesinden Hacı Salcı dâhil 8 kişi⁵⁰; Meydan mahallesinden Abuzer Yayan dâhil 4 kişi⁵¹ ve son olarak da Yeni Besni mahallesinden Hacı Yavaş dâhil 15 kişi CHP'den ayrılarak DP'ye üye olmuşlardır⁵². Böylece sadece bir günde Besni ilçesinde CHP'den istifa edip DP'li olan kişi sayısı 187'dir. Bu da bahsi geçen ilçede DP'yi güçlü hale getirdiği gibi, CHP'nin de iyice zayıflamasına sebep olduğu şeklinde yorumlanabilir.

1959 yılı içerisinde DP, Vatan Cephesi ocaklarına kaydolanların adları radyo antenlerini saatlerce meşgul etmiştir. Bunun, bazı kimseler üzerinde olumlu etki yaptığı ve bu cepheye katılımları hızlandırdığı bir gerçektir. Örneğin, Adıyaman'a bağlı bazı mahalle ya da köylerden bazı aileler, bütün bireyleriyle birlikte DP'ye katılmışlardır⁵³. Bu ailelerden birisi Besni ilçesine bağlı Hamza mahallesinden Şengül ailesi adına Baki Şengül'dür. Bu kişi tarafından 9 Mayıs 1959'da gönderilen telgrafla 19 kişi, CHP'den istifa ederek Vatan Cephesi'ne iltihakla DP'ye geçmiştir⁵⁴. Aynı şekilde 14 Mayıs 1959'da Besni ilçesi Yeni Besni mahallesinden Mevlut Doğan göndermiş olduğu telgrafında ailesiyle birlikte CHP'den ayrıldığını ve DP'ye iltihak ettiklerini beyan etmiştir⁵⁵. Aynı şekilde 30 Mayıs 1959'da CHP'den Besni ilçesinde CHP'den Belediye Meclisi Üyesi olan Cuma Balkaya, göndermiş olduğu telgrafıyla 143 kişilik aile efradıyla birlikte Vatan Cephesi'ne geçtiklerini bildirmişti⁵⁶.

Cumhurbaşkanlığı Cumhuriyet Arşivi belgelerinden Adıyaman'da CHP'den parti ileri gelenlerinden de Vatan Cephesi'ne katılımlar olduğu

⁴⁶ BCA, Fon Kodu: 10.9.0.0, Yer No: 213.660.1/56.

⁴⁷ BCA, Fon Kodu: 10.9.0.0, Yer No: 213.660.1/57.

⁴⁸ BCA, Fon Kodu: 10.9.0.0, Yer No: 213.660.1/59.

⁴⁹ BCA, Fon Kodu: 10.9.0.0, Yer No: 213.660.1/55.

⁵⁰ BCA, Fon Kodu: 10.9.0.0, Yer No: 213.660.1/54.

⁵¹ BCA, Fon Kodu: 10.9.0.0, Yer No: 213.660.1/74.

⁵² BCA, Fon Kodu: 10.9.0.0, Yer No: 213.660.1/73.

⁵³ Cem Eroğul, *Demokrat Parti Tarih ve İdeolojisi*, (İkinci Basım), Ankara 1990, s.166.

⁵⁴ BCA, Fon Kodu: 10.9.0.0, Yer No: 213.660.1/72.

⁵⁵ BCA, Fon Kodu: 10.9.0.0, Yer No: 213.660.1/134.

⁵⁶ BCA, Fon Kodu: 10.9.0.0, Yer No: 213.660.1/311.

anlaşılmaktadır. Bunlardan birisi Adıyaman CHP Gençlik Kolları Başkanıdır. Bu bağlamda, Abdülkadir Pektaş 2 Haziran 1959'da göndermiş olduğu telgrafında şöyle demiştir: *"Memleketime yapılan büyük yardımlar karşısında daha fazla muhalefette kalmanın doğru olmadığına kani bulunuyorum. Bunun için bağlı olduğum CHP'den DP Vatan Cephesi'ne kaydedildiğimi saygıyla arz ederim⁵⁷"*. Bunun gibi partili muhtarlardan bazılarının da CHP'den istifa ederek DP'ye katıldığı görülmektedir. Bu kapsamda, Besni ilçesine bağlı Yeni Besni Mahallesi Muhtarı Mustafa Beşcam, 2 Aralık 1959 tarihli telgrafıyla CHP'den ayrılarak DP'ye dâhil olduğunu beyan etmiştir⁵⁸ CHP'den Gençlik Kolları Başkanı Abdülkadir Pektaş ile Muhtar Mustafa Beşcam'ın CHP'den istifasının Adıyaman'da iktidar partisiyle ana muhalefet partisi arasındaki ilişkileri daha da gerginleştirdiği şeklinde düşünülebilir.

CHP Keysun Bucak Başkanı Vakkas Önder, 11 Temmuz 1959'da DP Genel Başkanlığına gönderdiği yazıyla Vatan Cephesi'ne geçtiğini şu şekilde belirtmiştir: *"Bugüne kadar CHP'de bucak başkanı olarak görev yaptım. Yıkıcı faaliyetlerine devam edeceğine katiyetle inandığım için DP'nin memlekete her gün yeni bir yenilik getirdiğini görerek CHP'nin saflarında kalmayı memleket menfaatlerine aykırı bulduğumdan şerefli saflarınıza katıldım. Kabul etmenizi istirham ederim⁵⁹"*. 1959 yılı itibarıyla Besni ilçesine bağlı bir bucak olan Keysun'dan Vatan Cephesine katılım için yapılan bu ilk başvurudan sonra da buradan DP'ye iltihaklar olmuştur. Bunun neticesi olarak CHP dışında DP'nin de teşkilatı bulunan Keysun'da iktidar partisinin üye sayısı artmaya başlamıştır.

Adıyaman'dan DP'ye gönderilen telgraflardan bazı yerlerde Vatan Cephesi adıyla yeni cephelerin açıldığı anlaşılmaktadır. Bu bağlamda, 28 Kasım 1959'da Merkez ilçeye bağlı Kapcami mahallesinde 109 kişilik bir Vatan Cephesi Ocağı açılmış ve bu cepheye Ali Koçak başkan olarak atanmıştır. Bahsi geçen mahallede bu ocağın teşkil edildiğine ve başkanın atandığına dair resmi yazı Vatan Cephesi Ocağı Başkanı Ali Koçak tarafından Başbakan Adnan Menderes'e bildirilmiştir⁶⁰.

⁵⁷ BCA, Fon Kodu: 10.9.0.0, Yer No: 213.660.1/52.1

⁵⁸ BCA, Fon Kodu: 10.9.0.0, Yer No: 213.660.1/17.

⁵⁹ BCA, Fon Kodu: 10.9.0.0, Yer No: 213.660.1/111.

⁶⁰ BCA, Fon Kodu: 10.9.0.0, Yer No: 213.660.1/556.

Bilindiği üzere DP iktidarı 27 Mayıs 1960 Askeri Darbesi ile sona ermiştir⁶¹. 1960 askeri darbesi, demokrasi ile ilgisi olmayan bir harekettir⁶². 27 Mayıs 1960 Askeri Darbesi Türk Silahlı Kuvvetleri'nin hiyerarşik yapısının dışından yapılan ilk ve son askeri darbedir⁶³. Söz konusu Askeri darbenin yapıldığı tarihe kadar Vatan Cephesi'ne katılımların olduğu resmi belgelerden anlaşılmaktadır. Diğer yerlerde olduğu gibi 1960 yılı içerisinde Adıyaman'dan da DP'ye katılımı Vatan Cephesi'ne iltihaklar olmuştur. Ancak 1959'da olduğu gibi yoğun katılım olduğu söylenemez. Bunun da en büyük sebebi yukarıda ifade olunduğu üzere darbedir. 1960'ta Adıyaman'dan DP Genel Başkanlığına ve Adnan Menderes'e sadece beş adet telgraf gönderilmiş ve DP'ye diğer partilerden birtakım katılımlar olmuştur.

1960'ta Adıyaman'dan DP'ye geçişi bildiren ilk telgraf 28 Ocak 1960 tarihlidir. Osman Yıldırım tarafından gönderilen bu telgrafla Kahta ilçesine bağlı Çakırçeşme köyünden 150 kişi DP'ye ait bucak ocağına kayıt yaptırmıştır⁶⁴. Bu katılımlardan hemen sonra 3 Şubat 1959'da daha önce Vatan Cephesi adıyla kurulmuş olan Eskisaray Mahallesi Vatan Cephesi Ocağına müteşebbis heyette bulunan Macit Delibalta ve diğer arkadaşlarının girişimleriyle 321 kişilik üyelerin tamamı, DP'ye dâhil olmuştur⁶⁵. Bu son düzenlemeyle birlikte Eskisaray mahallesinde seçmen durumunda bulunan kişilerin tamamının DP'ye geçtiği düşünülebilir. Bunun da DP'nin başta adı geçen mahalle olmak üzere Adıyaman genelinde üye sayılarını arttırmasına yol açtığı şeklinde değerlendirilebilir.

Adıyaman'da 1960 yılı şubat ayı içerisinde aynı gün DP Genel Başkanlığına üst üste gönderilen iki adet resmi yazıyla DP'ye katılımı Vatan Cephesi'ne geçildiği bildirilmiştir. 9 Şubat 1960 tarihli ilk telgrafla Gölbaşı ilçesine bağlı Gölveren bucağından Zeki Çiçek imzasıyla birlikte 8 kişi, CHP'den istifa ederek DP'ye geçmiştir⁶⁶. Aynı gün CHP Besni

⁶¹ Erik Jan Zürcher, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, (Çev. Yasemin Saner Gönen), (7. Basım), İstanbul 2000, s.350.

⁶² Kemal Karpat, *Türk Demokrasi Tarihi*, İstanbul 2010, s.55.

⁶³ Feroz Ahmad, *Modern Türkiye'nin Oluşumu*, (Çev. Yavuz Alogan), (2. Basım), İstanbul 1994, s.173.

⁶⁴ BCA, Fon Kodu: 10.9.0.0, Yer No: 213.660.1/153.

⁶⁵ BCA, Fon Kodu: 10.9.0.0, Yer No: 213.660.1/60.

⁶⁶ BCA, Fon Kodu: 10.9.0.0, Yer No: 213.660.1/60.2.

Belediye Meclisi Üyesi Remzi Mehmet Özkay, partisinden istifa ederek DP'ye iştirak etmiştir⁶⁷.

Sonuç

Vatan Cephesi, DP'nin iktidarının son döneminde muhalefet partilerinin kendi aralarında iktidara karşı oluşturmuş oldukları "*güç birliğine*" karşı kurulmuştur. Başbakan Adnan Menderes, Vatan Cephesi'ni oluşturmakla *güç birliğini* oluşturan başta CHP olmak üzere diğer siyasi partileri zayıflatmayı hem de DP'yi yeniden güçlendirmeyi hedeflemiştir. Bu amaçla ülke genelinde Vatan Cephesi'ne bağlı ocaklar tesis edilmiş ve buraya kayıt olanlar doğrudan DP'ye geçmiş oluyorlardı. Bu da, 1957 seçimlerinde, iktidara gelmesine rağmen ,istediği sonuçları elde edemeyen DP'nin yeniden güçlenmesi için gerekli ortamı oluşturmasını kolaylaştırmıştır.

Ekim 1958'de kurulduktan sonra ülke genelinde olduğu gibi Adıyaman vilâyetinde de Vatan Cephesine ilgi gösterilmiş ve DP iktidarının bitiş tarihi olan 27 Mayıs Askeri Darbesi'ne kadar buradan Vatan Cephesi'ne iltihakla DP'ye çok sayıda kişi katılmıştır. Bu kişiler genel olarak CHP başta olmak üzere HP ve CMKP ile diğer siyasi kuruluşlardan istifa ederek Vatan Cephesi ocaklarına dahil olmuşlardır. Yaklaşık olarak bir buçuk yıl etkisini sürdüren Vatan Cephesi'ne Adıyaman merkez ve ilçelerinden toplamda 9.000 kişi katılmıştır. Dönem itibarıyla 208.755 kişilik nüfusa sahip olan Adıyaman'da 9.000 kişinin Vatan Cephesi'ne iltihakla DP'ye geçmesi, burada söz konusu yapıya ne derecede önem verildiğini ortaya çıkmaktadır.

Vatan Cephesi kurulduktan sonra Adıyaman Merkez ve ilçelerinde Vatan Cephesi adıyla ocaklar kurulmuştur. Özellikle Merkez ve Besni ilçelerindeki ocaklara CHP ve diğer partilerden istifa eden çok sayıda kişi kayıt olmuştur. Bunlar içerisinde kendini feshederek CHP'ye katılan HP'li çok sayıda üye bulunmaktadır. Adıyaman'dan Başbakan Adnan Menderes'e telgraf gönderen HP'li üyeler, CHP'ye katılmak istemediklerini ve CHP yerine iktidar tarafında bulunmak istediklerini beyan etmişlerdir. Bu da, doğal olarak DP'nin Adıyaman genelinde üye sayısının artmasını sağlamıştır.

---

⁶⁷ BCA, Fon Kodu: 10.9.0.0, Yer No: 213.660.1/110.

Vatan Cephesi'ne katılmak isteyen kişiler ya Başbakan Adnan Menderes'e ya da doğrudan DP Genel Başkanlığına telgraf göndererek Vatan Cephesi'ne iltihakla DP'ye geçmiş olduklarını göstermekteydiler. 1958'in kasım ayından 1960'ın ocak ayına kadar Adıyaman'dan Başbakan Menderes'e ve DP Genel Başkanlığına çok sayıda telgraf gönderilmiş ve bu telgraflarla Adıyaman'dan 9.000 kişi DP saflarına geçmiştir. Bu arada Vatan Cephesi'ne geçenlerin isimleri her gün radyodan duyurulmaktaydı. Her ne kadar bu durum, DP için olumsuz bir sürecin oluşmasına ortam hazırlamış olsa da; bu durumun Adıyaman'da çok sayıda seçmenin Vatan Cephesi'ne geçmesini hızlandırdığı gönderilen söz konusu telgraflardan anlaşılmaktadır.

Her ne kadar 1958'in ekim ayından itibaren Vatan Cephesi'ne geçişler başlamış olsa da; bu siyasi yapıya Adıyaman'da özellikle 1959'da etkili olmaya başlayan bu siyasi yapıya ciddi ilgi gösterilmiştir. Vatan Cephesi'ne geçişi gösteren telgraflardan bazı kişilerin tek başına, bazı kişilerin grup olarak, bazı kişilerin ocak ya da bazı kişilerin tüm başka partilere ait bütün bucak üyeleriyle partilerinden istifa ederek DP'ye iltihak ettikleri anlaşılmaktadır. Bu da, yukarıda da izah olunduğu üzere Adıyaman genelinde DP'nin üye sayılarını artmasına ortam hazırlamıştır. Muhalefet partilerinden istifaların artması, DP ile CHP ve diğer siyasi partilerin aralarını iyice bozmuş ve DP'ye karşı ciddi bir tehdidin oluşmasının önünü açmıştır. Bu süreç, 27 Mayıs Askeri Darbesi ile DP iktidarının ortadan kaldırılmasına kadar devam etmiştir.

Kaynakça

Arşiv Belgeleri

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA)

Fon Kodu: 10.9.0.0, Yer No: 217.674.4.

Fon Kodu: 10.9.0.0, Yer No: 213.660.1/1.

Fon Kodu: 10.9.0.0, Yer No: 213.660.1/6.

Fon Kodu: 10.9.0.0, Yer No: 213.660.1/11.

Fon Kodu: 10.9.0.0, Yer No: 213.660.1/17.

Fon Kodu: 10.9.0.0, Yer No: 213.660.1/44.

Fon Kodu: 10.9.0.0, Yer No: 213.660.1/52.

Fon Kodu: 10.9.0.0, Yer No: 213.660.1/52.1

Fon Kodu: 10.9.0.0, Yer No: 213.660.1/53.

Fon Kodu: 10.9.0.0, Yer No: 213.660.1/54.
Fon Kodu: 10.9.0.0, Yer No: 213.660.1/55.
Fon Kodu: 10.9.0.0, Yer No: 213.660.1/56.
Fon Kodu: 10.9.0.0, Yer No: 213.660.1/57.
Fon Kodu: 10.9.0.0, Yer No: 213.660.1/58.
Fon Kodu: 10.9.0.0, Yer No: 213.660.1/59.
Fon Kodu: 10.9.0.0, Yer No: 213.660.1/60.
Fon Kodu: 10.9.0.0, Yer No: 213.660.1/60.2.
Fon Kodu: 10.9.0.0, Yer No: 213.660.1/72.
Fon Kodu: 10.9.0.0, Yer No: 213.660.1/73.
Fon Kodu: 10.9.0.0, Yer No: 213.660.1/74.
Fon Kodu: 10.9.0.0, Yer No: 213.660.1/80.
Fon Kodu: 10.9.0.0, Yer No: 213.660.1/81.
Fon Kodu: 10.9.0.0, Yer No: 213.660.1/110.
Fon Kodu: 10.9.0.0, Yer No: 213.660.1/111.
Fon Kodu: 10.9.0.0, Yer No: 213.660.1/123.
Fon Kodu: 10.9.0.0, Yer No: 213.660.1/134.
Fon Kodu: 10.9.0.0, Yer No: 213.660.1/153.
Fon Kodu: 10.9.0.0, Yer No: 213.660.1/163.
Fon Kodu: 10.9.0.0, Yer No: 213.660.1/201.
Fon Kodu: 10.9.0.0, Yer No: 213.660.1/298.
Fon Kodu: 10.9.0.0, Yer No: 213.660.1/299.
Fon Kodu: 10.9.0.0, Yer No: 213.660.1/300.
Fon Kodu: 10.9.0.0, Yer No: 213.660.1/301.
Fon Kodu: 10.9.0.0, Yer No: 213.660.1/311.
Fon Kodu: 10.9.0.0, Yer No: 213.660.1/359.
Fon Kodu: 10.9.0.0, Yer No: 213.660.1/379.
Fon Kodu: 10.9.0.0, Yer No: 213.660.1/421.
Fon Kodu: 10.9.0.0, Yer No: 213.660.1/497.
Fon Kodu: 10.9.0.0, Yer No: 213.660.1/518.
Fon Kodu: 10.9.0.0, Yer No: 213.660.1/555.
Fon Kodu: 10.9.0.0, Yer No: 213.660.1/556.
Fon Kodu: 10.9.0.0, Yer No: 213.660.1/565.

Telif Eserler

Ahmad, Feroz, *Modern Türkiye'nin Oluşumu*, (Çev. Yavuz Alogan), (2. Basım), İstanbul 1994,

Akşin, Sina, *Kısa Türkiye Tarihi*, İstanbul 2007.

Albayrak, Mustafa, *Demokrat Parti'nin Muhalefet Yılları (1946-1950)*, Mersin 2020.

Bıçakçı, Yiğitberk, "Cumhuriyet Halk Partisi", *Türkiye'de Siyasi Partiler*, (Der. Mehmet Kabasakal), İstanbul 2013, s.26-48.

Biçici, Mehmet, "Gaziantep'te Vatan Cephesi", *Tarih Okulu Dergisi*, 13/ XLIV (2020), s. 157-175.

Çakmak, Diren, "Türk Siyasal Yaşamında Bir Muhalefet Partisi Örneği: Hürriyet Partisi (1955-1958)", *Akademik Bakış Dergisi*, 2 /3 (2008), s.153-186.

Çavdar, Tevfik, *Türk Demokrasi Tarihi (1839-1950)*, 3. Baskı, Ankara 2004.

Dervişoğlu, Uğur, *Demokrat Parti Basın Rejimi Ve Hürriyet Gazetesi ile Akşam Gazetesinin Karşılaştırılmalı İncelenmesi (1957-1960)*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kırklareli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2021.

Erdogan, Dilşen İnce, "Güç Birliği Karşısında Adnan Menderes'in Siyasi Manevrası: Vatan Cephesi (Manisa Örneğinde)", *Belgi Dergisi*, 19/1, (2000), s.1910-1924.

Eroğul, Cem, *Demokrat Parti Tarih ve İdeolojisi*, (İkinci Basım), Ankara 1990.

Gündüz, Mehmet, "Adıyaman Kazasının Vilayet Olması ve Bu Süreçte Yaşanan Gelişmeler", *İdeal Kent Dergisi*, 18/10 (2019), s.1230-1254.

Karpat, Kemal, *Türk Demokrasi Tarihi*, İstanbul 2010.

Lewis, Bernard, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, 5. Baskı, (Çev. Metin Kıratlı), Ankara 1993.

Özçelik, Fatih, "Türk Siyasal Hayatında Vatan Cephesi Uygulamaları: Çanakkale İli Örneği", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, 36, (2017), 57-84.

Şahin, Enis- Tunç, Bilal, "Demokrat Parti'nin Kuruluş Süreci ve DP – CHP Siyasî Mücadelesi (1945-1947)", *Sosyal ve Kültürel Araştırmalar Dergisi*, 1/2 (2015), s. 31-69.

Tunç, Bilal, "Arşiv Belgelerine Göre Bilecik'te Vatan Cephesi", *Tarih Okulu Dergisi*, 11/33 (2018), s.561-565.

Tunç, Bilal, " Bursa'da Vatan Cephesi", *Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, 9/2 (2016), s.137-162.

Tunç, Bilal, "Kocaeli'nde Vatan Cephesi", *Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 8/2 (2015), s.733-750.

Tunç, Bilal, " Eskişehir'de Vatan Cephesi", *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 52 (2017), s.198-212.

Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü, *23 Ekim 1955 Genel Nüfus Sayımı*, Ankara 1961.

Uyar, Hakkı, *Türk Siyasal Yaşamında Cepheleşmelere Bir Örnek: Vatan Cephesi*, İstanbul 2012.

Yücel, M. Serhan, *Demokrat Parti*, İstanbul 2001.

Zürcher, Erik Jan, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, (Çev. Yasemin Saner Gönen), (7. Basım), İstanbul 2000.

Extended Abstract

The Democratic Party, which existed between 1946 and 1960 and remained in power for ten years between 1950 and 1960, has been a political party that left serious traces in Turkish political life. The Democratic Party, which was in opposition for four years between 1946 and 1950, came to power with the 14 May 1950 elections. After the 1950 elections, The Democratic Party, which won the 1954 and 1957 elections, which were held consecutively, became one of the political parties that could stay in power in this way. However, although it was able to win the elections and come to power, it is a well-known fact that the The Democratic Party began to lose power seriously and the public support behind it decreased as of 1957. When The Democratic Party started to weaken, it formed the Homeland Front and in this way aimed to both increase the number of its members and strengthen the party politically.

It is understood from the documents in the archives about the Homeland Front that many people who resigned from the Republican People's Party and the defunct Freedom Party throughout Adıyaman, since the formation of this political structure, resigned and moved to the The Democratic Party by joining the Homeland Front. In this context, the number of people who transferred from other parties to The Democratic Party from the 1957 elections to the The Democratic Party from 1957 elections in Adıyaman center and its affiliated districts was 9,000. In Adıyaman, which has five district as of 1957, namely Merkez, Besni, Celikhan, Gerber and Kate, the most participation in the Homeland Front was from the Central and Besni districts. The numerical data showing that the said 9.000 people in Adıyaman joined the Homeland Front emerge from the telegrams sent to Prime Minister Adnan Menderes.

From the documents obtained from the Presidency Republic Archive, it is understood that with the formation of the Homeland Front, which Prime Minister Adnan Menderes declared to be established, many people from Adıyaman moved to the quarries affiliated to the Homeland Front. Those who joined the Homeland Front as of the period, sent telegrams and letters to Prime Minister Adnan Menderes, reporting that they either resigned from the parties

they were affiliated with or joined The Democratic Party, and therefore The Democratic Party, without being affiliated with any party.

There were people who left the Republican People's Party, Republican Nationalist Peasant Party and Freedom Party, which were political parties of the period, and joined the quarries affiliated to the Homeland Front. It is understood that on some dates, a group of any political party joined the Homeland Front together with all its members. In this context, as in the rest of the country, a large number of Freedom Party members from Adiyaman resigned from their party and joined the Democratic Party.

According to the Presidency Republic Archive documents, it is understood that in the last month of 1958, there were two big participations in the hearths affiliated to the Homeland Front in Adiyaman. The first of these is that on December 15, 1958, which the Democratic Party Adiyaman Provincial President reported that many members of the Freedom Party Adiyaman Provincial Organization had transferred to the Democrat Party, in his telegram sent to Prime Minister Adnan Menderes. Meanwhile, in the process when the the Homeland Front started to get stronger, the Freedom Party lost a lot of power in Adiyaman. In fact, the Freedom Party joined the Republican People's Party on November 24, 1958 and the party members who did not want to join the Republican People's Party; they joined the Democratic Party in response. This naturally prepared the environment for the increase in the number of members of the Democratic Party in Adiyaman as it was across the country. The fact that some of the telegrams, which sent to Adnan Menderes were sent by Freedom Party members is a very important proof of this.

Participation in the Homeland Front was not only from the Republican People's Party or the Freedom Party. In some cases, there were direct transitions by Democrat Party members. In order to do this, village or sub-district hearths affiliated to the Democrat Party were renamed as Homeland Front by the party's members. A similar situation was experienced in Adiyaman. Since the Homeland Front was founded in the last months of 1958, participation in the front began on

these dates and was intensive in 1959. The same was true for Adıyaman province.

The first telegram, which sent to Adnan Menderes regarding the transition from Adıyaman to Democratic Party in 1959 was dated January 5, 1959. As stated above, after the Freedom Party joined the Republican People's Party on November 24, 1958, some party members who did not want to join the main opposition party switched to other parties, mainly the Democrat Party, for various reasons. In the meantime, it is understood from the telegrams, sent from Adıyaman that some of the former members of the Republican People's Party and the Freedom Party switched to the Homeland Front together. It is a known fact that Adnan Menderes's speeches were also influential in the new participations in the Homeland Front. Because Adnan Menderes brought the issue to the agenda many times with his speeches and in this way he ensured the participation of many people in this structure.

In 1959, there were serious participations from the Freedom Party to the Democrat Party, and with the closure of the Freedom Party, a large number of parties that did not want to switch to the Republican People's Party moved to the Homeland Front and joined the Democrat Party. With the establishment of the Homeland Front Hearths in 1959, the participation in this new formation was very intense. In order to further increase participation in the Homeland Front, the radio was used alongside the newspaper. In addition, weekly brochures were distributed to speed up participation. In 1959, the number of Homeland Front Hearths across the country was 134. Participation in these quarries was mostly from the villages. It is understood from the telegrams sent that this situation also showed its effect in Adıyaman and prepared the environment for new participations to the Democratic Party.

It is understood from the telegrams sent to Prime Minister Adnan Menderes that some of the village party hearth units from the Republican People's Party resigned together and joined the Homeland Front. In Adıyaman, parliamentary candidates, like the heads of districts and sub-districts of the Freedom Party, also joined the Vatan Front. For example, people who resigned en masse from the Freedom

Party with three telegrams sent to Adnan Menderes and the DP General Presidency on March 2, 1959, declared that they switched to the ruling party.

In 1959, the names of those registered to the institutions of the Homeland Front were announced on the radio for hours by the Democratic Party government. It is a fact that this had a positive impact on some people and accelerated their participation in this front. From the documents of the Presidency Republic Archive, it is understood that the party leaders from the CHP also participated in the Homeland Front in Adiyaman. This situation continued until the May 27 Military Coup.

As it is known, the DP government ended with the May 27, 1960 Military Coup. The 1960 military coup is a movement that has nothing to do with democracy. The May 27, 1960 military coup is the first and last military coup made outside the hierarchical structure of the Turkish Armed Forces. It is understood from the official documents that there were participations in the Homeland Front until the date of the said military coup. As in other places, there were annexations from Adiyaman to the Homeland Front in 1960. However, it cannot be said that there was an intense participation as in 1959. The biggest reason for this is the coup, as stated above. In 1960, only five telegrams were sent from Adiyaman to the Presidency of the Democrat Party and Adnan Menderes, and there were some participations from other parties to the Democrat Party.

Araştırma Makalesi/Research Article

Osmanlıları Balkanlardan Çıkarma Projelerinde Dubrovnik'teki Türk Karşıtı Fraksiyonun Rolü (1592-1607)

Cihan Yemişçi*

(ORCID: 0000-0003-0447-7933)

Makale Gönderim Tarihi
22.09.2022

Makale Kabul Tarihi
24.10.2022

Atıf Bilgisi/Reference Information

Chicago: Yemişçi, C., "Osmanlıları Balkanlardan Çıkarma Projelerinde Dubrovnik'teki Türk Karşıtı Fraksiyonun Rolü (1592-1607)", *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 7/Özel Sayı: Dr. Mahmut Kırkpınar'a Armağan: 1973-2012.

APA: Yemişçi, C. (2022). Osmanlıları Balkanlardan Çıkarma Projelerinde Dubrovnik'teki Türk Karşıtı Fraksiyonun Rolü (1592-1607). *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 7 (Özel Sayı: Dr. Mahmut Kırkpınar'a Armağan), 1973-2012.

Öz

Osmanlıların 1570'lere kadar olan askerî teşebbüsleri Batı'da "Yenilmez Türk" imajının oluşmasını sağlamış ve bu caydırıcı güç Osmanlı aleyhinde birçok teşebbüsün fiiliyata dönüşmesini önlemiştir. Ancak 1571'de İnebahtı Bozgunu ve 1593'te başlayan Avusturya savaşlarında alınan yenilgiler, Türklerin mağlup edilebileceğine ve Balkanlardan çıkarılabileceklerine dair umutları canlandırmış ve bu da somut projelerde akis göstermiştir. 1592'de bir İspanyol birliğinin gizlice Dubrovnik'ten Hersek'e sızması ise bu doğrultudaki cesaretleri arttırmıştır. İspanya ve Avusturya Habsburgları'nın desteklediği bu projeler,

---

* Dr. Öğr. Üyesi, Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye, cihan.yemisci@bilecik.edu.tr.

Assist. Prof. Dr., Bilecik Şeyh Edebali University, Faculty of Humanities and Social Sciences, Department of History, Türkiye.

Napoli ve Savoy gibi tâbiler tarafından olduğu kadar bazı Dubrovnikliler, Papalık rahipleri ve birtakım tarikatların şövalyeleri tarafından da üretilmekteydi. Savoy dükü I. Carlo Emmanuel'in tasarlayıp uygulamaya geçirdiği projeye ise Hırvat kaynaklarında 'Büyük Komplo' (Velika Zavjera) denilmiştir. Gerek İspanyolların Osmanlı Balkanlarına gizlice girmeleri gerekse Savoy düküne ait projenin planlama, hazırlık ve uygulama safhaları ile bazı Dubrovniklilerin bu teşebbüslere olan destekleri makalenin konusunu oluşturmaktadır. Osmanlı-Dubrovnik ilişkilerine önemli zararlar vermiş ve Bosna, Hersek ve Karadağ coğrafyasında derin etkiler bırakmış olan bu süreç Osmanlı, Dubrovnik ve Torino Arşivleri'nden elde edilen kaynaklardan faydalanılarak işlenmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı İmparatorluğu, Dubrovnik Cumhuriyeti, Habsburglar, Hersek, Casusluk.

The Role of Anti-Turk Fraction in Dubrovnik Republic in the Projects for Repelling the Ottomans out of Balkans (1592-1607)

Abstract

The military operations of the Ottomans until 1570's, had created the image of the "Invincible Turk" in the West and this intimidating power paved way for the realization of many attempts against the Ottomans. However with the defeat at Lepanto in 1571 and the Austrian wars that started in 1593 revived the hopes that Turks could be defeated and they might be expulse from Balkans and this reflected in concrete projects. The secret infiltration of a Spanish troop from Dubrovnik to Herzegovina in 1592 encouraged these projects. These projects supported by Austrian and Spanish Habsburgs, were produced by subjects such as Naples and Savoy, as well as by some Ragusans, priests of Papacy and some knightly orders. The project which was devised and practiced by the Duke of Savoy, Charles Emmanuel I, was named as "The Great Conspiracy" (Velika Zavjera) in Croatian sources. The subject of the article is the secret entry of the Spaniards into the Ottoman Balkans, the phases of planning, preparation and practice of the Duke of Savoy's project and the involvement of some Ragusans to these attempts. This process, which caused significant damage to the Ottoman-Dubrovnik relations and left deep impacts on the Bosnia, Herzegovina and Montenegro, was tried to be processed by making use of the sources obtained from the Ottoman, Dubrovnik and Turin archives.

Keywords: Ottoman Empire, Republic of Dubrovnik, Habsburgs, Herzegovina, Espionage.

Giriş

XV. yüzyıl, Katolik cephenin kurduğu tüm ittifaklara rağmen Osmanlı fütuhatının genişlemesine sahne olmuştur. Türklerin Balkanlarda hâkimiyetlerini genişletmelerine paralel olarak Osmanlılara karşı Vatikan ile Macar Krallığı'nın başını çektiği ve ittifak tasarılarının tartışıldığı birçok toplantı gerçekleşti. Batı'da meydana gelen gelişmeler içerisinde Dubrovnik Cumhuriyeti de Osmanlı aleyhtarı ittifak tasarılarına yardım ve destek vermiş, önce 1431'de Basel'de,¹ daha sonra 1438 ve 1439 yıllarında Floransa'da² toplanan konseylerde birer delegeyle temsil edilmişti. Ayrıca Balkanlarda Türk askerî hareketi devam ederken cephelerde Osmanlılara karşı çarpışan bazı Dubrovniklilere de rastlanmaktaydı.³

Bu gelişmelere tepki duyan II. Murad (1421-1451) 1439'da Dubrovnik'in artık Osmanlı Devleti'ne itaat ve sadakatini sunmasını ve haraç göndermesini bildirdi.⁴ Dubrovnik Senatosu iki seneden fazla bir süre boyunca ayak diredikten sonra elçilerini göndermekten başka çaresinin olmadığına karar verdi ve Haziran 1441'de Cumhuriyet'i temsil etmek üzere hazırlanan elçilik heyeti Edirne'ye doğru yola çıktı.⁵ Edirne'de birkaç ay süren, Dubrovnik'in Osmanlı karşıtı faaliyetlere verdiği destekler dolayısıyla sert ve gergin geçen –hatta elçilerin bir süre zindana atıldığı– müzakerelerden sonra elçilere 2 Şubat 1442 tarihli, içeriğinde haraç mükellefiyetinin bulunduğu ilk ahidnâme verildi.⁶

¹ Frank W. Carter, "The Political Geography of the Dubrovnik Republic", *Acta Geographica Croatica*, 29 (1994), s. 84-85.

² Bariša Krekić, "Dubrovnik's Participation in the War against the Ottomans in 1443 and 1444", *Zbornik Radova Vizantolozkog Instituta*, 2 (1953), s. 145 (*Dubrovnik, Italy and the Balkans in the Late Middle Ages*, London 1980 içinde, makale: XVII, s. 1); Robin Harris, *Dubrovnik, A History*, Londra 2003, s. 86.

³ Harris, *a.g.e.*, s. 83.

⁴ Bu süreç hakkında bkz. Zdenko Zlatar, "Dubrovnik and Ottoman Balkans (1430-1808)", *Türk Tarihinde Balkanlar, Balkans in the Turkish History*, Cilt I, (ed.) Zeynep İskefiyeli Zeynep İskefiyeli, M. Bilal Çelik ve Serkan Yazıcı, Sakarya 2013, s. 476.

⁵ Elçilerin Osmanlı topraklarında emniyet içerisinde ilerleyebilmeleri için verilen *emân* içerikli yol hükmü için bkz. Ciro Truhelka, "Dubrovnik Arşivi'nde Türk-İslav Vesikalari", *İstanbul Enstitüsü Dergisi*, 1 (1956), s. 44, vesika 4.

⁶ Truhelka, *a.g.m.*, s. 44-45, vesika 6; Franz Babinger, *Fatih Sultan Mehmed ve Zamani*, (çev.) Dost Körpe, İstanbul 2002 (8. Baskı), s. 37; Harris, *a.g.e.*, s. 85; Zlatar, *a.g.m.*, s. 475.

Cumhuriyet, bu tamamen gönülsüz ve zorlama tabiiyetten hiç memnun değildi ve haraç zamanı geldiğinde aynı değerdeki gümüş eşyaları haraç olarak değil “diplomatik hediye” sıfatıyla gönderdi.⁷

Balkanlarda birkaç yıl içerisinde meydana gelen askerî gelişmeler Osmanlılar açısından hiç de yolunda gitmemişti. Macar Kralı Vladislav ve Erdel Prensi Hunyadi Yanoş'ın komutasındaki birlikler 1444 yılına kadar Osmanlıları oldukça güç şartlar altında bıraktılar. Bu askerî operasyonların başarısı, Türkleri Balkanlardan çıkarma ümidi taşıyanların da niyetlerini açığa çıkardı. Bir yandan Arnavutluk'ta bağımsızlık ideali doğrultusunda İskender Bey'in isyanı meydana gelirken, diğer yandan Dubrovnik Cumhuriyeti o seneden itibaren haraç ya da hediye namına Osmanlı Devleti'ne herhangi bir şey göndermedi.⁸ Dahası bu yıllarda Cumhuriyet, Haçlı cephesinde yer alan müttefikler arasındaki arabuluculuğun ve mektuplaşmaların hararetli trafiğini idare eden diplomatik bir köprü haline geldi.⁹

Önce 1444'te Varna'da, dört yıl sonra da Kosova'da meydana gelen savaşlarda Osmanlılar sadece düşman ordularını değil, Türklerin Balkanlardan geri püskürtülmesine dair planları, tasarıları ve idealleri de savaş alanlarında yenmeyi başardılar. Böylece bölgedeki psikolojik üstünlüğü ele geçirdiler. Bu yeni konjonktüre adapte olan Dubrovnik, bir daha Osmanlı karşıtı ittifaklara resmen ve açıkça dâhil olmaktan imtina edecek, Cumhuriyet'in ve vatandaşlarının menfaatleri doğrultusunda Osmanlılarla ilişkilerini düzelterek aradaki münasebetleri muhafaza etmeye yönelik bir tür “silahsız tarafsızlık”¹⁰ politikasını hayata geçirecekti.

⁷ Truhelka, *a.g.m.*, s. 44, vesika 5; Harris, *a.g.e.*, s. 84-85; Vesna Miović, *Dubrovačka Diplomacija u Istanbulu*, Zagreb-Dubrovnik 2003, s. 20; aynı yazar, *Dubrovačka Republika u Spisima Osmanskih Sultana*, Dubrovnik 2005, s. 11; aynı yazar, “Diplomatic Relations between the Ottoman Empire and the Republic of Dubrovnik”, *The European Tributary States of the Ottoman Empire in the Sixteenth and Seventeenth Century*, (ed.) Gábor Kármán ve Lovro Kunčević, Leiden-Boston 2013, s. 187; Mladen Glavina, *17. Yüzyıl Başında Osmanlı İmparatorluğu ile Dubrovnik Cumhuriyeti İlişkileri*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2009, s. 17.

⁸ Zlatar, *a.g.m.*, s. 476.

⁹ Krekić, *a.g.m.*, s. 8; Babinger, *a.g.e.*, s. 44.

¹⁰ Johann Wilhelm Zinkeisen, Venedik'in sahip olduğu donanma ve orduyu dikkate alarak dış işlerindeki tarafsızlık politikasını “silahlı tarafsızlık” olarak niteler. Bkz. *Osmanlı*

1458'de II. Mehmed (1451-1481), Üsküp'ten Sırbistan topraklarına geçtiği esnada Dubrovnik Cumhuriyeti'nden haraç göndermesi için çağrıda bulundu. Fethedilerek "kılıç hakkı" durumuna düşmek istemeyen Dubrovnik idarecileri kendilerinden talep edilen 1500 duka altın haracı gönderdiler.¹¹ Böylece Cumhuriyet, tâbi bulunduğu Macar Krallığı'nın yanı sıra Osmanlı İmparatorluğu'nun da haraçgüzarı durumuna geldi ve ikili bir tâbiyet statüsü altına girdi. 1459 yılında ise Dubrovnik'e, içeriğinde haraç mükellefiyetinin yer aldığı ahidnâme verildi.¹² Dubrovnik'in bu "çifte hükümlerlik dönemi" 1526 yılına kadar sürdü. Mohaç Meydan Savaşı'nın ardından Macar Krallığı'nın bağımsızlığının ortadan kalkmasıyla birlikte artık Cumhuriyet'in tâbiyetini yönelteceği tek bir siyasî merci kaldı. Bundan sonra Dubrovnik'in idarî elitleri hem kendi zihinlerinde hem de Cumhuriyet ideolojisinde mental bir dönüşüm gerçekleştirdiler.¹³ Dubrovnik için artık Osmanlı 'öteki' değildi.¹⁴ Dahası, Dubrovnik'in Osmanlıyla

---

İmparatorluğu Tarihi, Cilt II, (ed.) Erhan Afyoncu, (çev.) Nilüfer Epçeli, İstanbul 2011, s. 576; III, s. 318-319, 444, 607; IV, s. 386. Bu doğrultuda Paolo Sarpi'nin, Venedik'in Doğu'daki menfaatlerini etkin bir şekilde korumasının yolu olarak gördüğü bu siyaset hakkında sarf ettiği şu cümle ilginç bir tespiti yansıtmaktadır: "(Venedik Cumhuriyeti) silahlı bir barışı ve kesin bir tarafsızlığı Osmanlı İmparatorluğu ile ilişkilerinde muhafaza etmesi gereken siyasî sistemin çekirdeği olarak görmeli". Bkz. aynı eser, IV, s. 138. Bu kavramdan hareketle, Dubrovnik'in uluslararası antlaşmalarla sahip olduğu çok taraflı himaye altındaki statüsünü ve buna güvenerek hatırı sayılır bir deniz ve kara gücü bulundurmaması sebebiyle şehir devletinin tarafsızlığını "silahsız tarafsızlık" olarak tanımlamak uygun olacaktır. Bkz. Cihan Yemişçi, *XVII. Yüzyılda Osmanlı-Dubrovnik Siyasî İlişkileri*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 2017, s. 48. Cumhuriyet'in üzerinde birden fazla devletin himayesinin mevcudiyeti dolayısıyla ortaya çıkan özel statüsü hakkında bkz. Lovro Kunčević, "Janus-faced Sovereignty: The International Status of the Ragusan Republic in the Early Modern Period", *The European Tributary States of the Ottoman Empire in the Sixteenth and Seventeenth Century*, (ed.) Gábor Kármán ve Lovro Kunčević, Leiden-Boston 2013, s. 110-118.

¹¹ Harris, *a.g.e.*, s. 93; Miović, *Dubrovačka Diplomacija u Istanbulu*, s. 20.

¹² Ahidnâme metni için bkz. Truhelka, *a.g.m.*, s. 46-47, vesika 11.

¹³ Vinko Foretić, *Povijest Dubrovnika do 1808*, Cilt I, Ljubljana 1980, s. 16; Marinko Šišak, "Dubrovački Republikanizam i Njegovi Ideolozi", *Politička Misao*, 46/4 (2009), s. 184; Lovro Kunčević, *The Myth of Ragusa: Discourses on Civic Identity in an Adriatic City-State (1350-1600)*, Central European University, Basılmamış Doktora Tezi, Budapeşte 2012, s. 165.

¹⁴ Lovro Kunčević, "Dubrovačka Slika Venecije i Venecijanska Slika Dubrovnika u Ranom Novom Vijeku, Image of the other as a tool of Political Legitimation: Image of Venice in

“ekonomik bütünleşmesi” de tamamlanmıştı.¹⁵ Nitekim Dubrovniklilerin ticarî faaliyetlerinin başlıca adresi Osmanlı Balkanlarıydı.

Dubrovnikliler, Osmanlı nezdinde elde ettikleri özel statü ile bağımsızlığa çok yakın bir tâbiyete sahip oldular. Ayrıca elde ettikleri istisnaî imtiyazlar sayesinde Dubrovnikliler, İmparatorluk sınırları içerisinde en fazla desteklenen tüccar sınıfı haline geldiler.¹⁶ Bunun karşılığında, haraç mükellefiyetinin yanı sıra kendilerinden bazı ticarî ve diplomatik hizmetler beklenmekteydi. Bu da yönetici elitin zihniyetinde, Katolik uluslararası topluma hâlâ dahil olmakla birlikte, idealizme dayalı mantaliteden ziyade pragmatik anlayışa yönelik bir değişim getirdi.¹⁷ Artık Cumhuriyet’in siyasî frekansları, Osmanlı ile Katolik Batı arasında bir dengenin sağlanması ve bunun korunması üzerine odaklıydı. Özellikle Cumhuriyet topraklarının Osmanlı tarafından sarılmış olması dolayısıyla İmparatorluğun ezici gücünün altında kalınmak istenmiyorsa onun himayeci bir güç olarak kalması daha akıllıca olurdu. Bunun da yolu haracı periyodik olarak aksatmadan ödemek,¹⁸ sadakati vurgulayıcı

Renaissance Ragusa”, *Analî Zavoda za Povijesne Znanosti HAZU u Dubrovniku*, 50 (2012), s. 17; Özlem Kumrular, “Kurtlar Sofrasında Bir Cambaz: Şehir-Devlet Ragusa”, *Türk Tarihinde Balkanlar, Balkans in the Turkish History*, Cilt I, (ed.) Zeynep İskefiyeli, M. Bilal Çelik ve Serkan Yazıcı, Sakarya 2013, s. 467. Bu konuda ayrıca kapsamlı bir çalışma için bkz. Zdenka Janeković Römer, “Osmanlis, Islam and Christianity in Ragusan Chronicles (16th-17th Centuries)”, *Tolerance and Intolerance on the Triplex Confinium, Approaching the “Other” on the Borderlands Eastern Adriatic and beyond 1500-1800*, (ed.) Egidio Ivetić ve Drago Roksandić, Padova 2007, s. 61-80.

¹⁵ Halil İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu’nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi, 1300-1600*, Cilt I, (ed.) Halil İnalçık ve Donald Quatuert, (çev.) Halil Berktaş, İstanbul 2004 (2. Baskı), s. 313-318.

¹⁶ Osmanlı ülkesinde süregelen ticarete ithalatta ve ihracatta sadece Dubrovniklilere tanınan %2 oranındaki istisna teşkil eden gümrük imtiyazı ve diğer bazı ayrıcalıklar için bkz. İdris Bostan, “Ahitnamelere ve Uygulamalara Göre Osmanlı-Dubrovnik Ticarî Münasebetleri, 15-16. Yüzyıllar”, *Beylikten İmparatorluğa Osmanlı Denizciliği*, İstanbul 2007 (2. Baskı), s. 251; Miović, *Dubrovačka Republika u Spisima Osmanskih Sultana*, s. 14, 75; aynı yazar, *Dubrovačka Diplomacija u Istanbulu*, s. 64, 83; İnalçık, *a.g.e.*, s. 316-317; Metin Ziya Köse, *Osmanlı Devleti ve Dubrovnik İlişkileri, 1500-1600, Doğu Akdeniz’de Casuslar ve Tacirler*, İstanbul 2009, s. 44; Yemişçi, *a.g.t.*, s. 57-58.

¹⁷ Şişak, *a.g.m.*, s. 198; Kunčević, *a.g.t.*, s. 165.

¹⁸ Dubrovnik Cumhuriyeti’nin Osmanlı İmparatorluğu’nun tâbiyetinde kaldığı 1458 ile 1806 yılları arasında -nispeten- aksatmadan göndermiş olduğu haraçlar hakkında

şekilde istihbarat sağlamak,¹⁹ esir mübadeleleri gibi birtakım diplomatik aracılık hizmetlerinde bulunmak²⁰ ve Osmanlı iktisadî anlayışı içerisinde *provizyonizm* olarak kavramsallaştırılan bolluk ekonomisi²¹ doğrultusunda kendilerinden beklenen ticarî metanın tedarik ve intikalini sağlamaktı.²² Cumhuriyet'in mevcudiyetinin, emniyetinin ve menfaatlerinin sürekliliğini sağlamak ise Osmanlı siyasî yönelimleri doğrultusunda davranmak ve aleyhinde bir tutum sergilememekte yatıyordu. Dubrovnik'in yönetici elitini oluşturan soylu sınıfı XVI. yüzyıl

---

ayrıntılı bilgi için bkz. Vesna Miović, "Turske Priznanice o Uplaćenom Dubrovačkom Haraču", *Anali Dubrovnik*, 42 (2004), s. 53-77. Ayrıca bkz. Köse, *a.g.e.*, s. 23-24.

¹⁹ Dubrovniklilerin Osmanlılara sağladıkları istihbaratın "*vüfûr-ı ubûdiyyet ve ihlâs*"ın göstergesi olduğuna dair bkz. Državni Arhiv u Dubrovniku (DAD.), *Diplomata et Acta (DA.)*, *Acta Turcarum (7/2.1)*, sv. 6, br. 274 (Evâsıt-ı Safer 978 / 15-24 Temmuz 1570); Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA.), *Mühimme Defteri (A. DVN. MHM. d.)*, no: 12, s. 128, belge no: 205 (Evâhir-i Şevvâl 978 / 17-26 Mart 1571) v.dğr. Bu konuda ayrıca bilgi için bkz. Nicolaas H. Biegman, "Ragusan Spying for the Ottoman Empire. Some 16th Century Documents From the State Archive at Dubrovnik", *Bellethen*, XXVII/106 (1963), s. 237-255; Miović, *Dubrovačka Republika u Spisima Osmanskih Sultana*, s. 47-50; aynı yazar, *Dubrovačka Diplomacija u Istanbulu*, s. 127-140; Köse, *a.g.e.*, s. 19-22; Kumrular, *a.g.m.*, s. 469; Emrah Safa Gürkan, *Sultanın Casusları*, 16. Yüzyılda İstihbarat, Sabotaj ve Rüşvet Ağları, İstanbul 2017, s. 71, 75, 137-140, 253-255.

²⁰ Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Cihan Yemişçi ve Muhamed Valjevac, "Türk Esirlerin Kurtarılması ve Mübadelesinde Bir Merkez Olarak Dubrovnik ve 1575 ile 1592 Yıllarındaki Esir Mübadeleleri", *Uluslararası Türk Savaş Esirleri Sempozyumu Bildiri Kitabı (14-15 Mart 2017, İstanbul)*, (ed.) Okan Yeşilot v.dğr., İstanbul: 2018, s. 95-134. Ayrıca bilgi için bkz. Nicolaas H. Biegman, *The Turco-Ragusan Relationship According to the Firmans of Murad III (1575-1595) Extant in the State Archives of Dubrovnik*, The Hague – Paris 1967, s. 131, 145-150; Miović, *Dubrovačka Republika u Spisima Osmanskih Sultana*, s. 51-52; Ahmet Önal, "XVI. Yüzyılda Avrupa'daki Osmanlı Esirlerin Kurtarılması Meselesine Dair Bazı Gözlemler", *Türkiye-Almanya Araştırmaları Dergisi*, IV/1-2, 2015, s. 41-45, 49-52; Köse, *a.g.e.*, 25-29.

²¹ Mehmet Genç, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi*, İstanbul 2010 (7. Baskı), s. 47-50 ve 61-64; İnalçık, *a.g.e.*, s. 81-90.

²² Miović, *Dubrovačka Republika u Spisima Osmanskih Sultana*, s. 97-101; Suraiya Faroqi, *Osmanlı İmparatorluğu ve Etrafındaki Dünya*, (çev.) Aysel Berktaş, İstanbul 2010 (2. Baskı), s. 132-133; Köse, *a.g.e.*, s. 48-49; aynı yazar, "Osmanlı Balkan'ında Kara Ticareti ve Rekabet: Rumeli'de Dubrovnik Tüccarları (1600-1630)", *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 16 (2013), s. 41-58. Bir örnek olarak Dubrovniklilerin Bosna-Hersek coğrafyasında sahip oldukları tuz ithal tekelî imtiyazı için bkz. Cihan Yemişçi, "XVI ve XVII. Yüzyıllarda Gabela Tuz Pazarı ile Bosna ve Hersek'in Tuz İhtiyacının Karşılanması", *Pazar Kitabı*, (haz.) Emine Gürsoy Naskali, İstanbul 2020, s. 186-188.

boyunca bu durumu kabullendiler ve kimliklerinin bir parçası haline getirdiler.²³

Dubrovnik'in Stratejik Konumu ve İstihbarat Merkezi Niteliği

Dubrovnik XVI. yüzyıl boyunca Doğu ile Batı, Hilal ile Haç ve Osmanlı Balkanları ile İtalya arasındaki stratejik konumunu, uluslararası ilişkilerde tarafsız bölge statüsüyle ve denizaşırı ticarete Balkanlar ile Adriyatik'in bulunduğu noktada merkezî bir liman olma hüviyetiyle pekiştirdi. Avrupa ile birçok aracılık hizmetini üstlenmiş olması nedeniyle Dubrovnik, Osmanlı İmparatorluğu'nun bir bakıma Batı'ya açılan penceresi,²⁴ Batı açısından ise Osmanlı Balkanlarına giriş ve çıkış kapısıydı.²⁵ Geçen yüzyıllar boyunca Dubrovnik'in siyasî elitleri ve aristokratları tarafından şehir idaresi, müstakil bir şehir devletinin mevcudiyeti için gereken iç ve dış siyasete dair tüm kurumlarını tesis etmiş ve müesseseseleşmesini tamamlamıştı. Bu kurumsallaşmayla birlikte Cumhuriyet'in, Osmanlı başta olmak üzere diğer devletler nezdinde kıymet arz eden pek çok diplomatik hizmetinin yanı sıra belki de en kritik vasfı, iki dünyanın sınırında üstlenmiş olduğu istihbarat merkezi niteliğiydi.

Dubrovnik Cumhuriyeti'nin sahip olduğu en stratejik dış siyaset kozu ve hatta mevcudiyetinin teminatı, istihbarat ve güncel haberlerin başlıca kaynaklarından biri olmasıydı. Akdeniz'in, Avrupa'nın ve Osmanlı ülkesinin dört bir yanındaki konsoloslar, elçiler, tacirler ve casuslardan gelen haberler ve bilgiler, Cumhuriyet'te hükümet işlevi gören Küçük Senato (Malo Vijeće)'nin sekreteri tarafından toplanarak tasnif edilirdi. Toplanan bilgiler yine senato sekreteri tarafından değerlendirilir ve ardından önem derecesine göre kategorilere ayrılırdı. Hangi bilginin ne zaman kullanılacağına ve hangi devlete gönderileceğine ise Senato karar verirdi. İstihbarat enstrümanı, Cumhuriyet'in dış siyaset stratejileri için azamî seviyede önem teşkil ettiğinden ve diplomatik manevralara alet edilecek şekilde kullanılacağından dolayı verilerin orijinal kalması için tam bir merkezî kontrol arzulanırdı. Ayrıca devletin inisiyatif dışı gerçekleşecek casusluk hizmetlerinin karşı taraf nezdinde Cumhuriyeti

²³ Şişak, *a.g.m.*, s. 198.

²⁴ İnalçık, *a.g.e.*, s. 321

²⁵ Faroqhi, *a.g.e.*, s. 38, 133, 140.

zan altına sokma riski her zaman mevcuttu. Bu sebeple yönetici sınıfın görevlendirdiği ajanlar ve casuslar dışında vatandaşların bu işlerle uğraşmaları hoş karşılanmazdı.²⁶ Fakat bu aynı zamanda, şehrin istihbarat merkezi hüviyetinin kaçınılmaz bir neticesiydi ve kontrol altına alınması mümkün değildi.

XVI. Yüzyılın Son Otuz Senesinde “Yenilmez Türk” İmajının Sarsılması ve Osmanlı'nın Caydırıcı Gücünü Yitirmeye Başlaması

XVI. yüzyıl birçok tarihçi tarafından ‘Türk Asrı’ olarak nitelendirilmiştir.²⁷ Osmanlıların Kıbrıs'ın fethine kadar elde ettiği askerî ve siyasî başarılar “Yenilmez Türk” imajının doğmasını ve Batı'da yerleşmesini sağlamıştı. Balkan coğrafyasının fethi büyük oranda tamamlanmış ve kara sınırları Macaristan'ın ortalarına kadar genişlemişti. Diğer yandan Osmanlı deniz gücü, gönüllü reisler olarak addedilen korsanların da desteğiyle Akdeniz'de inisiyatifi önemli ölçüde ele geçirmişti.²⁸ Karada ve denizde elde edilen tüm başarılar Osmanlı Devleti'ni, Avrupa'nın yükselen gücü olan Habsburglar karşısında varlık mücadelesi veren Fransa, Protestan prenslikler ve daha ileriki tarihlerde

²⁶ Miović, *Dubrovačka Diplomacija u Istanbulu*, s. 127. 28 Aralık 1526 tarihli Senato kararına göre “*Malo Vijeće'nin izni olmadan herhangi bir Dubrovnikli ya da Dubrovnik sakini yazılı bir şekilde Türkler ya da Türk İmparatoru hakkında Cumhuriyet'in dışına haber ulaştıramaz*”dı ve yaptırım olarak ağır cezaları bulunmaktaydı. 1531'de Dubrovnik soylusu Mihailo Bucinčić, Avusturya Habsburg kralı Ferdinand'a Osmanlılar hakkında rapor gönderdiğinin anlaşılması üzerine Senato huzurundaki mahkemede mahkum edilmiş ve tüm resmî görevlerden hayatı boyunca men edilerek hakkında bir sene hapis cezası verilmişti. Bkz. Foretić, *a.g.e.*, Cilt II, s. 19.

²⁷ Türkiye'nin önde gelen bazı tarihçileri tarafından ifade edilen bu niteleme aynı zamanda kolektif olarak meydana getirilen bir kitaba da isim olmuştur. Bkz. Abdülkadir Özcan (ed.), *XV ve XVI. Asırları Türk Asrı Yapan Değerler*, (haz.) İsmail Kurt ve Seyid Ali Tüz, İstanbul 1997.

²⁸ Ayrıntılı bilgi için bkz. İdris Bostan, “Barbaros Hayreddin: İlk Deniz Beylerbeyi (1534)”, *Başlangıcından XVII. Yüzyılın Sonuna Kadar Türk Denizcilik Tarihi*, Cilt I, (ed.) İdris Bostan ve Salih Özbaran, İstanbul 2009, s. 143-154; aynı yazar, “Akdeniz'de Korsanlık: Osmanlı Deniz Gücü”, *aynı eser* içinde, s. 227-240; aynı yazar, *Osmanlılar ve Deniz, Deniz Politikaları, Teşkilat, Gemiler*, İstanbul 2007, s. 12-13, 18-20; aynı yazar, *Osmanlı Akdenizi*, İstanbul 2017, s. 73-124; Daniel Panzac, *Osmanlı Donanması (1572-1923)*, (çev.) Ahmet Maden ve Sertaç Canpolat, İstanbul 2018, s. 78-86; Bülent Arı, “Akdeniz'de Korsanlık ve Osmanlı Deniz Hukuku”, *Türkler ve Deniz*, (ed.) Özlem Kumrular, İstanbul 2007, s. 265-318; Emrah Safa Gürkan, *Sultanın Korsanları, Osmanlı Akdenizi'nde Gazâ, Yağma ve Esaret, 1500-1700*, İstanbul 2018, s. 447-489 v.dğr.

İngiltere ve Hollanda'nın 'Büyük Efendi'*nin gücünü yanına almak istediği bir cazibe ve çekim merkezine dönüştürdü. Bunun yanı sıra II. Mehmed döneminden itibaren başlayan 'Venedik'in Doğu Akdeniz'deki hegemonyasını kırma stratejisi' başarıya ulaşmış ve XVI. yüzyılın büyük bölümünde süregelen Hilal ile Haç'ın, Akdeniz'in Doğu ile Batı kutuplarının birbirine karşı giriştiği üstünlük mücadelesinde Venedik'in pek çok defa tarafsız kalması sağlanabilmişti.²⁹

Osmanlıların arz ettiği caydırıcı gücün devamlılığı ancak savaş alanlarındaki üstünlüğe bağlıydı. Avusturyalı tarihçi Zinkeisen'in deyimiyle "İmparatorluğun muhafaza edici ilkesi, sürekliliğinin, hatta yenilmezliğinin güvence altına alınması"nda yatıyordu.³⁰ Bu bakımdan 1571 yılında Osmanlı donanmasının İnebahtı Deniz Muharebesi'nde aldığı yenilginin askerî yönünden çok Katolik cepheye kazandırdığı moral-motivasyon çok daha fazla önem taşımaktaydı.³¹

İnebahtı Muharebesi'nin ardından Osmanlı donanmasının kısa süre içinde tekrar inşa edilerek Akdeniz'e açılması ve 1574'te Tunus'un nihai fethiyle denizlerde denge sağlandı. 1573'te Venedik ile barışın³² ve

* *Grand Signore*.

²⁹ Halil İnalçık, "Osmanlı Deniz Egemenliği", *Başlangıcından XVII. Yüzyılın Sonuna Kadar Türk Denizcilik Tarihi*, Cilt I, (ed.) İdris Bostan ve Salih Özbaran, İstanbul 2009, s. 53-55; aynı yazar, *Osmanlı İmparatorluğu, Klasik Çağ (1300-1600)*, (çev.) Ruşen Sezer, İstanbul 2006 (7. Baskı), s. 142. Zinkeisen, Osmanlı Devleti'nin diğer bazı devletlerin yanı sıra Venedik'e verdiği kapitülasyonlar vasıtasıyla Cumhuriyet'in tarafsızlığının sağlanmasını "dünyevi menfaatler, Osmanlılara karşı itici gücü oluşturan dinî heyecan karşısında gitgide üstünlük kazanmaktaydı" ifadeleriyle yorumlamıştır. Bkz. *a.g.e.*, Cilt II, s. 315-316.

³⁰ Zinkeisen, *a.g.e.*, Cilt III, s. 13.

³¹ Avrupa'nın birçok şehrinde bu savaşın sonucu bir bayram havasında kutlandı. Bülent Arı, *Akdeniz'de İki Süper Gücün Hakimiyet Mücadelesi, İspanya ve Osmanlı, Kıbrıs Fethi – İnebahtı – Armada*, Ankara 2019, s. 39. Ancak enteresan olan, Osmanlı'nın önemli Balkan şehirlerinden Üsküp'te yaşayan ve Dubrovnik zimmîlerinden Nikola Leko gibilerin bu yenilgiden cesaret bulmalarıydı. Nikola'nın Kıbrıs'ın fethi üzerine günlerce dükkanını açmayarak yas tuttuğu, İnebahtı Bozgunu sonrasında "fırsat bizimdir" diyerek coşkuyla şenlikler ettiği yetkililere bildirilmişti. Şikâyetin İstanbul'a ulaşması sonrasında Üsküp sancakbeyine ve kadısına gönderilen fermanda -eğer iddialar doğruysa-Nikola'nın hapsedilmesi, sahip olduğu mülklerin ve atların ise satılarak hazineye aktarılması emredilmekteydi. Bkz. BOA., A. DVN. MHM. d., no: 18, s. 98, belge no: 214 (15 Şaban 979 / 2 Ocak 1572).

³² Mahmut H. Şakiroğlu, "II. Selim'in Venedik Cumhuriyeti'ne Verdiği 1567 ve 1573 Tarihli Ahidnameler", *Erdem*, II/5 (1986), s. 531-541; Meryem Kaçan, *XVI. ve XVII.*

1578'de ise İspanya ile ateşkesin³³ ardından merkezî donanmalar açısından Akdeniz oldukça sakinleşti.³⁴ Ancak ileriki senelerde Osmanlılar için bir darbe de karadan gelecekti.

1593 yılında Avusturya ile patlak veren savaşlarda, özellikle Sisak Muharebesi ile başlayan üç senelik mağlubiyetler serisi Osmanlı'nın yenilmezlik imajını ağır bir şekilde sarstı. Savaşın kötü gidişatı, 1596'da III. Mehmed (1574-1595)'in Hatvan'ı fethi, Eğri Seferi ve Haçova Meydan Savaşı'nın oldukça güç şartlar altında zaferle kapatılmasının ardından son buldu ve iki taraf arasında denge yeniden sağlandı. Savaşın ilerleyen yıllarında Estergon, Vişegrad ve Uyvar'ın fethi, Kanije'nin başarıyla savunulması ve Boçkay'ın kazanılarak Erdel ile Budin'de hâkimiyetin tekrar kurulması gibi birtakım önemli başarılar kazanıldı.³⁵ Ne var ki savaş meydanlarında Osmanlıların bazı zayıflıklarının görülmüş olması nedeniyle ortaya çıkan prestij kaybının telafisi zordu. Eflak'ta akıncıların pusuya düşürülerek imha edilmeleri ise Osmanlıların yerini doldurması zor, çok kritik bir ileri vurucu güçten ve keşif kolundan yoksun kalmaları anlamına gelmekteydi.³⁶

Meydana gelen aksi gelişmeler, alınmış yenilgiler ve Osmanlı ordusunda görülen bazı zaafaların yanı sıra Anadolu coğrafyasında patlak veren isyanlar birtakım gizli kalmış düşmanlıkları da gün yüzüne çıkardı. Osmanlıların iç ve dış problemleri dolayısıyla bilhassa savaş alanlarında başlayan zayıflama emareleri, yeşerttiği Osmanlı karşıtı niyetlerin gittikçe somut planlara ve entrikalara dönüşmesine sebebiyet verdi. "*Türklerin çöküşe gittiği ve Osmanlı İmparatorluğu'nun iç nedenlerle yıkılacağı*" na dair ümitler uzun bir aradan sonra tekrar gün yüzüne çıktı

Yüzyıllarda Osmanlı-Venedik Ahidnâmeleri, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1995, s. 78-79.

³³ Arı, *a.g.e.*, s. 58, 66-69.

³⁴ Fernand Braudel, *II. Felipe Dönemi'nde Akdeniz ve Akdeniz Dünyası*, Cilt II, (çev.) Mehmet Ali Kılıçbay, İstanbul 1989, s. 131.

³⁵ 1593-1606 Osmanlı-Avusturya Savaşları hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Büyük Osmanlı Tarihi*, Cilt III, Ankara 1995 (7. Baskı), s. 70-94; Mustafa Cezar, *Mufassal Osmanlı Tarihi*, Cilt III, Ankara 2011, s. 1594-1674; Halil İnalçık, *Devlet-i 'Aliyye, Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar-II, Tagayyür ve Fesâd (1603-1656): Bozuluş ve Kargaşa Dönemi*, Cilt II, İstanbul 2014, s. 19-37.

³⁶ Uzunçarşılı, *a.g.e.*, Cilt IV, s. 286; Cezar, *a.g.e.*, Cilt III, s. 1613-1614.

ve yüksek sesle dile getirilmeye başlandı.³⁷ Öyle ki Dubrovnik Cumhuriyeti'nin temkinliliği bile bazı vatandaşlarının Osmanlı yenilgilerini şehirde açıkça kutlamalarını engelleyemedi.³⁸

Öte taraftan Osmanlı Devleti'nin dost ve müttefik saydığı Fransa'da dahi bizzat Kral IV. Henri (1589-1610) tarafından Osmanlı karşıtı bazı planlar geliştirilmekteydi.³⁹ Projelerin üretim merkezlerinden bir diğeri ise Fransa'nın henüz yakın bir zamanda antlaşmaya vardığı Savoy Dukalığı⁴⁰ idi. Savoy dükü I. Carlo Emmanuelle (1580-1630) sadece planlar geliştirmekle kalmayacak, Balkanlara gönderdiği casuslarla bu tasarıların hayata geçirilmesi için faaliyete de geçecekti.⁴¹ Diğer yandan benzer birtakım projeler bazı Dubrovnik asilzadeleri, Vatikan rahipleri ve Dominiken, Benedikten, Fransisken gibi tarikatların şövalyeleri tarafından da üretilmekte ve bunlar İspanya ile Avusturya Habsburglarının yoğun desteğini görmekteydiler.⁴² Böylece XV. yüzyılın ilk yarısında hezimete uğramış olan Osmanlı karşıtı tasarılar ve projeler yeniden gün ışığına çıkmak için cesaret buldular. Türkleri Balkanlardan atmaya yönelik planlar tozlanmış raflardan masaya indirildi ve bu hedefe yönelik entrikalar, stratejiler ve taktikler tekrar gündeme getirildi.

³⁷ Trandafir G. Djuvara, *Türk İmparatorluğunun Paylaşılması Hakkında Yüz Proje (1281-1913)*, (çev.) Pulat Tacar, İstanbul 2017, s. 122.

³⁸ Harris, *a.g.e.*, s. 116.

³⁹ Fransa kralı IV. Henri'nin, Rumların ayaklandırılmasıyla Osmanlıların Avrupa'dan geri püskürtülmesi ve Doğu Roma İmparatorluğu'nun yeniden ihya edilmesine yönelik hevesleri ve bu yöndeki plan ve tasarılarla olan ilgisi hakkında bkz. Zinkeisen, *a.g.e.*, Cilt III, s. 623-641. IV. Henri'nin Osmanlı İmparatorluğu'nun çöküşüne dair beklentilerini kaleme aldığı mektupları için bkz. *aynı eser*, s. 632-636. Djuvara, Roma'nın Doria Kitaplığı'nda IV. Henri'nin kendi el yazısıyla kaleme alınmış ve Türklere karşı bir Hıristiyan ittifakının kurulmasına dair düşüncelerini aktardığı kırk yedi adet mektubun varlığından söz etmektedir. Bkz. *a.g.e.*, s. 125.

⁴⁰ 1601 yılında IV. Henri'nin Fransa'sı ile Savoy Dukalığı arasında imzalanan Lyon Antlaşması ile her iki siyasî oluşum arasında bir yıldır süren savaş noktalandırılarak husumetlere son verilmişti. Bkz. Mikail Acıpinar, "I. Fernando'nun Doğu Akdeniz Politikası ve Toskana Donanması'nın 1607 Magosa Saldırısı", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXX/2, 2015, s. 358.

⁴¹ Djuvara, *a.g.e.*, s. 155, 165, 170.

⁴² Djuvara, *a.g.e.*, s. 125-133, 135-139, 169.

1592 Yılında Bir İspanyol Birliğinin Dubrovnik'ten Osmanlı Balkanlarına Sızma Teşebbüsü

Dubrovnikliler arasında bu entrikalara dâhil olanların varlığı, Cumhuriyet'in adının ileride gerçekleşecek olan olaylardan olumsuz etkilenmesine sebebiyet verecekti. Dubrovnik'in başlıca istihbarat merkezlerinden biri ve casusların Osmanlı topraklarına giriş kapısı olması bilinen bir durumdu. En son Kıbrıs Savaşı sırasında Katolik cepheye bilgi götüren casuslar Dubrovnik'te mekik dokumuşlar ve Osmanlılardan elde ettikleri istihbaratı Batı'ya taşımak hususunda şehrin limanını bir sıçrama tahtası olarak kullanmışlardı. Bu da Osmanlı ricalinin dikkatinden kaçmamıştı.⁴³ Fakat Osmanlı-Avusturya Savaşı'nın hemen arifesinde Dubrovnik şehrinin hem Osmanlı karşıtı planlara konu olan tasarıların bir merkezi haline gelmeye başlaması hem de casusların toplandığı bir paratoner işlevi görerek Osmanlı Balkanlarına sızmak için dağıtım noktasına dönüşmesi yeniden dikkat çekmeye başladı. Bir İspanyol casusunun hükümetine arz ettiği şu ifadeler şehrin Batı'daki algısını özetler vaziyettedir: *"Eğer Sultan'la ilgili tüm bilgileri öğrenmek istiyorsanız, bunun için en önemli yer Dubrovnik'tir"*.⁴⁴

Beşinci kol faaliyetleri içerisinde Osmanlı Balkanlarına açılan bir diğer kanal Dubrovnik elçi heyetleriydi ki bunların içlerine çeşitli ülkelerden casuslar sızmaktaydı. Elçilerin, hatta bazen Cumhuriyet idarecilerinin dahi bu kişilerin gerçek kimlikleri ve misyonlarıyla ilgili genellikle bilgileri olmazdı. Ancak bu dönemde Balkanlara gelen birtakım casuslar belli bazı görevler için gönderilmekteydi. Heyetteki birtakım kişiler zaman zaman heyetin güzergahı üzerindeki köy ve kasabalara inmekte ve halkla temasa geçmekteydiler. Yerel idareciler, gelen şikayetler dolayısıyla bir

⁴³ Üsküp'ten Dubrovnik tarafına tacirlerin gönderilmesinin "... Üsküb'den Dubrovnik taraflarına bazergân geçürmeyüb men' eyleyüb gitmek isteyenleri alıkoyasın şöyle ki emr-i şerifim surür itdikden sonra emrime muhâlif Dubrovnik taraflarına bazergân geçüb gittiği istimâ' oluna 'azl ile konulmayub eşedd-i ikâb ile mu'âkabe olmanız mukarrerdir..." ifadeleriyle yasaklandığı ve sancakbeyinin sert bir dille uyarıldığı ferman için bkz. BOA., A. DVN. MHM. d., no: 16, s. 262, belge no: 514 (21 Şa'bân 979 / 8 Ocak 1572). Önceki fermana konu olan yasağın gerekçesi "... bazı mektûb ihtimâli virilmeğin dikkat ü ihtimamla esbabları aratub..." sözleriyle bir başka fermanla verilmiştir. Bkz. BOA., A. DVN. MHM. d., no: 18, s. 25, belge no: 47 (28 Ramazan 979 / 13 Şubat 1572). Ayrıca bu dönemde Dubrovnik'ten ülkeye girişler de aynı sebepten dolayı geçici olarak yasaklanmıştı. Bkz. Gürkan, *Sultanın Casusları*, s. 218, 254.

⁴⁴ Miović, *Dubrovačka Diplomacija u Istanbulu*, s. 127.

süredir Dubrovnik elçi heyetlerinde casusların varlığından şüpheleniyorlardı.⁴⁵ Dahası, İspanyol donanmasının Adriyatik'te görülmesi ve Dalmaçya'da faaliyet göstermesi gibi birçok kuşkulu olay Osmanlı başkentinin şüphelerini de alarma geçirdi.

1592'de III. Murad (1574-1595), Dubrovnik elçilik heyetiyle birlikte Osmanlı ülkesine sızan casusları kontrol etmek amacıyla Bosna beylerbeyine bir ferman gönderdi. Fermanda Dubrovnik elçilerinin yanına güvenilir adamların verilerek onlara eşlik etmeleri ve heyette bulunanların kuşkulu hareketlerini gözetlemeleri buyrulmaktaydı.⁴⁶ Hemen birkaç hafta içerisinde İspanyolların hesabına casusluk yapan bir Osmanlı reisinin düşmana istihbarat taşıdığı tespit edilmesi de meseleyi farklı bir boyuta taşıdı. Dubrovnik'e doğru gittiği anlaşılan Ramazan adlı reisin yakalanarak divan çavuşuyla birlikte payitahta gönderilmesi hakkında müsveddesi veziriazama, asılları ise İstanbul-Dubrovnik arasındaki idarî birimlerin kadılarına hitaben fermanlar yollandı.⁴⁷ Diğer yandan bir başka ferman ise Dubrovnik beylerine gönderildi. Belgede, Ramazan Reis'in İspanya elçisinin yanında bulunması ihtimali de zikredilerek kendisinin yakalanarak Osmanlı yetkililerine gönderilmesi, bu hususta ihmâl gösterilmemesi ve kesinlikle himaye edilerek saklanmaması tehditkâr bir üslupla bildirildi.⁴⁸

1592 yılı sona ermeden Adriyatik'te İspanyol deniz gücünün görülmesinin ardından bazı gemilerin Dubrovnik'e uğradığı ve karaya indirme yaptığı şayiası duyulmaya başlandı. İstanbul'daki İngiltere elçisi Edward Barton'un bilgilendirmeleri ve şikayetleri de eklenince Dubrovnik Cumhuriyeti üzerinde ciddi şüpheler oluştu. Elçinin arzına göre Dubrovnik Limanı'nda İspanya kralının siparişiyle on iki gemi inşa edilmekteydi. Bu ithamı destekleyecek şekilde meseleye Fransız elçisi Breves de katılarak İngiliz elçiye arka çıktı. Ayrıca geçen birkaç sene içerisinde bazı Dubrovnik gemi kaptanlarının İspanya donanmasına katıldıkları artık bilinen bir gerçektir. Her ne kadar Cumhuriyet'in rızası

⁴⁵ Miović, *Dubrovačka Republika u Spisima Osmanskih Sultana*, s. 135.

⁴⁶ DAD., DA., 7/2.1, sv. 8, br. 393 (Evâil-i Receb 1000 / 13-22 Nisan 1592); Biegan, *a.g.e.*, s. 144.

⁴⁷ BOA., *Mühimme Zeyli Defteri* (A. DVN. MHM. ZYL. d.), no: 6, s. 12, belge no: 22 (20 Receb 1000 / 2 Mayıs 1592).

⁴⁸ BOA., A. DVN. MHM. ZYL. d., no: 6, s. 12, belge no: 23 (20 Receb 1000 / 2 Mayıs 1592).

hilafına gerçekleşse dahi bu katılımlar İstanbul'daki Dubrovnik elçilerini zor durumlara sokmaktaydı. Dubrovnik elçileri bu teşebbüslerin Dubrovnik hükümetinin kontrolü dışında gerçekleşen münferit vakalar olduklarını ve İspanyol donanmasındaki diğer bazı Dubrovnik gemilerinin İspanyollar tarafından cebren gasp edildiğini "yeminlerle" beyan etmekteydiler. 1588 yılında İspanyol armadasının Manş Denizi'nde uğradığı felaketten bazı Dubrovnik gemileri de nasiplerini almışlardı. Denizci Ohmučević ailesinin İspanyol filolarına yardım ettiği ise herkes tarafından aşıkardı. Bu durumda İngiltere ve Fransa elçilerinin suçlamaları hiç de yabana atılır cinsten değildi.⁴⁹

İstanbul'da Cumhuriyet üzerinde artan şüpheler üzerine Dubrovnik hakkında gizli bir araştırma yürütmek üzere Bosna Beylerbeyi Hasan Paşa görevlendirildi. Araştırmada cevapları aranması istenen birçok soru vardı. İngiltere'ye karşı kurulmuş olan İspanya-Avusturya ittifakında Dubrovnik'in konumu neydi? Dubrovnik ittifaka dâhil miydi ve/veya para, istihbarat ve asker desteği veriyor muydu? İspanyolların etrafında oluşan ittifak için Dubrovnik'ten elli bin altın gönderildiği doğru muydu? Dubrovnik sınırları içerisinde konuşlanmış İspanyol birlik(ler)i var mıydı? Dahası, bu bölgede ve çevresinde açık ya da gizli bir şekilde İspanyol askerleri mevcut muydu? Söz konusu ittifak Osmanlı'nın Adriyatik kıyılarını ne ölçüde istila riskine sokardı? Ayrıca İspanyol donanmasının karaya nereden asker çıkartmak kastında olabileceğine dair istihbarat toplaması ve elde ettiği tüm bu bilgileri İstanbul'a göndermesi de Hasan Paşa'ya gönderilen fermana yer alan emirler arasındaydı.⁵⁰

Avusturya ile uzun savaş dönemini başlatan sınır çatışmaları esnasında hayatını yitirmesi dolayısıyla Hasan Paşa bu araştırmayı tamamlayamadı. Bu sıralarda bölgede bahsi geçen soruşturmayı yürüten Bali adında bir sipahi ise Dubrovnik topraklarındaki Konavle arazisinde saldırıya uğradı ve şüpheli bir cinayete kurban gitti. Yanındaki hizmetkarlarından birisi ise yaralı olarak kaçmayı başarmış, fakat bu

⁴⁹ Dubrovnikliler arasında Katolik ideallere gönül vermiş ve Cumhuriyet'in menfaatlerinin İspanya ile birlikte hareket etmek doğrultusunda olduğuna inanan bir kesim bulunmaktaydı. Bu düşüncede olup gemileriyle İspanyol filolarına katılan kaptanlar ve meydana gelen gelişmelerin İstanbul'daki diplomasiye yansımaları hakkında bkz. Foretić, *a.g.e.*, s. 65-66; Harris, *a.g.e.*, s. 104-105.

⁵⁰ DAD., *DA.*, 7/2.1, sv. 9, br. 401 (Evâhir-i Safer 1001 / 26 Kasım – 5 Aralık 1592).

saldırının bir eşkıya çetesi tarafından gerçekleştirildiğini zannederek yetkili mercileri bu yönde bilgilendirmişti. Bunun üzerine İstanbul'dan Hersek sancakbeyine ve Çerñiçe kadısına cinayetin araştırılması ve suçluların bulunarak adaletin sağlanması emri verildi.⁵¹

Sipahinin öldürülmesi olayının arkasında Dubrovnik çıkışlı bir İspanyol birliğinin parmağı vardı. Sipahi ölmeden önce bölgede İspanyol varlığına dair izlere rastlamış, bunun üzerine de ortadan kaldırılmıştı. İspanyol birliği bu olayın ardından sipahinin timarının bulunduğu Çerñiçe'ye kadar gitmiş ve arazisini yağmalamıştı. Cumhuriyet'in bu olaya dahil bilinmese de İspanyollara kılavuzluk edenlerin Dubrovnikliler olduklarından kuşkulandı. İspanyolların bir sonraki hedefi ise Nova (Castelnuovo)'ydı. Bir gece operasyonu ile kaleyi düşürmeyi planlıyorlardı ve neredeyse başaracaklardı. Fakat durumun farkına varan Nova askerleri yaşanan çatışmalardan sonra İspanyolları perişan bir şekilde geri püskürttüler ve peşlerinden köpeklerini saldırdılar. İspanyollar yağmaladıkları para ve malları, hatta bazıları silahlarını dahi geride bırakarak kaçmaya koyuldular. Geride kalanlar ise ölenler ya da esir düşenlerdi. Nova'dan Konavle'ye Dubrovnik sınırını geçenleri ise başka bir sürpriz beklemekteydi. Fırarî birliğin üzerlerindeki altın rengi zırhlar bir Uskok çetesinin dikkatini çektiğinden dolayı iki taraf arasında bir çarpışma meydana geldi. Altı saat kadar süren bu çarpışma ancak İspanyolların zırhlarını vermeyi kabul etmeleriyle sonlandı. Hayatta kalabilen İspanyol askerleri zor şartlarda Dubrovnik'e ulaştılar. Onlara yardım eden Dubrovnikliler tanınmamaları için üzerlerindeki İspanya'ya ait armaları söktürüp Dubrovnik'e ait olanları taktırdılar ve güya Uskoklarla vuruşmadan dönmüş bir Dubrovnik birliği olarak lanse ederek şehre soktular.⁵² İstanbul'dan gelen ferman⁵³ dolayısıyla o senenin haracını Osiek'te konuşlanmış olan veziriazam ve serdar-ı ekrem Koca Sinan Paşa'ya teslim eden Dubrovnik elçileri ise maktul

⁵¹ DAD., DA., 7/2.1, sv. 9, br. 404 (Evâil-i Safer 1002 / 27 Ekim – 5 Kasım 1593).

⁵² DAD., DA., *Guardie ed Armamento. Libro Condennati al Vogar* (1595), fol. 9.

⁵³ DAD., DA., 7/2.1, sv. 9, br. 405 (10 Rebi'ü'l-âhir 1002 / 3 Ocak 1594).

sipahinin katillerinin peşine düştüklerini, Uskoklarla çatıştıklarını ve eninde sonunda bu meseleyi çözeceklerini beyan ettiler.^{54*}

Osmanlıları Balkanlardan Atma Projelerinde Yer Alan Dubrovnikliler

Önce II. Bayezid (1481-1512) döneminde, ancak bilhassa I. Süleyman (1520-1566)'ın saltanat döneminin başlangıcından itibaren Dubrovnik yönetici elitinin büyük çoğunluğu, Cumhuriyet'in hamiliğini üstlenmesinden ve Balkanlardaki ticarî menfaatlerinden dolayı Osmanlı politikalarına ters düşmemeye özen gösteren pragmatik bir bakış açısına sahip olmuştu.⁵⁵ Bu bakımdan Batı yanlısı ve Katolik ideallere sahip olan Türk düşmanı kesim, Senato'da statükoyu muhafaza etmeye odaklanmış mutedil çoğunluk tarafından aşırı uç sayılmakta ve radikal fraksiyonu teşkil etmekteydi. Yine de Dubrovnik'te marjinal sayılacak kadar azınlıkta dahi olsa Osmanlı aleyhtarı planlara gönül vermiş idealist bir grup vardı, fakat bu küçük hizip Cumhuriyet'in başını büyük bir belaya sokacak kadar ileri gitti.

Dubrovnikliler arasında Osmanlı karşıtı rüzgarlara kapılarak planların birer parçası olan ve şehirde bu projelere başlıca desteği veren Cumhuriyet mensupları, kendileri birer Isusovac Fransiskeni olan Alexander Komulović⁵⁶ ve Bartul Kašić idi. Ancak Erken Modern Çağ'ın asıl *panslavizm** ideoloğu Mavro Orbini (1550-1610) olmuştur. Orbini, 1592'de Kotor'dan Dubrovnik'e geldi ve ilerleyen yıllarda Ivan Orsat Giorgi** ile bir tartışmadan sonra büyük ihtimalle *heretizm* suçlamasıyla zindana atıldı. Fakat evvela Dubrovnik Senatosu ve baş diyakozundan,***

⁵⁴ DAD., DA., *Traduzioni di Capitulazioni e Firmani (TCF.)*, II (1592), s. 291-293.

* Bu tarihî olayın aydınlatılması hususundaki yardımları sebebiyle Prof. Dr. Vesna Miović'e şükranlarımı sunarım. İlaveten, Hırvatçadan Türkçeye tercümelerde bana yardımcı olan Muhamed Valjevac'a da minnettarlığımı ifade ederim.

⁵⁵ Šišak, *a.g.m.*, s. 193.

⁵⁶ Foretić, Komulović'in Cizvit olduğunu belirtir. Bkz. *a.g.e.*, s. 74.

* *Panslavizm*'in ilk örneği olan bu akım o dönemde *proselitizm* (Katolikleştirme politikası) ruhuyla birleştirilmişti. Bu yüzden müteşebbisler aynı zamanda Balkan Ortodokslarının mezheplerini değiştirme niyeti de güdüyorlardı.

** Giorgi, Dubrovnik'teki tüm tarikatların ortak meclislerinin lideriydi.

*** *Diyakoz*: Katolik kilisesindeki üç yüksek ruhban derecesinin ilk basamağı olan rütbedir. *Baş diyakoz* ise Kilise'nin ilgili hiyerarşi bölgesindeki diyakozların amiri konumundadır.

ardından Vatikan'dan Orbini'nin serbest bırakılmasına dair Giorgi'ye emir geldi. 1597'de Orbini zindandan çıktıktan sonra ilk işi Dubrovnik'i terk ederek İtalya'ya gitmek oldu. Orada, Dubrovnik'in en zengin aristokratlarından Marin Andrija Bobali (1556-1605)'nin⁵⁷ maddî yardımlarıyla tarih çalışmaları için malzeme toplamaya girişti. Yine onun referansıya Orbini'nin, Urbino düklerinin kütüphanesini kullanmasına da izin çıkartıldı. 1601'de Pesaro şehrinde en önemli kitabı olan *Regno Degli Slavi (Slav Krallığı)* iki cilt halinde basıldı.⁵⁸ Orbini kitabını inşa ederken her ne kadar ilhamını Katolik Pribojević ve Ortodoks Popdukljan'ın bu konuda yazdıkları iki kitaptan almış olsa dahi popülerliği onların şöhretini aştı. Hatta onun kitapları sonraki iki yüz yıl boyunca *panslavizm* temelinde şekillenen tüm ideolojilerde en önemli başvuru kaynağı haline geldiler.⁵⁹ Söz konusu fraksiyonun en ateşli üyelerinden bir diğeri ise Dubrovnik'in Rönesans yazarı olup *Osman* adlı manzum kroniği⁶⁰ Osmanlı aleyhtarı bir sübjektiflikle kaleme almış olan Ivan Gundulić'ti.⁶¹

⁵⁷ Bobali, 1589'da hizipsel çekişmeler kapsamında çevirdiği bir entrikayla Dubrovnik tarihindeki en ünlü diplomat ve devlet adamlarından Franova Gondola'yı siyasî bir suikast sonucunda öldürmekle suçlanması dolayısıyla şehirden kaçmıştı. Bu cinayetin arkasındaki sebep Gondola'nın Osmanlı taraftarlığı bilinen köklü bir siyasî hane halkına mensup olmasına karşın Bobali'nin anti-Osmanlı düşüncelere sahip olmasıydı. Bobali'nin Osmanlı karşıtı fraksiyona ve *panslavist* fikirlerin üzerinde kurulacağı kitap teliflerine verdiği maddî-manevî destekler için bkz. Miović, *Dubrovačka Diplomacija u Istanbulu*, s. 10-13.

⁵⁸ Hırvatçası için bkz. Mavro Orbini, *Kraljevstvo Slavena*, (çev.) Snježana Husić, (haz.) Franjo Šanjek, Zagreb 1999. İtalyanca orijinali: *Regno Degli Slavi*, II Cilt, Pesaro 1601.

⁵⁹ Franjo Šanjek, "Povijesni Pogledi Mavra Orbinija", *Kraljevstvo Slavena*, (çev.) Snježana Husić, (haz.) Franjo Šanjek, Zagreb 1999, s. 9-12. Bu konu ve Orbani-Bobali ilişkisi hakkında ayrıca bilgi için bkz. Miović, *Dubrovačka Diplomacija u Istanbulu*, s. 10.

⁶⁰ Zdenko Zlatar, *The Slavic Epic: Gundulić's Osman*, Cilt IV, Balkan Studies, New York 1995.

⁶¹ Ivan Dživo Franov Gundulić, son iki yüzyılda Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun ve Yugoslavya'nın egemenlikleri altında Türk karşıtlığının Balkanlarda empoze edildiği bir dönemde Hırvat milliyetçiliğinin temellendirilmesi ve yerleştirilmesi için parlatılarak yeniden gündeme getirilmiştir. Dubrovnik'in Ana Katedrali'ne giden yol üzerindeki meydana onun ismi verilmiş ve merkezine heykeli dikilmiştir. Heykelin tabanı kare şeklinde inşa edilmiş ve metal plakadan yapılmış dört bir kenarına *Osman* adlı eserden Osmanlı aleyhtarı dört ayrı betimleme kabartmalı olarak resmedilmiştir. Bu kabartmalardan ikisinin görselleri "Ekler" bölümünde verilmiştir.

Dubrovnik'te tüm bu fikirlerle ortak hedef etrafında birleşenler, Küçük ve Büyük Senato'da temsilcileri bulunan ve Osmanlı karşıtı fraksiyonu teşkil eden iki aristokrat ailenin himayesi altında korunmaktaydılar. Cumhuriyet'te marjinal kesimi oluşturan Giorgi ve Resti aileleri,⁶² planların şehirdeki finansmanını ve organizasyonunu üstlenmişlerdi. Ülke dışından şehre gelen casuslar bu ailelerin mensupları tarafından karşılanmakta ve konaklayacakları mekanlar yine onlar tarafından hazırlanmaktaydı. Ayrıca casuslara Hersek ve Karadağ'da kılavuzluk yapacak olan Dubrovniklileri de yine kendileri istihdam ederek onları yönlendirmekteydiler. Dahası, organizasyonun bölge üzerindeki planlara uyarlanmasına ve ileriki aşamalar için tasarlanan eylemlere fikrî destek de vermekteydiler.⁶³

Büyük Komplo (Velika Zavjera)

XVII. yüzyılın hemen başlarında, Osmanlı-Avusturya Savaşı'nı sona erdiren Zitvatorok Antlaşması (1606)'ndan bir sene sonra Savoy dükü I. Carlo Emmanuel, Hırvat tarih literatüründe 'Büyük Komplo' olarak

⁶² Dubrovnik'te soylu kesimi teşkil eden ve Cumhuriyet'in idaresini üstlenen siyasî hane halkları hakkında ayrıntılı araştırmalar yapmış olan Zdenko Zlatar, Büyük Komplo'ya karışan ailelere de değinmiştir. Bkz. "Huius... est omnis reipublicae potestas: sudjelovanje vlasteoskih rodova u vlasti (1440-1460)", *Anali Zavoda za Povijesne Znanosti HAZU*, 40 (2002), s. 156. Stjepan Čosić ve Nenad Vekarić ise söz konusu ailelerin aralarındaki rekabet ve entrikaların siyasî olarak nasıl hizipleşmelere yol açtığını ve bu vetirenin 'Büyük Komplo'ya giden süreçte tarafların oluşumuna doğrudan ve dolaylı etkilerini ortaya koymaktadırlar. Bkz. *Dubrovačka Vlastela Između Roda i Države: Salamankezi i Sorbonezi*, Dubrovnik 2005, s. 36. Resti ve Giorgi ailelerinin XVI. yüzyıl sonları ile XVII. yüzyıl başlarında Dubrovnik siyasî hayatında Osmanlı karşıtı fraksiyonun bayrağını taşıdıkları ve 'Büyük Komplo'nun Dubrovnik'teki ayağı üstlendikleri hakkında ayrıca bkz. Miović, *Dubrovačka Diplomacija u Istanbulu*, s. 13.

⁶³ I. Carlo Emmanuel'in Dubrovnik'teki en önemli ve itibarlı destekçileri: Resti ailesinden Dubrovnik'teki Osmanlı karşıtı akımının lideri Marin Andrija (doğ. 1578 – öl. ?), Lucian (1582-1628), Ivan Andrija (1587-1652), Petar Andrija (1578-1652), Mato Ivan (1592-1648) ve Marin Andrija'nın başlıca yardımcılarından kuzeni Jakov Ivan; Giorgi ailesinden Jakov Marin (doğ. 1575 – öl. ?), kardeşi Stjepan (1578-1632) ve Marin (1581-1628) idi. Ayrıca Ston piskoposu Miho (1567-1635) ile Türk şairi Derviş (?) de bu davaya gönül verenler arasındaydı. Büyük Komplo'nun mensuplarından Resti ve Giorgi ailelerine diğer akrabalarından da katılanlar olmuştur: Saba Menze (Menze ailesinden fraksiyona tek katılan kişi budur. İsminin kelime anlamı "dışlanmış" manasına gelmektedir), Marin Petar Cerve ve tarihçi Jakov Luccari. Bkz. Miović, *Dubrovačka Diplomacija u Istanbulu*, s. 13. Foretić ilaveten Marino ile Jakov Rastić kardeşleri, Jakov Corčić'i ve Ston'da pikopos olan Mihailo'yu da saymaktadır. Bkz. *a.g.e.*, s. 75-76.

anılan planı uygulamak için imkânlarını harekete geçirdi.⁶⁴ Dükün planına göre ilk aşamada, Savoylu ajanlar Dubrovnik'teki destekçilerin rehberliğinde Osmanlı Balkanlarına sızacaklar ve casusluk faaliyetleriyle bölgedeki askerî ve stratejik hedefler hakkında istihbarat toplayacaklardı. Yeterli istihbaratın toplandığına kanaat getirildiğinde bir sonraki aşamaya geçilecek ve Osmanlı idaresinden rahatsızlık duyduğu tespit olunan Hristiyan reaya isyana teşvik edilecekti. Son darbe ise askerî operasyonla tamamlanacaktı.⁶⁵

Savoy dükü, Imberto Saluzzio ve Filiberto Provona adlı kurmaylarını ve onların önderlik ettiği adamlarını Güney Slav coğrafyasında istihbarat toplamak ve Slav isyancıları *Reconquista** ideali etrafında hazırlamak, organize etmek ve silahlandırmak amacıyla Balkanlara yolladı. Bu şahısların görevi; Bosna, Hersek, Karadağ, Arnavutluk ve diğer bazı bölgelerde istihbarat toplamak ve isyan ateşini tutuşturmaktı. İspanya Kralı III. Filip (1598-1620) ile Avusturya Veliahdı Ferdinand'ın planlarına göre beklenen isyan ortamı sağlandıktan ve ahali Habsburg kuvvetlerine destek vermeye hazırlandıktan sonra ilk etapta İspanyollar Arnavut topraklarından taarruzu başlatacaklardı.⁶⁶ Ardından Avusturya veliahdının komutasındaki ordu Hırvat bölgesinden saldırıya geçecek,

⁶⁴ Foretić, Mantova dükünün de Savoy düküyle birlikte hareket ettiğini ve bu plana destek verdiğini belirtmiş, ancak desteğin mahiyeti hakkında suskun kalmıştır. Bkz. *a.g.e.*, s. 76. Bu arada, 1607'de aynı sene içerisinde Toscana donanmasının Magosa'ya taarruzu da düşündürücüdür. Bkz. Acıpinar, *a.g.m.*, s. 357-384.

⁶⁵ Miović, *Dubrovačka Diplomacija u Istanbulu*, s. 127. 1604 yılında Hersek'te Popovo ve Zajablje şehirlerinde yapılan gizli toplantılarda bir kısım Hristiyan ahali Avusturya'nın hâkimiyetine girme kararı almışlardır. Ardından Fransisken keşişi Dominik Andrijašević'i vekil olarak seçmişler ve Graz'a göndermişlerdir. Keşişin, Hersek'in bazı Katolik ve Ortodoks köylülerinin yanı sıra Müslümanlar adına Hüseyin Paşiç'in mektubunu götürmesi ilginçtir. Bkz. Foretić, *a.g.e.*, s. 75. Bu gibi örnekler muhakkak ki komplolarını cesaretlendiren adımlar olmalıdır.

* Kelime anlamı: *yeniden fetih*. İlk olarak İspanyolların Endülüs'ü zapt etme süreci için kullandıkları kavram.

⁶⁶ Arnavutluk topraklarının önemi, stratejik değerinin yanı sıra ülke topraklarında komploları doğurtusunda isyan etmeye hazır bir kitlenin varlığı sebebiyledir. 1602 yılında isyancı Arnavutlar tâbi olmak maksadıyla Venedik'e başvurmuşlar, ancak Cumhuriyet mevcut barışı bozmamak için bu teklifi reddetmişti. Bkz. Zinkeisen, *a.g.e.*, Cilt III, s. 446. Dubrovnikli kaptan Đurac Olistović ise resmîyette buğday tedarik etme bahanesiyle birkaç defa Arnavutluk kıyılarına yaklaşmış ve buradaki isyana hazır kimselerle görüşmüştü. Foretić, *a.g.e.*, s. 77.

Dubrovnik ise Habsburg kuvvetlerinin birleşme noktası olacaktı. Müttefikler buradan Dubrovnıklilerle birlikte Hersek bölgesine gireceklerdi. Bölgede sırasıyla Arnavutluk'tan başlayarak kuzeye doğru, Sırbistan içinden Erdel'e kadar bir hat çekerek en önemli mevzileri tutacaklardı. Bu mevziler tutulduğu takdirde Osmanlı askerleri hattın ötesine geçemeyecek; Bosna, Macaristan, Erdel, Sırbistan ile Karadağ toprakları kesilen hattın kuzeyinde kalmış olacak ve böylece Osmanlılar bu bölgelere yardım ulaştıramayacaklardı.⁶⁷

Dubrovnik bu yıllarda Savoy casuslarının cirit attıkları bir tutunma noktası haline geldi. Şehrin misyon sahibi ziyaretçileri Dubrovnik'ten pek çok defalar Hersek ve Karadağ topraklarına sızdılar ve yerel ahaliyle görüşmelerde bulundular. Imberto Saluzzio ve Filiberto Provona bölgedeki birçok stratejik yer, şehir, liman, iskele ve kalenin konumlarının yer aldığı detaylı haritalar çizdirdiler, hatta bazı kalelerin resimlerini de yaptırarak planlarını kağıda döktüler. Bu casuslardan bazıları Osmanlı yetkililerine ve bölgede faal olan haydutlara yakalandılar. Hersek sancakbeyliğinin idarî sınırları dâhilinde Osmanlı görevlileri tarafından yakalanan Savoylu casuslardan birinin üzerinden hazırlanmış olduğu bazı detaylı haritalar çıktı. Bu şahıs, evrakın orijinal ve yegâne nüshalar olduklarını öne sürerek kendisini ve organizasyonu kurtarmaya çalıştı. Ancak Hersek içlerinde haydutların eline düşen diğer bir casusun üzerinde de aynı şekilde haritaların mevcut olduğu görülünce bunların art niyetleri anlaşıldı. Yerel görevlilerden bazılarıyla irtibatı olan haydutlar casusları yetkililere teslim ettiler ki bu kişilerin gidiş yönü Dubrovnik idi.⁶⁸

Diğer yandan, Savoylu casusların mevcudiyeti ve faaliyetleri Dubrovnik'te görevli Osmanlı emininin şüphelerini de teyakkuza geçirdi. Bunlardan ikisi, muhtemelen bizzat Saluzzio ve Provona, eminin kapısına yanlarında oldukça zengin hediyelerle geldiler. Bu kişiler kendilerini at tüccarı olarak tanıtarak Divân'dan Osmanlı ülkesine giriş beratı almak amacıyla ondan aracılık yapmasını ve referans olmasını istediler. Eminin,

⁶⁷ Miović, *Dubrovačka Diplomacija u Istanbulu*, s. 128-142.

⁶⁸ Miović, Savoylu casusların gizlice ve çok detaylı olarak yaptıkları -Dubrovnik de dâhil- şehir planlarının ve haritaların Torino Devlet Arşivi'nde muhafaza edildiğini belirtmiştir. Bkz. *Dubrovačka Diplomacija u Istanbulu*, s. 13. Bu ipucundan yola çıkarak elde ettiğimiz vesikalar "Ekler" bölümündedir.

başından geçen bu tecrübeyi kaleme almış olması ve yazdıklarının günümüze kadar ulaşmayı başarması sayesinde o sahneye oldukça canlı bir şekilde nüfuz edebilmek mümkün olmaktadır. Kayıtlara göre emin, 1 Ekim 1607 tarihinde sabah vaktinde evinin önündeki bir gürültüyle uyanır. Kapıcılar kalabalığa mukayyet olmak üzereler iken emin de hazırlanarak kapıya çıkar, dışarı uzanarak gür bir sesle “Destur!” diye haykırır ve böylelikle dışarıdakiler düzene girerler. Kendilerini Savoylu iki at taciri olarak tanıtan şahıslar evine kadar gelerek eminin deyimiyile “sultanlara layık” çeşitli hediyeler; atlar, yiyecekler, beş cariye ve daha birçok şey getirmişlerdir. Şahısların emine dediklerine göre Osmanlı topraklarında bazı mühim yatırımlarda bulunmak ve ticaret yapmak üzere ondan kendileri için aracılık yapmasını istemektedirler. Bu sebeple getirdikleri hediyeleri kabul etmesini ve onlara yardımcı olmasını rica etmektedirler. Kendi ifadesine göre emin çok yakın bir zamanda İstanbul’dan dönmüştür ve diğer bazı büyük şehirler üzerinden geldiği ve buralarda gayet iyi ağırlandığı için bu hediyelerin çok da etkisi altında kalmamıştır. Ayrıca emin, Hersekli haydutların Savoy casuslarıyla olan vukuatlarından da haberdardır ve bu sebeple kuşkuları iyice artmıştır. Beklenmeyen misafirler ayrıldıktan sonra emin, kâtibi ve diğer çalışanlarıyla fikir teatisinde bulunarak beraberce bir karara varırlar: hediyeler ne emine ne de Dubrovnik’e ait olmamak üzere bir depoda tutulacaktır.

Emin bu noktada kalmaz ve kuşkularının üzerine giderek biraz araştırma yapar. Aradan az bir zaman geçtikten sonra kendisine birtakım haberler gelir. Nitekim daha önce Savoy tarafından hiçbir vakit Osmanlı Devleti’ne böyle bir başvuru gelmemiştir. İlerleyen zamanlarda Savoylulardan birinin Dubrovnik’teki bazı faaliyetlerine de denk gelen emin, şüphelerini Trebinje beyine ve diğer bazı yerel idarecilere “*bu nasıl bir at tüccarıysa, tüm Dubrovnik kalesinin ve benim bulunduğum yerin dahi resmini çizmiş ya da çizdirtmiştir*” ifadeleriyle istihzalı bir şekilde paylaşır.⁶⁹

Gerek Balkanlarda bu casusların faaliyetlerinin görülmesi, gerekse bazılarının yakalanması ve Dubrovnik’teki mevcudiyetlerinin emin

⁶⁹ Eminin Dubrovnik’te yaşayan torunlarıyla görüşen Miović, onların izniyle eminin günlüğünü okuma fırsatı yakalamış, ancak görüntü ya da kopya almasına müsaade edilmemiştir. Bkz. *Dubrovačka Diplomacija u Istanbulu*, s. 14.

tarafından fark edilmesi, başta Trebinje ve Nova olmak üzere yerel idareci ve görevlilerin tedbirlerini arttırmalarına yol açtı.⁷⁰ Alınan önlemler, projenin henüz istihbarat toplama safhasında akim kalmasına sebep oldu. Her halükârda uzun Osmanlı-Avusturya Savaşları bir sene önce noktalanmıştı ve yakın bir gelecekte Habsburgların askerî bir teşebbüse geçmeleri beklenmemektedir. Öte taraftan Dubrovnik Cumhuriyeti idarecilerinin 'Büyük Komplö'yu öğrenmeleri ve derhal müdahale etmeleri dolayısıyla tasarılar daha ileriye gidemedi. Yapılan araştırmalar 1611 yılına kadar sürdü ve bu faaliyetlerde rol oynayan asilzâdelerin ve diğer bazı vatandaşların sürgün edilmeleriyle⁷¹ sonuçlandı.⁷² Casusların Güney Slav bölgesindeki bazı yerleşimler ve kaleler hakkında öğrenebildikleri bilgiler ve çizdirdikleri haritalar ise bu safhanın günümüze ulaşmış yegâne meyveleri oldu.

Sonuç

Söz konusu casusluk faaliyetlerinin Osmanlı-Dubrovnik ilişkilerine yansımaları, Cumhuriyet'in ve vatandaşlarının üzerlerinden savuşturulması güç şüphelerin ve suçlamaların ortaya çıkmasıyla tezahür etti. Balkanlardaki taşra idarecileri ve görevlilerin gelişmeleri yakından takip etme, hatta olaylara şahitlik etme imkanları sebebiyle rahatsızlıkları başkente kıyasla daha canlıydı. Durum böyle olunca pek çok vakada Osmanlı yerel memurları karşılaştıkları şüpheli durumlara doğrudan müdahalelerde bulundular. Böylece ikili ilişkilerde meseleye dair meydana gelen problemler padişah fermanlarına konu olacak kadar akis buldu. Başkentten gönderilen fermanlarda Dubrovniklilerin casusluk zannıyla rahatsız edilmemeleri, elçilerin ise maiyetleriyle birlikte güvenle yolculuklarını yapabilmeleri ve ihtiyaçlarının sağlanması

⁷⁰ Miović, *Dubrovačka Diplomacija u Istanbulu*, s. 14.

⁷¹ Foretić, *a.g.e.*, s. 74, 77. Ston piskoposu Mihailo görevden çıkarılmış ve kendi isteğiyle ülkeden ayrılarak Napoli'nin doğusunda bulunan Nusco kasabasının piskoposluğuna geçmiştir. Jakov Rastić ile Jakov Corčić ise hapse atılmışlardır. 1611'de hapisten kaçarak Cumhuriyet sınırları dışına kaçmalarından sonra 2 Mart 1612 tarihinde giyaben haklarında idam hükmü verilmiştir. Mallarına ise el konmuş ve onları yakalayana 3.000 düka ödül vaat edilmiştir. Bkz. aynı yerde, s. 76.

⁷² Dubrovnik, bu gibi planlarda projelerin finans kaynaklarından biri olarak geçmektedir. Bkz. Djuvara, *a.g.e.*, s. 129, 170. Dolayısıyla Cumhuriyet'in bu tasarılar alet olmaması, tasarıların finansal dayanaklarından birinin boşa çıkması anlamına gelmekteydi. Yine de yukarıda isimleri geçen Dubrovnik asilzâdeleri söz konusu planlar için maddi destekler de vermişlerdi.

buyrulmakta, bu gibi suçlamalarla yollarından çevrilmemeleri salık verilmekteydi.⁷³

Osmanlı ricali Dubrovnik elçi heyetine sızan casuslardan, hatta Dubrovniklilerin ikili oynadıklarından da haberdardı. Ancak İmparatorluğun merkezî vizyonunda Dubrovniklilerin bu halleri taşradaki kadar büyütülmemekte ve önemsenmemekteydi. Nitekim, Dubrovniklilerin Osmanlı hesabına istihbarat sağlamadaki rolleri başkentin bilhassa önem verdiği bir husustu.⁷⁴ Bu noktada Dubrovnik, diğer tüm tâbi hükümetlerden ayrı tutulmakta ve ahidnâmelerde İmparatorluğun düşmanı olan devletlerle dahi diplomatik faaliyet ve ticaret yürütmesine izin verilmekteydi.⁷⁵ Her halükârda Dubrovniklilerin

⁷³ "... Dubrovnik elçileri 'arz-ı hâliyle vâki' olan mesâlih-i mühimmeleriçün Âsitâne-i Sa'âdetim'den ahkâm ve mektûblar ile ademlerin Mora ve beğine gönderüb gidiş ve gelişde subaşilar ve voyvodalar ve iş erleri ve ulakla giden çavuşlar ve kapucular mücerred ahz ve celb için siz casuslarsız deyü ve bunun ümenâsı nice nesne isnâd idüb zulm ve ta'addî eylediklerin bildirüb emr-i şerif ricâ idüb imdi Dubrovnik elçilerinin ademleri gişide ve gelişde her kangınızın taht-ı hükûmetine dâhil olursa ... 'ahidnâme-i hümâyûna muhâlif ol vechle bir yerde rencide itdirmeyesin itmek isteyenleri men' eyleyesin". Mora sancakbeyine, yol üzerindeki sancakbeylerine ve kadılara gönderilen ferman için bkz. BOA., *Maliyeden Müdevver Defter (MAD. d.)*, no: 6004, s. 43/2 (Evâsıt-ı Zî'l-hicce 1032 / 6-15 Ekim 1623). Benzer içerikli olup Dubrovniklilerin casusluk zannıyla yollarından çevrilmemeleri ve işlerine karışılmaması hakkındaki diğer fermanlar için bkz. DAD., *DA.*, 7/2.1, sv. 10, br. 462 (Evâil-i Zilka'de 1005 / 16-25 Haziran 1597); sv. 14, br. 672 ve defter sûreti: BOA., *Düvel-i Ecnebiyye Defteri (A. DVNS. DVE. d.)*, no: 13/1, s. 159/1, belge 741 (Evâil-i Cemâziye'l-evvel 1027 / 26 Nisan – 5 Mayıs 1618); s. 171/2, belge: 778 (Receb 1027 / 24 Haziran – 23 Temmuz 1618); s. 172/1, belge: 787 (Evâsıt-ı Ramazan 1027 / 31 Ağustos – 9 Eylül 1618); *A. DVNS. DVE. d.*, no: 14/2, s. 123/2, belge: 209 (Evâil-i Cemâziye'l-âhir 1050 / 18 Eylül 1640).

⁷⁴ Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Biegman, *a.g.e.*, s. 237-255; Miović, *Dubrovačka Republika u Spisima Osmanskih Sultana*, s. 47-50.

⁷⁵ "... Bunların cevânibinde olan illerden yağı olsun ve illik olsun kurudan ve yaşdan olsun mezbûrların kal'alarına geleler ve gideler hiç ahadd mâni' olmayub dahl eylemeye ..." maddesi için bkz. Dubrovnik ahidnâmeleri ve sûretleri: DAD., *DA.*, 7/2.1, sv. 11, br. 532; BOA., *A. DVNS. DVE. d.*, no: 13/1, s. 1/1; s. 5/1, belge: 11; s. 179/1 – 180, belge: 811-823 (9 Cemâziye'l-âhir 1020 / 19 Ağustos 1611); BOA., *MAD. d.*, no: 6004, s. 93-94 (Evâsıt-ı Safer 1033 / 4-13 Aralık 1623 ve diğer sûretleri: Evâil-i Zî'l-ka'de 1033 / 15-24 Ağustos 1624); BOA., *A. DVNS. DVE. d.*, no: 14/2, s. 7-8, belge: 10-14 (Evâil-i Rebî'ül-evvel 1041 / 27 Eylül – 6 Ekim 1631 ve diğer sûretleri: Evâhir-i Rebî'ül-evvel 1044 / 13-22 Eylül 1634); s. 9/2–11, belge: 16-20 (Evâsıt-ı Cemâziye'l-âhir 1050 / 27 Eylül – 6 Ekim 1640); s. 11-13, belge: 21 ve 22 (Evâsıt-ı Cemâziye'l-âhir 1050 / 27 Eylül – 6 Ekim 1640 ve Evâil-i Receb 1055 / 23 Ağustos – 1 Eylül 1645); IV. Mehmed (1648-1687)'in ahidnâmesi ve

Avrupa'dan İstanbul'a haber ve istihbarat taşımalarının, yani sağlıklı veri akışı sağlamasının yolu bir bakıma Batı nezdinde kendilerine duyulan güvenin sürekliliğine ve Avrupa'dan Dubrovnik'e çeşitli kademelerdeki insan sirkülasyonuna bağlıydı.

Buna karşın yerel idareciler ve görevliler nezdinde meselenin aynı bakış açısıyla değerlendirilmesi beklenemezdi. İleriki yıllarda meydana gelen ve belgelere yansıyan birtakım hadiseler, Osmanlı İmparatorluğu'nun taşra unsurlarının Dubrovnik içerisindeki farklı fraksiyonları ve resmî görevlilerle sivilleri birbirinden ayırt etmeksizin genellemeler yaptıkları ve onlara karşı aksi tavırlar sergilediklerini göstermektedir. Öyle ki yukarıda bahsi geçen casusluk vakaları, suçüstüler, tanıklıklar ve elçilik heyetlerinde (belki de elçilerin dahi farkında olmadığı) Batılı casusların varlığı karşısında devletin taşra unsurlarının muhtemelen üzerlerinde sorumluluk bilinci hissederek bazı müdahaleleri vaki oldu. Osmanlı başkenti ise bu gibi müdahalelerde Dubrovniklileri koruyucu bir tutum takınmaktaydı. Belki bu dahi Batı Balkanlarda görevli memurların başkente karşı güvenlerinin sarsılmasına ve merkezî otoriteye karşı içsel bir tepki beslemelerine sebebiyet vermekteydi. Böylece bahse konu olan meseleler, ehl-i örf taifesindekilerin kendilerinde gördükleri inisiyatif ile Dubrovniklilere karşı menfi tutum içerisinde olmalarına zemin hazırladı.

Nitekim bu dönemde meydana gelen söz konusu gelişmeler nedeniyle Batı'da ve Doğu'da Dubrovnik'in imajı derinden etkilendi. Bu imajı yansıtan devrin görgü tanıkları ayırım yapmaksızın, tüm şehir yönetimini ve vatandaşlarını kapsayacak derecede genelleyici bazı sözlerle kayıtlara geçen ifadelerde bulundular. Büyük Komplotunun üzerinden geçen dört seneden sonra 1611'de Dubrovnik'te görevli bir Fransız ajanı ülkesine şöyle yazmaktaydı: *“Dubrovniklilerin İslam dinine karşı besledikleri nefret ve düşmanlıkları, Napoli'deki servetleri, ayrıca*

---

sûreti: DAD., DA., 7/2.1, sv. 23, br. 1066 (Evâil-i Ramazan 1059 / 8-17 Eylül 1649 ve sûreti: Evâhir-i Şa'ban 1059 / 29 Ağustos – 7 Eylül 1649); defter sûretleri: BOA., A. DVNS. DVE. d., no: 15/3, s. 6-7, belge: 2-12 ve sûretlerinin tarihleri: Evâil-i Receb 1059 / 11-20 Temmuz 1649; Evâhir-i Zî'l-hicce 1061 / 4-13 Aralık 1651 ve Evâsıt-ı Ramazan 1064 / 25 Temmuz – 3 Ağustos 1654); s. 117-119, belge: 171 (Evâhir-i Muharrem 1073 / 4-13 Eylül 1662) ve s. 120/2–121, belge: 174 (Evâhir-i Cemaziye'l-evvel 1073 / 31 Aralık 1662 – 8 Ocak 1663).

Venedik'ten maruz kaldıkları kötü muamele onları İspanya'ya karşı yumuşak davrandırmaktadır".⁷⁶

Benzer bir görüş, Balkanlardaki Osmanlı taşra idarecileri ve ahalisi üzerinde de yansımalarını göstermekteydi. Gerek ehl-i örf taifesinin gerekse halkın gözünde oluşmuş Dubrovnik imajını şu cümle veciz bir şekilde yansıtmaktadır: *"Dubrovnik Cumhuriyeti'nin toprakları, Osmanlı düşmanları için çalışan kişilerle doludur".⁷⁷* Dolayısıyla artık bu yaygınlaşmış ve yerleşmiş kanaat hem Balkanların taşra idarecileri hem de ticaretle rol oynayan sivil kesim için ikili münasebetlerin seyrini etkileyen belirleyici bir imajın tezahürü olmuştur.

Bu genelleyici tavırların sübjektifliği bu çalışmada elde edilmiş veriler ışığında gerek 'Büyük Komplo' özelinde gerekse Dubrovnik merkezli cereyan eden bazı anti-Osmanlı faaliyetler çerçevesinde nispeten ayrıştırılabilmektedir. Aynı zamanda Dubrovnik Cumhuriyeti'nin İstanbul'daki elçileri vasıtasıyla kendi tüzel kişiliğini Osmanlı ricali nezdinde savunarak meydana gelen olaylar özelinde gereken izahları ifade edebilme başarısını ve basiretini gösterebildiği de merkezden taşra unsurlarına gönderilen fermanlarda görülebilir. Fakat suçun kişisel ve hizipsel zanlılarının o dönemde, Osmanlı-Dubrovnik ilişkilerini taşrada doğrudan etkileyen ve efektif pozisyonda bulunan insan unsuru tarafından nesnel olarak ayırt edilemediği de yine aynı fermanlara dayanılarak belirtilebilir. Bu bakımdan Osmanlı karşıtı teşebbüslerin iki devlet arasındaki resmî ilişkilere tesirleri her ne kadar yıkıcı bir boyutta değilse dahi taşradaki münasebetlerin son derece olumsuz bir şekilde etkilendiğini ifade edebilmek mümkündür.

⁷⁶ Harris, *a.g.e.*, s. 105.

⁷⁷ Miović, *Dubrovačka Republika u Spisima Osmanskih Sultana*, s. 50.

Kaynakça

Arşiv Belgeleri

Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA.)

Bâb-ı Asaî Mühimme Defteri (A. DVN. MHM. d.), no: 12, s. 128/205.

Bâb-ı Asaî Mühimme Defteri (A. DVN. MHM. d.), no: 16, s. 262/514.

Bâb-ı Asaî Mühimme Defteri (A. DVN. MHM. d.), no: 18, s. 25/47; s. 98/214.

Bâb-ı Asaî Mühimme Zeyli Defteri (A. DVN. MHM. ZYL. d.), no: 6, s. 12/22-23.

Bâb-ı Asaî Maliyeden Müdevver Defter (MAD. d.), no: 6004, s. 43/2; s. 80/2; s. 93-94.

Bâb-ı Asaî Düvel-i Ecnebiyye Defteri (A. DVNS. DVE. d.), no: 13/1, s. 1/1; s. 5/11; s. 159/741; s. 171/778; s. 172/787; s. 179-180/811-823.

Bâb-ı Asaî Düvel-i Ecnebiyye Defteri (A. DVNS. DVE. d.), no: 14/2, s. 7-8/10-14; s. 9-11/16-20; s. 11-12/21; s. 12-13/22; s. 123/209.

Bâb-ı Asaî Düvel-i Ecnebiyye Defteri (A. DVNS. DVE. d.), no: 15/3, s. 6-7/2-12; s. 117-119/171; s. 120-121/174.

Dubrovnik Devlet Arşivi (Državni Arhiv u Dubrovniku: DAD.)

Traduzioni di Capitulazioni e Firmani (TCF.), II (1592), s. 291-293.

Guardie ed Armamento. Libro Condennati al Vogar (1595), folder (fol.) 9.

Diplomata et Acta (DA.), Acta Turcarum (7/2.1), svezak (sv.) 6, broj (br.) 274 (K, 113); sv. 8, br. 393 (A 10, 9); sv. 9, br. 401 (K, 175), 404 (K, 177), 405 (A 2 26 a); sv. 10, br. 462 (A 2, 43); sv. 11, br. 532 (A 10, 20); sv. 14, br. 672 (A 3, 66); sv. 23, br. 1066 (A 11, 6).

Torino Devlet Arşivi (Archivio di Stato di Torino: AST.)

Sezione Corte, Biblioteca Antica dei Regi Archivi, Architettura Militare, Disegni di Piazze e Fortificazioni, Vol. V, fol. 85, 96, 105, 242v-243, 244v-245.

Kitap ve Makaleler

Acıpinar, Mikail, "I. Ferdinando'nun Doğu Akdeniz Politikası ve Toskana Donanması'nın 1607 Magosa Saldırısı", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXX/2 (2015), s. 357-384.

Arı, Bülent, "Akdeniz'de Korsanlık ve Osmanlı Deniz Hukuku", (ed.) Özlem Kumrular, *Türkler ve Deniz*, İstanbul 2007, s. 265-318.

Arı, Bülent, *Akdeniz'de İki Süper Gücün Hakimiyet Mücadelesi, İspanya ve Osmanlı, Kıbrıs Fethi – İnebahtı – Armada*, Ankara 2019.

Babinger, Franz, *Fatih Sultan Mehmed ve Zamanı*, (çev.) Dost Körpe, İstanbul 2002 (8. Baskı).

Biegman, Nicolaas H., "Ragusan Spying for the Ottoman Empire. Some 16th Century Documents From the State Archive at Dubrovnik", *Belleten*, XXVII/106 (1963), s. 237-255.

Biegman, Nicolaas H., *The Turco-Ragusan Relationship According to the Firmans of Murad III (1575-1595) Extant in the State Archives of Dubrovnik*, The Hague-Paris 1967.

Bostan, İdris, "Ahitnamelere ve Uygulamalara Göre Osmanlı-Dubrovnik Ticarî Münasebetleri, 15-16. Yüzyıllar", *Beylikten İmparatorluğa Osmanlı Denizciliği*, İstanbul 2007 (2. Baskı), s. 249-259.

Bostan, İdris, "Barbaros Hayreddin: İlk Deniz Beylerbeyi (1534)", (ed.) İdris Bostan ve Salih Özbaran, *Başlangıcından XVII. Yüzyılın Sonuna Kadar Türk Denizcilik Tarihi*, Cilt I, İstanbul 2009, s. 143-154.

Bostan, İdris, "Akdeniz'de Korsanlık: Osmanlı Deniz Gücü", (ed.) İdris Bostan ve Salih Özbaran, *Başlangıcından XVII. Yüzyılın Sonuna Kadar Türk Denizcilik Tarihi*, Cilt I, İstanbul 2009, s. 227-240.

Bostan, İdris ve Özbaran, Salih (ed.), *Başlangıcından XVII. Yüzyılın Sonuna Kadar Türk Denizcilik Tarihi*, Cilt I, İstanbul 2009.

Bostan, İdris, *Osmanlılar ve Deniz, Deniz Politikaları, Teşkilat, Gemiler*, İstanbul 2007.

Bostan, İdris, *Osmanlı Akdenizi*, İstanbul 2007.

Braudel, Fernand, *II. Felipe Dönemi'nde Akdeniz ve Akdeniz Dünyası*, Cilt II, (çev.) Mehmet Ali Kılıçbay, İstanbul 1989.

Carter, Frank W., "The Political Geography of the Dubrovnik Republic", *Acta Geographica Croatica*, 29 (1994), s. 77-98.

Cezar, Mustafa, *Mufassal Osmanlı Tarihi, Resimli – Haritalı*, Cilt III, Ankara 2011.

Čosić, Stjepan ve VEKARIĆ, Nenad, *Dubrovačka Vlastela Između Roda i Države: Salamankezi i Sorbonezi*, Dubrovnik 2005.

Djuvara, Trandafir G., *Türk İmparatorluğunun Paylaşılması Hakkında Yüz Proje (1281-1913)*, (çev.) Pulat Tacar, İstanbul 2017.

Faroqhi, Suraiya, *Osmanlı İmparatorluğu ve Etrafındaki Dünya*, (çev.) Ayşe Berktaş, İstanbul 2010 (2. Baskı).

Foretić, Vinko, *Povijest Dubrovnika do 1808*, Cilt II, Ljubljana 1980.

Genç, Mehmet, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi*, İstanbul 2010 (7. Baskı).

Glavina, Mladen, *17. Yüzyıl Başında Osmanlı İmparatorluğu ile Dubrovnik Cumhuriyeti İlişkileri*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2009.

Gürkan, Emrah Safa, *Sultanın Casusları, 16. Yüzyılda İstihbarat, Sabotaj ve Rüşvet Ağları*, İstanbul 2017.

Gürkan, Emrah Safa, *Sultanın Korsanları, Osmanlı Akdenizi'nde Gazâ, Yağma ve Esaret, 1500-1700*, İstanbul 2018.

Harris, Robin, *Dubrovnik, A History*, Londra 2003.

İnalçık, Halil, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi, 1300-1600*, Cilt I, (çev.) Halil Berktaş, İstanbul 2004 (2. Baskı).

İnalçık, Halil, *Osmanlı İmparatorluğu, Klasik Çağ (1300-1600)*, (çev.) Ruşen Sezer, İstanbul 2006 (7. Baskı).

İnalçık, Halil, "Osmanlı Deniz Egemenliği", (ed.) İdris Bostan ve Salih Özbaran, *Başlangıcından XVII. Yüzyılın Sonuna Kadar Türk Denizcilik Tarihi*, Cilt I, İstanbul 2009, s. 53-55.

İnalçık, Halil, *Devlet-i 'Aliyye, Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar-II, Tagayyür ve Fesâd (1603-1656): Bozuluş ve Kargaşa Dönemi*, Cilt II, İstanbul 2014.

Janeković Römer, Zdenka, "Osmanlis, Islam and Christianity in Ragusan Chronicles (16th-17th Centuries)", *Tolerance and Intolerance on the Triplex Confinium, Approaching the "Other" on the Borderlands Eastern Adriatic and beyond 1500-1800*, (ed.) Egidio Ivetić ve Drago Roksanđić, Padova 2007, s. 61-80.

Kaçan, Meryem, *XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Osmanlı-Venedik Ahidnâmeleri*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1995.

Kármán, Gábor ve Kunčević, Lovro (ed.), *The European Tributary States of the Ottoman Empire in the Sixteenth and Seventeenth Century*, Leiden-Boston 2013.

Köse, Metin Ziya, *Osmanlı Devleti ve Dubrovnik İlişkileri, 1500-1600, Doğu Akdeniz'de Casuslar ve Tacirler*, İstanbul 2009.

Köse, Metin Ziya, "Osmanlı Balkanı'nda Kara Ticareti ve Rekabet: Rumeli'de Dubrovnik Tüccarları (1600-1630)", *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 16 (2013), s. 41-58.

Krekić, Bariša, "Dubrovnik's Participation in the War against the Ottomans in 1443 and 1444", *Zbornik Radova Vizantologog Instituta*, Cilt II, Belgrad 1953 (*Dubrovnik, Italy and the Balkans in the Late Middle Ages*, London 1980 içinde XVII. makale, s. 1-17).

Kumrular, Özlem (ed.), *Türkler ve Deniz*, İstanbul 2007.

Kumrular, Özlem, "Kurtlar Sofrasında Bir Cambaz: Şehir-Devlet Ragusa", (ed.) Zeynep İskefiyeli, M. Bilal Çelik ve Serkan Yazıcı, *Türk Tarihinde Balkanlar, Balkans in the Turkish History*, Cilt I, Sakarya 2013, s. 461-474.

Kunčević, Lovro, *The Myth of Ragusa: Discourses on Civic Identity in an Adriatic City-State (1350-1600)*, Central European University, Basılmamış Doktora Tezi, Budapeşte 2012.

Kunčević, Lovro, “Dubrovačka Slika Venecije i Venecijanska Slika Dubrovnika u Ranom Novom Vijeku, Image of the other as a tool of Political Legitimation: Image of Venice in Renaissance Ragusa”, *Anali Zavoda za Povijesne Znanosti HAZU u Dubrovniku*, 50 (2012), s. 9-37.

Kunčević, Lovro, “Janus-faced Sovereignty: The International Status of the Ragusan Republic in the Early Modern Period”, (ed.) Gábor Kármán ve Lovro Kunčević, *The European Tributary States of the Ottoman Empire in the Sixteenth and Seventeenth Century*, Leiden-Boston 2013, s. 91-121.

Miović, Vesna, *Dubrovačka Diplomacija u Istanbulu*, Zagreb-Dubrovnik 2003.

Miović, Vesna: “Turske Priznanice o Uplaćenom Dubrovačkom Haraču”, *Anali Dubrovnik*, 42 (2004), s. 53-77.

Miović, Vesna, *Dubrovačka Republika u Spisima Osmanskih Sultana*, Dubrovnik 2005.

Miović, Vesna, “Diplomatic Relations between the Ottoman Empire and the Republic of Dubrovnik”, (ed.) Gábor Kármán ve Lovro Kunčević, *The European Tributary States of the Ottoman Empire in the Sixteenth and Seventeenth Century*, Leiden-Boston 2013, s. 187-208.

Naskali, Emine Gürsoy (ed.), *Pazar Kitabı*, İstanbul 2020.

Orbini, Mavro, *Kraljevstvo Slavena*, (ed.) Šanjek, Franjo, (çev.) Snježana Husić, Zagreb 1999 (İtalyanca orijinali: *Regno Degli Slavi*, II Cilt, Pesaro 1601).

Önal, Ahmet: “XVI. Yüzyılda Avrupa’daki Osmanlı Esirlerin Kurtarılması Meselesine Dair Bazı Gözlemler”, *Türkiye-Almanya Araştırmaları Dergisi*, IV/1-2 (2015), s. 39-56.

Özcan, Abdülkadir (ed.), *XV ve XVI. Asırları Türk Asrı Yapan Değerler*, (haz.) İsmail Kurt ve Seyid Ali Tüz, İstanbul 1997.

Panzac, Daniel, *Osmanlı Donanması (1572-1923)*, (çev.) Ahmet Maden ve Sertaç Canpolat, İstanbul 2018.

Pitcher, Donald Edgar, *Osmanlı İmparatorluğu’nun Tarihsel Coğrafyası, Başlangıcından 16. Yüzyılın Sonuna Kadar, Genişleme Sürecini Gösteren Ayrıntılı Haritalarla Birlikte*, (çev.) Bahar Tırnakçı, İstanbul (4. Baskı).

Şakiroğlu, Mahmut H., “II. Selim’in Venedik Cumhuriyeti’ne Verdiği 1567 ve 1573 Tarihli Ahidnameler”, *Erdem*, II/5 (1986), s. 527-553.

Šanjek, Franjo, “Povijesni Pogledi Mavra Orbinija”, *Kraljevstvo Slavena*, (ed.) Franjo Šanjek, (çev.) Snježana Husić, Zagreb 1999, s. 9-12.

Šišak, Marinko, “Dubrovački Republikanizam i Njegovi Ideolozi”, *Politička Misao*, XLVI/4 (2009), s. 183-202.

Truhelka, Ciro, “Dubrovnik Arşivi’nde Türk-İslav Vesikaları”, *İstanbul Enstitüsü Dergisi*, 1 (1956), s. 39-65.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Büyük Osmanlı Tarihi*, Cilt III, Ankara 1995 (7. Baskı).

Yemişçi, Cihan, *XVII. Yüzyılda Osmanlı-Dubrovnik Siyasî İlişkileri*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 2017.

Yemişçi, Cihan ve Valjevac, Muhamed, "Türk Esirlerin Kurtarılması ve Mübadelesinde Bir Merkez Olarak Dubrovnik ve 1575 ile 1592 Yıllarındaki Esir Mübadeleleri", (ed.) Okan Yeşilot v.dğr., *Uluslararası Türk Savaş Esirleri Sempozyumu Bildiri Kitabı (14-15 Mart 2017, İstanbul)*, İstanbul 2018, s. 95-134.

Yemişçi, Cihan, "XVI ve XVII. Yüzyıllarda Gabela Tuz Pazarı ile Bosna ve Hersek'in Tuz İhtiyacının Karşılanması", (ed.) Emine Gürsoy Naskali, *Pazar Kitabı*, İstanbul 2020, s. 169-222.

Zinkeisen, Johann Wilhelm, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, Cilt II-IV, (ed.) Erhan Afyoncu, (çev.) Nilüfer Epçeli, İstanbul 2011.

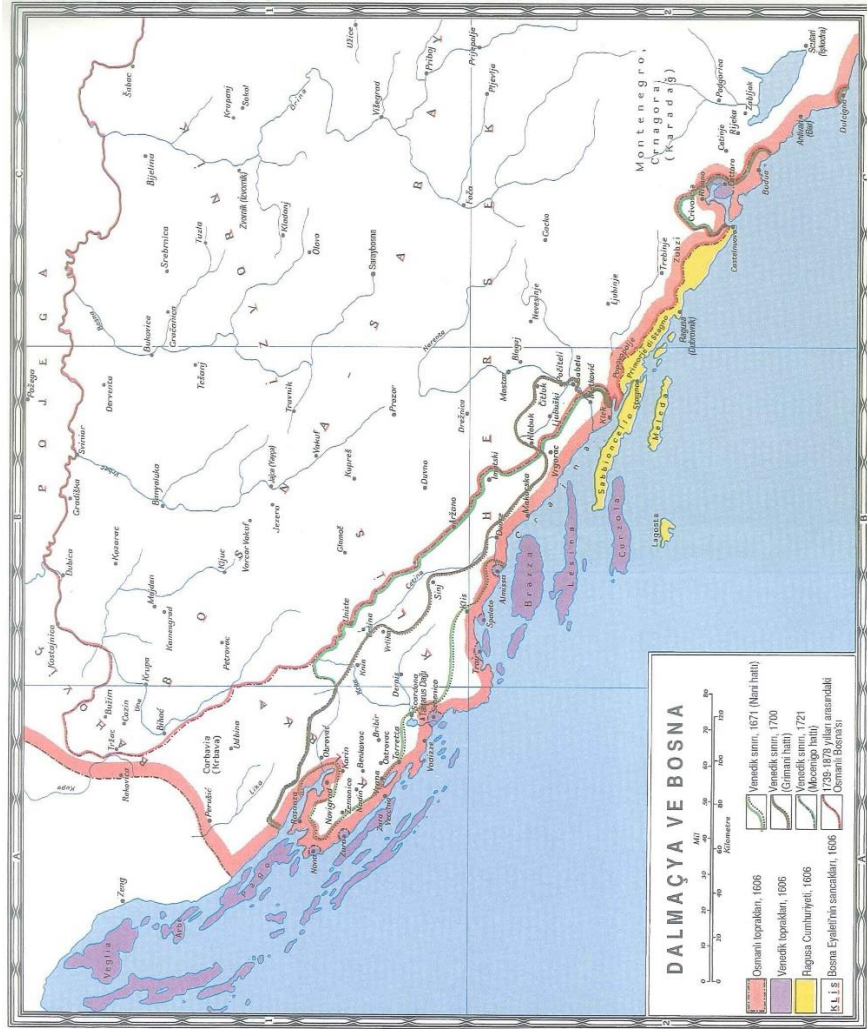
Zlatar, Zdenko, *The Slavic Epic: Gundulić's Osman*, Cilt IV, Balkan Studies, New York 1995.

Zlatar, Zdenko, "Huius... est omnis reipublicae potestas: sudjelovanje vlasteoskih rodova u vlasti (1440-1460)", *Anali Zavoda za Povijesne Znanosti HAZU*, 40 (2002), s. 147-168.

Zlatar, Zdenko, "Dubrovnik and Ottoman Balkans (1430-1808)", (ed.) Zeynep İskefiyeli, M. Bilal Çelik ve Serkan Yazıcı, *Türk Tarihinde Balkanlar, Balkans in the Turkish History*, Cilt I, Sakarya 2013, s. 39-56.

EKLER

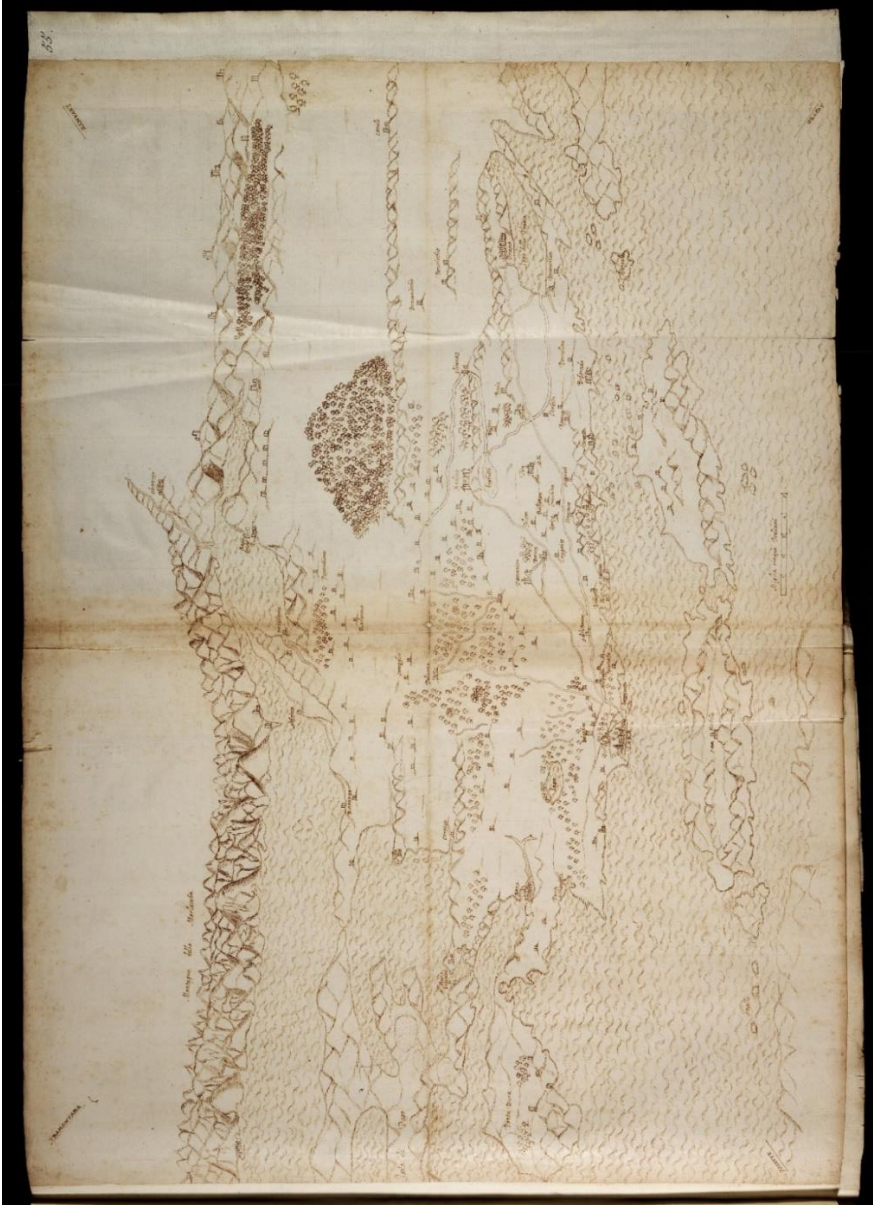
Ek 1: Dalmayça ve Bosna Haritası

Kaynak: Donald Edgar Pitcher, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Tarihsel Coğrafyası, Başlangıcından 16. Yüzyılın Sonuna Kadar*, (çev.) Bahar Tırnakçı, İstanbul 2013 (4. Baskı), harita: XXVIII.

Ek 3: Savoy Casuslarının Çizdiği Dalmaçya Kıyıları Haritası

Kaynak: AST., Sezione Corte, Biblioteca Antica dei Regi Archivi, Architettura Militare, Disegni di Piazze e Fortificazioni, Vol. V, f. 85.

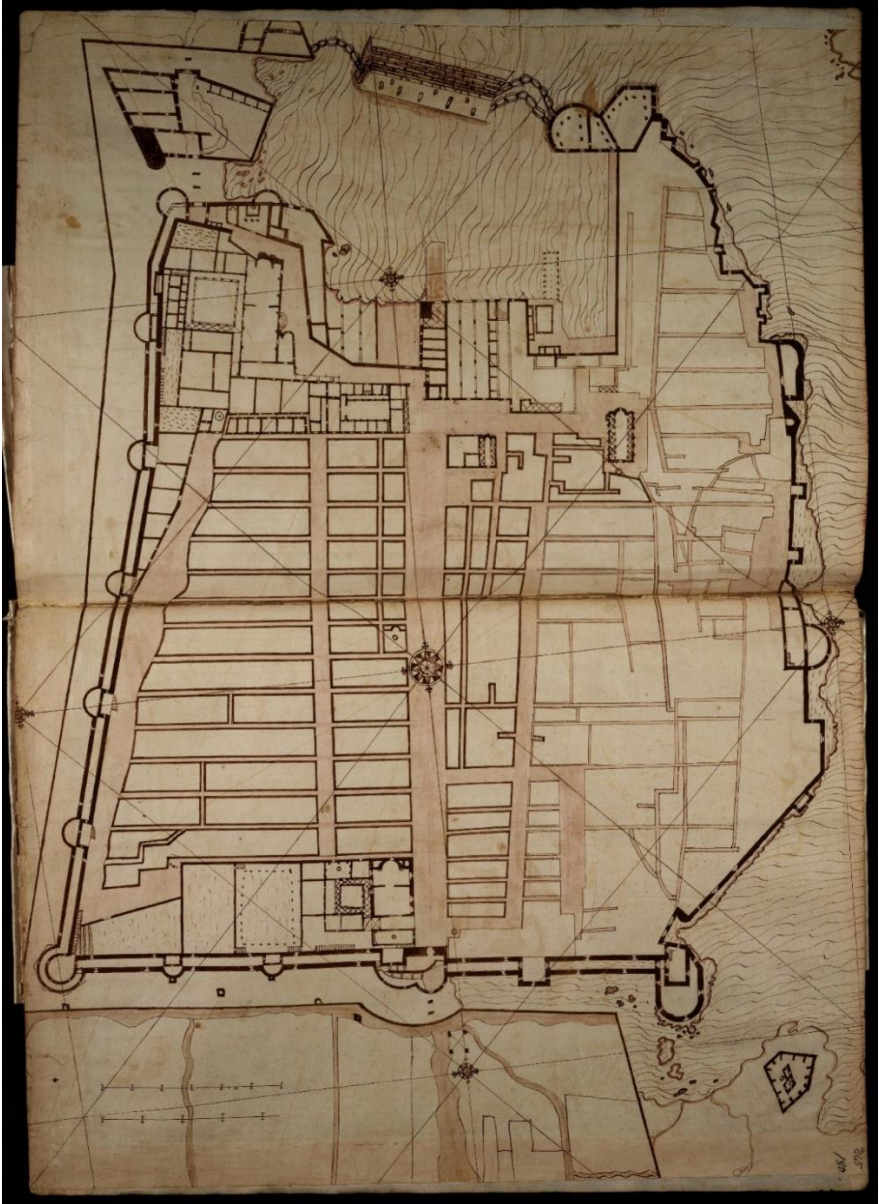

Ek 4: Savoy Casuslarının Çizdiği Korçula Adası'nın Gravürü

Kaynak: AST., Sezione Corte, Biblioteca Antica dei Regi Archivi, Architettura Militare, Disegni di Piazze e Fortificazioni, Vol. V, f. 96.

Ek 5: Savoy Casuslarının izdiği Dubrovnik Şehir Planı

Kaynak: AST., Sezione Corte, Biblioteca Antica dei Regi Archivi, Architettura Militare, Disegni di Piazze e Fortificazioni, Vol. V, f. 244v, 245.

Extended Abstract

The Republic of Dubrovnik had been existing as a tributary city-state of the Ottoman Empire since 1458. The commercial interests of the city aristocracy integrated with the Ottoman Balkans, the low customs and privileged trade environment provided by the Empire, the protection offered by the city against its enemies, the respect for the independence and sovereign rights of the republic caused the administrative elite to mostly look warmly at the Ottoman Empire. On the other hand, among Dubrovnik's households there was a faction committed to European Catholic ideals, but it was considered a marginal group.

The military operations of the Ottomans until 1570's, had emerged the image of "Invincible Turk" in the West and this intimidating power, paved way for the realization of many attempts against the Ottomans. However with the defeat at Lepanto in 1571 and after the series of defeats against the Austrians from 1593 revived the hopes that Turks could be defeated and they might be expulse from Balkans and this hopes materialized in concrete projects. These developments also mobilized the anti-Turkish faction in Dubrovnik and led them to find the courage to play an active role in these projects.

The first attempt of the anti-Turkish faction in Dubrovnik was to help a Spanish troop infiltrate the Herzegovina region in 1592. In the same year, a Spanish fleet was sighted in the Adriatic Sea and put the Ottomans on alert. The Ottoman rulers of capitol, Bosnia and Herzegovina suspected that the Spaniards had landed and launched an investigation. However, this investigation could not be completed after the Bosnian Beglerbeg Hasan Pasha, who was conducting the investigation, died in a battle with Austrian troops. The Spanish troop, on the other hand, with the help of Dubrovnik guides, killed one of the key figures in this investigation, Bali the sipahi of Cherniche, with an attack. The Spanish troop identified the fortress of Castelnuovo as the next target. They were planning to capture the fortress with a night raid. But as a result of the fact that the sentries in the fortress of Castelnuovo noticed this situation and the soldiers got into a conflict, the Spanish troop was expelled from here. On the way back to Dubrovnik, they encountered the Uskoks and had to fight with them as well. Later, the

Ragusans presented this event to the grand vizier as a “clash with the Uskoks” and were able to cover it up. However, the long Ottoman-Austrian wars that started after that prepared the environment for the further development of the anti-Turkish faction in Dubrovnik and their secret activities.

Perhaps the most effective one among the projects of removing the Ottomans from the Balkans was the project developed by Carlo Emmanuel I, the duke of Savoy. The main supporters of this project, called the ‘Great Conspiracy’ (Velika Zavjera) in Croatian sources, like others, were the Habsburgs of Spain and Austria. The actors of the project were spies and agents from Savoy, Papal priests, some knights of the orders and their collaborators in Dubrovnik. The households of Giorgi and Resti, Isusovac Franciscans Alexander Komulović and Bartul Kašić, Mavro Orbini (1550-1610) the ideologist of Panslavism, Renaissance writer Ivan Gundulić were the pillars of this project in Dubrovnik. They supported the project both intellectually and financially. They also helped spies hide in Dubrovnik, as well as gave them guides so that they could find their way through the Ottoman Balkans.

The implementation of this project was planned in three steps. In the first step, intelligence was to be collected in Herzegovina, Montenegro and Albania, important military garrisons and strategic points were to be identified. In addition, Christian people who were ready to rebel against the Ottomans were to be determined in these regions. In the second step, the people who had been contacted before would start a rebellion in many regions. The third step was the military stage. The Austrian Habsburg army was to enter the Ottoman Balkans from the north, and the forces of the Spanish Habsburgs from the west and, with the support of the rebellious people, were to expel the Turks to the south. They believed that in this way they would achieve the *Reconquista*.

in 1607, an attempt was made to realize this project. Two high-ranking agents from Savoy, Imberto Saluzzio and Filiberto Provona, came to Dubrovnik and settled in the city with the help of collaborators in the city. From here they sent spies to Herzegovina, Montenegro and Albia and produced many maps. They also drew a sketch of the city of

Dubrovnik themselves. They even tried to obtain an official trade permit from the Ottoman Empire by contacting the Ottoman emin in Dubrovnik. But some of these spies were caught by the Ottoman security forces and maps were found on them. In addition, the Ottoman emin in Dubrovnik was also suspicious of them. This secret project was revealed through his correspondence with the Trebinje administrator and meetings with the Dubrovnik authorities. A court was set up in Dubrovnik, and members of the anti-Turkish faction were arrested. Previously, trials were held in absentia for those who fled the country. Investigations and trials lasted until 1611. Those caught were sentenced to imprisonment and exile. The information that the spies were able to learn about some settlements and fortresses in the South Slavic region and the maps they drew were the only products of this stage that have survived to the present day. On the other hand, these projects and the developing events caused significant damage to Ottoman-Dubrovnik relations in the region from a political and social point of view. As a matter of fact, due to the developments that took place during this period, the image of Dubrovnik in the West and in the East was deeply influenced. The Slavic rulers and officers of the Ottoman Balkans lost confidence in the Ragusans, and after that they directed serious accusations against them.

The above-mentioned maps and sketches are currently preserved in the State Archive of Turin. On the other hand, the documents that constitute the subject of the study are located in the Dubrovnik State Archive and the Ottoman Archive. This study has been prepared by using the documents in the mentioned archives and various research works and articles.